

Huzuru Bekleyen Şehir ■■

KUDÜS

İLİM YAYMA
VAKFI

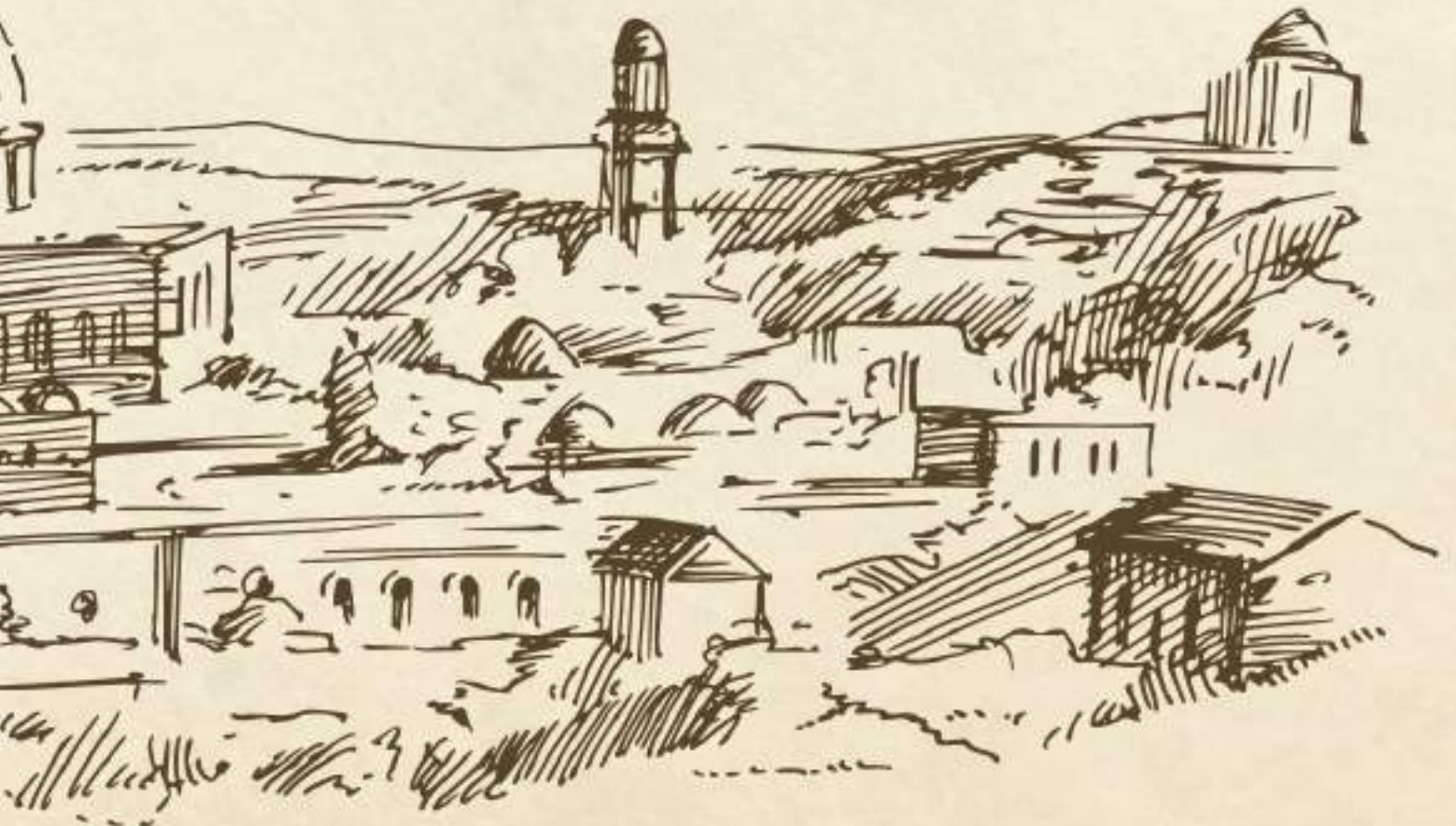

HUZURU BEKLEYEN ŞEHİR

KUDÜS

İlim Yayma Vakfı Yayınları: 8

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, İlim Yayma Vakfı'nın önceden yazılı izni olmaksızın mekanik olarak, fotokopi yoluyla veya herhangi bir şekilde çoğaltılamaz. Eserin bazı bölümleri veya paragrafları, sadece araştırma veya özel çalışmalar amacıyla, yazarın adı ve İlim Yayma Vakfı belirtmek suretiyle kullanılabilir.

ISBN

978-605-63698-6-5

İlim Yayma Vakfı

Molla Hüsrev Mahallesi
Cemal Yener Tosyalı Caddesi
No: 29/101 Vefa-Fatih/İSTANBUL
+90 212 5112290
www.iyv.org.tr iyv@iyv.org.tr

Kitabın Adı

Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs

Yayınevi

İlim Yayma Vakfı Yayınları

Editör

Osman Aydınlı

Yayın Kurulu

Necmettin Gökkır
Abdullah Tırabzon
Osman Yılmaz
Adem Yavuz
Osman Acun
Bayram Yalçın

İlmi Redakte

Alim Kahraman

Tashih

Akile Tekin

Harita ve Krokiler

Ahmet Masri

Fotoğraflar

IRCICA
İstanbul Alman Konsolosluğu
İlim Yayma Vakfı
Mehmet Top
Fettah Aykaç

Yapım

Yedifark | Tanıtım - Organizasyon

Genel Koordinatör - Üsame Kaya

Görsel Yönetmen - Ayşegül Aktaş

Şenlökköy Mah. İmbat Sok.

No:3/2 Florya-İSTANBUL

+90 212 5757777 info@yedifark.com

Baskı

Kültür Sanat Basımevi Reklam. ve Org. Ltd. Şti

İstanbul 2020

Yazılardaki üslup ve hukuki sorumluluk yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

Editör'den

Osman AYDINLI 6

"Kudüs Hakkında Genel Bilgiler ve İslam Fethine Kadar Kudüs"

Eldar HASANOĞLU 8

"Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs"

Osman AYDINLI 60

"Emevilerden Haçlılara İslâmi Dönemde Kudüs"

Nuh ARSLANTAŞ 70

"Haçlılar Döneminde Kudüs"

Eldar HASANOĞLU 90

"Selahaddin Eyyubi ve Eyyubiler Döneminde Kudüs"

Ziya POLAT 96

"Memlükler Döneminde Kudüs"

Cengiz TOMAR 106

"Osmanlı Yönetiminde Kudüs"

Abdullah ÇAKMAK 112

"Balfour Deklarasyonundan İsrail'in Kuruluşuna: Filistin'in İşgali"

Can DEVECİ 130

"Siyasal Bir Tartışma Alanı Olarak Kudüs"

Muhammed Hüseyin MERCAN 140

"Yahudi Geleneğinde Kudüs"

Nuh ARSLANTAŞ 148

"Hristiyanlık'ta Kudüs"

İsmail TAŞPINAR 156

"İslam'da Kudüs ve Önemi"

Eldar HASANOĞLU 162

"İslam Sanatlarında Kudüs"

Mehmet TOP 172

<i>“Klasik ve Modern Türk/İslam Edebiyatında Kudüs”</i> Alim KAHRAMAN	202
<i>“Seyahatnamelerde Kudüs”</i> Selim TEZCAN	214
<i>“Kudüs’te İlmî Hayat, Ulemâ ve Eğitim Müesseseleri”</i> Harun YILMAZ - Muhammet Enes MİDİLLİ	232
<i>“Osmanlı Kudüsü’nde İلميye Sınıfına Bir Bakış”</i> Mustafa ÖKSÜZ	248
<i>“Kudüs’te Tasavvufî Hayat”</i> Veysel AKKAYA	262
<i>“Beytü’l-Makdis’in Önemli İslami Yapıları”</i> Fettah AYKAÇ	272
<i>“Osmanlı Kudüsü’nde Bir Arada Yaşama”</i> Abdullah ÇAKMAK	334
<i>“Osmanlı Döneminde Kudüs Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik İşlevleri”</i> Mustafa GÜLER	352

KISALTMALAR

a.mlf. : Aynı Müellif	ö. : Ölümü/Vefat Tarihi
(as) : Aleyhisselâm	(ra) : Radyallâhu Anh
Çev. : Çeviren	s. : Sayfa
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi	TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Ed. : Editör	Thk. : Tahkik Eden
h. : Hicri	Trc. : Tercüme Eden
Haz. : Hazırlayan	ts. : Tarihsiz
Hz. : Hazreti	Tsh. : Tashih Eden
m. : Miladi	vb. : Ve benzeri
M.Ö. : Milattan Önce	v.dğr. : Ve diğerleri
M.S. : Milattan Sonra	y.y. : Yayıncı Bilinmiyor
Nşr. : Neşreden	

FOTOĞRAF ARŞİVİ KISALTMALAR TABLOSU

D-DAI-IST-R :	İstanbul Alman Konsolosluğu Arşivi
FA :	Fettah Aykaç Arşivi
IRCICA-FAY. :	IRCICA Abdülhamid Han Arşivi
İYV :	İlim Yayma Vakfı Arşivi
MT :	Mehmet Top Arşivi

TAKDİM

Barındırdığı kutsal mekanlar ve tarihçesi ile dünyanın en kadim şehirlerinden biri olan Kudüs; İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlık için büyük öneme sahip bir merkezdir. Pek çok peygamberden izler taşıyan, Yahudi ve Hristiyanlar için kutsal kabul edilen bazı mekânları da içinde barındıran bu şehir; bir yandan Müslümanların ilk kiblei olması dolayısıyla büyük önem arz ederken, diğer yandan Kible Mescidi ve Kubbetü's-Sahra gibi Müslümanlar için kutsal olan birçok yapıyı içinde barındıran 144 dönümlük geniş bir alana sahip Mescid-i Aksa/Harem-i Şerif'e de ev sahipliği yapmaktadır. Diğer bir ifade ile Kudüs; Yahudi ve Hristiyanlar açısından nasıl önemli ise, Müslümanlar için de bir o kadar önemli ve dahası kutsal bir şehirdir. "Bereketli, mübarek diyar" anlamına gelen Kudüs/Beytü'l-Makdis, İslam tarihi boyunca kurulmuş bütün büyük devletler ve fatihlerden izler taşır. Hz. Ömer'in şehri İslam topraklarına kattığı andan itibaren barış, huzur ve hoşgörünün yaşandığı bu şehrin; özellikle bugün tekrar beklediği huzura her zamankinden çok daha fazla ihtiyaç duyduğu bir gerçektir.

Vakfımızın gayesi; tüm imkânlarını kullanarak topluma yön veren, ilim irfan sahibi, nitelikli ilim adamlarının yetişmesine zemin hazırlamak, toplumumuza ve insanlığa kardeşlik ve adaletin hâkim olduğu bir gelecek sunmaktır. "İlim rütbesi rütbelerin en yücesidir." hadis-i şerifini rehber edinerek çıktığımız bu yolda bugüne kadar önemli faaliyetlere imza attık. Kurduğumuz müesseseler ve oralarda yaptığımız ilmi faaliyetler, en sonunda da 2019 yılında verdiğimiz İlim Yayma Ödülleriyle bu çalışmalarımızı taçlandırmış olduk. Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs adlı eserimiz de bu çabamızın bir ürünü olarak ortaya çıktı. İlim Yayma Vakfı olarak bu mübarek mekânı her daim gündemde tutmak, Kudüs'le alakalı doğru bilgileri derli toplu bir şekilde ilgililerin istifadesine sunmak gayesiyle uzun süren bir çalışma yaptık. Eser, alanında uzman akademik kadro ile yayın kurulunun gösterdiği üstün gayretler sonucunda, objektif bilgilere dayalı, bir temel eser olarak yayına hazırlanmıştır. Eserimizin Kudüs'e ilgi duyan, hakkında bilgi sahibi olmak isteyen ve bu alanda çalışma yapmayı düşünen tüm araştırmacılara faydalı olacağını düşünüyoruz. Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde gecesini gündüzüne katarak çalışan; başta Editörümüz Doç. Dr. Osman Aydınlı hocamız ve Yayın Kurulu üyelerine, eseri yayına hazırlayan teknik ekibe ve özellikle yaptıkları titiz araştırmalar neticesinde hazırladıkları makalelerle eserimizi zenginleştiren ve bizleri ufuk açıcı bilgilerle buluşturan hocalarımıza teşekkür ederiz. Eserimizin hayırlara vesile olmasını, bu mübarek diyarın sıkıntılarının çözümüne katkı sunmasını, huzurun bu topraklarda yeniden neşv-ü nema bulmasını Cenab-ı Mevla'dan niyaz ederim.

Necmeddin Bilal ERDOĞAN

İlim Yayma Vakfı
Mütevelli Heyeti Başkan Vekili

EDİTÖRDEN

Hamîd olan Allah Tealâ'ya layıkıyla hamd, Peygamber Efendimiz (as)'a salât, âl, ashâb, tâbîi ve takipçilerine selâm olsun...

İnsanlığın kayda geçen tarihinin hareketli ilk bölgesi bugünkü Ortadoğudur. Bugün dahi bu özelliğini koruyan coğrafya, insanlığın ilk hayat tecrübelerine ev sahipliği yaptığı gibi, medeniyetlere de kesintisiz şekilde beşiklik etmiştir. Bölgenin merkez oluşundaki en büyük etken ise tarih sırasıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi üç semitik/semavi dinin bu coğrafyada doğması, kutsal kabul ettiği mekânların bu coğrafyada bulunmasıdır.

Kudüs, işte tam bu sebeple tarihin ilk çağlarından itibaren dünyanın tartışmasız en önemli şehri olmuştur. Tarihinde kırktan fazla el değiştiren bu kutlu şehir, serüvenini farklı milletlerin literatüründen takip edebileceğimiz yegâne şehirdir aynı zamanda. İsrailoğulları'nın dini ve siyasi kimliği bu şehirle şekillenmiş; Hristiyanlığın peygamberi Hz. İsa (as) elçilik görevini bu şehir ve çevresinde icra etmiş; İslâmiyet'te ise Müslümanların ilk kiblesi bu şehir olmuştur. Müslümanların iman ettiği pek çok peygamberin bu şehirde yaşamaları bir yana, bu peygamberlerin tevhid mirasını devralan Hz. Muhammed'in (as) tebliğinin evrenselleşmesini sağlayan Miraç mucizesine ev sahipliğini yine bu şehir yapmıştır. İşte bu sebepten dolayı Kudüs, şehirden öte, insanlık serüvenine tanıklık eden canlı bir tarihtir.

Babil hükümdarı Nebukadnezar (Buhtunnasr)'ın M.Ö. 586 tarihinde Süleyman Mabedi'yle birlikte Kudüs'ü korkunç bir yıkıma tabi tutarak pekçok Yahudi'yi öldürme ve sürgün etme şeklinde milattan önceki tarihlerden itibaren devam edegelen birçok yıkım ve katliam, M.S. 70 yılında Roma komutanı Titus ve 135 yılında Roma imparatoru Hadrian'ın bölgede Yahudilere ait tapınak ve kutsal yerleri yerle bir edip halkını katliama tabi tutması ile devam etmiştir. Bu sefer Yahudilerin de ordularında yer

aldığı Sâsânîler'in M.S. 614 yılında Kudüs'ü ele geçirip burada Hristiyanlığa ait birçok dini yapıyı yakıp tutmaları ile Kudüs tarih boyunca büyük acılar yaşamıştır. Eski tarihlerden itibaren birçok acı, gözyaşı, yıkım ve katliama sahne olan Kudüs ve halkı nihayet M.S. 638'de Hz. Ömer döneminde şehrin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden itibaren huzuru, güveni, insanca yaşamayı ve tüm din mensuplarının inanç hürriyetlerine saygıyı şehrin İslam idaresi döneminde deruhte etmiştir.

Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sıradan bir olay olmayıp, bu kutsal şehir için olumlu etkileri günümüze kadar devam eden bir dönüm noktasıdır. Çünkü Müslümanların Kudüs'ü fethi ile Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar şeklinde üç semavi dinin müntesipleri arasında şehirde karşılıklı saygı ve güvene dayalı bir ilişkinin olduğu yeni bir döneme girilmiş ve Müslümanlar Kudüs'e hakim olduğu sürece nadir dönemler dışında bu huzur ortamı devam etmiştir. Şehir kısa sürelerle ne zaman Müslümanların elinden çıksa tekrar ızdırap çekmeye başlamıştır. Nitekim Müslümanlar tarafından fethinden itibaren 462 yıl her üç dinin mensupları için bir huzur şehri olan Kudüs, 1099'da Haçlıların işgali ve şehirde yaşayan Müslüman ve Yahudi halkın korkunç bir katliama tabi tutulmasıyla tekrar büyük acılara garkolmuştur. Bir asra yakın şehre emsalsiz acılar yaşatan haçlılara karşı 1187'de Selahaddin Eyyübi'nin intikam almak bir tarafa şehri kan akıtmaksızın teslim alma teklifine Haçlıların savaşla karşılık vermesine rağmen zaferi kazanan kutlu sultanın on binlerce esiri öldürmek veya ağır bir bedel ödetmek yerine bedelsiz serbest bırakması, onun İslam kimliği ile örtüşen emsalsiz tavrına örnek olmuştur. Kudüs bu tarihten itibaren 1917 yılına kadar müslümanların yönetiminde genelde huzurlu yıllar geçirmiş, ancak müslümanların ve özellikle Osmanlı devletinin elinden 1917'de çıkmasıyla yine acının, sıkıntının ve sorunun merkezi olmuştur. Dolayısıyla bugün Kudüs büyük bir özlemle **huzuru bekleyen şehirdir**.

Kudüs'ün Müslümanların gözün-

deki ve kalbindeki önemi, Kur'an'da el-Bakara Suresi 2/285'de zikredildiği gibi Müslümanların Allah'ın Hz. Âdem'den (as) bu yana gönderilmiş olan tüm peygamberleri kabul ve tasdik ediyor olmaları, aynı zamanda buranın da birçok peygamberin geliştiği bir "Peygamberler şehri" olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Yine Kur'an'da İsrâ Suresi'nin başında zikredilen Allah'ın övdüğü Beytü'l-makdis ile Mescid-i Aksâ'nın burada olmasının yanısıra, şehrin İsrâ ve Miraç hadisesi ile yakından ilişkilendirilmesi, ilave olarak İslam Dini'nin başlangıcından 624 yılında Kabe'ye yönelme emri (el-Bakara 2/144) gelinceye kadar Hz. Peygamber (as) ve ilk Müslümanların namaz kılarken bu şehre doğru yüzlerini dönmüş olmaları, Kudüs'ü Mekke, Medine'den sonra üçüncü derecede önemli kılan etkenlerdir.

Tüm ilâhi dinler açısından sahip olduğu önem ve stratejik konumu sebebiyle tarih boyunca farklı milletlerin hâkimiyeti altına giren Kudüs adeta dünya siyasetinin yansıdığı minyatür bir aynadır. Din, dil, ırk gibi pek çok çeşitliliği içinde barındırması, onun farklı bakış açılarıyla defalarca anlatılmasına sebep olmuştur. Tarih boyunca Kudüs hakkında yazılan binlerce kitap vardır. Bizim kitabımız da bu alandaki literatürü zenginleştirmek, bu kutsal şehre bir nebze katkıda bulunmak ve onunla ilgili objektif bilgiler sunmak amacıyla, halktan her kesimin mümkün mertebe anlayacağı sade bir dil ile, alanında mütehasıs akademisyenler tarafından kaleme alınmış, ilmi ve kültürel bir çalışmadır.

Arzettiğimiz esere "Kudüs Hakkında Genel Bilgiler ve İslam Fethine Kadar Kudüs'ü aktaran, Eldar Hasanoglu'nun makalesiyle başladık. Bu yazıda Kudüs, genel tarih verilerinde kaydedilen şekliyle özellikle Hristiyan ve Yahudi topluluklar özelinde incelendi. Bereketli belde Kudüs'e Allah Tealâ'nın gönderdiği nebi ve rasullere de tarih verileri çerçevesinde atıfta bulunularak, İslam öncesi Kudüs portresi tarih analizi ile ortaya konmaya çalışıldı. "Kudüs'te Yahudi ve Hristiyan Yapılar" yine Eldar Hasanoglu tarafından bu yazıda konu edildi.

Tevhid dininin ilk ve önemli merkezlerinden biri olan Kudüs'ün İslam'la müşerref oluşu "Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs" adlı makale çerçevesinde Osman Aydın'ın tarafından kaleme alındı. Peygamber Efendimiz'in (as) ahirete irtihali sonrası, emanetlerinden biri olarak Kudüs, Sahabe-i Kiram ve onları takip eden nesil tarafından nasıl muamele gördü sorusu, Nuh Arslantaş'ın hazırladığı "Emevilerden Haçlılara İslâmî Dönemde Kudüs" makalesiyle cevaplandı. İslam'a kavuşan Kudüs'ün siyasi bakımdan el değiştirmesi ve bu dönemde çektiği ızdıraba "Haçlılar Döneminde Kudüs" makalesiyle Eldar Hasanoğlu değindi. Kudüs'ün, sayesinde beş asır huzur bulduğu İslam hakimiyetine tekrar dönüşü, Kudüs Fatihî "Selahaddin Eyyubi ve Eyyubiler Döneminde Kudüs" başlığıyla Ziya Polat'ın anlatımından gönüllere dokundu. İslam hakimiyetindeki istikrarlı sürecin başlangıcı, Cengiz Tomar'ın "Memlükler Döneminde Kudüs" makalesinde anlatıldı; ihtişamlı dört asır sürmüş olan "Osmanlı Yönetiminde Kudüs" kısmı, Abdullah Çakmak'ın bu başlıktaki çalışmasıyla istifadeye sunuldu. Yıkılışı, dünyada denge değişimlerinin simgesi haline gelen Osmanlı Devleti sonrasında, hazin bir sonuç olarak İslam hakimiyetinden koparılan, sistematik bir şekilde işgal edilen Filistin'in yakın tarihi "Balfour Deklarasyonundan İsrail'in Kuruluşuna: Filistin'in İşgali" başlığında Can Deveci tarafından delilleriyle gözler önüne serildi. "Siyasal Bir Tartışma Alanı Olarak Kudüs" başlığında Muhammed Hüseyin Mercan'la, Kudüs'ün bugünkü durumu anlaşılmasına çalışıldı.

Sözün bu aşamasında, başlangıcından bugüne tarihten kayıtlarla incelenen Kudüs'ün, işgalle başlayan zulüm, acı, gözyaşı tarihi ve güncel kavgasının temellerine ya da asıl nedenlerine doğru çevrilen perspektifte, Nuh Arslantaş'ın "Yahudi Geleneğinde Kudüs" anlatımıyla başlandı. Bu minvalde "Hristiyanlık'ta Kudüs" İsmail Taşpınar tarafından incelendi. Kudüs için tarihle sabit huzur iskânının, günümüz ve gelecekteki huzur imkanının da adı "İslam'da Kudüs'e, Eldar Hasanoğlu-

lu'nun makalesinde Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler özelinde, özette değinildi. Nebvî bir emanet olan Kudüs'e İslamî yaklaşımın dinî hizmetlerden ibaret olmayışı, insanî, ilmî, fikrî, edebî, irfânî, mimarî, kültürel, hülâsâ, İslam ümmetinin topyekün Kudüs hassasiyeti tarihi, "Klasik ve Modern Türk-İslam Edebiyatında Kudüs" başlığıyla Âlim Kahraman, "Seyahatnamelerde Kudüs" makalesiyle Selim Tezcan, "İslam Sanatlarında Kudüs" tespitleriyle Mehmet Top, "Kudüs: Beytü'l-makdis'in Önemli İslami Yapıları" değerlendirmesiyle Fettah Aykaç, Osmanlı'ya kadar "Kudüs'te İlmî Hayat, Ulemâ ve Eğitim Müesseseleri" incelemeleriyle Harun Yılmaz ve Muhammet Enes Midilli, "Osmanlı Kudüsü'nde İlmîye Sınıfına Bir Bakış" araştırmasıyla Mustafa Öksüz ve "Kudüs'te Tasavvufî Hayat" a değinilen yazılarıyla Veysel Akkaya tarafından arz edildi. İslam'ın Kudüs tasavvurunun ve bu sayede asırların şahitliğinde oluşan barış temelli karakterinin en özgün, önemli ve örnek biçimi, "Osmanlı Kudüs'ünde Bir Arada Yaşama" başlığıyla Abdullah Çakmak'ın yaklaşımıyla aktarıldı. "Osmanlı Döneminde Kudüs Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik İşlevleri" adlı Mustafa Güler'in makalesi ile medeniyetler kubbesi Kudüs'ün tarih yolculuğu son bulmuş oldu...

Son olarak şu noktaya da temas etmek gerekir ki, Kudüs'ün belki de ilk ve meşhur ismi Beytü'l-makdis'tir. Peygamber Efendimiz'in (as) hadis-i şeriflerine ve Kur'an-ı Kerim âyetleri ile doğrudan ilişkilendirilen yorumlara ya da tefsirlerde yer alan nüzul ortamına ilişkin bilgilerde dolaylı olarak aktarılan rivayetlere göre, Beytü'l-makdis isminin kullanılışı ve kapsadığı alan hususunda bir takım görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu doğrultuda kimisine göre Beytü'l-makdis, Mescid-i Aksa yani Harem-i Şerif ile aynı anlamı ifade etmektedir. Bazıları Beytü'l-makdis lafzından, bir şehir hüviyetiyle Kudüs'ü kastetmektedir. Bir diğer yaklaşımda ise Beytü'l-makdis, mukaddes toprakların tamamını kuşatan, câmî bir anlama sahiptir. İslam Devletleri ve tarihi olaylarla irtibatlı bir takım isimler İslam tarihi boyunca müslümanlar tarafından bu mu-

kaddes şehir için kullanılmamıştır. Dinler ve bölgeye hâkim olan halklar tarafından farklı farklı isimlendirilen Kudüs, halen birçok isimle anılmaktadır. Peygamber Efendimiz'den (as) naklolunan haberlerde her üç kullanım da bulunduğundan, bu çalışmamızda biz de bu üç kullanımdan birini ya da birkaçını tercih hususunu yazarlarımızın iradesine bıraktık.

Araştırmamızı Rabbimiz'e şükürle nihayete erdirirken, teşekkürü hatırlamayı bir borç değil, göstermiş oldukları çaba, hassasiyet ve destek sebebiyle gönülden bir takdim olarak, başta İlim Yayma Vakfı Başkanı sayın Yücel Çelikkbilek ve başkan vekili sayın N. Bilal Erdoğan başta olmak üzere mütevellî heyeti üyelerine, İlim Yayma Vakfı yöneticileri sayın Adem Yavuz, Osman Acun, Bayram Yalçın beylere, kitabın hakettiği kalitede yayımlanması için fedakarca çalışan, fikirlerini her fırsatta paylaşan yayın kurulu üyeleri sayın Prof. Dr. Necmettin Gökçır, Dr. Öğretim Üyesi Abdullah Tırabzon, Dr. Öğretim Üyesi Osman Yılmaz hocalarımıza, kaynak kullanımında İSAM Kütüphanesi'ne, fotoğraf temini konusunda nezaketle yardımlarını esirgemeyen IRCICA, İstanbul Alman Konsolosluğu, Dr. Mehmet Top, Dr. Fettah Aykaç ve İlim Yayma Vakfı Yurdu yönetici ve talebelerine, kitabın redakte ve tashihinde az vakte çok hizmet sığdıran Âlim Kahraman hocamız ve Akile Tekin hanımefendiye, defalarca gerçekleştirilen toplantılarda bitmeyen taleplerimize gönülden icabet eden İlim Yayma Vakfı çalışanlarına ve özellikle çalışmalarını akademik yaklaşımlarındaki titizliğe ilaveten emanet şuuru ve samimiyetle, gereken her tür müsamahayı göstererek teslim eden makale sahibi değerli hocalarımıza sunmak isteriz. Kıymetli okuyucularımızı **Huzur'u Bekleyen Şehir Kudüs**'ümüzle başbaşa bırakırken, her beşerî çalışmanın noksanla mâlul olduğunu hatırlatıp, sehvî oluşabilecek hatalardan dolayı anlayışlarını isticram ederiz.

Tevfik yalnızca Allah'tandır.

Doç. Dr. Osman AYDINLI
20.02.2020
Eyyupsultan

KUDÜS HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Eldar HASANOĞLU*

Kudüs, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal şehridir. Bu dinlerin literatürü, Kudüs'le ilgili sayısız menkıbelerle doludur ve bu üç din mensupları, bahis konusu şehri kible kabul etmiş ve onu mübarek, mukaddes bilmişlerdir. Dünyada her iki kişiden birinin bu şehrin kutsallığına inandığı düşünülürse, o, insan sayısı bakımından, dünyanın, kutsallığına imân edilen bir numaralı şehridir. Dini merkezler arasında saygınlık itibarıyla ilk sırada gelir. Bu saygınlık şehre önem kazandırmasının yanında, onun uğradığı saldırı ve musibetlerin de sebebi olmuştur. Aslında dağlık bir bölgede bulunması tarım, kervan yolları üzerinde kurulmaması ise ticaret merkezi olmasına engel teşkil eder. Ancak bağrında taşıdığı ilahi mühür ve stratejik mevkisi her zaman fatihlerin iştahını kabartmıştır. Böylesine bir şehre hükmetmenin dünyaya hükmetmekle aynı anlamı geldiğini kavrayan hükümdarlar, sayısız askerin canı ve kanı pahasına Kudüs'ü ele geçirmek ve bu imtiyaza sahip olmak istemişlerdir. Kudüs defalarca kuşatılmış, el değiştirmiş, yıkılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. Halkı defalarca katledilmiş, sürgün edilmiştir. Tarihçiler bu şehrin on sekiz kez yeniden inşa edildiğini söyler. Uğradığı tüm saldırılara ve tahribata rağmen Kudüs halen varlığını sürdürmekte ve kaderinin ağır yükünü sırtında taşımaktadır.

Asırlar boyunca farklı inanç, ırk ve renklerden insanlar Kudüs'te bir arada yaşayagelmışlerdir. Kudüs'ün mahalleleri, sakinlerinin inancına, etnik mensubiyetine ve hatta mesleğine göre şekillenmiştir. Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Habeşler, Süryaniler, Kıptiler, Faslılar, Almanlar ve Hintliler, şehrin eski sakinleri olup karşılıklı saygı ve anlayış içerisinde bir

hayat sürmüşlerdir. Siyonizm düşüncesi ortaya çıktıktan sonra bu kardeşlik ortamı yara almıştır. Asırlar boyunca İslam yönetiminde huzur içerisinde yaşayan bu kutsal şehir, Osmanlı'nın elinden alındıktan sonra barışa ve istikrara hasret kalmıştır. Öyle ki neredeyse, Kudüs şehrinin kahredici ve acı hadiselere sahne olmadığı tek bir gün bile bulunmamaktadır.

Coğrafi Konumu

Kudüs, Greenwich meridyeninden doğuda 35. boylam derecesi 13. dakikada, ekvatorun kuzeyde 31. enlem çizgisi derecesi 47. dakikada yer alır. Haritadaki konumuna bakılırsa, kuzeyden güneye, doğudan batıya yerkürenin merkezinde, kalbinde yer tutan Kudüs, dünyanın en önemli noktalarından biridir. Doğudan batıya uzanan sıradağlar üzerinde yerleşen bu şehir batıda Akdeniz'le komşudur. Kudüs'ün coğrafi konumu stratejik öneme sahip olup Asya, Avrupa ve Afrika arasında köprü mahiyetindedir. Bu açıdan, Kudüs'e sahip olmak her üç kıtaya uzanan yollara hâkim olmak anlamına da gelir. Karayollarının kavşak noktasında olması dışında, Akdeniz, Süveyş Kanalı, Akabe Körfezi gibi su yollarına da yakın mesafededir. Etrafındaki şehirlere, karayolları ile rahat ulaşılacak bir konumdur. Kudüs'ten Akka'ya 175 km, Hayfa'ya 150 km, Nablus'a 65 km, el-Halil'e 36 km, Yafa'ya 62 km, Gazze'ye 94 km mesafe mevcuttur. Şehir komşu Arap ülkelerine de uzak değildir. Bölge başkentlerinden Amman'a yaklaşık 90 km, Dimeşk'e (Şam) 308 km, Beyrut'a 306 km, Kahire'ye 530 km uzaklıktadır. Kudüs su yolları olarak, Lut Gölü'ne 24 km, Akdeniz'e 52 km, Kızıldeniz'e ise 250 km uzaklıkta bulunmaktadır.¹

* Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, eldar.hasanoglu@ikcu.edu.tr.

¹ Refik Ş. Netşe v.dğr., *Tarihu Medineti'l-Kuds*, (Riyad/Amman: Daru'l-Kermel, 1984), 5-6; Şefik C.A. Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, (Amman: Daru'l-Beyir, 1984), 20; Muhammed H. Mehasine v.dğr., *Tarihu Medineti'l-Kuds*, (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 2003/1423), 22; Abdülhamid Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 1974), 13-15.

İklimi

Bir tarafı çöl diğer tarafı deniz olan Kudüs'ün iklimi bu coğrafi özelliklerle şekillenmiştir. Batı taraftan Akdeniz ikliminin etkisiyle yağışlı, doğu taraftan çöl ikliminin etkisiyle yarı çöl özelliği taşımaktadır. Ancak genel olarak Kudüs'ün havası sert değildir. Şehir dört mevsimi yaşayabilmektedir. Yaz aylarında akşamları, deniz taraftan gelen hafif rüzgârlar havadaki sıcaklığın etkisini azaltır. Şehirde rüzgarlar tehlikeli boyuta ulaşmaz, genelde ılık bir hava hakimdir. Kuzeybatıdan esen rüzgârlar da havayı yumuşatır. Hava sıcak ve orta kurulukta olur. Kışın Kudüs'te hava soğuk ve yağmurludur. İki üç senede bir şehre kar yağsa da, bu yağış kısa sürede biter. Kışın batıdan esen şiddetli rüzgârlar şehri döver. Çoğunlukla bu rüzgârların ardından yağmur gelir. Kış Aralık itibarıyla başlar ve Mart'a kadar devam eder. İlkbaharda ve sonbaharda havalar ılık geçer. Akşam vaktinde toprağa çığ düşerek ağaçları ıslatır, toprağı nemlendirir. Şehirdeki tarım esas itibarıyla yağmur sularından beslenir. Kudüs'e düşen yağmur miktarı yıllık yaklaşık 551 ml'dir ve yağışların %70'i kışın yağar. Toprak büyük ölçüde kireçtaşı türlerinden oluşmuştur. Farklı bitkiler yetiştirmeye uygundur.²

Yerleştiği Zemin

Kudüs doğudan batıya uzanan sıradağların üzerinde yerleşmiş olup dağlık bir alanda kurulmuştur. Tarihin en eski dönemlerinde Kudüs'te ilk yerleşim, üzerinde Harem-i Şerif'in bulunduğu Moriya Tepesi'nin Silvan köyüne bakan yamaçlarında, Ofel yüksekliği üzerinde oluşmuştur. Buradaki doğal su kaynakları, o dönemde insanların burayı yurt edinmesinin temel sebebi idi. İlk başta küçük bir tepe üzerinde kurulu olan bu ufak yerleşim birimi zamanla büyümüş, ilerleyen süreçte burada yaşam gelişmiş, şehir genişlemiş ve bir site devleti kurulmuştur.³

Eski Kudüs

Sağanak yağmur altında Kubbetü's-sahra (MT Arşivi)

Baharda yeşillikler içinde Kudüs (İV Arşivi)

² Şevki Şa'as, *el-Kudsü 'ş-Şerif*, (Rabat: Islamic Educational Scientific, Scientific and Cultural Organization ISES CO, 1988), 19; Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 35-37; Mehasine, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 24.

³ Netsşe, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 26.

Tarih ve coğrafya kaynakları Kudüs'ü, suriçi ve surdışı olmak üzere ikiye taksim eder. Yahudiliğin, Hristiyanlığın ve İslam'ın kutsallarının yer aldığı suriçi eski Kudüs, dört tepe üzerinde kurulmuş olup bu tepelerin deniz seviyesinden yüksekliği 720 ila 830 metredir. Suriçi Kudüs'ün rakımı Akdeniz'den yaklaşık 800 metre, Ölüdeniz'den ise yaklaşık 1150 metredir.⁴ Suriçi ve surun dışarısındaki Kudüs, tepelerin ve dağların üzerindedir, bunları birbirinden vadiler ayırmaktadır.

Zeyindağ'ından Kidron Vadisi, vd. ile Moria Tepesi üzerinde Mescid-i Aksa ve Kudüs'ten bir görünüm (İYV Arşivi)

Suriçi Eski Kudüs

Suriçi eski Kudüs dört tepe üzerinde kurulmuştur. Bunlar Moriya, Bezeta, Akra ve Siyon tepeleridir. Bu tepeler arasında en meşhuru ve en önemlisi Moriya Tepesi'dir.⁵ Yahudiler'e göre Hz. İbrahim'in oğlunu bu tepenin üzerinde kurban etmek istemiştir. Hz. İbrahim'i kutsayan Yüce Tanrı'nın hizmetkârı Melkizedek'in mescidi bu tepenin üzerindedir. Hz. Davut, Tanrı için yaptırmak istediği mabedi Moriya Tepesi üzerinde yaptırmayı planlamış, Hz. Süleyman onun bu arzusunu yerine getirmiştir. Yahudiler'e göre bir taraftan Tanrı'nın tahtına bağlı olan Nirengi Taş/Even Şatiah dünyanın merkez noktası olup, bu taş Moriya Tepesi'ndedir. Bu taşın İslam geleneğinde 'Hacerü'l-Muallak' adıyla bilindiği kaynaklarda geçmektedir ve İsrâ Gecesi'nde Hz. Peygamber (as) ilahi katmanlara bu nokta üzerinden yükselmiştir. Günümüzde de Kible Mescidi ve Kubbetu's-Sahra camileri bu tepenin üzerinde yerleşirler; Harem-i Şerif Moriya Tepesi üzerindedir.

Moriya Tepesi

Bu yüzden bu tepeye Harem-i Şerif Tepesi veya es-Sahra/Kaya Tepesi de denmiştir.⁶ Kudüs'te ilk yerleşimin kurulduğu Ofel Tepesi'nin de Moriya Tepesi'nin bir uzantısı olduğu söylenir.

Ofel Tepesi

Bazı coğrafyacılar Ofel Tepesi'ni Zahura Tepesi olarak adlandırmışlardır. Ofel Tepesi Harem-i Şerif'in güneydoğu tarafında bulunan Silvan köyüne nazır yamaçtır. Silvan köyündeki su kaynağına yakın olması sebebiyle Kudüs'te ilk yerleşim M.Ö. II. binyılın başlarında bu noktada başlamıştır.⁷

Silvan tepesi (İYV Arşivi)

⁴ M. Meksi İskender, *el-Kuds abre'l-tarih: Dirase Cuğrafiyye Tarihiyye Eseriyye*, (el-Cize: Ruseys, 1972), 6; Menashe Har-El, *Golden Jerusalem*, (Jerusalem: Gefen, 2004), 8; George Adam Smith, *Jerusalem: The Topography, Economics and History From The Earliest Times To A.D. 70*, (London: Hodder and Stoughton, 1907), 1: 34-37.

⁵ Dan Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, Çev. Shlomo Ketko (Jerusalem: Carta, 1996), 12 v.dğr.; Galyn Wiemers, *Jerusalem: History, Archeology and Apologetic Proof of Scripture*, (Wauke: Last Hope Books, 2010), 45 v.dğr.; Arif el-Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds*, (Beirut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2005), 3 v.dğr.

⁶ Nebi Bozkurt, "Kubbetu's-Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/ 305; *Mehasine, Tarihu Medineti'l-Kuds*, 23.

⁷ Karen Armstrong, *A History of Jerusalem: One City Three Faiths*, (New York: Ballantine Books, 1997), 6; Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 21.

Sur içerisinde yer alan diğer bir tepe Siyon Tepesi'dir. Siyon Dağı olarak da adlandırılır. Suriçi şehrin batı köşesine denk düşmektedir. Yahudi kutsal metinlerinde Kudüs'ü işaret etmek için geçen Siyon burasıdır. Hz. Davut Kudüs'ü aldığıında burada bir kale yaptırır, kendi türbesi de bu tepede yer almaktadır. Şehrin eski mahallelerinden olup İsrailoğulları'ndan önce de bu tepe üzerinde ikamet edilmiştir. Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın son akşam yemeğini yediği oda Siyon tepesindedir.

Suriçi şehrin kuzeydoğu köşesindeki tepe, Akra Tepesi'dir. Hristiyanların kiblesi konumunda olan Kutsal Kabir Kilisesi bu tepenin üzerindedir ve şehirdeki Hristiyan mahallesi de Akra tepesine kurulmuştur. Akra tepesi üzerinde hayat, M.Ö. II. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmiştir. Selekiler kralı IV. Antioch zamanında burada yapılan Akra Kalesi (M.Ö. 168), Romalılar'ın şehirdeki askeri garnizonu olmuş, böylece Akra Tepesi üzerinde de yerleşim gelişmiştir.

Suriçi şehrin yerleştiği tepelerden biri olan Bazeta Tepesi, Tur-i Zeyta, Zeyta Tepesi olarak da isimlendirilmiştir. Günümüzde es-Sahire kapısının civarında bulunduğu tepedir. Bu kapıdan el-Amud kapısına kadar devam eder ve Harem-i Şerife bakar. Bu tepe üzerindeki yerleşim özellikle Roma döneminde başlamıştır. Büyük Herod'un torunu Herod Agrippa zamanında (M.S.

Siyon Kalesi (D-DAI-IST-R32508)

Siyon Tepesi

37-44) mahalle kurulmuş, bu mahallede gösterişli köşkler ve saraylar, büyük salonlar inşa edilmiş, etrafı surla çevrilmeye başlanmıştır.

Sur dışındaki Eski Kudüs

Kudüs zaman içerisinde büyüyerek genişlemiştir. İlk yerleşimin yapıldığı Ofel/Moriya tepesinden yakındaki tepeler üzerine yayılmış, askeri nedenlerle bu tepeler sur ile çevrilmişlerdir. Ancak nüfus artışı nedeniyle eski Kudüs'te yaşam surun dışına taşmış, çevredeki vadi-

ler ve dağlarda insanlar ikamet etmeye başlamış, böylece buralar da Kudüs'ün birer semtine dönüşmüşlerdir. Sur dışında kalan bu kısımlar Zeytin Dağı, Cebelü'l-Meşârif/Scopus Dağı, Tekbir Dağı/Cebelü'l-Mükebbir gibi dağlardır.⁸

Zeytin Dağı, Kudüs'teki en bilinen ve en önemli dağdır. Üzerindeki zeytin ağaçlarından dolayı bu isimle adlandırılmıştır. Tur Dağı olarak da bilinmektedir. Eski Kudüs ile Zeytin Dağı arasında Kidron vadisi bulunmaktadır.

Bezeta-Akra

XIX. Yüzyıl Sonlarında Kudüs'ten Bir Manzara (D-DAI-IST-R32482)

⁸ Mehasine, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 24 v.dğr.; Arif Başa el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1994), 187 v.dğr.

Zeytin Dağı ile eski şehir arasındaki ilişkinin ruh ve beden arasındaki ilişki gibi ayrılmaz olduğu ifade edilmiştir. Zeytin Dağı eski suriçi şehrin doğu tarafında olup şehri seyretmek için en elverişli noktadır. Romalı Titus, Selahaddin Eyyubi gibi Kudüs'ü ele geçirmeye gelen komutanlar şehre saldırmadan önce buradan şehri seyretmişlerdir. M.S. VII. yüzyılın sonlarında şehri ziyarete gelen Fransız piskopos Arkolf Zeytin Dağı'nda verimli ziraat hakkında bilgi vermiştir.⁹ İslam, Hristiyan ve Yahudi kaynaklarında Zeytin Dağı hakkında pek çok menkıbe mevcuttur. Bir takım müfessirler Kurân-ı Kerim'de Tin Suresi'nde zeytin üzerine edilen yeminin konusunun Zeytin Dağı olduğunu söylemişlerdir. Zeytin Dağı üzerinde Müslümanlara ait camiler, mezarlıklar ve türbeler mevcut olup Rabi-atü'l-Adeviyye'nin mezarı da buradadır. Hz. Zekeriya ile Hz. Yahya'nın mezarlarının da Zeytin Dağı'nın eteklerinde olduğu söylenir. Hristiyanlara göre Zeytin Dağı Hz. İsa'nın sığındığı mekândır. İncillere göre Yahudilerin ezizyetlerinden ve tuzaklarından bıkan Hz. İsa Zeytin Dağı'na gitmiş, buradan şehre beddua

etmiştir.¹⁰ Hz. İsa'nın gökyüzüne Zeytin Dağı'ndan yükseldiği Hristiyan kaynaklarında geçmektedir. Zeytin Dağı üzerinde ve eteklerinde Hristiyanlara ait pek çok kilise ve manastır kurulmuştur. Hz. Mer-yem'in, ebeveyninin ve eşi marangoz Yusuf'un mezarının bulunduğu Geth-semane bahçesi Zeytin Dağı'nın eteklerindedir. Burası, Hz. İsa'nın yakalandığı gece ziyaret ettiği zeytinlikte ve görkemli Halklar Kilisesi buraya kurulmuştur. Yahudi geleneği Zeytin Dağı'nı olağanüstü menkıbelerle nitelemiştir. Burası Yahve'nin görkemini konduğu¹¹ ahir zamanda Yahve'nin ayaklarını koyacağı¹² yerdir. II. Mabet yıkılıp Yahudilerin eski şehre girmesi yasaklandığı sırada Yahudiler Zeytin Dağı'na toplanarak hac ibadetini icra etmişlerdir. Yahudi geleneğine göre kıyamet ve haşır Zeytin Dağı'nda başlayacaktır. Eliyahu ha-Navi kıyametin başladığını ilan etmek için şofarı/suru buradan çalacak, bu sesi duyan ölüler dirileceklerdir. Burada gömülmek Tanrı nezdinde faziletli ve imtiyazlı olma anlamına geldiği için Yahudiler ölülerini Zeytin Dağı'nda gömmekte yarışmışlardır.

19. yüzyıl sonları Zeytin Dağı
(IRCICA-FAY.22.41.29)

Günümüzde Zeytin Dağı (İYV Arşivi)

Cebelü'l-Meşârif/Scopus Dağı eski suriçi şehrin kuzey tarafında yerleşip şehre nazır konumdadır. Kudüslüer bu dağı Cebel-i Meşhed, yani Manzara/Seyir Dağı şeklinde adlandırmışlardır. Burası şehri gözlemlemek için en uygun mekandır. Diğer dillerdeki adların tamamı bu anlamdan mülhemdir. Bu dağdan bakılınca hem suriçi Kudüs, hem de kilometrelerce uzayıp giden çevresi rahatlıkla görülebilir.. Nitekim şehri ele geçirmeye gelen komutanlar buradan Kudüs'ü seyretmişlerdir. Rivayete göre Makedonyalı İskender (ö. M.Ö. 332) de şehri buradan seyrederek kuşatmıştır.

⁹ Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds*, 106

¹⁰ Matta 23: 37-38.

¹¹ Hezekiel 11: 23.

¹² Zekeriya 14: 4.

Şehirle Cebelü'l-Meşârif arasında el-Cevz Vadisi vardır. Bugün bu dağın üzerinde modern yapılar kurulmuştur. Kudüs İbrani Üniversitesi ve I. Dünya Savaşı sırasında Kudüs savaşında hayatını kaybeden İngiliz askerlerinin anıt mezarlığı (Jerusalem British War Cemetery) bu dağın üzerinde bulunmaktadır.

Cebel-i Meşârif

Tekbir Dağı/Cebelü'l-Mükebbber eski sur içi Kudüs'ün güney tarafındadır. Hz. Ömer Kudüs'ü fethederken bu dağı geçerek şehre yaklaşmıştır. Dağdan geçerken Müslümanlar tekbir getirdiği için bu adı almıştır. Hz. İsa döneminde Yahudi mahkemesi Sanhedrin'in burada bulunması ve havarilerden hain Yehuda İshkariyot ile burada istişare yapıldığı için halk arasında Suikast Dağı/Cebel-i Muamere ve Fesatlık İstişaresi Dağı/Cebel-i Meşveret-i Faside olarak adlanır. Silvan vadisi vasıtasıyla Zeytin Dağı'ndan, Rebabe vadisi vasıtasıyla da Siyon Tepesi'nden ayrılır.

Sur içi ve sur dışındaki eski Kudüs'ün üzerine kurulduğu bu tepeler ve dağlar birbirinden vadiler vasıtasıyla ayrılır. Bu vadilerin yaygın isimleri Rebabe, Kidron ve Tyropoen olup, bu isimler dışında bazı zamanlarda yaygın olmayan bazı isimlendirmeler de yapılmıştır. Rebabe vadisi eski şehrin güney ve güneybatı tarafındaki vadinin adıdır. Eski çağlarda Hinnom vadisi adıyla da bilinmiştir. Şehrin kuzeybatısından güneyine doğru uzanan bu vadi buradan doğuya doğru ilerler ve Ofel Tepesi'nin güneyinde Bi'ru Eyyub civarında Kidron vadisine

kavuşur. Bu iki vadinin birleştiği yer Silvan vadisi diye adlandırılmıştır. Rebabe vadisinin güneydoğu kısmı bazıları tarafından Tufe veya Ölüm vadisi olarak adlandırılmıştır. Suriçi şehrin doğu tarafındaki vadi Kidron vadisi adıyla adlanır. M.S. III-IV. yüzyılda bu vadi Yehoşofat vadisi diye adlandırılmıştır. İbnu'l-Fakih (ö. 286) şehrin doğusundaki vadiyi Cehennem vadisi olarak zikreder. Bundan başka Silvan vadisi, Sitti Meryem vadisi, Ateş vadisi, Siyah vadi gibi isimleri de mevcuttur.

Vadi ve Tepeler Üzerinde Kudüs (D-DAI-IST-R32477)

Kidron vadisi eski sur içi şehirle Zeytin Dağı'nın arasında bulunur. Tyropoen vadisi şehrin batı tarafındadır. Yahudi tarihçi Josephus tarafından verilen bu ismin anlamı "peynirciler" anlamına gelir. Burası şehir halkının çöplerini attığı mekan olup, halk arasında Çöplük vadisi (Vadi'r-revs ve'z-zubale) olarak bilinir.

Kudüs'ün coğrafi konumu şehri düşman saldırılarından korumak için doğal savunma imkânı sunmuştur. Nitekim insanların burayı yurt edinmesinin bir sebebi de şehrin bu özelliği olmuştur. Ancak şehrin kuzey ve kuzeybatı tarafı açık olup bu noktada saldırılara karşı savunma imkânı yoktu. Nitekim şehri ele geçiren fatihler hep bu yönden saldırmışlardır. Tarih kaynakları Buhtun-nasr, Makedonyalı İskender, Pompey ve Halife Ömer'in şehre buradan girdiğini nakleder.¹³

Su Kaynakları

Kudüs taşlık ve çorak bir bölgede kurulduğu için, şehirde su kaynakları büyük önem arz etmiştir. Sur içerisindeki eski şehirde doğal su kaynağı olmamıştır. Şehir halkı su ihtiyaçlarını yağmur suları ve yakındaki su kaynaklarından karşılamışlardır. Yağmur suları ile nehir ve pınar sularını biriktirmek için şehirde su depoları oluşturulmuş, dışarıdan şehre su nakletmek için kanallar yapılmıştır.

Şehirdeki ilk yerleşimin Ofel Tepesi'nin Silvan köyüne bakan yamaçlarda oluşmasının sebebi, buradaki su kay-

nağıdır. Halkın su tedarik ettiği yegâne kaynak, şehir surlarının doğusunda 300 metre mesafede bulunan Silvan köyündeki Ümmü'd-Derac pınarı olmuştur. Bir mağaranın içerisinde bulunan bu pınara Sitti Meryem, Azra, Rogel pınarı gibi isimler de verilmiştir. Eskiçağlarda Gihon diye adlandırılan pınarın bu pınar olduğu ifade edilmiştir. Ümmü'd-Derac pınarı yakınında Birket Silvan/Silvan havuzu bulunur. Kaynaklarda bu havuz suyunun şifalı olduğu geçmektedir. Birket Silvan'ın yakınında el-Birketu't-Tah-taniye/Yeraltı havuzu diye de bilinen el-Birketu'l-Hamra/ Kırmızı havuz vardır. Bu havuzun yaklaşık 1 km mesafesinde Bîru Eyyub/Eyüp kuyusu bulunur. Bazıları kuyunun Hz. Eyüp tarafından kazıldığını ve adının da buradan geldiğini söylemişlerdir.

Düşmanların şehri kuşatması sırasında halkın su ihtiyacını karşılamak için tedbirler alınmıştır. Kenanlılar bu amaçla Ümmü'd-Derac pınarından şehre yeraltı tüneli yapmışlardır. Hz. Davut'un askerleri şehri ele geçirmek için bu tünelden içeriye sızmışlardır. Roma döneminde de şehre su kanalları yaptırılmıştır. Ayrıca, şehirde su biriktirmek için su deposu ve sarnıçlar yapılmıştır. Şehrin ilk sakinleri tarafından yapılan Mamella sarnıcı bunlar arasında en eskisi ve en büyük olanıdır. Yahudi kral Hizkiya tarafından yaptırılan Hizkiya sarnıcı M.Ö. VIII. yüzyıla aittir. Bunlardan başka şehirde Sultan sarnıcı, Beni İsrail sarnıcı, Süleyman sarnıcı, İyad sarnıcı gibi başka su depoları da bulunmuştur.¹⁴

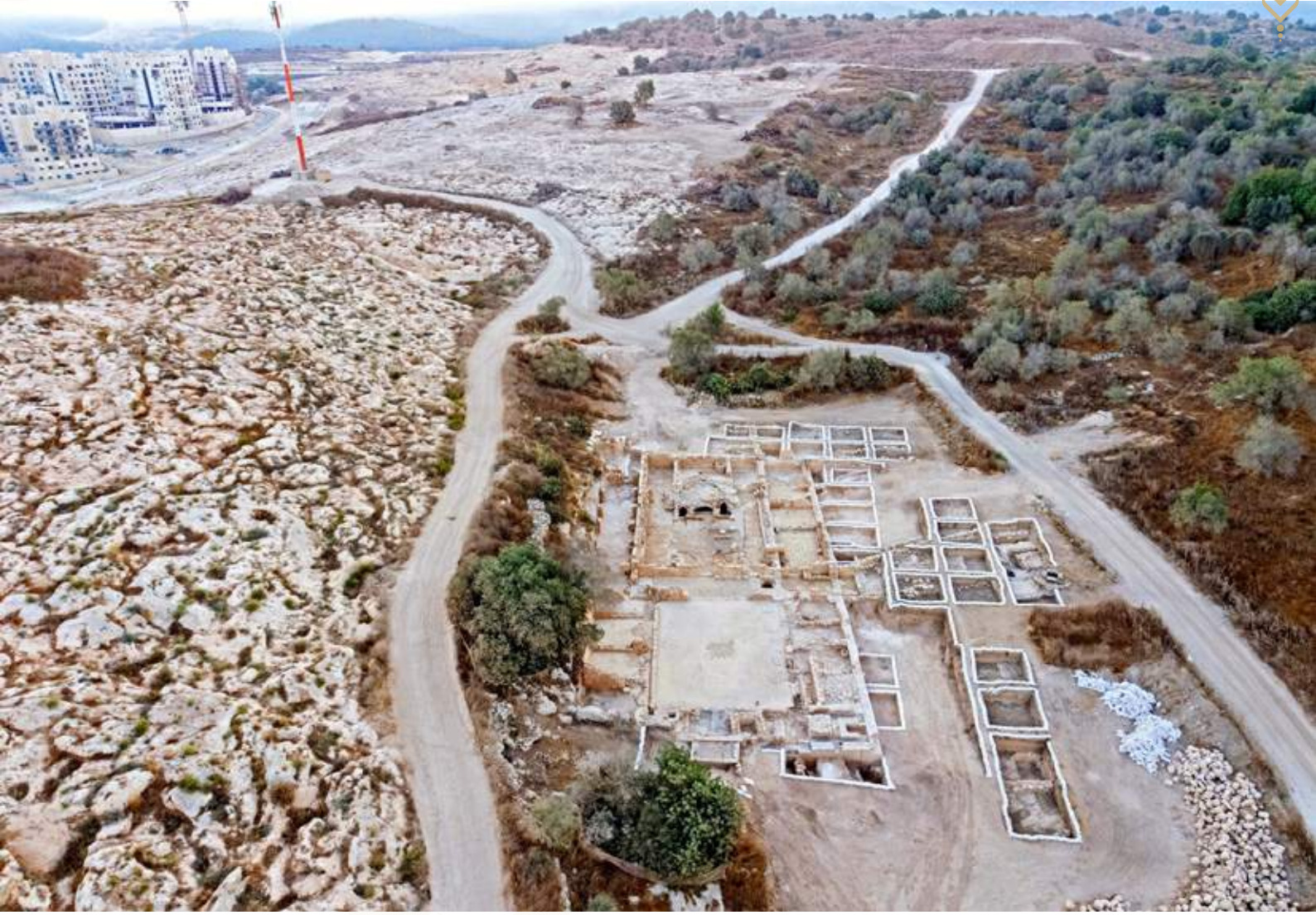
Kidron Vadisi ve Zeytin Dağı (İYV Arşivi)

Hizkiya Havuzu

¹³ Wiemers, *Jerusalem*, 45-58; Smith, *Jerusalem*, 33-49; Mahmud, *Tarihi'l-Kuds*, 20-30; Zayid, *el-Kudsul-halide*, 13-15.

¹⁴ Arif, *Tarihi'l-Kuds*, 176-180; İskender, *el-Kuds*, 10-11; Har-El, *Golden Jerusalem*, 126-143.

Batı Kudüs'te Bizans döneminden kalma Kilise Kalıntıları

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE KUDÜS

Eski Çağlarda Kudüs

Kudüs'ün eski çağlardaki tarihi geçmişine ışık tutan arkeolojik kazılar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Bu kazılarda bulunan materyaller en erken M.Ö. II. binyılın başlarıyla tarihlenmektedir. Ancak şehirle ilgili bu materyaller çok olmayıp, çoğu da tarihsel mahiyette değildir. Bulunan çömlekler, abideler, epigrafik materyaller gibi arkeolojik bulguların sayısı sınırlı olup yıpranmaları sebebiyle güvenilir bir bilgi oluşturmada yetersizdirler. Kudüs'ün İsrailoğulları'ndan önceki tarihine ilişkin bu veriler hem tarihlendirme hem de yorumlama açısından elverişli görülmemiş, bu yüzden uzmanlar bulguları değerlendirirken Yahudi kutsal metinlerinde anlatılanlara başvurmuşlardır. Bu da Filistin tarihinin yazımı konusunda Batı'daki çalışmaların Yahudi kutsal metinleri etkisi altında kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Kudüste İlk Yerleşim

Kudüs şehrinin tarihi İsrailoğulları ile başlamaz. Onlardan önce de burada yerleşik düzen mevcuttur. Bir takım bilgiler ve arkeolojik verilere göre Kudüs'te yaşam M.Ö. III. binyılın sonlarında başlamıştır. Şehrin ilk sakinlerinin kimler olduğunu tespit etmek için elde yeterli veri bulunmasa da avcılar ve göçebe hayvancılar olduğu tahmin edilmektedir. Deniz kıyısına uzaklığı ve su kaynaklarının kıtlığı gibi faktörler, insanların Kudüs'ü elverişli bir yerleşim yeri olarak görmesini engellemiştir. M.Ö. III. binyılda avcıların geçici ikamet yeri olan Kudüs'te M.Ö. II. binyılın başlarında düzenli yaşam oluşmuştur. Başlangıçta Kudüs, su kaynaklarına yakınlığı sebebiyle Ofel Tepesi'nin yamaçlarında küçük bir yerleşim birimi olarak kurulmuştur. Burası günümüzde Harem-i Şerif'in güneydoğu tarafına denk düşmektedir. İlerleyen süreçte burası bir site devletine dönüşmüştür. Bu site devleti sınırlarının eski şehrin surlarından pek farklı olmadığı düşünülmektedir. 1961'de İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon, şehirdeki ilk yerleşimin gerçekleştiği Ofel Tepesi üzerinde bir duvar keşfetmiştir. 6.5 fit kalınlığındaki bu duvar Ofel Tepesi'ni dolanıyordu. Ümmü'd-Derac pınarı tarafında geniş bir kapısı vardı. Kenyon, şehirde bulunduğu çömlek kalıntılarını M.Ö. 1800'lü yıllara tarihlendirmiştir. O, daha önceki dönemde de burada yaşayanların olduğunu fakat bunun bir şehirleşme öncesi dönem olduğunu savunarak şehir hayatının M.Ö. XVIII. yüzyıl itibarıyla ortaya çıktığını söylemiştir.¹⁵

Eski Tabletlerde Kudüs

Kudüs'le ilgili ilk malumatlar eski Mısır tabletlerinde geçmektedir. Bu tabletler arasında en eskisi "Lanet Metinleri" adıyla bilinir. Bu tabletler Firavun III. Sesortis dönemine (M.Ö. 1878-1842) ait olup çömlek kaplar üzerine yazılmıştır. Alman Mısırbilimci Kurt H. Sethe tarafından deşifre edilip 1926'da Berlin'de yayınlanan bu yazıların ruhban sınıfına ait olduğu tahmin edilmektedir. Lanet Metinleri'nde Mısır'a karşı tehlike arz eden şehir ve yöneticileri zikredilmekte ve onlara beddua edilmektedir. Sethe bu tabletlerde 'Awsamm' şeklinde transkribe

olunan kelimeyi 'Uru-Şalim' şeklinde deşifre etmiş ve onun Yerusuhalim/Kudüs'ü işaret ettiğini savunmuştur. Metinde zikredilen şehrin Kudüs olmadığını iddia edenler olmakla birlikte, yaygın görüş Sethe'in görüşüdür. Uru-Şalim o dönemde şehrin dili olan Kenanca telaffuzu olup "Şalim'in şehri, Şalim'in tesis ettiği yer" anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu kelime "barışı görecektir" anlamına da gelir. Sethe, metinlerde zikredilen Yq'rm ve Şz-n kelimelerinin de şehrin iki yöneticisinin adı olup Yaqir-'ammu ve SaZ'anu şeklinde okumuştur. Yaklaşık yüz yıl sonraya tarihlenen başka bir tablette şehrin yöneticisi olarak tek kişinin adı zikredilmiştir. Uzmanlar bunu, birkaç şef tarafından yönetilen kabile sisteminden tek kral tarafından yönetilen şehir hayatına evrilme olarak yorumlamışlardır. Kudüs'ün zikredildiği diğer bir bulgu, Tell el-Amarna tabletleridir. M.Ö. XIV. yüzyıla tarihlenen bu tablet, 1887'de Kahire'nin takriben 300 km güney tarafında Nil Nehri'nin doğu taraflarında keşfedilmiştir. Bu tabletlerde şehrin adı Uruşalim ve Beyt-Şulmanu olarak geçer. Buradaki 285-290 numaralı tabletlerde Uru-Şalim kralı Abdi-Heba'nın Firavun III. Amenhotep'e (M.Ö. 1386-1349) ve oğlu Akhanaten'e (M.Ö. 1350-1334) yazdığı altı mektup, Kudüs'ün o dönemine ilişkin bilgi sunmaktadır. Kral Abdi-Heba bölgeye saldıran Habiru adlı yağmacılara karşı firavundan yardım istemekte, firavuna sadakatsizlikte bulunan kralları ihbar ederek kendi sadakatini ve itaatini belirtmekte ve nihayet Kudüs'teki Mısır garnizonunu firavuna şikâyet etmektedir. Bu mektupların içeriği Kudüs'ün o dönemlerde Mısır'a bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Telaffuz açısından benzerliği sebebiyle tabletlerde bölgeye saldırdıkları geçen Habirular'ın İbraniler olduğunu söyleyenler olmuşsa da, son araştırmalar bu ikisinin farklı olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶

Tell el-Amarna tabletlerinden sonra birkaç yüzyıl boyunca Kudüs'ün ismen zikredildiği arkeolojik veriye rastlanmamıştır. Uzmanlar bu durumu Kudüs'ün o dönemlerde ehemmiyetli bir konumda olmadığı şeklinde yorumlamışlardır. Uzun bir aradan sonra nihayet Kudüs

¹⁵ Margreet Steiner, "Expanding Borders: The Development of Jerusalem in The Iron Age", *Jerusalem in Ancient History and Tradition*, Ed. Thomas Thompson, (London: T-T Clark, 2003), 68-72; Mahmut, *Tarihu'l-Kuds*, 21 v.dğr.; Mehasine, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 29-47.

¹⁶ Samuel Abramsky - Shimon Gibson "Jerusalem", *Encyclopaedia Judaica*, 2. Baskı, Ed. Fred Skolnik, (Detroit: Thomson Gale, 2007), 11/144; H.J. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age: 3000-1000 B.C.", *Jerusalem in History*, Ed. K. J. Asali, (Essex: Scorpion, 1989), 17-20; Zayid, *el-Kudsu'l-halide*, 29-36; Halid Muhammed Gazi, *el-Kuds: Siretu Medine*, (Minye: Daru'l-Hüda, 1998), 22-25; Armstrong, *Jerusalem*, 3-14.

Asur metinlerinde görünmektedir. M.Ö. 730'lara ait olduğu düşünülen bu metinlerde Asur kralı Tiglat-Pilaser'e haraç ödeyen krallar arasında Yehuda kralı olup, Kudüs'te ikamet eden Ahaz da zikredilmiştir. Bu ara zaman dilimine ait bilgilere ise Yahudi kutsal metinlerinden ulaşılabilir.¹⁷

Şehirde Dini Hayat

Eski Mısır tabletlerinde Kudüs'ün adı 'Uru-Şalim' ve 'Beyt-Şulmanu' olarak geçer. Kazılarda bulunan Aramice 'Yeruşlem', Süryanice 'Urişlem', Asurca 'Urusalim', İbranice 'Yeruşalayim/Yeruşalim' isimleri de şehrin en eski adı olan 'Uru-Şalim' isminin farklı okuma versiyonları olup bu isimlerin tamamında Kudüs'e yönelik saygı ve kutsallık olgusu baskındır. Hangi dilde olursa olsun, kuruluşundan günümüze kadar Kudüs'e verilen isimlerin tamamında kutsallık unsuru öne çıkmıştır. Şehrin en eski adı olan 'Uru-Şalim' iki kelimenin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bunlardan ilk kelimenin "tesis etmek" veya "şehir" anlamına geldiği ifade edilmiştir. İkinci kelimenin selamet, barış anlamına geldiğini söyleyenler olduğu gibi, batı Samiler'in inandıkları ilahın ismi olan Şalim, Şulmanı'ya işaret olarak da yorumlanmıştır. Bu açıdan, şehrin adı ya "barış şehri" veya "selamet mülkü" ya da "Şalim'in yapıtı" anlamına gelmektedir. Bu isim, şehirdeki dini hayat hakkında ipuçları vermektedir.

Eski Kudüs'ün dini hayatıyla ilgili arkeolojik verilere ve tapınaklara rastlanmamıştır. Eldeki yegâne ipucu, şehrin adı ve Yahudi kutsal metinlerinde geçen bilgilerdir. M.Ö. XIX. yüzyıla ait Lanet Metinleri'nde geçtiği üzere şehrin adında bulunan Şalim, Suriye tanrı panteonunda yer alan bir tanrının ismi olmuştur. Bu, o dönemde şehrin Şalim kültürüne inandığını ortaya koymaktadır. Şalim, akşam güneşi veya akşam yıldızı tanrısının adı idi ve insanlar onunla bağ kurmak için Kudüs'ü ziyarete gelirlerdi. Bölgenin kültüründe şehirlerin tanrılarla ilişkilendirilmesi yaygın idi. Bu isimlendirme, şehrin dini açıdan Suriye'nin etkisi altında olduğunu ortaya koymaktadır. Tell al-Amarna metinlerinde de şehrin

adının 'Uru-Şalim' ve 'Beyt-Şulmanu' şeklinde geçmesi, Şalim kültürünün M.Ö. XIV. yüzyılda da şehirde devam ettiğinin göstergesidir. Ancak bu sırada bölgeye akın eden Habirular ve diğerleri kendi inançları olan Baal kültürünü de beraberlerinde getirmişlerse de Kudüs'te Şalim kültürü hâkimiyetini sürdürmüştür. Şehirde Baal'a tapınmakla ilgili arkeolojik bir bulguya rastlanmıştır değildir. M.Ö. XI. yüzyılın sonlarında şehri ele geçirip başkent yapan Hz. Davut'un oğulları Avşalom ve Şlomo adlarına dikkat çeken bazı tarihçiler, bir asırdır burada olan İsrailoğulları'nın da Şalim kültüründen etkilendikleri ve bunu şehrin İsrailoğulları'nın eline geçerken dahi Şalim inancını sürdürdüğü şeklinde yorumlamışlardır.¹⁸

Yahudi ve Müslüman müfessirlerin yorumları, şehrin eski inancı hakkında bilgi vermektedir. Yahudi kutsal metinlerinde Hz. İbrahim'in çağdaşı olarak zikredilen ve onu kutsayan Melkizedek'in Yüce Tanrı'nın koheni/hizmetkârı (kohen El Elyon) olduğu ve aynı zamanda Şalim kralı olduğu anlatılmaktadır. Melkizedek'in, Hz. Nuh'un oğlu Sam veya onun oğlu olduğu ifade edilmiştir. Yahudi müfessirler burada Şalim adıyla geçen yerin Yeruşalim olduğu görüşündedir. Yahudi kaynaklar Kudüs'te Şalim kültürü ile birlikte Zedek kültürünün de bulunduğundan bahseder. Zedek kelime olarak dürüstlük, doğruluk anlamına gelir. Eski Kudüs'te Zedek'in, güneş tanrısının yetkin bir tecessisi sayıldığı ifade edilmiştir. Tevrat'a göre şehrin adının Şalim olmasına benzer şekilde, Tevrat'ın tefsirinde şehrin adının Zedek olduğu geçmektedir.¹⁹ Hz. İbrahim'in çağdaşı Şalim kralı Melkizedek'in adı yine, İsrailoğulları şehre ilk defa Yuşa zamanında saldırırken şehrin kralının adının Adonizedek olması, Tevrat'ta pek çok yerde de Yahve'nin Zedek adıyla anılması, Yahudi dini metinlerinde Kudüs ile Zedek arasında kurulan bağa örneklik teşkil etmektedir. Müslüman müfessirler şehrin öne çıkan Şalim ve Zedek isimlerini tevhitçi perspektiften yorumlamışlardır. Onlar, Yahudi metinlerinde bahsedilen Melkizedek'in tek Allah'a inandığını, isminin "Melik-Sadık" olup "dürüst kral" anlamına geldiğini, adındaki Zedek kısmının put anlamına

¹⁷ Özellikle I-II. Samuel, I-II Krallar ve I-II. Tarihler bu dönemle ilgili detaylı bilgi verilmektedir.

¹⁸ John Gray, *The Legacy of Canaan: The Ras Shamra Texts, Their Relevance*, (Leiden: Brill, 1957), 185; A. Rozenberg Roy, "The God Sedeq", *Hebrew Union College Annual*, 36 (1965), 166.

¹⁹ H. Friedman - M. Simon (Ed.), *Midrash Rabbah*, (London: The Soncino Press, 1939), *Genesis Rabbah* 43: 6.

değil dürüstlük anlamında değerlendirilmesi gerektiğini, onun Kudüs'ü kurup tevhitçi ve adaletli bir çizgide yönettiğini ifade etmişlerdir.

Müfessirler Melkizedek'in barış yanlısı olup savaştan ve kan dökmekten sakındığı için şehrin adındaki Şalem'in de put anlamında değil barış ve selamet anlamına yorumlanması gerektiğini, dolayısıyla Kudüs'ün eski isminin "barış şehri" anlamına geldiğini zikretmişlerdir. Melkizedek'in Moriya tepesinde mescit yapıp orada tek Allah'a ibadet ettiği, Hz. Süleyman'ın da mabedini bu mescidin temelleri üzerine inşa ettiği, mabette başkohen olan Zadok'un da onun soyundan geldiği ve onun gibi tek Allah'a inandığı kaynaklarda geçmektedir. Bu açıdan bakılırsa M.S. 70'te II. Mabet de yıkılıp çok geçmeden Sadukiler ortadan kalkıncaya kadar şehrin dini hayatı, Melkisedek ve Hz. İbrahim döneminden o zamana kadar bu tektanrıci ailenin elinde olmuştur. Şehrin adlarındaki bu anlamlar açıısından bakılırsa, Kudüs'te dini hayatın eski dönemlerden itibaren tek Allah'a iman çizgisinde olduğu, şehrin barış ve selamet yurdu olduğu, adalet ve dürüstlikle yönetildiği sonucu ortaya çıkacaktır.

Yahudiler Kudüs'te

Mısır'dan çıktıktan sonra çölde kırk yıl dolaşan İsrailoğulları, Filistin topraklarına Hz. Musa'nın halefi Yuşa komutasında girebilmişlerdir. Eriha ve Ay kentlerini savaşarak alan Yuşa'ya karşı Yeruslayim kralı bölgedeki krallarla ittifak oluşturmuştur: *"Ve Amurlular'ın beş kralı; Yeruslayim kralı, Hebron kralı, Yarmut kralı, Lakiş kralı ve Eglon kralı kendileri ve bütün orduları toplanıp çıktılar ve Giveon karşısında kondular ve ona karşı savaştılar."*²⁰ İsrailoğulları'nın lehine biten bu savaşta Tanrı'nın İsrailoğulları'na yardım ettiği, hatta İsrailoğulları savaşı kazanıncaya kadar güneşi ve ayı yerinde tuttuğu, güneşin tam bir gün batmadığı ve Yahve'nin İsrailoğulları için savaştığı Yahudi kutsal metinlerinde geçmektedir. Yine burada Yuşa'nın ele geçirdiği tüm toprakları on iki İsrail oymağı arasında pay ettiği ve Kudüs'ü Yehuda ve Binyamin oymaklarına verdiği anlatılmaktadır.²¹ Öte

yandan, Yahudi kutsal metinlerinde yer alan bilgilere göre bu sırada Kudüs'ü de ele geçiren İsrailoğulları'nın şehre hâkim olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Davut Kudüs'ü ele geçirdiğinde burada sadece Yevusiler yaşıyorlardı.²² Dolayısıyla Yehuda ve Binyamin kabilelerinin şehrin yerli halkını göçe tabi tutmadıkları anlaşılmaktadır. İsrailoğulları'nın Kudüs'e hâkimiyeti Hz. Davut zamanında gerçekleşmiştir.

Kaynaklarda Hz. Yuşa ve Hz. Davut dönemlerinde Kudüs'ün ismi 'Yeruslayim' ve 'Yevus' olarak geçer.

Hz. Davut Dönemi

Hz. Yuşa'nın vefatından sonra İsrailoğulları doğru yoldan saparak putperest inanca kaymış ve buna karşılık ilahi cezalandırılma ile düşmanlarına sürekli yenilmişlerdir. Diğer taraftan hak yoldan sapmış olmalarına rağmen Tanrı onlara merhamet göstererek onları düşmanlarından kurtarmış, iyi yönetilmeleri için başlarına içlerinden hakimler atamıştır. Bu dönem Yahudi tarihinde 'Hakimler Dönemi' olarak bilinir. Hakimler döneminde İsrailoğulları'nın yönetim biçimi, merkezi ve tek bir lidere bağlı olmamıştır. Her kabile müstakil olarak kendi liderine/hakimine sahip olmuş ve onun tarafından yönetilmiştir. Hakimlerin vefatından sonra yine putperestliğe meyleden ve yine düşmanlarının karşısında yenilgiye uğrayan İsrailoğulları peygamber Samuel'den kendilerine bir kral atmasını istemiş ve nihayetinde Şaul/Talut onların ilk kralı olmuştur. Bu hadise ile Yahudi tarihinde Krallar/Melahim dönemi başlamıştır.

Şaul/Talut henüz kralken İsrailoğulları'nın en tehlikeli düşmanı olan Goliyat/Calut bir asker olan Hz. Davut tarafından öldürülmüştür. Bu, Hz. Davut'un İsrailoğulları arasında şöhret kazanmasına neden olurken, diğer yandan Şaul'un düşmanlığını kazanmasına da sebep olmuştur. Bahsedilen dönemde otuz yaşında olan Hz. Davut ilahi tavsiye üzerinde Hebron/el-Halil şehrine gitmiş ve burada yedi buçuk yıl Yehuda kabilesinin liderliğini yapmıştır. Bu süre zarfında Hz.

²¹ Yuşa 15: 1, 8; 18: 11, 16.

²² I. Tarihler 11: 4-6.

Davut oldukça güçlenmiş, Şaul ise iktidardaki gücünü giderek kaybetmiş, sonunda on iki kabilenin her biri kral olarak Hz. Davut'a biat etmiştir. Böylece Hz. Davut otuz yedi yaşında on iki İsrailoğulları kabilesinin tamamının onayı ile kral olmuş, otuz üç yıl onlara krallık yapmıştır.

İsrailoğullarının ikinci kralı Hz. Davut, Kenan topraklarında birleşik krallığı kuran kral olmuştur. Onun zamanında devlet çok güçlenmiş, hudutları genişlemiş ve civar devletler arasında ağırlıklı bir yere sahip olmuştur. Bu, onun başarılı bir iç ve dış siyaset yürütebilmesinden, sadece kendi kabilesini ön plana çıkarmayıp tüm kabileler arasında dengeyi gözetebilmesinden kaynaklanmıştır. Kudüs'ün fethi de böyle bir denge amacı güdülerek gerçekleşir Hz. Davut, Hebron'da mevcut olan taraftarlarının diğer kabilelere üstünlük kurmasını engellemek adına stratejik açıdan yeni bir başkente ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda İsrailoğulları'nın hiçbirinin egemen olamadığı, dolayısıyla sahip olmak için tartışamayacakları ve kuzey ile güneydeki kabileler arasında tam bir tampon bölge olabilecek Kudüs'ün uygun bir şehir olacağına karar verir. O dönemde Yevusiler'in oturduğu bu şehre saldırı düzenler. Böylece Hz. Davut'un yeğeni Yoav su kanalından şehre girmeyi başarır ve şehir fethedilir.

*"...Ve Davut ile tüm İsrailoğulları Yevus olan Yerusalım'e yürüdüler. Orada Yevusiler vardı, orada oturanlar. Yebusta oturanlar Davud'a dediler: 'Sen buraya gelmeyeceksin.' Fakat Davud Sion kalesini aldı. O, Davud şehridir. Ve Davut dedi: 'Yevusileri ilk kim vurursa reis ve başbuğ olacak.' Zeruya oğlu Yoav ilk önce yukarı çıktı ve reis oldu. Davut kalede ikamet ediyordu. Bu yüzden oraya Davut şehri dendi. O şehrin çevresini bina etti, Millo'dan etrafa kadar. Yoav da şehrin geri kalanını inşa etti. Davut giderek büyüyordu, orduların Yahve'si onunla idi."*²³

Kudüs'ün fethinin tarihi tam belli olmamakla birlikte M.Ö. XI. yüzyılın sonu ile M.Ö. X. yüzyılın başlangıcında olduğu görüşü daha çok paylaşılır. Buna ek olarak bazı tarihçiler o dönemde Kudüs'ün coğrafi yapısının şimdikinden farklı olduğunu, örneğin Kidron vadisinin 15 metre daha çukurda olduğunu iddia ederler.

Şehir fethedildikten sonra Hz. Davut ikametgâhını Siyon Kalesi'ne taşımış, şehrin adını değiştirerek buraya kendi adını vermiş, "İr David/Davut Şehri" olarak adlandırmıştır. Hz. Davut burayı tüm Yahudilerin başkenti olarak ilan etmiş ve şehrin bir başkent görünümünü kazanması için inşaat ve bayındırlık faaliyetine önem vermiştir. Kudüs'te Hz. Davut için bir kraliyet sarayı yapılmıştır.²⁴ Hz. Davut, içerisinde Tanrı'nın ikamet ettiğine inanıldığı dolayısıyla İsrailoğulları için en kült dini obje olan Ahit Sandığı'nı (Aron ha-Berit) Kudüs'e getirtmiştir. (Tüm İsrailoğulları kabilelerinin ortaklaşa kutsal kabul ettiği Ahit Sandığı'nın Kudüs'e getirilmesi, kabileler arasındaki mesafeyi ortadan kaldırma ve onları tek bir halk yapma doğrultusunda başarılı bir siyasetti.) Ahit Sandığı Siyon kalesi içerisindeki Davut Şehri'ne getirildikten sonra burada daha önceden hazırlanmış saraya yakın bir yerde çadıra konulmuştur. Hz. Davut kendisi sarayda yaşadığı halde Ahit Sandığı'nın bir çadırdaki konulmasını içine sindirememiş, onun için bir mabet yapma arzusuna düşmüştür. Ne var ki Tanrı, peygamber Natan aracılığıyla bu mabedin inşasının ona değil, soyundan gelecek krala kısmet olacağını bildirmiştir.²⁵

Tanrı, görücü Gad vasıtasıyla Yevuslu Aravna'nın²⁶ harman yerinde bir sunak kurulmasını Hz. Davut'a emretmiştir. Hz. Davut bu arsayı satın almış ve burada Yahve için sunak yaptırmıştır.²⁷ Bu mevki, İslami kaynaklarda Harem-i Şerif diye geçen ve günümüzde Kible Mescidi ile Kubbetu's-Sahra'nın içinde bulunduğu alandır. Mabedin yapımı için yontma taşlar, demirler ve çiviler, tunç, sayısız sedir tomruğu, çeşitli renklerde süs taşları, altın ve gümüş temin eden Hz. Davut, tapınağın meşhur ve bütün ulusların gözünde çok görkemli olmasını dilemiştir. Ne var ki Tanrı onu uyarmış, sayısız savaş yapıp çok kan dökmesi sebebiyle bu mabedin yapımının ona değil, ismiyle barışı simgeleyen barışsever oğlu Hz. Süleyman'a nasip edileceğini haber vermiştir.

Hz. Davut dönemi Yahudi tarihinde başarı ve zafer dönemidir. Kudüs başkent tesis edilmiş ve burada imar faali-

²³ I. Tarihler 11: 4-9.

²⁴ II. Samuel 5: 11.

²⁵ II. Samuel 6-7; I. Tarihler 13-17.

²⁶ 20I. Tarihler 21:18'de Ornan olarak geçer.

²⁷ II. Samuel 15, 18-20, 24.

yetleri yapılmış, İsrailoğulları'nın tamamı tek devlet halinde birleşmiştir. Ne var ki savaşların ve imar faaliyetlerinin sürdürülmesi için yeni vergilerin konulması toplumsal kargaşaya da sebebiyet vermiştir. Belirtilmelidir ki, Yahudi kutsal metinleri Kudüs'ün Hz. Davud'a kadar İsrailoğulları için herhangi dini bir anlamından bahsetmemiştir. Hz. Davud'un burayı merkez seçmesinde dini nedenlerden ziyade stratejik ve siyasi gayeler etkin olmuştur. Öte yandan Hz. Davut Ahit Sandığı'nı Kudüs'e getirmekle bu şehri siyasetin yanı sıra dinin de merkezi durumuna getirmiştir. Daha önce hac ziyareti için Şilo'ya giden İsrailoğulları bu ibadet için Kudüs'e gelmek durumunda kalmıştır. Dolayısıyla Kudüs, dini anlamda İsrailoğulları'nın gündemine Hz. Davud ve sonradan mabedi inşa eden Hz. Süleyman ile birlikte girmiş, kutsallaşmanın ilk adımları atılmaya başlamıştır.

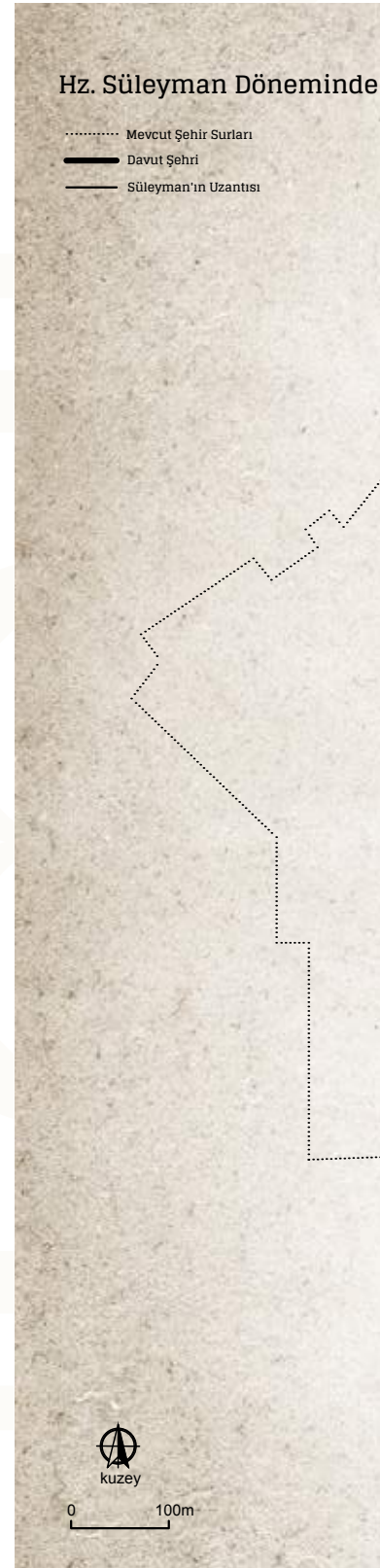
Hz. Süleyman Dönemi

Hz. Süleyman babasının vefatından sonra takribi olarak M.Ö X. yüzyılın ikinci çeyreğinde İsrail'in üçüncü kralı olmuştur. Tüm kabilelerin başkenti ve siyasal merkez olan Kudüs, Hz. Süleyman'ın krallık döneminde Mabet Tepesi'ni de içerecek şekilde genişlemiştir. Bu dönemde Kudüs'te yeni evler, muhteşem saraylar ve süslü köşkler inşa edilmiş, şehrin çevresine surlar çekilmiş, refah seviyesi yükselmiş, siyasal ve ekonomik açıdan devlet güçlenmiştir. Kudüs'ten komşu devletlere ticaret yolları açılmış, bu vesileyle Kudüs uluslararası bir ticaret merkezine dönüşmüştür. Yahudi tarihinde Hz. Davut fetihler, Hz. Süleyman ise sulh ve başarılı diplomatik ilişkiler dönemidir. Bunların yanında, Yahudi kutsal metinleri Hz. Süleyman dönemini dünyevi açıdan parlak olsa da dini açıdan sapkınlıkların ortaya çıktığı bir dönem olarak niteler. Önemi, Yahudi tarihinde asırlar boyunca kendi adıyla anılacak olan muhteşem bir tapınak inşa etmiş olmasındandır.

Hz. Süleyman'ın tapınağı yapması ile Kudüs'ün kutsallaşması yolunda ilk adımları atılmıştır. Krallığının dördüncü yılında Hz. Süleyman babasının vasiyeti

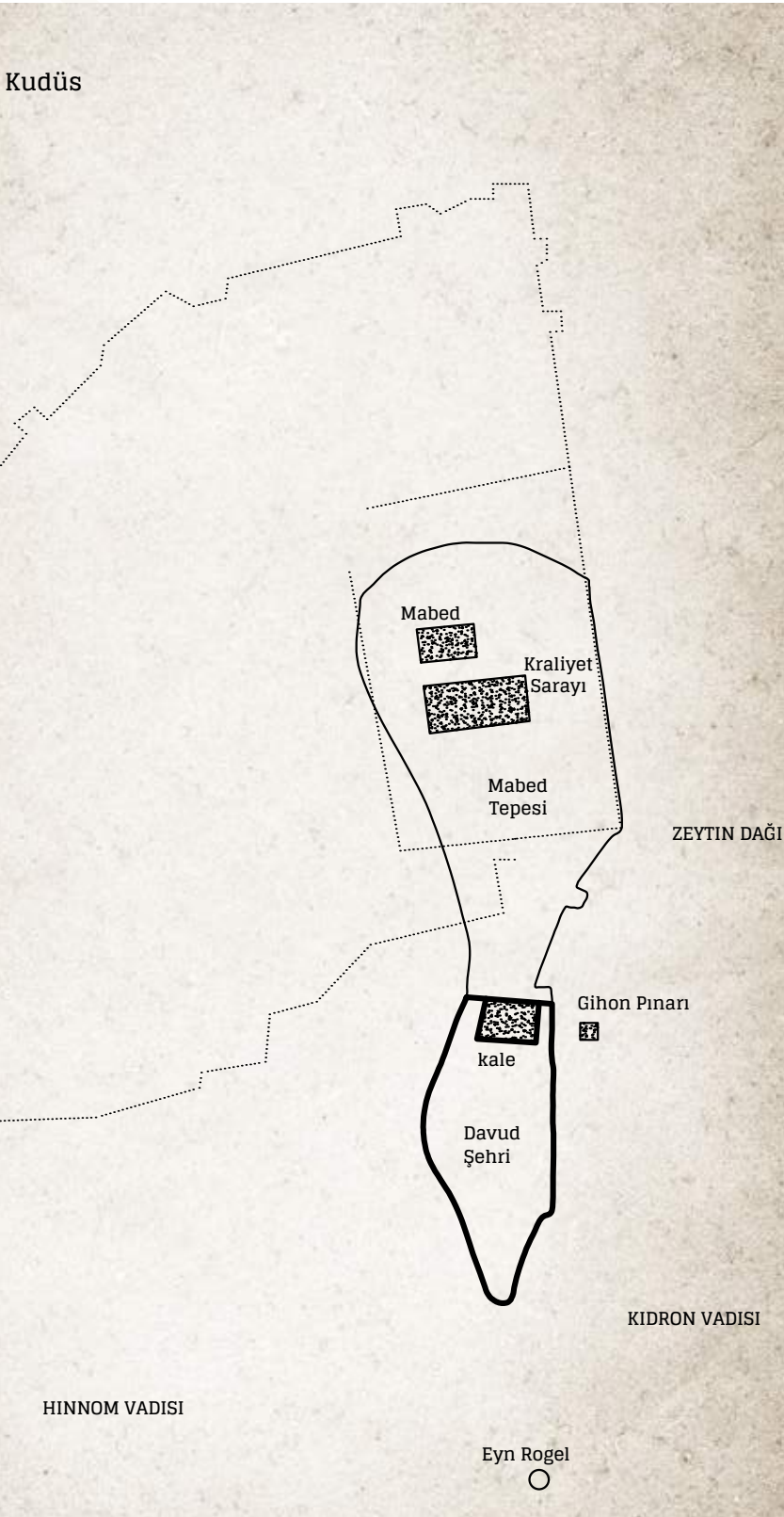
üzerine Moriya Dağı'nda bugünkü Mescid-i Aksa alanında Tanrı için mabedin yapımına başlamıştır. Belirtilmelidir ki mabedin yapıldığı Moriya Dağı Yahudi geleneğinde Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiği Moriya diyarı ile özdeşleştirilmiştir. Mabet buradaki *Even ha-Şatiah*/Temel Taşı olarak adlanan kayanın üzerine inşa edilmiştir. Yahudiliğe göre bu kaya dünyanın merkez noktası olup *Akedat Yishak*/Hz. İshak'ın kurban olmaya duruşu burada gerçekleşmiştir. Bu kaya İslamiyet'te 'Hacer-i Muallak' olarak adlanır ve Kubbetu's-Sahra Camii bu kayanın üzerine inşa edilmiştir. Yahudi kutsal metinleri mabedin yapımı ve görevlileri hususunda en ince detaylara kadar bilgi vermektedir. İbranice kaynaklarda *Bet ha-Mikdash*/Kutsal Ev olarak adlanan bu mabedin yapımı yedi yıl sürmüştür. Bu süre içinde sadece İsrailoğulları değil yabancılar da çalışmıştır. İsrailoğulları arasında oturan 153.600 yabancıların tamamı mabet yapımında görevlendirilmiştir. Buna ilaveten, Yahudi kutsal metinleri mabedin yapımında malzeme ve işçi temini hususunda Sur kralı Hiram'dan bahseder. Bu durum, o dönemde dahi mabedin yapılmasının uluslararası bir boyutu olduğu ve burada inşaat işlerinden iyi anlayan ustaların çalıştırıldığını ortaya koymaktadır. Hz. Süleyman'ın talebi üzerine Hiram inşaatı yönetmek için maharetli ustalar ve metal işleme, taş yontma, tahta oyma ve kumaş dokuma işlerinde yetenekli işçiler. İnşaat için sedir, sandal ve çam ağacından malzemeler yollamıştır. Mabedin yapımında Lübnan ormanlarından temin edilmiş keresteler ve yontma taşlar kullanılmıştır. Yapım sırasında mabedin içerisinde balta, çekiç vs. hiçbir demir aletin kullanılmadığı belirtilir.²⁸

Mabedin uzunluğu 60 arşın (yaklaşık 27 metre), genişliği 20 arşın (yaklaşık 9 metre), yüksekliği de 30 arşın (yaklaşık 13.5 metre) yapılmıştır. Mabet üç kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım ulam/salondur. Burası mabede açılan eyvan konumunda olup kurbanlıklar ve sunular için mezbahlar da burada bulunurdu. Ulam'dan devam edince Heikal diye adlanan ikinci kısma geçilirdi. Heikal, mabedin ana salonu olup burası ibadet

Hz. Süleyman Döneminde Kudüs

²⁸ I. Krallar 6: 7.

yapılan yer olmuştur. Ondan sonraki kısım ise Kodeş ha-Kodaşim/kutsalların kutsalı denilen yerdir. Ahit Sandığı'nın konulmuş olduğu bu kısım yeryüzünün en kutsal noktası sayılıp halkın ziyaretine kapalı tutulmuştur. Burası yılda sadece bir kere Yom Kipur Bayramı'nda baş kohenin girebileceği bir alandı. Mabedin duvarları içeriden taş görünmeyecek şekilde sedir ve çam ağaçları ile kaplanmıştı. Kodeş ha-Kodaşim ve ibadet salonu kısmının duvarları, kirişleri ve kapı eşikleri tamamen saf altınla kaplatılmış, duvarlarında ve perdelerinde Karub (çoğ. Keruvim), hurma ağaçları, açılmış çiçek motifleri oyulmuş ve bunlar altınla kaplanmıştır. Karub, kanatlı melek olup Ahit Sandığı'nın üzerinde de karşı karşıya iki Karub heykeli konulmuştur. (Bu kelimenin, İsrâ gecesi Hz. Peygamber'in bineğinin adı olan Burak kelimesinin tam tersi olması manidardır). Bu heykeller zeytin ağacından yapılmış ve saf altınla kaplanmıştır. Onların yüzü ibadet salonuna yönelik, kanatları birbirine değecek şekilde hazırlanmıştır. Kodeş ha-kodaşim ve ibadet salonu kısımlarında dışarı duvara bitişik üç katlı odalar yapılmıştır. İbadet salonunda dışı doğru daralan pencereler konulmuş, bu pencereler kafeslerle kapatılmıştır. Tapınağın önündeki eyvan kısmının başlangıcında Boaz ve Yakın adlı iki sütun dikilmiştir. Bu sütunların yüksekliği 35 arşındır (yaklaşık 15.8 metre).

Mabet hizmete açıldığı zaman Siyon Dağı'nda bulunan Ahit Sandığı ve diğer kutsal eşyalar törenle getirilerek Kodeş ha-Kodaşim kısmına yerleştirilmiştir. Hz. Süleyman mabedin açılışı sırasında okuduğu duada mabedin sadece Yahudilerle sınırlı kalmayıp tek Tanrı'ya yakaran herkesin dualarının karşılık bulacağı yer olmasını niyaz etmiştir. Toplamda kırk yıllık saltanatının ardından M.Ö. X. yüzyılın sonlarına doğru Hz. Süleyman vefat etmiş ve Kudüs'ün Siyon Dağı semtinde Davut'un şehrine defnedilmiştir.²⁹

²⁹ I. Krallar 5-8; II. Tarihler 2-6.

I. Mabet Dönemi: Yehuda Krallığı

Hz. Süleyman döneminde başlayan kabileler arasındaki gerginlikler onun vefatından sonra alevlenmiş ve M.Ö. X. yüzyılın sonlarına doğru krallık ikiye ayrılmış, kuzey topraklarda yaşayan on kabile, İsrail Devleti'ni oluşturmuşlardır. Güney topraklarda yaşayan Yehuda ve Bünyamin soyundan gelen iki kabile ise Hz. Süleyman'ın oğlu Rehovam liderliğinde Yehuda Devleti'nin çatısı altında birleşmişlerdir. İsrail devletinin başkenti Şehem, Tirza ve Samiriye şehirleri, Yehuda Devleti'nin başkenti Kudüs olmuştur. İsraililer ile Yehudalılar arasında sayısız savaşlar yaşanmış, İsraili kabileler Kudüs'teki mabede alternatif olmak üzere kendi şehirlerinde mabetler inşa etmişlerdir. Asur kralı Şalmaneser M.Ö. 721'de İsrail devletine saldırmış, burayı ele geçirmiş ve halkı buradan sürmüştür. Bu sürgün sonucu İsrailoğulları dünyanın dört bir yanına dağılmış, izleri kaybolmuştur. Bu durum Yahudi tarihinde "kayıp on kabile" metaforu ile anılır.

Yehuda devletinin başkenti ise Kudüs ve ilk kralı on yedi yıl görev yapacak olan Rehovam olmuştur. Yahudi kutsal metinlerine göre Rehovam zamanından itibaren Yehuda halkı hak yoldan sapmıştır. Bazen aralarından dürüst krallar çıkarak onları putperestlikten alıkoymaya ve doğru yola döndürmeye çalışmışlardır. Ne var ki bu krallar Hz. Süleyman tarafından yaptırılan mabedi Yehudalılar'ın ibadet hayatına egemen kılma gayretinde olmamış, yaygın halk kitlelerinin tapınma yeri olan bamalarda ibadet devam etmiştir. Bu durum Kudüs'ün dini anlamda halk nezdinde ayrıcalıklı bir yerinin olmadığını ortaya koymaktadır.

*"Yehudalılar Yahve'nin gözünde kötü olanı yaptılar, işledikleri günahlarla O'nu atalarından daha çok öfkelenverdiler. Ayrıca kendilerine her yüksek tepenin üstüne ve bol yapraklı her ağacın altına, tapınma yerleri/bamalar, dikili taşlar ve Aşera putları yaptılar. Ülkede fuhuş yapan erkekler bile vardı. Onlar Yahve'nin, İsrailoğulları'nın önünden kovduğu halkların yaptığı tüm iğrençlikleri yaptılar."*³¹

Yehuda devleti sürekli Mısır, Asur ve Babil gibi bölge devletlerin saldırılarına maruz kalmış, aynı zamanda kuzeydeki kabilelerin oluşturduğu İsrail devleti de Kudüs'e saldırıda bulunmuştur. Dolayısıyla bahsedilen dönemde Kudüs artık egemen ve güçlü bir devletin değil, bölgenin büyük devletlerince bazen yağmalanan bazen de onlara haraç vermek zorunda kalan bir başkent olmuştur. Bu dönemden itibaren bölgede Mısır'ın ağırlığı görülmüştür. Uzziyahu (M.Ö. 786-758) ve Yotam (M.Ö. 758-742) döneminde Kudüs yönetimi güçlenmiş, çevredeki halkları yenecek kudrete kavuşmuştur. Bu krallar zamanında Kudüs'ün surları onarılmış ve duvarlar sağlamlaştırılmıştır.³² Kudüs, Kral Ahaz döneminde (M.Ö. 742-726) yine İsrail ve Aram krallarının birleşik ordusu tarafından kuşatılmışsa da bu kuşatma başarılı olmamıştır. Ancak Ahaz onların saldırısından korunmak için Asur kralının himayesine girmiş, hatta Asurlular'a itaatini bir göstergesi olarak onların ritüellerini kabul etmiş ve Yahve'ye sırt çevirmiştir.³³ Oğlu kral Hizkiya (M.Ö. 726-697) ilk başta Asurlular'a haraç verse de zaman içerisinde dini ve siyasi açıdan başarılı adımlar attığı görülmektedir.

Hizkiya dönemi Kudüs için her açıdan bir kalkınma dönemidir. Kapanan mabet ibadete açılmış, Yahve'ye tapınma yeniden başlamış, putlara ve batıl inanışlara karşı savaş açılmış, Kudüs asli hüviyetine geri dönmüştür. O, şehrin surlarını tamir ettirmiş, surların üzerinde kuleler yaptırmış, dışarıdan ilave bir sur daha yaptırmıştır. Yahudi kutsal metinlerinde "Geniş Duvar" olarak geçen³⁴ bu sur vasıtasıyla, şehrin saldırıya açık kısmı kapatılmış, böylece Hizkiya Kudüs'ün savunma sistemini daha da sağlamlaştırmıştır. Bu surun kalıntıları 1970'lerde Nahman Avigad'ın yönettiği arkeolojik kazıda keşfedilmiştir. Hizkiya Asur devletine haraç vermemiş ve Yehuda'yı bağımsız bir devlet haline getirmiştir. Bunun üzerine Asur kralı Sanherip Kudüs'e saldırmış, fakat ilahi mucize ile Asur ordusu salgın hastalık neticesinde telef olmuş, Kudüs kurtulmuş ve bu durum şehir halkının dini duygularının yükselmesini sağlamıştır.

³¹ I. Krallar 14: 22-24.

³² II. Tarihler 26: 9; 27: 3.

³³ II. Krallar 16: 5.

³⁴ Nehemya 3: 8.

Bu siyasal üstünlük şehrin sosyal ve ekonomik yönden de gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde, muhtemelen İsrail devletindeki rahatsızlıklar yüzünden göç etmek zorunda kalanlar sebebiyle, Kudüs'ün nüfusu hatırı sayılır ölçüde artmıştır. Paralel olarak yerleşim sıklaşmış ve civar bölgelere de taşmış, şehir sınırları çevredeki vadileri içerecek kadar genişlemiştir. Hz. Süleyman zamanında şehrin nüfusu 8.000 civarında idiyse Hizkiya zamanında 24.000'e yaklaşmış, benzer şekilde Kudüs'ün arazisi dört kat büyümüştür. Şehirde geniş çaplı imar faaliyetleri yanında altyapı çalışmaları başlatılmış, yakındaki Silvan köyündeki Ümmü'd-Derac/Gihon pınarından yeraltı tünel ile şehre su getirilmiştir. İlaveten Mamilla havuzundan (sonradan kendi adıyla Hizkiya havuzu) günümüzde Hristiyan mahallesinde Patrik hamamı havuzu diye adlanan baraja su çekilmiştir.

Hizkiya'dan sonra tahta geçen oğlu Menaşşe zamanında (M.Ö. 697-642) putperestlik yeniden hortlamış ve yaygınlaşmıştır. İlahi ceza ile cezalandırılan Menaşşe sonradan hak yoluna dönünce Tanrı ona lütfetmiş, yeniden kral olan Menaşşe şehre dış duvar yaptırarak çeşitli onarımlarda bulunmuştur.³⁵ Fakat Kudüs'ün putperest adetlerden tamamen temizlenmesi ve halkın devlet eliyle Yahve inancına yönlendirilmesi kral Yoşiyahu zamanında (M.Ö. 640-609) gerçekleşmiştir. Kudüs'te mabet tamir edilmiş, bamarlar yıktırılmış ve hak yola dönülmüştür. Yahudi kutsal metinleri onun döneminde mabette Tevrat'ın bulunduğunu, Fısıh Bayramı'nda dini ritüellerin toplum tarafından yüksek seviyede icra edildiğini belirtmektedir. Bu, halkın dini hayatında bir canlanma yaşandığı ve Kudüs'ün dini anlamda önem kazandığı ve merkez konumuna yükseldiği anlamına gelmektedir. Bu merkezilik Kudüs için daha öncesinde eşi benzeri görülmemiş bir statü idi. Ancak ondan sonra tahta geçen oğlu Yehoahaz zamanında (M.Ö. 609-608) putperestlik yeniden kabul görmüş, bu yüzden ilahi cezaya maruz kalan halk önce Mısır'ın ve ardından Mısır'ı yenip bölgeye hâkim olan Babil'in egemenliğine girmiştir. Bunun yanı sıra

Kudüs, Kildani, Arami, Moavlı ve Ammonlu akıncıların saldırısına da maruz kalmıştır. Yehoyakim zamanında (608-597) Bâbil Kralı Buhtunnasr/Nebukadnezar Kudüs'e saldırarak kralı emri altına almış, pek çok insanla birlikte mabedin değerli eşyalarını Babil'e götürmüştür. Üç yıl sonra onun isyan etmesi üzerine 597'de Kudüs'e ikinci defa giren Buhtunnasr, bu defa mabedin kalan eşyalarıyla birlikte onu da Babil'e götürmüştür ve yerine Yehoyakin'i atamıştır. Yüz gün krallık yapan yeni kral Yehoyakin'i de Babil'e götürmüştür, onun yerine Sidkiyahu'yu kral olarak atayarak Yehudalılar'ı haraca bağlamıştır. Kral Sidkiyahu dönemi (M.Ö. 597-586) Yehuda devletinin yıkıldığı, Kudüs'teki mabedin yerle bir edildiği dönemdir. İktidarının onuncu yılında Sidkiyahu Babil'e karşı ayaklanınca Buhtunnasr M.Ö. 586'da Kudüs'e saldırarak şehri kuşatmıştır. Buhtunnasr'ın ordusu şehirdeki evleri, sarayları ve mabedi yakmış, değerli olan her şeyi yok etmiş, şehrin surlarını yıkmıştır. Sarayın ve mabedin hazineleri Babil'e götürülmüş, halk kılıçtan geçirilmiş ve sağ kalanların çoğu Babil topraklarına sürgün edilmiştir. Kudüs'ün düşmesiyle İsrailoğulları'nın son devleti tarihe karışmış, sürgün hayatı başlamıştır.

Neticede Hz. Süleyman döneminden Yehuda Devleti'nin düşüşüne kadarki süre Yahudi tarihinde I. Mabet Dönemi olarak bilinmektedir. Bu dönemde Kudüs tarihçiler tarafından sıradanlıktan başkentliğe yükselen bir şehir olarak nitelenmiştir. Tell el-Amarna tabletlerinden M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen zamanda arkeolojik verilerde Kudüs hakkında sessizlik hâkimdir. Bu durum, tarihçiler tarafından söz konusu dönemde Kudüs'ün ve Yehuda devletinin ufak ve önemsiz bir konumda olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca bu veri yetersizliği, tarihçileri Kudüs'ün Hz. Davut ve Hz. Süleyman döneminde anlatılan şaşaasını da tartışmaya götürmüştür, nitekim şehrin siyasi merkez olduğu kuşkuyla karşılanmıştır. Bu dönemde şehirdeki yerleşim yerleri seyrek bir görüntü arz etmektedir.

³⁵ II. Tarihler 33: 2-17.

Bulgular şehrin M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren önem kazandığını gösterir. Dönem üzerine çalışan arkeologlar ve tarihçiler, bu dönemde sarayları, ambarları, surları ve burçları olan güzel bir şehir tablosu çizmektedirler. Arkeologlar; bu dönemle ilgili ortaya çıkan sayısız küçük yerleşim yerleri, sur kalıntıları, kuleler, su kanalı ve tarım malzemesi kalıntıları, aniden sayısı artan mezarlar, boyutları büyüyen türbelere bakarak şehrin bu dönemde önem kazandığı sonucuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla, M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kudüs'ün merkezi bir özellik kazanmasına ilişkin kutsal metinlerde anlatılanlar arkeolojik bulgularla desteklenmektedir. Bulgular, artık bu dönemde Kudüs'ün orta büyüklükte bir şehir olduğuna ve merkezi konumuna işaret etmektedir. Yahudi kutsal metinlerinin Hizkiya dönemine ilişkin anlattığı gelişmeler, inşa ve imar faaliyetleri arkeolojik bulgularca da desteklenmektedir. M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Kudüs'ün ve Yehuda'nın nüfusunda görülen önemli artış, kuzeydeki İsrail devletinin M.Ö. 720'lerde çöküşünden sonra oradaki kabilelerin Yehuda'ya göç etmelerine dayandırılır.³⁶

II. Mabet Dönemi: Persler Dönemi

M.Ö. 538'de Pers Ahameni hanedanından Koreş, Babil Devleti'ni yenmiş ve Kudüs'ün hakimi olmuştur. Böylece Müslümanların fethine kadar geçen yaklaşık bin yıl Kudüs Sami ırkının elinden çıkmış, Hint-Avrupa ırkının eline geçmiştir. Kudüs'ü fetheden Koreş, Yahudilerin anayurtlarına geri dönmelerine izin vermiştir. Bahsedilen dönemde Ortadoğu'nun kudretli devletlerinden olan Mısır'ın saldırısına karşı Persler'in tedbir amaçlı İsrailoğullarını Filistin'e geri gönderdiği ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre Persler Mısır'ın saldırısına karşı hazırlıksız yakalanmamak için arada tampon bölge oluşturmanın faydalı olacağını düşünerek Kudüs'ün imarını ve mabedin inşasını üstlenerek İsrailoğulları'nı oraya göndermiştir. Dönüş izninin çıkmasıyla birlikte on binlerce Yahudi Kudüs'e dönmüştür. Geri dönenlerin yanı sıra Babil topraklarında kalmaya devam edenlerin de olduğu bilinmektedir.³⁷

İsrailoğulları'nın döndükten sonraki ilk işleri, metruk halde olan Kudüs'te mabedi yeniden inşa etmek olmuştur. Fakat bu çok da kolay olmamış, çeşitli engellerle inşaat işleri sekteye uğramıştır. Mabedin yapımını engelleyenlerin Samiriler olduğu ifade edilmiştir. Yapım işlerinde onlar da görev almak isteyince, safkan İsrailoğulları soyundan gelmediği gerekçesiyle reddedilmişlerdir. Bunun yanı sıra civar halkların yöneticileri de Yahudilerin Kudüs'ü yeniden imarının durdurulması gerektiğini, aksi durumda İsrailoğulları'nın itaatsizlik edecekleri ve vergi vermeyecekleri yönünde kralı uyarılmışlardır. Bu uyarı neticesinde mabedin inşa ve imar faaliyetleri durdurulmuştur. Ancak Kral Darius aynı uyarıyı almasına rağmen, Koreş'in mabet yapma iznini ve desteğini belirten fermanını arşivden bulmuş ve mabedin yapımı için tüm engelleri kaldırmıştır. Lübnan'dan, Tire'den ve Sidon'dan temin edilen usta ve inşaat malzemeleriyle yapılan mabet, Hz. Süleyman'ın yaptırdığı zeminin üzerinde inşa edilmiş ve M.Ö. 515'te ibadete açılmıştır.

M.Ö. 457'de Kudüs, Ezra'nın şehre dönmesi ile tarihteki önemli ve ihtişamlı dönemlerinden birine girmiştir. Bu ihtişam, Pers kralı tarafından Kudüs'e vali olarak atanan Nehemya'nın gelişi ile daha da artmıştır. Nehemya'nın Kudüs'e varmasıyla geniş çaplı imar faaliyetleri başlamış, şehrin surları yapılmıştır. Şehir surlarının yapımı 52 gün sürmüştür. (Ezra 1-8; Nehemya 1-11) Surların inşası şehrin gelişimi açısından önemli bir dönüm noktası olmuş, şehir halkı giderek kalabalıklaşmıştır. Fakat buradan, şehrin gelişmiş bir durumda olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü Persler'in egemenliği döneminde Kudüs'de sefalet ve fakirlik hâkim olmuştur. İnsanlar basit kulübelerde yaşamış, yeterli sayıda çömlek kapları bile olmamıştır. Bu dönemde Kudüs'ün dini merkeziliği ve önemi tüm Yahudiler tarafından kabul edilmiştir.³⁸

³⁶ George E. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", *Jerusalem in History*, Ed. K.J. Asali, (Essex: Scorpion, 1989), 56-59; Zayid, *el-Kuds'u'l-halide*, 81-88.

³⁷ Marvin A. Sweeney, *The Prophetic Literature: Interpreting Biblical Texts Series*, (Nashville: Abingdon Press, 2005), 106-108.

³⁸ Francis E. Peters, *Jerusalem*, (Princeton: Princeton University Press, 1995), 34-41; Mehasine, *Tarihi medineti'l-Kuds*, 82-84; Simon S. Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 49-54

Makedonyalı İskender Kudüs'te

M.Ö. 332'de Makedonyalı İskender bölgeyi ele geçirmiş, böylece Kudüs onun yönetimine geçmiştir. Rivayetlere göre İskender ilk başta şehri yıkmak istemiş, fakat yaşlılar ve din adamları beyaz cüppeler giyinmiş halde şehir dışına çıkarak onu karşılamış, şehri yıkmaması için yalvarmışlardır. Böylece o, Yahudilerin mabedine zarar vermemiş ancak buraya heykel koymak istemiştir. Yahudiler buna karşı çıkmış, bunun yerine ilk doğacak erkek çocuklarına onun adını vererek onu yücelteceklerine söz verince İskender bu kararından da vazgeçmiştir. Şehrin işgaliyle birlikte şehrin İbranice adı olan 'Yeruşalim' değişerek Grekçe 'Hieroslyma' şeklinde adlandırılmaya başlanmıştır.³⁹

Kudüs'te Ptolomeler Hanedanı

M.Ö. 323'te İskender'in ölmesinden sonra Hieroslyma, yani Kudüs, Mısırlı Ptolomeler hanedanına bağlanmıştır. Ptolomeler döneminde Kudüs'te dini ve sosyal yaşamın kontrolü Yahudilerin elindedir. Ptolomeler, Yahudilerin inançlarına saygı göstermiş, hatta kutsal metinlerini Yunanca'ya çevirtmişlerdir. Bu metinlerin Yunanca'ya kazandırılması, Ptolemy Hanedanlığı'ndan İmparator II. Ptolemy (M.Ö. 285-246) ile bağlantılıdır. O okumaya ve kitaba düşkün biri olduğu için İskenderiye Kütüphanesi'ni doğudan ve batıdan getirttiği kitaplarla zenginleştirmiştir. Kütüphanenin müdürü, bir kitap düşkünü olan Phalerumlu Demetrius da Yahudilerin kutsal kitaplarının kütüphaneye kazandırılması için onu teşvik etmiştir. İmparatorun saray kütüphanesine ekleme amacıyla Yahudi kutsal metinlerinin Yunanca'ya çevrilmesini istemesi üzerine Başkohen Eleazer İsrailoğulları'nın on iki kabilesinin tamamından yetmiş iki Yahudi din adamı seçerek ona göndermiş, bu din bilginleri İskenderiye yakınlarında Pharos adasında yetmiş iki gün içerisinde Tevrat'ı Yunanca'ya tercüme etmişlerdir. Söz konusu tercüme metni, tercümanların sayısı ve tercüme edilen gün sayısına nispetle "Yetmişler/Septuaginte Nüshası" adıyla şöhret bulmuştur.⁴⁰

Selefkiler Döneminde Kudüs

M.Ö. 199'da Kudüs Yunan Selefkiler hanedanının eline geçmiştir. Selefkiler dönemi genelde Yehuda'da özelde Kudüs'te Helenleşme siyaseti yoğun bir şekilde yürütülmüştür. Kudüs bu dönemde kendisini bir medeniyetler çatışması, kültür dejenerasyonu ve yozlaşma içerisinde bulmuştur. Gimnazyumların ve stadyumların kurulması, olimpiyatların düzenlenmesi, Yunan tapınaklarının inşa edilmesiyle Kudüs bir Grek şehri/Polis'e dönüşmüştür. Helen kültürünü teşvik eden eğitim ve eğlence kurumları yaygınlaştırılmış, Kudüs'te pek çok insan bu kültürü benimsemiştir. Olimpiyatlarda yarışan sporcular Yahudiliğin örtünme kuralını hiçe sayarak yarışlara Yunanlar gibi çıplak halde çıkıyorlardı. Yahudiliğin en temel kurallarından olan sünnet onlar için bir kusur ve utanç vesilesi olarak algılanıyordu ve pek çok Yahudi genç bu kusurlarını saklamak için cerrahlara başvuruyorlardı. Yarışlarda bir Yunanlı'dan farklı görünmeme adına çocuklarını sünnet ettirmeyenlerin sayısı hayli kabarıktı. Selefkiler zamanında zirve noktasına ulaşan Helenleştirme siyaseti, Yahudi toplumunu rahatsız edici boyutlara ulaşmıştı ve Kudüs sürekli ufak çaplı ayaklanmalara sahne oluyordu. M.Ö. 168'de III. Antiokus mabedi kontrol altında tutmak için, mabedin güney duvarının hemen yanında bir kale/Akra/Akrapolis inşa ettirmiştir. O döneme ait kaynaklardan I. Makkabiler ve Josephus bu kale hakkında bilgi vermişlerdir.⁴¹ Bu kalede Selefkiler'in bölgedeki garnizonu da bulunmuştur. M.Ö. 141'de Simon Makkabi tarafından teslim alınarak yıktırılan bu kale, 2015'te İsrail'i arkeolog Daron Ben Ami'nin yöneticiliğindeki ekip tarafından keşfedilmiştir. Selefkiler dönemi Yahudiler arasında sadece dinsel bir yozlaşma dönemi olarak kalmamış, siyasal yozlaşma da beraberinde gelmiştir. Bu dönemde Kudüs'te yöneticiler arasında makam uğruna iç çatışmalar alevlenmiş, imparatora rüşvet vererek mabet yöneticiliğine gelme girişimleri gerçekleşmiş, bu amaçla mabedin hazinesi defalarca yağmalanmıştır.⁴²

³⁹ William Hale, *History of the Jews: From The Time of Alexander The Great to The Destruction*, (London: William Cloves 1850), 3-9; Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 25-26; Mehasine, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 84-85; Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 43-44.

⁴⁰ Montefiore, *Kudüs*, 56-57; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), 19-20.

⁴¹ I. Makkabiler 1:35-38; Josephus Flavius, *Josephus Complete Works*, Trc. William Whiston, (Michigan: Kregel Publications, 1970), *Jewish Wars*, 5. 4:1, *Jewish Antiquities*, 12:252.

⁴² Armstrong, *Jerusalem*, 103-118; Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 26-28; Peters, *Jerusalem*, 45-61; Montefiore, *Kudüs*, 59-65.

Haşmoniler Döneminde Kudüs

Yahudiler Yunan yönetimine pek çok kez başkaldırdığı için M.Ö. 168'de Selefki imparatoru Antiokus IV. Epifanes Kudüs'e saldırmıştır. Onun şehri yakıp yıktığı, mabedin hazinesini yağmaladığı, hayvanlarla birlikte kadın ve çocukları da kendisiyle götürdüğü, Kudüs halkını zora sokacak vergi tahsiline tabi tuttuğu rivayet edilir. Bununla da kalmayarak Kudüs ve diğer şehirlerde halkın Yunan putlarına tapmalarını emretmiştir. Bu talebi karşılık bulmayınca sert politikalar uygulamış, Şabat kutlaması, sünnet ve kurban gibi temel dini ritüelleri yasaklamış, mabedi Yunan tanrısı Jüpiter'in tapınağına dönüştürmüştür. Bu uygulamalarında ona, rüşvetle mabedin yöneticiliğine gelen başkohen Jason'un da destek verdiği rivayet edilmiştir.⁴³

M.Ö. 167'de Selefki askerleri Kudüs yakınlarında Modiin kasabasındaki Yahudilere Yunan tanrılarına tapınmayı dayatmış, insanlar için ikna edici olsun diye din adamı olan Haşmoni ailesinden Matatyahu ben Yohanan bu heykellere tazim etmeye zorlanmıştır. Bunu reddeden Matatyahu'nun, emri ileten askeri ve mabetteki putlara kurban sunmak isteyen bir Yahudiyi öldürmesi, isyanın işaret fişeği olmuştur. Ayaklananlar gerilla savaşı vererek birkaç yıllık mücadelenin ardından Selekiler'i kovmuş ve mabedi Yunan ilahlarının heykellerinden temizlemişlerdir. Bu savaş Yahudi tarihinde Makkabiler ayaklanması olarak bilinmektedir. M.Ö. 164'te kazanılan zaferin ardından, Yehuda bir asırdan daha fazla bir süre (M.Ö. 37'ye kadar) bazen özgür bazen özerk şekilde Haşmoniler hanedanı tarafından yönetilmiştir. Hanuka Bayramı'nın tesisinin de sebebi olan bu zafer, mabedi daha önemli ve merkezi bir konuma getirmiş, bu nedenle de Kudüs ayrıcalıklı bir mahiyet kazanmıştır. Kudüs'ün bu dönemde önem kazanmasında sadece dini merkez değil aynı zamanda civardaki toprakları da ele geçirip oradakileri zorla Yahudileştiren güçlü Yehuda Devleti'nin başkenti olması da rol oynamıştır.

Haşmoniler döneminde Kudüs batıya doğru büyümüş ve şehirde pek çok imar ve inşaa faaliyetleri yapılmıştır. Şehrin batıya doğru bu büyümesinin sebebi, sadece elit

ve aristokrat kesimin oturduğu bir mahalle kurmaktır. Simon ve I. Hirkanuş zamanında Siyon tepesinin batı yakasında kurulan ve surla çevrelenen bu mahalle, Mabed Tepesi'ne yukarıdan baktığı için Yukarı Şehir (Upper City) olarak adlandırılmıştır. Yukarı Şehir'deki evler Helen tarzında yapılmıştı ve burası tipik bir Helen kenti/polis idi. Görünen o ki Haşmoniler Helenizmi kendi tarzlarına uydurarak özümsemişlerdir. Eldeki veriler Yukarı Şehir hakkında detaylı bilgi vermese de, bu Helen mahallesinin Kudüs'ün o dönemki şehir hayatında çok önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Haşmoniler dönemine denk düşen M.Ö. II. yüzyılın sonlarından itibaren Yahudiler arasında teolojik görüş farklılıkları meydana gelmiş, Sadukiler ve Ferisiler adlı iki mezhep ortaya çıkmıştır. Bu iki mezhep Kudüs'teki tapınağı kontrolleri altında tutmaktaydılar. Bu ayrışma dini zeminde ortaya çıksa da aslında siyasi görüş ihtilafının bir sonucuydu. Sadukiler devletçiliği esas alıp Yahudilerin siyasi varlığının bir şekilde devamını sağlamayı hedefledikleri halde, Ferisiler için dini ve kültürel kimliğin yükselmesi öncelikli olmuştur. Ferisiler, Yunanlara tavizler verip siyasi arenada var olmayı reddederek dini kimliğin muhafazası ve geliştirilmesiyle başarıya ulaşma taraftarı olmuşlardır. Yahudilerin geleneksel yönetici ve aristokrat kesimini temsil eden Sadukiler statükoyu korumaya çalışıp Roma ile iyi geçinme yanlısı iken Ferisiler yaygın halk kitlelerini temsil etmekte ve Roma'ya karşı çıkmayı savunmaktaydı. Sadukiler'in aksine Ferisiler'in inanç dünyasında kader ve tevekküle, meleklerle ve ahiret hayatına ilişkin konularda detaylara yer verilmekteydi. İnanç meselelerindeki bu farklılık aslında Ferisiler'in siyasal dünya görüşünü destekleyen fikri arka planın yansıması idi. Her iki mezhebin temsilcileri Süleyman tapınağında halkı etkilemeye çalışıyorlardı. Yahudi halkını mabetten yöneten bu hahamlar güruhu, Sanhedrin adlı bir yüksek mahkeme kurumu tesis etmişlerdi ve bu yolla halk üzerinde egemenliklerini sürdürüyorlardı. Halk arasında Ferisiler'in popüleritesi oldukça yüksek olduğu gibi Sanhedrin'de de sayıca üstünlük onlardaydı. Dolayısıyla bu dönemde Kudüs halkı daha çok Ferisiler'i dinlemekteydi.⁴⁴

⁴³ I. Makkabiler 1-2.

⁴⁴ Mehasie, *Tarihi Medineti'l-Kuds*, 85-86; Zayid, *el-Kudsu'l-halide*, 112-116; Peters, *Jerusalem*, 51-61.

Pompey'in Kudüs'ü Ele Geçirmesi

M.Ö. 70'li yıllarda Yahudi yöneticilerin siyasi çekişmeleri neticesinde Haşmoni hanedanı zayıf düşmüştür. Bu zafiyet Roma'ya Kudüs'ü işgal etme imkânını vermiş, M.Ö. 63'te askerî ve siyasi lider Pompey Kudüs'e saldırarak 3 aylık kuşatmanın ardından Kudüs'ü ele geçirmiştir. Şehri ele geçirdikten sonra mabedi hedef almış ve şehir halkından da pek çoğunu katletmiştir. Bu zamana kadar 'Hieroslyma' olan şehrin adı 'Hierosolyma' olarak söylenmeye başlanmıştır. Roma'daki yönetim boşluğu, Haşmoni hanedanı üyelerinin özerk bir şekilde şehri yönetmeye devam etmesine fırsat vermiştir.

Pompey'in Kudüs'ü ele geçirmesinden şehrin Müslümanlar tarafından fethine kadarki süreçte, Kudüs üç tarihsel kırılma anı yaşamıştır. Bunlardan birincisi Pompey ile başlayıp M.S. 70'te Titus'un II. Mabedi yıkması ile nihayetlenmiştir. İkincisi, şehrin yerinde Aelea Kapitolina adıyla pagan bir şehir olarak kurulan yeni Helen şehrinin kaim olduğu dönemdir. Bu evre, Bizans'ın Hristiyanlığı benimsemesi ile son bulmuştur. Şehirde Hristiyan inancının hakim olduğu üçüncü evre ise, şehrin 638'de Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle tamamlanmıştır.

Pompey'in Kudüs valisini Yahudiler ilk başta kabullenmiş ama daha sonra ayaklanmışlardır. Bunun üzerine geri dönen Pompey şehir duvarlarını yıktırarak, şehirdeki pek çok binayı yerle bir etmiş ve Yahudileri Roma'ya ve imparatora her gün kurban sunmaya zorlamıştır. Partlar'la savaş finans etmek için Marcus Licinius Crassus M.Ö. 54'te mabedin hazinesini yağmalamış, bu durum halkın milliyetçi şurunun canlanmasına sebep olmuştur. Julius Caesar zamanında (M.Ö. 49) Yahudiler kısmen rahata kavuşmuşlardır. Bu sükûnetli ortam Edomlu I. Antipater (M.Ö. 46) zamanında da devam etmiş, fakat onun ölümünden sonra Edomlular ile Yahudiler arasında şiddetli çatışmalar başlamıştır. Persler M.Ö. 40'ta çatışmalardan zayıf düşen Kudüs'ü ele geçirmişse de burayı iki yıl ellerinde tutabilmiş, M.Ö. 38'de Romalılar yeniden şehri onlardan almışlardır.⁴⁵

Kudüs'te Büyük Herod Dönemi

M.Ö. 37'de Roma, Kudüs'teki iç çatışmaları durdurabileceğine inanılan Büyük Herod'u buraya vali olarak atamış ve Haşmoni yönetimi tamamen sonlandırmıştır. Büyük Herod dönemi Kudüs için canlanma dönemi ve altın çağ olarak tarihe geçmiş, Kudüs gelişmesinin en zirve noktasına ulaşmıştır. Onun zamanında şehrin nüfusunun 20.000 ile 50.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bölgeyi Roma adına yönetse de, onun kendi adına para bastırıldığı rivayet edilir. Edom kökenli olup sonradan Yahudiliğe geçen Herod Romalılar ile Yahudilerin arasını bulmaya gayret etmişse de bu arzusunda başarılı olamamış, otoriter tavırları nedeniyle halk onu benimsememiştir. Toplumsal istikrarı sağlamak amacıyla o, ayaklanmalara öncülük edenlere, Makkabiler'e ve Ferisiler'e divan tutmuş, Sanhedrin'in yetmiş bir üyesinden kırk beşini idam ettirmiş, halkla bir türlü barışamamıştır. Herod Kudüslülere şiddetli davranırsa da bazen yardımcı da olmuştur. Örneğin sert tutumu dışında, şehirde açlık ortaya çıkınca insanlara kendi hazinesinden para ve buğday dağıttığı ve "Büyük" lakabını bu yüzden aldığı rivayet edilir.

Herod döneminde Kudüs'te saymakla bitmeyen inşaa ve imar işleri yapılmış ve bunların izleri günümüze kadar gelmiştir. Arkeolojik bulgular ve tarihi kaynaklar onun Kudüs'te yaptırdığı görkemli yapılarla ilgili detaylı bilgi vermektedir. Bu faaliyetleriyle o Kudüs'ü eski dünyanın parlak şehirlerinden biri haline getirmeyi başarmış; onu, gözlerden uzak bir kale şehrinde mimari deha ve Roma metropolü haline getirmiştir. Başlattığı inşaat dalgası ölümünden sonra da devam etmiştir. Yapım tarzı, ebadı, süslemeleri ile tamamen Yunan üslubunu anımsatan bu yapılarla onun, Kudüs'ü bir Helen şehrine dönüştürmeyi ve böylece Romalı yöneticilerin gözüne girmeyi hedeflediği ifade edilir. Kudüs'ün Yukarı Şehir diye adlanan zenginler mahallesinde süslü binalar, köşkler ve saraylar yapılmıştır. Herod'un kendisi ve baş kohen de dahil olmak üzere şehrin elitleri burada oturuyordu.

⁴⁵ Peters, *Jerusalem*, 61-65; Arif, *Tarihi'l-Kuds*, 29-30; Montefiore, *Kudüs*, 73.

Bu yapılar sayesinde şehir hayatında eskiden emsali görünmemiş ölçüde değişiklik meydana gelmiş, yüzölçümü 400 dönümden daha fazla büyüyen Kudüs olimpiyatlarına ve imparatorun şerefine tertip edilen oyunlara ev sahipliği yapmıştır. Herod günümüzde Davut Kulesi olarak bilinen kuleyi ve daha birkaç kuleyi inşa ettirmiş, Haşmoniler zamanındaki kuleleri de tamir ettirmiştir. Herod'un Kudüs'te yaptırdığı en önemli iki yapı, mabet ile kendi sarayıdır. O mabedi büyüterek tekrar inşa etmiş ve çevresini de duvarla çevirmiştir. Günümüzde Müslümanların Burak Duvarı, Yahudilerin Batı Duvarı veya Ağlama Duvarı diye isimlendirdikleri bu yapı, Herod'un yaptırdığı bu dış duvarın kalıntısıdır.⁴⁶

II. Mabet'in Yıkılmasından Önce Kudüs

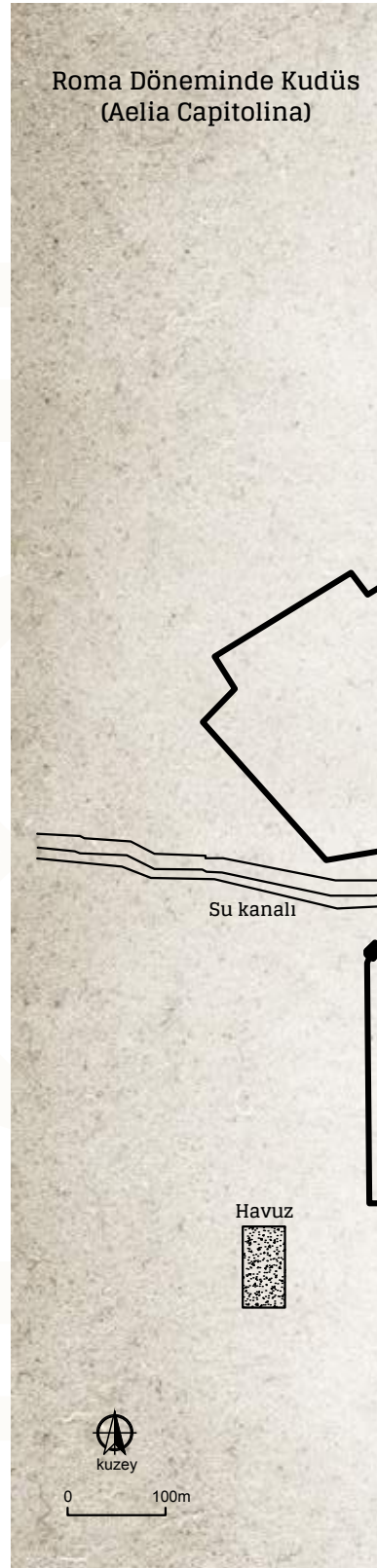
M.Ö. 4'te Herod ölmüştür. Hz. İsa onun zamanında doğmuştur. Roma imparatoru, Herod'un yerine oğlu Herod Archelaus'u atamıştır. Ne var ki bundan sonra bölgede ayaklanmalar hiç dinmemiştir. O dönemde Kudüs artık çok karışık ve sıkıntılı olduğu için yeni yönetim resmi ikametgâh yeri olarak Caesarea şehrini seçmiş, Kudüs'te çok kalabalık olmayan bir askeri birlik bırakmıştır. Yönetim şehri değişse de Kudüs Yahudiler için hâlâ baş şehir olarak algılanmaktaydı. M.S. 26-36'da Yehuda eyalet valisi Pontius Pilatus mektuplarında, Kudüs'te mabetteki hahamların sahtekâr, hileci, kendi çıkarları için değerli değersiz her şeyden vazgeçmeye hazır olduklarını, Kudüs'ün fitne ve entrikalar yuvası olduğunu yazmıştır. Hz. İsa'nın tebliği Pilatus dönemine tesadüf etmiştir. Yahudiler Pilatus döneminde sıklıkla isyan etmiştir. Pilatus'dan sonra Kudüs valisi, Büyük Herod'un torunu Herod Agrippa olmuştur. Onun döneminde (M.S. 37-44) şehir çok gelişmiştir. Gösterişli köşkler ve saraylar, lüks galeriler, büyük salonlar inşa edilmiş, şehrin kuzeydoğu kısmında Bezeta isminde yeni bir mahalle kurulmuştur. Agrippa III. Duvar adıyla bilinen yeni surun yapımına başlamış, fakat surun yapımı Roma'nın emriyle durdurulmuştur. III. sur Yahudi fanatikler (Kannaim) tarafından M.S. 67-69'da bitirilmiştir. Bu sur Kudüs'te Golgota adıyla bilinen semti çevrelemiştir. Roma imparatoru ondan bu inşa işlerini sınırlan-

dırmasını talep etmiş, özellikle de surları yapmasını istememiştir.

Agrippa'dan sonra gelen valiler zamanında Kudüs'te sürekli ayaklanmalar yaşanmıştır. Yahudiler sadece Romalılarla çatışma içerisinde olmamış, komşuları olan Edomlular, Araplar ve Samiriler'le de zaman zaman savaflara girmişlerdir. Ayrıca Yahudilerin kendi içlerinde de anlaşmazlıklar bulunmakta ve yoksul halk ile zengin din adamları arasında çatışmalar cereyan etmekteydi. M.S. 65'te vali olarak atanan Gessius Florus zamanında sadece Kudüs'te değil Yehuda'nın diğer şehirlerinde de lokal ayaklanmalar yaşanmış ve bu isyanlar birbirini besler nitelikte olmuştur. Bu isyanlara son vermeye karar veren imparator Neron, Vespasian komutasında bölgeye 60.000 düzenli asker ve ilaveten gönüllü gruplardan oluşan güçlü bir ordu göndermiştir. Vespasian şehre yaklaştığı sırada Kudüs'te Yahudi fanatikler (Kannaim) arasında iç savaş çıkmış ve şehrin kontrolü Eleazar ben Simon, Simon bar Giyora ve Edomlular'ın desteklediği Guş-Halavlı Yohanan ben Levi liderliğinde üç farklı grubun elinde bölünmüştür. Pesah bayramı sırasında Eleazar liderliğinde Yahudiler mabette ibadet ederken Yohanan ve adamları mabede saldırarak onların çoğunu katletmiş ve mabedi ele geçirmiştir. Bu sırada Simon'un adamları da şehirde terör havası estiriyorlardı. Fanatikler arasındaki bu iç çatışma sebebiyle Kudüs'te ölü sayısının on bini aştığı rivayet edilmektedir. Neron'un ölümü ve kendisinin imparator seçilmesi üzerine Vespasian isyanı bastırmadan geriye dönmüş ve orduyu oğlu Titus'un komutasına vermiştir.⁴⁷

Kudüs'ün Düşüşü

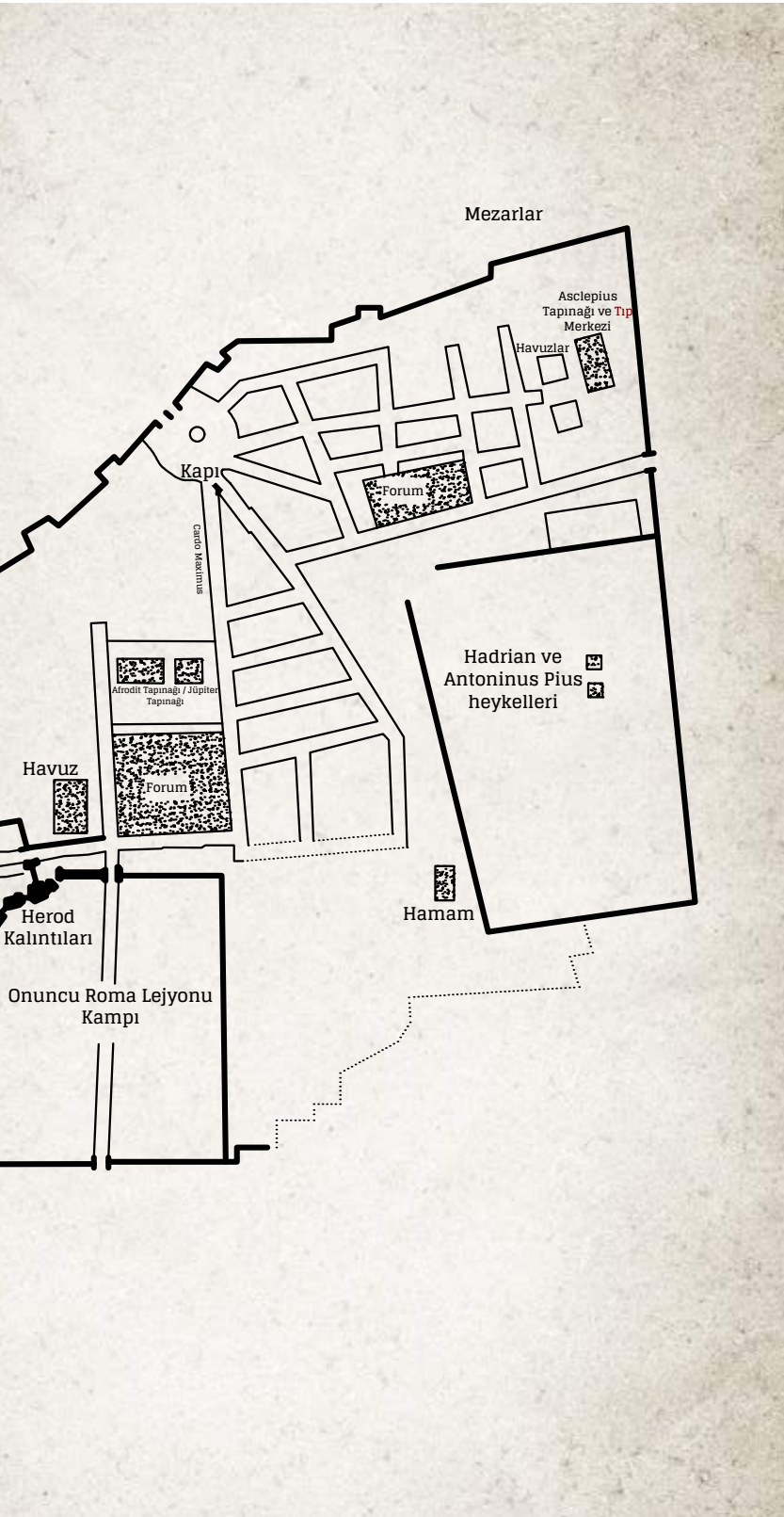
M.S. 70 Nisan ayında Pesah bayramı sırasında Titus şehri kuşatmış, ikametgah olarak şehri rahatça gözleme imkanı veren ve surların 1300 metrelik mesafesinde olan Cebel-i Meşarif/Scopus/Gözlem Dağı'nı seçmiştir. Şehirdeki hizipler kendi arasında savaşırken Titus'un ordusu şehrin duvarlarının önünde ordugâh kurmuştur. Titus saldırıya şehrin savunmaya karşı en zayıf tarafı olan kuzey tarafından başlamıştır. O, önce kapıları açıp teslim olma çağrısı yapsa da ret cevabı almış, bunun üzerine

Roma Döneminde Kudüs

⁴⁶ I Armstrong, *Jerusalem, 126-140*; Peters, *Jerusalem, 65-87*; Arif, *Tarihi'l-Kuds, 30*; Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds, 41-42*; Zayid, *el-Kudsü'l-halide, 119-126*.

⁴⁷ Armstrong, *Jerusalem, 149-152*; Peters, *Jerusalem, 107-115*; Zayid, *el-Kudsü'l-halide, 141-149*; Arif, *Tarihi'l-Kuds, 31-35*; Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds, 54-60*; Montefiore, *Kudüs, 114-128*.

mancınıklardan attığı büyük taşlarla şehri ve duvarları tahribe başlamıştır. Fanatikler gizli kapıdan dışarıya çıkıp bu mancınıkları yakıyor, büyük bir cesaretle savaşarak Roma ordusuna ciddi zayıt veriyorlardı.

Yahudiler teslim olmaya yanaşmasalar da şehirde açlık ve hastalık günbegün artıyordu ve ölü sayısı yükselmekteydi. Ölü kayıtlarından sorumlu sadece bir memurun 115.880 ölüyü kayda aldığı nakledilmiştir. Rivayete göre surdan dışarıya atılan cesetler Kidron ve Hinnom vadilerini doldurmuştu. Ancak Yahudiler büyük bir metanetle direnmekteydiler. Bu direniş karşısında Titus, duvarlara tırmanıp şehre girebilenlere büyük ödül vaat etmiştir. Yirmi dört Roma askeri bir gece vakti duvarları tırmanıp şehre girmeyi başarmış, böylece Antionio Kalesi ele geçirilmiştir. Bir gece Romalı bir asker mabedin kuzey tarafındaki pencereden içeriye ateş fırlatmış, Yahudiler ateşi söndürmeye çalışsalar da çabaları sonuçsuz kalmıştır. Böylece II. Mabet tamamen yanmıştır. Yahudi kaynakları bu günün, acı olayların baş vermesi sebebiyle Yahudi tarihinde matem günü olan Tişa be-Av/(9 Ağustos) olduğunu yazarlar.

Mabet yandıktan sonra Yahudiler yine direnmeye çalışsalar da Roma ordusu savaşta kazanma şevkiyle önüne geleni silip süpürmüştür. 8 Eylül 70'te Kudüs tamamen Titus'un eline geçmiştir. Titus şehir halkını esir etmiş; bazılarını askeri hizmetlerde kullanmak, bazılarını gladyatör olarak arenada yırtıcı hayvanlarla veya diğer gladyatörlerle savaştırmak, bazılarını da madenlerde ağır işlerde çalıştırılmak üzere Roma'ya köle olarak satmıştır. Kudüs yağmalanmış, mabette ve sarayda değerli eşyalara el konulmuş, insanlar şehirden kaçmış veya esir olarak götürülmüştür. Bununla da Yahudi tarihinde II. Mabet dönemi sona ermiştir.⁴⁸

Roma Dönemi: Aelea Kapitolina

Yahudi ayaklanmasını yatıştırmak için M.S. 70'te Titus komutasındaki Roma ordusunun Kudüs'e saldırısı, şehirdeki yaşamı sonlandırmıştı. Bu sırada Kudüs'te Hristiyanların lideri olan Simon ve dindaşları Ürdün'ün batısında Roma'nın inşa ettiği on şehirden (Dekapolis) biri olan Pella kasabasına kaçmıştı. Savaş bittiğinde Kudüs yı-

⁴⁸ John Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", *Jerusalem in History*, Ed. K.J. Asali, (Essex: Scorpion, 1989), 85-86; Peters, *Jerusalem*, 115-122; Armstrong, *Jerusalem*, 149-152; Gazi, *Siretu Medineti'l-Kuds*, 42-43; Arif, *Tarihi'l-Kuds*, 35-36; Arif, *el-Mufassal fi tarihi'l-Kuds*, 60-66; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 146-149.

kılmış, mabet yerle bir edilmiş, şehir halkı etrafa dağılmış, şehirde sadece Roma ordusu kalmıştı. Yaklaşık on yıl sonra şehre geri dönüş başladığında önce Hristiyanlar, onların ardından Yahudiler Kudüs'e dönmüşlerdir. Romalılar, Roma'da yapılacak Jüpiter tapınağında kullanılması için Kudüs'te ve civarında yaşayan 20-50 yaş aralığındaki Yahudileri Fiscus Judaicus/Yahudilik vergisi vermeye zorlamışlardır. Bu durum Yahudileri oldukça rahatsız etmiş, dolayısıyla zaman zaman ayaklanmalar yaşanmıştır. Bu ayaklanmaların nispeten daha büyük çaplısı, M.S. 106'da İmparator Trajan zamanında, Yahudilerin Kudüs'ün yönetimini ele geçirecek mabedi yeniden inşa edecekleri umuduyla baş göstermiştir. Ancak Roma bu isyanı bastırmıştır.⁴⁹

Kudüs'teki nihai Yahudi ayaklanması İmparator Hadrian zamanında (117-138) gerçekleşmiştir. Kaynaklara göre, Hadrian yönetime başladığında Yahudiler hakkında olumsuz kanaate sahip olmamış ve onlarla iyi ilişkiler kurmaya dikkat etmiştir. Üstelik o, Yahudilerin Kudüs'e dönebilmesi için imkanlar sağlamış ve onlara mabedin yeniden inşası hususunda söz vermiştir. Ne var ki Samiriler tarafından düşünüldüklerinin tam tersine ikna edilince, Yahudilerle arası bozulmuştur. Bunu takiben Hadrian, şehri Helenizm kültürü ile bir Roma şehri olarak inşa etmeyi planlamıştır. Yahudiler bu durum karşısında Kudüs'te bulunan ufak bir muhafız alayını kolaylıkla yenebileceklerini düşünerek Roma ordusuna saldırılar düzenlemiş ve ciddi zayıtlar vermişlerdir. Hadrian 130 yılından itibaren Yahudilerin Roma'ya karşı direnişini kırmak için çok sert kararlar alarak, sünneti ve şabat kutlamayı yasaklamıştır. Terörle mücadele etmek için Hadrian Kudüs'e ilave lejyoner alayı konuşlandırmış ve Yahudilerin mabedinin enkazı üzerinde Roma baş tanrısı Jüpiter için bir tapınak inşa edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine 132'de Bar Kohba isyanı diye adlanan büyük çaplı bir Yahudi ayaklanması başlamıştır.

Şimon bar Kohba liderliğinde başlayan bu isyan kısa sürede önemli başarılar elde etmiş, Romalılar şehirden kovulmuş ve Kudüs ele geçirilmiştir. Bar Kohba ve taraftarları Romalıları kıyı bölgelerine kadar püskürtmüş, böylece iki taraf arasında deniz

savaşları yaşanmıştır. İsyancılar elde ettikleri bağımsızlıklarına istinaden Bar Kohba adına sikkeler bastırmıştır. Diğer taraftan Hadrian en seçme ordularını ve en başarılı komutanı Julius Severius'u isyancılar üzerine gönderince durum tersine dönmüş, Bar Kohba ve taraftarları Kudüs'ü bırakıp şehrin güneydoğu tarafında bulunan Betar kasabasına kaçmıştır. Severius 135'te Betar'daki nihai savaşta isyanı bastırmayı başararak Bar Kohba'yı ve taraftarlarını öldürmüştür. Betar'daki tüm Yahudilerin katledildiğinden emin olmak için ölülerin altı gün sonra gömülmesine izin verildiği nakledilmektedir. Açlık ve hastalıktan ölenler istisna olmak üzere, bu savaşta 580.000 civarında Yahudi öldürüldüğü rivayet edilir. Yahudi kaynaklarında isyanın bastırıldığı günün, Yahudi takviminde matem tarihi olan Tişa be-Av/9 Ağustos olduğu yazılır. Bu tarih, I. ve II. Mabet'in de yıkıldığı tarih olup Yahudi geleneğinde bir yas günü olarak nam salmıştır.⁵⁰

Romalılar Kudüs'teki diğer Yahudileri ya köle olarak satmış ya da Mısır'a sürmüş, şehri Yahudilerin hafızasından kazıma amacıyla tamamen yıkmış ve hiçbir iz kalmaması için toprakları sabanla sürmüşlerdir. Bununla da Yahudi peygamberi Mika'nın kehaneti gerçekleşmiştir: *"Siyon tarla gibi sürülecek sizin yüzünüzden. Taş yığınınna dönecek Kudüs. Mabedin kurulduğu dağ çalılarla kaplanacak."*⁵¹ Hadrian Yahudilerin şehre girmelerini yasaklamış, yasaları delenlerin idam edileceğini belirtmiştir. O aynı amaçla bölgenin adını bile değiştirmiş, İsrailoğulları'nın sevmediği Piliştiler'in adıyla adlandırmış Yehuda artık (Suriye-) Filistin olmuştur. Kudüs düştükten sonra Yahudilerin yaşamı kuzeydeki Celile şehrine kaymıştır. Keza bu ayaklanma Yahudiler gibi İbrani kökenli Hristiyanların da Kudüs'teki sonunu getirmiştir. Belirtilmelidir ki Hadrian dönemine kadar Kudüs'teki Hristiyanlar Yahudi şeriatına bağlıyken sonrasında İsrailoğulları soyundan gelen herkesin şehirde barınması yasaklandığı için Kudüs'te artık Pavlus öğretisinde olan şeriatın uzak Hristiyanlar yaşamaya başlamıştır. Nitekim Hadrian döneminde Hristiyanlığın sosyolojik olarak henüz Yahudilikten tam ayrılmadığı ve Yahudi Hristiyanlar/Ebiyonitler diye adlanan bir grubun hala Yahudi töresini sürdürmek

⁴⁹ Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 36; Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds*, 66-67; Montefiore, *Kudüs*, 131-135.

⁵⁰ Peters, *Jerusalem*, 126-130; Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 36-37; Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kuds*, 67-68; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 154-155; Montefiore, *Kudüs*, 137-139.

⁵¹ *Mika* 3: 12.

te olduğu bilinmektedir. Hadrian şehrin tamamen Helen kültürüne girmesini sağlamak için Tevrat okuma, Şabat'ı gözetme, sünnet olma, dini mahkemelere başvurma, sinagoglarda toplanma vs. gibi Yahudiliğe ait kalıntıları yasaklamış, bu tedbirler Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılma sürecini de hızlandırmıştır. Keza Hadrian Hristiyanlara da oldukça katı davranmış ve Kudüs'te sadece İsrailoğulları soyundan gelmeyen Hristiyanların kalmasına izin vermiştir. Bu dönem itibarıyla şehirde şeriatla bağlı olmayanların yaşaması ve imparatorluğun da hamleleriyle Kudüs bir pagan şehrine dönüşmüştür.⁵²

Aelea klanına mensup olan Hadrian, hem kendi soyunu ebedileştirme hem de şehri Roma'nın baş tanrısı Jüpiter'e armağan etme adına her iki adı bir araya getirerek Kudüs'ü "Aelea Kapitolina" olarak adlandırmıştır. Aelea Kapitolina eski Kudüs'ün harabeleri üzerinde tipik bir Helen şehri tarzında inşa edilmiş, buradaki enkaz inşaat malzemeleri de yeni şehrin inşasında kullanılmıştır. Aelea Kapitolina olarak adlandırılan bu yeni şehir eski Kudüs'ten çok küçük olup bir nevi bir Roma askeri şehri niteliğinde kurulmuştur. Hadrian mabet bölgesinde pagan tapınağı yapmış ve buraya Jüpiter heykelini, bir rivayete göre ise kendi heykelini dikmiştir. Bazı kaynaklara göre Jüpiter Tapınağı mabedin zeminini üzerinde değil, merkezi konumundan dolayı Golgota Tepesi'nin üzerinde yapılmıştır. Arkeolojik kazılarda Aelea Kapitolina'nın bazı kalıntılarına rastlanmışsa da bu veriler şehrin yapısı ve şehirdeki yaşam hakkında detaylı bir tablo çizmek için yeterli değildir. Bulgular, Hadrian'ın bu yeni kurduğu şehri eski Kudüs'ün enkazından kalan malzemeleri kullanarak yaptığını ortaya koymaktadır. Nitekim araştırmalar da topraktan çıkarılan taş ve kayaların da şehrin inşasında kullanıldığını göstermektedir. Şehir tipik bir Roma şehri gibi dörtgen planında yapılmıştır. Romalılar Aelea Kapitolina'da pek çok sayıda kule, tapınak, köşk, su kanalı, sarnıç, yol, köprü, kemer, tiyatro inşa etmişlerdir. Bunlar 614'te Persler'in şehre saldırısı zamanında imha edilmiş ve tahribat nedeniyle günümüze ulaşmamıştır. Diğer taraftan Aelea Kapitolina siyasi olarak Akdeniz kıyılarındaki Kayseriye şehrine bağlı olmuştur. 135-330

yılları arasında Aelea Kapitolina insanların çok da merak ettiği bir şehir değildir. Şehri ziyaret edenler ve anlatan tarihçiler olmamıştır. Dolayısıyla şehrin bu dönemi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu durum aslında Kudüs'e yaramıştır; şehir 614'te Perslerin saldırısına kadar huzur ve asayiş içerisinde yaşamıştır.⁵³

Roma'nın IV. yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmesi ile Kudüs artık bir Hristiyan şehrine dönüşmüştür. 312 yılında İmparator Konstantin Kudüs'e girmeleri yasaklanan Yahudilere sadece Tişa be-Av gününde şehre bir günlüğüne gelip yas tutmalarına izin vermiştir. Kaynaklara göre o zamana kadar Yahudiler mabet tepesine yaklaşmayınca, ona en yakın yer olan Zeytindağını ziyaret etmiş, buradan harabesi kalmış mabedi seyretmişlerdir. O zamana kadar yeraltı dönemi yaşayan Hristiyanlar için de Kudüs'ün önem kazanması, IV. yüzyılın ortalarında hac ibadetinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Bu ara zaman diliminde ufak bir kasaba olarak kalan Kudüs'ü Hristiyanlar dini açıdan ehemmiyetli görmemiş, onun öneminin İsa Mesih'te vücut bulduğuna inanmışlardır. Onlar için yeryüzündeki Kudüs yerini Tanrının krallığındaki semavi Kudüs'e bırakmıştır. Roma'nın IV. yüzyılda Hristiyan olması ile işler değişmiş, hac ibadeti ortaya çıkmış ve Mesih'in ömrünün son demlerini yaşadığı Kudüs Hristiyanlar için ehemmiyetli bir şehre dönüşmüştür. Bizans imparatorları şehre ehemmiyet vermiş, buranın imarına çalışmışlardır. Kaynaklar, Yahudilerin de şehri sahiplenmeye çalışmaları hususunda bilgi vermektedir. İmparatoriçe Eudocia 438'de Kudüs'ü ziyarete giderken yolda onunla görüşebilen Yahudi din adamları Yahudilerin de Kudüs'e girmelerine izin alabilmiştir. Bu haberi Diaspora'daki Yahudilere de duyurunca 100.000'den fazla Yahudi şehre gelmiştir. Ancak Kudüs'teki Hristiyanlar bu duruma karşı çıkınca yasak yine devam etmiştir. Dolayısıyla IV-VII. yüzyıllarda Bizans imparatorluğunun önemli şehirlerinden biri olan Kudüs, Müslümanların şehri fetihmesine kadar bir Hristiyan şehri olmuştur.⁵⁴

⁵² Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 45-47; Netşe, *Tarihu Medineti'l-Kuds*, 36-37; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 155-156; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 36-37.

⁵³ Armstrong, *Jerusalem*, 161-166, 170-173; Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 36-40; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 155-156; Montefiore, *Kudüs*, 139-141.

⁵⁴ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 89-103; Peters, *Jerusalem*, 131; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 158-159; Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 51-56; Montefiore, *Kudüs*, 139, 150-153, 159-161.

KUDÜS'TE YAHUDİ YAPILAR

Yahudiler M.Ö. XI. yüzyılın sonlarında Hz. Davut ile Kudüs'e gelmiş ve M.S. 70'te II. Mabe'd'in düşüşünü takip eden Büyük Sür-gün'e kadar geçen süre boyunca, söz konu-su tarihler arasında yaklaşık bin yıl Kudüs'te ikamet etmişlerdir. Bu süre zarfında bur-da pek çok yapı inşa etmişlerse de bunla-rın tamamı günümüze ulaşmış değildir. Bu nedenle Kudüs'te Yahudilerin yapılarından bahsederken bunları günümüze ulaşan ve ulaşmayan yapılar olmak üzere iki grupta ele alınmalıdır.

Günümüze Ulaşan Yapılar

Günümüzde Kudüs'te Yahudilere ait olan yapılar temelde XIX-XX. yüzyılların ürünüdür. Asırlar boyunca Yahudiler Kudüs'te yaşamadıkları için burada tarihi yapıları bulunmayıp XIX. yüzyılda Doğu Avrupa ve Rusya'dan bölgeye göç etmeleriyle şehirde çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Tarihi kayıtlara göre Roma ordusu M.S. I. yüzyılda Kudüs'ü tahrip etmiş ve şehirde o zamana kadar yapılmış tüm yapılar yerle bir edilmiştir. Bu tarihten itibaren Yahudiler şehirde yaşa-maktan men edildikleri için burada bir eser yapamamışlardır. Bazı Yahudi ve Hristiyan tarihçiler Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi sırasında Yahudilere de şehirde oturma izni ver-diği, şehirdeki Yahudilerin Kubbetu's-Sahra Camii'nin yanı başında bir sinagog yaptıkları, çok kısa bir zaman sonra bu sinagogun Müslümanlar tarafından yıkıldığını haber verseler de, bu konuda Müslüman kaynak-larda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁵ Benzeri bir rivayet XV. Yüzyıl için de söylen-mektedir. Özetle, şehirde Yahudilerin yapı-tığı yapılar hakkındaki bilgiye fiziki olarak değil arkeolojik ve tarih kaynaklarında ulaş-mak mümkündür.

Şehrin eski dönemlerinden günümüze ulaşan Yahudilere ait yapılar, eski şehrin surlarının doğusundaki Kidron vadisinde bulunan mezarlık ile günümüzde Kible Mescidi'nin yakınında bulunan Ağlama Du-varı olup Hizkiya tüneli, Sidkiya mağarası da şehrin eski tarihini günümüze aktaran yapılarıdır.

Sidkiya Mağarası

Hizkiya Tüneli

⁵⁵ F. Meir Loewenberg, "A synagogue on Har Habayit in the 7th century: dream or historical fact?", *Hakirah the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought*, 21 (Summer 2016), 253-262.

Kidron vadisindeki mezarlıkta bulunan lahitler kayaya oyulmuş ihtişamlı anıtlardır. Örneğin Absalom lahitinin yüksekliği 22 metreye varmaktadır. Kudüslüleri'nin Tartur-u Firavun adını verdikleri bu lahit, Yahudiler tarafından Hz. Davut'un kendisine başkaldıran oğlu Abşalom'un lahiti olarak bilinir.

Zekeriya lahiti olarak adlanan lahit bazıları tarafından M.Ö. IX. yüzyılda yaşamış kohen Zekeriya b. Yehoyada'nın lahiti olarak kabul edilir. Yine burada Heziroğulları aile kabirlerini içeren lahit mevcuttur. Sütunlu giriş kemeri dorik mimari tarzında süslemelerle donatılmış bu aile kabristanında Hezir ailesine mensup din adamlarının gömüldüğüne inanılır. Eski Yunan mimari tarzında yapılan bu aile kabristanının M.Ö. II. yüzyıla ait olduğu ifade edilir. Bu üç lahit birbirinin yanında olup aralarındaki mesafe çok değildir. Hristiyanlar, Heziroğulları lahitiinde havari Yakub'un gömüldüğüne inanırlar. Kayaya oyulmuş, ihtişamlı ve büyük çaplı olan bu anıt lahitlerin yerinde kalması için, Yahudilerin arsanın sahibi Müslüman vakfa 200 altın dinar yer ücreti ödediği kaynaklarda geçmektedir.

Absalom Lahidi (IRCICA-FAY.13.42.40)

Zekeriya Lahidi (İYV Arşivi)

Heziroğulları Kabirleri (İYV Arşivi)

Diğer lahit M.Ö. IX. yüzyılda yaşamış Yehuda'nın 4. kralı Yehoşafat'ın lahiti diye bilinen lahittir. Bazıları Yehoşafat'ın burada gömülmediğini, bu adın sadece vadinin adından dolayı verildiğini söylemiştir.⁵⁶

Bu mezarlardan başka, Siyon tepesi üzerinde Kral Davut'un mezarı olduğuna inanılan meşhur bir türbe bulunur. Resim-26 Kral Davut'un Mezarı Bu yapının alt katı türbe, üst katı ise Hz. İsa'nın son akşam yemeğini yediği mekândır. Yahudi kutsal metinleri Kral Davut'un Eski Kudüs'te defnedildiğini söylese de⁵⁷ tam olarak bir mekân belirtmemiştir. Hz. Davut'un burada defnedildiği bazı tarihçiler ve arkeologlar tarafından tartışılmıştır. Bu türbenin gerçek mezar olduğu inancının M.S. IX. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı ifade edilir. Örneğin

M.S. IV. yüzyıla ait Bordeaux, Milevus'lu Optatus, Salamis'li Epifanus bir zamanlar Siyon tepesinde 7 sinagog olduğundan bahsetmiş, fakat o tarihte bulunan tek sinagog ile kral Davut arasında bağ kurmamıştır. Bordeaux gerçek mezarın Beytüllahim'de atalarının yanında olduğunu, aile kabristanının duvarındaki adları okuduğunu belirtmiştir. Burasının Hz. Davut'un mezarı olduğu inancı, şehir Müslümanlar eline geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. Katolik Fransisken tarikatı 1332'de 30.000 dukat karşılığında bu yapıyı Memlûklü Sultan en-Nasir Muhammet'ten satın alarak merkezlerini buraya taşımışlardır. Memlûklü Sultan Baybars 1429'da burayı Fransiskenlerden alıp mescide çevirse de kısa süre sonra eski haline iade edilmiştir. Bunun tekrar inancında çevrilmesi Sultan Süleyman zamanında olmuştur.

Yehoşafat Mezarı Girişi(IRCICA-FAY.22.22.15)

Kral Davut'un Mezarı

⁵⁶ Arif B. el-Arif, *Tarihu'l-Kuds, (Kahire: Dari'l-Mearif, 1994), 237-238; Rita Bianucci, Art and History of Jerusalem, (Florence: Bonechi, 2006), 128-129.*

⁵⁷ I. Krallar 2: 10.

Hz. Davut'un Türbesi (D-DAI-IST-R32492)

Sultan Süleyman'ın emriyle Kudüs surlarını yapan ustanın burasını surun içerisine almadığı için bedelini canıyla ödediği rivayet edilir. Türbenin idaresi Sultan Süleyman tarafından Kudüs'lü Seyyid Eşref Decani ed-Davudi ailesine havale edilmiştir. Şehirde Osmanlı hakimiyeti bittikten sonra Britanya Mandası döneminde burası Müslümanların elinde olmuş, Nebi Davut Vakfı tarafından yönetilmiştir. 1948'de İsrail kurulduktan sonra bu türbe sinagoga çevrilmiş, Resim: D-DAI-IST-R32492 Hz. Davut'un Türbesi buradaki İslami özellikler yok edilmeye çalışılmıştır. 1967'de Doğu Kudüs'ü işgal edinceye kadarki zaman diliminde Kral Davut'un türbesi Yahudilerin elinde eski tarihlerinden gelen en kutsal mekân olmuştur.⁵⁸

Müslümanlar tarafından Burak Duvarı, Yahudiler tarafından ise Duvar, Batı Duvarı ve Ağlama Duvarı gibi adlarla bilinen duvar Yahudilerin ibadet edebileceği yegâne mekân olan yapıdır. Bu duvar Büyük Herod tarafından yaptırılan II. Mabedin dış surunun kalıntısıdır. Müslümanların şehre hâkim olduğu dönemde burası Mağrip/Fas'tan göç edip gelenlerin yerleşmeleri sebebiyle Meğaribe mahallesi olarak bilinmiştir. Ağlama Duvarı yaklaşık 485 metre uzunluğunda olup yüksekliği toprak seviyesinden itibaren 18 metredir. Bunun 6 metresi Harem-i Şerif alanının seviyesini aşmaktadır. Ağlama Duvarı'nda toprağın üstünde 24 sıra taş olup 19 sıra taş ise yerin altındadır.

Hz. Davut Mescidi (İYV Arşivi)

⁵⁸ Erkan Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, (İstanbul: Çığır Yayınları, 2019), 207; Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 122.

Ağlama Duvarı (İYV Arşivi)

Taşlardan bazılarının uzunluğu 12 metre, yüksekliği 1 metre, ağırlığı ise 100 tondan fazladır. Mabedin anısına Yahudiler bu yapıyı kutsal bilmiş ve şehir Müslümanların elinde iken asırlar boyunca dini günlerde ibadet için burada toplanma imkânına kavuşmuşlardır. Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin de XII. yüzyılda Yahudilerin ibadet etmek için buraya geldiklerini nakletmiştir. Osmanlılar Kudüs'ü fethettikten sonra bu duvarı defalarca onarmış ve yıkılıp yok olmaktan kurtarmıştır. Günümüzde bu duvarda en üstteki 11 sıra taş, İslami dönemden kalmıştır. 1967 Savaşı'na kadar mahalle içinde bulunduğu için sadece 30 metrelik kısımda ibadet yapılabildiği halde, 1967'de İsrail askerleri Doğu Kudüs'ü ele geçirince bu duvarın bulunduğu Meğaribe mahallesini yerle bir ederek dozerlerle mekanı düzlemiş,

ibadet ve toplanma için geniş alan oluşturmuşlardır.⁵⁹

Tarih Boyunca Yahudilerin Kudüs'te İmar Faaliyeti

Tarih boyunca Kudüs'te yerleşik Yahudi varlığı M.Ö. X-M.S. I. yüzyıllarda bulunmuştur. Yahudiler veya o dönemki adıyla İsrailoğulları M.Ö. X. yüzyılda Hz. Davut döneminde Kudüs'e tam anlamında hâkim olmuşlardır. Onlardan önce burada Yebusiler yaşıyordu ve arkeolojik kazılar Yebusiler'in surlar ve kaleler yaparak şehri korumaya aldıklarını ortaya koymaktadır. Hz. Davut döneminde ve halefi Hz. Süleyman döneminde Kudüs 12 İbrani kabileleri birliğinin müşterek başkentiydi ve Hz. Süleyman'ın yaptırdığı mabet şehre dini bir özellik kazandırıcı mahiyette idi.⁶⁰

⁵⁹ Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 44, 47, 51; *el-Arif, Tarihu'l-Kuds*, 233-234.

⁶⁰ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, (İstanbul: Universal, 2000), 40.

Yahudi kutsal metinleri Hz. Süleyman döneminde şehirde mabedin yapılmasından bahsetse de,⁶¹ ilginç bir şekilde, arkeolojik veriler Kudüs'ün bu dönemde bir başkente uygun biçimde yerleşim yoğunluğunu ortaya koyan evler ve savunma sistemlerinin olmasına ilişkin bir kanıt sunmamaktadır. Dolayısıyla kutsal metinlerde anlatılanın tersine, Arkeoloji bilimi Hz. Davut ve Hz. Süleyman dönemlerinde Kudüs'te geniş çaplı inşaa ve imar faaliyetlerinin olduğu bilgisini vermez. Nitekim arkeolojik bulgulara göre M.Ö. X-VIII. yüzyıllar arasında şehirde yerleşim yoğun olmamıştır.⁶²

Yaklaşık M.Ö. 930'larda Hz. Süleyman'ın vefatının ardından devlet İsrail ve Yehuda krallıkları olarak ikiye ayrılmıştır. İsrail krallığı 10 kabilenin memleketi olup devletin kuzey topraklarında kuruldu ve başkenti Şehem idi ve başkent daha sonra Tirza ve Samiriye şehirlerine taşındı. Devletin güney topraklarında ise Yehuda krallığı kuruldu. Yehuda ve Benyaminoğulları olmak üzere sadece iki kabilenin kurduğu bu krallığın başkenti Kudüs idi.⁶³

Hem İsrail hem Yehuda krallıkları bölgede ufak kabile devletleri olup kendi aralarında da sürekli çatışmalarla güçlerini kaybetmekteydiler. Bu durum, bölgenin kudretli devletleri olan Mısırlılar ve Asurlular'a onları kolayca ele geçirme imkânını sunmakta idi. İsrailoğulları'nın kurdukları bu krallıklar Yahudi tarihinde I. Mabet Dönemi diye bilinen M.Ö. X-M.Ö. VI. yüzyıllara tekabül eden zaman diliminde bölge halkları ile sayısız çatışmalar yaşamış,⁶⁴ korunmak amacıyla Mısır ve Asur devletlerinin himayesine mecbur kalmıştır. Bu iki devletten birini arkasına alarak diğer kabilelere, özgürlüklerini geri kazanmak amacıyla bu iki devletten birine yapılan başkaldırı daha büyük çaplı saldırı ve yıkımla sonuçlanmıştır. M.Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğinde Asur kralı İsrail'e saldırmış, buradaki 10 kabileyi bölgeden sürmüştü ve Asur krallığının diğer bölgelerinden farklı kavimleri getirerek burada iskan etmişlerdir. Bununla da İsrail krallığı tarih sahnesinden nihai olarak kalkmıştır. İsrail krallığının ahalisi çoğunlukla Asurlar tarafından diğer bölgelere tehcir edilmiştir. Tarih on-

ların izlerini kaybettiği için onları "kayıp 10 kabile" olarak kayda geçer. Bazıları ise güneydeki ırkdaşlarına, Yehuda krallığına sığınmışlardır. Bu göç sebebiyle olsa gerek Kudüs'ün nüfusu hatırı sayılır ölçüde artmış, yeni evler inşa edilmiştir. bu yeni yerleşim sebebiyle Kudüs'ün sınırları civar bölgelere taşınmış, çevredeki vadileri içerecek kadar genişlemiştir. Kaynaklar Kudüs'ün nüfusu ve sınırları açısından Hizkiya dönemi ile Hz. Süleyman dönemini kıyaslarken şehrin nüfusunun üç kat arttığını, yerleşim arazisinin ise dört kat büyüdüğünü belirtmekte.

Arkeolojik bulgular M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren şehrin durumunda çarpıcı değişikliklerin gerçekleştiğini ortaya koymuştur. İsrail krallığının başına gelenlerden ders çıkaran Yehuda kralı Hizkiya başkent Kudüs'ü olası saldırılardan korumak amacıyla şehrin savunma sistemlerini geliştirmiş, surları tamir ettirmiş ve yeni duvarlar yaptırmış,⁶⁵ kuşatma durumunda şehrin su ihtiyacını karşılamak için tedbirler almıştır. Yakındaki Silvan köyündeki Ümmü'd-Derac pınarından yaklaşık 1700 metre uzunluğunda olan bir yeraltı tünel ile şehre su getirilmiş, Hizkiya sarnıcı diye bilinen su deposu yapılmıştır. Yahudi kutsal metinlerinde Hizkiya dönemine ilişkin anlatılan gelişmeler, inşaa ve imar faaliyetleri arkeolojik bulgularca da desteklenmektedir. Arkeolojik bulguların ortaya koyduğu M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Kudüs'ün nüfusunda görülen önemli artış, kuzeydeki İsrail devletinin M.Ö. 720'lerde çöküşünden sonra oradaki insanların Yehuda'ya göç etmeleri ile izah edilmiştir. Arkeolojik kazılar zamanı şehirde büyük çaplı imar faaliyetlerine işa-ret eden verilere rastlanmıştır. Dönem üzerine çalışan arkeologlar ve tarihçiler, bu dönemde Kudüs'ü sarayları, ambarları, su depoları, surları ve kuleleri olan bir şehir olarak tasvir ederler. Arkeologlar şehirde bu dönemde ortaya çıkan sayısız küçük yerleşim yerleri, sur kalıntıları, kuleler, su kanalı ve tarım malzemesi kalıntıları, aniden sayısı artan mezarlar, boyutları büyüyen türbeler, mühürler, merkezi çömlek üretim tesisi, yağ ve şarap üretimi tesisleri vs. gibi şehrin önem kazandığını ortaya koyan bulgulara ulaşmışlardır.⁶⁶

⁶¹ I. Krallar 4: 1, 5: 5-6: 38; II. Tarihler 2: 1-3:3.

⁶² Ann E. Killebrew, "Jerusalem During The First And Second Temple Periods: Recent Excavations And Discoveries on And Near The Temple Mount", *Temple of Jerusalem: From Moses to The Messiah*, Ed. Steven Fine, (Leiden: Brill 2011), 372-374.

⁶³ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 44.

⁶⁴ II. Krallar 14: 13-14; II. Tarihler 25: 23-24.

⁶⁵ Nehemya 3: 8.

⁶⁶ Killebrew, "Jerusalem During The First And Second Temple Periods", 372-374.

Hazret-i Davut Kulesi IRCICA-FAY.22.36.58

Kudüs'ün bu şaşaası, M.Ö. VI. yüzyılın ilk çeyreğinde son bulmuştur. Yehuda krallığı üzerinde erk sahibi olan Babil kralı Buhtunnasr, halkın sürekli ayaklanmasına son vermek için Kudüs'e saldırmıştır. Bu saldırı sonucu M.Ö. 586'da Yehuda krallığı düşmüş, İsrailoğulları Babil topraklarına sürgün edilmiş, Hz. Süleyman'ın yaptırdığı mabet yıkılmış, yağmanın ardından Kudüs baştan sona yakılmıştır. Dolayısıyla o güne kadar Kudüs'te yapılan tüm yapılar bir hiçe dönüşmüş, geriye hiçbir yapı kalmamıştır.⁶⁷

*"Babil kralı Nebukadnezar'ın krallığının 19. yılında, beşinci ayın yedinci gününde muhafız birliği komutanı, Babil kralının kulu Nevuzar'dan Yeruşalayim'e geldi. Yahve'nin evini/tapınağı, kralın sarayını ve Yeruşalayim'deki büyük evlerin tamamını ateşe verip yaktı. Ve Yeruşalayim'i çevreleyen duvarları da ..."*⁶⁸

Perslerin Babil'i yenmesiyle Babil sürgünü son bulmuştur. Pers Ahamani hanedanından kral Koreş M.Ö. 538'de İsrailoğulları'na anayurtlarına dönüş izni vermiş, dalgalar halinde geri dönüş başlamış, Kudüs yeniden inşa edilmiş, ma-

bet yeniden yapılmıştır.⁶⁹ M.Ö. 457'de Ezra'nın dönüşü ile şehirde sosyal olarak canlanma yaşanmıştır. Pers kralı Artahşasta/Artakserkes M.Ö. 445'te sakisi olan Nehemya'nın gelişi ile şehrin inşa ve imarında kayda değer ilerleme yaşanmıştır. O Kudüs'te geniş çaplı imar faaliyetleri başlatmış, şehri surlarla çevrelemiştir. Nehemya bu surlardan bahsederken inşaata katkıda bulunan kişi ve ailelerin isimleri ve herkesin inşa ettiği kısmı ismen belirtilmektedir. Ancak surların yapımının 52 gün kadar kısa sürmesi, bu yapının pek de muhkem olmadığına işaret olarak yorumlanabilir. Nehemya bu yapıtını anlatırken Yeruşalayim surları, Geniş Duvar, Ofel surları, Şelah Havuzu Duvarı ve Davut Şehri'nin merdivenleri, Koyun Kapısı, Balık Kapısı, Eski Kapı, Dere Kapısı, Gübre Kapısı, Pınar Kapısı, Su Kapısı, At Kapısı, Doğu Kapısı, Mifkat Kapısı, Gözetleme kulesi, Fırınlık Kulesi, Hamea/Yüz Kulesi ve Hananel Kulesi gibi yapıların olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Bahis konusu surlar güneyden kuzeye doğru uzanıp Silvan havuzunu, Davut Şehri'ni, Ofel tepesini ve mabedi içine almaktaydı. Gübre kapısı doğu köşede, Pınar kapısı güneydoğu köşedeki yükseklikte,

⁶⁷ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 47-48, 51.

⁶⁸ II. Krallar 25: 8-10.

⁶⁹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 51-52.

⁷⁰ Nehemya 3: 1-32.

Su kapısı doğuda Gihon pınarı civarında, At kapısı kuzeydoğuda Ofel tepesinin üzerinde ve mabedin güneydoğusunda, Koyun kapısı kuzeyde, Balık kapısı kuzeybatıda, Dere kapısı batıda, Mifkat kapısı kuzeybatıda yerleşmiştir. Arkeolojik araştırmalarda bunlardan Geniş Duvar, Dere Kapısı, Gübre Kapısı, Pınar Kapısı, Şelah Havuzu'nun duvarı ve Davut Şehri'ne inen merdivenlerin yerleştiği nokta tespit edilebilmiştir. Bundan başka, şehirde valinin oturması için bir kale sarayı da yapılmıştır. Nehemya bu kale sarayı "bira" diye adlandırır.⁷¹ İsimler arasındaki yakınlığı dikkate alan bazı tarihçiler Ptolomeler döneminde Kudüs'te yaptırılan Baris kalesinin bu bira'nın kalıntıları üzerinde yükseldiği görüşündedirler. Genel olarak Persler döneminde şehrin sınır duvarlarının yeri tartışmalı olup şehir içerisindeki bina ve yapılara ilişkin kalıntı neredeyse hiç tespit edilememiştir. Yine bu dönemde Kudüs ufak bir şehir olup nüfusunun 1.500 aile civarında olduğu tahmin edilir. Ancak bu konuda bilgi veren arkeolojik kazıların Mabet tepesi ile Siyon tepesinin doğu yakasına ait olup Babil sürgünü öncesi dönemde şehrin birer parçası olan diğer kısımlarda kazılar yapılmamıştır. Kazılarda M.Ö. IV-III. yüzyıllarda şehrin bu kısımlarında yerleşimin yoğun olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmuştur.⁷²

M.Ö. 332'de Kudüs Makedonyalı İskender'in eline geçmiş, onun ölümünün ardından önce Mısırlı Ptolomeler'in, M.Ö. II. yüzyılın başlarında ise Yunan Selefki hanedanının yönetiminde olmuştur. Şehirde inşa faaliyetleri onların döneminde

de devam etmiştir. III-II. yüzyılların kavşağına tarihlenen Aristea'sın Mektupları şehirdeki inşaat projelerinden bahseder. Ptolomeler döneminde şehirde Baris Kalesi yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Özellikle Selefkiler döneminde Kudüs'te Helen kültürünü teşvik amacıyla eğitim ve eğlence kurumları gibi farklı yapılar yaygınlaşmıştır. Kudüs artık kocaman gimnazyumların, Yunan tanrıları şerefine tapınakların, olimpiyatlar düzenlenmesi için statların ve efebion'ların/gençlik spor evlerinin Yunan şehirden farksız kıldığı bir şehre/Polis'e dönüşmüştür. Şehirde güvenlik amacıyla da yapılar inşa edilmiştir. Mabedi kontrol altında tutmak için III. Antiokus M.Ö. 168'de mabedin güney duvarının yanı başına bir kale yaptırmıştır. Akra, Akropolis olarak adlanan bu kalede Yunan garnizonu yerleşmiştir. Bazı tarihçiler Akropolis'in, Ptolomeler'in yaptırdığı Baris Kalesi'nin kalıntıları üzerine inşa edildiğini ileri sürerler. M.Ö. 141'de Simon Makkabi Akropolis'i teslim alarak yıktırılmış, kalıntıları üzerinde kocaman Bira kalesini yaptırmıştır. Bira kalesi Haşmoni hanedanının ikametgâhı idi.⁷³ Büyük Herod (M.Ö. 37-M.S. 35) onu yıktırılmış ve yerinde yaptırdığı kaleyi Antonio Kalesi diye adlandırılmıştır. Bu kale Yahudi ayaklanmasını bastırmak için komutan Titus tarafından yönetilen Kudüs kuşatmasında M.S. 70'te yıkılmıştır. Bazı tarihçilerin Persler dönemindeki Bira kale sarayına dayandırdıkları sürekli yenilenen bu kalenin kalıntıları 2015'te İsrail'li arkeolog Daron Ben Ami'nin yöneticiliğindeki ekip tarafından keşfedilmiştir.⁷⁴

Antonia Kulesi

Akropolisin Kalıntıları

⁷¹ Nehemya 2: 8, 7: 2.

⁷² Abdulhamid Zayid, *el-Kuds'u'l-halide, (Kahire: el-Hey'eti'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1974), 100-106.*

⁷³ Josephus, *Jewish Antiquities, 15.403, 18.91.*

⁷⁴ Dan Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem, Trc. Shlomo Ketko, (Jerusalem: Carta, 1990), 39-40; Zayid, el-Kuds'u'l-halide, 110-112; Simon S. Montefiore, Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi, Çev. Cem Demirkan, (İstanbul: Pegasus, 2016), 62-63.*

Makkabiler ayaklanması sonucu M.Ö. 164'te Yahudi Haşmoni hanedanı Kudüs'e hâkim olmuştur. Haşmoniler hanedanı döneminde (M.Ö. 140-M.Ö. 37) Mabet tepesini çevreleyen (eski surda çift Hulda kapısı, Kiponus Kapısı, Tadi Kapısı ve Şuşan Kapısı gibi kapıların olduğu kaynaklarda geçer. Bu dönemde Kudüs büyümüş, pek çok imar ve inşaa faaliyetleri yapılmış, saraylar ve büyük köşkler inşa edilmiş, yeni mahalle oluşmuş ve çevresine sur çekilmiştir. Ne var ki bu inşa edilen yapılar günümüze orijinal haliyle ulaşmamıştır. Haşmoniler döneminin en büyük inşaa faaliyeti, şehirdeki yeni mahallenin salınması ve sur ile çevrilmesidir. Josephus'un (Eski Kudüs sınırları içerisinde arkeolojik kazılar yürüten Dan Bahat'a göre yanlışlıkla) "Eski Duvar" diye adlandırdığı bu sur,⁷⁵ arkeologlara göre M.Ö. II. yüzyılın ortalarında yapılmıştır. Bulgular bu surun tek seferde yapılmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim apokrif I. Makkabiler kitabında da Haşmonilerden kral Yonatan'ın bir sur inşasına başladığı ve kardeşi Simon zamanında inşaatın bittiği anlatılmaktadır.⁷⁶ Siyon tepesinin batı yakasına inşa edilmiş olup şehrin I. Mabet dönemindeki suruna kadar uzanan bu yeni sur, burada Simon ve I. Hirkanuş dönemlerinde (M.Ö. 140-104) kurulmuş mahalleyi savunmaya almayı hedeflemiştir. Yukarı Şehir olarak adlandırılan bu yeni mahalle ismini Mabet Tepesine yukarıdan baktığı için mevkiinden almıştır. Bu mahalle toplumun üst kesiminin ve elitlerin oturduğu bir semt olup Helen tarzında yapılmıştı. Her bir Helen kentinde olduğu gibi Yukarı Şehir'de bir ticaret merkezi/agera, gimnazyum, Xystus/Kesistos (gimnazyuma bitişik olarak yapılmış sütunlu avlu), Şehir Şurası/Boule ve Hippodrom tarzında bir cadde mevcuttu. Mabet tepesi ile Yukarı Şehir arasında bir köprü'nün olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Josephus bu köprü'nün, Pompey'in şehre saldırdığında savunma amacıyla Aristobulus tarafından yakıtıldığını yazmıştır.⁷⁷ Yine Josephus burada Mabet Tepesini gözlemlemeye imkân veren bir sarayın da inşa edildiğini söyler.⁷⁸ Yapılan tasvirler Yukarı Şehir mahallesinin tipik bir Helen kenti/polis olduğunu söylese de, bulunan veriler detaylı bilgi vermek için

yeterli değildir. M.Ö. I. yüzyılın sonlarında bölgenin yöneticisi Büyük Herod'un Kudüs'te imar ve inşaa faaliyeti sırasında, ihtiyaç duyulduğunda bu yapılar yıkılmış veya tahrip edilmiş, yeni yapılar eski yapıların üzerine kurulmuştur. Bu yüzden de Haşmoniler dönemindeki bu yapılar orijinal haliyle günümüze ulaşmamıştır. Haşmoniler dönemi Kudüs'ünden günümüze ulaşan en bilinen yapı, Makkabi ailesinin ikamet ettiği Bira kalesine yapılan su kemeridir.⁷⁹

M.Ö. 37'de Roma'nın valisi olarak Kudüs'te başa geçen Büyük Herod dönemi Kudüs'te imar ve inşaa faaliyetleri bakımından altın çağ sayılır. Herod'un yapıtlarının izleri günümüze kadar gelmiştir. Arkeolojik bulgular ve tarihi kaynaklar onun Kudüs'te yaptırdığı yapılarla ilgili detaylı bilgi sunarlar. Onun başlattığı imar dalgası ölümünden sonra da devam etmiştir ve bunlar Kudüs'ü bir mimarlık örneği şehir haline getirmiştir. Yapılan binalar ve kurumlar, yapım tarzı, ebadı, süslemeleri tamamen Yunan üslubunda idi. Bu yapılar sayesinde şehrin yüzölçümü 400 dönümden daha fazla büyümüştür. Yukarı Şehir diye adlanan zenginler mahallesinde süslü binalar, köşkler ve saraylar, oyunlar sergilemek için stat ve tiyatro yaptırılmıştır. Herod Haşmoniler zamanında yapılmış suru tamir ettirerek sağlamlaştırmış, şehrin yeni mahallesinin çevresine yeni bir sur yaptırmıştır. Bazı noktalarda yüksekliği 3.5'm.ye varan bu sur Haşmoniler zamanındaki duvarın üzerinden yükselmiş, nitekim sonradan Osmanlı padişahı Sultan Süleyman da şehrin surlarını bu istinat üzerine inşa ettirmiştir. Herod şehre su kanalı çekirmiş, yollar ve köprüler yaptırmış, kendisi için ihtişamlı bir kale sarayı yaptırmış, Haşmoniler zamanındaki kuleleri tamir ettirmiş ve yeni kuleler yaptırmıştır. O dönemde Kudüs'te Antonio kalesi, Mabet kalesi ve Herodium kalesi olmak üzere üç kale mevcut olmuştur. Herod Haşmonilerin ikametgâhı olan Bira kalesini yıkıp yerinde yeni bir kale yaptırmış, bu kaleyi Romalı politikacı ve general Markus Antonius'un şerefine Antonio kalesi olarak adlandırmıştır. Bu kale M.S. 70'te II. Mabet'in düşmesinin ardından şehirdeki Yahudilerin son si-

⁷⁵ Josephus, *Jewish Wars*, 5.4: 2.

⁷⁶ I. Makkabiler 10: 10, 13: 1.

⁷⁷ Josephus, *Jewish Antiquities*, 14.8.

⁷⁸ Josephus, *Jewish Wars*, 2.17: 3, *Jewish Antiquities*, 20.89.

⁷⁹ Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, 37-40; Zayid, *el-Kudsu'l-halide*, 110-112.

ğınağı olmuş, savaş sırasında yıkılmıştır. Herod'un Kudüs'te yaptırdığı en önemli ve ihtişamlı iki yapı, Yahudi mabedi ile kendi sarayıdır. O, mabedi büyüterek tekrar yaptırmış ve etrafını da yüksek bir surla çevrelemiştir. Yahudi hahamlar Herod'un yaptırdığı mabetten büyük hayranlıkla bahseder: "Herod'un mabedini görmeyen güzel bir bina gördüm dememelidir". Sarı ve beyaz mermerden (bazıları mavi renkte mermerlerin de kullanıldığını söylemişlerdir) yapılan bu mabedin zemininde farklı renkli taşlar sırayla döşendiği için bakıldığında deniz dalgaları izlenimi vermektedir.⁸⁰ Herod mabedin etrafını surla çevrelemiştir.

Ahit Sandığı

Mabed

Bu suru geçerek mabede ulaşmak için beş kapı vardı. Kuzeydeki Tadi kapısının kullanılmıyorken güney yönündeki çift Hulda kapısı ve batı yönündeki Kipanus kapısını halk kullanıyordu. Doğu taraftaki kapıdan ise sadece başkohen girip çıkabilirdi.⁸¹ Roma saldırısında yerle bir edilen bu mabetten geriye hiçbir şey ulaşmamış, sadece etrafındaki surun batı kısmı ayakta kalmıştır. Günümüzde Müslümanların Burak duvarı, Yahudilerin Batı Duvarı ve Ağlama Duvarı diye adlandırdıkları bu yapı, Herod'un yaptırdığı bu dış duvarın kalıntısıdır. Kudüs'te Herod'un yaptırdığı

ihtişam abidesi diğer yapı, Herodium olarak bilinen kendi sarayıdır. el-Halil kapısı yakınlarında bir kale şeklinde inşa edilen bu sarayı çevreleyen surun üzerinde kuleler yapılmıştır. Herod bu kuleleri eşi Mariamne, kardeşi Fasaël/Psefinus ve arkadaşı Hippikus'un şerefine onların adıyla adlandırmıştır. Sonralar bu kuleler yıkılmış, günümüze tam şekilde ulaşmamıştır. Arkeolog Bahat, günümüzde Davut Kulesi olarak bilinen kuleye bu adın M.S. V. yüzyıldan itibaren Hristiyanlar tarafından verildiğini ve onun Herod tarafından yapılan kulelerin kalıntısı olduğunu belirtmiştir.

⁸⁰ Rabbi Isidore Epstein, (Ed.), *The Babylonian Talmud*, (London: The Soncino Press, 1978), Baba Bathra 4a. Herbert Danby (Ed.), *The*

⁸¹ *Mishnah* (Oxford: Oxford University Press, 1992), Middot 1: 3.

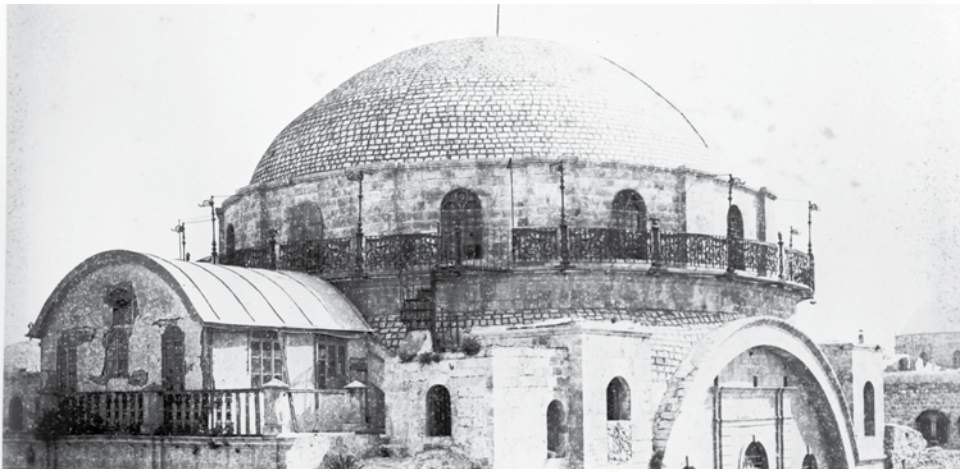

Yahudi Sanayii Mektebi (IRCICA-FAY.14.47.86)

Büyük Herod'un torunu Herod Agrippa döneminde de (M.S. 37-44) Kudüs büyümüş ve gelişmiş, imar faaliyetleri devam etmiştir. Şehrin kuzeydoğu kısmında Bezeta isminde yeni bir mahalle salınmıştır. Burası günümüzde Hitta kapısı ile Şam kapısı arasına düşmektedir. Herod Agrippa bu mahalleyi de surla çevrelemeye girişmiş, fakat Roma'nın emriyle sur inşası durdurulmuştur.⁸² Golgota adıyla bilinen semti çevreleyen ve III. sur olarak bilinen bu sur M.S. 67-69'da Yahudi fanatikler (Kannaim) tarafından bitirilmiştir. Yahudilerin sürekli ayaklanmalarını nihai olarak bastırmak amacıyla şehre saldıran Roma ordusu, M.S. 70'te şehri yerle bir etmişlerdir.⁸³ Bu tahrip ve yıkım, Haşmonaim ve Herod hanedanları zamanında Kudüs'te yapılan mezkur yapıların tamamını ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren Kudüs'te ika-

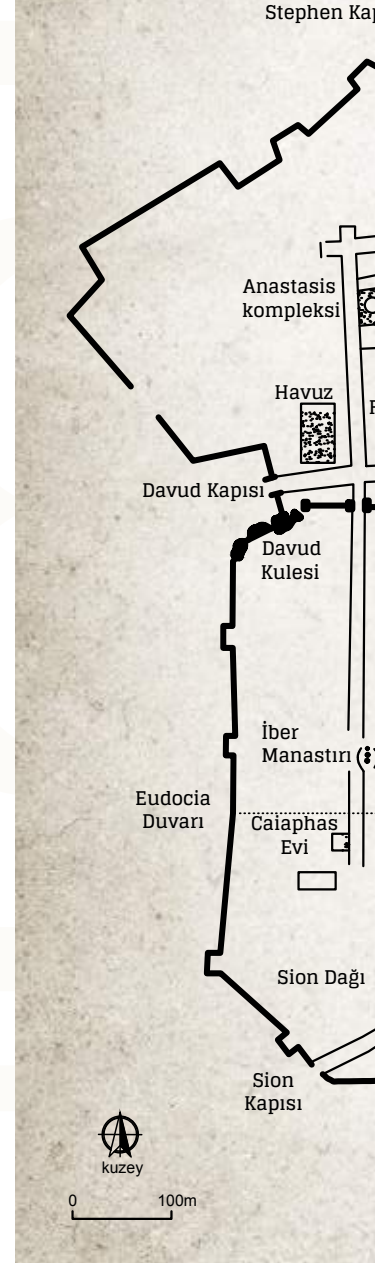
met etmesi yasaklanan Yahudiler, şehirde kalıcı bir yapı bırakmamışlardır.

XIX. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşen Yahudiler Kudüs'te yeni sinagoglar vs. yapılar inşa etmişlerdir. XIX. Yüzyılda Kudüs'te 6 sinagog bulunmaktaydı. Rusya ve Polonya'dan göç eden Aşkenaz Yahudilerin 2 sinagogu, İber yarımadasından gelen Sefarad Yahudilerin 3 sinagogu, Karailerin 1 sinagogu mevcuttu. Bundan başka, XIX. yüzyılın ortalarında Yahudilerin Kudüs'te 3 hastanesi ve birkaç okulu mevcuttu. Heder, yeşiva gibi dini eğitim veren okulların yanı sıra Alliance Israelite Universelle, Evelina de Rotschild kız okulu, yetimler okulu gibi eğitim kurumları mevcuttu. Sonraki süreçte Kudüs'e Yahudi çehre kazandırmak amacıyla şehirde pek çok Yahudi yapıları yapılmıştır.

Yahudi Sinagogu (IRCICA-FAY.14.45.30)

Bizans Döneminde Kudüs (Ms. 326-638)

Bizans Döneminde Kudüs

⁸² Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, 40-43; Zayid, *el-Kudsu'l-halide*, 121-136; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 30-33; Montefiore, *Kudüs*, 83-88, 112-116.

⁸³ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 61-62.

BİZANS VE HRİSTİYANLIK DÖNEMİ

Kudüs'ün bir Hristiyan şehri olarak tarih sahnesine çıkması, IV. yüzyılda başlar. Roma İmparatorluğu'nun güçlü olduğu döneme denk gelmesi ve pagan Roma'nın farklı inançlara müsamaha göstermemesi nedeniyle Hristiyanlığın ilk üç asrı yeraltı dönemidir. Hristiyanlık bu süre zarfında zorlu bir gelişim seyri göstermiş, kendini bu dine adanmış dindarların fedakâr gayretleriyle yayılmıştır. IV. yüzyıldan itibaren durum Hristiyanlığın lehine değişmiştir. Henüz pagan inancındayken İmparator Konstantin Hristiyanlığa inananlara sahip çıkmış, kendisi de bir Hristiyan olarak ölmüştür. 312'de tahta çıkan Konstantin hemen bir yıl sonra 313'te Milano Fermanı ile Hristiyanlığı imparatorluğun meşru inançlarından biri olarak tanımıştır. Bu meşruiyetle birlikte Kudüs, Hristiyanlar için muteber ve önemli bir şehir haline dönüşmeye başlamıştır. Böylece Hadrian döneminden IV. yüzyıla kadar ekonomik ve siyasi bağlamda sönük bir profil çizen Aelia Kapitolina'da bir canlanma söz konusu olmuştur. Konstantin zamanında şehirde pek çok kilise ve manastır, dini yapı inşa edilmiştir.⁸⁴

325'te toplanan ilk ekümenik konsil olan İznik Konsili'nde "Kudüs'ün onurlandırılması ve haklarının tanınması" karara bağlanmış, şehrin patrikliğe dönüşmesinin ilk adımı atılmıştır: "Aelia piskoposunu onurlandırılın ve metropolislik hakları dokunulmamış, korunmuş olsun." (İznik Konsili Kanunu, VII) Buna ek olarak Aelia Kapitolina adı putperestliği çağrıştırdığı için şehrin ismi yine eskiden olduğu gibi Yeruslaim olmuştur. Fakat İslami kaynaklarda şehrin adı olarak İliya/Aelea olarak kullanılmış olması Aelia Kapitolina isminin insanların hafızasından silinmediğini göstermektedir.

326'da Konstantin'in annesi Helena'nın Kudüs'ü ziyaret etmesi, şehrin Hristiyanlaşması açısından temel adımların atılmasını beraberinde getirmiştir. Konstantin tarafından atanan ve imparatorun şehirden pagan tapınaklarının yıkımı için izin alan koyu bir dindar olan Kudüs piskoposu Makarius Helena'ya rehberlik yapmıştır.

⁸⁴ Mehasine, *Tarahu Medineti'l-Kuds*, 88-89; Mahmud, *Tarihu'l-Kuds*, 55; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 158-159; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 94-95; Montefiore, *Kudüs*, 148-149.

Helena bu ziyaretinde İsa Mesih ve havarilerle ilişkili yerleri tespit etmeye çalışmış ve Yahudilerden nefret ettiği için mabet harabelerini şehrin çöplüğü yapmıştır. Makarius ve Helena, Golgota Tepesi'ndeki Afrodit tapınağının yıkımını seyrederken tapınağın temelleri arasında boş bir mezar bulunmuştur. Bu mezarın Hz. İsa'ya ait olduğuna inanan Helena, mezarın üzerinde Kutsal Kabir kilisesini inşa ettirmiştir. 335'te ibadete açılan bu kilise, Kudüs'te yapılmış ilk kilisedir. Helena'nın bu araştırmalar sırasında Hz. İsa'nın üzerinde çarınca gerildiği haçı da bulduğu kaynaklarda geçmektedir. Kudüs'ün imarı ve inşası için masraftan kaçınmayan Helena, Zeytin Dağı'nda Eleona (Grekçe: Zeytinlik) adlı kiliseyi de inşa ettirmiştir. Hristiyan geleneğinde Helena, Kudüs'te yaptığı faaliyetler dolayısıyla, arkeologların reisi, azize ve ilk hacı kabul edilir. Kıyamet kilisesinin inşasından sonra Hristiyanlar akın akın şehre ziyarete gelmiş, böylece Hristiyanlıkta hac ibadeti ortaya çıkmıştır.⁸⁵

Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Mezar (D-DAI-IST-R31327)

Konstantin'den sonra tahta geçen imparatorlar da Kudüs'e oldukça önem vermişlerdir. Ancak Dönek Juilian'ın (361-363) tahta geçmesi, şehirdeki Hristiyan hayatını sekteye uğratmıştır. Şehirdeki kilise ve manastırlar yıktırılmış, Yahudiler aleyhindeki tüm kanunlar iptal edilmiş, Yahudilerin şehre gelmeleri üzerindeki kayıt ve sınır kaldırılmıştır. Bunun üzerine Yahudiler akın akın şehre gelmeye başlamışlardır. Julian Yahudiler için kutsal mabedi tekrar yaptırmak istemiş ancak mabet alanındaki zemin etüdü sırasında çıkan yangın mabedin inşasına fırsat vermemiştir. Bazıları bu yangını tabiat olayı sayarken bazıları da Hristiyanların bir tuzağı olduğunu söylerler. 363'te Julian'ın ölümünden sonra durumlar Hristiyanların lehine değişmiştir. 380'de İmparator Theodesius Hristiyanlığı Roma'nın tek resmi dini ilan etmiştir. Onun ölümünden sonra 395'te imparatorluğun doğu ve batı toprakları birbirinden ayrılmıştır. Batı topraklarında Roma İmparatorluğu, doğu topraklarında ise Bizans İmparatorluğu kurulmuştur. Kudüs, Filistin eyaleti terkinde Bizans İmparatorluğunun elinde kalmıştır. Bizans dönemi Kudüs için istikrar, sosyal kalkınma ve şehirleşme dönemi olmuştur.⁸⁶

Bizans tahtına oturan imparatorlar Kudüs'e dini merkez olarak ehemmiyet vermişlerdir. Bu dönemde Kudüs'te pek çok kilise ve din adamları için lojmanlar inşa edilmiştir. 422'de Kudüs piskoposu Juvenail'in (420-458) Aralık ayının 25'ini Mesih'in doğum günü olarak kutlama ve onu Hristiyan bayramları arasına koyma girişimi kabul görmüş ve desteklenmiştir. Piskopos Juvenail'in Kudüs'ü kiliseler arasında hak ettiği konuma getirme gayreti imparatorluk içerisindeki dengeleri gözetmesiyle bir sonuca ulaşmıştır. 451'de toplanan Kadıköy konsilinde Kudüs kilise hiyerarşisinde üst konuma getirilmiş ve bağımsızlığını kazanarak Roma, İstanbul, Antakya ve İskenderiye gibi bağımsız patriklik, otosefal bir kilise konumuna yükselmiştir. Daha önceki İznik konsilinde Kudüs'ün metropolislik hakları hususunda alınan karara rağmen, şehir bir dini merkez olarak yüksek rütbeyle taşınamamış, dini yönetim hiyerarşisinde Antakya kilisesine/patrikliğine tabi Kayseriye metropolitliğine bağlı kalmıştı. Nihayet 451'de Kadıköy Konsil'inde alınan karar ile Kudüs bağımsız patriklik olma imkânına kavuşmuştur.⁸⁷

⁸⁵ Zayid, *el-Kudsi'l-halide*, 159; *el-Arif, Tarihu'l-Kuds*, 38; *Peters, Jerusalem*, 137-139, 151-157; *Armstrong, Jerusalem*, 171, 173, 187-190; *Montefiore, Kudüs*, 150-151.

⁸⁶ *Mahmud, Tarihu'l-Kuds*, 55-56; *Şaas, el-Kuds'u ş-şerif*, 27; *el-Arif, Tarihu'l-Kuds*, 38-39; *Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium"*, 95; *Peters, Jerusalem*, 145-147; *Armstrong, Jerusalem*, 193-196; *Montefiore, Kudüs*, 153-154.

⁸⁷ *Mahmud, Tarihu'l-Kuds*, 56-57; *el-Arif, Tarihu'l-Kuds*, 39; *Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium"*, 98; *Peters, Jerusalem*, 157-161; *Armstrong, Jerusalem*, 176-179.

Kutsal Kabir Kilisesi (İYV Arşivi)

Kudüs'te Hristiyan yapıların inşasında ikinci önemli dönem, İmparator II. Theodosius'un eşi Eudokia zamanına denk gelmektedir. Eudokia 444'te Kudüs'e sürülmüş ve konumu gereği Filistin eyaletinin yöneticisi olmuştur. O, Hristiyan din adamlarına oldukça cömert davranmış ve şehirde pek çok dini ve sosyal yapıların inşasını sağlamıştır. Kaynaklar Eudokia'nın Şam kapısının kuzey istikametinde şehit Aziz Stefanus Kilisesi, yaşlılar için barınma evi, Hz. İsa'nın bir körün gözlerine şifa verdiği Silvan havuzunun başında bir kilise ile havarilerin anısına birkaç kiliseyi yaptırdığını nakletmektedir. Ayrıca o mabet tepesinin güneydoğu köşesinde kendisi için 600 rahibe barınak olacak büyüklükte bir saray yaptırmıştır. 480 yılında vefat eden ve Aziz Stefanus Kilisesi'ne defnedilen Eudokia'nın ismi, Grekçe'de "hoşnutluk" anlamına geldiği için Mezmurlar'da geçen "*Lütfet, Siyon'a iyilik yap, Kudüs'ün surlarını onar*"⁸⁸ pasajı ile bağlantı kurulmuş, bu nedenle onun şehir surlarını yaptırdığı düşünülmüştür.⁸⁹

Kudüs'teki inşa ve imar dalgalarının sonucusu, İmparator Büyük Justinianus (527-565) zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönem şehirde dini yapıların, kiliselerin

ve manastırların yapımı hızlanmıştır. Nitekim o, Kudüs'ü imar eden son Bizans imparatorudur. Kaynaklar onun yaptırdığı pek çok dini yapı arasında Teotokos/Tanrı Annesi Meryem Kilisesi'ni özellikle öne çıkarırlar. Bu kilise Ağlama Duvarı'nın yanı başında olup hatta bazıları tarafından Mescid-i Aksa'nın zemininde kurulduğu ileri sürülmüşse de bu iddiayı destekleyecek literatür ve arkeolojik kanıt bulunmamaktadır. 543'te ibadete açılan bu kilise halk arasında Yeni Kilise/Nea olarak da adlandırılmıştır. Bir mühendislik harikası olduğu ifade edilen bu kilise, sadece bir kilise olmayıp her biri 100 kişilik iki hastane binasını daha içeriyordu. Bu hastanelerden biri hasta hacılar için, diğeri ise yerli hastalar için planlanmıştı. "Bizans Kudüs'ünün incisi" olarak işaret edilse de Hristiyanlar bu kiliseyi benimsememişlerdir. Onun halk arasında pek rağbet görmemesinin sebebi olarak İsa Mesih'e veya seçkin kişi ve olaylara adanmadığı gösterilir. Bu nedenle 746'da bu kilise deprem zamanı yıkılınca Hristiyanlar onu tamir etmeye yakın durmamışlardır. Asırlar boyunca Kudüs'te yapılan kiliseler, manastırlar vs. dini yapıların pek çoğu Perslerin 614'teki saldırısı sırasında imha edilmiş ve bugüne ulaşmamıştır.⁹⁰

⁸⁸ Mezmurlar 51:18.

⁸⁹ Zayid, *el-Kudüsü'l-halide*, 159; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 98-99; Peters, *Jerusalem*, 161-162, 169; Armstrong, *Jerusalem*, 205-208; Montefiore, *Kudüs*, 157-160.

⁹⁰ Mehasine, *Tarihu medineti'l-Kuds*, 89-90; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 37, 40; Peters, *Jerusalem*, 162-165; Armstrong, *Jerusalem*, 209; Montefiore, *Kudüs*, 162-164.

Persler Kudüs'te

Kudüs, VII. yüzyılın başlarında kısa bir süreliğine Bizans'ın elinden çıkmış, Persler 614'te Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. Kurân-ı Kerim'in Rum Suresi'nde de bu konuya işaret edilir. Müşrikler Persler'in bu zaferini çoktanrıcılığın tektanrıcılık üzerinde üstünlüğüne yorumlayarak Müslümanlarla alay etmişlerdir.

Persler'in ordusunda Yahudi savaşçıları da bulunmuştur. Persler, Bizans'a karşı savaşmak için Yahudilerin de kendilerine katılmalarını istemiş, onlar Kudüs'ü alma hedefiyle orduya katılmışlardır. Şehir halkı Persler'e karşı dirense de yaklaşık yirmi günlük kuşatmanın ardından, ordu doğu duvarlarını yıkmış ve şehre girmiştir. Kuşatma çok zorlu geçmiş, insanlar açlıktan ölü hayvanları yemişlerdir. Halkın direnmesi nedeniyle Persler çok kızmış, bu yüzden de şehir halkına eşi benzeri görülmemiş bir kıyım yapmışlardır. Şehirde binlerle Hristiyan öldürülmüş, su yerine kan akmıştır. Kaynaklar Pers ve Yahudi ordusunun "vahşi hayvanların öfkesi ile" insanlara saldırdıklarını, Kutsal Kabir Kilisesi de dahil olmak üzere şehirdeki kilise ve manastırları yıktıklarını nakleder. Zülüm üç gün devam etmiş, bu sürede halk kıyımdan geçirilmiş ve şehirdeki yapılara yönelik geniş çaplı tahribat yapılmıştır. Bu saldırı sırasında yaklaşık doksan bin Hristiyan'ın katledildiği, o zamana kadar yapılmış bazı kilise ve manastırların yok edildiği ve daha sonra yeniden yapılmayıp tarihe karıştığı kaynaklarda geçmektedir. Kaçıp kurtulabilenler Zeytin Dağı'nın üzerinden yanmakta olan şehirlerinin dumanını seyretmişlerdir. Bir kısmı ise kaçamamış, mağaralarda ve sarnıçlarda saklanmış, Pers komutanı Şahrbaraz'ın halka aman vereceğini duyurması üzerine ortaya çıkmışlardır. Komutan onlardan sanat ve meslek dallarında maharetli olanları öldürmemiş, kendisiyle birlikte esir olarak götürmüştür. Kudüs Patriği Zekeriya da bu esirler arasındaydı. Persler şehirdeki pek çok kıymetli eşyayı ve kutsal emanetleri, bu arada Kutsal Kabir kilisesindeki kutsal haçı da beraberlerinde götürmüşler, şehrin yönetimini Yahudilere teslim etmişlerdir. Geriye kalan insanları Yahudiler Hristiyanlıktan dönüp Yahudiliğe girmeye zorlamış, kabul

etmeyenleri öldürmüşlerdir. Şehrin yönetimini ele geçiren Yahudiler Mabet tepesinde bir araya gelmiş ve ibadete koyulmuşlardır. Bu, Yahudilerin asırlar sonra Mabet tepesinde ibadet imkanına kavuşmaları idi.⁹¹

Yahudilerin Kudüs'teki hakimiyetleri fazla uzun sürmemiştir. Aradan üç yıl geçtikten sonra 617'de Persler bölgenin daha kalabalık topluluğu olan Hristiyanlarla işbirliğinin daha elverişli olacağını düşünmüş ve Kudüs'ün yönetimini Yahudilerden alarak Hristiyanlara teslim etmiş, böylece şehirde Hristiyan hakimiyeti yeniden başlamıştır. Yahudiler şehri bırakmamak için var güçleriyle direnseler de pek fayda etmemiştir. Perslere bağlı olan şehirde yönetimi ele alan Hristiyanlar başta Kutsal Kabir Kilisesi olmak üzere kilise ve manastırları yeniden inşa etmeye başlamışsa da pek çok yapı yenilenemeyerek tarihe karışmıştır.⁹²

Kudüs on beş seneye yakın Persler'in yönetiminde kalmasının ardından, 628'de yeniden Bizans'ın egemenliğine geri dönmüştür. Bizans imparatoru Heraklyus şehri sulh yoluyla Persler'den geri almayı başarmış, şehre rahip Modestos'u patrik olarak atamıştır. Hristiyanlar bu defa şehirdeki Yahudilere birkaç yıl önce kendilerine yaptıklarının aynısını yapmış, yani Hristiyanlığa girmeyenleri katletmişlerdir. Kaynaklara göre bu durum Heraklyus'un iradesine uygun olmasa da intikam hissiyle yanıp tutuşan dindaşlarına fazla karşı gelememiştir. Heraklyus sadece Kudüs'ü geri almakla kalmamış, Persler'in şehirden yağmalayıp götürdükleri kutsal emanetleri de geri alabilmiştir. Kaynaklar onun Kutsal Kabir kilisesinden alınan haçı bizzat omuzuna yüklenerek yalın ayakla yürüyerek kiliseye getirdiğini nakleder. Kutsal haçın kiliseye iade günü olan 14 Eylül, o zamandan itibaren bazı doğu Hristiyanları tarafından 'Haçın Yükseltilmesi Bayramı' olarak kutlanmaktadır. Kudüs, on yıl sonra Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar kısa bir süre daha Hristiyanların/ Bizans'ın elinde kalmıştır.⁹³

⁹¹ Netşe, *Tarihu medineti'l-Kuds*, 37-38; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 167; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 40; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 100, 102; Peters, *Jerusalem*, 170-173; Armstrong, *Jerusalem*, 213-214; Montefiore, *Kudüs*, 165-166.

⁹² Armstrong, *Jerusalem*, 214-215; Montefiore, *Kudüs*, 167.

⁹³ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 100-103; Peters, *Jerusalem*, 173-174; Armstrong, *Jerusalem*, 215-216; Netşe, *Tarihu medineti'l-Kuds*, 38; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 40; Montefiore, *Kudüs*, 167-169.

KUDÜS'TE HRİSTİYAN YAPILAR

Hristiyanların kiblesi olan Kudüs, bu dine mensup olan farklı farklı cemaatlerin asırlar boyunca bir arada yaşadığı şehirdir. Kudüs M.S. IV. yüzyılın ortalarından Müslümanların şehri fethetmesine dek Hristiyan şehri olmuş, sadece arada kısa bir süreliğine Perslerin eline geçmiştir. 638'de İslam ordusu şehri fethettikten sonra XX. yüzyıla kadar Müslümanlarda olan şehirde, 1099-1187 ve 1229-1244'te Haçlılar hâkim olmuşlardır. 1917'de Kudüs Osmanlı'dan alındıktan sonra, 1947'ye kadar şehirde yine Hristiyanların elinde olmuştur. Özetle, üst üste toplanırsa başlangıçtan İsrail devletinin kurulmasına kadar geçen süre zarfında Kudüs yaklaşık 450 yıllık zaman diliminde Hristiyanların yönetiminde olmuştur. Kudüs Müslümanların yönetimindeyken de burada Hristiyanlar yaşamaya devam etmiş, kendilerine hiçbir baskı yapılmadığı gibi himaye de görmüş, inşa ve imar faaliyetleri engellenmemiştir. Asırlar boyunca şehir Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar, Kiptiler, Habeşler, Ermeniler, Maruniler, Melkitler, Ruslar, Süryaniler, İngilizler, Almanlar vs. gibi itikadi ve ırkı farklı

Hristiyan cemaatlere ev sahipliği yapmıştır. Kudüs'te yönetimin ister Hristiyanların isterse Müslüman hanedanların elinde olduğu sürede şehirde kiliseler, manastırlar, katedraller, şapel, bazilikalar, türbe ve mezarlıklar, hastaneler, okullar, kilise yönetim merkezleri gibi Hristiyanlara ait pek çok yapı yapılmıştır. Bu yapılar çoğunlukla dikdörtgen biçimde olup yuvarlak mimari de yapılanların sayısı azdır. Hristiyanların şansına, Müslümanlar bu yapıları ortadan kaldırmak için uğraşmamış, bu sebeple bu yapılar günümüze ulaşabilmiştir. Farklı Hristiyan cemaatleri arasındaki mezhep çatışması doğal olarak burada kendisini hissettirmiştir. Bu yüzden şehirde Hristiyanlara ait mekânlardan bir kısmı herkes tarafından kutsal kabul edildiği halde bazıları da sadece belli mezheplere aittir. Bazısı ihtişamlı ve gösterişli, bazıları mütevazı boyutta olan bu yapıların hazırda aktif olmayanları bulunduğu gibi aktif olarak faaliyet gösterenlerinden de bazıları ziyarete kapalıdır. Kudüs'te bulunan çeşitli türde Hristiyan yapılardan sadece bazılarını aşağıda yer verilmiştir.

Yunan Katedrali (D-DAI-IST-R31322)

Kudüs'te Bir Manastır (D-DAI-IST-R32508)

Kutsal Kabir Kilisesi (Church of Holy Sepulchre)

Kudüs'te Hristiyan kutsal yerlerinin başında Kutsal Kabir Kilisesi gelir. Bu kilise hazırda sur içi şehrin içerisinde, Akra tepesi veya Golgota tepesi üzerinde kurulan Hristiyanlar mahallesinde yerleşir. Hristiyan kaynaklarında Yeniden Diriliş/Anastasis kilisesi, Kutsal Kafatası kilisesi ve İslam kaynaklarında Kıyamet kilisesi, Kamame kilisesi adıyla da adlandırılmıştır. Hristiyanlar Hz. İsa'nın burada çarmıha gerildiği, öldükten sonra çarmıhtan indirilip burada defnedilip dirildiğine inanırlar. Hz. İsa'nın mezarını barındırdığı için Kutsal Kabir kilisesi Hristiyanlar için en kutsal nokta ve kible sayılır.

Kutsal Kabir Kilisesi (D-DAI-IST-R32485)

Çile Yolu/Via Dolorosa (İYV Arşivi)

Kutsal Kabir Kilisesi (İYV Arşivi)

Dünyadaki tüm kiliseler buraya yönelik yapılır ve bu, o kilise ile Kutsal Kabir kilisesi arasındaki bağı sembolize eder. Her kilisedeki sunağın, cemaati bu kiliseye bağladığına inanılır. Hristiyanların hac için geldikleri Kudüs'te Hz. İsa'nın hayatının son anlarını geçirdiği Via Dolorosa/Çile Yolu'ndaki 14 duraktan 5 tanesi bu kilisesinin sınırları içerisinde. Protestanlar ise Hz. İsa'nın mezarının burada değil biraz ileride Bahçe Türbesi diye adlandırılan yerde olduğuna inanılır.⁹⁴

Kutsal Kabir kilisesinin Kudüs'te yapılmış en eski kilise olduğuna inanılır. İmparator Konstantin'in annesi Azize Helena tarafından yaptırılmıştır. Kudüs'ü ziyaret eden Helena pagan Afrodit/Venüs tapınağını yıktırırken yerinde boş bir mezar

ve Hz. İsa'nın çarmıhının kalıntılarını bulmuş, bu mezarın Hz. İsa'ya ait olduğuna inanmıştır. Bunun üzerine burada kilise yaptırmış, o tarihten itibaren Hristiyanlar buraya hac ziyareti için gelmişlerdir. Kilise M.S. 13 Eylül 335'te ibadete açılmıştır ve bu tarih Ortodoksluk mezhebinde halen kutlanmaktadır.⁹⁵ Helena burada iki farklı bina inşa ettirmiştir. Bunlardan biri büyük bir bazilika olup Golgota tepesinde çarmıhın kurulduğu mevkideki Şehitlik/Martyrium kilisesi idi. Dikdörtgen tarzda yapılan bu bina sütunlu avluya birleşik şekilde yapılmıştı. İkinci bina, Hz. İsa'nın gömülüp dirildiğine inanılan mezarın üzerine yapılan Yeniden Diriliş/Anastasis kilisesi idi. Bu bina üzeri kubbeli, yuvarlak bir şekilde yapılmıştır.⁹⁶

Kutsal Kabir Kilisesi İçi

Kutsal Kabir Kilisesi Üstten Bakış

⁹⁴ Rita Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, (Florence: Bonechi, 2006), 66; Ahmet Türkan, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal*, 10: 2 (2013), 227-228.

⁹⁵ Erkan Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, (İstanbul: Çığır Yayınları, 2019), 245; Abdulhamid Zayid, *el-Kudsul-halide*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 1974), 159.

⁹⁶ Zayid, *el-Kudsul-halide*, 159-160; Türkan, "Kıyamet Kilisesi", 227-228.

Kudüs 614'te Persler'in eline geçtiğinden Persler şehirdeki kilise ve manastırlara saldırmış, yağmalamışlardır. Kutsal Kabir kilisesini de yıkan Persler buradaki kutsal eşyaları ve haçı kendileriyle birlikte başkentleri Ktesifon'a götürmüşlerdir. İmparator Herakliyus'un 628'de şehri almasının ardından kilise, Rum Ortodoks patriği Modestus (ö. 630) tarafından aslından daha küçük yapılmış, bahis konusu kutsal eşyalar ve haç geri alınmış ve yerine konulmuştur. 638'de şehri fetheden Müslümanlar ise Kutsal Kabir kilisesine zarar vermemiş, hatta bu kilisenin Hristiyanlara aidiyetinin korunması hassasiyetiyle Hz. Ömer burada namaz kılmamıştır.⁹⁷

746'da Kudüs'te şiddetli deprem sebebiyle Kutsal Kabir kilisesi zarar görmüştür. IX. yüzyılın başlarında deprem yine oluncaya hasar ciddi boyutlara ulaşmış, Kudüs patriki I. Thomas 810-817'de Lübnan'dan sedir ve çam ağaçları getirtmiş ve bunlarla kilisenin kubbesini yaptırarak üzerini kurşunla kaplatmıştır. Sonraki süreçte farklı tarihlerde yangınlar sebebiyle kilisenin kapılarının, kubbesinin yandığı ifade edilir. 1009'da Mısırlı Fatımi hanedanından halife el-Hâkim Bi-emrillah'ın emriyle kilise tamamen yıkılmıştır. Kutsal Kabir kilisesinin yeniden yapılmasına izin almak için Bizans imparatoru XI. Monomachos İstanbul/Konstantinopolis'te cami yapılması ve Fatımi halifenin adına hutbe okunması şartını kabul ederek halife el-Muntasir Billah Ali ez-Zahir ile anlaşmış ve kilise yeniden yapılmıştır. Bu yeni yapıda sadece Yeniden Diriliş/Anastasis kilisesi yapılmış ve doğu tarafına beş küçük şapel inşa edilmiştir. Şehitlik kilisesi bazilikasının kalıntıları üze-

rine bir bina yapılmadığı, bir mahzen yapıldığı ifade edilir. Masrafları imparator karşılamış, kilise 1048'de ibadete açılmıştır.⁹⁸

1099'da Haçlılar şehri alınca Kutsal Kabir kilisesinde yeniden inşa faaliyetine girişmişlerdir. Bu faaliyetler Kutsal Kabir kilisesinin çehresini değiştirmiştir. Bazilikanın yerindeki mahzenin üzerinde Azize Helena şapeli inşa edilmiş, kemerler ve revakların kullanıldığı yeni yapılar eklenmiştir. 1149'da Kraliçe Melisende zamanında tamamlanan kilise Romanesk mimari tarzında yapılmıştır. Bu yeni yapı tek bina şeklinde inşa edilmiş, Kutsal Kabir kilisesi mevkiindeki tüm binalar tek çatı altında birleşmiştir. 1187'de Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü Haçlılardan geri aldığımda Hz. Ömer'i örnek olarak kiliseyi yıktırmamış, yanı başına bir mescit ve tekke yaptırmıştır.⁹⁹

Sonraki süreçte Kutsal Kabir kilisesinde defalarca tadilat ve tamir işleri yapılmış, nitekim kutsal mezarın kendisi de yenilenmiştir. 1808'de çıkan yangında kilise ciddi boyutta zarar görmüş, kubbesi yanarak çökmüştür. Rumlar 1810'da Osmanlı Sultanı II. Murat'tan izin alarak kiliseyi tamire girişmiş ve günümüzdeki şeklini vermişlerdir. 1834'de deprem kilisede yıkıntılara sebep olmuştur. 1869'da Fransa ve Rusya'nın masrafları karşılaması, Osmanlı'nın tadilatı yürütmesi anlaşması ile kilise tamir edilmiştir. Yine 1927 depremi ve 1949 yangını kiliseye ciddi zararlar vermiştir. 1958'de başlayan tamir işlerinin yavaş ilerlemesinin sebebi, kilisedeki mezhepler arasındaki anlaşmazlıklardır.¹⁰⁰

Kutsal Kabir Kilisesi İç Görünüş (İYV Arşivi)

⁹⁷ Talha Uğurluel, *Dinlerin Başkenti Kudüs: Eski Şehir*, (İstanbul: İnkilap, 2018), 308; Arif B. el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, (Kahire: Darü'l-Mearif, 1994), 265-266; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 161.

⁹⁸ Bianucci, *Art and history of Jerusalem*, 66; Zayid, *el-Kudsü'l-halide*, 161-162; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 266.

⁹⁹ el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 266.

¹⁰⁰ Uğurluel, *Dinlerin Başkenti Kudüs*, 309; Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 66; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 267-268.

Kamame Kilisesi (IRCICA-FAY.17.13.09)

Günümüzde Kutsal Kabir kilisesi büyük bir siteyi kaplamış olup alanında şapel-lerin, manastırların, mezarların, zemin katında mahzenlerin, her katta ufak odaların bulunduğu birkaç kattan oluşan, görkemli sütunların üzerine kurulu çift kubbeli, şerefeli, ihtişamlı bir kilise kompleksidir. 1930'da kilisenin mozaikleri ve dekorasyonları Rockefeller Müzesi'ne götürülmüştür.¹⁰¹ Kilise Katolikler, Ortodokslar, Ermeniler, Süryaniler, Kiptiler ve Habeşler gibi Hristiyan mezhepleri arasında taksim edilmiştir. Sıkı bir taksime tabi tutulan kilisenin mahzeni, odaları, koridorları dışında çatısı, merdiven basamakları, kutsal emanetler paylaştırılmıştır. Bu taksim Osmanlılar zamanında XIX. yüzyılda Status Quo fermanı ile resmileşmiştir ve bu fermana halen uyulmaktadır.¹⁰² Kilisede görev yapan din adamlarından bazıları kendi payına düşünle yetinmeyip daha fazla sevap umuduyla diğerlerinin payına göz dikmiş ve bu yüzden kanlı hadiseler yaşanmıştır.¹⁰³ Tarih içerisinde sıkça gerçekleşen sürtüşmeler ve çatışmalar günümüze de yaşanmakta olup, tarafların ödünsüzlüğünü gösteren "kilise duvarında kalan tahta merdiven" gibi oldukça trajikomik örnekler mevcuttur. Emniyet tedbirleri sebebiyle kilisenin anahtarları iki Müslüman aileye teslim edilmiştir. Asırlardır bu görevi üstlenen bahis konusu iki aileden Nüseybe ailesi anahtar taşıyıcı, Cude ailesi de kilise

kapılarını açmak vazifesini günümüzde de sürdürmektedirler.¹⁰⁴

Kudüs Rum Ortodoks Kilisesi'nin merkez karargâhı Kutsal Kabir kilisesindedir.

Gatsemane Bahçesi, Tüm Halklar Kilisesi (Gathsemane, Church of All Nations)

Gatsemane bahçesi eski sur içi şehrin dışarısında, Zeytindağı'nın yamacında Kidron vadisinde bulunmaktadır. Gatsemane Hz. İsa'nın havarileri uyurken ziyaret edip ibadete durduğu ve havarilerine son konuşmasını yaparken yakalandığı bahçe olup buradaki zeytin ağaçlarının Hz. İsa zamanından kaldığına inanılır. Hz. İsa'nın son özgür demlerini geçirdiği mekân olması hasebiyle Gatsemane bahçesi Hristiyanlar tarafından ayrı bir duygu ile anımsanmakta, ziyaret edilmektedir.

Gatsemane bahçesinin karşısında Tüm Halklar Kilisesi bulunmaktadır. Bu kilisenin asıl adı İzdırap Bazilikası'dır (Bazilika of Agony). Burada eskiden Bizans Bazilikası ve Haçlılar Şapeli şeklinde iki eski kilise bulunmuştur. Bizans bazilikası IV. yüzyılda yapılmış olup 746'da deprem sebebiyle yıkılmıştır. Haçlılar Şapeli XII. yüzyılda yapılmış olup 1345'te terk edilmiştir. Mevcut İzdırap Bazilikası XX. yüzyılın başlarında bu iki yapının kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Mimarı Antonio Barluzzi'dir. 1919-1924'te inşa edilen bazilikanın masraflarını 12 farklı devlet karşılamış, mozaikleri başka devletler tarafından yaptırılmış, Tüm Halklar Kilisesi adı da buradan gelmiştir. Katkıda bulunan devletlerin sembolleri kilisenin içerisinde tavana yerleştirilmiştir.

Gatsemane Bahçesi (İV Arşivi)

¹⁰¹ Uğurluel, *Dinlerin Başkenti Kudüs*, 309.

¹⁰² Halit Eren – Sefer Turan, *Fotoğraflarla Dünden Bugüne Kudüs*, (İstanbul: TİKA, 2015), 122; Uğurluel, *Dinlerin Başkenti Kudüs*, 310-312; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 272.

¹⁰³ el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 268-273.

¹⁰⁴ Eren – Turan, *Kudüs*, 114; Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, 247-250; Uğurluel, *Dinlerin Başkenti Kudüs*, 313; Zayid, *el-Kudsul-halide*, 163.

Tüm Halklar Kilisesi kubbeli tavanı, kalın sütunları ve zeminindeki mozaikleriyle İslam ve Bizans mimari tarzlarını kendinde temsil ettirmektedir. Kilisenin ön cephesinde sıralı sütunlar, yukarı kısımdaki "Tanrı ile insanlık arasındaki aracı İsa Mesih" mozaiği, dekorasyonlar bu yapıya etkileyici bir görüntü kazandırmaktadır. Buradaki dört sütunun her birinin yukarı kısmında Hz. İsa'nın çektiği acıları anlatan İncil pasajları yazılıdır. Ön cephedeki mozaiği ve dekorasyonları Prof. Giulio Bargellini tasarlamıştır. Bazilikadaki sunak Hz. İsa'nın yakalandığı gece ızdırıp içerisinde üzerinde ibadet ettiği kaya kitlesine nazırdır. Bu kaya, Hz. İsa'nın başına konulan dikenden tacın simgesi olarak dövme demirden yapılmış dikenli taç ile çevrilidir.

Tüm Halklar Kilisesi Roman Katolik mezhebine ait olup Fransisken rahiplerin nezaretindedir. Fakat bahçedeki açık sunak diğer mezheplerin de istifadesine verilir.¹⁰⁵

Mecdelli Meryem Kilisesi (Church of Mary Magdalene)

Bu kilise Rus Ortodoks kilisesine ait olup Gatsemane bahçesinin yakınlarında, Harem-i Şerif'in karşısında Kidron vadisindedir. Altın sarısında parlak kubbeleriyle Zeytindağ'ının yamacındaki kiliseler ara-

Mecdelli Meryem Kilisesi (İYV Arşivi)

sında Kremlin'in binasını anımsatan, permasallarına özgü gözalıcı ve etkileyici bir görüntü arz etmektedir.

Mecdelli Meryem Hz. İsa'nın taraftarlarından olup dirildikten sonra onu gören ilk kişidir. Onun adını taşıyan bu kilise, 1886'da Çar III. Aleksandr tarafından annesi Mariya Aleksandrovna anısına yaptırılmıştır. Özel yapılmış ahşap bir kutuda Mevdelli Meryem'e ait bazı eşyaların burada saklandığı ifade edilmektedir. Kilise, XVI-XVII. yüzyıllara özgü geleneksel Rus mimarisi tarzında, yedi yıldızlı soğan kubbedir.

1917'de Bolşevik ayaklanmasında hayatını kaybeden Rusya Büyük Düşesi Çariçe Elizabet Feodorovna ve rahibe arkadaşı Santa Barbara Yakovleva adlı iki azize burada defnedilmiştir. Düşesin yeğeni ve kraliçe II. Elizabet'in kayınvalidesi olan Battenberg'li Alice öldüğünde burada gömülmek istemiş, 1969'da Buckingham Sarayı'nda vefat eden Alice'in naaşının kalıntıları 1988'de kilisenin bodrumundaki mezar odasına taşınmıştır.

Mecdelli Meryem Kilisesi Rus Ortodoks litürjisinde olup aynı zamanda Rus Kilisesi'nin Filistin'deki misyonunun merkez karargâhıdır.¹⁰⁶

Mecdelli Meryem Kilisesi(IRCICA- FAY.14.45.34)

¹⁰⁵ Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, 185-187; Bianucci, *Art and history of Jerusalem*, 130-135; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 246.

¹⁰⁶ Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, 184; Bianucci, *Art and history of Jerusalem*, 140-141; Eren – Turan, *Kudüs*, 182-183; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 257.

Ölüm Uykusu Manastırı (Dormition Abbey)

Eski suriçi şehrin dışarısında, Siyon kapısı yakınlarında yerleşen bu manastır büyüklüğü ve konumu ve güzelliği hasebiyle Kudüs'teki en önde gelen Hristiyan yapılarıdır. Hz. Meryem'in vefat ettiği inanan mekân üzerinde kurulduğu için adını buradan almaktadır. Manastırın bulunduğu mevkide M.S. V. yüzyılın başlarında Hagia Zion bazilikası bulunmuş, Perslerin şehre saldırısında yıkılmıştır. Haçlılar zamanında burada yeni bir Siyon'daki Hanımefendimiz adlı manastır cemaati kurulmuş, kilise yapılmıştır. XIII. yüzyılda burası yıkılınca buradaki münzeviler Sicilya'ya geçmiştir.

Manastırın bulunduğu mevkii 1898'de Alman imparatoru Kayzer II. Wilhelm'in Kudüs'ü ziyaretinde Osmanlı Sultanı II. Abdulhamit'ten satın almıştır. Sultan Abdulhamit bu arsayı Almanlara vermekle Kudüs'te Rusların güçlenmesini dengelemeyi amaçlamıştır. Manastırın temeli 1900'de atılmış, 1906-1910'da yapılmıştır. Kayzer Almanların kudretini göstermeği de amaçladığı için burada bir kale görüntüsü veren yapı ortaya çıkmıştır. 12 katlı bina yüksekliğinde olan manastır dört katlı olup yüksekliği 34 metre, ebadı 60 metredir.

Ölüm Uykusu manastırı yuvarlak bi-

çimde yapılmış olup etrafındaki kuleler de bu tarzındadır. Doğu ve batı motiflerini birleştirerek Romanesk mimari tarzıyla eski Avrupa katedrallerini, kırmızı ve beyaz tuğlaların sıralı dizilmesiyle de Memlükler dönemi mimarisini anımsatmaktadır. Manastırın ana yapısını teşkil eden geniş konik çatılı binanın dört tarafına köşe kulesi dikilmiştir. Manastırın akustik kalitesi yüksek olduğu için burada ilahi konserleri düzenlenir.

Manastırın içerisi mozaikler bakımından zengindir. Nuh tufanını tasvir eden mozaik kurtuluşun Hristiyanlıkta olduğunu sembolize eder. Annesinin elinden tutan Mesih mozağında, Hz. İsa'nın elindeki açık kitaptan "Ben dünyanın nuruyum" pasajı okunmaktadır. Bu mozağın altında Mesih'in geleceğini müjdeleyen peygamberlerin tasvirleri yer almıştır. Yahudi kutsal metinlerinde geçen peygamberlerin isimleri ve tasvirleri dışında havarilerin de tasvirlerine yer verilmekle, geleneğin halkasının kopmadığı anlatılmaktadır.

Ölüm Uykusu manastırı Katoliklik mezhebinin lütürjisine ait olup Benedikten tarikatına mensup din adamlarının nezaretindedir. İsrail devleti kurulduktan sonra radikal din adamlarının dolduruluşuyla defalarca Yahudi gençlerin saldırısına maruz kalmıştır.¹⁰⁷

Ölüm Uykusu Manastırı (İYV Arşivi)

¹⁰⁷ Aydın, *Arz-ı Mukaddes Kudüs*, 240-241; Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 122-123.

Bahçe Türbesi

Bahçe Türbesi (The Garden Tomb)

Bu türbe, eski şehrin surlarının dışarısında Şam kapısı yakınlarında yerleşir. Protestanlara göre Hz. İsa'nın çarmıha gerilip defnedildiği ve göğe yükseldiği gerçek yer burasıdır. Hristiyan kutsal metinlerine göre Hz. İsa şehrin dışında bir bahçenin yakınlarında çarmıha gerilmiş ve yakındaki kaya mezara gömülmüştür. Bu türbe de adını buradan almaktadır.

Protestanların Katoliklere muhalefeti Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yerin tespiti hususuna da yansımış, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kutsal Kabir ki-

lisesinin doğru yerde kurulması konusu bilimsel çevrelerde tartışmaya açılmış, Kutsal Kabir kilisesinin bulunduğu mevkiin İncillerde anlatılan tasvirlerle uygun gelmediği iddia edilmiş, alametler detaylıca izah edilmiştir. 1883'te Kudüs'e gelen Britanyalı subay Gordon gerçek türbeyi aramaya koyulmuştur.

Gordon, gerçek Golgota olabileceği kanaatiyle araştırmalarını Şam kapısı yakınlarında kafasına benzeyen bir kayanın bulunduğu mevkide yoğunlaştırmıştır. Araştırmaları sırasında o buranın gerçek Golgota olduğunu gösterir alametler taşıyan materyaller bulunduğunu iddia etmiştir. 1869'da bu mevkide bulunan mezarlardan birinin Hz. İsa'ya ait olduğunu iddia eden Gordon, buradaki eski havuz ve şarap sıkma yerini de burasının Yuhanna İncili'nde (19:41) bahsedilen bahçe olması şeklinde yorumlamıştır.

1894'ten itibaren Bahçe türbesi özellikle Anglikan Evangelistlerin sahiplenmesiyle diğer Protestan akımın mensupları tarafından ziyaret mekanı olarak hizmete başlamıştır. İtikadi olarak sadece Protestanlar burasının gerçek Golgota olduğu inancını benimsemeseler de, diğer Hristiyan mezheplerine mensup olanlar da burayı ziyaret etmektedir.¹⁰⁸

Aziz Yakub Katedrali Dış

Aziz Yakub Katedrali (St. James/Jacob Armenian Cathedral)

Eski şehrin sur içerisinde, Ermeni mahallesinde yerleşen bu kilise Kudüs'teki şatafatlı süslerle dekore edilmiş kiliselerden biridir. XII. yüzyılda Haçlılar zamanında yapılmış bu bina V. yüzyılın başlarında yapılmış bir kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilmiştir.

Ermeniler Hz. İsa'nın kardeşi ve Kudüs'teki cemaatin lideri Yakup ile Hz. İsa'nın havarilerinden Zebede oğlu Aziz Yakup olmak üzere Hristiyan geleneğinde Yakup adlı iki önemli şahsiyetin, burada gömüldüğüne inanırlar. Zebede oğlu Yakub'un sadece kafası burada gömülmüştür.

¹⁰⁸ Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 149; *el-Arif, Tarihu'l-Kuds*, 261.

Aziz Yakup Katedrali İç

Mavi fayanslar döşenmiş kilisede elektrik kullanılmamakta, içerisi kandillerle aydınlatılmaktadır. Kilise kubbeli olup içerideki mavi ve yeşil duvar fayansları, yıldızlı

sunaklar, büyük avizeler, bunlara eklenmiş seramik yumurtalı sayısız lamba, tablolar, oymalı ahşaplı, kakma sedefli bronz gravürler bu yapıya ihtişamlı bir görüntü kazandırmaktadır. Rahiplerin abartılı işlemeli giysileri, kandiller, buhurlar ve ilahiler buraya eski Şark'a özgü bir gizemli hava katmaktadır. Kilisenin avlusunda, ibadete çağırılmak için zil çalma amacıyla tavana yatay şekilde bir tahta direk asılmıştır.

Katedralin önünde iki taht bulunmaktadır. Daha geniş, girintili olarak oyulmuş taht Hz. İsa'nın kardeşi Aziz Yakub'a adanmıştır. Bu taht bir soğan şeklindeki baldachino'nun altındadır. Tahtın arkasındaki alçak demir ızgara, onun mezarını çevrelemektedir. Küçük taht, Ermeni Ortodoks patriğinin makamıdır. Kilise aynı zamanda Kudüs Ermeni patriyarklığının merkez karargâhıdır.¹⁰⁹

Aziz Markos Manastırı Dış

Aziz Markos Süryani Ortodoks Manastırı (Syriac Orthodox Monastery of Saint Mark)

Aziz Markos'un anısına yapılmış bu kilise ve manastır eski sur içi şehrin Ermeni mahallesinde bulunan mütevazı bir yapıdır. Süryaniler bu manastırın Hristiyan kutsal metinlerinde¹¹⁰ zikredilen evin yerinde yapıldığı iddiasıyla dünyanın ilk kilisesi olduğunu savunmaktadır. Bu hususta bilgi kapının hemen girişinde duvara kazınmıştır. 1940'ta burada yapılan tadilat sırasında bulunan kitabede şöyle yazılıdır: "Burası Markos diye adlanan Yuhanna'nın annesi Meyrem'in evidir. Efendimiz İsa Mesih göğe yükseldikten sonra Tan-

r'nın annesi Bakire Meryem'in adı altında mukaddes havariler tarafından kilise olarak ilan edilmiştir. M.S. 73'te Titus tarafından yıkılmış, sonra yeniden yaptırılmıştır." Bazı uzmanlar sıhhatini tartışmalı olsa da, Süryaniler bu kitabenin M.S. VI. yüzyılda yazıldığına inanırlar. Tarihi kayıtlar IV. yüzyılda Hristiyanlıkta hac ibadeti başladığında şehre gelen ziyaretçilerin bu evi de ziyaret ettiklerinden bahseder.

Süryanilerin iddiasına göre Son Akşam Yemeği bu evde yenmiş, cemaatin başı havari Petrus meleğin yardımı ile hapisten kurtulunca bu eve gelmiştir. Bu örnekler bu eve kutsallık kazandırmaktadır.

İsa Mesih'in üzerinde can verdiği haçın kalıntıları, pek çok azize ve mukaddes kişilere ait eşyalar bu manastırda muhafaza edilmektedir. İlaveten önemli Süryani papazların kitaplarının bulunduğu meşhur kütüphane de bu manastırda bulunur.

Manastır tarih içerisinde birkaç defa yeniden yapılmış ve tadilatından geçirilmiştir. En son restorasyon 1858'de yapılmış olup kilisenin mevcut hali o dönemden kalmandır. Manastır ve kilise Süryani Ortodoks din adamlarının nezaretindedir.¹¹¹

¹⁰⁹ Uğurluel, *Dinlerin başkenti Kudüs*, 253-256; Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 118; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 251; <https://en.qudsinfo.com/known-places/churches/>.

¹¹⁰ *Elçilerin İşleri* 12: 12.

¹¹¹ Uğurluel, *Dinlerin başkenti Kudüs*, 253-256; Bianucci, *Art and History of Jerusalem*, 118; el-Arif, *Tarihu'l-Kuds*, 255; <https://qudsinfo.com/known-places/>.

KAYNAKÇA

- Abramsky, Samuel – Gibson, Shimon. “Jerusalem”. Encyclopaedia Judaica (2. Baskı). Ed. Fred Skolnik, 11/144. Detroit: Thomson Gale, 2007.*
- Adam, Baki. Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.*
- Arif, Arif Başa. Tarihi 'l-Kuds. Kahire: Dâru 'l-Meârif, 1994.*
- Arif, Arif. el-Mufasssal fi tarihi 'l-Kuds. Beyrut: el-Müessesetü 'l-Arabiyye li 'd-Dirasat ve 'n-Neşr, 2005.*
- Armstrong, Karen. A History of Jerusalem: One City Three Faithes. New York: Ballantine Books, 1997.*
- Aydın, Erkan. Arz-ı Mukaddes Kudüs. İstanbul: Çığır Yayınları, 2019.*
- Bahat, Dan. The Illustrated Atlas of Jerusalem. Çev. Shlomo Ketko. Jerusalem: Carta, 1996.*
- Besalel, Yusuf. Yahudi Tarihi. İstanbul: Universal, 2000.*
- Bianucci, Rita. Art and History of Jerusalem. Florence: Bonechi, 2006.*
- Bozkurt, Nebi. “Kubbetu's-Sahre”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.*
- Danby, Herbert (Ed.). The Mishnah. Oxford: Oxford University Press, 1992.*
- Epstein, Rabbi Isidore (Ed.). The Babylonian Talmud. London: The Soncino Press, 1978.*
- Eren, Halit-Turan, Sefer. Fotoğraflarla Düünden Bugüne Kudüs. İstanbul: TİKA, 2015.*
- Franken, H.J. “Jerusalem in the Bronze Age: 3000-1000 B.C.”. Jerusalem in History. Ed. K.J. Asali. Essex: Scorpion, 1989, 11-41.*
- Friedman, H. – Simon, M. (Ed.). Midrash Rabbah. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.*
- Gazi, Halid Muhammed. el-Kuds: Siretu medine. Minye: Daru 'l-Hüda, 1998.*
- Gray, John. The Legacy of Canaan: The Ras Shamra Texts, Their Relevance. Leiden: Brill, 1957.*
- Hale, William. History of the Jews: From the Time of Alexander the Great to the Destruction. London: William Cloves 1850.*
- Har-El, Menashe. Golden Jerusalem. Jerusalem: Gefen, 2004.*
- <https://en.qudsinfo.com/know-quds/churches/>.
- <https://qudsinfo.com/know-quds/>.
- İskender, M. Meksi. el-Kuds abre 't-tarih: Dirase Cuğrafiyye Tarihiyye Eseriyye.*

el-Cize: Ruseys, 1972.

Josephus Flavius. Josephus Complete Works. Trc. William Whiston. Michigan: Kregel Publications, 1970.

Killebrew, Ann E. "Jerusalem during the First and Second Temple Periods: Recent Excavations and Discoveries on and Near the Temple Mount". Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah. Ed. Steven Fine. Leiden: Brill 2011, 365-386.

Loewenberg, Meir F. "A Synagogue on Har Habayit in the 7th Century: Dream or Historical Fact?". Hakirah the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought. 21 (Summer 2016): 253-262.

Mahmud, Şefik C.A. Tarihu'l-Kuds. Amman: Daru'l-Beşir, 1984.

Mehasine, Muhammed H. v.dğr. Tarihu Medineti'l-Kuds. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 2003/1423.

Mendenhall, George E. "Jerusalem from 1000-63 BC". Jerusalem in History. Ed. K.J. Asali. Essex: Scorpion, 1989, 42-74.

Montefiore, Simon S. Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi. Çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Netşe, Refik Ş. v.dğr. Tarihu Medineti'l-Kuds. Riyad/Amman: Daru'l-Kermel, 1984.

Peters, Francis E. Jerusalem. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Roy, A. Rozenberg. "The God Sedeq". Hebrew Union College Annual. 36 (1965): 161-177.

Smith, George Adam. Jerusalem: The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70. 2 Cilt. London: Hodder and Stoughton, 1907.

Steiner, Margreet. "Expanding Borders: The Development of Jerusalem in the Iron Age". Jerusalem in Ancinet History and Tradition. Ed. Thomas Thompson. London: T-T Clark, 2003, 68-79.

Sweeney, Marvin A. The Prophetic Literature: Interpreting Biblical Texts Series. Nashville: Abingdon Press, 2005.

Şa'as, Şevki. el-Kudsu'ş-Şerif. Rabat: Islamic Educational Scientific. Scientific and Cultural Organization ISESCO, 1988.

Türkan, Ahmet, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi". Milet ve Nihal. 10:2 (2013): 227-236.

Uğurluel, Talha. Dinlerin Başkenti Kudüs: Eski Şehir. İstanbul: İnkilap, 2018.

Wiemers, Galyn. Jerusalem: History, Archeology and Apologetic Proof of Scripture. Wauke: Last Hope Books, 2010.

Wilkinson, John. "Jerusalem under Rome and Byzantium". Jerusalem in History. Ed. K.J. Asali. Essex: Scorpion, 1989, 75-104.

Zayid, Abdulhamid. el-Kudsu'l-halide. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 1974.

AKDENİZ

SURİYE

DİMAŞK

SAYDA

SUR

Taberiye Gölü

AKKA

HAYFA

TABERİYE

KAYSARİYE

NABLUS

Seria Nehri

BUSRÂ

YAFA

KUDÜS/İLİYA
(BEYTÜLMAKDİS)

AMOON

ERİHA

Lut gölü

GAZZE

EL-HALİL

RRFAH

BI'RÜSSEB

ARİS

BİLAD'ÜS-SAM

ÜRDÜN

MİSİR

MA'AN

AKABE

İslam Fethi Sırasında
Kudüs ve Çevresi
(17/638)

0 50 100

KUDÜS'ÜN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ VE HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE KUDÜS

Osman AYDINLI*

Kudüs / Beytü'l-Makdis, İslam'ın Mekke döneminden hicretin ikinci yılı ortalarına kadar ayetlerin¹ ve hadislerin de işareti ile,² Miraç hadisesi başta olmak üzere, Müslümanlar için kutsal ve önemli bir şehirdir. Nitekim Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'in İsra Suresi'nde "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işiten ve görendir."³ buyurmuştur. Rasûlullah (as) ise Ebu Hureyre'den (ra) gelen bir hadis-i şeriflerinde: "(Namaz kılıp daha fazla sevap almak için) ancak şu üç mescide yolculuk yapılabilir: Benim bu mescidime (Mescid-i Nebevî'ye), Mescid-i Haram'a ve Mescid-i Aksâ'ya!"⁴ buyurmuştur. Yine bir defasında azatlı hizmetçisi Meymune (r. anhe) Hz. Peygamber'e Beytü'l-Makdis hakkında ne buyurdu-

ğunu sorunca, Rasûlullah (as): "Gidin ve orada namaz kılın. Şayet oraya gidemez ve orada namaz kılamazsanız, bari oranın kandillerini aydınlatacak yağ gönderin!"⁵ buyurmuştur.

İslam dini için kutsal ve Müslümanlar nezdinde manevi değeri büyük olan Kudüs'ün fethi Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslam fetih hareketleri içinde hiç şüphesiz diğer bölgelerin fethine nazaran Müslümanlar için daha fazla önem arz ediyordu. Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra tehlikeli bir hal alan Ridde hareketlerini Halid b. Velid'in (ö. 642) komutası altındaki İslam ordusu ile bertaraf eden Hz. Ebu Bekir (ö. 634), hiç beklemezsizin o gün dünyanın iki süper gücü olan Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları üzerine, diğer bir ifade ile Irak ve Suriye taraflarına ordular gönderdi.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bilim Dalı Öğretim Üyesi, osman.aydinli@marmara.edu.tr.

¹ Bk. el-İsra, 17/1; el-Mâide, 5/21; el-A'raf, 7/137; el-Enbiya, 21/71 v.dğr.

² Bk. Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981), Fazlû's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne, 1, 6; Müslim, el-Câmiu's-Sahîh, (Kâhire: 1991), Hac, 511-513; İbn Mâce, Sünenü İbni Mâce, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), İkâme, 198.

³ İsra, 17/1.

⁴ Müslim, Hac, 511-513; İbn Mâce, İkâme, 198. Yine diğer bir hadis-i şerifte bu mescidlerde kılınan namazın kişinin evinde tek başına eda edeceği namazdan elli bin kat daha faziletli olduğu (Bk. İbn Mâce, İkâme, 198) bildirilmektedir.

⁵ Ebü Dâvud, Salât, 14.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bütün dünyayı hayrette bırakan ve eşi benzeri görülmeyen bir hızla gerçekleştirilmiş ilk İslâm fetihleri hakkında yüzyıllardır çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.⁶ Özellikle Batılı araştırmacılar bu fetih hareketlerinde İslâm dini ve onun önemini geri plana iten ve maddi çıkarları öne süren pek çok çelişkili değerlendirmeler yapmışlar; bu fetihlerin asıl sebebi olan cihad ruhu, şehadet düşüncesi, kısacası İslâm'ın evrensel mesajını görmezlikten gelmişlerdir. Halbuki Müslümanların en başta gelen gâyeleri, Allah'ın yüce adını dünyanın doğusuna, batısına, kuzeyine ve güneyine götürerek, bu bölgelerde zulüm ve karanlık içinde kalmış insanlara İslâm nurunu ve adâletini ulaştırıp onları aydınlığa çıkarmak, hak ile batılı birbirinden ayırmaktır. Eğer bu uğurda ölürlerse, Kur'an'da ve Rasûlullah'ın hadislerinde müjdelenen mertebelerin en büyüğü olan şehâdet mertebesine ulaşacaklar ve cenneti kazanacaklardı. Eğer sağ kalırlarsa, Allah'ın dinini kıtalardan kıtalara ulaştırıp, insanların cehâletten kurtulmasına ve adâletle yönetilmesine vesile olup hem sevâba nâil olacaklar, hem de ulaştıkları dünyevi nimetlerden yararlanabileceklerdi. O halde bu fetihlerin asıl gâyesi, Allah ve O'nun adının yüceltilmesi demek olan, İ'lâyi-Kelimetullâh uğrunda yapılan cihaddır. Ki o cihad, bir yıkım, bir istilâ, bir yok etme hareketi olmayıp; barış, dirlik, güven ve adaletin elde edilmesinde Müslümanlar tarafından gerektiğinde başvurulan bir yoldur. Kısacası bu fetihlerin gerçek âmili, İslâm dinidir.⁷

Müslümanların ilk halifesi Hz. Ebu Be-

kir (ra) Suriye/Şam⁸ cephesine sahabeden Ebu Ubeyde b. el-Cerrah (ö. 639), Amr b. el-As (ö. 664), Yezid b. Ebi Süfyan (ö. 639) ve Şurahbil b. Hasene (ö. 639) komutasında dört İslâm ordusu göndermiş,⁹ bunlardan Amr b. el-Âs emrindeki ordu Kudüs'ün de içinde bulunduğu Filistin bölgesini fethetmekle görevlendirilmişti. Suriye topraklarına yönelen İslâm orduları önce hicri 13/miladi 634 yılında Ecnadeyn Meydan Muharebesi ve ardından elde ettikleri birçok zaferden sonra 15/636 yılında kazandıkları Yermük Meydan Muharebesi ile Şâm/Suriye bölgesinde Bizanslılar'a son büyük darbeyi vurmuş, artık Suriye topraklarının tümünü ele geçirmek için önlerinde ciddi bir engel kalmamıştı. Nitekim Yermük'ten kaçıp Filistin, Antakya, Halep ve el-Cezire gibi bölgelere sığınan düşmanın peşini bırakmayan Suriye İslâm orduları başkumandanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah (ra) ve onun öncü kuvvetleri komutanı Hâlid bin Velîd (ra), onları Dimeşk'e, oradan da Hims'a kadar kovalamış,¹⁰ daha önce fethettikleri halde Yermük Meydan Muharebesi sebebiyle çekilmek zorunda kaldıkları Şam şehirlerini fazla zorlanmadan tekrar ele geçirmişlerdir. Çünkü birkaç yıl içinde Müslümanların adil yönetimini tecrübe eden ve bundan memnun olan gayri-müslim halk, Müslümanların her geçtiği bölgede şehirlerinin kapılarını ardına kadar açarak onları davul zurnalarla karşılamış ve cizye vergilerini ödemişlerdir.¹¹

Daha sonra Ebû Ubeyde (ra), öncü kuvvetlerinin başında Hâlid bin Velîd (ra) olduğu halde önce Kinnesrîn'e, ardından Halep, Antakya, Ma'arratu Misreyn, Kûrus, Cibrîn, Tel-Azîz ve Münbiç ile diğer Suriye

⁶ Mesela bk. Leoni Caetani, *İslam Tarihi*, Trc. Hüseyin Cahid, (İstanbul: 1924-1927), 3: 91, v.dğr.

⁷ Osman Aydınlı, *Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 98-100; Ayrıca geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1990), 300-301.

⁸ Şâm bölgesi o gün, kuzeyde Fırat Nehri'nden, güneyde, Mısır'daki el-Arişü'l-Mütâhim'e; doğuda (kable tarafında) Tay Kabilesi'ne ait iki dağdan, batıdaki Rûm Denizi'ne (Akdeniz) kadar uzanan geniş bir bölge olup, bölgenin önemli şehirleri Hims, Dimeşk, Beytü'l-Makdis (Kudüs), Münbiç, Halep, Hamâ, Maarrâ ile sahilde bulunan Antakya, Trablus, Akka, Sür, Askalan ve diğerleri olup burada Kinnesrîn, Dimeşk, Ürdün, Filistin ve Hims olmak üzere beş ordugah (cünd) bulunmaktaydı. (Yâkütü'l-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdü'lazîz el-Cündî, (Beyrüt: Dâru's-Sâdır, 1990), 3:312). Kısacası o günkü Şâm bölgesi: Yaklaşık olarak, bugünkü Süriye, Filistin, İsrail, Ürdün ve Lübnan Devletleri'nin toprakları ile Güney Doğu Anadolu'nun bir kısmını oluşturmaktaydı (Aydınlı, *Ebu Ubeyde*, 96).

⁹ Belâzürî, *Fütühü'l-büldân*, thk. Abdullâh Enis et-Tübbâ'-Ömer Enis et-Tübbâ', ter. Mustafa Fayda, (Beyrüt: Müessesetü'l-Maârif, 1987), s. 150-151,159; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Kâhire: Dâru'l-Maârif, ty), 3: 387 (1: 2079); İbn Hibbân, *es-Sıratü'n-Nebeviyye ve ahbâru'l-Hulefâ*, (Beyrüt: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1987), 446; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, Nşr: Carolus Johannes Tornberg, (Beyrüt: Dâru Sâdır - Dâru Beyrut, 1965), 2: 405-406; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamis fi ahvâli enfesi nefis*, (Beyrüt: Müessesetü Şa'ban, ty), 2:223-224.

¹⁰ Belâzürî, *Fütüh*, 184; Taberî, *Târîh*, 3: 570-571, (1: 2347-2348).

¹¹ Ezdî, *Fütühü's-Şâm*, thk. Ensign W. N. Lees, (Kalküta:, 1854), 208-211; Belâzürî, *Fütüh*, 186; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Salahaddîn el-Müneccid, (Dimeşk: Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmîyyi'l-Arabi, ts.) 1: 544-545.

şehirleri üzerine yürüdü ve buraları sulh ile fethetti.¹² Ebû Ubeyde, Fırat'a kadar ulaşıp Bilâd-ı Rûm (Anadolu) sınırlarına gelince Kudüs'ü (İlîyâ) fethetmek için Filistin'de bulunan Amr'ın yanına döndü. Amr b. el-As o zamana kadar Gazze, Sebaste, Nâblus, Lüdd, Yübnâ, Amevâs, Beyt-i Cibrîn, Yafâ ve Refah'ı fethetmiş, ardından Kudüs'ü (İlîyâ) fethetmek için şehri kuşatmış, fakat oradaki askerin çokluğu ve surlarının sağlamlığı sebebiyle oranın fethine muvaffak olamamıştı.¹³ Aslında Müslümanların, surlarının sağlamlığı ve asker sayısı açısından Kudüs'le eş değer veya ondan daha güçlü birçok şehri fetherken Kudüs'ün fethini sona bırakmış olmaları, muhtemelen bu şehrin kutsallığına saygı gösterip fazla kan akıtmadan şehri barışla ele geçirmek istemelerinden kaynaklanmış olmalıdır.

Hiz. Ebû Ubeyde Kinnesrîn'den Kudüs/İliya'ya hareket etmeden önce Hiz. Hâlid b. Velîd'i öncü birliğin başında Kudüs'e göndermiş, onlar Halid'e direnç göstermişlerdi. Kendisi Kudüs'e gelince düşmana barış teklif ederek sulh ile şehirlerini teslim etmelerini istedi. Fakat onlar bunu kabul etmediler ve şehirlerini savunmaya devam ettiler. Ebû Ubeyde onların sulhü kabul etmediğini görünce, şehri her taraftan şiddetli bir şekilde kuşattı. Bir müddet daha direnen Kudüslüleri kurtuluş olmadığını anlayarak sulh istediler. Onlar diğer Şâm şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi, cizye ve haraç ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı ile sulh yapmak; ancak verilecek emannâmeyi Hiz. Ömer'in elinden almak istediler. Hiz. Ebû Ubeyde, durumu Medîne'de bulunan Hiz. Ömer'e yazıp Kudüslüleri'nin isteğini bildirdi. Hiz. Ömer de önde gelen aşıpla Medîne'de yaptığı istişâre sonucunda uzun ve zahmetli yola rağmen daha fazla kan akması (ve kuvvetle muhtemel ki, bu mübarek şehrin kutsallığına halel gelmemesi) için Kudüs'e gitmeye karar verdi.¹⁴

Medîne'de yerine Hiz. Ali'yi (ö. 661) bırakıp aşıpların önde gelenlerinden müteşekkil küçük bir heyetle Medîne'den yola çıktı. Heyette, Abbâs b. Abdülmuttalib (ö. 652) de vardı. Hiz. Ömer yol boyunca kıldığı bütün namazların ardından, Allah'ın kendilerini İslâm'la şereflendirmesi ve savaşlarda başarılı kılıp büyük nimetlere ve Şâm topraklarına hâkim kılmasından dolayı şükrediyordu. Hiz. Ömer Kudüs'ün kuzey doğusunda bulunan Müslümanların bölgedeki ordugâhı Câbiye'ye geldi ve burada konakladı.¹⁵

Hiz. Ömer Câbiye'den Kudüs/Beytül-Makdis'e doğru hareket ederken bindiği atın topallamakta olduğunu gören Müslümanlar ona bir beygir (Berzûn) getirdiler. Hiz. Ömer (ra) onun üzerinde yolculuk ederken, beygirin çok hareketli ve kibirli yürüyüşünden hoşlanmadı. Bunun üzerine ondan indi.¹⁶ Bu sırada üzerinde pamuktan ve oldukça eskimiş yolculuk elbisesi bulunduğundan, beyaz ve gösterişli bir elbise getirilerek bununla Kudüslüleri yanında daha fazla saygı ve hürmete mazhar olacağı söylendi. Hiz. Ömer elbiseyi kendisine getirenleri azarladı ve izzet ve yüceliğinin ancak Allah tarafından ve O'nun indinde olduğunu söyledi. Üzerindeki mütevazılık sembolü, yünden yapılmış yolculuk elbiselerini değiştirmeden, Ebû Ubeyde (ra) ve diğer komutanlarla birlikte Kudüs'e doğru yola çıktı.¹⁷

Hiz. Ömer Kudüs'e gelince, başta Kudüs patriği Sophronios olmak üzere şehir halkının temsilcileri verdikleri sözü tutup onun huzurunda toplandılar. Hiz. Ömer onlarla bir anlaşma yaptı. Onlara vereceği emannâmeyi bizzat kendisi yazdı ve şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı (17/638).¹⁸ Hiz. Ömer'in Kudüs halkına verdiği bu emannâme temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini güvence altına almaktaydı.¹⁹

¹² Belâzûri, *Fütûh*, 187, 197-200, 202-205.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 495-496.

¹³ Belâzûri, *Fütûh*, 188.

¹⁴ Ezdi, *Fütûhu's-Şâm*, 218-223; Belâzûri, *Fütûh* 189.

¹⁵ Ezdi, *Fütûhu's-Şâm*, 224-225. Ayrıca bkz. Taberî, *Tarih*, 3: 608 (1: 2404); İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1: 224-225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 500; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9: 655-656.

¹⁶ Taberî, *Tarih*, 3: 610 (1: 2407); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 501; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9: 659.

¹⁷ Ezdi, *Fütûhu's-Şâm*, 228.

¹⁸ Belâzûri, *Fütûh*, 189. Taberî, *Tarih*, 3: 608 (1: 2404); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2: 501; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9: 658.

¹⁹ Bk. Casım Avcı, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 327.

بسم الله الرحمن الرحيم . هذا ما أعطى عبدُ الله عمر أمير المؤمنين أهلَ
إيلياء من الأمان ؛ أعطاهم أمانًا لأنفسهم وأموالهم ، ولكنائسهم وصلبانهم ،
وسقيمتها وبريحتها وسائر ملتها ؛ أنه لا تسكن كنائسهم ولا تُهدم ، ولا يُنتقص
منها ولا من حيزِها ، ولا من صليبهم ، ولا من شيء من أموالهم ، ولا يُكرهون
على دينهم ، ولا يضارَ أحد منهم ، ولا يسكنُ بإيلياء معهم أحد من اليهود ،
وعلى أهل إيلياء أن يعطوا الجزية كما يُعطى أهل المدائن ، وعليهم أن يخرجوا
منها الروم واللصوت⁽¹⁾ ؛ فمن خرج منهم فإنه آمن على نفسه وماله حتى
يبلغوا مآمنهم ؛ ومن أقام منهم فهو آمن ؛ وعليه مثل ما على أهل إيلياء من
الجزية ، ومن أحب من أهل إيلياء أن يسير بنفسه وماله مع الروم ويخلى
بيعتهم وصلبهم فإنهم آمنون على أنفسهم وعلى بيعتهم وصلبهم ، حتى يبلغوا
مآمنهم ، ومن كان بها من أهل الأرض قبل مقتل فلان ، فمن شاء منهم
قعدوا عليه مثل ما على أهل إيلياء من الجزية ، ومن شاء سار مع الروم ؛
ومن شاء رجع إلى أهله فإنه لا يؤخذ منهم شيء حتى يُحصد حصادهم ؛ وعلى
ما في هذا الكتاب عهد الله وذمة رسوله وذمة الخلفاء وذمة المؤمنين إذا أعطوا
الذي عليهم من الجزية . شهد على ذلك خالد بن الوليد ، وعمرو بن العاص ،
وعبد الرحمن بن عوف ، ومعاوية بن أبي سفيان . وكتب وحضّر سنة خمس عشرة .

Hz. Ömer Tarafından Kudüslüleri'e Verilen Emannâme Metni
Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk, 3: 609 (1: 2405-2406).

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla! Bu sözleşme Allah’ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İliyâ (Kudüs) halkına verilen emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer (bütün) fertleri için verilmiştir. Kiliseleri mesken yapılmayacak, yıkılmayacak, onlardan her hangi bir alan eksiltilmeyecek, içlerindeki haç ve mallar gibi kutsal eşyalarına dokunulmayacaktır. Kimse dini inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine zarar verilmeyecek ve Yahudilerden herhangi biri onlarla birlikte İliyâ (Kudüs)’te iskan edilmeyecektir. Buna karşılık İliyâ (Kudüs) halkı diğer şehir halkları gibi cizye vereceklerdir. Onların orada bulunan Rumlar ve hırsızları buradan çıkarmaları gerekir. Oradan çıkanların (Bizanslılar’ın) gidecekleri yere kadar can ve mal güvenlikleri sağlanacaktır. Orada kalmak isteyenler ise emniyette olacak ve İliyâ (Kudüs) halkı gibi cizye verecektir. İliyâ (Kudüs) halkından kim Rumlarla birlikte malıyla çıkmak, kiliseleri ve haçlarını tahliye etmek isterse, canları, kiliseleri ve haçları çıkıp gitmek istediği yere varıncaya kadar emniyette olacaktır. Filan kişinin (bir şahıs ismi) ölümünden önce bölgede (İliyâ’da) bulunan (can güvenliği için buraya sığınmış olan) diğer sakinlere gelince: bunlardan kim orada oturmak isterse İliyâ (Kudüs) halkı gibi cizye ödemek şartıyla oturacaktır; bunlardan isteyen Rumlarla çıkıp gidebilecek, isteyen de ailesinin yanına göç edebilecek ve onlar mahsullerini hasat edinceye kadar kendilerinden herhangi bir şey (vergi) alınmayacaktır. Bu emannâme, onların cizye vermeleri şartıyla, Allah’ın Rasulü’nün, halifelerin ve mü’minlerin Kudüs halkına verdiği bir güvenlik ahdidir. Bu anlaşmaya Hâlid b. Velid, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebi Süfyan şahittirler. Ömer bu anlaşmayı 15 yılında yazdı ve (Kudüslüler’e) verdi.”

*Hz. Ömer’in Kudüslüler’e Verdiği Emannâme
Metninin Tercümesi*

Rivayetlerden, Kudüslüleri'nin sulh istemesi ve Hz. Ömer'in Kudüs'e gelmesinin 16/637 yılı sonu, onlara verilen emannâmenin ise 17/638 yılı başlarında olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

Böylece hem Müslümanlar, hem Hristiyanlar, hem de Yahûdiler için kutsal sayılan Beytü'l-Makdis (İliya/Kudüs) kan dökülmeden barışla Müslümanların eline geçmiş ve üç semavî dinin mensupları için şehirde huzur ve güvenin hâkim olacağı bir dönem başlamış oluyordu. Çünkü herşeyden önce bu emannâme sadece Hristiyanların değil, Kudüs'te ikamet eden ve edecek olan herkesin can, mal güvenliğini ve din özgürlüğünü teminat altına almaktadır. Bunun hiç bir istisnası yoktur. Böylece orada bulunan ve bulunacak olan tüm milletler ve din mensupları dinlerini özgürce yaşayabileceklerdir.

Emannâme metninde Yahudilerin Kudüs'te iskân edilmeyeceği şeklindeki cümle, metnin aslından olmayıp sanki sonradan eklenmiş bir cümle gibi gözükmektedir. Çünkü anlaşmadan sonraki gelişmeler böyle bir uygulamayı değil tam tersini göstermektedir. Nitekim Yahudi kroniklerinde Hz. Ömer'in Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin bulunduğu tepeyi temizletip eski işlevine kavuşturmasının yanında Yahudilerin şehre rahat girip çıkma ve hatta yerleşmelerine imkan tanıdığı belirtilmektedir.²¹

Emannâme'ye göre şehirden çıkmaları şart koşulanlar sadece silahlı askerler ve hırsızlar olup bunlar şehrin kutsallığına ve emniyetine zarar verdikleri için herkes tarafından normal karşılanacak ve kabul edilecek bir durumdur. Böylelikle şehirde kalanların her yönden güvenliği garanti altına alınmış olmaktadır. Bütün bu eman karşılığında Kudüs sakinlerinin de Müslüman yöneticilere karşı bir sorumluluğu ve görevi vardır; bunlardan birincisi cizye, diğeri ise şehrin güvenliğini tehlikeye sokacak kişileri orada tutmamalarıdır. Neticede Bizans İmparatorları'nın kendi dindaşlarına karşı bile sergilemediği hoşgörü Müslümanlar tarafından sergilenmiş, İslâm'ın

gelişi Yahudiler ve Hristiyan bölge halkının hemen hemen tamamı için bir kurtuluş olmuştur. Müslümanların mağlup bir durumda olan Hristiyanlara ve asırlardır Kudüs'e giremeyen Yahudiler'e şimdiki kadar galiplerin yaptığının tersine insanca muamele etmesi Kudüs'ün kutsallığının teminatı olmuştur.

Hz. Ömer şehre girince Patrik Sophronios'la birlikte ilk önce Hristiyanlar'ın içinde Hz. İsa'nın kabri olduğuna inandıkları ve kutsal haçın da içinde yer aldığı Kiyamet Kilisesi'ni (Kenîsetü'l-Kiyâme) ziyaret etti. Kilise içinde iken namaz vakti girince kilise mensuplarının namazını orada kılma teklifini kabul etmedi ve namazını kilise dışında kıldı.²² Çünkü o, orada namaz kıldığı gerekçesiyle daha sonra Müslümanların kiliseyi namazgâh edinip kilise olmaktan çıkarmaları ve böylece emannâme maddelerine muhalefet etmelerinden çekindi.

Hz. Ömer daha sonra Mescid-i Aksa'ya Peygamberimiz'in miraçta girdiği kapıdan telbiye getirerek girmiş, mescidin güney tarafında Hz. Dâvud'un (as) mihrabını bularak orada tahiyetü'l-mescid namazı kılmıştır. Buradaki ibadet o gece sabah namazı vaktine kadar sürmüştü, vakit girince müezzine (muhtemelen Bilal-i Habeşî'ye) sabah ezanını okutmuş ve ardından kendisiyle birlikte bulunan müslümanlara Dâvud (as) mihrabında sabah namazını kıldırılmıştır.²³ Bilahera Yahudiler tarafından Süleyman Mâbedi'nin (Mescid-i Aksâ'nın) merkezini oluşturduğu ve müslümanlar tarafından da Hz. Peygamber'in mîraca yükselirken üzerine bastığı düşünülüp kutsal kabul edilen Sahre'yi (Hacer-i Muallak) aramış, Hristiyanlar tarafından çöplük haline getirilen Sahre'yi bulmuş, bu yeri bizzat kendisi de çalışarak temizletip meydana çıkarmıştır. Hz. Ömer daha sonra Mescid-i Aksa'nın sınırları içinde, Sahre'nin güneyinde kible tarafında bulunan yaklaşık 144 dönümlük²⁴ alana bugün "Mescid-i Ömer" veya halk arasında meşhur ifadesiyle "Mescid-i Aksa" diye bilinen bir mescid yaptırmıştır.²⁵ Rivayetlere göre bu mescid, Emeviler tarafından geniş çaplı bir yenileme yapılmadan önceki haliyle, yapımında

²⁰ Geniş bilgi için bk. Ezdi, *Fütühu 'ş-Şâm*, 224-228; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütüh*, 1: 224-229; Belâzürî, *Fütüh*, 189-190; Taberî, *Târih*, 3: 607-608 (1:2404); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* 2: 500-501. Taberî'de yer alan emannâme metninin sonundaki 15 tarihinin sonradan eklendiğini düşünmekteyiz. Çünkü Müslümanların ilk defa hicri takvimi hicri 16 veya 17 yılından itibaren kullanmaya başladıklarını (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrüt: Dâru Sadır, ts.), 3: 28; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyad: Daru Taybe, 1985), 1: 6-7) biliyoruz. Dolayısıyla 15 yılında böyle bir tarih düşmeleri mümkün olma yap, bu tarihin 17 olması kuvvetle muhtemeldir.

²¹ Bk. Nuh Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 168, 188-189.

²² Musa İsmail Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, Trc. Esra Eğitim Tercüme Komisyonu-Ali Benli, (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 69.

²³ Bk. Ezdi, *Fütühu 'ş-Şâm*, 231-232.

²⁴ IV/X. asır İslâm müellifi *Mukaddesi bu mekanın uzunluğunu bin zira (yaklaşık 450 metre), genişliğini ise yedi yüz zira (yaklaşık 315 metre) olarak kaydeder (Ahsenü'l-tekâsîm, 147).*

²⁵ *Mukaddesi, Ahsenü'l-tekâsîm*, (Beyrüt: İhyâü'l-Türâsi'l-Arabi, 1987), 145; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9: 655-656, 661-663.

²⁶ Nebi Bozkurt "Mescid-i Aksa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 270.

kalas ve kerestelerin kullanıldığı, üç bin kişinin namaz kılabilceği büyüklükte bir mescitti.²⁶ Ayrıca Hz. Ömer, mescidi inşa ettirdiği bu alanın düzenlenmesi için masraftan kaçınmamış, buranın bakım ve ihtiyaçlarını göz önünde tutarak vakıf olarak tarla, bahçe gibi akarlar tahsis etmiştir.²⁷

Bölgede birçok düzenleme yapıp Kudüs ve çevresinde yirmi gün kalan Hz. Ömer Bizans'tan gelecek saldırıların önlenmesi için Müslümanların bölgede bulunan Câbiye ordugâhını dağıtarak iki ayrı cephede savunma hattı kurulmasına karar vermiş, Filistin'in yarı bölgesine Alkame b. Hakîm'i atayarak ordugâhını bölgenin kuzeyinde Remle'de kurmasını, diğer yarısını da Alkame b. Mücezze'ye teslim ederek Kudüs'te kurup orada konuşlanmasını emretmiştir.²⁸ Ayrıca o, Muaz b. Cebel (ö. 639) ile Ubâde b. es-Sâmit (ö. 654) ve Abdur-

rahman b. Ganm'ı (ö. 697) Kudüs'te halka İslâm'ı öğretmek üzere görevlendirmiştir. Ayrıca Arap kabilelerinin buraya yerleşmesini teşvik etmiş, yerleşenlere de ih-sanda bulunmuştur. Hz. Ömer Kudüs'ten ayrılmadan önce bölgedeki Müslümanlara bazı nasihatlerde bulunmuş; yaptığı konuşmada, gayrimüslimlerle münasebetlerinde dikkat edecekleri hususlara da işaret etmiş ve verdikleri sözlere uymalarını tembihlemiştir.²⁹

Sonuç olarak Hz. Ömer şehrin anahtarlarını Patrik Sophronios'tan teslim alıp Kudüs'e girdiği andan (17/638) itibaren hem kendisi, hem de diğer Müslümanlar emannâmede öngörülen tüm maddelere uymuşlardır. Hz. Ömer'den sonra da asırlarca Müslümanlar bu emannâmeye sadık kalırlar. Şehirde yaşayanların canları, malları ve ibadethanelerine dokunmamışlar-

Ömer Mescidi/Kible Mescidi (MT Arşivi)

²⁷ *Ars'lantaş, Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 170.

²⁸ *İbnü'l-Esir, el-Kâmil*, 2: 501. O gün Filistin'in tamamı Şâm bölgesine dahil olup Filistin, Kudüs (İliya) ve Remle olmak üzere iki kısma ayrılırdı (Taberî, *Târih*, 3: 608 (1: 2403)).

²⁹ *Bk. Fayda, Hulefâ-yı Râşidin Devri*, 239-240.

dır. Böylece Kudüs asırlardır hasret kaldığı güven ve huzur ortamına kavuşmuştur.

Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından belirlenen siyasî ve askerî yapılanmasının Hulefâ-i Râşidîn dönemi boyunca devam ettiğini söyleyebiliriz. Hz. Ömer'in önem verdiği Kudüs'e Hz. Osman da önem vermiştir. Nitekim o, şehrin rabad kısmında (dış mahalle) yer alan Silvan bahçelerinin gelirlerini şehrin fakir halkına vakfetmiştir.³⁰

Hz. Ali dönemindeki kargaşa yıllarında Kudüs Hz. Ali'ye muhalif olan Muâviye'nin (ö. 680) bir takım icraatleri için merkez olmuştur. Nitekim Muâviye, Suriye valisi

iken Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması konusunda Mısır fâtihi olup o sıra Filistin'e yerleşmiş olan Amr b. As ile Kudüs'te bir anlaşma yapmıştır.³¹ Yine Hz. Ali'nin Hariciler tarafından katledilmesi nin ardından Kudüs'te Suriyeliler'in biatını alarak halifeliğini ilân etmiş (40/660),³² böylelikle Kudüs onun eline geçmiştir.

Kudüs'ün fethi sonrasında birçok sahâbî ve tâbiîn şehri ziyaret etmiş, bir kısmı da buraya yerleşmiştir.³³ Nitekim bazı sahâbîlerin Kudüs'te medfun olduğu bilinmektedir. Ubâde b. es-Sâmit (ra) ve Şeddad b. Evs el-Hazrecî (ö. 678) (ra) bunlardır.³⁴

Kubbetü's-sahra ve Ömer Mescidi (IRCICA-FAY.22.40.07)

³⁰ Mukaddesi, Ahsenü'l-Tekâsim, 147.

³¹ İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, 4: 254.

³² Taberî, Târih, 5: 161 (2: 5/); İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 3: 267.

³³ Casım Avcı, "Kudüs", 26: 327.

³⁴ Mukaddesi, Ahsenü'l-Tekâsim, 147.

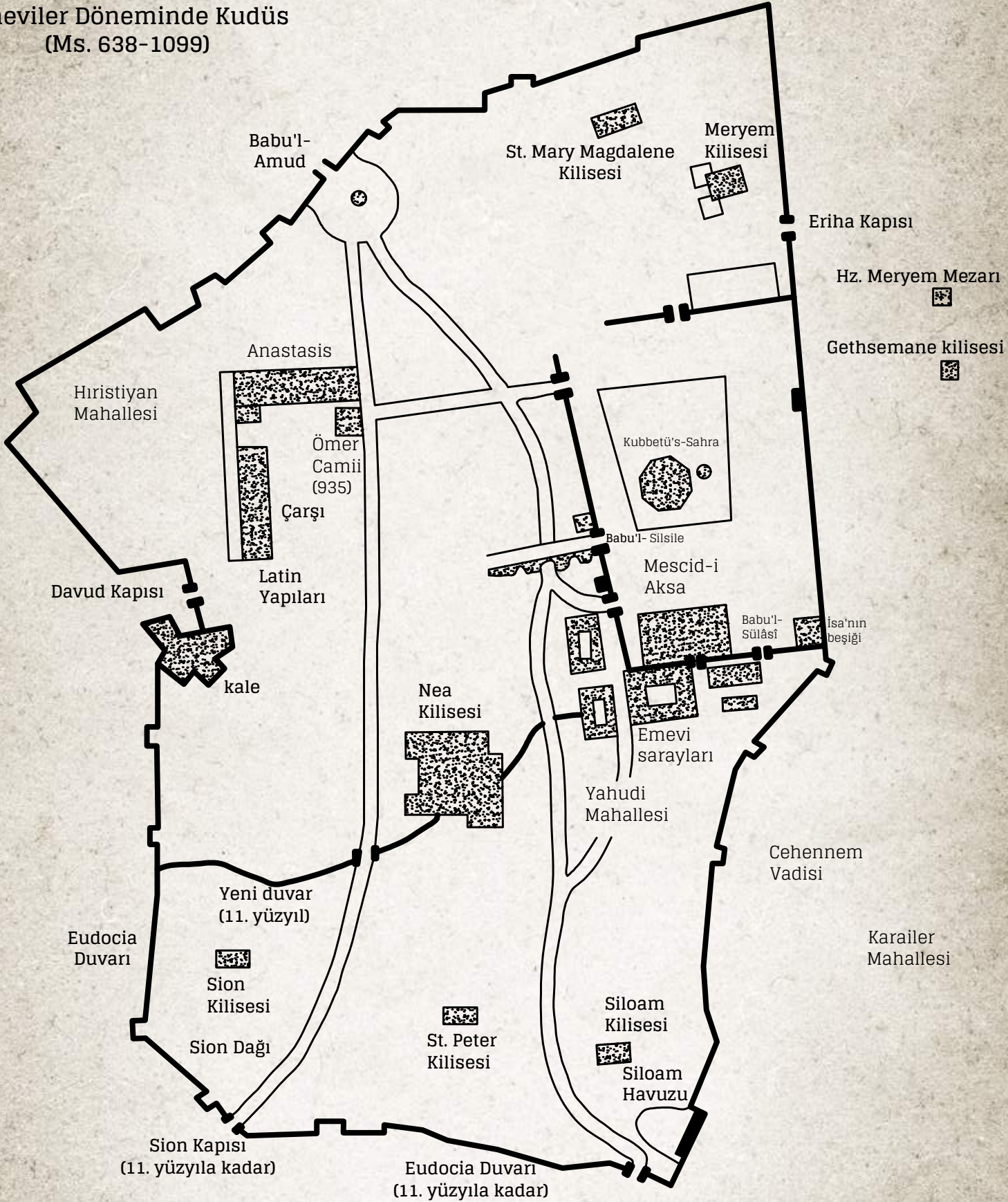
KAYNAKÇA

- Arslantaş, Nuh. Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.*
- Avcı, Casım. "Kudüs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26: 327-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.*
- Aydınli, Osman. Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.*
- Basit, Musa İsmail - Hamza Zib Mustafa - Gassan Mustafa Muhibiş - Said Süleyman Kik. Kudüs Tarihi. Trc. Esra Eğitim Tercüme Komisyonu - Ali Benli. İstanbul, Nida Yayıncılık, 2011.*
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. Fütûhu'l-Büldân. Thk. Abdullâh Enîs et-Tübbâ'-Ömer Enîs et-Tübbâ'. Trc. Mustafa Fayda. Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987.*
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksa". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29: 268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.*
- Buhârî, Muhammed bin İsmâîl. Sahîhu'l-Buhârî. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981.*
- Caetani, Leoni. İslam Tarihi. 10 Cilt. Trc. Hüseyin Cahid. İstanbul: 1924-1927.*
- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü Şa'ban, ts.*
- Ezdî, Ebû İsmâîl Muhammed b. Abdillâh el-Basrî. Fütûhu's-Şâm. thk. Ensign W. N. Lees. Kalküta: 1854.*
- Fayda, Mustafa. Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid. İstanbul: Çağ Yayınları, 1990.*
- Fayda, Mustafa. Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi). İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.*
- Halife b. Hayyât. et-Târîh. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Daru Taybe, 1985.*
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan. Târîhu Medîneti Dimeşk. Thk. Salahaddîn el-Müneccid, 1 Cilt. Dimeşk: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi, ts.*
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed. Kitâbü'l-fütûh. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.*
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1987.*
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl. el-Bidâye ve'n-nihâye. Thk. Abdullah b. Abdülmuh-sin et-Türki - Merkezi'l-Buhus ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 21 Cilt. Dâru'l-Hicr, ts.*
- İbn Mâce, Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. Sünenü İbni Mâce. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.*
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. et-Tabakâtü'l-kübrâ. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, ts.*
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebûl Hasan Ali b. Muhammed. el-Kâmil fi't-kârîh. Nşr. Carolus Johannes Tornberg. Trc. A. Ağırakça-A. Özaydın-Beşir Eryarsoy. 13 Cilt. Beyrût: Beyrût: Dâru Sâdir - Dâru Beyrut, 1965.*
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. el-Benâi el-Beşârî. Ahse-nü't-tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm. Thk. Muhammed Mahzûm. Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-Arabi, 1987.*
- Müslîm, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri. el-Câmiu's-Sahîh. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: 1991.*
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk. Thk. Muham-med Ebû'l-Fadl İbrahim. 14 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.*
- Yâkûtu'l-Hamevî, Şihâbuddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî. Mu'cemü'l-büldân. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdir, ts.*

St. Stephen
Kilisesi

Emeviler Döneminde Kudüs (Ms. 638-1099)

0 100m

EMEVİLERDEN HAÇLILARA İSLÂMÎ DÖNEMDE KUDÜS

Nuh ARSLANTAŞ*

Emevîler Döneminde Kudüs

Emevî Devleti 41/661 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) tarafından kurulmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra (35/656) Hz. Ali'ye (ö. 40/661) karşı giriştiği mücadeleyi kararlılıkla sürdüren ve Hakem olayının ardından (37/657) halifeliğini ilan eden Muâviye, Hz. Hasan'ın hilâfetten Muâviye lehine feragatiyle (birlik yılı; 41/661) İslâm dünyasında tam anlamıyla halife olabilmıştır.

Muâviye, hilafeti ele geçirdikten sonra öncelikle dahilî problemleri haliderek hakimiyetini tesis etmeye çalışmıştır. Devleti Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz olmak üzere dört idarî bölgeye ayıran Muâviye, hilafet merkezini bir anlamda gücünün kaynağı olan Şam'a taşımış ve bölgeyi doğrudan kendi yönetiminde bırakmıştır.

Muâviye daha Suriye valisi iken Kudüs'te "emirü'l-mü'minin" unvanıyla biat almıştı.¹ Çok tartışmalı bir süreçten geçerek iktidara gelen Muâviye, Mekke ve Medine'den sonra Müslümanlar için üçüncü kutsal şehir olan Kudüs'te biat alarak hilafetini meşrûlaştırmak ve güçlendirmek, şehrin kutsiyetine de vurgu yapmak istemişti. O, Kudüs'e büyük önem vermişti. Her ne kadar şehirde Selâme b. Kayser isimli sahabî vali olarak bulunsa da² kutsiyeti ve coğrafi yakınlığı sebebiyle Kudüs Muâviye'den itibaren Emevî halifelerinin her zaman yakın ilgisine mazhar olmuştur. Muâviye Kudüs'te sadece Müslümanları değil, başta Hristiyanlar olmak üzere şehirdeki diğer gayr-i müslim tebaayı da kendi safına çekmeye çalışmıştır. Onun, biat almadan önce Kudüs'teki Golgota (Kafatası) Tepesi, Getsemani bahçesi ve Hz. Meryem'in türbesini ziyaret ederek şehrin

ağırlıklı nüfusunu oluşturan Hristiyan tebaaya mesaj vermek istediği belirtilir.³ Muâviye döneminde Kudüs, sakin ve istikrarlı bir dönem yaşamıştır. O, ormanların kullanımını ya da bağ ve bahçelerin düzenlenmesi gibi şehrin pek çok tâli meselesiyle ilgilenmesinin yanı sıra, şehrin ihtiyacı olan yeni birimler de inşâ etmiştir. Bizans'tan kalan eski binaları ve surları onartan Muâviye, Hz. Ömer Mescidi'ni de genişletmişti.⁴ Muâviye döneminde (680) şehri gezen Hristiyan Piskopos Arcluf şehirle ilgili detaylı bilgiler vermiştir.⁵

Muâviye'nin Kudüs'e ilgisi, sonraki Emevî halifeleri tarafından da devam ettirilmiştir. Emevî hanedanı iktidarlarını güçlendirmek için Kudüs'ün şöhretinden faydalanmak istemiştir. Muâviye gibi, sonraki Emevî halifelerinden bazıları da Kudüs'te biat almışlardır. Devletin başkenti Dimaşk (Şam) olsa da, bazı Emevî halifelerinin biatlerini Kudüs'te alması, o dönemde şehrin toplum nezdindeki önemini güçlendirmiştir. Abdülmelik b. Mervân (ö. 65/685), Velid b. Abdülmelik (ö. 86/705), Süleymân b. Abdülmelik (ö. 99/717), Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) ile Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) Kudüs'ü ziyaret eden Emevî halifeleridir.⁶

Yezîd b. Muâviye'nin oğlu II. Muâviye'nin (684) kırk günlük saltanatının ardından halifelik koltuğuna oturan Mervân b. Hakem'le (halifeliği: 684-685) oğlu Abdülmelik'in halifeliği (685-705) sırasında Filistin'de Abdullah b. Zübeyir taraftarları bertaraf edilerek bölgede Emevîler'in otoritesi pekiştirilmiştir. Kudüs, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin ardından pek çok valinin Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiği süreçte bile Emevîler'e bağlılığını sürdürmüştür.⁷

* Prof. Dr., T.C. Melbourne (Avustralya) Başkonsolosluğu, İdari ve Sosyal İşler Ataşesi, noaharslan@hotmail.com.

¹ İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Nşr. 'Alî Şîri, (Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-'Arabî, 1408/ 1988), 8: 41.

² İbn Mende, *M'arifetu's-Sahâbe*, (y.y.: Maibü'ât Câmî'atu'l-İmârâti'l-'Arabîyye el-Muttehide, 1426/2005), 758; İbnü'l-Esir, ' *Usdu'l-gâbe*, Nşr. 'Alî Muhammed Mu'avvi'd-'Adil Ahmed 'Abdulmevcüd, (y.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-'Ara bi, 1415/1994), 2: 507; Ebü'l-Yunm el-'Uleymi, *el-Ünsü'l-celil bi târihi'l-Kuds ve'l-Halil*, Nşr. 'Adnân Yunus-'Abdulmecid Nebâte, (Amman: Mektebetü Densis, ts.), 2: 50.

³ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 324.

⁴ Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, Trc. Ali Benli ve Komisyon, (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 73; Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 324.

⁵ Bkz. Mihail Meksi İskender, *el-Kuds abre'l-tarih*, (Kahire, 1972), 51.

⁶ Abdülaziz Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", *Jerusalem in History içinde*, Ed. K.J. Asali, (Scorpion Publishing Ltd: Essex, 1989), 108, 110.

⁷ Bu süreçte Kudüs valisi Hasan b. Bahdal Emevîler'e olan desteğini devam ettirmişti.

Harem-i Şerif ve Kubbetü's-Sahra (MT Arşivi)

Abdülmelik zamanında Kudüs fevkalade ilgiye mazhar olmuştur. Onun hilafetinde genelde İslâm coğrafyası, özelde ise Kudüs zirve dönemlerinden birini yaşamıştır. Abdülmelik de Muâviye gibi, Kudüs'te biat alarak⁸ şehrin kutsiyetini, kendi iktidarını desteklemek için kullanmıştır. Şehrin binalarını yenileten ve surlarını tamir ettiren Abdülmelik gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle Kudüs'ü fiziksel açıdan tam anlamıyla bir Müslüman kentine dönüştürmüştür.⁹ Bu dönemin en dikkat çeken inşâ faaliyeti ise Kubbetü's-sahra'dır. İslâm mimarisinin bilinen ilk kubbeli eserlerinden olan Kubbetü's-sahra'nın inşâsına halifenin görevlendirdiği Recâ b. Hayve ile Yezîd b. Sellâm'ın kontrolünde 66/685 yılında başlanmıştır; 72/691 yılında da tamamlanmıştır.¹⁰ Abdülmelik Kubbetü's-sahra'yı yaptırmadan önce halkla ve valileriyle istişare etmiştir. Kudüs halkına, Müslümanlar için Sahre'nin (Kaya) üzerinde onları sıcağın ve soğuktan koruyacak, ibadetlerini rahat bir ortamda yapabilecekleri bir mabet yaptırmayı düşündüğünü beyan eden Abdülmelik, valilerinden de aldığı destek üzerine Mısır vilâyetinin yedi yıllık haracını bu mescidin yapımına

tahsis ederek işe başlamıştır.¹¹ Kubbetü's-sahra'nın inşâ sebebiyle ilgili en makul gerekçe budur. Müslüman coğrafyacı el-Makdisî'ye (335-390) göre ise Sahre mescidinin inşâ sebebi, şehirdeki gösterişli kiliseler nedeniyle eziklik hisseden Müslümanlara gösterişli bir mescit kazandırma gayretidir. Hristiyanların başta Kıyamet Kilisesi (Kenîsetü'l-Kumâme) olmak üzere gösterişli mabetlere sahip olduğunu gören halife, Müslümanlarda bu mabetlere karşı uyanabilecek muhtemel hayranlıkları da düşünerek şehirde güzel bir mabet yaptırmak istemişti.¹² Halifenin Kubbetü's-sahra ile kilise zengini eski Bizans şehri Kudüs'e İslâmî bir çehre ve ruh kazandırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Kubbetü's-sahra'nın inşâsıyla ilgili bir diğer rivayet ise buranın Kabe'ye alternatif bir hac mekanı olarak tasarlandığıdır. Geç dönem bazı müelliflerin iddiasına göre, Abdülmelik döneminde Mekke'ye hakim olan Abdullah b. Zübeyr'in insanları etkileyip safına çekmemesi amacıyla, "Ancak üç mescide ibadet maksadıyla yolculuk yapılır..." hadisini¹³ istismar eden Abdülmelik,¹⁴ Kubbetü's-sahra'yı inşâ ederek insanları Hz. Peygamber'in üzerinden Mirac'a yüksel-

⁸ *Halife b. Hayyât, Târîhu Halife b. Hayyât, Thk. Süheyl Zekkar, (Beirut: Daru'l-fikr, 1993), 200.*

⁹ *Ira M. Lapidus, İslam Toplulukları Tarihi C.1 Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla, Çev. Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 108.*

¹⁰ *İbn Keşîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, 309; Makdisî, Mûsîru'l-garâm ila ziyareti'l-Kuds ve's-Şam, Thk. Ahmed el-Huteymî, (Beirut: Daru'l-ceyl, 1994), 172; Ebu'l-Yümm el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi tarihi'l-Kuds ve'l-Halil, Thk. Adnan Yunus Abdulmecid Ebü Tebbâne, (Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420), 1: 401.*

¹¹ *Şehabeddin Ebi Mahmud İbn Temim el-Makdisî, Mûsîru'l-garâm ila ziyareti'l-Kuds ve's-Şam, s. 171-172; Ebu'l-Yümm el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi tarihi'l-Kuds ve'l-Halil, 1:401*

¹² *Makdisî, Ahsenu'l-tekâsim fi ma'rifeti'l-'ekâlîm, (Beirut: Dâru Sâdir, 1411/1991), 159.*

¹³ *Bkz. Buhârî, "Fazlu's-salat fi mescid-i Mekke ve'l-Medîne", 6. Müslim, "Hac", 95.*

¹⁴ *Ignaz Goldziher, Muslim Studies, Çev. C. R. Barber; S. M. Stern, (London: George Allen & Unwin Ltd., 1971), 2: 44-45.*

Kubbetü's-sahra (MT Arşivi)

diği kayayı (sahre) ziyarete teşvik etmiştir. Bu amaçla da o, kayanın üzerine kubbeli bir bina inşa ettirerek üzerini ipek atlaslarla örtmüştü; insanları Kabe'yi tavaf gibi burayı tavafa teşvik etmiştir. O ayrıca burayı vakfe yeri ilan ederek insanlara Arefe Günü burada vakfe yapmalarını da emretmiştir.¹⁵ İlk olarak Emevî karşıtlığıyla bilinen tarihçi Ya'kûbî'nin aktardığı bu rivayet Saîd b. Bitrîk (Eutykhios) ve Sıbtu İbnü'l-Cevzî gibi bazı tarihçiler tarafından tekrarlanmış, onlardan da İbn Kesîr gibi sonraki dönem müellifler herhangi bir eleştiriye tabi tutmaksızın aktarımda bulunmuşlardır.¹⁶ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ya'kûbî'nin Şîî temayülü olan müellif olması bir yana, bu dönemde Mekke'ye hacca gidişin azalmaması, Emevî Halifesi Abdülmelik zamanından itibaren baş şehirden gönderilen Kâbe örtüsünün Mescid-i Nebevî'de halka gösterildikten sonra Mekke'ye gönderilmesi; Abdülmelik'in Kabe pervazlarını altınla kaplatması gibi faaliyetleri¹⁷ böyle bir rivayetin hiç tutarlı olmadığını göstermektedir. Kubbetü's-sahra'nın yapımından önce bir numunesi yapılmıştır. Kubbetü's-silsile olarak isimlendirilen, mevcut durumda Kubbetü's-sahra'nın doğu kısmında bulunan ve yapının bir nevi maketi olarak inşa edilen bu kubbenin, asıl binanın inşa sürecinde yapılan harcama-

ların muhafaza edildiği beytümâl işlevi gördüğü belirtilir.¹⁸ Kubbetü's-sahra'nın yapımı için Mısır'ın yedi yıllık haraç geliri tahsis edilmişti.¹⁹ Kubbetü's-sahra'nın inşasında plandan bütçeye Recâ b. Hayve ile Yezîd b. Sellâm'a büyük bir tasarruf imkânı verilmişti. İnşaatin bitiminde yüz bin dinar gibi büyük bir meblağ da artmıştı. Recâ ve Yezîd, başkentteki halifeye bir mektup yazarak bu parayı ne yapacaklarını sormuş; halife de bunu istedikleri gibi kullanabileceklerini ifade etmiştir. Ancak onlar, halifenin de olurlarını artarak artan miktarı eriterek yağmur, kar ve rüzgâra karşı korumak amacıyla kubbeyi tahkim amaçlı kullanmışlardır.²⁰ Sadece Kudüs'ün değil, İslâm mimarisinin en eski ve orijinal şaheseri olan Kubbetü's-sahra, Peygamberimiz'in Mirac'a yükseldiği kayanın üstünde dört kolon üzerine oturan kubbe ile bu kolonlar arasındaki üçer sütunla taşınmaktadır. Merkezî mahallin etrafını sekiz küçük kolon ile bunların arasındaki ikişer sütundan oluşan sekizgen bir arkatın çevrelediği yapı, iç içe iki galeri meydana gelecek şekilde planlanmıştır.²¹ Halife Abdülmelik yapının tamamlanmasından sonra Kâbe'de bulunan, Hz. İbrahim'in kurban ettiği koçun boynuzu ile Kisra'nın tacını da Kudüs'e getirtip Kubbetü's-sahra'ya koydurmuştur.²²

¹⁵ Ya'kûbî, *et-Ta'rîh*, (y.y., ts.), I, 214; Kalkaşandî, *Meâşiru'l-inâfe fi me'âlimi'l-Hilâfe*, Nşr. 'Abdussettâr Aḥmed Ferâc, (Kuveyt: Maḥba'atu Hükümeti'l-Kuveyt, 1985), I: 129.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 308-309; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 110-11; Bozkurt, "Kubbetü's-Sahra", 26: 306.

¹⁷ Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", 29: 289-290.

¹⁸ Ebu'l-Yümm el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi tarihî'l-Kuds ve'l-Halil*, I: 401.

¹⁹ Makdisî, *Müsîru'l-ğarâm ila ziyareti'l-Kuds ve's-Şam*, 171.

²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 281.

²¹ Beksaç, "Emeviler: Sanat", 11: 105.

²² Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi tarihî'l-Kuds ve'l-Halil*, I: 404. Uleymî Kubbetü's-sahra'nın hizmete açılış törenini detaylıca anlatır. Bk. I:403-404.

Kible Mescidi (MT Arşivi)

Abdülmelik, Kudüs-Dimaşk yolunu yeniden düzenletmiş; şehre giriş için surlarda iki kapı açılmasını da emretmiştir.²³ Abdülmelik zamanında Kudüs'te Hâris b. Saîd isminde biri peygamberliğini iddia ederek isyan etmiş; ancak isyan fazla büyümeden bastırılmıştır. 79/699 yılında meydana gelen isyanın ardından Hâris ve adamları idam edilmişlerdir.²⁴

Abdülmelik'ten sonra halife olan oğlu I. Velîd de, biatını Kudüs'te almıştır. Biatın Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin altında alındığı belirtilir.²⁵ Kudüs'ü çok seven Velîd, şehirde dilencililiği yasaklayarak fakirlere düzenli olarak maddî yardım yapılmasını emretmiştir. Onun değişik zamanlarda Kudüs'e yardım gönderdiği bilinmektedir.²⁶ O, Kudüs'ün de içinde yer aldığı Filistin'e verdiği önemi göstermek amacıyla kardeşi Süleyman'ı bölge valisi olarak tayin etmiştir.²⁷ Abdülmelik'in Kudüs'te başlattığı imar ve inşâ faaliyetlerini devam ettiren Velîd, Kudüs'te gösterişli bir saray inşâ etmiş-

tir. Harem-i şerîf'in güneyi boyunca, batı köşesine kadar uzanan bu saray, vali konağı olarak işlev görmüştür. Günümüze bazı kalıntıları ulaşan saray Abbâsîler ve Fâtîmîler döneminde de kullanılmıştır.²⁸ I. Velîd döneminde Kudüs'teki önemli inşâ faaliyetlerinden bir diğeri ise 709 yılında başlanıp 715 yılında tamamlanan Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi'dir. Hz. Ömer zamanında yapılan üç bin kişilik kapasiteye sahip ahşap mescidin (Ömer Mescidi) artık ihtiyaca cevap vermemesi üzerine yapımına karar verilen cami tarih içinde geçirdiği tamir ve tadilat nedeniyle planında değişmelere uğrasa da, eski şeklini ve ilk planını hâlâ muhafaza etmektedir, Kible duvarına dikey uzanan neflerle bunları kesen kible duvarına paralel bir neften meydana gelen camide, kibleye paralel bu nef, mihrabın önünde kestiği ortadaki dikey nefle birlikte oluşturduğu açıklığın üzeri bir kubbe ile örtülmüştür. Orijinal yapısından günümüze bu kubbenin doğusundaki birkaç sütun ulaşmıştır.²⁹

²³ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11: 226; Asiye Derya Tetik, *7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi*, (Yüksek Lisan Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2018), 36.

²⁴ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, Nşr: 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî, (yy.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 11: 427; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve ve feyâtü'l-müşâhîr ve'l-'alâm*, Nşr: Beşşâr 'Avvâd Marîf, (Âlâvly 2003), 2: 803; İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, Nşr: 'Abdulfettâh Ebû Ğudde, (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 2: 516.

²⁵ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 109.

²⁶ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 6: 428; Taberânî, *Musnedu's-Şâmiyyîn*, Nşr: Ğamdî b. 'Abdulmecid es-Selefi, (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1984), 1: 27.

²⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, Nşr: Yüsuf el-Hâdî, (Beirut: 'Âlemu'l-Kutub, 1416/1996), 152.

²⁸ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, V, 325-326.

²⁹ Teddy Kollek-Moshe Pearlman, *Jerusalem, Sacred of Mankind: a History of Centuries*, (Kudüs: Random House, 1967), 161; Beksaç, "Emeviler: Sanat", 11: 105. Konuyla ilgili rivayetler için bkz. Üsâme Cüm'atü'l-Aşkar, *Medinetü Beytü'l-Makdis fi'l-karni'l-İslâmiyyi'l-ula*, (Dimaşk: Müessesetu'l-Filistin li's-Sikaf, 2012), 279 vd.

Abdûmelik zamanında yapılan Kubbetü's-sahra, Velîd zamanında yapılan Mescid-i Aksâ'dan sonra Kudûs'ün görûntüsünde muhteşem bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu iki görkemli yapı İsa'nın kabrinin bulunduğu Kutsal Mezar Kilisesi'ni bile gölgede bıraktığı gibi, şehrin dinî yönelim odağını Harem-i şerîfe çekmiştir.³⁰

Velîd'ten sonra hilafete geçen Süleyman b. Abdûmelik de biatını Kudûs'te almıştır. Ağabeyi Velîd öldüğü sırada Süleyman Kudûs'te bulunuyordu. Biatını Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin altında alan Süleyman, Kudûs'ü çok severdi.³¹ Onun, hilafet merkezini Dimaşk'tan (Şam) Kudûs'e taşımak istediğı, ancak stratejik konumu nedeniyle bürokratları tarafından vazgeçirildiğı belirtilir.³²

Emevîler döneminin son yıllarında,

II. Mervân'ın halifeliğı (744-750) sırasında meydana gelen depremde Kudûs'te pek çok insan hayatını kaybetmiştir.³³ 130/747 yılı 10-12 Cemâziyelevvel/16-18 Ocak tarihinde meydana gelen bu depremde³⁴ pek çok insan hayatını kaybetmiş, başta Kudûs olmak üzere pek çok şehirde manastırlar yerle bir olmuştu.³⁵ Artçılarıyla birlikte 40 gün devam eden bu depremde insanlar evlerini terk ederek açık alanlarda kalmıştır.³⁶ Kudûs'te Kubbetü's-sahra'nın doğu ve batı duvarları yıkılmış, Ensar'ın şehirde yaşayan çocukları da bu depremde vefat etmişlerdir.³⁷ Evlerinin çökmesi üzerine sahabî Şeddâd b. Evs'in bütün çocukları enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiştir.³⁸ Emevîler döneminde şehirde inşa edilen pek çok yapı, bu deprem sırasında ya yıkılmış veya kullanılmaz hale gelmiştir. Deprem yaraları Abbâsîler döneminde ancak sarılabilmiştir.

Kible Mescidi/Mescid-i Aksâ'nın içi (MT Arşivi)

³⁰ Tetik, 7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudûs Tarihi, 36.

³¹ Üsâme Cüm'atü'l-Aşkar, Medinetü Beyti'l-Makdis fi'l-karni'l-İslamiyyi'l-ula, 288; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 110.

³² İbn Keşir, el-Bidâye ve'n-nihâye, Nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî, 12: 632; Üsâme Cüm'atü'l-Aşkar, Medinetü Beyti'l-Makdis fi'l-karni'l-İslamiyyi'l-ula, 290.

³³ Theophanes, The Cronicle of the Theophanes (Annu Mundi 6095-6305- A.D. 602-813), İngilizce Trc. Harry Turtledove, (Philedelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), 112; Gil, A History of Palestine 634-1099, İbranice'den İngilizce'ye Trc. Ethel Broido, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 89.

³⁴ Gil, A History of Palestine 634-1099, 89; Theophanes, 112.

³⁵ Theophanes, 112; Gil, A History of Palestine 634-1099, 89.

³⁶ İbn Tağrıberdî, en-Nucûmu'z-Zâhira fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhira, (Mısır: Vezâratu's-Şekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, Dâru'l-Kutub, tsz.) 1:311; Gil, A History of Palestine 634-1099, 89.

³⁷ Gil, A History of Palestine 634-1099, 89.

³⁸ İbn Tağrıberdî, en-Nucûmu'z-Zâhira, 1: 311; Gil, A History of Palestine 634-1099, 89.

Emevîler döneminde Kudüs, Müslümanlarla birlikte Yahudilerin ve Hristiyanların da yaşadığı çok canlı ve renkli bir şehir haline gelmiştir. Uzak diyarlardan Hristiyanlar hac ziyareti için Kudüs'e geliyor; Yahudilere de ziyaret ya da yerleşim konusunda herhangi bir engel çıkarılmıyordu.³⁹ Kudüs'ün fethinden sonra Hristiyanların Yahudilere koyduğu 5-6 asırlık yerleşim yasağı kaldırılmış, kendilerine müstakil bir mahalle tahsis edilerek yetmiş Yahudi aile şehrin güneyindeki bu mahalleye yerleştirilmişti.⁴⁰ Fetihden sonra buraya yerleşen Müslüman kadınların doğumlarında Yahudi ebelerden, şehrin temizlik işlerinde Yahudilerin de dahil olduğu gayr-i müslimlerden faydalanılmıştır.⁴¹ Kudüs'te Abdülmelik b. Mervân zamanında Mes-cid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahra'nın bulunduğu alanı temizlemekle görevlendirilen Yahudiler, Ömer b. Abdülazîz (717-720) zamanına kadar da görevlerinde kalmışlardır. Onun zamanında bu görevlerine bir müddet devam etmişlerse de daha sonra görevden alınmışlardır.⁴²

Kısacası Emevîler'in büyük ilgisine mazhar olan Kudüs'ün siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan bir Müslüman şehrine dönüşmesi Emevî halifelerinin gayretleriyle gerçekleşmiştir.

Abbâsîler Döneminde Kudüs

Abbâsîler, Emevîler döneminin ortalarından itibaren uzun soluklu bir ihtilâl planlamışlardı. Emevîler'in bir asra yakın devam eden idaresinde yapılan uygulamalar, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan İslâm toplumunda değişik pek çok gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Abbâsîler'in iktidara gelmesi böyle bir iklimde ortam bulmuş, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların öncülüğünde yapılan yoğun propaganda, kapsamlı ve sistematik bir örgütlenme ihtilâli başarıya ulaştırmıştı. Devlet içerisindeki olumlu-olumsuz bütün şartları kendi lehlerine ustaca kullanan Abbâsîler, yaptıkları son bir hamle ile 749 yılında hilâfeti ele geçirmişlerdi.

İslâm dünyasında yönetimin Abbâsîler'e geçmesiyle birlikte hemen her alanda büyük değişiklikler olmuştur. En başta, Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte artık Suriye'nin önemi azalmış, siyasî ve sosyo-kültürel ağırlık merkezi Irak'a kaymıştır. Abbâsîler'in Suriye'de kalmaları kendi güvenlikleri açısından tehlikeliydi. Bu sebeple onlar, kendi ideolojilerini benimseyen Iraklı merkez edinmeyi tercih etmişlerdi. Abbâsî halifeleri geniş İslâm coğrafyasını beş asra yakın bir süreyle 766 yılında kurulan Bağdat'tan yönetmişlerdir. Yönetim merkezinin Bağdat olması, Kudüs'ün de içinde yer aldığı Filistin bölgesini haylice etkilese de, coğrafi uzaklığına rağmen Kudüs, Mekke ve Medine'yle beraber İslâm dünyasında üçüncü kutsal şehir olma özelliğini hep korumuştur.

Abbâsîler'in işbaşına gelmeleri arifesinde Kudüs'te büyük bir deprem yaşanmıştı. Yeni yönetimin şehirdeki ilk faaliyetleri, depremin yaralarını sarmak olmuştur. Emevî halifesi II. Mervan zamanında Ölüdeniz Fayı'nda meydana gelen deprem hem Suriye hem de Filistin bölgesinde çok büyük hasara sebep olmuştu. 130/747 yılı 10-12 Cemâziyelevvel/16-18 Ocak tarihinde meydana gelen bu depremde⁴³ pek çok insan hayatını kaybetmiş, başta Kudüs olmak üzere pek çok şehirde manastırlar yerle bir olmuştu.⁴⁴ Deprem korkusundan dolayı insanlar Kudüs'te evlerini terk ederek 40 gün boyunca dışarılarda geceleme zorunda kalmışlardı.⁴⁵ Kudüs'te Kubbetü's-sahra'nın doğu ve batı duvarları yıkılmıştı.⁴⁶

Emevîler, Abbâsî ihtilâli nedeniyle Kudüs'le ilgilenememişlerdi. İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh döneminde (750-754) de yeni iktidar kendini kabul ettirme mücadelesi verdiği için olsa gerek, kaynaklara depremden hasar gören yerlerin tamirâtıyla ilgili ancak ikinci halife Mansûr dönemiyle (754-775) ilgili bilgiler yansımıştır.

³⁹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 109.

⁴⁰ Assaf, Makrot u Mahkarim be-Toldot Yisrael, (Yeruşalayim: Mosad ha-Rav Kuk, 1946, 21, İbrânice Trc. 22; Hirschberg, "İnyaney Harha-Zeytim bi'Tkufat ha-Geonim", Yediot ha-Hevra ha-'İvrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikote ha (BJPES), 13 (1946-47), 157.

⁴¹ Arslantaş, İslâm Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat, (İstanbul: İz yayıncılık, 2008), 148.

⁴² Uleymî, el-Ünsü'l-celîl, I, 282; Hirschberg, "İnyaney Har ha-Zeytim bi'Tkufat ha-Geonim", 158.

⁴³ Gil, A History of Palestine 634-1099, 89; Theophanes, 112.

⁴⁴ Theophanes, 112; Gil, A History of Palestine 634-1099, 89.

⁴⁵ Ibn Tağrıberdî, en-Nucümü'z-zâhira, 1:311; Gil, A History of Palestine, 89.

⁴⁶ Ibn Tağrıberdî, en-Nucümü'z-zâhira, 1: 311; Gil, A History of Palestine, 89.

Birçok bakımdan Abbâsî devletinin gerçek kurucusu kabul edilen Mansûr'un hilafete geçişinden dört sene sonra Kudüs'ü ziyaret ettiği rivayet edilir. 140/758 yılında gerçekleşen bu ilk ziyaret Mansûr'un hac dönüşünde gerçekleşmişti. Tarihçi Mes'ûdî bu ziyaretin halifenin adağı nedeniyle yapıldığı ve 141/758-759 yılında gerçekleştiğini kaydeder.⁴⁷ Ziyaret sırasında dağıttığı hediyelerle Kudüs halkının gönlünü kazanmaya çalışan Mansûr,⁴⁸ depremde hasar gören

yerlerin tamiri için Abbâsî beytülmalinde yeterli ödenek mevcut olmadığı için, valilerine mektuplar yazarak kendilerinden ekonomik destek istemiştir. Emir üzerine valilerden her biri Mescid-i Aksâ'daki revaklardan birinin tamiratını üstlenmişti. Buna ilave olarak Kubbetü's-sahra'nın kapılarındaki altın ve gümüşler de eritilerek paraya dönüştürülmüş; tamir masraflarının bir kısmı da bu paradan karşılanmaya çalışılmıştı.⁴⁹

Kubbetü's-sahra (MT Arşivi)

Mansûr, Kudüs'ü ilk ziyareti esnasında Kudüs'te yaşayan Hristiyanların cizye vergilerini artırmış, keşişlerden de cizye alınmasını emretmişti (757-758 yılı). Bu dönemde vergiden kaçmak için kendisini din adamı olarak kiliselere kaydettirenlerin sayısındaki artış nedeniyle din adamlarına yönelik böyle bir zorunluluk getirilmişti. Halife, yine bu ziyareti sırasında Kudüs'te kiliselere ait bazı malların müsadere edilmesini; Yahudilerin ve Hristiyanların ellerine cizye mükellefi olduklarına dair bir nişan vurulmasını emretmişti. Halifenin müsadere ettiği mallardan bir kısmının paraya çevrilmesi Yahudi tüccarlar tarafından gerçekleştirilmişti.⁵⁰

bahsetmektedir.⁵¹ İslâm kaynaklarında bu ziyaretin detayları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak Yahudi kaynaklarda Mansûr'un bu ziyareti sırasında Kubbetü's-sahra'nın tamir edilmesini emrettiği belirtilir. Anlaşıldığı kadarıyla Mansûr'un bu ikinci ziyareti de Kudüs'te tahribata yol açan deprem nedeniyle gerçekleşmişti.⁵²

Kudüs'ün bulunması sebebiyle Filistin, Halife Mansûr zamanında müstakil bir eyalete dönüştürülmüştü. Bundan öncesinde Filistin Suriye eyaletine bağlı bir vilayet konumundaydı. Yeni eyalete vali olarak Abdülvehhâb b. İbrahim tayin edilmişti.⁵³

Kaynaklarda Mansûr'un, 154/770 yılında Kudüs'e bir ziyaretinden daha

⁴⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, Nşr. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Zerkeli, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 4:231; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve ma'âdinu'l-cevher*, Nşr. Es'ad Dâğır, (Kum: Dâru'l-Hicre, ts.), 3: 304.

⁴⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, (Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-Hilal, 1988), 230.

⁴⁹ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* 8: 281; Tetik, 7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi, 40.

⁵⁰ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, V, 326. Müsadere edilen mallardan bir kısmının nakde çevrilmesi Yahudi tüccarlar tarafından gerçekleştirilmişti. Bkz. Theophanes, 119; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113.

⁵¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 4: 261; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 118.

⁵² Gül, *A History of Palestine 634-1099*, 298; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 112.

⁵³ Ya'kûbî, *et-Ta'rih*, 1: 266; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 37: 302.

Halife Mansûr'dan sonra yerine geçen oğlu el-Mehdî de 163/780 yılında Kudûs'ü ziyaret etmişti.⁵⁴ Mehdî, Kudûs'te bulunduğu süreçte 158/774 yılında meydana gelen depremin verdiği hasarı gidermeye çalışmıştı. Söz konusu tarihte Filistin'de meydana gelen deprem, özellikle Mescid-i Aksâ'da önceki depremlerden çok daha büyük bir tahribata sebep olmuştu. Caminin yeniden tamiri, daha doğrusu neredeyse yeniden inşâsı, halifenin bu ziyareti sırasında gerçekleşmişti. Mescid-i Aksâ'nın bu tamirat sırasında boyutları da değişmişti. Mansûr zamanında caminin eni dar, boyu ise uzundu. Mehdî'nin tamiratı sırasında ise eni genişlemiş, boyu ise kısaltılmıştı.⁵⁵ Mehdî, daha önceki depremlerde meydana gelen, ancak çeşitli nedenlerle tamir imkanı bulunamayan başka bazı hasarları da bu ziyareti sırasında gidermiş olmalıdır. Mesûûdî, halifenin Kudûs'ü bina ettiğini söyler. Halife, valilerine ve komutanlarına mektuplar yazarak başta Mescid-i Aksâ olmak üzere, depremin verdiği hasarlarının giderilmesi için yapılacak masraflara katkı sağlamalarını emretmişti.⁵⁶

Depremin yaralarının sarılmasından sonra Kudûs'te Hristiyanlar inşâ masraflarını kendilerinin karşıladığı yeni bir mahalleye yerleştirilmişlerdi. Bu dönemde Kudûs Patriği III. İlyâs'ın, bazı siyasî faaliyetleri nedeniyle şehirden sürüldüğü de rivayet edilmektedir.

Halife Musa Hadi-ilelhak zamanında (785-786) Kudûs'te göze çarpan herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. Kaynaklar Kudûs bağlamında daha çok halefi Hârûnürreşîd'in şehre olan özel ilgisine dikkat çekmektedir. Hârûnürreşîd zamanında (786-809) Abbâsî devleti her alanda önemli gelişmeler kaydetmişti. Bu dönemde siyasî hayatın bir parçası haline gelen Kudûs Hristiyanlar açısından önemli gelişmelere şahit olmuştur. Bu gelişmedeki en büyük etken, Halife Hârûnürreşîd ile Frank kralı Şarlman'la (Charlemagne; krallığı: 768-813) gelişen ilişkidir. Batı'da "Büyük Charles" olarak bilinen Şarlman, Papa tarafından Kutsal Roma-Cermen imparatoru olarak tensip edilmişti. Papa tarafından tensibi, Şarlman'a Hristiyanların siyasî hamiliği gibi

bir rol de yüklemişti. Akıllı bir siyasetçi olan Şarlman Kudûs gibi mukaddes bir şehre ilgisini göstererek bir yandan Hristiyan dünyasının sempatisini kazanmaya çalışırken, diğer yandan da buraya hakim olan Abbâsîlerle ilişkilerini geliştirerek doğudaki rakibi Bizans'a karşı müttefik kazanma gayretine girişmişti. Bizans, Abbâsîlerin de hem sınır komşusu hem de onlara da yakın tehlike olması dolayısıyla bu ilişkilerin gelişmesi hiç de zor olmamıştı. Hediyelerle gönderilen mektuplarla başlayan ilişkiler zamanla elçi teatileriyle devam etmiştir. Şarlman 797, 802 ve 807 yıllarında Abbâsî sarayına; buna karşılık Hârûnürreşîd de 801 ve 807 yıllarında Frank krallığına elçiler göndermişti. Elçiler bu ziyaretler sırasında yöneticilere kıymetli hediyeler takdim etmişlerdir.⁵⁷ Elçilerin doğunun efsanevi hükümdarına kaliteli yünlû dokuma ve diğer tekstil malzemeleri yanında Alman av köpekleri, su saati, nadir baharatlar ve fil gibi, bazıları Batı'ya özgü pahalı hediyeler getirdikleri rivayet edilir. Modern araştırmalar hediyeleşmeleri abartılı bulup gerçekdışı kabul etse de, Şarlman'la Hârûnürreşîd arasında siyasî temasların varlığı kesindir.⁵⁸ Bu temasların dikkat çeken bir başka yönü de dönemin iki güçlü hükümdarı arasında iletişimin daha çok Yahudi elçiler vasıtasıyla sağlanmasıdır. Bağdat'a gelen heyetlerden birinde Aachenli Isaac isimli bir Yahudi'nin bulunduğu bilinmektedir. Onun da bulunduğu bu heyetin ülkeye dönüşünde sadece Isaac isimli bu Yahudi hayatta kalmış; diğerleri ise yolda ölmüşlerdi.⁵⁹ Halife ile Şarlman'ın yaklaşması, Kudûs'e hac maksadıyla gelen Hristiyanlar lehine çok olumlu sonuçlar doğurmuştu. Şarlman, halifeden hacıların Kudûs'e rahatça gelip gidebilmeleri için güvenlik talebinde bulunmuştu. Eskiden beri, Hristiyan hacılar için güvenli olan hac yolları, bu talepler doğrultusunda alınan yeni önlemlerle daha da güvenli hale getirilmişti. Benzer şekilde Şarlman'ın halifeden Kudûs'teki Hristiyanlar lehine bazı imtiyaz talebinde bulunduğu da belirtilmektedir. O, halifeden Kudûs'teki Hristiyanların ihtiyacına cevap verecek birimler kurmalarına imkan tanınmasını istemiş, halife de bu talebe olumlu karşılık vermişti. Şarlman'ın bu girişimi neticesinde Ku-

⁵⁴ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Nşr. 'Omer 'Abdusselâm Tedmuri, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 5: 232.

⁵⁵ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 112.

⁵⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, IV, 224; *Mağdîsî, Ahsenu't-tekâsîm*, 168.

⁵⁷ Runciman, "Charlemagne and Palestine", *The English Historical Review*, 50/200 (1935), 607.

⁵⁸ Goitein, "Al-Kuds", *EJ2*, V, 326; Gombrih, *A Little History of the World (A Conqueror who Knows How to Rule)*, 128.

⁵⁹ Runciman, "Charlemagne and Palestine", 607-608; Blumenkranz, "Charlemagne", *EJd2*, IV, 575; "Isaac", *EJd2*, 10: 35.

düs'te Latinler lehine çeşitli dinî ve sosyal kurumlar kurulmuştu. Bu bağlamda Hristiyan hacılar için biri Kutsal Mezar Kilisesi yakınında, diğeri de Zeytin Dağı'nda olmak üzere iki manastır/misafirhane kurulmuştu. Bu dönemde Hristiyanlar tarafından 12 büyük köşkün inşâ edildiği Kudüs'te bazı İspanyol rahibeler Kutsal Mezar'ın yanına yerleşmişlerdi. Şarlman, şehirdeki çeşitli kiliselerin onarımını yaptırması yanında Hz. Meryem'in anısına el-Azra [Bakire Meryem] adında bir kilise de inşâ ettirmiştir. Sosyal kurumlar bağlamında Kudüs'te Hristiyanlar için büyük bir kütüphane, bir hastane (bîmâristan) ve bir de pazar kurulmuştu.⁶⁰ Hristiyan seyyah Arculf her sene 13-15 Eylül tarihleri arasında İdû's-Salîb adı verilen Hristiyan bayramında kurulan bu fuara değişik ırktan pek çok tüccarın iştirak ettiğini belirtir.⁶¹ Bu fuar çok sonraki dönemlerde, Fâtımîler dönemine kadar kurulmaya devam etmiştir.⁶² Şarlman'ın gayretleriyle Zeytindağı ile Harem-i şerîf arasındaki Yehoşafat vadisinde bulunan bazı meyve bahçeleri ve konaklar bu kurumların masraflarının karşılanması amacıyla vakfedilmişti. Yarım asır kadar sonra şehri ziyaret edip gözlemlerini kaydeden Hristiyan ziyaretçiler, zamansal yıpranmaya rağmen bu kurumların hâlâ ayakta olduğunu belirtmişlerdir. Şarlman'ın, Kudüs'teki Müslüman yoksullara dağıtılmak üzere her yıl düzenli olarak maddî yardımlar gönderdiği de rivayet edilir. Şarlman'dan sonra içeride iktidar çekişmeleri ve kralların başarısızlığı; dışarda ise Vikinglerin ve Müslümanların Karolenj İmparatorluğu'na yaptığı akınlar sebebiyle devletin zayıflaması ve bu sırada Bizans'ın yeniden toparlanmasıyla Kudüs'te Latinler'in etkisi de kırılmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Kudüs'te Şarlman'ın inşâ ettirdiği bazı kurumlar, Latin Meryem Kilisesi'nde icra edilen Latince ayinler ile Kutsal Mezar Kilisesi'nde hizmet eden rahibeler dışında şehirde başka hatıra kalmamıştır.⁶³ Kudüs'e hizmetleri nedeniyle etrafında oluşturulan efsane hikayelerle Batı'da hiç unutulmayan Şarlman'dan sonra halefi Dindar Ludwig (Louis the Pious) de (krallığı: 813-840) Kudüs'te yaşayan

Latinlerin cizyelerine katkı mahiyetinde maddî destek sağladığı belirtilmektedir.⁶⁴

Halife Hârûnürreşîd'ten sonra iki oğlu, Emîn'le Me'mûn arasında bir iktidar kavgası yaşanmıştır. Hem anne hem de baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan Emîn'i Araplar'ın, annesi İranlı bir câriye olan Me'mûn'u ise İranlılar'ın desteklediği bu mücadele zamanında Filistin'de meydana gelen iktidar boşluğunda bölgede bazı isyanlar da patlak vermişti. Bu isyanlar sırasında şehirdeki Hristiyanlar büyük zarar görmüştü. İsyancılar Hristiyanlara ait bazı kiliseler ile bina ve kurumları tahrip etmişti. Bu isyanlar sırasında şehirde büyük bir kıtlık yaşanmış; halkın çoğu Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştı.⁶⁵ Kardeşler arasında devam eden dört senelik iktidar mücadelesini Me'mûn kazandı ve Abbâsîlerin yedinci halifesi olarak iktidara geldi.

Halife Me'mûn döneminde Kudüs'te bir deprem meydana gelmişti. Deprem büyük zarar verdiği şehirde diğer yapılar yanında Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahra da büyük hasar görmüştü. Me'mûn'un deprem nedeniyle Kudüs'e gelerek imar ve tamir işleriyle bizzat ilgilendiği belirtilir. Harem-i şerîf'in doğu ve kuzey kapılarını yaptıran halife, depremde yıkılan binaların yapım ve onarım işleriyle Abdullah b. Tâhir isimli bir bürokrat görevlendirilmişti (216/831). Kaynaklarda Kubbetü's-sahra'nın tamiratı sırasında caminin bânisi Abdülmelik'in mavi çiniden mamul cami kitâbesini koyu mavi çiniye çevirerek kitâbede bir sahtecilik yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. İfade edildiğine göre caminin tamiratı sırasında orta kemerdeki kitâbede caminin bânisi olarak ismi yer alan Emevî halifesi Abdülmelik'in ismi kazanmış; yerine halife Me'mûn'un ismi yazılmıştı. Ancak sahteciliğe imza atan kimseler yeniledikleri kitâbenin sonunda caminin yapılış tarihi olan 72 (691) yılını değiştirmeyi unutmuşlardı.⁶⁶ Halife Me'mûn zamanında Kudüs patriği tarafından Kutsal Mezar Kilisesi'nde de bazı tamiratlar gerçekleştirilmişti.⁶⁷

⁶⁰ İskender, *el-Kuds Abre't-tarih*, 52; Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 326.

⁶¹ Gil, "The Jewish Community", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, Ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi; New York: New York University Press, 1996), 191.

⁶² 14 Mart 1062 tarihli bir Geniza dokümanında Kudüs'te kurulan bu fuardan sonra yağ ve ipek fiyatlarının bir hayli düştüğünden şikâyet edilir. Bkz. Gil, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona*, (Tel Aviv: Üniverstat Tel Aviv, 1983), 3: 171.

⁶³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Trc. Fikret İşıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1:22; a.mlf., "1095 Yılına Kadar [Hristiyan Aleminden] Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları", Trc. Nuh Arslantaş, *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi* 21 (2013) 40-43; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113.

⁶⁴ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 326.

⁶⁵ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113.

⁶⁶ Günümüze kadar ulaşan bu kitâbedeki ifade şöyledir: "Bu kubbeyi Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri İmam el-Me'mûn 72 yılında inşa etti. Allah kabul etsin ve ondan razı olsun. Elhamdülillah rabbi'l-âlemin." Bkz. Grabar, *The Dome of The Rock*, (London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006), 59.

⁶⁷ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 326; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113.

Kubbetü's-sahra'nın İçi (MT Arşivi)

Kaynaklar, Me'mûn'dan sonraki Abbâsî halifeleri zamanında Filistin'de çıkan isyanlar dışında Kudüs'le ilgili kayda değer gelişmelerden bahsetmemektedir.

Kudüs, Halife Mu'tasım zamanında (833-842) patlak veren Ebû Harb Temîm el-Müberka' isyanı sırasında (227/841 yılı) büyük zarar görmüştü. Ayaklanmanın, bir askerî evde olmadığı bir sırada Ebû Harb'in evine girerek kadınlara hakaret etmesiyle başladığı rivayet edilir. Ailesine yapılan saygısızlığı kabullenemeyen Ebû Harb, askeri katlederek şehirden kaçmış, Ürdün topraklarında etrafına topladığı Emevî taraftarı köylülerle Abbâsîlere karşı ayaklanmıştı. İsyân sırasında Kudüs'teki çoğu mabet ya yağmanlanmış ya da tahrip edilmişti. İsyancıların korkusundan halkın çoğu şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Ürdün topraklarında etrafına topladığı Emevî taraftarı köylülerle Abbâsîlere karşı ayaklanan Ebû Harb, yüzünü peçe ile kapattığı için "el-Muberka" (Peçeli) olarak isimlendiriliyordu. Ebû Harb kendisine katılan köylülerin hasat zamanı köylerine dönüp de etrafındaki insanların azaldığı bir sırada Recâ b. Eyyûb el-Hidârî kumandasında gönderilen kuvvetler tarafından yakalanarak Sâmerriya'ya gönderilmiş ve isyan

bastırılmıştır (227/842).⁶⁸ Halife Muktedir-Billâh'ın annesi Seyyide (Hanımefendi) Kubbetü's-sahra'nın kubbesini tamir ettirmiş; üzerini de altınla kaplatmıştı. Onun caminin bütün girişlerine ahşaptan görkemli kapılar taktığı da rivayet edilmektedir.⁶⁹

Kudüs, Emevîler döneminden itibaren, hicrî II/miladî VIII. yüzyıldan sonra önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmeye başlamış; Abbâsîler döneminde de altın dönemini yaşamıştır. Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Leys b. Sa'd (ö. 175/791) gibi alimler Kudüs'te kurdukları ilim halkalarında pek çok öğrenci yetiştirmişlerdi. Yine II. yüzyılda Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801 [?]), Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) ve Serî es-Sakatî (ö. 251/865) gibi tasavvuf büyükleri de Kudüs'ü mesken tutmuşlardı. II. yüzyıldan itibaren şehir sufiler için de çekim merkezi haline gelmişti. Halife Me'mûn döneminde İmam Şâfî' (ö. 204/820) de Kudüs'e yerleşmişti.⁷⁰

Kudüs'ün geçimi genelde dışarıdan gelen ziyaretçiler ile ticaret üzerine dayanmaktaydı. Parlak kumaşlı, bal rengi elbiseler ve değişik ipler imâl edilir ve bunların ticareti yapılırdı.⁷¹

⁶⁸ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6: 74-75; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113; Avcı, "Mu'tasım-Billâh", 31: 381.

⁶⁹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113.

⁷⁰ Avcı, "Kudüs: Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", 27: 328.

⁷¹ Makdîsî, *Ahşenu'l-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 180.

Kudüs'ün Türklerle Tanışması

Halife Mu'tasım döneminden itibaren Türkler Abbâsîlerin devlet kademelerinde, özellikle de orduda görev almaya başlamışlardı. Başlangıçtan itibaren İran etkisinde kalan Abbâsî idaresinde kuruluşundan bir asır sonra artık Türkler etkili olmaya başlayacaklardır. Mu'tasım döneminde kurulan Sâmerrâ'ya yerleştirilen Türkler zamanla Filistin ve Kudüs'ün kaderini belirleyecek duruma geleceklerdir.

IX. yüzyıldan itibaren siyasî ve sosyo-ekonomik sebepler nedeniyle duraklama dönemine giren Abbâsî hilafetinde, coğrafi genişlik sebebiyle yönetimin tam anlamıyla nüfuz edemediği bölgelerde şeklen Abbâsî idaresine bağlı, ancak gerçekte müstakil bir yönetim sergileyen devletçikler ortaya çıkmıştı. Bu devletçiklerden en dikkat çekenlerden biri de 870'li yıllarda Türk komutan Ahmed b. Tolun'un, Abbâsî halifelüğünde kurduğu ilk müstakil Türk devleti olan Tolunoğulları Devleti'dir.

Suriye ve Filistin'e ilk defa vali olarak tayin edilen Türk Amâcûr'dur (Amâcûr et-Türkî) (256/870). Abbâsîlerin Filistin bölgesi valisi İsa b. Şeyh eş-Şeybanî'nin Abbâsî idaresindeki gevşeklikten faydalanarak bölgede bağımsızlığını ilan etmesi üzerine bölgeye gönderilen Amâcûr et-Türkî, isyancıyı bertaraf etmiştir. İsyanın bastırılmasında Mısır valisi Tolunoğlu Ahmed'in de büyük katkısı olmuştur.⁷² Bu durum aslında bir süre sonra Tolunoğlu Ahmed'in Kudüs'ün de içerisinde bulunduğu Filistin'i hakimiyetine almasıyla sonuçlanacaktır. Bu dönemde Kudüs'ün sakin bir dönemden geçtiği söylenebilir. Kudüs patriği Theodosius, Hristiyanların şehirde özgür bir şekilde yaşadıklarını; Müslüman idarecilerin herhangi bir baskısı olmaksızın mabetlerini yaparak dinî vecibelerini rahatlıkla yerine getirdiklerinden bahsetmektedir.⁷³ Roma'da Papa ile görüştüğünden sonra 870'lerde Kudüs'ü ziyarete gelen Frank keşiş Bilge Bernard (Bernard the Wise) da Seyahatnamesi'nde Kudüs'teki kiliselerle Hristiyanlara ait

misafirhane ve diğer kurumlar hakkında çok detaylı bilgiler vermiş; şehirde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin çok iyi ve samimi olduğunu, şehrin güvenlik açısından üst düzeyde bulunduğunu kaydetmiştir.⁷⁴

Karizmatik şahsiyeti ve teşkilatçı özelliğiyle kısa zamanda bölgeye hakim olan Tolunoğlu Ahmed'in adına para bastırması üzerine halife nâibi Muvaffak, İbn Tolun'u azlettiğini, yerine İshak b. Kundacık'ı tayin ettiğini ilan ettiyse de, bunun hiçbir faydası olmamıştı. Tolunoğlu, hilafet merkeziyle ilişkisinin keserek bağımsızlığını ilan etti. Suriye seferine çıkan Tolunoğlu, Amâcûr'un ölümünden sonra yerine bıraktığı oğlunu bertaraf ederek değişik şehirler yanında Kudüs'ü de hakimiyeti altına almıştır (264/878).⁷⁵ Kudüs, bu dönemden itibaren Haçlı işgaline kadar Kudüs Kahire merkezli devletlerin idaresinde kalsa da çoğu zaman Türk valiler tarafından idare edilecektir.

Tolunoğulları ile birlikte, o dönemde kaleme alınan Fezâilü'l-Kuds kitaplarının da etkisiyle Mısır idarecilerinin Kudüs'te defnedilme geleneği başlamıştır. Bu gelenekte öldükten sonra dirilmenin, haşır ve neşrin Kudüs'te olacağına dair kabulün de büyük etkisi olmuştur.⁷⁶ Tolunoğulları'nın bertaraf edilmesinden sonra Mısır'ı yöneten Abbâsî valilerinden İsa b. Musa en-Nûşerî'nin naaşı da Mısır'dan getirilerek Kudüs'e defnedilmişti.⁷⁷

Abbâsîler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıktıkları kabul edilen aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre olan Karmatîler'in, Kudüs'le ilgili yeni bir uygulamaları da yine bu döneme rastlar. 255/869 yılında ortaya çıktıkları kabul edilen bu sapkın grup⁷⁸ güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra olmak üzere kıldıkları ikişer rekattan ibaret namazlarında kible olarak Kudüs'e dönmeyi mecbur hale getirmişlerdi. Bunlar hac mekanının da Kudüs olduğunu kabul ediyorlardı.⁷⁹ Vahşiçe saldırılarından Filistin etkilenmekle beraber, Karmatîler'in Kudüs'e ulaştıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur.⁸⁰

⁷² Ya kübî, et-Ta'rih, I: 318-319.

⁷³ Goitein, "Al-Kuds", E12, 5: 327.

⁷⁴ Goitein, "Al-Kuds", E12, 5: 327.

⁷⁵ İbnü'l-Eşîr, el-Kâmil fi't-târîh, VI, 353; İbn Haldûn, et-Târîh, Nşr. Halîl Şehhâde, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 396.

⁷⁶ Fezâil edebiyatı ve etkisi hakkında bk. Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 113-118; Goitein, "Al-Kuds", E12, 5: 332-333.

⁷⁷ İbn Tağriberdî, en-Nucûmu'z-zâhira, 3: 156.

⁷⁸ Detaylı bilgi için bk. Hizmetli, "Karmatîler", 24: 513.

⁷⁹ İbnü'l-Eşîr, el-Kâmil fi't-târîh, 6: 464; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, (y.y.: el-Maḥḥaba'atu'l-Huseyniyye, ts.), 2: 55; Zehabi, Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm, Nşr. 'Umar 'Abdusselâm et-Tedmurî, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993), 20:234; İbn Haldûn, et-Târîh, 419.

⁸⁰ Goitein, "Al-Kuds", E12, 5: 327.

Mısır'da Tolunoğulları Abbâsî komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî tarafından bertaraf edilmesinin ardından (905) aile üyeleri Bağdat'a götürülmüş; Tolunoğlu amii hariç, el-Katâî adlı şehirde ne varsa hepsi yerle edilmişti. Abbâsîler, otuz sene, 935 yılında İhşidîlerin bölgede istikrarı sağlamasına kadar, Fâtımî meselesi, isyanlar ve valilerin halktan ölmesi ile uğraşıp durmuşlardır. Türklerin Kudüs'teki ikinci hakimiyeti İhşidîler zamanında gerçekleşmiştir. İhşidîler Kudüs'e özel önem vermişlerdi.

İhşidîler'in kurucusu Muhammed b. Tuğc Şam'da (Dimaşk) vefat etmesine rağmen, naaşı Kudüs'e getirilerek defnedilmiştir.⁸¹ Aynı aileden Muhammed'in kardeşi Hasan, oğulları Ebü'l-Kasım Unucur⁸² ile Ebü'l-Hasan Ali;⁸³ İhşidîlerin şöhretli veziri Ebü'l-Misk Kâfûr⁸⁴ da Kudüs'te defnedilen meşhur şahsiyetlerdir.⁸⁵ Bunlar muhtemelen Mescid-i Aksâ'nın doğusunda, günümüzde Makberetü's-Şühedâ olarak isimlendirilen kabristana defnedilmişlerdir.

İhşidîler'in yıkılışı, Fâtımîler'in de Filistin'e hakim oluş döneminde Bizans da toparlanma dönemine girmiş; İslâm dünyasına karşı seferlere başlamıştı. II. Romanos'un dul eşi, imparatoriçe Theophano'yla evlenerek tahta çıkan Nikephoros Phokas, Kıbrıs'ı müslümanlardan geri aldığı gibi (965) aynı sene Kilikya bölgesini de Bizans hâkimiyetine sokmuş; böylece Bizans için Suriye yolu açılmıştı. Kuzey Suriye'de pek çok kale ve şehri ele geçiren Bizans ordusu 969'da Antakya'yı işgal etmişti.⁸⁶

Phokas'ın askeri başarıları ve işgal ettiği şehirlerde Müslümanlara yönelik yaptığı katliamlar Kudüs'te de yaşanabileceği endişesiyle şehirde büyük bir korku ve heyecan yaratmıştı. Müslüman ahali ayaklanmış; Kutsal Mezar Kilisesi'nin, üzerinde Hz. Ömer'in de namaz kıldığı geniş ön bahçesinin bir kısmı alınarak alelacele

bir mescit inşâ edilmişti. Bu mescit sonraki dönemlerde "Ömer Mescidi" olarak şöhret bulacak mescittir. Bizans'ın hasmane tutumu ve Ortodoks Hristiyanların işgal ümidi, şehirde zaman zaman Hristiyan ahali ile çatışmalara da sebep oluyordu. Ayaklanan şehir halkı Kudüs'ün Berberî valisinin de teşviki ile Ortodoks halkı baskı altında tutmaya, zaman zaman da tahribata varan eylemlere dönüşebiliyordu. 966 yılında Hristiyanlara konan ağır vergiler nedeniyle Kudüs patriği Mısır'daki hükümetten yardım istemiş; İhşidîlerin son veziri Kâfûr, şehre Hristiyan halkı korumak üzere bir Türk komutan göndermişti. Ancak valinin kışkırtmasıyla Kutsal Mezar Kilisesi başta olmak üzere şehirdeki pek çok kilise yağmalanmış, patrik de öldürülmüştü. Tarihçi Yahya b. Saîd el-Antâkî olayların Yahudiler tarafından provoke edildiğini; bu yağmalarda Yahudilerin Müslüman ahaliyi bile geride bırakarak Hristiyanlara yönelik çok fazla yağma ve tahribatta bulduklarını kaydetmektedir.⁸⁷

Fâtımîler Döneminde Kudüs

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Abbâsî devleti merkezi gücünü kaybetmesine paralel olarak geniş İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde yeni yerel yönetimler ortaya çıkmıştı. Bu süreçte Abbâsîler Mısır, Suriye ve Filistin gibi önemli topraklarını Fâtımîler gibi güçlü devletlerin ele geçirmesine engel de olamamışlardır.

Ubeydullah el-Mehdî döneminden itibaren (297/909 ve devamı) İfrîkiye'de devletlerini kurarak güçlenen Fâtımîler, Muiz-Lidînilâh döneminden (362/972 ve devamı) itibaren ise Mısır'ı ele geçirecek İslâm dünyasında büyük bir kırılmaya sebep oldular. Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri sadece bir hükümet değişimi değil, İslâm dünyasını çok derin etkileyen dinî, siyasî ve toplumsal bir değişiklikti. İslâm tarihinde ilk defa Sünnî hilafet yanında Şîî bir hilafet daha ortaya çıkmıştı.⁸⁸ Fâtımîler'in İhşidîler'i bertaraf ederek Mısır'ı ele

⁸¹ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* 11: 215; İbn Manzûr, *Muhtaşaru Târihu Dimesşk*, Nşr. Rûhiyye en-Nehhâs-Riyâd 'Abdulhamîd Murâd, Muhammed Muî'î, (Dimesşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 12: 248.

⁸² İbn Hâllikân, *Vefiyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Nşr. İhsân 'Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1318/1900), 4: 99; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-'itibâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1418), 2: 147.

⁸³ Ebü 'Omer el-Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve Kitâbu'l-kuğât*, Nşr. Muhammed Hasan Muhammed-Hasan İsmâ'îl, 'Ahmed-Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1424/2003), 214.

⁸⁴ İbn 'Asâkir, *Târihu Dimesşk*, 50: 6.

⁸⁵ Goitein, "Al-Kuds", *EI*, 5: 327.

⁸⁶ Demirkent, "Bizans", 6: 236.

⁸⁷ Goitein, "Al-Kuds", *EI*, 5: 327.

⁸⁸ Seyyid, "Fâtımîler", 12: 230.

geçirdikten sonra, Mısır'ın tabii bir uzantısı olan Filistin'e hakim olmaları çok zor olmuştur. Öte yandan Fâtımîler'in Filistin'e hakimiyeti, iktidar boşluğu yaşanan bölgenin Bizans'ın eline geçmesini de önlemiştir.

Öte yandan bu süreçte Bizans, İslâm dünyasında karşı siyasî ve askerî hamlelerini de artırmaya başlamıştı. Saray suikastına kurban giden Nikephoros'un yerine geçen İoannes Çimiskes'in (969-976) idaresinde el-Cezîre'yi ele geçiren Bizans ordusu (974), bir sene sonra da Suriye'ye girerek Şam (Dimaşk) ve Beyrut'un kuzeyine kadar ilerlemişti (975). Bu ilerleyişle artık Bizans için Kudüs yolu da gözükmişti. Sıkı bir Haçlı ruhu taşıyan Çimiskes'in nihai amacı Kudüs'tü; ancak bu teşebbüs Fâtımîlerin Filistin'i de zapt etmesi nedeniyle gerçekleşmemişti.⁸⁹ Çimiskes'in Kudüs'ü işgal edeceği haberleri, şehre hâkim olunması durumunda Hristiyanların Yahudileri Kudüs'ten tekrar süreceği şayiyesini ortaya çıkarmıştı. İbranîce kaynaklar bu süreçte Yahudilerin katliam korkusuyla hayli endişeli zamanlar yaşadığından bahseder.⁹⁰ Çimiskes'in halefi II. Basileios da maharetli bir savaşçı olmasına rağmen, güneye, Kudüs'e doğru iki sefer düzenlemese de ilerleme kaydedememiş; Trablusşam'ın ötesine geçememişti. İstila ümidini kaybeden II. Basileios, Fâtımî devletiyle 10 yıllık bir anlaşma yapmak durumunda kalmıştı. Böylece Kudüs'te bir asra yakın bir süre devam edecek Fâtımî hakimiyeti kesinleşmiştir.⁹¹ Kudüs'te her ne kadar bir Fâtımî otoritesi tesis edilmiş olsa da, şehir zaman zaman şehri kible ve hac merkezi kabul eden Karmatîlerin, zaman zaman da Bizans'ın kışkırtmasıyla Cerrâhîler'in baskı ve tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Filistin'in güneyinde hakimiyet kuran Cerrâhîler, Karmatîler ve Hamdânîler'e karşı bir denge unsuru olduğu için zaman zaman Fâtımî idaresiyle, ilişkiler bozulduğunda ise Bizans'la ittifak kurmaktan çekinmeyen bir kabile idi.⁹²

Fâtımî dönemi Kudüs'üyle ilgili en kritik dönem Halife Hâkim-Biemrillâh dönemidir (996-1021). Aslında gayr-i müslim unsurlara müsamahalarıyla tanınan Fâtımîler zamanında Hâkim dönemi gayri müslimlerin çok zor anlar yaşadığı dönem olmuştur. Çelişkileriyle dikkat çeken halife şahsiyetindeki zaafiyet sebebiyle aldığı bir kararı çok kısa bir süre sonra değiştirebilen biriydi. Bu dönemde yaşanan dinî hoşgörüyü rağmen ne zimmîler ne de Ehl-i sünnet mensupları Hâkim'in baskısından kurtulabilmişlerdir.⁹³ 1004 yılından 1014 yılına kadar 10 sene süreyle Bizans imparatorunun uyarılarına rağmen zimmî halka yönelik baskılarını hiç eksiltmeyen halife, bu tedhiş döneminde pek çok kilisenin yıkılmasını, mallarına el konmasını ve haçların yakılarak zimmîlere zulmedilmesini emreden fermanlar çıkarmıştı. Bu emirler bağlamında başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere Kudüs'teki kiliseler önce yağmalanmış (400/1009); ardından da yakılmış; çoğu Hristiyan da zorla din değiştirmeye zorlanmıştı. Bu tür yağma ve tahribat Yahudiler ve sünî müslümanlara yönelik de yapılmıştı.⁹⁴ Ancak Halife bir süre sonra (411/1020) tahrip edilen mabetlerin imâr ve inşasına tekrar müsaade etmiş;⁹⁵ Bizans imparatorunun da desteğiyle başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere pek çok kilise yeniden inşâ edilmişti. Kutsal Mezar Kilisesi gibi büyük çaplı kiliselerin kolay inşâ edilemediği de belirtilmelidir. Hristiyanların sekizbin kişilik kapasiteye sahip bu hac merkezi kilise, Halife Zâhir zamanında yeniden inşâ edilse de (413/1022) tam anlamıyla hizmete ancak kırk sene sonra girebilmiştir.⁹⁶

Halife Hâkim'in ölümünden sonra Kudüs bir süre Halep emiri Sâlih b. Mirdâs'ın hakimiyetine girmişse de, 1029 yılında Fâtımîler şehre yeniden hakim olmuş ve bu durumu Türk hakimiyetine kadar sürdürmüşlerdir.⁹⁷

⁸⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Trc. Fikret İşıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 275 vd.; Demirkent, "Bizans", 6: 236.

⁹⁰ Mesela bkz. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1931), 2: 18-19, Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, Ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi; New York: New York University Press, 1996), 21-22. Nitekim bu endişelerinde de haklı idiler. Çünkü bir asır sonra Kudüs, Haçlılar tarafından işgal edildiğinde (1099), Yahudiler sinagoglara doldurularak yakılmıştı. Ayrıca şehir civarındaki mağaralarda gömülü Yahudilerin mezarları parçalanarak bina yapımında kullanılmıştı. Şehirdeki Yahudilerin tamamını süren Haçlılar, tek bir Yahudi ailenin kalmasına, o da ağır bir vergi karşılığında kendilerine kumaş boyaması şartıyla müsaade etmişlerdi. Detaylar için bk. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, 53.

⁹¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1: 25-28.

⁹² Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 327.

⁹³ Seyyid, "Fâtımîler", 12: 230.

⁹⁴ *Diyâribekrî, Târîhu'l-hamîsî fî ahvâli enfesi'n-nefis*, (Beirut: Dâru Şâdir, ts.), 2: 356; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1: 28; Seyyid, "Fâtımîler", 12: 231; Gil, *Erets Yisrael*, 2: 55.

⁹⁵ *İbn Râhib, Târîh, Nşr. Luvis el-Yesui Şeyho*, (Beirut, 1903), s. 81-83; *Bar Hebraeus, Abu'l Farac Tarihi*, Trc. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), 1: 280.

⁹⁶ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, V, 328; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 118.

⁹⁷ Makrîzî, *es-Sulûk li ma'rifeti duveli'l-mulûk*, Nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Aîâ, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 141.

Kible Mescid Girişi (MT Arşivi)

Fâtımîler döneminde Kudüs, değişik zamanlarda meydana gelen depremlerde çok büyük hasarlar görmüştür. Bunlardan ilki 406/1015 yılında meydana gelmiştir. Arap Levhası'nda meydana gelen bu depremin tam tarihi 4 Eylül 1015 olarak kaydedilmiştir. Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin çöktüğü bu depremde Mekke ve Medine de zarar görmüştü.⁹⁸ Kudüs'ü asıl etkileyen ve büyük hasara sebep olan deprem ise, 425/1033 yılında Mısır ve Şam bölgesini de etkileyen Ölüdeniz Fayı'nda meydana gelmişti. Artçılarıyla birlikte 8 gün boyunca devam eden depremde Remle, Nablus, Askalân, Gazze ve özellikle de Kudüs çok büyük zarar görmüştü. Kudüs'ün duvarlarından biri yıkılmış, Davud peygamberin mihrabının büyük bir kısmı harabeye dönmüştü. Depremde Yahudilerin hasar gören Kudüs'teki sinagogununun (*el-Mağâre*) müstemilâtına ait bir duvar da ertesi yıl (1034) Yahudilerin Fısıh (*Passover*) Bayramı'nı kutlamak için toplandıkları bir sırada yıkılmıştı.⁹⁹ Fâtımî idaresi depremden sonra şehrin surlarını tamiratla işe başlamıştır. Çünkü şehir Cerrâhîler'in ve diğer bedevî Arap kabilelerinin sürekli talanıyla karşı karşıya kalıyordu.¹⁰⁰ Surların tamiratında daha önce tahrip edilen kiliselerin taşlarının kullanıldığı belirtilir. Fâtımî idaresi şehrin duvarlarının tamir işini Kudüs'te yaşayan dinî gruplar arasında paylaştırmıştı. Kudüs'teki Hristiyanların tamirat masraflarını karşılamakta güçlük çekmeleri üzerine Bizans imparatorundan yardım istedikleri, imparatorun da yardım sadedinde Kıbrıs gelirlerini Kudüs Hristiyanlarına tahsis ettiği belirtilir. İmparatorun ayrıca Fâtımî idaresi ile anlaşarak daha önce Şarلمان'ın ricası üzerine Hristiyan mahallesi olarak tahsis edilen bölgeye otonom bir statü verilmesini sağladığı da belirtilir.¹⁰¹ Bu tamirat sırasında şehrin planında da bir değişiklik olmuştur. Savunma alanını daraltmak amacıyla yapılan yeni planda Yahudi mahallesi surların arkasında kalmıştır. Bu sebeple de Yahudilere Kudüs'ün kuzeydoğu köşesinde yeni bir mahalle tesis edilmiştir. Yahudiler, Haçlılar tarafından şehirden tamamen sürülünceye kadar bu mahallede ikamet etmeye devam etmiştir.¹⁰²

Fâtımîler döneminde Kudüs, Türkler'in hakimiyetine az bir zaman kala bir sene arayla iki kez daha sallanmıştır. Bunlardan ilki 460/1067 yılında meydana gelmişti. Akdeniz'de bir tsunamiyi de beraberinde getiren depremin Filistin ayağında Bâniyas ve Remle ile birlikte Kudüs de büyük hasar görmüştü. Remle'nin bütün surları yıkılmış, iki ev haricinde şehirdeki bütün evler yerle bir olmuştu. Kudüs'te Kubbetü's-sahra önce yarılmış, ancak (artçı bir depremle) daha sonra tekrar eski halini almıştı. Kaynaklarda Kudüs'teki ölü sayısının yüz kişi olduğu belirtilir.¹⁰³ Bir sonraki depremin tarihi ise 462/1069 yılıdır. Akdeniz'de bir öncekinde olduğu gibi tekrar tsunaminin yaşandığı depremde Remle ve çevresi, Eyle ve Kudüs sarsılmıştı. Remle ve çevresinde pek çok yer yıkılmış, Eyle yerle bir olmuştu.¹⁰⁴ Peşpeşe yaşanan depremlerde Remle'nin neredeyse tamamen yıkılması, bölgenin idarî merkezinin Kudüs'e kaymasına sebep olmuştur.¹⁰⁵ Bu dönemde Kudüs'e Avrupa'dan gelen Hristiyan hacıların sayısında önemli bir artış da gözlemlenmiştir. 1065 yılında Almanya ve Hollanda'dan Kudüs'e gelen hacı sayısının on iki bin civarında olduğu belirtilmektedir. Değişik dinlerden ve milletlerden şehre gelip yerleşmek isteyenler herhangi bir engel de çıkarılmamıştır. Zorluklara rağmen, Kudüs'te her türlü mamulâtı ucuz bir şekilde bulmak da mümkündür.¹⁰⁶

Fâtımîler döneminde Kudüs'te tıp alanında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Muhammed b. Saîd et-Temîmî'nin (ö. 370/980'den sonra) de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetmişti. Şehirde açılan hastane (bîmâristan) için pek çok vakıf tesis edilmişti. Hangi dinden ya da milletten olursa olsun, hastaneler ücretsiz tedavi hizmetleri sunuyordu. IV. (X.) yüzyılın sonlarında Fâtımî-İsmâîlî davetini yaygınlaştırmak amacıyla şehirde "dârülilim" adında bir propaganda merkezi kurulduğu da belirtilmektedir. Kudüs'te yaşayan Enbâ Zahriyâ b. Sevâbe adlı bir rahibin tıp ve eczacılık hakkındaki bilgilerinden faydalanan et-Temîmî Filistin bölgesinde yetişen bitki çeşitlerini de çok iyi bilen bir botanikçiydi.

⁹⁸ Gil, *A History of Palestine*, 386, 647; Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003), 75.

⁹⁹ Gil, "The Political History of Jerusalem during the early Muslim Period", 30; Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, 77-78.

¹⁰⁰ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 328.

¹⁰¹ Tetik, *7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi*, 55.

¹⁰² Tetik, *7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi*, 55.

¹⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, Thk. Süheyl Zekkâr, (Dimaşk: Dâru Hısân, 1983), 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-târîh*, 8:214; İbn Tağriberdî, *en-Nucümü'z-zâhira*, 5: 80; Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, 82.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-'umem*, Nşr: Muḥammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Muştafâ 'Abdulkâdir 'Atâ, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1412/1992), 16: 116.

¹⁰⁵ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 328.

¹⁰⁶ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 328; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 118.

Fâtımîler döneminde Kudüs'te tıp sahasında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Muhammed b. Saîd et-Temîmî'nin (ö. 370/980'den sonra) de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetişti. Şehirde açılan hastane (bîmâristan) için pek çok vakıf tesis edilmişti. Hangi dinden ya da milletten olursa olsun, hastaneler ücretsiz tedavi hizmetleri sunuyordu. IV. (X.) yüzyılın sonlarında Fâtîmî-İsmâîlî davetini yaygınlaştırmak amacıyla şehirde "dârülilim" adında bir propaganda merkezi kurulduğu da belirtilmektedir. Kudüs'te yaşayan Enbâ Zahriyâ b. Sevâbe adlı bir rahibin tıp ve eczacılık hakkındaki bilgilerinden faydalanan et-Temîmî Filistin bölgesinde yetişen bitki çeşitlerini de çok iyi bilen bir botanikçiydi.¹⁰⁷ İslâm düşünce tarihinde akıl-vahiy (felsefe-din) uzlaştırıcılığının önemli temsilcilerinden Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra) de bu dönemde Kudüs'e nispetle anılan önemli alimlerden biridir. Çağına göre ileri bir tarih görüşüyle dikkat çeken Makdisî, tarih, coğrafya, dinler ve mezhepler tarihi, matematik, felsefe ve kelâma ilgi duyan çok yönlü bir âlimdi. Siyasî tarih kadar medeniyet, dinler tarihi, kelâm ve İslâm felsefesi için önemli bir kaynak olan el-Bed ve't-Tarih eseri bugün bile önemini koruyan yapıttır.¹⁰⁸

Kudüs'te Türk (Selçuklu) Hakimiyetinin Başlaması

Tolunoğulları ve İhşidîler döneminde Abbâsîlere görünürde bağlı ancak gerçekte bir devlet olan Türk valiler Kudüs'e hakim olmuşlar; şehre önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Fâtımîler döneminde de zaman zaman şehre Türk valiler atanmıştı.¹⁰⁹ 1040 yılında Horasan'da devletlerini (Büyük Selçuklu Devleti) kurarak kısa sürede Irak ve İran'ı fetheden Selçukluların biri Anadolu'yu fethederek yurt edinmek diğeri de Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethederek İslâm dünyasında siyasî birliği sağlamak gibi iki önemli hedefleri vardı. İç ve dış mücadeleler nedeniyle Suriye ve Filistin Melikşâh zamanında (1072-1092) Atsız tarafından fethedilebilmişti. 1071 yılında "Yavgıyye" veya "Nâvekiyye" adlı bir Türkmen grubun Filistin'e gelip yurt edindiği belirtilir. O dönemde Türkler tarafından çok da bilinmeyen bir bölgeye gelmeleri sebebiyle bunlara "şaşkınlara, yolunu kaybetmişler ya da kaçaklar" veya "Yabgulular" anlamında "Yavgıyye" dendiği kabul edilmektedir. Bölgeye yeni gelen Türkmen kütellerinin başında Kızlı, Atsız ve Şöklî (Şöklü) adında beyler bulunmaktaydı.¹¹⁰ Türklerin buraya gelişi, başlangıçta bölgede Araplarla baş edemeyen Fâtımîler'i de memnun etmişti. Bu Türkmen beylerinin Taberiye ve çevresine yerleştikleri belirtilmektedir. Bu beyler kısa zamanda depremler ve diğer siyasî nedenlerle idarî merkez özelliğini kaybeden Remle'yi de imar etmişlerdi. Böylece bölgede Selçuklulara bağlı bir Türkmen beyliği kurulmuş oldu.¹¹¹

Harem-i Şerif/Mescid-i Aksa (FAY.13.42.43)

¹⁰⁷ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 119; Kaya, "Temîmî, Muhammed b. Ahmed", 40: 423-424.

¹⁰⁸ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 66-67; Sayar, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", 27: 432-434.

¹⁰⁹ Goitein, "Al-Kuds", E12, 5: 327.

¹¹⁰ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 10.

¹¹¹ Gül, 11-13. Yüzyıllarda Kudüs, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1997), 46.

Harem-i Şerif içindeki ihtişamlı Kubbetü's-sahra

Türkmen beyleri Filistin'e yerleşmelerinin ardından bölgede Fâtımîlere bağlı şehirleri de fethetmeye başladılar. Kızılı Bey Fâtımîler'in elindeki Akka kuşatması sırasında vefat etti. Yerine Atsız b. Uvak Türkmen beyi oldu.¹¹² Akka kuşatmasının zor olduğunu anlayan Atsız, bölgede önemli gördüğü, Filistin'in merkezi olan Kudüs'e yöneldi. Şehrin Türk kökenli valisi, kendisine, ailesine ve şehir halkına eman verilmesi şartıyla şehri Atsız'a teslim etti. Böylece Atsız, mukaddes şehri kan dökmeden teslim almış oldu. Kudüs'te hutbe Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okundu (463/1071).¹¹³ Bu durum hem Abbâsîler hem de Selçuklular için büyük bir prestij olmuştur. Atsız, Kudüs'ü fethettikten sonra farklı inançtan pek çok insanın yaşadığı şehirde denge politikası gütmüş; şehirde Müslüman bir vali yerine Fâtımîlerin de kabullenebileceği Ya'kûbî bir Hristiyanı vali olarak atamıştı.¹¹⁴ Bu süreçte Akka'yı alan ve ardından kendisine isyan eden Şöklü'yü ortadan kaldıran Atsız, içte du-

rumu güçlendirdikten sonra Filistin'de değişik şehirleri de alarak bölgede Selçuklu adına hakimiyetini güçlendirmişti.¹¹⁵ Atsız Mısır'ı ele geçirmek üzere bir sefer düzenlediyse de, mağlup olarak geri dönmüştür (469/1077). Öte yandan onun bölgeden ayrılmasını fırsat bilen halk Kudüs'te ayaklanmıştı. Halka eman verip kansız bir şekilde almak isteyen Atsız'ın bu teklifinin kabul edilmemesi üzerine o Kudüs'e ikinci kez, bu sefer silah zoruyla girerek hakim olmuş; isyancıları kılıçtan geçirmiştir.¹¹⁶

Atsız'ın Mısır ve Filistin'de yenilgisi haberi, Selçuklu Sultanı Melikşah'a öldüğü şeklinde ulaştınca, sultan onun yerine kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye ve Filistin melikliğine atamıştır. Yeni valiye Suriye ve Filistin'in yanı sıra Mısır'ın da fethi emri verilmişti. Nizamülmülk'ün itirazına rağmen Melikşah'ın, Atsız'ın Güney Suriye ve Filistin'de kendisine rakip bağimsız bir devlet kurabileceği endişesiyle tehlikeyi daha baştan engellemek amacıyla böyle bir

¹¹² Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 11.

¹¹³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîh Dimesşk*, s. 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, 8: 226; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 65-66; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1: 59.

¹¹⁴ Tetik, 7. *Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi*, 58.

¹¹⁵ Sevim, *Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 66; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 12 vd.

¹¹⁶ Sevim, "Atsız b. Uvak", 4: 92-93; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 17 vd.; Gül, 11-13. *Yüzyıllarda Kudüs*, 48.

atamayı gerçekleştirdiği belirtilir.¹¹⁷ Öte yandan Tutuş, Atsız'ın ölmediğini Melikşah'a bildirmişti. Beraberce Dimaşk'ı savunmuşlarsa da, daha sonra Tutuş, kendisini karşılamakta geç kaldığı, kendisine kardeşiyile birlikte bir komplo hazırladığı bahanesiyle Atsız'ı yayının kirişiyile boğdurmuştur (471/1079).¹¹⁸ Talihsiz bir şekilde katledilen Atsız, Suriye ve Filistin'i 4-5 yıl gibi kısa bir süre içinde fetheden başarılı bir komutandı. Atsız'dan sonra yönetime tam anlamıyla hakim olan Tutuş, Kudüs'ü de ihmal etmedi. Bir birlik göndererek şehri fethetti. Böylece Kaşgar'dan Kudüs'e çok geniş bir coğrafyada Selçuklu hakimiyeti tesis edilmiş oldu.¹¹⁹

Tutuş, Kudüs'e Eksükoğlu Artuk'u atayarak şehri ve çevresini kendisine ikta olarak verdi. 474/1082 yılında Kudüs'e gelen Artuk Bey şehirde yeni bir cami yaptırdı. Artuk Bey, şehirden hiç ayrılmamış; burada vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir (484/1091). Onun ölümünden sonra Kudüs, oğulları Sökmen ve İlgazi'nin iktası olarak devam etmiştir. Bunlar şehri naip-leri vasıtasıyla yönetmeye devam etmişlerdir.¹²⁰

Selçukluların Kudüs'e hakim oldukları çeyrek asırlık dönemde şehir önemli ilmi gelişmelere tanık olmuştur. Bu dönemde önemli bir fıkıh merkezi haline gelen şehirde Şâfiî alimlerden Nasr b. İbrahim el-Makdisî (490/1096) Nasr Medresesi'ni kurmuştu. Medrese Bâbü'l-Esbât kapısının yanındaydı. Dönemin bir başka Şâfiî âlimi Ebü'l-Fadl Atâ el-Makdisî idi. Mescid-i Aksâ'da kurduğu ilim halkalarında pek çok öğrenci yetiştirmişti. Bu dönemde Harem-i şerif'in müstemilâtında da bir Hanefi medresesi kurulmuştu. Ebü'l-Ferec Şîrâzî de Hanbelî medresesinde bu mezhebin öğretileri doğrultusunda dersler veriyordu. Ebü'l-Kasım Mekki b. Abdüsselâm (ö 492/1099) da bu dönemde Kudüs'te yaşamış muhaddislerdendir. Haçlılar tarafından katledilen bu alimin Kudüs tarihine dair bir kitap hazırladığı, ancak Haçlılar'ın Kudüs işgali sebebiyle tamamlayamadığı belirtilir.¹²¹ Kudüs'te doğan, o dönem İslâm dünyasının değişik yerlerinde ilim gördükten sonra Kudüs'e dönerek ilim

halkaları kuran bir diğer alim de Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî'dir (ö. 507/1113). Hz. Peygamber'in nesebini, hayatını ve hadislerini en iyi bilen alimlerden biri olan İbnü'l-Kayserânî güçlü bir hadis hâfızı olup ilmi ve hadisi ön planda tutan bir süffiydi.¹²²

Bu süreçte İslâm dünyasının değişik yerlerinden pek çok alim de Kudüs'e gelip yerleşmişti. Şehre Hanbelî mezhebinin girişini sağlayan, yukarıda kendisinden bahsedilen Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî (486/1093) bunlardan biridir. İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) meşhur eseri er-Risale-tü'l-Kudsîyye'sini Kudüs'te Harem-i şerifte kaleme almıştı. Endülüslü fakih Ebü Bekir el-Turtûşî Kudüs'e gelmiş (484/1091), üç yıl kaldığı şehirde Mescid-i Aksâ'da fıkıh dersleri vermişti. Turtûşî'nin geldiği yıl (484/109) Kudüs'e gelmek üzere Endülüsten hareket eden İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de Kudüs'e gelerek dersler veren alimler arasındadır. Bu sırada Kudüs'te Horasan'dan Endülüse geniş İslâm dünyasının değişik pek çok yerinden ilim adamı bulunmaktaydı. Sadece sünnî mezhepler arasında değil, farklı İslâm mezhepleri ve farklı dinlere mensup alimler arasında da seviyeli ilmi müzakere ve mübahaselerin yaşandığı Kudüs'te Mu'tezile, Kerrâmiye ve Müşebbihe gibi, gayri sünnî mezhep mensupları da Kudüs'ü merkez edinmişlerdi.¹²³

Selçuklu ailesi arasındaki iktidar kavgaları ve Haçlılar'ın faaliyetleri; bu faaliyetleri fırsat bilen Fâtımîlerin gayretleriyle Kudüs tekrar Fâtımî hakimiyetine girmiştir. Emîru'l-Cüyûş Efdal komutasındaki Fâtımî ordusu 40 günlük bir kuşatmadan sonra şehri teslim almıştır (491/1098). Efdal şehirde kalmamış; küçük bir garnizon bırakarak Mısır'a geri dönmüştür.¹²⁴

Bu sırada İslâm dünyası taht kavgaları, emirler arası iktidar mücadeleleri, mezhepler ve tarikatlar arası rekabet ve çekişmeler içerisinde boğuluyordu. Bu durum Haçlılar için bulunmaz bir fırsattı. İslâm dünyasındaki bu kavgaları körükleyen Haçlılar, Antakya'dan sonra bölgede önemli olan Kudüs'ü işgal etmeyi nihayet başarmışlardır (15 Temmuz 1099).

¹¹⁷ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 14, 25.

¹¹⁸ Zehebî, *el-İber fi haberî men gâber*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.), 2: 329; İbn Haldûn, *et-Târîh*, 83.

¹¹⁹ Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 328; Sevim, "Atsız b. Uvak", 4: 92-93.

¹²⁰ Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten XXVII/104* (1962), s. 649-651; Goitein, "Al-Kuds", *EI2*, 5: 328; Korkmaz, "Selçuklular Döneminde Kudüs", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 363.

¹²¹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 119.

¹²² Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", 21: 109-111.

¹²³ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", 120.

¹²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîh Dimeşk*, 221.

KAYNAKÇA

“Isaac”, *EJd2*, X, 35.

Arslantaş, Nuh. *İslâm Toplumunda Yahudiler; Abbâsi ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*. İstanbul: İz Yayınları, 2008.

Arslantaş, Nuh. *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.

Assaf, Simha. *Makorot u Mahkarim be-Toldot Yisrael [Yahudi Tarihine Dair Kaynaklar ve Araştırmalar]*. Jerusalem: Mosad ha-Rav Kuç, 1946.

Avcı, Casim. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 327-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Avcı, Casim. “Mu’tasim-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bar Hebraeus, Gregory Abu'l-Farac. *Abu'l Farac Tarihi, I-II*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.

Basit, Musa İsmail v.dğr. *Kudüs Tarihi*. Trc. Ali Benli ve Komisyon. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.

Beksaç, Engin. “Emeviler: Sanat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 104-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu'l-eşraf*. Nşr. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futûhu'l-buldân*. Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-Hilal, 1988.

Blumenkranz, Bernhard. “Charlemagne”. *EJd2*. 4: 575.

Bozkurt, Nebi. “Kubbetü's-Sahre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 304-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Cüm'atü'l-Aşkar, Üsâme. *Medinetü Beyti'l-Makdis fi'l-karni'l-İslamiyyi'l-ülâ*. Dimaşk: Müessesetü Filistin li's-Sikafe, 2012.

Demirkent, Işın. “Bizans”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Diyyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan. *Târîhu'l-hamîs fi ahyâli nefesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

Duri, Abdulaziz. “Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD”. *Jerusalem in History içinde*. Ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing Ltd, Essex 1989.

Ebü 'Ömer el-Kindî, Ebü 'Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. Nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl, 'Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1424/2003.

Ebü'l-Fidâ', 'İmâd ed-Dîn İsmail b. 'Alî b. Maḥmûd. *el-Muḥtaşar fi Ahbâri'l-Beşer*. 4 Cilt. y.y.: el-Maḥba'atu'l-Huseyniyye, ts.

Ebü'l-Yumn el-'Uleymî. 'Abdurrahman b. Muhammed b. 'Abdurrahman el-Ḥanbelî. *el-Ünsü'l-celîl bi târihi'l-Kuds ve'l-Ḥalîl*. Nşr. 'Ad-nân Yûnus-'Abdulmecid Nebâte. 2 Cilt. Amman: Mektebetü Densis, 1999.

Gil, Moshe. *A History of Palestine 634-1099*, Trc. Ethel Broido. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Gil, Moshe. *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona (634-1099) [İslâmî Dönemde Filistin]*. 3 Cilt. Tel Aviv: Üniversitat Tel Aviv, 1983.

Gil, Moshe. “The Jewish Community”. *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*. Ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi; New York: New York University Press, 1996. pp. 163-199.

Gil, Moshe. “The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, Ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi; New York: New York University Press 1996, s. 1-37.

Goitein, Şlomo Dov. “Al-Kuds”. *EJ2*. 5: 323-339.

Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. trc. C. R. Barber. S. M. Stern. London: George Allen & Unwin Ltd. 1971.

Gombrich, E. H. *A Little History of the World (A Conqueror who Knows How to Rule)*. Yale University Press, 2005.

Grabar, Oleg. *The Dome Of The Rock*. London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006.

Gül, Muammer. 11-13. *Yüzyıllarda Kudüs*. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1997.

Ḥalîfe b. Ḥayyât, Ebü 'Amr Ḥalîfe b. Ḥayyât b. Ḥalîfe el-'Uşfurî. *Târîhu Ḥalîfe b. Ḥayyât*. Thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Daru'l-fikr, 1993.

Hirschberg, Hayyim Z'iv. “'Inyaney Har ha-Zeytim bi'Tkufat ha-Geonim” [Gaonluk Döneminde Zeytin Dağı'na İlişkin Bazı Bilgiler]. *Yediöt ha-Hevra ha-'İyrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikoteha (BJPES)*. 13 (1946-47): s. 156-164.

Hizmetli, Sabri. “Karmatiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hureysât, Muhammed Abdülkadir, “Cerrahiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Şikatu'd-Dîn 'Alî b. el-Ḥasen b. Hibetü'llâh İbn 'Asâkir. *Târîhu Dimesşk*. Nşr. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 80 Cilt. y.y.: Dâru'l-Fikr 1415/1995.

İbn Hacer el-'Aşkalânî, Ebü'l-Faql Ahmed b. 'Alî b. Muhammed b. Ahmed el-'Aşkalânî. *Lisânu'l-Mizân*. Nşr. 'Abdulfettâh Ebü Ğudde. 10 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Ḥaldûn, Ebü Zeyd 'Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Ḥaldûn. *et-Târîh*. Nşr. Ḥalîl Şehhade. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.

İbn Hallikân, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî. *Vefyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Nşr. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1318/1900 (I-III, VI), 1391/1971 (IV), 1415/1994 (V, VII).

İbn Ḥurdâzbih, Ebü'l-Kâsım 'Ubeydullâh b. 'Abdullâh. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut Dâru Sâdir, 1307/1889.

İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omar b. Keşîr el-Kureşî ed-Dimesşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1407/1986; Nşr. 'Alî Şîrî, 1408/1988.

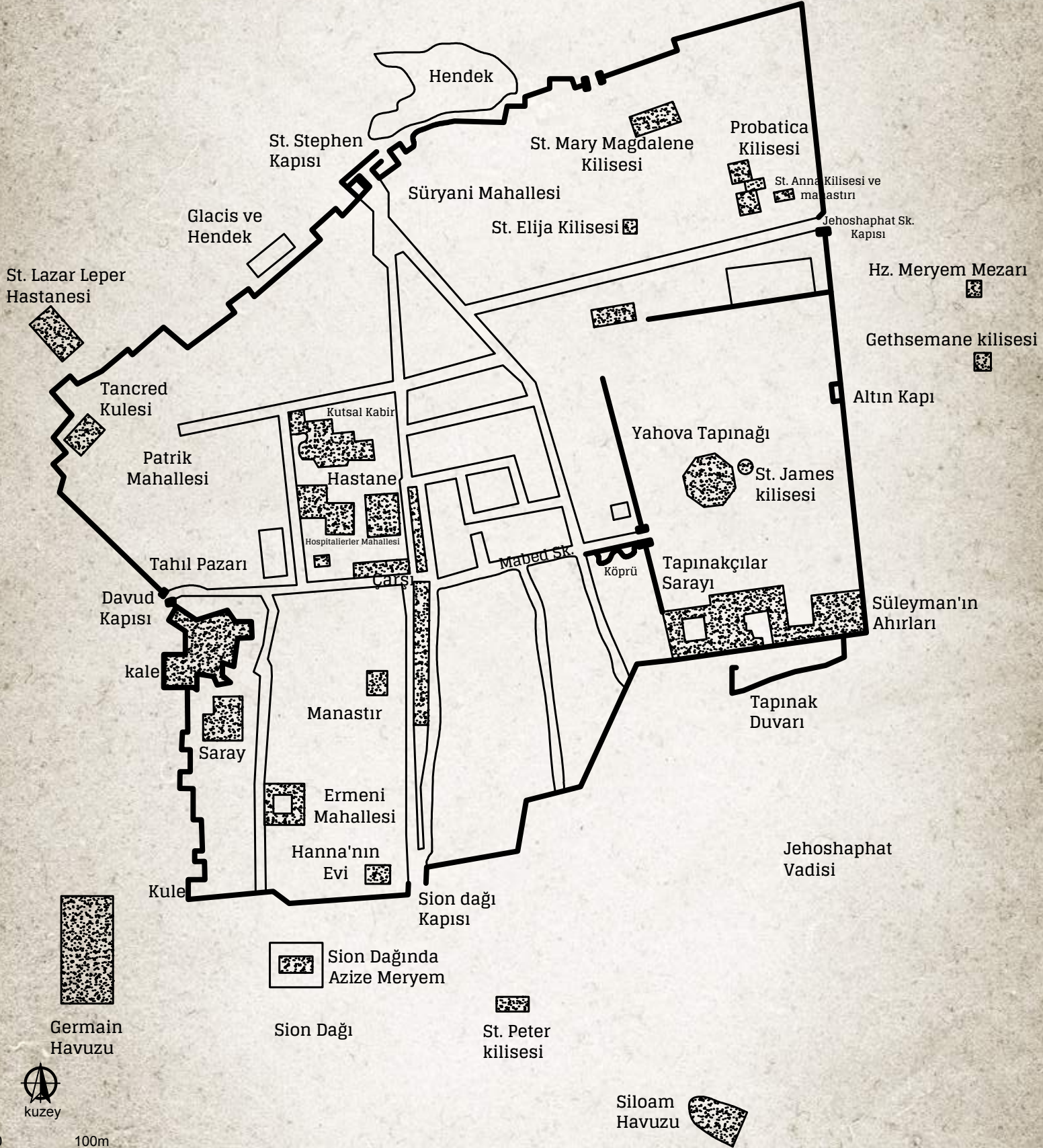
İbn Manzûr, Ebü'l-Faql Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfi 'i. *Muḥtaşaru târihi Dimesşk*. Nşr. Rûhiyye en-Nehâs-Riyâd 'Abdulhamîd Murâd, Muhammed Muḥî. 29 Cilt. Dimesşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.

İbn Mende, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya. *M'arifetu's-Sahâbe*. y.y.: Maḥbû'ât Câmî'atu'l-İmârâti'l-'Arabîyye el-Muttehide, 1426/2005.

- İbn Râhib, Ebû Şâkir Butrûs b. Ebû'l-Kerem. Târîh. Nşr: Luvis el-Yesui Şeyho. Beyrut, 1903.*
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî b. 'Abdillâh. en-Nucûmu 'z-zâhira fî mulûki Mısır ve'l-Kâhira. 16 Cilt. Mısır: Vezâratu's-Şekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, Dâru'l-Kutub, ts.*
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî. el-Muntaẓam fî târihi'l-mulûk ve'l-'umem. Nşr: Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Muştafâ 'Abdulkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1412/1992.*
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. 'Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe. Nşr: 'Alî Muhammed Mu'avviç-'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. 8 Cilt. y.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1415/1994.*
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. el-Kâmil fî'l-Târîh, Nşr: 'Omer 'Abdus-selâm Tedmurî. I-X. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.*
- İbnu'l-Fakîh, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. el-Buldân. Nşr: Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1416/1996.*
- İbnu'l-Kalânîsî, Hamza b. Esed b. 'Alî et-Temîmî. Târîh Dimeşk. Nşr: Suheyl Zekkâr. Dimeşk: Dâru Hisân, 1403/1983.*
- İskender, Mihail Meksi. el-Kuds abre'l-Tarih. Kahire, 1972.*
- Çalkaşandî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî. Meâşiru'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe. Nşr: 'Abdussettâr Ahmed Ferâc. 13 Cilt. Kuveyt: Matba'atu Hükümeti'l-Kuveyt, 1985.*
- Kandemir, Yaşar. "İbnu'l-Kayserânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21: 109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.*
- Kaya, Mahmut. "Temîmî, Muhammed b. Ahmed". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40: 423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.*
- Koca, Salim. "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 22 (2007), 1-37.*
- Kollek, Teddy - Pearlman, Moshe, Jerusalem. Sacred of Mankind: a History of Centuries. Jerusalem, Tel Aviv-Haiifa: Random House, 1967.*
- Korkmaz, Seyfullah. "Selçuklular Döneminde Kudüs". I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler). Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014. 619-627.*
- Küçükaşçı, M. Sabri-Nebi Bozkurt. "Mescid-i Nebevî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29: 281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.*
- Lapidus, Ira M. İslam Toplulukları Tarihi C.1 Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla. Çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.*
- Mağdisî, Ebû 'Abdullâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr el-Beşşârî. Ahsenu'l-tekâsîm fî ma'rifeti'l-'ekâlîm. Beyrut: Dâru Sâdir, 1411/1991.*
- Makdisî, Şihabeddin Ebi Mahmud İbn Temim. Müsîru'l-ğuram ila ziyaret-i Kuds ve's-Şam. Thk. Ahmed el-Huteymî. Beyrut: Daru'l-ceyl, 1994.*
- Mağrîzî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-Huseynî el-Mağrîzî. el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-huṭaṭ ve'l-'aşâr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1418.*
- Mağrîzî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-Huseynî el-Mağrîzî. es-Sulûk li ma'rifeti duveli'l-mulûk. Nşr: Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1418/1997.*
- Mann, Jacob. Texts and Studies in Jewish History and Literature. I-II. Cincinnati, Ohio, USA: Hebrew Union College Press, 1931.*
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî. Murûcu'z-zeheb ve ma'âdimu'l-cevher. Nşr: Es'ad Dâğır. 4 Cilt. Kıum: Dâru'l-Hicre, ts.*
- Ostrogorsky, Georg. Bizans Devleti Tarihi., trc. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.*
- Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi. 3 Cilt.trc. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.*
- Runciman, Steven. "1095 Yılına Kadar [Hristiyan Aleminden] Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları". Trc. Nuh Arslantaş. İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi 21 (2013), s. 39-50.*
- Runciman, Steven. "Charlemagne and Palestine". The English Historical Review. 50/200 (1935), pp. 606-619.*
- Sayar, Süleyman, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. DİA, 27: 432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.*
- Şeşen, Ramazan. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.*
- Sevim, Ali. "Artuk Oğlu İlgazi". Belleten. 26: 104 (1962), s. 649-691.*
- Sevim, Ali. "Atsız b. Uvak", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4: 92-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.*
- Sevim, Ali. Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.*
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtümîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12: 228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.*
- Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî. Musnedu's-Şâmiyyîn - et-Ṭaberânî. Nşr: Hamdî b. 'Abdulmecid es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1984.*
- Tetik, Asiye Derya, 7. Yüzyıldan Haçlı Hakimiyetine Kadar Kudüs Tarihi. Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi, 2018.*
- Theophanes. The Cronicle of the Theophanes (Annu Mundi 6095-6305- A.D. 602-813). Trc. Harry Turtledove. Philedelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.*
- Uleymî, Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahman. el-Ünsü'l-celîl bi târihi'l-Kuds ve'l-Halîl. 2 Cilt. Thk. Adnan Yunus Abdulmecid Ebû Tebbâne. Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420.*
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâğîh. el-Buldân. Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1422.*
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâğîh. et-Ta'rîh. 2 Cilt. y.y. ts.*
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-müşâhîr ve'l-'alâm. Nşr: Beşşâr 'Avvâd Marîf. 15 Cilt. Âlâvly 2003; Nşr: 'Umar 'Abdusselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî 1413/1993.*
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz. el-'İber fî haberi men ğaber. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, ts.*

Haçlı Seferleri Döneminde
Kudüs
(Ms. 1099-1187)

St. Stephen Kilisesi

HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS

Eldar HASANOĞLU*

XI. yüzyılın sonlarında Katolik kilisesi liderliğinde Hristiyanlar Ortadoğu'yu ele geçirmek, Kudüs ve çevresini Müslümanlardan geri almak için askeri harekât başlatmışlardır. Bu harekât çerçevesinde yapılan saldırılar Haçlı Seferleri olarak isimlendirilir. Haçlı Seferleri'nin her ne kadar dışarıdan Doğu Hristiyanlarına yardım ve doğudaki kutsal mekânları, hac yollarını Müslümanlardan koruma amacıyla yapıldığı iddia edilse de, bu bir işgal seferiydi ve ekonomik gayeler ağır basmaktaydı. Haçlı savaşlarında Müslümanlar kadar Katolik olmayan Hristiyanlar da zarar görmüşlerdir.¹

1095'te Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde ateşli vaazının ardından halk galeyana gelmiştir. Soylu ailelerden gelseler bile fakir olan asilzadeler gibi Hristiyan yoksullar da doğunun zenginliklerinden ganimet almak arzusuyla yola koyulmuşlardır. Disiplinsiz birliklerden oluşan bu ordu 1096'da sefere çıkmıştır. Bu, Haçlı Seferleri'nin başlama tarihidir. Bu birliklerin başarısızlığının ardından ertesi yıl başlayan saldırılar sayesinde Ortadoğu'da toprak kazanma başarılı olmuş ve Hristiyanlar kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu Haçlı dalgası neticesinde Urfa'da, Antakya'da, Kudüs ve Trablus'ta Haçlı krallıklar kurulmuştur. 1291'de Katoliklerin Ortadoğu'da son devletleri olan Akkâ'dan çıkarılmasına kadar Haçlılar'ın egemenliği bölgede devam etmiştir.²

1098'de Haçlılar Antakya'dan sonra Kudüs'ü ele geçirme hedefiyle Akdeniz'in kıyısı boyunca güneye doğru ilerlemiş, yol boyunca önlerine çıkan şehirleri yağmalamışlardır. Haçlı ordusu 7 Haziran'da Kudüs yakınlarındaki Nebi Samuel Dağı'na vardıklarında Kudüs'ü uzaktan seyretmişlerdir.

O sırada Kudüs Fatımiler'in elinde idi ve şehri Fatimi valisi İftiharü'd-devle yönetiyordu. İftiharü'd-devle'nin emrinde bin kadar asker vardı. Müslümanlar Haçlılara teslim olmak yerine şehirlerini savunmayı tercih etmişler ve askerlerin yanı sıra şehir halkı da savunma savaşına katılmıştır. Sur içinde kendilerini savunan Müslümanlar, Haçlı ordusunu susuz bırakmak ve böylece kuşatmayı zorlaştırmak amacıyla surun dışındaki su kaynaklarını ve saldırıda kullanılacak her türlü malzemeyi imha etmişlerdir. Kudüs'e saldıran ordunun başında Toulouse Kontu IV. Raymond de Saint Gilles adlı bir komutan vardı. Onun emrinde yirmi bin asker ile yaklaşık bir o kadar da hac niyetiyle orduya katılan Hristiyan bulunuyordu. Müslümanların direnişiyle karşılaşan Haçlılar şehri kuşatmaktan vazgeçmemişlerdir. Kuşatma beş hafta sürmüştür ve bu süre zarfında Haçlıların saldırı denemeleri geri püskürtülmüştür. Haçlılar gıda ve saldırı malzemeleri konusunda Yafa Limanı'nda karaya oturan iki Ceneviz gemisi ile dört İngiliz gemisinden yardım almışlardır. Şehre saldırıda kullanmak amacıyla Cenevizliler gemilerini parçalayıp ahşabını Kudüs'e nakletmiş, bunlardan iki kule yaparak surlara yaklaşmak için kullanmışlardır. Haçlıların Kudüs'e taarruzu 13-14 Temmuz'da başlamış, 15 Temmuz 1099'da Kudüs Haçlıların eline geçmiştir. Şehre ilk olarak kuzeydoğu kapısından Aşağı Lorraine dükü Godefroy de Bouillon'un birliğinden iki şövalye sızmış ve onların ardından Godefroy, kardeşi komutan Eustace, komutan Tancerd ve askerleri öğle saatlerinde Çiçek Kapısı yakınında surları aşarak şehre girebilmişlerdir. Güney taraftaki birlikleri yöneten IV. Raymond'un askerleri Şam Kapısı'nı açınca ana ordu şehre girmiştir. Müslüman halk

* Doç. Dr. Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, eldar.hasanoğlu@ikcu.edu.tr.

¹ Arda Deniz - Koray Kamacı, *Haçlı Seferleri*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 19-20, 156-160; Thomas Asbridge, *The Crusades: The Authoritative History of the War for the Holy Land*, (New York: Harper Collins, 2010), 33-35.

² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 5-9, 73, 81, 89, 97, 239, 257; Steven Runciman, *A History of the Crusades*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), 1: 106-109; Thomas F. Madden, *Concise History of Crusades*, (Lanham: Rowman Littlefield, 2014), 7-9.

Harem-i Şerif bölgesine sığınmıştır. Tankred'in komutasındaki birlikler buraya saldırıp yağmalamış ve Kubbetu's-sahra'nın üzerine Haçlı sancağını dikmişlerdir. Davut Kulesi'ne sığınan vali direnişe buradan devam etse de, burayı kuşatan IV. Raymond'un kendisine ve ordusuna zarar verilmeyeceğini, serbestçe şehirden çıkabileceklerini garanti etmesi üzerine çaresizce teslim olmuş ve ordusuyla birlikte Kudüs'ten ayrılmıştır.³

Haçlıların Kudüs'te yaptıkları kıyımlar sebebiyle kelimenin tam anlamıyla su yerine kan akmıştır. Şehrin ele geçirildiği gün akşama kadar ve ertesi gün öğleye kadar yaşanan vahşet, şehrin tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir vahşettir. Yaşlılara, kadınlara ve çocuklara dahi acımayan Haçlı ordusunun Harem-i Şerife sığınan Müslümanlara dahi acımadığı, istisnasız herkesin katıldığı bu ortamda iki gün içerisinde yetmiş binden fazla kişinin öldürüldüğü ve şehirde kimsenin sağ bırakılmadığı kaynaklarda zikredilmektedir. Öldürülenler arasında inzivaya girme amacıyla şehre gelen, dünyadan el eteğini çekmiş çok sayıda derviş de vardı. Bazı tarihçiler saldırıda Katolik mezhebinden olmayan yerli Hristiyanların da öldürüldüğünü belirtirler. Saldırıyla ilgili günlük şeklinde yazılmış birinci el kaynak olan, yazarı meçhul *Frankların Fiilleri ve Kudüs'e Diğer Haclar* adlı Latince kronik, yaşanan katliamı anlatırken dökülen kanlardan şehrin sokaklarında askerlerin ayak bileklerine kadar yükselen kan seli aktığını yazmaktadır.⁴ Orduyla birlikte Kudüs'e giren Haçlı tarihçi Fulcherius da onu teyit etmekte ve şehir halkının altın paraları yutma ihtimali ile öldürülenlerin karınlarının deşildiğini yazmaktadır.⁵ Şehirdeki camiler, medreseler, evler, dükkânlar yağmalanmış ve ganimet olarak paylaşılmıştır. Ganimetlerin paylaşımında kim ne kadar elde ettiyse onu sahipleneceği prensibi uygulandığı için Haçlı askerlerinin yağmalama şekli akla hayale gelmeyecek şekilde olmuştur.⁶

Haçlıların Kudüs'te yaptığı mezalimi Haçlı tarihçi papaz Raymond d'Aguilers *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* adlı eserinde övünerek anlatmıştır.⁷

Haçlıların Kudüs'teki yağmasından İslami sanat ve mimari eserleri de etkilenmiştir. Mescid-i Aksa ve Kubbetu's-Sahra'daki değerli eşyalar yok edilmiş veya çalınmıştır. Kubbetu's-Sahra'nın binasında bir değişikliğe gidilmemiş, burası Haçlıların Templum Domini adını verdikleri bir kiliseye dönüştürülmüş, kümbetinin üzerine bir haç, içerisine ikonlar konulmuş, o zamana kadar açıkta duran Hacer-i Muallak kayasının üzeri mermer ile

³ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 47-54, 89-93; Runciman, *A history of the Crusades*, I, 265-267, 279-282, 286-288; Şefik C.A. Mahmud, *Tarihü'l-Kuds*, (Amman: Darü'l-Beşir, 1984), 253-255; Hüseyin Mehasine v.dğr. *Tarihü Medineti'l-Kuds*, (Kıyeyt: Mektebetü'l-Felah, 2003/1423), 153-154.

⁴ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum/The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Çev. Rosalind Hill, (London/New York: T. Nelson, 1962), s. 91-92.

⁵ *Fulcher of Chartres, A history of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Çev. Frances R. Ryan, (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 121-122.

⁶ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 55-59; Deniz - Kamacı, *Haçlı Seferleri*, 104-106; Adrian J. Boas, *Jerusalem in the time of the Crusades*, (London: Routledge, 2001), 9-13; Cecile Morrison, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, (Ankara: Dost, 2005), 36-37; Simon S. Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, (İstanbul: Pegasus, 2016), 214-217.

⁷ *Raymond D'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Çev. John H. Hill, Laurita L. Hill, (Philadelphia: American Philosophical Society, 1968), 125-128.

örtülmüştür. Haçlılar Mescid-i Aksa'yı Templum Solomonis veya Palatium Solomonis şeklinde adlandırarak burayı saraya dönüştürmüşlerdir. Daha sonra Tapınak Şövalyeleri tarikatına verilen Mescid-i Aksa erzak deposu amacıyla kullanılmıştır. Yakındaki Mervan Mescidi de atların bağlandığı ahıra dönüştürülmüştür. Müslümanların sürekli ikametinin yasaklandığı şehirdeki camiler ya kiliseye dönüştürülmüş ya da farklı amaçlarla kullanılmıştır. Yeni kiliselerin inşa edildiği Kudüs, genelde eski görünüşünü korumakla birlikte tam bir Hristiyan şehri haline gelmiştir.⁸

Haçlıların Kudüs'ü İşgali

Müslümanlar şehri geri almak için uğraşmış, bu amaçla Fatimilerin veziri Efdal bir ordu hazırlamıştır. Bu orduya katılan diğer Müslüman devletlerin tebaaları Kudüs'e doğru yola çıkmış ve Remle'ye kadar gelmişlerdir. Bazı kaynaklar bu orduda yirmi bin, bazıları ise elli bin askerin bulunduğunu yazıyorlar. Fatimiler 5 Ağustos'ta Kudüs'e elçi göndererek şehrin teslim edilmesini talep etseler de, tahta çıkmış olan Godefroy bunu reddetmiş; Haçlı ordusu ile Müslümanların ordugâhı Askalan Kalesi'ne doğru taarruza geçmiştir. Müslümanlar savaşa hazırlıksız yakalanınca yenilmiş ve böylece Kudüs Haçlıların elinde kalmıştır.⁹

Haçlılar Kudüs'te Latin Krallığı tesis etmişlerdir. Selahaddin Eyyubi'nin 1187 yılında Kudüs'ü ele geçirmesine kadar bu krallık batı Avrupa kökenli Katolik Hristiyanlar tarafından yönetilmiş, civardaki diğer Hristiyan devletler de buraya bağlanmıştır. Her ne kadar papalığın amacı şehirde teokratik bir sistem kurmak olmuşsa da, şartlar gereği bu gerçekleşmemiştir. Tahta ilk çıkan, şehre ilk giren birliklerin komutanı Godefroy de Bouillon olmuştur. Godefroy dindar bir insandı ve tevazu eseri olarak kral unvanı almamış ve kendisini "Kutsal Kabrin Muhafızı/Advocatus Sancti Sepulchri" statüsüyle adlandırmıştır. Bir yıl sonra o ölünce yerine kardeşi Urfa kontu I. Baudouin/Baldwin (1100-1118) geçmiştir. Ağabeyinden farklı olarak o kral unvanını kullanmıştır. Kudüs'teki Katolik din adamları ile çatışmamak için tacını Beytullahim'de giymiş, bu gelenek sonraki krallar tarafından da sürdürülmüştür. Şehri ele geçiren ordu, Kudüs patrikliğine Papaz Arnoul'u getirmiştir. Katı Katolik olan Arnoul diğer Hristiyan mezheplerine karşı çok sert olmuş, onların din adamlarını Kutsal Kabir kilisesinden kovmuştur. Onun atanmasında kendisine danışılmamasından hoşlanmayan Papa, 1099'un sonlarında Pisa başpiskoposu Daimbert'i yeni Kudüs patriği olarak atamıştır.

⁸ Mehasine, Tarihu medineti'l-Kuds, 155-157; Arif B. el-Arif, Tarihu'l-Kuds, (Kahire: Dari'l-Mearif, 1994), 74, 76; Francis E. Peters, Jerusalem, (Princeton: Princeton University Press, 1995), 314-318, 320-323; Karen Armstrong, A History of Jerusalem, (London: Harper Collins, 1996), 276-277.

⁹ Runciman, A history of the Crusades, 1: 286-287, 295-297, 303-304.

Haçlılar'ın Kudüs'te Müslümanları Katledişi

Katoliklerin yönetimindeki Kudüs'te hayat genel olarak diğer Hristiyan mezheplerin mensupları için zorlu geçmiş, yerli halk Haçlıların yaptığı zulümlerden bıkmış, Müslümanların yönetimindeki günleri özlemişlerdir. Yerli Hristiyanlar içerisinde Haçlılarla iyi anlaşan, Ermeniler olmuştur. Onlar şehrin ele geçirilmesinde Haçlılara yardım ettikleri için diğerlerinin yararlanmadığı pek çok imkândan yararlandırılmışlardır. Kudüs Haçlı krallığının resmi dini Katolik mezhebi, resmi dili Latince olmuştur. Veraset sistemi ile tahta çıkan kral, asillerden oluşan Yüce Divan'a karşı sorumluydu. Yüce Divan kralı seçtikten sonra yeni kral Papa'nın onayına sunuluyordu. Bu durum, Papa'ya Kudüs kralı üzerinde egemenlik hakkı doğurmasa da, Kudüs'ü yönettiği için onun da Papa üzerinde muhtemel üstünlük iddiasını engelleyen bir faktördü. Kudüs patriği din adamları arasından seçilir, kral tarafından onaylandıktan sonra görevine başlayabilirdi. Yönetimsel bir sorun yaşanması için yeni seçilecek patriğin, Papa'nın itiraz edeceği birisi olmamasına özen gösterilirdi.

Krallığın ordusu baronlar, asiller, şövalyeler, tarikat şövalyeleri, din adamları ve yaya askerlerden oluşuyordu ve şehre sürekli gelmekte olan Hristiyanlar da bu orduya katılıyordu. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması sadece kralın değil kilisenin de sorumluluğundaydı. Kıyı şehri olsa da krallığın deniz kuvvetleri yoktu ve bu açık İtalya şehir devletlerinin filoları ile kapatılıyordu. Kudüs Haçlı krallığında yeni askeri tarikatlar kurulmuş veya tarikatlar askereleşmiştir. Örneğin Tapınak Şövalyeleri tarikatı burada kurulmuş, hasta hacılara hizmet amacıyla kurulan Hospitalier tarikatı da bir şövalye tarikatına dönüştürülmüştür. Bu dini-askeri tarikatlar zaman içerisinde gelişmiş ve orduda stratejik noktalarda görev almışlardır. Yönetimdekiler sadece Frank, Bizans, Ermeni ve batıdan gelenlerle evlenmeye özen gösterdikleri halde sıradan insanlar yerli Hristiyanlarla da evlenmiş, böylece krallığın nüfusu bölgenin kültür özelliklerini benimsemiştir. Yerli Hristiyanlarla kaynaşan Haçlılar yaşamın her alanında onlardan etkilenmişlerdir.¹⁰

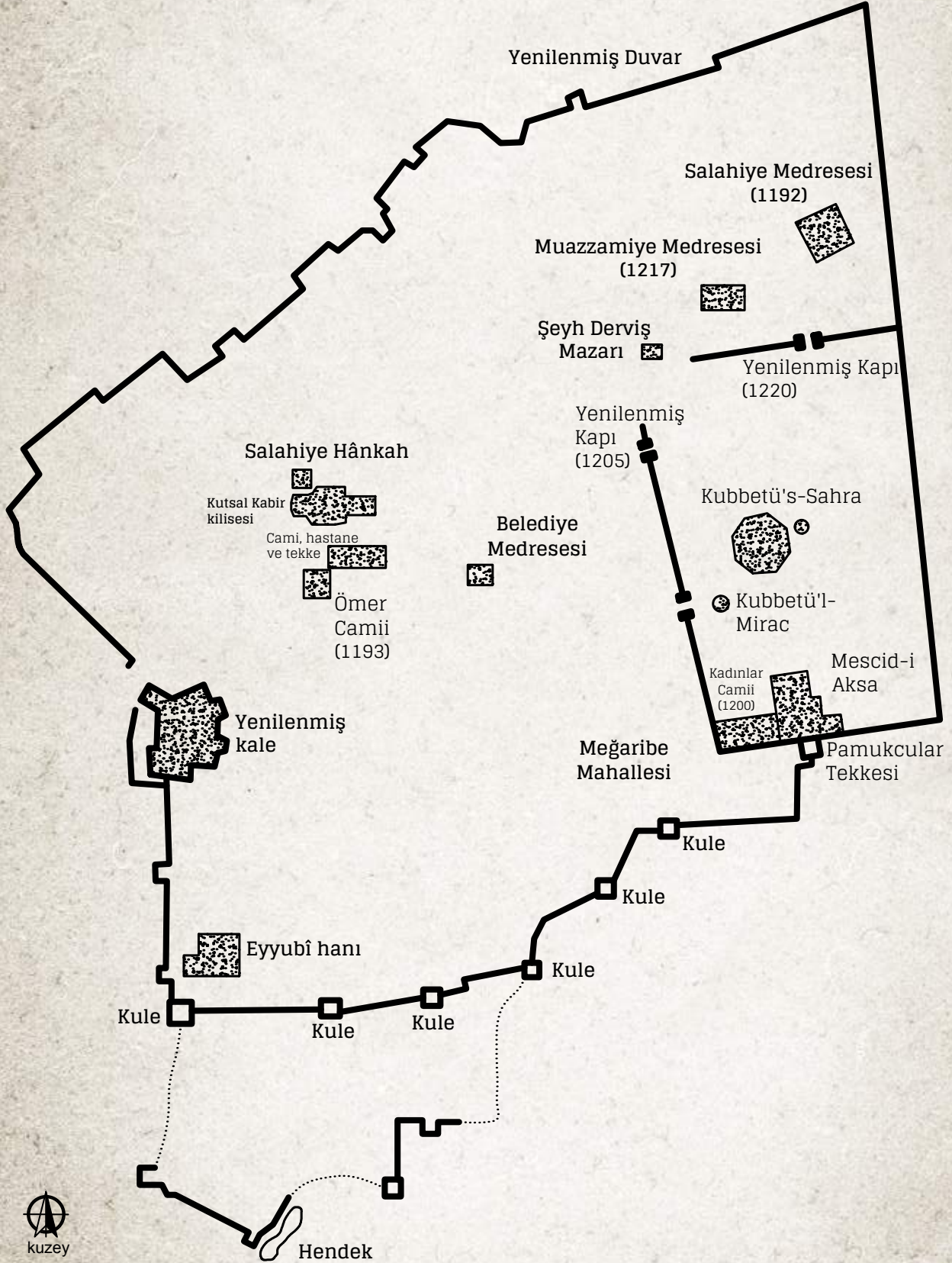
¹⁰ Runciman, *A history of the Crusades*, 1: 289-292, 294-298, 315-326; Madden, *Concise History of Crusades*, 35-37, 46-48; Morrison, *Haçlılar*, 104-115; Ahmet Türkan, "Başlangıçtan günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milî ve Nihal* 10/2 (2013), 36-39, 41-44.

KAYNAKÇA

- Armstrong, Karen. A History of Jerusalem. London: Harper Collins, 1996.*
- Asbridge, Thomas. The Crusades: The Authoritative History of the War for the Holy Land. New York: Harper Collins, 2010.*
- Boas, Adrian J. Jerusalem in the Time of the Crusades. London: Routledge, 2001.*
- D'Aguilers, Raymond. Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem. Çev. John H. Hill, Laurita L. Hill. Philadelphia: American Philosophical Society, 1968.*
- Demirkent, Işın. Haçlı Seferleri. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.*
- Deniz, Arda - Kamacı, Koray. Haçlı Seferleri, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.*
- el-Arif, Arif B. Tarihu'l-Kuds. Kahire: Darü'l-Mearif, 1994.*
- Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127. Çev. Frances R. Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.*
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum/The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem. Çev. Rosalind Hill. London/New York: T. Nelson, 1962.*
- Madden, Thomas F. Concise History of Crusades. Lanham: Rowman Littlefield, 2014.*
- Mahmud, Şefik C.A. Tarihu'l-Kuds. Amman: Darü'l-Beşir, 1984.*
- Mehasine, Hüseyin v.dğr. Tarihu Medineti'l-Kuds. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 2003/1423.*
- Montefiore, Simon S. Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi. Çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus, 2016.*
- Morrison, Cecile. Haçlılar. Çev. Nermin Acar. Ankara: Dost, 2005.*
- Peters, Francis E. Jerusalem. Princeton: Princeton University Press, 1995.*
- Runciman, Steven. A history of the Crusades, I. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.*
- Türkan, Ahmet. "Başlangıçtan günümüze Kudüs Latin Patrikliği". Milet ve Nihal. 10:2 (2013): 29-61.*

Eyyubîler Döneminde Kudüs (Ms. 1187-1250)

kuzey

0 100m

SELAHADDİN EYYUBİ VE EYYUBİLER DÖNEMİNDE KUDÜS

Ziya POLAT*

Selahaddin Eyyubi Dönemi

İslam'ın ilk kıblesi Kudüs 637/8 yılından 15 Temmuz 1099 tarihine kadar Müslümanların hakimiyetinde kalmıştır. Bu süre zarfında, yaklaşık 462 yıl, Kudüs halkı nadir dönemler dışında genelde huzur içinde yaşamıştır. Fakat 1098'de Haçlıların bölgeye gelmesiyle birlikte durum değişmiştir. 15 Temmuz 1099'da şehir ele geçirildiğinde halk kılıçtan geçirilmiş, Fatimiler adına şehri yöneten Vali İftiharüddeve ve maiyeti dışında canlı çıkan kimse olmamıştı. Söz konusu vali de Davud Kulesi'nin teslimi karşılığında canını kurtarabilmişti. Haçlılar şehirdeki katliamı bitirip işgali tamamladıktan sonra Kudüs'te Mescid-i Aksa'nın sınırları içerisinde bulunan yapıları kilise ve yönetim merkezlerine dönüştürerek, amaçları dışında kullanmış, böylece şehri 88 yıl boyunca yönetmişti.¹

Haçlıların yaklaşık bir asır süren işgali boyunca bölgede yaşayan Müslümanlar büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Özellikle işgalin birinci dönemi olarak tanımlanabilecek İmâdüddin Zengi'nin (ö. 1146) Musul'a Atabey olarak atandığı 1127 yılına kadarki süreçte, Müslümanları himaye edecek kimse olmadığı için tarifsiz acılar yaşanmıştır. Önce İmâdüddin Zengi, sonrasında oğlu Nureddin Mahmud (ö. 1174) bölgede Haçlıları domine edecek bir düzen kurmalarına rağmen Kudüs işgal altında kalmaya devam etmiştir. Fakat onların mücadelesi ve oluşturdıkları

yapı Selahaddin Eyyubi (ö. 1193) gibi bir komutana yol haritası olmuştur. Sultan Haçlılarla mücadelenin liderliğini üstlendiğinde bazı hedefler belirlemiştir. Bunlar; bölgede Müslümanlar arasında birliği sağlamak, Kudüs'ü fethetmek ve Haçlıları bölgeden çıkarmaktı. Nitekim ilk işi de, Nureddin'den sonra bölünen Müslümanlar arasındaki birliği sağlamak oldu.² Yaklaşık 12 yıl süren bu dönemde bazen Haçlılarla antlaşmalar yaparak onları pasif durumda bıraktı. 1185 yılında yaptığı antlaşma Kerek-Şevbek kontu Renaud de Chatillon (ö. 1187) tarafından bir kervana el konularak ihlal edilince ikinci hedefi olan Kudüs'ün fethi süreci de başladı. 1 Mayıs'ta Safuriye'deki başarı ve 4 Temmuz 1187'de Hittin'de elde edilen zafer, Kudüs'ün fethine giden yol oldu.

Selahaddin henüz Askalan kuşatmasındayken, Kudüs'e bir heyet göndermiş, kan dökülmesini istemediğini ve onlara tanıyacağı bazı haklar karşılığında şehri kendisine teslim etmelerini istemişti, fakat bu cömert teklif Kudüs'teki Haçlı liderleri tarafından kibirli bir şekilde reddedilmişti. Bunun üzerine sultan şehri kılıçla alacağına dair yemin etmişti.³ Kudüs surlarına at süren Sultan, 20 Eylül 1187'de şehre yakın bir noktada konakladı. Bu esnada savunmaya Balian d'Ibelin (ö. 1193) ve Patrik Heraklius (ö. 1190) liderlik etme hazırlıkları yapmaktaydı. Şehir bu esnada taşıyabileceğinden fazla nüfus barındırmaktaydı.

* Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ziyapolat@artuklu.edu.tr.

¹ Ziya Polat, "Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri", *Milel ve Nihal* 16/1 (01 Temmuz 2019): 175-198.

² M. A. Köhler, *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East*, Trc. P. M. Holt (Leiden-Boston: Brill, 2013), 213.

³ Ernoul, *Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, Trc. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 154-155; Peter W Edbury, Trc., *The conquest of Jerusalem and the Third Crusade* (Aldershot: Ashgate Pub., 1998), 55; Poole, *Selahaddin Kudretli Sultan ve İslamın Bütünleştiricisi*, 205; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 2: 388.

Müslümanların fethettiği yerlerdeki Haçlılar şehrin kutsiyetine güvenerek buraya gelmişlerdi. Müslümanlar şehrin önüne varmadan önce önemli miktarda savaştı ve şövalye de şehri savunmak üzere gelmiş ve gerekli önlemleri almaya başlamışlardı. Müslüman tarihçiler şehirde altmış bin civarında yaya ve atlı askerin varlığından bahsetmişlerdir. Aynı şekilde savunma ile ilgili hazırlıklar öyle ileri düzeyde yapılmıştı ki Haçlılar surların üstüne bile mancınıklar kurmuşlardı. Dolayısıyla şehrin önünde karargâh kuran İslam ordusu gördüğü manzara karşısında endişeye kapılmış ve şehri fethetmenin zor olduğunu fark etmişti.⁴

Selahaddin bir yandan kuşatmayı başlatmak için hazırlıklarını yaparken diğer yandan da müdafilere son bir kez şehri teslim etmeleri için teklifte bulundu. Fakat bu teklif de reddedildi. Bunun üzerine Selahaddin ikinci kez şehri kılıçla fethedeceğine dair yemin etti.⁵ Sultanın bütün iyi niyetine rağmen Haçlılar savunma yapmakta kararlıydı. Bunun üzerine önce karargâhın yerini Zeytin Dağı civarına (Amuda Kapısı ile Sihyun Klisesinin olduğu taraf) taşıdı, ardından 26 Eylül günü saldırı başladı. İlk günkü şiddetli çarpışmalar sonucu Müslümanlar şehrin surlarına varıp lağım kazmaya başlamışlardı. Nitekim üç gün süren yoğun

saldırıları sonucunda şehrin kuzey yönünde Cehennem vadisi denen yerde suru yıkmaya muvaffak olmuşlardı. Bu durum şehirde kargaşanın ortaya çıkmasına sebep olmuş, müdafiler surun delinen kısmını korumaya cesaret edebilecek asker bulamadığı gibi halk da galeyana gelmiş, ileri gelenlerden Selahaddin'in merhametine sığınmayı talep etmekteydiler. Balian ve patrik diğer ileri gelenlerle yaptıkları uzun tartışmalar sonunda şehri ellerinde tutamayacaklarını anlamışlar ve Selahaddin'den eman talebinde bulunmaya karar vermişlerdi. 29 Eylül'de gönderilen heyet sultandan sert bir muamele görmüş, daha önce yaptığı tekliflerin reddedilmesi sonucu yaptığı yeminleri sebep göstererek gelen heyeti 1099'da yaptığınız gibi yapacağım ve kötülüğün karşılığı misliyle diyerek geri çevirmiş, fakat bu esnada da kayıtsız şartsız bir teslimiyetin çözümlenebileceği izlenimini de vermişti. Çünkü halifeye gönderdiği mektupta oldukça iyi şartlarda antlaşma teklif edildiği söylenmekteydi. Selahaddin'in bu çıkışı Haçlıları panikletmiş, sonraki gün bizzat Balian'ın karargâha gelmesine sebep olmuştu. Balian'ın şehri yakıp yıkmaya tehdidi, çaresiz cesareti ve bütün taleplerinin kabul edileceği sözü üzerine sultan antlaşma yapmaya ve Haçlılara eman vermeye razı olmuştu.⁶ Buna göre antlaşma:

"Fakir ve zengin ayırımı olmaksızın erkekler için on, kadınlar için beş, erkek ve kız çocuklar için de iki dinar fidye ödemeleri kararlaştırıldı. Kararlaştırılan fidyeyi kırk gün içinde ödemeler kurtulacak, kırk gün geçtiği halde belirlenen meblağı ödemeyenler de köle olarak kabul edilecekti."⁷

⁴ Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye: Sîretü Salâhüddin*, Ed. Cemaleddin Şeyyâl (*Kahire: Mekebetü'l-hancı*, 1994), 134; İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî fi'l-fethi'l-kausî* (*Kahire: Dâri'l-menâr*; 2004), 67, 70; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi*, Trc. Abdülkerim Özyayın (*İstanbul: Bahar Yayınları*, 1991), 11: 431-432; Bündârî, *Sene'l-Berka's-Şâmi*, Ed. Ramazan Şeşen (*İstanbul: IRCICA*, 2004), 393-395; Ebu Şâme, *Kütübü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*, Ed. İbrahim Şemseddin, 1. Baskı (*Beyrut: Dâri'l-kütübi'l-ilmîyye*, 2002), 3: 338-339; Cemaleddin Muhammed İbn Sâlim İbn Vâsil, *Mifjerricü'l-kürüb, fi ahbâri Beni Eyyüb*, Ed. Cemaleddin Şeyyâl, 1. Baskı (*Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabi*, 1957), 2: 212; Ricardus, *Chronicle of the Third Crusade: a translation of the Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*, Trc. Helen J Nicholson (*Aldershot: Ashgate Publishing, Ltd.*, 1997), 38; Malcolm Cameron Lyons - D. E. P. Jackson, *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, Trc. Zehra Savan, 1. Baskı (*İstanbul: Pınar Yayınları*, 2006), 332.

⁵ İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhüddin*, 134; Edbury, *The Conquest of Jerusalem*, 55; Ricardus, *Chronicle of the Third Crusade*, 38; Lyons - Jackson, *Selahaddin*, 332.

⁶ İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhüddin*, 134-135; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 432-433; el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî*, 71; Bündârî, *Sene'l-Berka's-Şâmi*, 396; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, 2002, 3: 340-341; Edbury, *The Conquest of Jerusalem*, 58; İbn Vâsil, *Mifjerric*, 1957, 2: 213; Ernoul, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 169-175; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 389-390; Lyons - Jackson, *Selahaddin*, 333.

⁷ el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî*, 74; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 433; Bündârî, *Sene'l-Berka's-Şâmi*, 396-397; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, 2002, 3: 341; Ernoul, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 175; Ricardus, *Chronicle of the Third Crusade*, 38; Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, Trc. Ömer Rıza Doğrul (*Ankara: Türk Tarih Kurumu*, 1987), 2: 445.

Kroniklerde küçük farklar olmakla birlikte antlaşmanın bu çerçevede yapıldığı anlaşılmaktadır. 27 Recep/2 Ekim günü imzalanan antlaşma sonucu şehir kılıçla alınmış gibi teslim edilecek, içerdekiler de sultanın esirleri olarak ancak fidye ile serbest kalabileceklerdi. Hz. Peygamber'in (as) miraç yolculuğuna denk gelen bu muazzam tevafuk Kudüs'ün fethini daha da anlamlı hale getirmişti.⁸ Selahaddin Eyyubi antlaşma çerçevesinde elde edilecek gelir-

den ziyade Kudüs'ü fethetmekle onu Müslümanların kahramanı haline getirecek olan sonuca odaklanmıştı. Nitekim on binlerce esir herhangi bir bedel alınmadan serbest bırakılmıştı.⁹ Onun merhameti günümüze kadar devam edecek Selahaddin efsanesinin oluşmasına sebep olacaktır. Selahaddin'in tavrı kendisinden önce Kudüs'ü ele geçiren galiplerin tavrıyla anlamlı bir tezatlık teşkil etmekteydi.¹⁰

Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs fethi

⁸ İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhüddin*, 135; *el-İsfahâni, el-Fethu'l-kussî*, 73; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 433; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, 2002, 3: 341-345; Ricardus, *Chronicle of the Third Crusade*, 38-39; Ernoul, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 177; Lyons - Jackson, *Selahaddin*, 333; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 390; Poole, *Selahaddin Küdretli Sultan ve İslâmın Bütünleştiricisi*, 209; Ramazan Şeşen,

⁹ *Salâhüddin Eyyûbi ve Devri (İstanbul: İSAR, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000)*, 121. *el-İsfahâni, el-Fethu'l-kussî*, 72-73.

¹⁰ Edbury, *The Conquest of Jerusalem*, 57-64; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 390-391; Poole, *Selahaddin Küdretli Sultan ve İslâmın Bütünleştiricisi*, 209-2010.

Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs fethi

Antlaşmanın tamamlanmasıyla Müslüman askerler şehre girdiler. Doğal olarak hedeflerinde Mescid-i Aksa vardı. Bu çerçevede yapılan ilk iş Kubbetü's-sahra'nın tepesinde bulunan ve altından yapılmış Haç'ın Müslümanların sevinç gösterileri içerisinde indirilmesi olmuştu. Bu esnada Haçlılar arasında ise üzüntüden bağrışmalar ve ağlama sesleri duyulmaktaydı. Ardından mübarek mekanlar yeniden eski hallerine dönüştürüldü. Özellikle sahra taşının etrafında küçük bir kilise inşa edilmiş, mescidin avlusunda şövalye tarikatları için binalar yapılmıştı. Bunlar sultanın emriyle ya yıkıldı ya da yeniden düzenlendi. Belki bu süreçteki en ilginç olay sahra taşı ile ilgili olanıydı. Haçlılar ilk geldiklerinde taştan aldıkları parçaları batıya götürüp eşit ağırlıkta altınla değişiyorlardı. Bir

müddet sonra bununla ilgili bir ticaret alanı ortaya çıkmıştı. Kudüs'ü yönetenler böyle devam ederse taşın biteceğinin farkında olarak üstünü mermerle kapatmışlardı. Mescide girildikten sonra yapılan işlerden biri de bu mermerin sökülmesi olmuştu. Bütün bu işlemlerden sonra mescidin içi ve avlusu temizlendi, gül suyuyla yıkandı, sonraki Cuma 4 Şaban/8 Ekim gününde Mescid-i Aksa'da ilk hutbe okundu ve Cuma namazı kılındı. İşgalden sonra Kudüs'teki ilk hutbe dönemin alimlerinden Muhyiddin İbnü'z-Zekî'ye nasib oldu.¹¹ Bu süreçte Nureddin Zengî'nin yaptırdığı minberi Halep'ten getirtip Mescid-i Aksa'ya koydurması Selahaddin'in vefasının büyük örneklerinden biridir.¹² İbnü'l-Esîr fetihten sonra Kudüs'te yapılanları şu şekilde anlatmaktadır:

¹¹ İbnü'l-Esîr; *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 435; *el-İsfahâni, el-Fethu'l-kussî*, 76; *Ebu Şâme, Ravzateyn*, 2002, 3: 376-380, 396-397; *İbn Vâsıl, Müferric*, 1957, 2: 218, 230; *Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 382; *Ziya Polat, Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015)*, 218-219.

¹² *İbn Vâsıl, Müferric*, 1957, 2: 228-229; *Ebu Şâme, Ravzateyn*, 2002, 3: 392-393.

¹³ *İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi*, 1991, 11: 435-436.

¹⁴ *İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi*, 1991, 11: 441.

¹⁵ *Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi*, 2: 446; *İbn Şeddâd, Siretü Salâhuddin*, 202; *Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 392.

“Salâhaddin cuma namazını kıldıktan sonra Mescid-i Aksâ'nın tamir edilmesini, sağlam ve mükemmel bir surette yapılması ve nakışlarına özen gösterilmesi için bütün imkânların seferber edilmesini emretti; bunun üzerine benzersiz güzellikte mermerler, Kostantiniyye yapımı altın yaldızlı siyah taşlar ve ihtiyaç duyulan diğer şeyleri getirdiler. Bunlar yıllar boyu biriktirilmişti. Hemen tamirata girişildi. Binalardaki resimleri yok ettiler. Franklar Sahrâ'nın üzerine mermer döşeyerek onu gözden kaybetmişlerdi. Salâhaddin bunun açığa çıkarılmasını emretti.”¹³

Kudüs'ün fethinden sonra şehir bölgede hacca giden kabilelerin ilk uğrak yeri oldu. Hacılar Mekke'ye gitmeden önce Kudüs'e uğrayıp orada bir müddet kaldıktan sonra yollarına devam ediyorlardı.¹⁴ Doğu Roma imparatoru İsaakios Angelos (ö. 1204) Kudüs'ün fethinden sonra bir elçi heyeti göndererek Selahaddin'in zaferini kutladı ve şehirdeki kiliseleri ve kutsal yerlerin Ortodoks patrikliğine verilmesi ricasında bulundu. Sultan önce tereddüt etse de alimlerle yaptığı istişareden sonra buraların Rum patrikliğine verilmesini kabul etti. Selahaddin'in bu iyi niyeti üçüncü Haçlı seferi boyunca karşılık bulacak, imparator bu süre içerisinde iyi ilişkilerini koruyacaktır.¹⁵

Kudüs'ün fethinin Batı'da büyük bir hareketliliğe sebep olacağı şüphesizdi. Nitekim çok geçmeden papalık yeni bir Haçlı seferi çağrısında bulunmuştu. Dolayısıyla Kudüs'ün fethi Müslümanlar açısından büyük bir başarı olarak görülse de ondan daha önemli olanın bundan sonraki süreçte şehri elde tutmak olduğu bilinmekteydi. Nitekim çok geçmeden Alman, İngiliz ve Fransa krallarının papanın çağrısına karşılık verdikleri ve yeni Haçlı seferine katılacakları bilgisi gelmişti.¹⁶ Selahaddin bu haberler üzerine hızlı bir şekilde Haçlıların işgalinde kalan son yerleri de almak için harekete geçmişti. Fakat bütün çabalarına rağmen sahil şeridinde bulunan Sur şehrini alamamıştı.

Bu durum üçüncü Haçlı seferi esnasında Müslümanlar açısından büyük zafiyetlerin doğmasına sebep olacak, Haçlıların bölgede tutunmasına zemin oluşturacaktı.¹⁷ Selahaddin durumun hassasiyetine binaen Kudüs'te gerekli önlemleri almayı ihmal etmeyecektir. Özellikle Sur'u kuşatmak üzere şehirden ayrıldığında yönetimle ilgili gerekli düzenlemeleri yapmıştı.¹⁸ Kuşatmanın başarısız olması üzerine Ocak 1189'da kurban bayramını idrak etmek üzere kardeşi Melik Adil ile birlikte Kudüs'e gelmişti.¹⁹

Üçüncü Haçlı seferinin amacı Kudüs'ü Müslümanlardan almak olsa da, bu hiçbir şekilde mümkün olmadı. Bölgeye gelen İngiltere ve Fransa kralları zamanlarının büyük bir kısmını Akka Kuşatması ile harcadılar. Yaklaşık iki yıl süren kuşatma sonunda Haçlılar şehri 12 Temmuz 1191 tarihinde antlaşma ile almayı başardılarsa da güçlerinin büyük bir kısmını tüketmişlerdi. Fakat Akka stratejik açıdan önemli bir merkezdi, çünkü burası Dimaşk, Haleb, Kudüs ve sahildeki şehirler hatta Mısır için silah deposuydu. Akka'nın kaybı silah bakımından Müslümanların zayıflaması düşmanın ise güçlenmesi anlamına geldiği gibi Selahaddin'in uğruna bütün mücadelesini yürüttüğü Kudüs'ü de tehlikeye sokmuştu.²⁰ Nitekim Haçlı liderlerinin sonraki adımları sultanın iki yılda fethettiği Kudüs Kralığı topraklarının tamamını talep etmeleri oldu. Fakat bu küstah tavırları dik-

¹³ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 435-436.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 11: 441.

¹⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 2: 446; İbn Şeddâd, *Siretü Salâhuddin*, 202; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 2: 392.

¹⁶ Edbury, *The Conquest of Jerusalem*, 73, 76; Ermoul, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 198-199; İbn Şeddâd, *Siretü Salâhuddin*, 178; el-İsfahâni, *el-Fethu'l-kussî*, 179; İbn Vâsil, *Müferric*, 1957, 2: 322; David Nicolle, *Üçüncü Haçlı Seferi 1191*, Trc. L. Ece Sakar (*Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2011), 19; P.M Holt, *Haçlılar çağı: 11.yüzyıldan 1517'ye yakındoğu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003)*, 59.

¹⁷ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, 2002, 3: 348; Polat, *Salâhaddin Eyyübi'nin Haçlı Siyaseti*, 221.

¹⁸ el-İsfahâni, *el-Fethu'l-kussî*, 221.

¹⁹ İbn Vâsil, *Müferric*, 1957, 2: 278.

²⁰ İbn Şeddâd, *Siretü Salâhuddin*, 257-258; el-İsfahâni, *el-Fethu'l-kussî*, 269-270; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi*, Trc. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 12: 65; Ebu Şâme, *Kütübü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*, Thk. İbrahim Şemseddin, 1. Baskı (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002), 4: 255, 262; İbn Vâsil, *Müferric*, 1957, 2: 356, 360; Polat, *Salâhaddin Eyyübi'nin Haçlı Siyaseti*, 230-232.

kate alınmadığı gibi bir yıl süren uzun bir mücadele dönemi sonunda İngiltere kralı Richard (ö. 1199) önderliğindeki Haçlılar 1 Eylül 1192 tarihli Remle antlaşmasıyla Kudüs'ün Müslümanlara ait olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bu mücadele esnasında sul-

tan defalarca Kudüs'e gitmiş, şehirdeki tahkimatı ve savaş hazırlıklarını teftiş etmişti.²¹ Aynı tavrını antlaşmadan sonra da devam ettirmiştir. Ebû Şâme de İmadüddin Kâtib el-İsfahânî'den şu ifadeleri aktarmaktadır:

“Sultan antlaşmadan sonra durumu kontrol etmek üzere Kudüs'e döndü. Oradayken şehrin surlarını tahkim ettirdi, yapıları restore edilmesi için çalışmaları başlattı, hendekleri derinleştirdi, şehirdeki yolları tamir ettirdi, açtığı medresenin vakfına bir çarşı ve arazi ekletti, aynı şekilde sufilerin ihtiyaçları için düzenlemeler yaptı, Kamame caddesindeki bir kiliseyi bimaristana dönüştürdü, oraya her çeşit ilaç koydurdu, Sihyun kilisesini surların içine aldırıldı ve böylece kilise şehrin içinde kalmış oldu.”²²

Remle antlaşmasından kısa bir süre sonra İngiltere kralı memleketine geri dönünce Sultan Selahaddin Memluklerden İzzeddin Curdik adlı emiri naib olarak görevlendirdikten sonra 15 Ekim 1192'de Kudüs'ten ayrıldı, çevredeki yerleşim yerlerine uğrayarak durumu gözden geçirdi, ardından 4 Kasım tarihinde Dimaşk'a döndü. Bir müddet sonra hastalanan sultan 4 Mart 1193 tarihinde vefat etti.²³

Selahaddin Sonrası Kudüs

Selahaddin'in vefatından sonra Eyyubiler arasında meydana gelen haneler kavgaları Kudüs'ün birçok defa aile üyeleri arasında el değiştirmesine sebep olmuştur.²⁴ Fakat buna rağmen hiçbiri 1128-1129 yılında Melik Kâmil'in (ö. 1238) yaptığı gibi şehri Haçlıların hakimiyetine terketilmemiştir. Bu esnada dördüncü ve beşinci Haçlı seferleri en az zararlı atlatılmış, Kudüs

büyük sıkıntılarla da olsa Müslümanların hakimiyetinde kalmıştı. Özellikle beşinci Haçlı seferinde Haçlıların eline düşmesin diye surlar ve Kudüs'ün bir kısmı tahrip edilmiş, antlaşma masasında şehir dahil bölgenin tamamı Dimyat karşılığında Haçlılara teklif edilmesine rağmen Haçlılar tahrip edilen şehrin onarımı için üç yüz bin dinar gibi büyük bir rakam talep edince antlaşma yapılamamıştı. Haçlıların aşırı öz güveni Nil nehrinin sularına gömülünce, Kudüs son anda Haçlılara teslim edilmekten kurtarılabilmişti.²⁵

Melik Adil'in (ö. 1218) vefatından sonra oğulları Melik Kâmil, Melik Muazzam (ö. 1227) ve Melik Eşref (ö. 1237) arasında hakimiyet mücadelesi devam etmekteydi. Diğer iki kardeş Melik Kâmil'in sultanlığını tanımalarına rağmen onun iç işlerine müdahale etmesini istemiyorlardı. Melik Kâmil de onları kendi hakimiyeti için tehlike

²¹ İbn Vâsil, *Müferric*, 1957, 2: 402-403; İbn Şeddâd, *Siretü Salâhuddin*, 344-346; el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî*, 316; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 70, 72, 81; Ricardus, *Chronicle of the Third Crusade*, 371; Polat, *Salâhaddin Eyyübî'nin Haçlı Siyaseti*, 245, 281-282.

²² Ebu Şâme, *Ravzateyn*, 2002, 4: 194. Benzer ifadeleri İbnü'l-Esir de kullanmaktadır: (İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 81-82.)

²³ Bahaaddin İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, Trc. Mehmet Selim Bilge, 1. Baskı (Lis Yayınları, 2015), 364-374; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 82.

²⁴ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 99, 107-107, 112; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, 23-24, 26-28.

²⁵ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 162, 165, 278, 283, 285.

olmaktan çıkmaları amacıyla mücadele etmekteydi. Bu durum her iki tarafı da zaafa uğrattırıyor, özellikle Kudüs'ün durumunu tehlikeye sokuyordu. Melik Kâmil kardeşlerine karşı durumunu sağlamlaştırmak amacıyla Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Friederich (ö. 1250) ile ittifak yapma yollarını arıyordu. Bu amaçla 1126 yılında Fahreddin Yusuf b. Şeyhüşşüyûh'u bazı hediyelerle Sicilya'ya göndermiş, buna karşılık İmparator da ona Kont Thomas von Acerra başkanlığında bir heyet göndermişti. Sultan Kâmil bu duruma çok sevinmiş, heyete değerli hediyeler vererek imparatorun bölgeye gelmesi halinde Kudüs ve civarını ona verebileceğini söylemişti. Aslında Kudüs ve civarı onun hakimiyetinde değildi, o, Melik Muazzam'ı zor durumda bırakmak için böyle bir teklifte bulunmuştu. Elçi Melik Muazzam'ın yanına gitti fakat sert ve beklenmedik bir cevap alınca eli boş dönmek zorunda kaldı.²⁶ Fakat Melik Kamil'in bu teklifi II. Friederich'in söz vermesine rağmen uzun zamandır çıkamadığı Haçlı seferine başlamayı düşünmesine sebep oldu.

İmparator çok geçmeden hazırlıklara başladı, fakat yoldayken sıtma hastalığına yakalandı. Tedavi olmak için sefere ara vermesine rağmen ordunun Kudüs patriğinin komutasında yoluna devam etmesini istedi. İmparatorun tedavisi uzayınca Papa IX. Gregorius (ö. 1241) onu aforoz ederek Haçlı seferine katılmasını yasakladı. Fakat II. Friederich papanın kararına aldırış etmeden yoluna devam etti. Bu esnada Melik Muazzam ölmüş, yerine oğlu Nâsir Dâvud (ö. 1258) geçmiş, böylece Melik Kâmil rahatlamıştı. Fakat İmpa-

rator bölgeye geliyordu. Dolayısıyla Melik Kâmil hem bölgeyi hakimiyeti altına almak hem de İmparatoru karşılamak için Temmuz 1128'de Şam'a hareket etti. Bu esnada Melik Eşref ile gizli görüşmeler yapıyordu. Nitekim yapılan antlaşma sonucu Dimaşk ona verilmiş, böylece imparator ile antlaşma yapmak için elini rahatlatmıştı.²⁷

İmparator bölgeye geldiğinde Haçlılardan beklediği desteği bulamadı. Bu sebeple Kudüs meselesini diplomatik yollarla çözme amacındaydı. Diğer yandan Sultan Kâmil de kardeşinin ölümüne rağmen yeterince güçlü olduğunu hissetmiyordu. Çünkü Haçlılarla savaşmak için halk arasında yeterli desteğe sahip değildi. Ayrıca ordusunun bir kısmı Dimaşk kuşatmasındaydı. Üstelik Moğolların önünden kaçan Harizmşah ordusunun artıkları bölgeye gelmiş, Moğolların da varması an meselesiydi. Ayrıca Anadolu Selçuklu devleti ve çevredeki diğer beylikler topraklarını genişletmek için fırsat kolluyorlardı. Bütün bu sorunlar Sultan Kamil'in savaşı göze alamayacağını gösteriyordu. Dolayısıyla II. Friederich ile sorunu diplomatik yollarla çözebileceğine inanmaktaydı. Çünkü imparatoru kendisi bölgeye davet etmişti. Bu şartlar altında müzakereler başladı. Aylarca süren tartışmalarda her iki taraf da diğerinden tavizler koparma çabasındaydı. İmparator Kudüs'e ilave olarak daha fazla toprak alıp görüntüyü kurtarma derdinde, Sultan Kâmil de en az tavizle halkın tepkisini minimize etme amacındaydı. Neticede 7 Mart 1229 tarihinden itibaren 10 yıl 5 ay 40 gün sürecek bir antlaşma yapılmasına karar verildi.²⁸ Buna göre:

²⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, 4. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 3: 162; Şeşen, Selahaddin'den Baybars'a, 153-154.*

²⁷ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a, 154-155.*

²⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, 2008, 3: 161; Şeşen, Selahaddin'den Baybars'a, 156.*

“Kudüs, Yafa’ya kadar bir koridor ve bu koridor üzerindeki köyler ile Lüd Haçlılara bırakılmış, fakat şehir merkezi dışındaki topraklar; el-Halil, Nablus ve el-Gavr gibi yerler Müslümanların hakimiyetinde kalmıştır. Kudüs’e bağlı bu yerlerin valisi şehrin kuzeyindeki el-Bire denen yerde oturacaktır. Aynı şekilde şehir merkezindeki Müslümanlara ait olan Kubbetü’s-Sahra ve Mescid-i Aksa’nın dahil olduğu Harem-i Şerif bölgesi Müslümanların yönetiminde kalacak, buralarda serbestçe ezan okuyup ibadetlerini yerine getirebileceklerdi. Hristiyanlar bu yerleri ancak Müslümanların refakatinde ziyaret edebileceklerdi. Ayrıca Melik Muazzam döneminde tahrip edilen Kudüs surları onarılmayacaktı.”²⁹

Antlaşma yapıp Kudüs bu tarihten itibaren 1917 yılına kadar Eyyubi, Memluk ve Osmanlı gibi sadece Müslüman hanedanlar ve devletler arasında el değiştirdi, şehirdeki Müslümanların çıkmaları gerektiği ilan edilince orada ve bölgede yaşayan Müslümanlar arasında büyük bir tepki oluştu. Selahaddin’in fethi üzerinden 42 yıl geçmiş, Müslümanlar artık oranın yerleşik halkı haline gelmişti. Kudüs gibi mübarek bir beldenin ellerinden alınması zorlarına gitmişti. Onun Kudüs’e yerleştirdiği Müslüman ailelerin büyük bir kısmı ağlayıp Sultan Kamil’in yaptığı antlaşmayı ayıplayıp ona lanet ederek şehirden çıkmak zorunda kalmıştı. Bütün olumsuzluklara rağmen Sultan Kâmil Harem-i Şerif’in Müslümanların elinde olması ve surlarının onarılamayacak olmasını teselli sebebi saymıştır. Çünkü surlar tahkim edilmediği müddetçe istedikleri zaman şehri alabileceklerini söylemekteydi.³⁰

Kudüs yaklaşık on beş yıl Haçlıların hakimiyetinde kaldı. Sultan Kamil’in ifade ettiği gibi Müslümanların şehri istedikleri zaman alabilecekleri bir durum oluşmadı. Nitekim antlaşmanın süresi bitmeden 9 Mart 1238 yılında Melik Kâmil vefat etmiş, Kudüs Haçlıların hakimiyetinde kalmaya devam etmişti.³¹ Bir müddet sonra durum daha

da kötüleşmiş, 1243 yılında Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail, Hımıs hâkimi Melik Mansur, Halebliler ve Melik Nâsır Dâvud, Melik Salih Necmeddin’e (ö. 1249) karşı Haçlılarla ittifak yapmışlardı. Antlaşmaya göre Kudüs, Taberiye ve Askalan Haçlılara bırakılmıştı. İbn Vâsıl 1244 yılı Nisan-Mayıs aylarında Mısır’a giderken Kudüs’e uğradığını Sahra taşının üstünde elinde şarap bardaklarıyla ayın yapan ruhbanlar ve papazlar gördüğünü, Aksa Mescidi’nde de çan asılı olduğunu ve ezanın yasaklandığına şahit olduğunu ifade etmektedir.³² Fakat Haçlıların bu sevinci uzun sürmemiştir. Melik Salih Necmeddin’in bölgeye gelen Harizmşah ordusunun artıklarını Mısır’a kendisiyle ittifak kurmaya davet etmesi üzerine Harran civarında bulunan on bin atlı süvari fırtına gibi Dımaşk bölgesine girdi. Geçtiği yerleri yağmalayarak yoluna devam eden ordu 11 Temmuz’da Kudüs’e girdi, şehri yakıp yıktı, iç kalede direnen Haçlıların şehirden çıkmalarına müsaade edildi fakat onlar da yolda iken yağmacıların hedefi oldu. Böylece Kudüs kesin bir şekilde Müslümanların hakimiyetine girmiş oldu. Kudüs bu tarihten itibaren 1917 yılına kadar Eyyubi, Memluk ve Osmanlı gibi sadece Müslüman hanedanlar ve devletler arasında el değiştirdi.³³

²⁹ İbnü’l-Esir, *İslâm Tarihi*, 1991, 12: 446; Cemaleddin Muhammed İbn Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kürüb, fi ahbâri Beni Eyyüb*, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, (Kahire: Dâru’l-fikri’l-Arabi, 1957), 4: 241-242; Ebu Şâme, *Kitâbü’r-Rav zateyn fi ahbâri’l-devleteyn*, Thk. İbrahim Şemseddin, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2002), 5: 233-234; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 3: 163-164; Şeşen, *Selahaddin’den Baybars’a*, 157.

³⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, 1957, 4: 243; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 3: 164; Şeşen, *Selahaddin’den Baybars’a*, 157.

³¹ M. Sedar Bekar, “el-Melikü’l-Kâmil, Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 69.

³² Cemaleddin Muhammed İbn Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kürüb, fi ahbâri Beni Eyyüb*, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, (Kahire: Dâru’l-fikri’l-Arabi, 1957), 5: 332-333; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 3: 194; Şeşen, *Selahaddin’den Baybars’a*, 199.

³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, 1957, 5: 336-337; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2008, 3: 194-195.

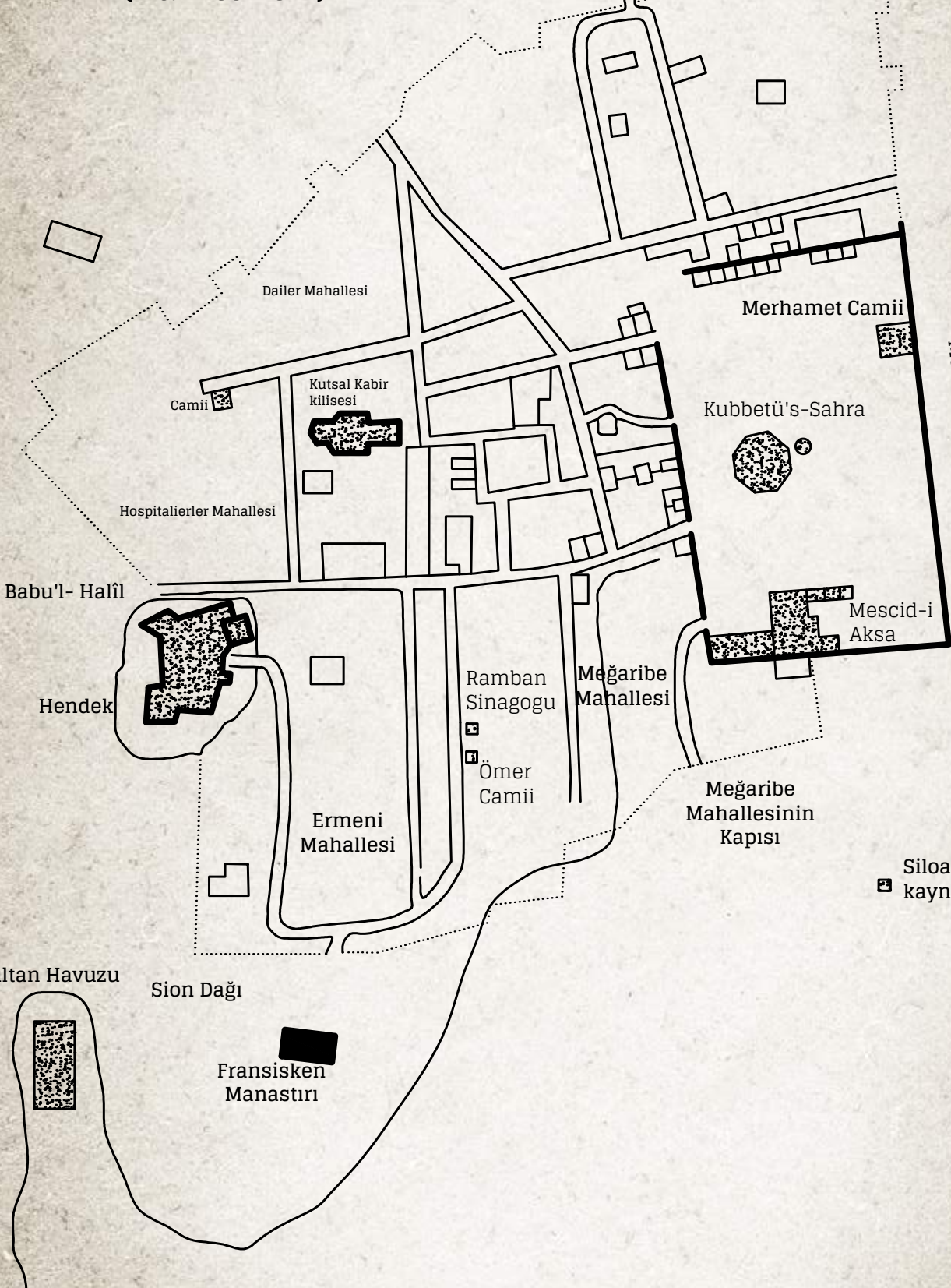
KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Bekar, M. Sedar. "el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 68-70. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bündârî. *Sene'l-berki's-Şâmî*. Ed. Ramazan Şeşen. İstanbul: IRCICA, 2004.
- Ebu Şâme. *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*. Ed. İbrahim Şemseddin. 1. Bs. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Edbury, Peter W. Trc. *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade*. Aldershot: Ashgate Pub., 1998.
- Ernoul. *Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*. Trc. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Holt, P.M. *Haçlılar Çağı: 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- İbn Şeddad, Bahaaddin. *Selahaddin-i Eyyubi*. Trc. Mehmet Selim Bilge. 1. Baskı. Diyarbakır: Lis Yayınları, 2015.
- İbn Şeddâd, Bahâeddin. *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye: Sîretü Salâhud-din*. Ed. Cemaleddin Şeyyâl. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994.
- İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed İbn Sâlim. *Müferricü'l-kürüb fi ahbâri Benî Eyyüb*. Ed. Cemaleddin Şeyyâl. 1. Bs. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1957.
- İbnü'l-Esîr. *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. Trc. Abdülkerim Özeydin. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İşfahânî, İmâdiiddin el-Kâtib el-. *el-Fethu'l-kussî fi'l-fethi'l-kudsî*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 2004.
- Köhler, M. A. *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East*. Trc. P. M. Holt. Leiden-Boston: Brill, 2013.
- Lyons, Malcolm Cameron - Jackson, D. E. P. *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*. Trc. Zehra Savan. 1. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Nicolle, David. *Üçüncü Haçlı Seferi 1191*. Trc. L. Ece Sakar. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Polat, Ziya. "Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri". *Milel ve Nihal* 16/1 (01 Temmuz 2019): 175-198. <https://doi.org/10.17131/milel.584986>.
- Polat, Ziya. *Salâhaddin Eyyübî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Poole, Stanley Lane. *Selahaddin Kudretli Sultan ve İslamın Bütünleştiricisi*. Trc. Nice Damar. 1. Baskı. Avesta Basın Yayın, 2012.
- Ricardus. *Chronicle of the Third Crusade: a translation of the Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*. Trc. Helen J Nicholson. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 1997.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. 4. Baskı. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Şeşen, Ramazan. *Salâhaddin Eyyübî ve Devri*. İstanbul: İSAR, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000.
- Şeşen, Ramazan. *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*. İstanbul: İSAR, 2007.

Memlûkler Döneminde Kudüs (Ms. 1250-1517)

Sahire Mezarlığı

Dailer Mahallesi

Merhamet Camii

Camii

Kutsal Kabir kilisesi

Kubbetü's-Sahra

Hospitalierler Mahallesi

Müslüman Mezarlığı

Babu'l- Hafîl

Absalom Sütunu

St. James Klisesi

Yahudi Mezarları

Mescid-i Aksa

Hendek

Ramban Sinagogu

Meğaribe Mahallesi

Ömer Camii

Meğaribe Mahallesinin Kapısı

Ermeni Mahallesi

Siloam kaynağı

Sultan Havuzu

Sion Dağı

Fransisken Manastırı

Hinom Vadisi

0 kuzey 100m

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE KUDÜS

Cengiz TOMAR*

Eyyubiler'in son döneminde bir-birleriyle sürekli mücadele eden zayıf liderlerin hâkimiyetinde kalan Mısır ve Suriye, 1250 yılında Memlük Devleti'nin kurulmasıyla daha istikrarlı bir yönetime kavuşmuştur. Böylece bölgedeki Moğol ve Haçlı tehdidine karşı istikrarlı bir yönetim kurulmuş oldu. Memlüklerin ilk yıllarında Kudüs, Mısır'da yönetimi ele geçiren Memlükler ile Suriye'yi elinde bulunduran Eyyubi emirlerinin nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Eyyubi melikleri ve Memlükler bu nüfuz mücadelesinde üstünlük kazanmak amacıyla Kudüs'ü bölgede mevcut Haçlılar'a vermeyi dahi teklif etmişlerdir.

Bu nazik durumda Abbasi Halifesi elçilerini göndererek, 1253 yılında Eyyubi emirleri ile Memlükler arasında bir anlaşma yapılmasını temin etti. Bu anlaşmaya göre Kudüs Mısır hakimi Memlükler'in hâkimiyetinde kaldı. Ancak çok geçmeden şehir tekrar Eyyubi meliklerinin idaresine geçti. Kudüs 1256-1260 yılları arasında Eyyubi meliki en-Nasır Yusuf'un elindeydi. 1260 yılında Eyyubiler ile Memlükler arasında yapılan anlaşmayla tekrar Memlüklerin eline geçen Kudüs, Memlüklerin 1260'da Moğol ordusunu Ayn Calut'ta mağlup etmesinin ardından 1516 sonlarında Osmanlı yönetimine geçinceye kadar Memlük idaresinde kaldı. Bilad-ı Şam (günümüzde Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün) Eyyubiler döneminde her bir melikin idaresinde şehir devletleri şeklinde yapılmıştı. Bu yapıyı devam ettiren Memlükler, Kudüs'ü önce valilik, ardından nâiblik olarak Dimaşk nâibu's-sultana'sına bağlamıştır. Bu sebeple Kudüs'teki her türlü idari ve dini vazifenin ataması Dimaşk

naibliği tarafından yapılmaktaydı. Şehirde imarında Tenkiz gibi güçlü Dimaşk naibleri, Kudüs vali ve naiblerine nazaran daha etkili bir konumdaydı. Kudüs, Haçlılar dönemi hariç, İslam tarihi boyunca genellikle siyasi ve askeri ehemmiyetinden ziyade dini-manevi bir önemi haizdi. Memlükler döneminde de bu uygulama cari olmuş, Kudüs naibleri Şam, Halep, Gazze ve Safed gibi naibliklere nazaran askeri hiyerarşi içerisinde daha düşük rütbeli yöneticilerle temsil edilmişti. Kudüs 1376 yılında valilikten niyabete yükseltildiğinde naibler merkez Kahire'den atanmakla birlikte şehirdeki diğer görevliler Şam naibi tarafından atanmaya devam etti.

Şehirde diğer Memlük kentlerinde olduğu gibi nâibu's-sultana'nın (vali) yanı sıra Nâibü'l-Kal'a (Garnizon komutanı), Memlük emirleri ve askerleri arasındaki sorunları çözmek için bir hâcib, bir manada belediye başkanı görevlerini yapan bir kâşif, şehir pazar ve çarşılarındaki fiyatları ve malların kalitesini kontrol eden muhtesib ve bir kadının yanısıra Kudüs'ün dini önemi ve yapıları nedeniyle, Kudüs ve Halil'deki haremelerden sorumlu olan nâziru'l-haremeyn ve Kıyame Kilisesi nazırı, harem-ü şerif imamı ve Kudüs hatibi gibi görevliler bulunmaktaydı.

Üç semavi dinin kutsal şehri Kudüs'e Memlük sultanları özel bir önem atfetmişlerdir. Şehir medreseler, camiler, su kanalları, sebiller, hanlar ve çarşılar vasıtasıyla adeta yeniden inşa edildi. Kudüs günümüzde de bir Eyyubi-Memlük silüeti taşır. Hemen hemen bütün önemli Memlük sultanları şehirde tamiratlar yaptırıp vakıflar

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi / Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektörü, cengiztomar@hotmail.com.

tahsis etmişlerdir. Fakirler ve ilim talep edenlere yardım etmek amacıyla hayır kuruluşları teşekkül ettirmişlerdir. Sultan I. Baybars, Kalavun, Ketboğa, Laçin, Melik Nasır Muhammed b. Kalavun, Melik Eşref II. Şaban, Berkuk, Nasır Ferec, Şeyh el-Mahmudi, Eşref Barsbay, Kayıtbay ve Kansu Gavri gibi Memlûk sultanları Kudüs ve Mescid-i Aksâ'da pek çok tamirat ve inşaa faaliyetinde bulunmuşlardır. Memlûk sultanlarının yanısıra Şam valisi Tenkiz gibi devlet adamları, Memlûk sultanlarının eşleri ve kızları, büyük tüccarlar ve eşraf da bu imar faaliyetinde katkıda bulunduğu gibi daha bu dönemde Osmanlı ve Türk devlet adamları da bu yoğun imar ve inşaa faaliyetine destek olmuşlardır.

Kudüs'ü birkaç defa ziyaret eden Bahrî Memlûk sultanlarından I. Baybars, Kubbetü's-sahra'nın yıkılan kısımlarını tamir ettirmiştir. Surların dışında şehre gelen tâcirleri karşılamak ve fakirleri barındırmak maksadıyla bir de han yaptıran I. Baybars bazı köylerin gelirini şehirdeki kutsal mekânların bakımına ayırmıştır. Yine Kudüs'ü ziyaret eden sultanlardan Kalavun 681'de (1282), şehre gelen fakirler için Ribâtu Kalavun'u (Ribâtü'l-Mansûrî) yaptırmıştır. Sultan Lâçin de Mihrâb-ı Dâvûd'u ihya etmiştir. Kudüs'ün Bahrî Memlûkler devrinde esas gelişmesi Muhammed b. Kalavun döneminde (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) olmuştur. Mescid-i Aksâ ve Kubbe-

tü's-sahra'yı tamir ettiren sultan bu yapının etrafındaki kemerleri de yaptırmış, Mescid-i Aksâ'nın arka tarafını mermerle kaplatmış, Harem-i Şerifteki bazı mâbedlerin kubbelerini yaldızlatmıştır.

Kaynaklar, bu faaliyetlerin büyük bir itina ile yapıldığını ve yıllar sonra bile yeniliğini koruduğunu kaydetmektedir. Kırk yıldan fazla hüküm süren Muhammed b. Kalavun döneminde pek çok medrese, çarşı, han, hamam ve ribât yapılmış, Kudüs Kalesi yenilenmiş ve şehre su getirilmiştir. Kalemnin batı köşesindeki cami 1310 yılında inşaa edilmiştir.

Sultanların Kudüs'e olan ilgisi Burcî Memlûkleri zamanında da devam etmiştir. Berkuk ziyaret maksadıyla Kudüs'e gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. 1386'da Dârü'l-vekâle (Kaysâriyye) adıyla bilinen Hânû'z-Zâhir'i yeniden yaptırmış, Kudüs'ün su yolunu (Kanâtü'l-arûb) tekrar inşaa ettirmiştir. Barsbay, Eyyübî sultanlarından el-Melikü'l-Muazzam Îsâ'nın 1216'da yaptırmış olduğu sebili (sebîlü Şa'lân) tamir ettirmiştir (832/1429). el-Melikü'z-Zâhir Çakmak, Kubbetü's-sahra'nın yıldırım düşmesi sonucu yanan kubbesini onartmıştır. 857'de (1453) tahta çıkan el-Melikü'l-Eşref İnal, Mescid-i Aksâ'yı tamir ettirmiş ve Kayıtbay döneminde onarıldığından daha sonra Sebîlü Kayıtbay olarak bilinen sebili yaptırmıştır.

Kayıtbay Sebili (MT Arşivi)

Kayıtbay tarafından tekrar yaptırılan Eşrefiyye Medresesi (MT Arşivi)

Bu sebele su temin eden Kanâtü's-sebil'i Hoşkadem 1462'de yenilemiştir. Ayrıca Kayıtbay tarafından yıktırılarak yeniden yaptırıldığı için el-Medresetü'l-Eşrefiyye olarak da bilinen el-Medresetü's-Sultâniyye Hoşkadem devrinde bina edilmiştir. Sultan Kayıtbay, Eşrefiyye Medresesi'ni 887'de (1482) yeniden yaptırdığı gibi uzun yıllar ihmal edilen Kanâtü's-sebil'i ve Sebîlü Kayıtbay'ı tamir ettirmiştir.

Sultanların yanı sıra emîrlar ve yakınları, zengin tüccarlar, ulemâ ve şehre başka bölgelerden göç etmiş kimseler de şehrin imar faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde Kudüs'te elli civarında medrese ve yirmi civarında zâviye, hankah ve ribât mevcuttu. Bunlar arasında Emîr Alâeddin Aydoğdu'nun (ö. 666/1267) inşa ettirdiği Ribâtu Alâeddin (Bâsiriyye), Emîr Alemüddin Sencer ed-Devâdâr es-Sâlihî'nin yaptırdığı Devâdâriyye Hankahı (695/1295), Dimaşk Hanbelî şeyhi Vecîhüddin Muhammed b. Osman et-Tenûhî'nin 701 (1302) yılında vakfettiği Medresetü'l-Vecîhiyye, Emîr Rükneddin Baybars'ın vakfı olan Medresetü'l-Câlikîyye (707/1307) ve 715-720 (1315-1320) yıllarında inşa edilen Cavliyye Medresesi ile Sellâmiyye, Kerîmiyye, Emîniyye ve Hatuniyye medreseleri Bahrî Memlûkleri devrinde yaptırılan hayır kurumlarıdır.

Emîrlar tarafından inşa ettirilen yapıların en muhteşemi, Şam nâibi Emîr Tenkiz en-Nâsirî'nin 729'da (1329) yaptırdığı Tenkiziyye Medresesi ile Sûku'l-Kattânî'dir. Burcî Memlûkleri döneminde inşa edilen medreseler arasında Ebû Bekir Ali eş-Şeybânî (ö. 797/1395) için Hoca (Tâcir) Fahreddin el-Mevsilî tarafından yaptırılan Mevsiliyye Medresesi, Emîr Cehârkes el-Halîlî tarafından vakfedilen Medresetü'l-Cehârkesiyye ile (Şerkesiyye) Sübeybiyye ve Bâsitiyye medreseleri önemlidir.

Ortaçağ boyunca genel olarak 10.000 civarında olan şehrin nüfusu, Memlûkler döneminde, istikrara bağlı olarak, 20.000'e kadar çıkabilmekteydi. Yönettikleri topluma yabancı olan köle asıllı Memlûkler, gerek mühtedi psikolojisi ile dini sebepler, gerekse kendilerini, yönettikleri ancak yabancı oldukları topluma kabul ettirme ve meşrulaştırma gibi siyasi sebeplerle Kudüs gibi kutsal şehirlere önemli yatırımlar yaptılar. Vakıflar yoluyla desteklenen pek çok medrese yapılması, özellikle Moğol istilası nedeniyle Anadolu ve Irak'tan bölgeye göçen ulemayı Kudüs'e celbetmiştir. Memlûkler döneminde şehirdeki istikrarlı hayat, siyasi ve askeri bir merkez olmayan Kudüs'ü Mağrib ve Meşrik'ten hicret eden ulemanın yerleştiği bir konuma

taşımıştır. Bahri Memlûkler döneminde ticaretin gelişmesi de şehrin nüfusunun artmasının amillerinden biridir. Memlûkler döneminde, çoğunluğu oluşturan, Müslümanların yanısıra pek çok mezhebiyle Hristiyanlar ile Museviler de, kültür ve inançlarını özgürce yaşayabildikleri, şehirde meskûndular. Kudüs'te bu dönemde Türk ve Çerkes kökenli Memlûkler, Araplar ile Türkmenler yaşamaktaydı.

Memlûkler döneminde bölgede güvenlik ve istikrarın yaygınlaşması ve ekonominin gelişmesi ilmi hayatın da zenginleşmesine yol açtı. Memlûkler dönemi İslam tarihinde en fazla eserin telif edildiği dönemlerden biri oldu. Memlûkler dini motivasyonlarının yanında toplumda kendilerine muhalefet edebilecek tek grup olan ulemayı desteklemekteydi. Bu destekten en fazla faydalanan şehirlerden biri de Kudüs'tü. Memlûkler döneminde pek çok ulema ailesi ve ilim talebiyle seyahate (rihile) çıkanlar Kudüs'e gelmekteydi. Mağrib'teki reconquista ve Meşrik'daki Moğol istilası da Memlûk topraklarını ve Kudüs'ü en önemli melce'lerden biri haline getirmişti. Zehebi, Bedreddin Ayni, İbn Hacer el-Askalani gibi Meğaribe uleması bunlar arasındaydı. Şehirde bu dönemde 40'ı aşkın medreseye Anadolu, Irak ve Hicaz'dan da ilim talipleri gelmekteydi. Kalkaşendi ve İbn Cema gibi ulema aileleri de Kudüs'te ilmi hayatının canlanmasında önemli bir role sahipti.

Kudüs İslam tarihinde ana ticaret yollarının geçtiği bir merkez olmamakla birlikte bu ticaret merkezlerine yakın mesafedeydi. Şehrin nüfusunun düşük olması, tarıma elverişli olmaması da Kudüs'ün ticaret açısından bir cazibe merkezi olmasını engelleyen unsurlardan biriydi. Tarım açısından zeytin, incir ve üzüm ile çeşitli meyveler üretilmekteydi. Pamuk üretimi de önemli bir sektördü. Buna bağlı olarak tekstil sanayisi gelişmişti. Ayrıca cam üretiminden kaynaklarda bahsedilmektedir. Şehir etrafındaki köylerde yapılan tarım daha ziyade kendine yetimlikti. Ancak şehrin buğday ithal ettiği bilinmektedir. Şeker kamışı ve buna bağlı şeker üretimi yine Kudüs'ün gelir kaynaklarındandı. Zeytinyağı Kudüs'ün en önemli geçim kaynaklarındandı. Sabun ve mum da Kudüs'ün ihraç ettiği ürünlerdendi.

Memlûkler döneminde güvenliğin artması ve devletin hoşgörüsü Avrupalı Hristiyanların hac amacıyla Kudüs'e yaptıkları ziyaretleri oldukça artırdı. Hacıların iâşe ve ibadeti ile hediyeleşme, ikonalar ve oymalar şehir ahalisinin önemli bir geçim kaynağıydı. Yine gümüş işlemeciliği önemli

bir sınıai faaliyeti oluşturmaktaydı. Bu dönemde şehirde pek çok çarşı, han, funduk ve kaysariyenin inşa edilmiş olması, ticaretin canlandığının önemli bir göstergesidir. Yabancı tüccarların ve hacıların işlemleri için konsoloslar bulunması şehrin uluslararası bir konuma geldiğinin göstergesidir.

Şehrin en önemli problemlerinden olan su sorununun çözülmesi için Memlûkler döneminde pek çok altyapı çalışması yapıldı. Şehrin su kanalları sık sık tamirat ve tadilata konu olmuştur. Ayrıca şehir dışındaki çeşitli su kaynaklarından Kudüs'e yeni kanallar inşa edilmiştir. Şehirde ayrıca pek çok kuyu ve sebil yaptırılmıştır. Memlûk sultanları şehrin su kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla yağmur sularının toplanması için özellikle Harem-i şerif çevresinde havuzlar (birke) inşa ettirdiler. Şehir halkının temizlik ihtiyacını karşılamak amacıyla pek çok hamam inşa ettirildi.

Sonuç olarak Haçlı işgalinin ardından Kudüs'ün Memlûkler ve daha sonra Osmanlılar dönemlerinde en mutlu günlerini yaşadığını söylemek mümkündür. Bu dönemde şehirde yaşanan istikrar ve güvenliğin sağlanması Müslümanların yanı sıra şehrin Hristiyan ve Musevi ahalisinin de din ve ibadet özgürlüğü içerisinde oldukça huzurlu bir hayat sürdüğü ifade edilmelidir.

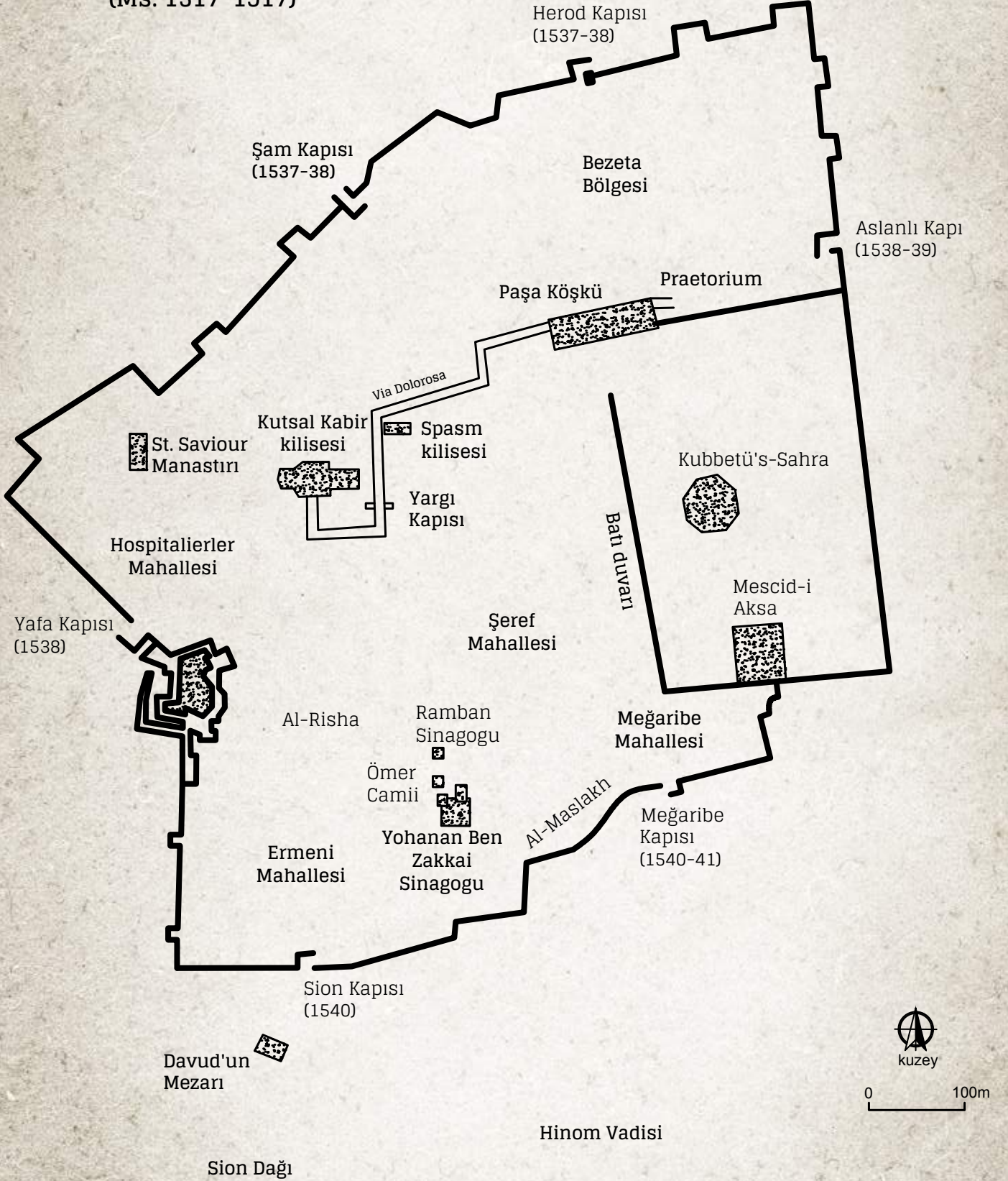
el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil eserinin sahibi Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman El-Uleymi'nin Kidron vadisindeki kabri (İYV Arşivi)

KAYNAKÇA

- Tomar, Cengiz. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Abdülmehdî, Abdülcelîl Hasan. *el-Medâris fî Beyti'l-Makdis*. Amman: 1981.
- Drory, J. “Jerusalem during the Mamluk Period”. *The Jerusalem Cathedral*. Ed. L. I. Levine. Jerusalem: 1981. 1: 190-213.
- Necm, Râif Yûsuf. *Künûzü'l-kuds*. Amman: 1401/1983.
- Lutfi, Huda. *al-Quds al-Mamlûkiyya: A History of Mamlûk Jerusalem Based on the Haram Documents*. Berlin: 1985.
- Ali, Seyyid Ali. *el-Ḳuds fî'l- 'aşri'l-Memlûkî*. Kahire: 1986.
- M. H. Burgoyne. *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*. London: 1987.
- Little, D. P. “Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks 1197-1516 AD”. *Jerusalem in History*. Ed. K. J. Asali. Essex: 1989: 177-199.
- Ârif el-Ârif. *Târîhu'l-Ḳuds*. Kahire: 1994.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “el-Memâlik ve'l-Ḳuds”. *Yevmü'l-Ḳuds, ebhâşü'n-nedveti's-sâdise*. Amman: 1996.
- Buhl, F. “Kudüs”. *İA*. 6: 952-964.
- Goitein, S. D. “Ḳuds”. *EI2 (İng.)*. 5: 332-333.
- Zekkâr, Süheyl. “Filisîn fî 'ahdi'l-Memâlik”. *el-Mevsû'atü'l-Filisîniyye*. Beyrut: 1990. 2: 527-693.

Osmanlı Döneminde Kudüs (Ms. 1517-1917)

OSMANLI YÖNETİMİNDE KUDÜS

Abdullah ÇAKMAK*

1516 senesinin sonu itibariyle Kudüs'te başlayan Osmanlı yönetimi, 1831-1841 arası Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi hariç İngilizler'in 1917'deki işgaline dek yaklaşık dört asır sürmüştür. Osmanlı yönetiminde çoğu zaman sancak statüsünde kalan Kudüs'ün bağlı bulunduğu merkez zaman zaman değişiklik göstermiştir. Genel itibarıyla Kudüs; 1516-1831 yılları arasında Şam Eyaleti, 1841-1865 yılları arasında Sayda Eyaleti ve bu tarihten itibaren ise Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye Vilayeti içinde yer almıştır. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilen Kudüs, doğrudan merkezî hükümete bağlanmıştır.¹

Bu bölümde, ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü Memlûklerden ilhaki ve Kudüs'teki ilk idari yapılanma incelenmiştir. Akabinde Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te öne çıkan siyasi gelişmeler ortaya koyulmuştur. Ancak Divan-ı Hümayun kararlarına göre, Osmanlı Devletinin Kudüs Sancağı yönetiminde öne çıkan Bedevi Arap isyanlarının bastırılması, asayişin sağlanması ve devlet görevlilerinin kontrol edilmesi gibi hususlar bütün yüzyıllar için benzer meseleler olduğundan tekrara düşmemek adına bu gelişmelerle ilgili örnekler sadece 16. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. 19. yüzyılda ise Fransızların Mısır'ı işgal ederek Şam'a doğru ilerlemeleri ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı gibi Kudüs'ü etkileyen büyük gelişmeler yaşandığından, bu yüzyıla ait konular detaylı olarak ele alınmıştır.

Kudüs'ün İlhaki ve İlk İdari Yapılanma

1512 senesinde Osmanlı tahtına geçen I. Selim (Yavuz Sultan Selim), sekiz sene gibi kısa süren saltanatı döneminde çok önemli fetihler gerçekleştirdi. İlk olarak Anadolu'daki Şii propagandalarını destekleyen Safevi Devleti'nin üzerine yürüyerek 1514'teki Çaldıran Savaşı'ndan zaferle ayrıldı. Ancak bu zaferin Anadolu'daki Şii tehlikesini tamamen bertaraf etmemesi, Safeviler'e karşı ikinci bir sefer düzenlenmesini gerekli kıldı. Sefer hazırlıklarını tamamlayarak İran'a doğru hareket eden I. Selim, Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin Mısır'dan Haleb'e hareket ettiği ve hâkimiyeti altındaki topraklardan Osmanlı ordusunu geçirmeyeceği istihbaratını aldı. Mekte ve Medine şehirlerinin yer aldığı Hicaz ile Kudüs gibi kutsal topraklara hâkim olan Memlûklerin bu dönemde Müslümanların hamiliğini üstlenmekteki yetersizliklerine Kansu Gavri'nin bu hamlesi eklenince, I. Selim seferin rotasını İran'dan Mısır'a çevirdi. Haleb yakınlarında bulunan Mercidabık ovasında 24 Ağustos 1516'da ilk defa karşı karşıya gelen Osmanlı ve Memlûk orduları şiddetli bir çarpışmaya girişti. Osmanlı Devleti'nin galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşın akabinde Şam'a doğru ilerleyen ordu, güzergâhtaki birçok kalenin ilhakını gerçekleştirdi. Bu sırada Gazze ve Remle'nin ilhaki için görevlendirilen İsa Bey oğlu Mehmed komutasındaki birlik, Memlûklerin Şam Valisi Canbirdi Gazali'nin savunmasıyla karşılaştı. Bunun üzerine I. Selim, Veziriazam Hadım Sinan Paşa

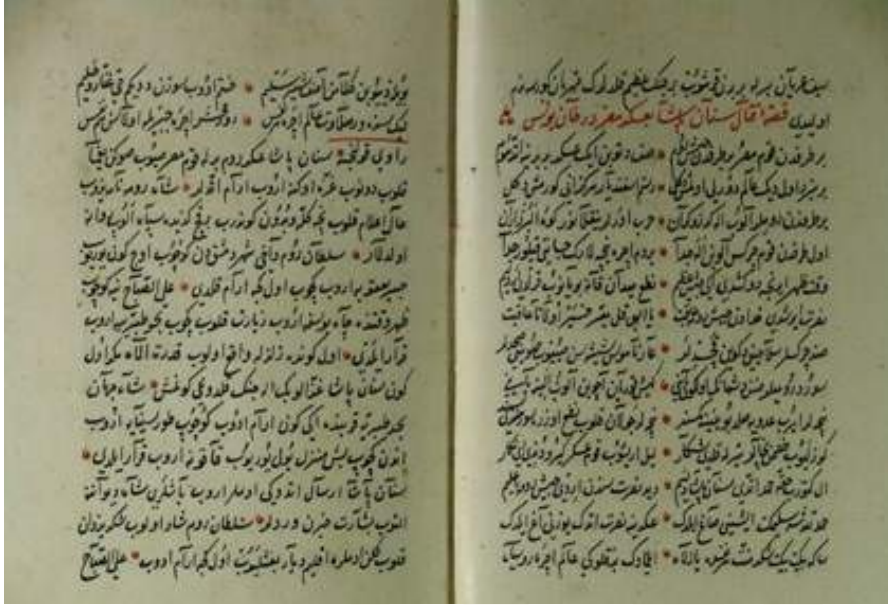
* Dr. Öğretim Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, acakmak@aku.edu.tr.

¹ Kamil C. el-Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 334-338.

komutasındaki birliği Gazze'ye yardıma gönderdi. Osmanlılar tarafında bu olaylar yaşandığı sırada Memlükler tarafında beklenmedik bir hadise meydana geldi. Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin aniden ölmesiyle yerine Tomanbay geçti. I. Selim, Memlüklerin yeni sultanına elçi olarak gönderdiği Çerkez Murad'ın öldürüldüğü haberini alınca derhal Şam'dan Mısır'a doğru harekete geçti. Osmanlı Sultanı, 28

Aralık 1516'da Remle civarındayken Gazze'nin Hân Yunus mevkiinde gerçekleşen savaşın zaferle sonuçlandığı haberini aldı. Bu zaferle birlikte Filistin topraklarını hâkimiyeti altına alan I. Selim, yanına aldığı muhafız birliği ve birkaç beyle birlikte 31 Aralık 1516'da Kudüs'e vardı. Kudüs'teki kutsal mekânları ziyaret eden Osmanlı Padişahı, şehrin âlimleri ile fukarasına da bolca ihsanda bulundu.²

Silahşör'ün *Fethi-nâme-i Diyâr-ı Arab* Adlı Eserinde Hân Yunus Savaşı'nın Anlatıldığı İlk Varak (Süleymaniye Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye, 4087)

Kudüs, I. Selim'in Biladüşşam topraklarını ilhak etmesinin ardından bölgede gerçekleştirilen ilk idari taksimatta Arap (=Şam) Vilayetine bağlı bir sancak haline getirilerek Evrenos Bey oğlu İskender Bey'e tevcih edildi. Fazla uzun sürmeyen bu yapılanmanın ardından 25 Eylül 1517 tarihinde Filistin topraklarını oluşturan Gazze, Safed, Kudüs, Kerek ve Nablus Memlüklerin uzun süre Şam beylerbeyliğini yapan Canbirdi Gazali'ye sancak olarak tevcih edildi. Osmanlı yönetiminin Memlüklerin eski yöneticisine böyle bir görev vermesinin arka planında, henüz pek tanımadığı bu toprakların idaresinde tecrübeli yöneticilerden yararlanma düşüncesi yer almaktaydı. Böylelikle idari yapılanma süreci tamamlanana kadar bölgede oluşacak yönetim zafi-

yetinin önü alınmış oldu. Ancak 1520 senesinde I. Selim'in vefatıyla Osmanlı tahtında yaşanan değişikliği fırsat bileerek Mısır'da sultanlığını ilan etme cesareti gösteren Canbirdi Gazali, yeni padişah I. Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) tarafından ortadan kaldırıldı.

1520-1521 yıllarına ait olduğu tahmin edilen bir belge, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Rumeli vilâyetinde otuz, Anadolu vilâyetinde yirmi, Karaman'da sekiz, Rum vilâyetinde beş, Arap vilâyetinde on beş, Diyarbekir vilâyetinde ise dokuz sancak bulunduğuna işaret etmektedir.³ Bu belgede Şam Vilâyetinin sancakları içerisinde Filistin topraklarını oluşturan Gazze, Safed ve Kudüs yer almamaktadır.

² Kudüs'ün Osmanlı Devleti tarafından ilhaki için Bk. Silahşör, *Fethi-nâme-i diyâr-ı Arab*, (İstanbul: Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye, 4087), 18a-36b; Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1297), 384-389; Hoca Sadeddin, *Tâci't-tevârih*, (Dersaadet: Matbaa-i Amire), 2: 337-349.

³ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1954): 306.

Bu husus, Gazze, Safed ve Kudüs'ün bu dönemde Şam merkez sancağına bağlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Şam sancağının yöneticisinin bulunmadığına işaret eden mahlûl (boş) ifadesi Gazali'nin ölümünden sonra henüz buraya yeni bir sancakbeyinin atanmadığını düşündürmektedir. Canbirdi'nin ölümüyle Şam Vilayetine atanan Ayas Paşa döneminde ise Gazze, Safed ve Kudüs ayrı sancaklar olarak teşkilatlandırıldı.⁴ Böylelikle Osmanlı Devleti, Memlûklerce Şam Vilayetinin sancakları olarak görülen Gazze, Safed ve Kudüs'te oluşturulan idari düzeni genel hatlarıyla kabul etmiş oldu. Şam Vilayetine bağlı sancaklardan biri olarak Osmanlı idari yapılanmasındaki yerini alan Kudüs Sancağı, başlangıçta Memlûklerin böldüğü şekilde Kudüs, el-Halil ve Benî Amr nahiyelerinden oluşmaktaydı. Ancak 1538 yılında Benî Amr nahiyesi feshedilerek nahiye sayısı ikiye düşürüldü.⁵

Osmanlı İdaresinde Kudüs

Osmanlı taşra idare teşkilatının gereği olarak Kudüs sancağındaki en yüksek askeri-bürokratik yetkili sancakbeyiydi. Her görevde olduğu gibi sancakbeyleri de bir yıllığına atanmakta ancak bir yıl sonra ya da başka bir görevden sonra yine aynı göreve atanabiliyordu. Sancakbeyi kent merkezinde ve çevredeki kırsal bölgedeki güvenliğin sağlanmasından, kentsel ve kırsal vergilerin düzenli toplanmasından, ticaretin kurallara uygun olarak yapılmasından, kente düzenli ve yeterli yiyecek sağlanmasından ve gerektiğinde seferde komutanlık edeceği yerel askerî gücün hazır tutulmasından sorumluydu.⁶

1522 yılında Kudüs sancakbeyi Kara Hasan Bey'di. Ancak bu dönemde sürekli idari değişikliklerin yaşandığı Kudüs, bir sene sonra 1523 yılında Üveys Bey'in sancakbeyliğini yaptığı Gazze sancağına dâhil edildi. 1530 tarihli tahrir defterine göre Gazze San-

cağını Gazze-Remle ile Kudüs-i Şerif kazaları oluşturmaktadır. Kudüs ve Halilurrahman nahiyelerinden oluşan Kudüs Kazasında ise toplam 147 köy ve 98 mezra bulunmaktadır.⁷ Bir süre sonra tekrar müstakil bir sancak olarak idari teşkilat içindeki yerini alan Kudüs, yüzyıl boyunca bu konumunu sürekli muhafaza etmiştir.

16. yüzyılın ilk yarısında Kudüs sancağının en büyük meseleleri; bedevi Arapların isyanı ve hac yollarının güvenliğidir. Canbirdi Gazali döneminde de bu sıkıntılar için tedbirler alınmış, ancak Gazali'nin isyanı ile başlayan süreç bu tedbirleri sekteye uğratmıştı. Bu yüzden Gazali'nin ölümünden 16. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte Kudüs'te idari düzenin tam anlamıyla sağlanamadığı ve güvenlik meselesinin yine sancakbeylerinin temel meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Kudüs'teki bu meseleleri halletmek için sancakbeyi ve kadı gibi taşra yöneticilerini doğrudan İstanbul'dan atamaya başlamıştır. Osmanlı yönetim merkezine oldukça uzak bir mesafede bulunan Kudüs'te merkezî yönetimin hissedilen ağırlığı, sancağın muhafazasında önemli bir rol oynamıştır. Böylelikle bu dönemde bölgede büyük bir sorun haline dönüşen bedevi Arap isyanlarının bastırılması, kentte asayişin sağlanması ve devlet görevlilerinin kontrol edilmesi gibi hususlar gerçekleştirilmiştir.⁸

Kudüs Sancağının 1560 senesinde sancakbeyi olan Kaytas Bey'e İstanbul'dan gelen iki hükümdede sancağın korunması için sancaktan dışarıya çıkmaması, eğer sefer emri gerçekleşirse bu durumda sancağın bedevi Arap saldırılarından korunması için gerekli tedbirleri alması bildirilmiştir.⁹ 1585 tarihli hükümde de Arap eşkiyasının çokluğundan bahisle sefer emri çıksa dahi Kudüs sancakbeyinin zeamet ve timar sahipleriyle birlikte sancağın muhafazasında kalması emredilmiştir.¹⁰

⁴ Şair Nedim Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi*, (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1285), 3: 463; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, 2:342; *Solakzâde, Solakzâde Tarihi*, 391; *Hadîdî, Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523) Nşr. Necdet Öztürk*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 389-394; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Basımevi, 1983), 2/309.

⁵ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri [TT.d.]*, No. 1015, 1.

⁶ *Amy Singer, Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler. Çev. Sema Bulutsuz* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 33.

⁷ *Gazze sancağı bu tarihte, Remle, Kudüs ve Halilurrahman kazalarından müteşekkildir. BOA. TT.d.*, No. 998, 291.

⁸ *Bu hususlarla ilgili 16. yüzyıl Mühimme defterlerine yansıyan hükümler için Bk. Halit Eren (Ed.), Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs I*, (İstanbul: IRCICA, 2016).

⁹ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi [A. DVNS. MHM. d.]*, No. 3, hüküm 1020 ve 1025.

¹⁰ *BOA. A. DVNS. MHM. d.*, No. 59, hüküm 57.

Bu hükümler; Osmanlı merkez yönetiminin Kudüs sancakbeylerine ilk ve asli görevlerinin sancağı muhafaza etmek olduğunu hatırlatarak bu hassas konuya büyük önem verdiğini ve bir an bile sancağın boş bırakılmaması için gerekli tedbirleri aldığını göstermektedir. Arap isyanlarının önüne geçmek için uygulanan siyasetlerden biri de isyanlara karşı verilen mücadelelerde yararlık gösteren kimselerin ödüllendirilmesidir. Kudüs yol ağlarında ve civarında isyan eden Araplara karşı savaşan ve onları bertaraf eden kişiler, timar ve zeamet tevcihleriyle ödüllendirilmişlerdir. 1560 senesinde Kudüs ve Mısır yollarını keserek bu yollardan gelip geçeni katleden ve mallarını yağmalayan Manzur, Benî Said ve Kerîm Araplarıyla yaptığı muharebede on tanesinden fazlasını öldürdüğünü ve birçoğunu da yaraladığını bildiren Aclun Beyi Murad Bey'e 20.000 akçe terakki olunması hakkında çıkan buyruldu, zikredilen ödül meselesiyle ilgili güzel bir örnektir.¹¹ Yine 1574 tarihli hükümde; Kudüs Sancakbeyi Süleyman Bey'in, Mehmed bin Abdullah'a timar tevcih edilmesine yönelik talebinde Şam Yeniçeri Ağasının cemaatinden olan mezkur Mehmed'in Halilurrahman nahiyesinde isyan eden Benî Atıyye Araplarıyla yapılan muharebede isyancıların ileri gelenlerinden birini tüfeği ile vurup öldürmesini gerekçe göstermiştir.¹² Aynı yıla ait başka bir kayıta ise Nablus Sancağında 26.600 akçelik zeameti bulunan Mustafa'nın Kudüs ve Mısır yollarını kesen Emir Ali isimli müfsidin katledilmesinde yoldaşlık ettiğine dair Şam Beylerbeyinin mektubunda kendisinin ödüllendirilmesi istenmektedir.¹³ Filistin bölgesinde bulunan sancaklarda sıklıkla meydana gelen Arap isyanlarına karşı bu sancaklarda görevli beylerin birbirleriyle koordineli çalışmaları da isyanların bastırılması için önemli görülmüştür. Özellikle Kudüs'ün üç semavi dine ait kutsal mekânları bünyesinde barındırması her sene birçok kervanın bu bölgeye yönelmesine sebep olmakta bu durum ise bölgede varlık gösteren

Arap eşkıyalarının yağma faaliyetlerini artırmaktaydı. Osmanlı merkez yönetimi ise bu isyancı Arap guruplarına karşı bölge yöneticilerinin birbirlerinden haberdar olmalarını ve bunların üstesinden muavenet usulüyle gelmelerini emretmiştir. Bu doğrultuda 1576 yılında Ebu Riş oğlu isimli müfsidin Hac kafilesine saldırı düzenleyerek zarar verme ihtimali bulunduğundan Safed, Kudüs ve Leccun sancakbeylerinin askerleriyle birlikte Şam Emir-i Haccı Kansu Bey'e yardım etmesi istenmektedir.¹⁴ 1578 senesinde Gazze Sancakbeyi Ahmed'in tezkiresi üzerine isyan eden urbanın önü alınmadığından Kudüs dağlarına ve sınırına kaçan urbana karşı gelmek üzere Kudüs sancakbeyinin Gazze Sancakbeyi Ahmed'e yardım etmesi emredilmektedir.¹⁵ Yine 1581 senesine ait başka bir hükümde Kudüs, Gazze ve Aclun sancaklarından birine asi Arap gelip de fesat çıkarmaya çalışırsa bu üç sancağın beyleri birbirleriyle haberleşerek asilere karşı birlikte hareket etmeleri istenmektedir.¹⁶

Divan-ı Hümayun'dan Kudüs sancakbeyi ve kadısına Arap isyanları hakkında gönderilen emirlerin dışında sancakta yaşanan bazı asayiş sorunlarının giderilmesine dair emirler de sancaktaki yöneticilerin sorumluluk alanlarını göstermesi bakımından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 1565 senesinde Kudüs Sancakbeyi ve Kadısına hitaben yazılan emirde yasak olmasına rağmen Kudüs'e dışarıdan şarap getirerek satış yapan kimselerin derhal engellenmesi emredilmektedir.¹⁷ Yine aynı yıla ait başka bir hükümde Kudüs Kadısından Kudüs'te yeni açılan beş kahvehanenin serseri ve başıboş kimseleri bir araya getirip gece gündüz fesada yol açarak insanları itaatten alıkoyduğuna binaen kahvehanelerin derhal kapatılması istenmektedir.¹⁸

Osmanlı Devletinin hâkim olduğu topraklarda adaleti sağlamak maksadıyla kullandığı yöntemlerden biri de

¹¹ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 4, hüküm 851

¹² BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 25, hüküm 960.

¹³ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 25, hüküm 2974.

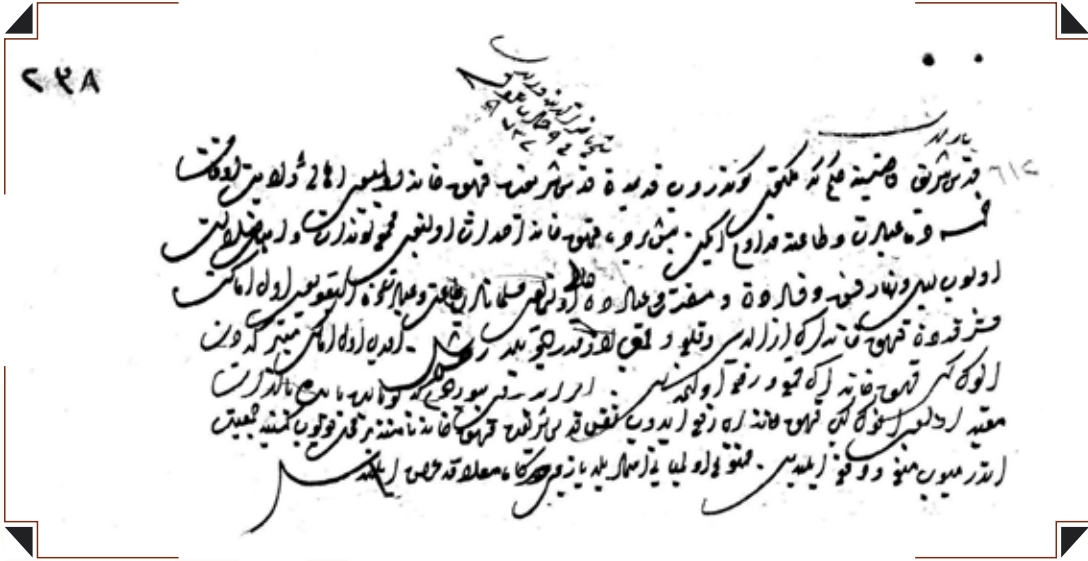
¹⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 28, hüküm 686.

¹⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 33, hüküm 627.

¹⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 46, hüküm 297.

¹⁷ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 6, hüküm 1344.

¹⁸ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 5, hüküm 612.

Kudüs'te fesada yol açtığı için kahvehanelerin kapatılması hakkında hüküm.
(BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 5, hüküm 612)

şikâyet mekanizmasını kullanmasıdır. Buna göre devlet adamlarına yönelik halktan gelen şikâyetlerin dikkate alınarak gerekli teftişler sonucu iddiaların doğrulanması halinde ilgili devlet adamlarına gereken ceza verilirdi. Bu durum devletin hem hizmet kademelerinde bir iç kontrol yapmasına imkân tanımakta hem de bölge halkının refah bir yaşam sürmesinin önündeki engelleri kaldırmaktaydı. Kudüs'te subaşı tercümanlığı yapan kişiler hakkında 1564 senesinde Divan-ı Hümayuna gelen şikâyetler dikkate alınarak teftiş gerçekleştirildiğinde bu kimselerin eskiden beri halka zulmettikleri ve bu sebeple tercümanlık görevinden alındıkları ortaya çıkmıştır. Ancak Kudüs halkı, bu kimselerin gayri resmi olarak tercümanlığa devam ettiklerini ve evvelkinden daha fazla zulümde bulduklarından şikâyet edince olayın teftiş edilmesi, eğer suçları sabit ise kesin olarak görevlerine son verilmesi emredilmiştir.¹⁹ 1573 yılında Kudüs Sancakbeyi Süleyman Bey hakkında bölge halkından gelen şikâyet arzuhalleri birer sureti çıkarılarak Şam Beylerbeyi ve Kadısına gönderilmiş ve sancakbeyi hakkındaki bu iddiaların teftiş edilerek doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir.²⁰ 1577 yılında yine subaşı

tercümanları hakkında gelen şikâyet, bunların bazı köylüleri evlerinde bulamadıklarında bütün mallarını yak-tıkları ve ağaçlarını kestiklerini haber vermektedir. Bu kimseler hakkında da teftiş edilerek suçlarının sabit olması durumunda görevlerinden alınmaları hususunda emir çıkmıştır.²¹

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinin Kudüs yönetimiyle ilgili olarak öne çıkan bu hususların yanı sıra şehirde yürütülen imar faaliyetleri şehrin yaşam kalitesinin artmasını sağladı. I. Selim her ne kadar Kudüs'ü ilhak ettiyse de şehri imar etmeye ömrü vefa etmemiştir. Ancak I. Selim'den sonra tahta geçen oğlu I. Süleyman'ın uzun süren saltanatı döneminde Osmanlı hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerde olduğu gibi Kudüs'te de büyük imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Öyle ki Kudüs'te Kanuni Sultan Süleyman'a ait kitabelerden iki tanesinde şehri ilk defa imar eden Hz. Süleyman'a atıfla "İkinci Süleyman" olarak bahsedilmektedir. Bu yönüyle bugün Kudüs'teki Osmanlı varlığının büyük çoğunluğu, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan imar faaliyetlerine dayanmaktadır.

¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 6, hüküm 104.

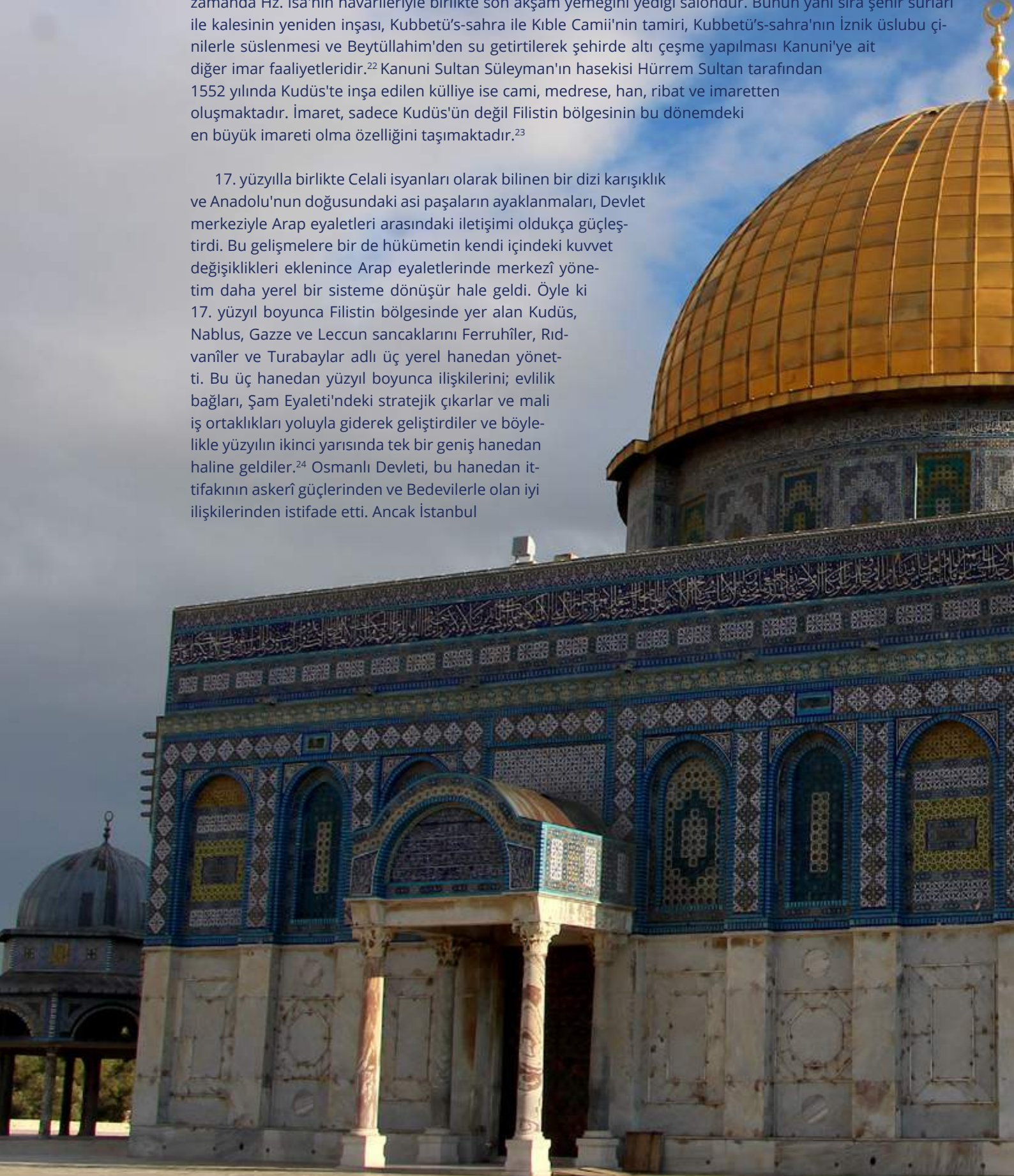
²⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 23, hüküm 169

²¹ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 31, hüküm 271.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'te gerçekleştirdiği ilk imar faaliyeti, Hz. Davud'un makamının da yer aldığı Nebi Davud Külliyesinin bir bölümünü camiye tahvil etmesidir. Külliyenin camiye tahvil edilen bu kısmı, aynı zamanda Hz. İsa'nın havarileriyle birlikte son akşam yemeğini yediği salondur. Bunun yanı sıra şehir surları ile kalesinin yeniden inşası, Kubbetü's-sahra ile Kible Camii'nin tamiri, Kubbetü's-sahra'nın İznik üslubu çinillerle süslenmesi ve Beytullahim'den su getirtilerek şehirde altı çeşme yapılması Kanuni'ye ait diğer imar faaliyetleridir.²² Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan tarafından 1552 yılında Kudüs'te inşa edilen külliye ise cami, medrese, han, ribat ve imaretten oluşmaktadır. İmaret, sadece Kudüs'ün değil Filistin bölgesinin bu dönemdeki en büyük imareti olma özelliğini taşımaktadır.²³

17. yüzyılla birlikte Celali isyanları olarak bilinen bir dizi karışıklık ve Anadolu'nun doğusundaki asi paşaların ayaklanmaları, Devlet merkeziyle Arap eyaletleri arasındaki iletişimi oldukça güçleştirdi. Bu gelişmelere bir de hükümetin kendi içindeki kuvvet değişiklikleri eklenince Arap eyaletlerinde merkezî yönetim daha yerel bir sisteme dönüşür hale geldi. Öyle ki 17. yüzyıl boyunca Filistin bölgesinde yer alan Kudüs, Nablus, Gazze ve Leccun sancaklarını Ferruhîler, Ridvanîler ve Turabaylar adlı üç yerel hanedan yönetti. Bu üç hanedan yüzyıl boyunca ilişkilerini; evlilik bağları, Şam Eyaleti'ndeki stratejik çıkarlar ve mali iş ortaklıkları yoluyla giderek geliştirdiler ve böylelikle yüzyılın ikinci yarısında tek bir geniş hanedan haline geldiler.²⁴ Osmanlı Devleti, bu hanedan ittifakının askerî güçlerinden ve Bedevilerle olan iyi ilişkilerinden istifade etti. Ancak İstanbul

yönetimi, yerel hanedanların zaman zaman tek başlarına iktidar olma heveslerini daima gündemde tutarak, bu hanedanlara yalnızca devlet politikasının temel hedeflerini gerçekleştirme olanağı sağladıkları sürece müsaade etti.²⁵ Bu minvalde yerel hanedanların güçlerinin iyice arttığı 17. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'daki Divanın, Köprülülerin başını çektiği vezirleri, bu hanedanların ortadan kaldırılarak yerlerine merkezden yöneticiler atanmasının merkezileşme sürecine yardımcı olabileceğini düşündüler. Ancak yerel hanedanların ortadan kaldırılmasında en büyük engeli bu dönemde hac yolunun güvenliği için oluşturulan cerde askerî birliğinin komuta işi oluşturmaktaydı. Osmanlı Devletinin bölgedeki meşruiyeti bakımından önemli bir faaliyet alanı olan hac yollarının güvenliği için kurulan cerde askeri birliğinin komutası 18. yüzyılda Trablusşam beylerbeylerinin uhdesine verilene kadar Filistin bölgesindeki Kudüs, Nablus ve Safed yöneticilerine tevdi edilmişti.²⁶ Dolayısıyla hac kervanlarına öncülük eden yerel hanedanlar, bölgedeki Bedevilerle sıkı ilişkiler kurmuş ve karşılıklı menfaate bağlı olarak yerel eşrafın da desteğini almışlardı. Bütün bu hususlar Köprülülerin merkezileştirme siyasetinin önünde büyük engeller oluşturmaktaydı.²⁷ Fakat Osmanlı Devleti'nin yerel hanedanların gücünü kırmaya yönelik ısrarcı siyaseti, yüzyılın sonuna doğru olumlu sonuçlar vermiş ve Kudüs sancağına bu hanedanların yerine İstanbul'dan sancakbeyleri atanmaya başlamıştı.

İstanbul'dan atanan yeni yöneticilerden bazılarının mevkilerini sırf bir gelir kaynağı

Kanuni Sultan Süleyman Tarafından Çinilerle Süslenen Kubbetüssahra (İYV Arşivi)

olarak görmeleri halka karşı sert ve amansız bir tavır sergilemelerine yol açtı. Yerel hanedanların Kudüs eşrafiyla kurdukları ittifaktan vazgeçen yeni yöneticilerin bu tavırları, bu defa eşraf ile halkın bütünleşmesine zemin hazırladı. Nihayet artık dayanılmaz bir noktaya gelen baskılar sonucunda 1703 yılında Nakibüleşraf kaymakamı Muhammed b. Mustafa el-Hüseyni'nin başını çektiği ayaklanma, yönetimde görülen bu vahim duruma karşı verilen en büyük tepki oldu. Bu sırada İstanbul merkez yönetimi, Edirne Vakası olarak bilinen ordu ayaklanmasını bastırmakla meşgul olduğundan Kudüs'teki isyan hemen bastırılmadı. Nihayet 1705'te atanan yeni sancakbeyinin emrine gönderilen iki bin yeniçeri, üç yüz cebeci ve yüz kadar topçu askeri marifetiyle isyan bastırıldı. Böylelikle Kudüs'teki yerel eşrafın siyasal ve toplumsal konumuna yıkıcı bir darbe vurulmuş oldu. Asi Muhammed el-Hüseynî hakkında ise Trablusşam civarında Tarsus Kalesi'ne sığındığı ve tebdil-i kıyafet yaparak gizlenmeye çalıştığı istihbaratı Trablusşam Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya ulaştı. Bunun üzerine Mustafa Paşa'nın yakalayarak İstanbul'a gönderdiği Muhammed el-Hüseyni'nin ölüm cezası Yedikule Zindanında gerçekleştirildi.²⁸ 18. yüzyılda Kudüs'te yaşanan diğer bir çatışma ise merkezi hükümet tarafından Kudüs kalesine yerleştirilen yeniçeriler ile yerel halktan oluşan yerli askerleri arasında gerçekleşti. Yeniçerilerin Kudüs'teki şiddet eylemleri, Kudüs halkının zaten sürekli beraber hareket ettiği yerli halka arkasını çıkmasına yol açtı. Kudüs halkından aldığı bu güçle yerli askerleri, 1731 senesinde ye-

niçerileri kovarak Kudüs Kalesini zapt etti. Olay sonunda yeniçerilerin İstanbul'dan kendilerini destekleyen bir ferman gönderilmesi talebinde bulunmaktan başka çareleri kalmadı.²⁹ Bu isyanların ardından Kudüs'ü bir süre daha merkezden atamalarla idare etmeye çalışan Osmanlı Devleti, sancağı arpalık olarak paşalara tevcih etmeye başladı. Bu atamalarda da Kudüs, Şam vilayetinin bir sancağı olma statüsünü korudu. Kimi zaman sancak Şam valisine tevcih edilerek valinin tayin ettiği bir mütesellim marifetiyle idare edilmekteydi. Ancak zamanla kimin mütesellim olacağı hususunda Kudüs ayanının belirleyici olması, ayanın 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sancak yönetimindeki etkilerinin artmasına neden oldu. Öyle ki bu yüzyılda Kudüs'e sancakbeyi olarak atananların büyük bir kısmı Tukan ve Nimr aileleri arasından seçildi.³⁰ Yine bu dönemde giderek güçlenen Hüseyni, Halidi, Aseli ve Alemi gibi aileler de Kudüs'teki bazı görevleri uhdelere geçirdiler. Her ne kadar 1703 isyanından sonra Hüseyni ailesi Kudüs'teki itibarını kaybetmiş olsa da isimlerini Gudeyye olarak değiştirerek kadı, müftü, nakibüleşraf, şeyhülharem, sermüezzin ve Kamame Kilisesinin anahtar eminliği gibi birçok görevi uhdelere tutmayı başardılar. Halidi ailesinin mensupları ise Kudüs mahkemesinin başkâtiplik ve naiplik görevlerini yürütmekte ve aynı zamanda mahkemenin daimi şahitleri (şühüdül-hâl) arasındaydılar. Kudüs kalesinin dizdarlık vazifesini nesilden nesile Aseli ailesi yürütmekte, Alemi ailesi ise Kudüs'teki bir çok vakfın yönetiminde söz sahibi idi.³¹

²² Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce ve Tarih Dergisi*, (Ağustos 2016), 40-49.

²³ Haseki Sultan İmaret Vakfı için Bk. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) No. 608-2, 235/178*; Ayrıca bu konuda yapılan müstakil bir çalışma için Bk. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaret*, Çev. Dilek Şendil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).

²⁴ Bu üç hanedanın Filistin'deki yükselişleri ve birbirleriyle olan ilişkileri için Bk. Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 40-65.

²⁵ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa Tarih, 2018), 33.

²⁶ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi 2017), 63-71.

²⁷ Ze'evi, *Kudüs*, 68.

²⁸ Râşid Mehmed Efendi & Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan v.dğr. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2, 767 ve 785; 1703'te Kudüs'te meydana gelen isyan için ayrıca Bk. 'Adel Menna', "Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies* 24/1 (1994), 52-57; Minna Rosen, "The Naqib el-Ashraf Rebellion in Jerusalem and Its Repercussions on the City's Dhimmis", *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society*, 18, (Haifa: The Institute of Middle Eastern Studies University, 1985), 249-270.

²⁹ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, 72.

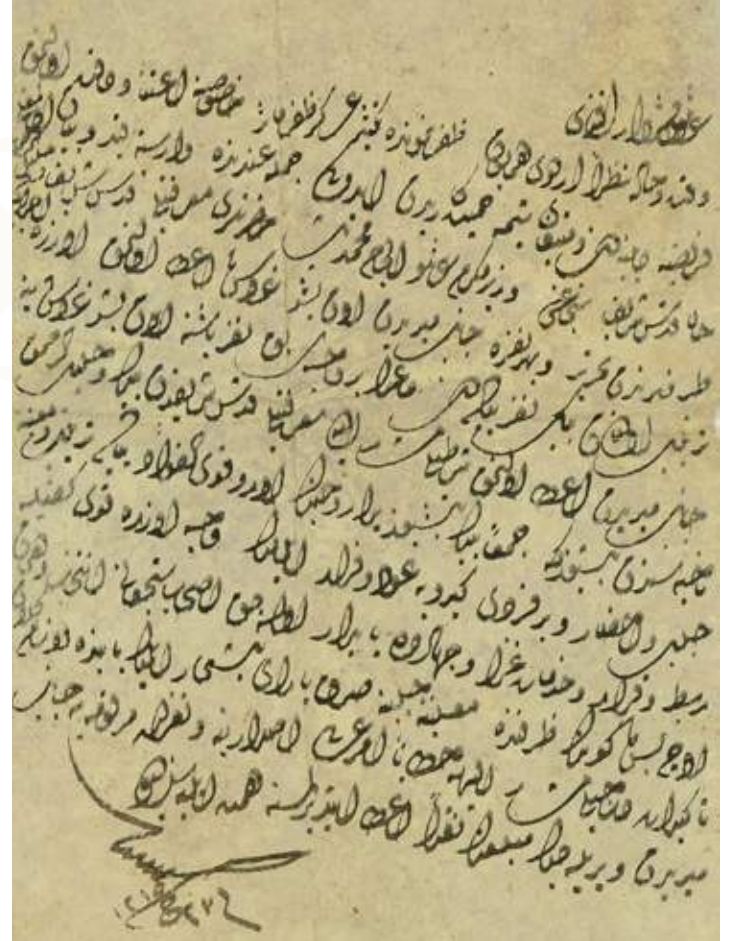
³⁰ el-Aseli, "Kudüs", 26/335.

³¹ Bu aileler için Bk. Esmâ Câdullah Abd Hasâvne, *Âilâtü'l-Kudsî'l-müteveffezeti fî'n-ımsfî'l-evvel mine'l-karnî's-sâmin aşar: Dirâsetü min hilâli'l-vesâiki's-şer'iyye*, (Doktora Tezi, Yermük Üniversitesi, 2005); Adil Mennâ', *A'lâmü Filistin fî evâhiri ahdi'l-Osmâni (1800-1918)*, (Beirut: Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistinîyye, 1995).

18. yüzyılın sonunda Fransız komutan Napolyon Bonapart'ın Kahire'yi işgaliyle bölgede yaşanan hareketlilikten Kudüs de etkilendi. 38 bin kişilik donanma ile Fransa'dan hareket eden Bonapart, önce Malta'yı ele geçirmiş ve ardından Kahire'ye doğru hareket etmişti. Fransızların bu harekâtından haberdar olan İngilizler ise Hindistan'daki çıkarlarını korumak için Amiral Nelson komutasındaki donanmasını Fransız donanmasının peşine gönderdi. İngilizler yetişmeden İskenderiye'yi işgal eden Bonapart, donanmasının bir kısmını Ebukır limanında demirleyerek Kahire'ye doğru hareket etti. İngilizler, Ebukır limanında demirlenen Fransız gemilerine karşı gerçekleştirdiği saldırıyla Bonapart'a Fransa'dan gelebilecek yardım yolunu kesmiş oldu. Bu sırada Bonapart, 24 Temmuz 1798 günü Kahire'yi işgal ettiyse de Ebukır limanındaki ağır zayıttan dolayı emrindeki askerlerle birlikte burada mahsur kaldı. İlk etapta Osmanlı Devleti ile anlaşarak Mısır'da kalmayı düşünen Bonapart, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile anlaşarak Mısır'a doğru büyük bir donanma gönderdiği haberi alınca mücadeleye başkası başka şansını kalmadı. Bunun üzerine Şam'a doğru hareket ederek Gazze ve Remle'yi ele geçirdi. Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa idaresindeki Akka önlerine geldiğinde ise Cezzar Paşa'nın büyük direnişisiyle karşılaştı. Bonapart'ın yaklaşık iki ay süren kuşatmasının ardından 20 Mayıs 1799'da Cezzar Ahmed Paşa, kaleden çıkarak büyük bir saldırı gerçekleştirdi ve Fransızları bozguna uğrattı.³² Fransızların Mısır'ı işgaliyle birlikte Filistin bölgesinde başlayan siyasi istikrarsızlık Kudüs'te yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halk arasında da gerginlik yaşanmasına neden oldu. İşgal esnasında Bonapart'ın yerel halkı yanına çekmek için yalan beyanlarda bulunduğu istihbaratını alan merkez yönetim, bu hususta gönderdiği fermanlarla Fransızların gerçek niyetinin Kudüs'teki cami, mescit, ribat, türbe ve vakıfları işgal ederek bu kutsal mekândaki İslam kaidelerini or-

tadan kaldırmak olduğuna dikkat çekti.³³ Bir diğer gelişme ise Şam Eyaletine bağlı bir sancak olarak vali tarafından buraya atanan mütesellimler tarafından yönetilen Kudüs'ün idari yapısında değişikliğe gidilmesiydi. Buna göre bu dönemde Ebulmerak Muhammed Paşa, malikâne usulüyle Kudüs mutasarrıfı olarak atandı. İltizam olarak ise kendisine Yafa, Gazze ve Remle mukataaları verildi. Merkez yönetimin böyle bir tasarrufta bulunmasının nedeni, Fransızlara karşı girişilen savaşta Osmanlı ordusuna lojistik destek sağlama çabasıydı. Nitekim Kudüs Mutasarrıfı Ebulmerak Muhammed Paşa asker sevkiyatı, zahire, ilaç ve deve temini gibi hususlarda gösterdiği yararlılıkla Osmanlı ordusuna önemli hizmetlerde bulundu.³⁴

Fransızlara Karşı Kudüs Mutasarrıfından Asker Celb Etmesine Dair Buyruldu. (BOA. AE. SSLM. III, No. 229, Gömlek No. 13382.)

³² Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-Terâcim ve'l-ahbâr*, Thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, 1998), 3/78-102; Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, haz. M. İlkin Erkatun (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 118-121; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1858), 7/84-91; M. C. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Bonaparte'ın Akkâ Muhâsara rastı", *Tarih Dergisi*, 15/20 (1965), 1-20.

³³ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 207, 172-173.

³⁴ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Askerî Mühimme Kalemi [A. DVNS. ASK. MHM. d.], No. 11, 127; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Tasnifi III. Selim Evrakı [AE. SSLM. III], No. 132, Gömlek No. 8042; BOA. AE. SSLM. III, No. 178, Gömlek No. 10632; BOA. AE. SSLM. III, No. 229, Gömlek No. 13382.*

Bu sayede önce Mısır valiliğine, daha sonra ise emirülhaclıkla birlikte Şam valiliğine getirildi. Ancak bu atamalar, Napolyon Bonapart'a verdiği mücadeleyle ün kazanan Cezzar Ahmed Paşa ile büyük bir husumet yaşamasına neden oldu. Öyle ki Cezzar Ahmed Paşa Gazze ve Remle'yi zapt ederek yönetici olarak buralara kendi adamlarını atadı ve Yafa'yı muhasara altına aldı. Kudüs halkı, bölgedeki iki başarılı devlet adamının bu mücadelesi karşısında başlangıçta taraf tutmadı. Fakat Ebulmerak Muhammed Paşa'nın Osmanlı ordusu için yerine getirdiği hizmetlerde oldukça fazla mal ve paraya ihtiyaç duyması ve bunları karşılamak için sürekli halka başvurması gibi gelişmeler Kudüs ulema ve ayanının Cezzar Ahmed Paşa tarafında yer almasına neden oldu. Ebulmerak Muhammed Paşa hakkında sürekli gelen şikâyetler üzerine merkez yönetim kendisini Diyarbakır valiliğine atadı. Böylelikle Kudüs Sancağının idaresi malikâne sisteminden çıkarılarak eskiden olduğu gibi vezir ve beylerbeyi rütbesine sahip birine mansıb olarak tevcih edilmeye başlandı. Bunun için Kudüs Sancağı her ne kadar İçel Sancağı Mutasarrıfı ve Dimyat Muhafızı Ahmed Paşa'ya tevcih edilse de Cezzar Ahmed Paşa'nın Filistin bölgesinin idaresini uhdesine alma girişimleri devam etti. Osmanlı merkez yönetimi, bu dönemde emirülhaclık görevini sürdüren Cezzar Ahmed Paşa'nın büyük bir tehlike arz eden Vehhabilerle mücadelesinden dolayı Kudüs'ü bir mütesellim marifetiyle idare edeceğinden bu durumu sancak idaresi için sakıncalı buluyordu. Cezzar Ahmed Paşa, sancaktaki asayişin sağlanmasına yönelik verdiği sözler sayesinde 1803 senesinde Kudüs Sancağı için verdiği mücadeleyi kazandı, ancak Paşa'nın bir sene sonra vefat etmesi Kudüs Sancağı ve halkı için yeni gelişmelerin yaşanmasına neden oldu.³⁵

Osmanlı Devletinin, Vehhabilerle mücadele etmesi için bölgeyi iyi bilen güçlü birine ihtiyacı vardı. Akla gelen

ilk isim ise Cezzar Ahmed Paşa ile giriştiği mücadeleden dolayı bölgeden uzaklaştırılan Ebulmerak Muhammed Paşa idi. Muhammed Paşa'ya 1804 senesinde Cidde Sancağı ve Habeş Eyaleti tevcih edildi.³⁶ Ayrıca Hicaz'daki Vehhabi tehlikesini bertaraf etmesi için ihtiyaç duyacağı para, mal ve mühimmatı karşılamak üzere Filistin'deki birçok yerin iltizamı verildi.³⁷ Bu aynı zamanda Ebulmerak Muhammed Paşa'nın daha önce bölgeden uzaklaştırılmasına neden olan Kudüs halkıyla da tekrar karşı karşıya gelmesi demekti. Nitekim beklenen oldu ve Paşa, idaresi altında olmamasına rağmen sanki Filistin toprakları malikânesiymiş gibi hareket ederek halka baskı uygulamaya başladı. Bu hususta İstanbul'a giden şikâyetler artmasına rağmen, Muhammed Paşa özellikle Kudüs'teki gayrimüslim halktan zorla vergi tahsil etmeye devam ediyordu. Son olarak emrindeki birliklerle Gazze'ye girmesi, İstanbul'un emriyle Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın üzerine gönderilmesine neden oldu ve Ebulmerak Muhammed Paşa Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya sığındı.³⁸

Hicaz'da yaşanan Vehhabi tehlikesinin etrafında yaşanan yerel yöneticilerin iktidar mücadeleleri bu şekilde iken Kudüs'te 1808 senesinde Kama Kilisesinde çıkan yangın devlet ve toplum arasında büyük bir krize neden oldu. Kilisenin tamiri meselesinde anlaşmazlığa düşen Ermeni Katolikler ile Rum Ortodoksların bu çatışmasına yeniçeriler de katıldı. Devletin duruma müdahale etmesi üzerine yeniçeri askerleri isyan çıkardı. Yeniçeriler, Kudüs mütesellimini şehirden kovarak kaleyi ele geçirdiler. Bu esnada, Trablusşam'daki isyanları bastırmakla meşgul olan Şam Valisi Genç Yusuf Paşa, Kudüs'teki isyanın bastırılması için Sayda Valisi Süleyman Paşa'dan yardım istedi. Ancak Yusuf Paşa'nın tehditkâr tavırları yeniçerilere geri adım attırmadı. Bunun üzerine Genç Yusuf Paşa Kudüs'e gönderdiği askerî birlik ile isyanı bastırabilse de Hicaz meselesinde gös-

³⁵ Abdullah Çakmak, *Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)*, (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019), 44-54.

³⁶ BOA. A. DVNS. ASK. MHM. d. No. 221, 102.

³⁷ Adil Menna', *Livâü'l-Kuds fi evâsıtı'l-ahdi'l-Osmanî*, (Beyrut: Müessesetü Dirâseti'l-Filistîniyye, 2008), 24.

³⁸ Çakmak, *Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum*, 55-56.

II. Abdülhamid dönemi Harem-i Şerif ve Kubbetü's-sahra'dan bir görünüm! (IRCİCA FAY134243)

terdiği zafiyet sebebiyle bütün görevlerine son verildi. Bu defa Hicaz meselesi için görevlendirilen Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, bu dönemde tarım ve ticaretle ilgili politikaları sayesinde hazinesini güçlendirmiş ve modern bir ordu kurmayı başarmış güçlü bir idareciydi. Mehmed Ali Paşa, oğulları Tosun ve İbrahim Paşalar ile 1811'de giriştiği bu mücadeleyi 1819'da kazandı ve Hicaz'ı Vehhabi işgalinden kurtardı. Genç Yusuf Paşa'nın Şam valiliği görevi ise Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya tevcih edilmişti. Süleyman Paşa'nın Şam valiliği döneminde Kudüs'te istikrar ve sükûnet tekrar sağlandı ve hatta bu dönemde Sahratullah ve Kible Mescidi başta olmak üzere Mescid-i Aksa'da birtakım imar faaliyetleri de gerçekleştirildi.³⁹

Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşanan siyasi gelişmeler Kudüs'ü yine dolaylı yoldan etkilemeye devam ediyordu. Bu defa 1821'de Mora'daki gayrimüslim tebaa isyanının, Kudüs gayrimüslimlerini de harekete geçirebileceği ihtimali gündeme geldi. Bu sebeple Kudüs Kalesinde büyük çapta bir onarım gerçekleştirildi. Kudüs'teki asayiş ise Osmanlı Devleti'nin

Şam ve Sayda valileri arasında takip ettiği denge politikası sayesinde sağlanmaya çalışıldı. Ancak 1825'te Şam Valisi Mustafa Paşa'nın kendisine bağlı bulunan sancaklarda mutat olarak toplanan vergilerin yetersiz olduğunu savunarak vergileri artırması gayrimüslim tebaanın başlattığı bir halk isyanına dönüştü. Kudüs mütesellimini şehirden kovarak kaleyi ele geçiren halk, isyanı yönetmek üzere şehrin ileri gelen ailelerine mensup Cebecibaşı Yusuf Ağa el-Câûnî ile Kale Dizdarı Ahmed Ağa el-Aselî'yi seçtiler. İsyancılar Kudüs'ün emirülhacılık görevini yürüten Şam valileri tarafından idare edilmesinin kendilerine fazladan sorumluluk getirdiğini düşünmekteydiler. Bu yüzden Kudüs'ün Şam Eyaletinden ayrılmasını dolayısıyla emirülhaccın uhdesinden çıkmasını nihai çözüm olarak görüyorlardı. Bu isyanın bastırılma görevi de daha önceden olduğu gibi Sayda valisine verildi. Anlaşmadan yana tavır sergilemeyen isyancılara, Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın gönderdiği askerî birlikle müdahale edildi. Bunun üzerine Kudüs ulemasının telkinleriyle isyancılar, Kudüs halkından mutat olunandan fazla vergi alınmaması şartıyla isyanı sonlandırdılar.⁴⁰

³⁹ Menna', *Livâü'l-Kuds*, 26-31.

⁴⁰ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn, [HAT.], BOA. HAT, No. 541, Gömlek No. 26730; BOA. HAT, No. 772, Gömlek No. 36194; BOA. HAT, No. 1229, Gömlek No. 47940.*

1826'da II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla yeni ordu Asakir-i Mansure-i Muhammediye için Şam Eyaleti'nin payına düşen asker sayısı bin iken Kudüs Sancağı'nın payına düşen sayı kırk idi. Kudüs halkının asker vermeye karşı çıkması üzerine buna bedel olarak sancaktan 17.500 guruş alınması emredildi. Fakat bu meblağın da tahsil edilememesi üzerine uzun zamandır Şam Eyaletine bağlı Kudüs, Nablus ve Leccun sancaklarının idari yapısında değişikliğe gidildi. Şam Eyaletine bağlı bu üç sancak, Şam valilerinin aynı zamanda yürüttüğü emirülhaclık vazifesinden dolayı sancakları gereği gibi idare edemediklerinden yıllık mukataat hazinesine 2000 kese ve Hicaz mürettebattı için Şam hazinesine 750 kese akçe ödemek kaydıyla 1830 senesinde Sayda Eyaletine bağlandı.⁴¹ Böylelikle Kudüs sancağının doğrudan merkeze bağlanmak yerine Sayda Eyaletine bağlanması ve eskisi gibi hac işlerinin görülmesi için sancaktan her yıl düzenli ödeme yapılması Kudüs halkının taleplerini boşa çıkarmış oldu. 1865 senesine kadar Sayda Eyaletine bağlı kalan Kudüs Sancağının idaresi 1831-1841 yılları arasında Osmanlı Devleti'nden çıkararak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya geçti.

Vehhabilerin tehlikesini sonlandırmasının akabinde Mora'da çıkan isyanın bastırılması için de Osmanlı Devleti'nin başvurduğu Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, kendisi ve oğlu için talepte bulunduğu tevcihler gerçekleşmeyince isyan ederek bütün yardımlarını geri çekti. 1831 senesi sonunda oğlu İbrahim Paşa komutasındaki 24.000 kişilik ordusunu Şam üzerine gönderdi. Mısır kuvvetleri, ilk hedefleri olan Gazze, Kudüs ve Yafa'yı kan dökmeden ele geçirdiler.⁴² Böylelikle Kudüs'te 1831-1841 yılları arasında sürecek olan Mehmed Ali Paşa dönemi başlamış oldu. Bu dönemde Paşa'nın askerlik ve vergi hususunda izlediği katı siyaset Kudüs'te bir dizi isyanların yaşanmasına neden oldu. Oğlu İbrahim Paşa marifetiyle bu isyanları bastıran Mehmed Ali Paşa'nın Kudüs yönetiminin askerî alanla sınırlı olduğunu ifade etmek gerekir. Zira bu döneme kadar üç asırdır Osmanlı yönetiminde olan Kudüs'te halkın Osmanlı Devleti'nin sağladığı haklar doğrultusunda hayatlarını devam ettirdiği Kudüs Mahkemesine yansıyan davalardan anlaşılmaktadır. Ancak uzun zamandır Kudüs'te siyasi nüfuzunu hissettirmek isteyen Avrupa devletlerinin Mehmed Ali Paşa döneminde bu emellerine ulaştıkları

II. Abdülhamid dönemi Cülus gününe müsadif Kudüs Şimendifer Caddesi üzerinde bulunan çeşmeye ilk defa su isalesi münasebetiyle yapılan tören ve dua! (IRCICA FAY143917)

⁴¹ BOA. HAT, No. 554, Gömlek No. 27425.

⁴² S. N. Spyrdion, "Annals of Palestine, 1821-1841", *Journal of the Palestine Oriental Society*, 18, (1938), 84.

rı söylenebilir. 1838'de Kudüs'te ilk konsoloslugu açan İngiltere'yi Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya takip etti. İngiltere, özellikle Yahudileri koruması altına almaya çalıştığı gibi Kudüs'te bir Protestan nüfusu da oluşturma gayretinde idi. Bunun yanında Fransızlar Katolikler, Ruslar ise Ortodokslar üzerinde etkilerini yoğunlaştırdı. Gayrimüslimlerin Kudüs'teki kutsal mekânlara olan ilgilerinin, ihdas ettikleri kurumların ve ziyaretçi sayılarının her geçen yıl artış göstermesi bunları kontrol altında tutmayı ve daha yakından denetlemeyi gerekli kılmaktaydı. Bu sebeple 1839'da çıkarılan Gülhane Hatt-ı hümayunuyla başlayan Tanzimat dönemi, Kudüs'ün idaresinde de önemli değişikliklerin gerçekleşmesini sağladı.

Kudüs, 1841'de tekrar Osmanlı yönetimine geçtiğinde Tanzimat döneminin de etkisiyle şehirde yeni kurumlar ihdas edildi. 1863'te Kudüs Belediyesi açıldı ve sancak yönetimini düzenlemek üzere bir idare meclisi kuruldu. 1865'te telgraf sistemine kavuşması, Yafa ile arasında 1868'de karayolunun açılması Kudüs'ün dış dünya ile ilişkilerinin gelişmesine, ziyaretçi sayısının artmasına ve ekonomik bakımdan gelişmesine önemli katkılar sağladı. 1868'de inşa edilen hükümet konağı hem işlevsel hem de sembolik olarak Kudüs'ün hinterlandı ile birlikte payitaht İstanbul'a daha sıkı bağlandığını göstermekteydi. Böylelikle önceleri Filistin'deki siyasal gücün merkezi, bir liman kenti olan Akka iken bu merkez daha içeride yer alan Kudüs'e kaydırılmış oldu. Öyle ki 1871 Vilayet Nizamnamesinin çıkarılmasının ardından Kudüs, doğrudan merkeze bağlı bir mutasarrıflık haline getirildi. Bu durum, aynı zamanda dinî sahada etkinlikleriyle tanınan Kudüs eşrafının idari sahada da kendilerini göstermesine yol açtı. Kudüs'te idari meclis üyeliklerine, mahkeme heyetlerine, belediye riyasetine ve devlet dairelerindeki çeşitli memurluklara yerleşen Kudüs eşrafı yönetiminde daha etkin olarak rol almaktaydı. Devletin kentte organi-

ze ettiği kamu hizmetlerinden banka, otel, tiyatro ve belediye parkı gibi yapılar kent yaşamının değiştiğini ortaya koymaktaydı.⁴³

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kudüs'te yaşanan bu değişimlerin arka planında Osmanlı merkez yönetiminin şehre olan ilgisi yatmaktadır. Bu ilgi özellikle II. Abdülhamid devrinde en üst seviyeye ulaşmıştır. Ancak Kudüs'e bu dönemde sadece Osmanlı padişahlarının değil, aynı zamanda Avrupalı devletlerin de ilgilerinin arttığını söylemek gerekir.⁴⁴ Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın on yıllık işgali döneminde Avrupalı devletlerin Kudüs'te konsolosluklar açmasına izin verilmesi, bu devletlerin kutsal şehirde nüfuzlarını artırabilmelerinin önünü açmıştı. Konsoloslukların yetki alanlarını Filistin bölgesinin tamamında hissettirmeleri Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı önlem almasına neden oldu. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Filistin'e gerçekleşen Yahudi göçlerinin etkisiyle bölgede Avrupalı nüfusu artış gösterdi.⁴⁵ Yahudileri bu göç için teşvik eden unsur, 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı siyasal düşünce sistemleri içerisinde doğan Siyonizm idi. Siyonizm, Yahudilerin Filistin'de bağımsız bir devlet kurmasını ve Yahudiliğin tüm kurumları ile bu topraklarda dirilmesini amaçlayan evrensel bir hareketti.⁴⁶ Bu hareketi savunanlar arasında yer alan Doktor Pinsker'in görüşleri doğrultusunda Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde "Siyon Aşıkları" adıyla birçok cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetlerin en önemli faaliyet alanı ise Filistin'de kolonizasyon kurma girişimleriydi.⁴⁷ Burada bu amaca hizmet eden iki önemli ismi zikretmek gerekir ki bunlar Theodore Herzl ve Baron Edmond de Rothschild'dir.

Siyonizm'e siyasi bir kimlik kazandıran Theodore Herzl, Yahudileri buldukları topraklardan Filistin'e göçmelerini sağlamaya çalıştı. Aralarında "yahudi düşmanlığı" kavramının yaygınlık kazanmasının onları göç için ikna edebileceğini düşündü. Herzl'e

⁴³ Osmanlı Kudüs'ünün son dönemi için Bk. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2004); el-Aseli, "Kudüs", 26/334-338; Mohamad Alamleh, *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı (1874-1914)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019).

⁴⁴ Butrus Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century", *The Israel/Palestine Question*, ed. Ilan Pappé, (London: Routledge, 1999), 42-43.

⁴⁵ Avcı, *Kudüs (1890-1914)*, 63-67.

⁴⁶ Mim Kemâl Öke, *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982), 32.

⁴⁷ Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 36-38.

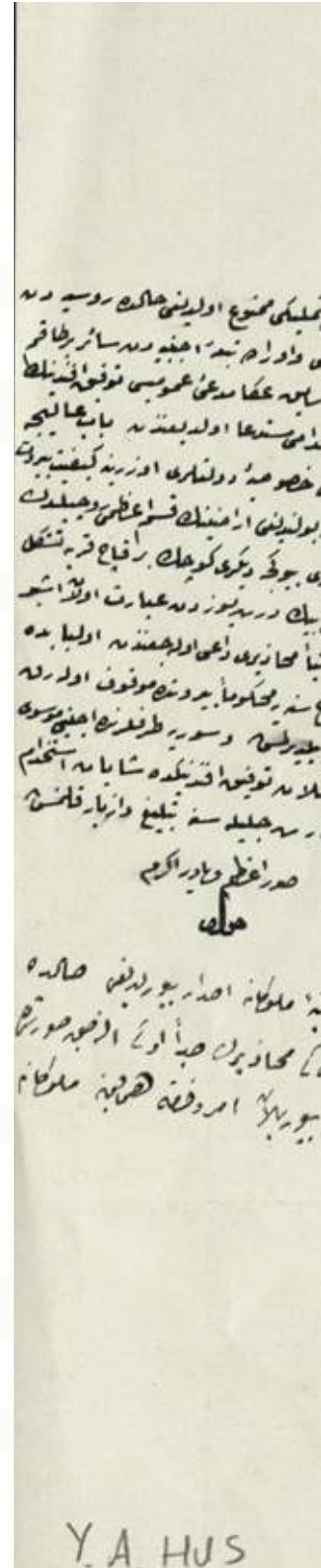

göre bu kavramın Yahudi zihinlerinde meydana getireceği algı, kendilerini içlerinde yaşadıkları halkın yabancı olarak gösterecek ve böylelikle Filistin'e göçlerini hızlandıracaktı.⁴⁸ Yahudilerin Filistin'de bir araya gelmeleri ve bu toprakları yurt edinmeleri ise halifelik unvanını en fazla vurgulayan II. Abdülhamid'in politikalarını aykırıydı. Bu doğrultuda II. Abdülhamid, Filistin'e gerçekleşecek Yahudi göçlerinin kutsal topraklarda Osmanlı hâkimiyetini tehlikeye sokacağından hareketle bu göçlere karşı bir dizi tedbirler aldı.⁴⁹ Dört kısımda incelenebilecek bu tedbirlerden ilki; Hariciye Nezareti'nin sorumluluğundaydı. Buna göre nezaret, Siyonizm'in diğer devletler tarafından benimsenmesine engel olmak için yurt dışındaki tüm diplomatik gayretini bu meseleye sarf edecekti. İkinci tedbir olarak Dâhiliye Nezareti, Siyonistlerin Filistin'e girişlerini önlemek için gerekli tedbirleri alacak, bölgedeki valiler ile sürekli iletişimde olacak ve güvenlik güçlerini olumsuz bir duruma karşı daima hazır bulunduracaktı. Üçüncü tedbir olarak Babıali, her türlü önleme rağmen Filistin'e sızan Yahudileri kapitülasyonlardan muaf tutacak ve Avrupalı devletlerin himayesinden yoksun

birakacaktı. Bunun için Babıali, Filistin'e sızan Siyonistleri Osmanlı tebaasına geçirecek ve böylelikle onları denetim altında tutacaktı. Son tedbir ise Defter-i Hakani'nin Yahudi göçmenlerin Filistin'de arazi satın almalarına engel olmaya yönelikti. Özellikle üçüncü ve dördüncü tedbirler sayesinde II. Abdülhamid, yabancı bir devletin himayesini elde edemeyen ve Filistin'de toprak satın alamayan Yahudilerin bu sevdalarından vazgeçerek ülkelerine geri döneceklerini planladı.⁵⁰ İstanbul'a gelerek Osmanlı bürokratlarıyla temasa geçen Theodore Herzl ise Filistin'i Yahudi yurduna dönüştürme planını gerçekleştirebilmek için Osmanlı Devleti'ne bazı tekliflerde bulundu. Bunlardan biri Ermenilerin II. Abdülhamid hakkında başlattıkları propagandaları sonlandırmak için Avrupa basınında önemli nüfuz sahibi Yahudileri seferber edebileceği idi. İkinci teklifini bizzat görüşme imkânı yakaladığı II. Abdülhamid'e yaptı. Bu teklif, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali bunalımdan kurtulmasına yönelikti. Padişah, teklif sonunda Herzl'den Osmanlı borçlarının konsolide edilmesi için rapor hazırlamasını istedi. Herzl, yaklaşık bir ay sonra hazırladığı raporu II. Ab-

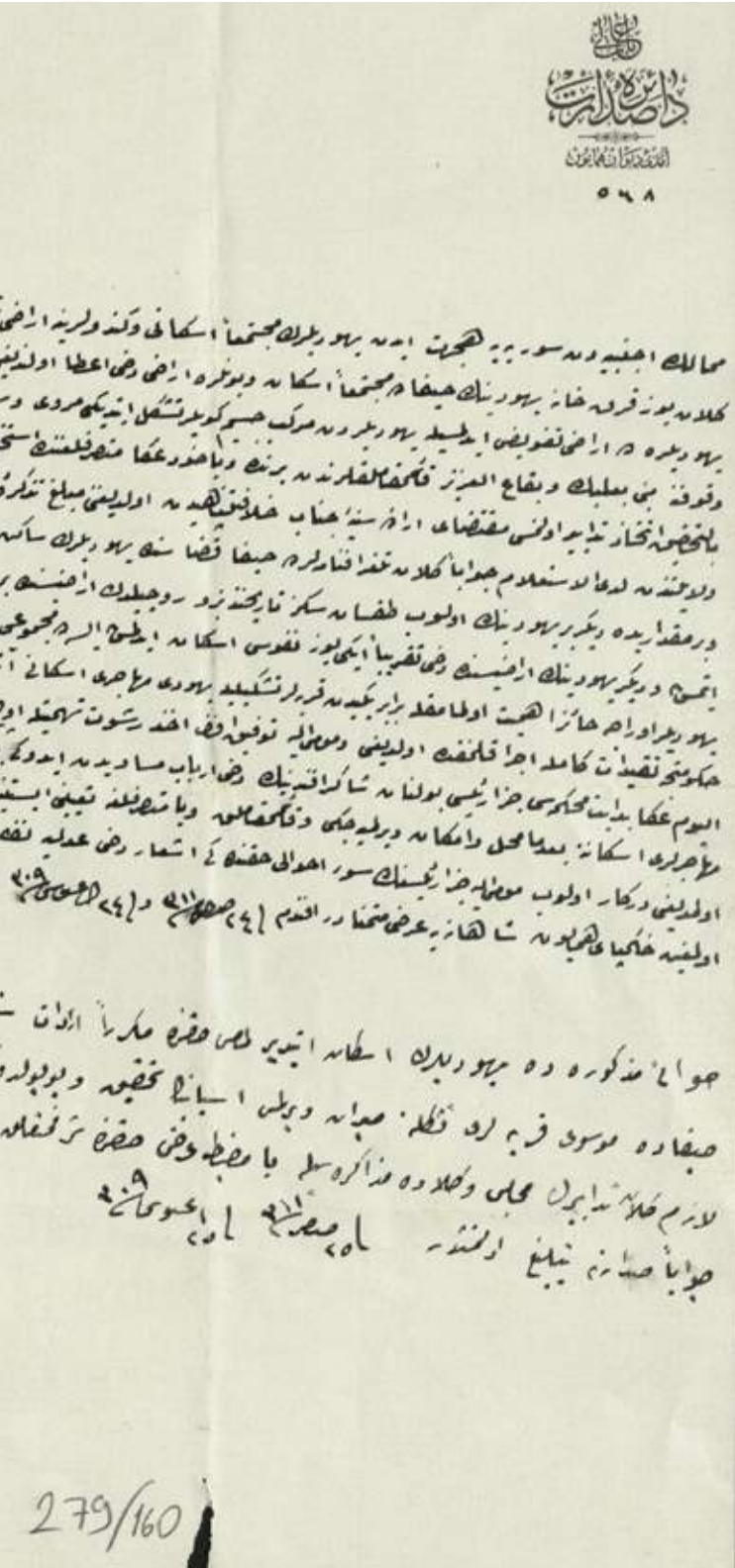
Sultan II. Abdülhamid Han ve Theodore Herzl

⁴⁸ Roger Garaudy, *Siyonizm Dosyası*, Çev. Neziha Uzel, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 119-120.

⁴⁹ Avcı, *Kudüs (1890-1914)*, 79.

⁵⁰ Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 78.

dülhamid'e sundu. Avrupa borsasında ki bütün Osmanlı borçlanma tahvillerini toplayabileceklerini ayrı bir mektupla II. Abdülhamid'e bildiren Herzl, bunun karşılığında Padişah'ın Yahudilere Filistin'de yerleşme izni ve özerk bir idare kurma hakkı vermesini şart koştu. Fakat II. Abdülhamid bu teklifi reddetti. 1902 senesinde ise bu defa Osmanlı Devleti tarafından Theodore Herzl'e bir teklif yapıldı. Osmanlı Devleti'nin borçlarını konsolide etmeleri karşılığında Osmanlı tebaasına geçmek şartıyla Yahudilerin Filistin dışındaki topraklara yerleşmelerine izin verilecekti. Ancak bu defa Theodore Herzl hiç değilse Hayfa dâhil olmak üzere Akka bölgesinde yerleşme izin verilmesi hususunda ısrarcı davranınca yine anlaşma sağlanamadı.⁵¹

Theodore Herzl'in aksine Baron Edmond de Rothschild⁵² ise Filistin'de Yahudi bir devletin kurulmasının en önemli basamağı olan göçlerin sessizce yürütülmesi taraftarıydı.⁵³ Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlere rağmen o, Filistin'de gizlice faaliyetler yürüttü. Filistin'de satın aldığı topraklarda bazı koloniler kurdu. Sadarete Kudüs mutasarrıfı başta olmak üzere bölgedeki yöneticilerden gelen raporlar Yahudilerin bu faaliyetlerinden ayrıntılı olarak bahsediyordu. Bu doğrultuda Kudüs Mutasarrıflığında müstahdem kaymakam mülazımlarından Boyacıyan Mihran'ın 27 Eylül 1891 tarihinde kaleme aldığı mektubu önemli bilgiler içermektedir. Mihran bu mektupta; Rothschild başta olmak üzere bazı Yahudi cemiyetlerinin Hayfa ile Gazze arasında satın aldıkları arazilerde koloniler kurduklarına, ziraat işlerini profesyonel olarak yürütmekte ve bunun yanında sanat ve ticaretle de mahir insanlar yetiştirdiklerine, bu durumun zamanla onları Kudüs ve havalisinde söz sahibi yaptığına, şayet böyle devam ederse Kudüs'te bulunan Müslüman ve gayrimüslimlerin topraklarını satarak kutsal beldeyi Yahudilere teslim edebileceklerine ve en önemlisi de İsrail Devleti'nin savaşla değil, toprak satın alma yoluyla kurulacağına dikkat çekmektedir.⁵⁴

Filistin topraklarında Yahudilerin iskân ettirilmemesi hakkında irade

⁵¹ Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 51-57.

⁵² Rothschild ailesinin Osmanlı Devleti ile ilişkileri 1828-1829 senelerinde devam eden Osmanlı-Rus Savaşı ile başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu aileden iki defa borç alınmıştır. Rothschild ailesinin Osmanlı Devleti ile ilişkileri için bkz. Mustafa Balcıoğlu ve Sezai Balcı, *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Erguvanî Yayınevi, 2017).

⁵³ Balcıoğlu ve Balcı, *Rothschildler*, 211.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Umumi Evrakı [Y. PRK. UM], No. 23, Gömlek No. 66.

Bundan bir sene sonra Sadarete gelen başka bir rapor ise, Rusya'dan gelerek Hayfa'ya yerleşen Yahudilerin burada Rothschild ile diğer bir Yahudi'ye ait köylere yerleştiğini ve sayılarının 1400'e ulaştığını bildirmekteydi. Sadaret 6 Eylül 1893 tarihinde bu bilgiyi Yıldız Sarayı'na ilettili ve bunun üzerine II. Abdülhamid'in şu iradesi sadır oldu:

*"Havâli-i mezkûrede Yahudilerin iskân ettirilmemesi hakkında mükerreren irâdât-ı seniyye-i mülûkâne isdâr buyrulduğu hâlde Hayfa'da Musevi karyeleri teşekkülüne meydân verilmesi esbâbının tahkik ve bu yoldaki mehâzîrin cidden önü alınacak sûrette lâzım gelen tedâbîrin Meclis-i Vükelâ'da müzâkeresiyle bâ-mazbata arzı hakkında şeref-müteallık buyrulan emr ü fermân-ı hümayûn-ı mülûkâne cevâben Sadarete tebliğ olunmuştur."*⁵⁵

Yahudilerin Filistin topraklarında yerleşmelerine izin verilmemesi hususunda sadır olan fermanlara rağmen Edmond de Rothschild'in Filistin'deki temsilcileri sayesinde arazi alımları devam etmekteydi. İslâm ve Osmanlı hukukuna hâkim olan bu temsilciler; fiyat pazarlığı, sorunlu tapu senetleri, istimlak ve çiftçilerin vergilendirilmesi gibi hususlarda yerel yönetimle sürekli irtibat halindeydi. Bu ilişkileri sayesinde Hayfa'dan Yafa'ya doğru uzanan hat boyunca birçok araziyi satın alan Edmond de Rothschild, buralarda kurduğu kolonilere yönetici, ziraatçı, hekim, öğretmen ve mühendis gönderdi. Böylelikle Rothschild Filistin'de kalıcı bir Yahudi yerleşiminin ilk temellerini attı.⁵⁶ Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin işgaliyle birlikte ise Kudüs ve Filistin'de dört asırlık Osmanlı yönetimi de son buldu.

⁵⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Hususi Evrakı [Y.A. HUS.], No. 279, Gömlek No. 160.

⁵⁶ Balcıoğlu ve Balcı, Rothschildler, 413-414.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi III. Selim Evrakı [AE. SSLM. III], No. 132, Gömlek No. 8042; No. 178, Gömlek No. 10632; No. 229, Gömlek No. 13382.

Bab-ı Asaî Divân-ı Hümayun Askerî Mühimme Kalemi [BOA. A. DVNS. ASK. MHM.], No. 11, 127; No. 221, 102. Bab-ı Asaî Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemi [A. DVNS. MHM. d.], No. 3, hüküm 1020 ve 1025; No. 4, hüküm 851; No. 5, hüküm 612; No. 23, hüküm 169; No. 6, hüküm 104; No. 6, hüküm 1344; No. 25, hüküm 2974; No. 25, hüküm 960; No. 28, hüküm 686; No. 31, hüküm 271; No. 33, hüküm 627; No. 46, hüküm 297; No. 59, hüküm 57; No. 207, 172-173.

Hatt-ı Hümayun, [HAT.], No. 541, Gömlek No. 26730; No. 554, Gömlek No. 27425; No. 772, Gömlek No. 36194; No. 1229, Gömlek No. 47940.

Tapu Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 998, 291; No. 1015, 1.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

No. 608-2, 235/178.

Yazma Eserler

Silahşör. Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab, (İstanbul: Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye, 4087), 1a-70a.

Telif Eserler

Abd Hasâvne, Esmâ Câdullah. Âilâtü'l-Kudsî'l-müteneffizeti fi'n-nısfî'l-evvel mine'l-karnî's-aâmin aşar: Dirâsetü min hilâli'l-vesâiki's-şer'iyye. Doktora Tezi, Yermük Üniversitesi, 2005.

Ahmed Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. 7 Cilt. Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1858.

Avcı, Yasemin. Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914). Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.

Barkan, Ö. Lütfi. "H. 933-934 Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15/1-4 (1954), 251-329.

Çakmak, Abdullah. Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841). Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019.

Darendeli İzzet Hasan Efendi. Ziyânâme Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802). Haz. M. İlkin Erkutun. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

Dolu, Alaattin. Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset (1703-1789). Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.

el-Aseli, Kamil C. "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26: 334-338, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan. Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr. Thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1998.

Eren, Halit. (Ed.), Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs I. İstanbul: IRCICA, 2016.

Hadîfî. Hadîfî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523). Nşr. Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Hoca Sadeddin, Tâcî't-tevârih. 2 Cilt. Dersaadet: Matbaa-i Amire.

Menna', 'Adel. "Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine". Journal of Palestine Studies 24/1 (1994), 51-66.

Mennâ', Adil. A'lâmu Filistîn fi Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1800-1918). Beyrut: Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye, 1995.

Menna', Adil. Livâü'l-Kudsî fi Evâsiti'l-Ahdi'l-Osmânî. Beyrut: Müessesetü Dirâseti'l-Filistîniyye, 2008.

Mohanad Alamleh, Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı (1874-1914), (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019).

Râşid Mehmed Efendi & Çelebizâde İsmail Âsum Efendi. Târih-i Râşid ve Zeyli. Haz. Abdülkadir Özcan v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Raymond, Andre. Osmanlı Döneminde Arap Kentleri. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Tarih, 2018.

Rosen, Minna. "The Naqib el-Ashraf Rebellion in Jerusalem and Its Repercussions on the City's Dhimmis". Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society 18 (1985) Haifa: The Institute of Middle Eastern Studies University, 249-270.

Singer, Amy. Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler. Çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Singer, Amy. Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Solakzâde Mehmed Hemdemi. Solakzâde Tarihi. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1297.

Spyrdion, S. N. "Annals of Palestine, 1821-1841", Journal of the Palestine Oriental Society 18, (1938): 63-97.

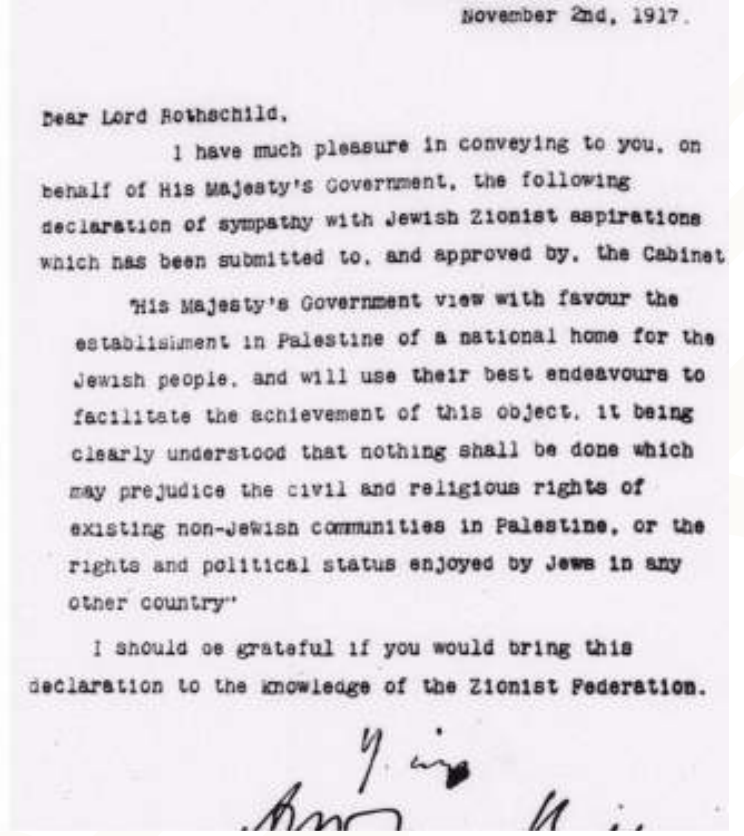
Şair Nedim Efendi. Münecceimbaşı Tarihi Tercümesi. 3 Cilt (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1285).

Tekindağ, M. C. Şehabettin. "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Bonaparte'ın Akkâ Muhâsarası", Tarih Dergisi 15/20 (1965): 1-20.

Tütüncü, Mehmet. "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", Düşünce ve Tarih Dergisi (Ağustos 2016): 40-49.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. 2 Cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1983.

Ze'evi, Dror. Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi. Çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un Lord Rothschild'e yazdığı mektup, Balfour Deklarasyonu

BALFOUR DEKLARASYONUNDAN İSRAİL'İN KURULUŞUNA: FİLİSTİN'İN İŞGALI

Can DEVECİ*

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın Filistin açısından önemli anı 1917 yılının son aylarıdır. Bu tarihten itibaren başta Kudüs olmak üzere Filistin'de adaletle dayalı Osmanlı idaresi son bulmuş ve İngiltere mandaterliği altında şekillenen işgal süreci başlamıştır. İngiltere, Filistin'deki stratejik çıkarları için Dünya Siyonist Organizasyonu ile çalışmıştır.¹ Theodor Herzl'in 1904'te ölmesiyle Siyonistlerin liderliğine 1905'de Manchester Üniversitesi Kimya Fakültesi öğretim üyesi Chaim Weizmann geçmiş ve hareketin merkezini İngiltere'ye taşımıştır. Weizmann, patlayıcı yapımında kullanılan asetonu geliştiren bir kimyager olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin savaşta kullanacağı patlayıcı ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir konumdaydı. Bu sayede Weizmann, Lordlar Kamarası'nda görev yapan İngiliz bürokratlarla ilişkilerini geliştirdi. David Lloyd George, Sir Mark Sykes, Arthur James Balfour ve Sir Herbert Samuel dostlarından sadece bir kaçıydı.²

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Weizmann'ın önderliğindeki Siyonistlere, 1896 Basel Kongresi'nde bir ilke olarak benimsenen "büyük bir devletin desteğinin alınması" şartı

* Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cdeveci@erciyes.edu.tr.

¹ 1905'den itibaren Dünya Siyonist organizasyonunun İngiltere'de yürüttüğü faaliyetler için Bk. Barnet Litvinoff, *The Letter and Papers of Chaim Weizmann* (Jerusalem: Transaction Books, 1983).

² Andrew Mango-Robert McNamara, *T.G. Frasaer, Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011), 95. David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, Çev. Mehmet Harmanlı (İstanbul: Epilson Yayınları, 2004), 248. Ilan Greilsammer, *Siyonizm*, Çev. Işık Ergüden (Ankara: Dost Yayınları, 2007), 51.

ni İngiltere vasıtasıyla sağlama imkânı doğdu. Siyonistlere göre İngiltere'nin Filistin'de Yahudi yurdunu desteklemesi Süveyş Kanalı ve etrafındaki toprakların başka bir büyük güç tarafından tehdit edilmesini engelleyecekti. Bu bakış açısı David Lloyd George'un başbakanlığındaki İngiltere Savaş kabinesinin Ortadoğu-Hindistan hattındaki stratejik çıkarlarıyla örtüşmekteydi. Siyonistlerle yapılan birçok görüşme neticesinde Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, Siyonistlerin ileri gelenlerinden Lord Rothschild'e "*Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt*" kurulması için İngiliz sempatisini içeren bir mektup yolladı.³ 2 Kasım 1917'de yayınlanan Balfour Deklarasyonu İngiltere, Yahudilere desteğini ilan etmiş ve Filistin'de İngiliz mandasının oluşturulma sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu deklarasyon Filistin mandasının temel hukuki belgesi sayılmıştır. İngiltere, deklarasyonun ilan edilmesi haricinde bir adım daha atmış ve Filistin'i işgal etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken İngiltere Başbakanı Lloyd George, General Edmund Henry Hynman Allenby'den 1918 yılı Noel kutlamalarına kadar Kudüs'ü işgal edip İngiltere halkına ve Hristiyan âlemine hediye etmesini istemiştir. Lloyd George'ye göre Kudüs'ün işgal edilmesiyle son haclı seferi tamamlanacaktı. Osmanlı Devleti'nin Filistin'i yönetmek için kullandığı ana merkezlerin başında gelen Kudüs'ün işgali ertesinde Filistin ve çevresindeki bölgelerin ele geçirilme süreci hızlanmıştı. General Allenby, askeri harekâtlarına devam ederek 23 Ocak 1917'ye kadar güney Filistin'i, 23 Eylül 1918'de Hayfa'yı, 1 Ekim 1918'de Şam'ı ve 8 Ekim 1918'de Beyrut'u işgal etmiştir.⁴ Böylelikle günümüzde Filistin, Suriye ve Lübnan şeklinde zikredilen bölgelerde Allenby'in 26 Ekim 1918'de yayınladığı talimat ile İşgal Edilmiş Düşman Toprakları adıyla üst bir askeri idare kurulmuştur.⁵ Bu tarihten itibaren adı geçen bölgelerde adalet ve huzur temeline dayanan bir yönetim oluşturulamamıştır. Çünkü İngiltere, Filistin'deki

stratejik çıkarları için Dünya Siyonist Organizasyonu ile çalışmıştır.

İngiltere, Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'na savaşın galipleri arasında katıldı. Siyonistler de manda yönetimi öncesinde taleplerini uluslararası kamuoyuna kabul ettirmek için büyük bir devletin desteğini alarak Paris'e gittiler. Paris Barış Konferansı'nda Filistin için savunulacak Filistin Konusunda Siyonist Organizasyonun Bildirisi 3 Şubat 1919 tarihinde Weizmann önderliğindeki bir grup Siyonist tarafından tamamlanarak İngiliz hükümetine yakın bürokratlara gönderildi. Ayrıca 27 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nı yöneten komisyon önünde de anlatıldı.⁶ Weizmann komisyonunda yaptığı sunumunda, Yahudilerin ulusal vatanlarını Filistin'de kurma haklarının tanınmasını, Filistin için İngiliz manda yönetiminin kurulmasını, Balfour Deklarasyonu'nun uygulanmasını, Filistin'de yaşayan Yahudilerin temsili için bir konseyin kurulmasını ve Filistin'e Yahudi göçlerinin kolaylaştırılarak kolonileştirilmesinin önünün açılmasını istedi.⁷ Bu taleplerin bir çoğu Paris Barış Konferansı'nda kabul edilmiş ve 16-25 Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansı'nda resmileştirildi. Böylelikle Filistin, İngiltere'nin mandaterliğine verilmiştir. 1917 işgalinden beri Filistin'de süren İngiliz askeri yönetimi yerini sivil manda yönetimine bırakmıştır. İngiltere idaresinin başlamasıyla birlikte Londra'dan atanan Yüksek Komiserlerin aldığı kararlar çerçevesinde Filistin'in demografik yapısı değişmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti idaresinde illegal sayılan Yahudi göçleri, İngiliz manda idaresinde yasal bir zemine kavuşmuştur. Böylelikle Filistin'de yaşayan Araplar yavaş yavaş Filistin'in idaresinde etkilerini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü Yüksek Komiserler ve alt idare kadroları Dünya Siyonist Organizasyonu'yla birlikte hareket etmiştir. Bu makalede Filistin'de 1917-1948 yılları arasında meydana gelen gelişmeler Yahudi göçleri üzerinden tartışılmaya çalışılacaktır.

³ Balfour deklarasyonu hakkında ayrıntılı tartışmaları içeren bilgiler için Bk. Jonathan Schneer, *Balfour deklarasyonu*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Kırmızı Kedi, 2012), 129-172.

⁴ Mathew Hughes, *Allenby and British Strategy in The Middleeast 1917-1919* (London: Frank Cass, 1999), 20-21.

⁵ FO 371/3384, 1918. Gudrun Kramer, *A History of Palestine* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 155.

⁶ 3 Şubat 1919 Filistin konusunda Siyonist organizasyonun bildirisi belgesini; Siyonist organizasyon ve Filistin'deki Yahudiler adına Lord Rothschild, Weizmann ile Sokolow, Rusya Siyonist organizasyonu adına Israel Rosoff, Amerikan Siyonist organizasyonu adına Julian Mack, Stephen Wise, Harry Friedenwald, Jacob de Haas, Mary Fels, Louis Robison ve Bernard Flexner imzalıdır. Paris Barış Konferansı'nı Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından oluşturulan onlar konseyi yönetmekteydi. Komisyonunda ABD, İngiltere, Fransa, İtalya'nın hükümet başkanları ve dış işleri bakanlarıyla iki Japon temsilci bulunmaktaydı. Mango, Mcnamara, Frasaer, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, 96, 154, 156.

⁷ Alan Taylor, *İsrail'in doğuşu*, Çev. Mesut Kardeşhan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), 43-44.

Filistin'de İngiltere Mandası ve Yahudi Göçleri

Lloyd George, Filistin'le ilgili ayrıntılı bilgiye sahip Sir Herbert Samuel'e 24 Nisan 1920'de San Remo'da bulunan Royal Hotel'de Filistin Sivil Yüksek Komiserliğini teklif etmiştir.⁸ Sir Herbert Samuel'in, Filistin'in ilk sivil yöneticisi belirlenmesi tesadüfi bir durum değildir. Samuel, İngiltere'de uzun yıllardır yaşayan Yahudi bir ailenin mensubudur. Ayrıca 10 Aralık 1914'te tanıştığı Dünya Siyonist Organizasyonu Başkanı Chaim Weizmann ile yakın ilişkilere sahiptir. 1917'de Balfour Deklarasyonu'nun yazılması için Siyonistler tarafından kurulan komisyonda görev yapmıştır. 1919 Paris Barış Konferansı'nda Siyonist delegasyonda yer almış ve onlara danışmanlık yapmıştır. "Filistin konusunda Siyonist Organizasyonun Bildirisi" isimli belgeyi 3 Şubat 1919'da Sir Herbert Samuel'in başkanlığında, Lloyd George'un hükümetinde görev yapan Sir Alfred Mond, Chaim Weizmann ve Nahum Sokolow'dan meydana gelen küçük bir grup bir dizi toplantı sonucunda hazırlamıştır.⁹ Bu tarihi geçmişi Samuel'in atanmasında önemli bir faktör olmuştur.

Herbert Samuel'in görevi kabul etmesinin ertesinde Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, İngiltere Mısır ofisinde bulunan General Allenby'e Filistin'de 1 Temmuz 1920 itibariyle sivil yönetimin başladığını bildirmiştir. Ayrıca Curzon, Allenby'den arşivlerinde bulunan Siyonizm ve Yahudi Ulusal Evi'yle ilgili tüm belgeleri, yazışmaları Herbert Samuel'e vermesini söylemiştir.¹⁰ Samuel ve kendisinden sonra gelen Yüksek Komiserler Filistin'i İngiltere Kralı, Majesteleri Hükümeti adına yönetecekti. Yüksek Komiserler, Arapların, Yahudilerin ve Hıristiyanların ileri gelenlerinin siyasal katılımıyla oluşacak bir yapının inşası için çabaladı. Ancak Araplar ve Yahudiler işbirliği yapmak niyetinde değildi. Anlaşmazlığın temel nedenleri arasında Arapların Filistin'in yönetimi konusun-

da Yüksek Komiserler tarafından gözü ardı edilmesi, Siyonist faaliyetlerin Filistin'de kurumsallaşmaya dönüşmesi ve gün geçtikçe artan Yahudi göçü bulunmaktaydı.

Yahudilerin Filistin'e göçü manda yönetimi sırasında gittikçe hız kazandı. Siyonistlerin Yahudi nüfusunun çoğalmasını hızlandırmasının temel nedeni Filistin'in Yahudiler açısından ulusal bir yurt olduğunu dünya kamuoyuna ilan etmektir. Filistin'e yapılan göçü organize eden kurumun temelleri Milletler Cemiyeti'nin Filistin için ilan ettiği 24 Temmuz 1922 tarihli manda belgesi çerçevesinde atıldı. Filistin'de Yahudi göçlerinin, nüfusunun, kurumlarının, ekonomisinin geliştirilmesi İngiltere'nin Milletler Cemiyetine verdiği taahhütlerin başında gelmekteydi. Bunları gerçekleştirirken danışmanlık alacağı kurum ise Dünya Siyonist Organizasyonu'nun Filistin'deki faaliyetlerini yürüten Yahudi Ajansı idi. Yahudi Ajansı, Yüksek Komiserlere Filistin'deki Siyonistlerin tek temsilcisi olarak danışmanlık yapacaktı. Örneğin, başka bir ülkeden Filistin'e göç edecek Yahudilere bu kurum karar verecekti.¹¹ Böylelikle İngiltere manda idaresinde Filistin'e düzenlenen Yahudi göçleri yasal bir zemine kavuşmuştur.

Birinci Dünya Savaşından önce organize edilen düzenli Yahudi göçleri Osmanlı Devleti'nin izni alınmadan, illegal olarak gerçekleşmiştir. 1845'de Filistin'deki Yahudi sayısı tahmini 12.000 iken 1914'de 85.000'e ulaşmıştır.¹² Sir Herbert Samuel, 1 Temmuz 1920'de Filistin'e Yüksek Komiser atandıktan sonra Filistin'e düzenlenen Yahudi göçlerini kontrol etmek için 26 Ağustos 1920'de Filistin Göç Bölümü'nü kuran kararnamayı yayınlamıştır. Filistin Göç Bölümü, 1 Eylül 1920'den itibaren Filistin'de faaliyete başlamış ve Yahudi göçleriyle ilgili tüm yasal düzenlemeler bu kurum aracılığıyla yürürlüğe girmiştir. Samuel, Filistin Göç Bölümü'nün görevlerini; Filistin'e yapılan göçleri kontrol etmek ve düzenlemek, Filistin'e gelen yolcuların

⁸ Herbert Samuel, *Memoirs* (London: Cresset Press, 1945), 9, 150. Tom Segev, *One Palestine Complete Jews and Arabs under The British Mandate* (London: Abacus, 2000), 149.

⁹ Litvinoff, *The Letter and Papers of Chaim Weizmann*, 146-150. Yehuda Reinharz, *Chaim Weizmann the Making of a Statesman* (London: Brandeis University Press, 2001), 106. Filistin konusunda Siyonist Organizasyonun Bildirisi'nin orijinal hali için Bk. FO 608/99/5 Document No: 16, *Foreign Office Minutes, With Added Notes on Proposals to be Presented by Zionist Organisation*, 3 February 1919.

¹⁰ FO/371/5205/E. 7101/1136/Earl Curzon to Sir Herbert Samuel (Jerusalem), 19 Haziran 1920; FO/141/742/E. 7436/476/44, Earl Curzon, *Foreign Office*, to General Allenby, 22 Temmuz 1920.

¹¹ İngiltere'nin Milletler Cemiyetine verdiği taahhütler için Bk. Cmd. 1785 *League Of Nations, Mandate For Palestine* (London: His Majesty Stationary Office, 1922), 3. Filistin'de Yahudi Ajansı İngiliz sivil idaresine danışmanlık yapması konusunda Weizmann'ın açıklamaları için Bk. Litvinoff, *The Letter and Papers of Chaim Weizmann*, 360. Herbert Samuel, *Milletler Cemiyeti 4. Maddesi çerçevesinde Weizmann'dan Yahudi Ajansı'nın kurulmasını istemiştir. Bk. Government of Palestine Report, Report on Palestine Administration 1922* (London: His Majesty's Stationery Office HmsO, 1922), 11-12.

¹² Can Deveci, "Filistin'in Kaderini Değiştiren Göçler: Aliyah", *Derin Tarih 10* (Kasım 2017), 35-43. J.C.Hurewitz, *The Struggle For Palestine* (Newyork: Norton Company, 1950), 27-28.

ayrılış ve yerleşme izinlerini belirlemek, Filistin'e yerleşenlere geçici vatandaşlık belgesi vermek ve bunlarla ilgili yasal düzenlemeleri yapmak şeklinde tanımlanmıştır.¹³ Bu doğrultuda Filistin Göç Bölümü 1920-1925 yılları arasında Filistin'e toplu ya da bireysel yapılan göçleri düzenleyen yasal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu düzenlemeler sayesinde Osmanlı Devleti döneminde illegal olan göçler İngiliz yönetimiyle birlikte legalleşmiştir.

Göçleri Yüksek Komiser adına idare eden bu birimin yönetim kadrosuna İngiliz ve Yahudilerden meydana gelen kişiler atanmıştır. Örneğin, Albay Morris, göç bölümü direktörlüğüne getirilmiş ve Herbert Samuel'in talimatlarını uygulamıştır. Filistin'e göçler çoğunlukla Yafa Limanı üzerinden düzenlendiğinden, N. I. Mindel Yafa limanı direktörlüğüne atanmıştır. Kudüs ise göç ile gelenlerin takip edildiği ve kişilerin temel kayıt işlemlerinin gerçekleştirildiği merkezdi. Buradaki göç bürosu Dennis Cohen'in sorumluluğuna verilmiştir. Göç departmanı direktör yardımcılığına ise Albert Montefiore Hyamson getirilmiştir.¹⁴ Samuel'in bu isimleri atamasındaki temel etken kişilerin Siyonist Organizasyonun, Yahudi Ajansının içerisinde yer almalarıydı. Böylelikle Siyonistler Filistin'de

demografik yapıyı değiştirme potansiyelini doğrudan organize etme gücüne erişmiştir.¹⁵ Bu atamalar içerisinde herhangi bir Filistinlinin (Arap, Dürzi, Hristiyan) olmaması İngilizlerin Yahudi göçleriyle ilgili niyetini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu kurumsal yapı İngiliz manda idaresinin tamamlanmasında etkili olmuştur. Görev yapan kişiler değişse de Yahudi ajansı ile birlikte hareket etme anlayışı değişmemiştir.

Bu gibi düzenlemeler ertesinde terip edilen Yahudi göçleri neticesinde Filistin'de nüfus dengesi değişmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle 1919'da Filistin'in 590.000'lik genel nüfusu içerisindeki Yahudi sayısı 55.000-60.000 arasına kadar gerilemişti. Herbert Samuel döneminde gerçekleşen Yahudi göçleri neticesinde 1925'de 847.328 genel nüfus içerisinde Yahudi nüfusu 121.725'e kadar çıkmıştı.¹⁶ Farklı bir açıdan değerlendirecek 1882-1920 yılları arasında kapsayan 38 yıllık süreçte Yahudiler genel nüfus içerisindeki sayılarını 66.574'e kadar arttırırken, Samuel'in 5 yıllık görev süresinde bu rakam 2 kat artarak 121.725'e ulaşmıştır. Bu rakamlar İngiliz manda idaresinin ilk yıllarında Filistin'de Yahudi Ulusal Evi'nin kuruluşu için verdiği desteği ortaya koymaktadır.

YIL	TOPLAM	MÜSLÜMAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	DiĞER
1920	673,193	521,403	66,574	77,801	7,415
1921	761,796	585,271	81,263	88,049	7,213
1922	757,182	590,890	83,794	73,024	9,474
1923	778,989	609,331	89,660	72,090	7,908
1924	804,962	627,660	94,945	74,094	8,263
1925	847,238	641,494	121,725	75,512	8,507

Filistin'de Nüfus Dağılımı (1920-1925)¹⁷

Herbert Samuel'in görev süresinin sona ermesinden sonra Filistin'e ikinci Yüksek Komiser olarak Lord Herbert Charles Onslow Plumer 21 Mayıs 1925'te atanmıştır. Lord Plumer, 1925-1928 yılları arasında gerçekleşen

Yahudi göçlerini Filistin'in ekonomik özümleme kapasitesine göre planlamıştır.¹⁸ Plumer'in görev süresinde gerçekleşen 1925'in Haziran ayından 1928'in temmuz ayına kadar Filistin'e 51.773

¹³ CMD. 1499, *Interim Report on the Civil Administration of Palestine during the year ended 30th June 1921* (London: His Majesty Stationary Office, 1921), 6. Sahar Huneidi, *A Broken Trust Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians 1920-1925* (London: I.B. Tauris Publishers, 2001), 192.

¹⁴ Nick Reynold, *Britain's Unfulfilled Mandate for Palestine* (London: Lexington Books, 2014), 159.

¹⁵ Albert Hyamson ve Dennis Cohen *Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de bulunan Dünya Siyonist Organizasyonu merkezinde aktif çalışan kişilerdi. Ayrıca Hyamson, 1917'den beri Dünya Siyonist organizasyonu Chaim Weizmann'ın danışmanıydı* Albert M. Hyamson, *Palestine Under The Mandate 1920-1948*, (London: Methuen, 1920), 51.

¹⁶ Filistin Göç Bölümü Yahudilerin hangi ülkelere göç ettirildiklerine dair ayrıntılı raporlar tutmuştur: *Government of Palestine Report, Report on Palestine Administration 1925* (London: His Majesty's Stationery Office Hmsco, 1925), 58. M. Mossek, *Palestine Immigration Policy under Sir Herbert Samuel British Zionist and Arab attitudes*, (London: Frank Cass, 1978), 96-97.

¹⁷ Tablolar yazar tarafından raporların incelenmesi neticesinde oluşturulmuştur. Bu sayılara Filistin'deki doğum oranları dahildir: *Government of Palestine Report, 1925*, 58.

¹⁸ *The Government of Palestine, Official Gazette, (Jerusalem: 21 May 1925).*

Yahudi göç etmiştir. 1928 yılı itibariyle doğum oranları eklenmiş Yahudi sayısı 151.656'ya ulaşırken Filistin'in genel nüfusu 935.951'e çıkmıştır.¹⁹ Lord Plumer'dan sonra Filistin'de görev yapan Yüksek Komiserlerin, Sir John Chancellor (1928-1931), Sir Arthur Wauchope (1931-1937), Sir Harold MacMichael (1937-1944), John Vereker (Lorg Gort, 1944-1945) ve Sir Alan Cunningham (1945-1948) dönemlerinde de Filistin'de Yahudi Ulusal Evi'nin kurulması çalışmaları devam etmiştir.²⁰ Bu çerçevede İngiltere'nin Filistin'e hâkim olduğu 1922-1947 yılları arasında Yahudi nüfusu günden güne artmıştır. 1933'de ikinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Alman-

ya'da Nazi partisinin iktidara gelmesiyle ortaya çıkan Antisemitizm 1933-36 yılları arasında Yahudi göçünün artmasına da neden oldu. Bu tarihe kadar gerçekleşen göçlerin en büyüğü olmasından dolayı Filistin'e yerleşenlerin sayısı iki katına çıktı.²¹ Manda yönetiminin tuttuğu istatistiklere ve Yahudi Ajansı'nın düzenli olarak tuttuğu kayıtlara göre 1932-1939 arasında 213.629 Yahudi Filistin'e göç etti.²² Örneğin, 1931'de Yahudi nüfusu 53.800 olan Kudüs 1939'da 82.000 Yahudi'ye ev sahipliği yapmaktaydı. Yahudi yerleşimlerinin merkezi konumunda bulunan Tel Aviv'de ise 1931'de 46.300 olan Yahudi sayısı 1939 yılında 177.000'e ulaştı.²³

Yıllar	Arap	%	Yahudi	%	Diğer	%	Toplam Nüfus
1922	640,798	78	94.752	12	84,709	10	820,259
1931	864.806	82	174.139	19	18.269	2	1.057.601
1933	909.687	78	233.912	20	20.017	2	1.163.616
1936	983.244	71	382.857	28	22.751	2	1.388.852
1939	1.060.593	69	455.329	30	24.805	2	1.540.727
1941	1.123.168	68	489.830	30	26.758	2	1.689.756
1946	1.310.866	67	599.922	31	31.562	2	1.942.350

1922-1946 Filistin'de Nüfus Dağılımı

Tabloda aktarıldığı gibi, 1931 nüfus sayımında 174.139 olan Yahudi sayısı 1933-1936 yılları arasında % 9 artarak 382.857'e ulaştı. Aynı aralıkta Arap nüfusu ise yaklaşık 120.000 arttı. İngiliz mandası döneminde Filistin'deki Yahudi artışını tespit etmemizi kolaylaştıracak başka bir karşılaştırmayı 1922 ile 1936 yılları arasında yapabiliriz. 1922 yılında nüfusun yaklaşık %12'sini oluşturan Yahudi sayısı 94.752'dir. 1936 yılında ise genel nüfusun %28'ini yani 382.857 kişisini Yahudiler oluşturmaktaydı.²⁴ Filistin

geneline kontrolsüz bir şekilde yayılan Yahudi yoğunluğunun İngiliz yöneticiler tarafından kontrol edilmesi de güçleşirken topraklarını korumak isteyen Filistinli Arapların tepkileri de gün yüzüne çıktı.

Filistinli Arapların İngiltere ve Siyonistlere Tepkileri

Filistinli Müslüman ve Hristiyan Arapların İngiltere'ye tepkilerini dile getirmelerinin arka planında birçok neden

¹⁹ 1925-28 döneminde göç eden Yahudi sayısının düşük kalmasının ana nedeni ekonomidir. Bu nedene bağlı olarak aynı dönemde Filistin'den farklı ülkelere göç başlamıştır. Adı geçen dönemin tamamında 16.150 Yahudi dışarıya göç etmiştir. *Colonial Office, Council of The League of Nations On The Administration of Palestine and Transjordan 1928*, (London: His Majesty's Stationery Office HmsO, 1929), 91.

²⁰ Anthony Best, Jussi M. Hanhimaki v.dğr., 20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi, Çev. Taciser Ulaş Belge, (Ankara:Siya sal Kitabevi, 2012), 130.

²¹ Hurewitz, *The Struggle For Palestine*, 24,25,27,29. Ayşe Ömür Atmaca, Berna Süer, *Arap İsrail Uyuşmazlığı*, (Ankara: ODTÜ Yayınları, Ankara, 2010), 24-25.

²² Ayrıntılı istatistikler için Bk. Justin McCarty, *The Population of Palestine Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and Mandate*, (Newyork: Columbia Universty Press, 1990), 171, 228.

²³ McCarty, *The Population of Palestine*, 223, 231.

²⁴ Tablonun ayrıntılı çalışması için Bk. McCarty, *The Population of Palestine*, 35, 36,37.

yer almasına rağmen bunlardan önemlisi topraklarının İngiltere tarafından işgal edilmesi ve Dünya Siyonist Organizasyonu, Yahudi Ajansı eliyle Filistin'de demografik yapının dönüştürülmesi bulunmaktaydı. 1948'e kadar verilen tepkiler bu arka plan etrafında şekillenmiştir. Filistinli Arapların uluslararası kamuoyu ve İngiltere'den talepleri şunlardı. Majesteleri Hükümeti'nin Filistin'de bir Yahudi Ulusal Evi kurulması için çalışacağını içeren 3 Kasım 1917'de İngiltere Dış İşleri Bakanı Arthur Balfour tarafından Siyonistlere gönderilen mektubun içeriğinin iptal edilmesi, İngiliz yönetiminde Siyonistlerin Filistinli Arapların yaşadıkları topraklar üzerinde hak iddia ederek gerçekleştirdikleri göçlerin durdurulması, bu nüfusun İngiltere sivil yönetiminde yer alan bürolarda görevler almasının iptal edilmesi ve Yahudi Ajansı, Yahudi Milli Fonu'nun Filistin'de verimli tarım arazilerini satın almasının engellenmesiydi.²⁵

Filistinli Araplar, bu gibi nedenler ve talepler çerçevesinde 4-6 Nisan 1920 Nebi Musa şenliklerinden başlayarak 1-7 Mayıs 1921 Yafa olayları, 1929 Ağlama Duvarı olayları, Arap Grevi 1933 gibi şiddete dayalı olmayan ve yer yer iki toplumun çatışmasına dönüşen tepkilerini dile getirmiştir. İngiltere, Arapların haklı tepkilerini yatıştırmak ve bölgede kendi ekonomik masraflarını artmasını önlemek için her olay sonrasında kurduğu komisyonlarla süreci yönetmiştir. Komisyon raporları Arapları haklı bulmasına rağmen Yüksek Komiserler bunu Filistin'deki yönetimlerine yansıtmamış ve bölgede gerilim günden güne artmıştır.²⁶ 1936-1939 yılları arasında yaşanacak olan büyük çatışmalar her iki toplumu bir daha bir araya gelemeyecek şekilde ayırmıştır. 15 Nisan 1936'da iki toplum arasında başlayan çatışmalar Filistin'de yeni bir süreci beraberinde getirmiştir. Siyonist terör örgütü Haganah'ın iki Arap çiftçiyi öldürmesi durumu kontrol edilemez bir hale dönüştürdü. 18 Nisan 1936'da Filistinliler kendilerinin de maddi açıdan zarar göreceği ticari boykotu birçok merkezde başlatmasıyla devam etmiştir.²⁷

Filistinli Arapların topraklarına sahip çıkma iradesi Arap ileri gelenlerinin 25 Nisan 1936'da Arap Yüksek Komitesi'ni kurmasıyla sonuçlanmıştır. Filistin manda yönetimi altında ilk defa birçok farklı unsur (Hıristiyanlar, Müslümanlar, Naşaşibiler, el-Hüseyniler ve İstiklal grubu) bir çatı altında bir araya gelmiştir. Böylece manda yönetimi altında Araplar ilk kez bir liderlik altında toplanmaktaydı. Yüksek Komite grevin; Yahudi göçünün kısıtlanması, arazi satışlarının durdurulması ve Filistinli Arapların temsil edilebileceği bir yönetim kurulmasıyla sonlandırılacağını bildirdi. Yahudi ve Arapların karşılıklı saldırılarıyla devam eden olaylar 1936 yaz ayı boyunca sürdü. İngiltere saldırıları bastırmak için kararlı adımlar atmaya başladığında 1000 Arap ve 80 Yahudi ölmüştü.²⁸ Grev sonrası Filistin Arap toplumu ve ekonomisi çok fazla zarar gördü. Filistinli Arapların önderliğinde gelişme ihtimali bulunan Filistin liderliğinin İngilizler tarafından dağıtılması bir daha toparlanamayacak derecede etkisinin uzun süreceği liderlik boşluğunu ortaya çıkardı. Bu boşluğu yeni kurulan Arap devlet liderleri dolduracak ve Filistin meselesi onlar için iç politik meşruiyet aracı olarak kullanılacaktır.

Filistin'in Bölünme Süreci ve İsrail'in Kuruluşu

İngiltere'nin Peel Komisyonu'nu bölgeye göndereceğini açıklamasıyla grev Arap Yüksek Komitesi'nin talimatıyla sona erdirildi. İngiltere 1929'dan itibaren Filistin'de yaşanan çatışmaları araştırması için sürekli olarak komisyonlar göndermekteydi. Gönderilen komisyonlar Filistin Arap toplumunun taleplerinin değerlendirilmesini, Yahudi göçünün sınırlandırılmasını Londra'ya tavsiye etti. Ancak komisyonların tavsiye kararlarının gündeme alınması Siyonist lider Weizmann'ın çabalarıyla ya da Lordlar kamarasındaki Siyonist lobi tarafından engellendi.²⁹

Peel Komisyonu Kasım 1936-Ocak 1937 arasında araştırma yapmak için Filistin'de bulundu ve birçok bölgeyi

²⁵ J Mctague, "The British Military Administration in Palestine 1917-1920", *Journal of Palestine Studies*, 7(3) (1978): 67. Tom Segev, *One Palestine Complete*, 127. Can Deveci, "Yafa Olayları", *TYB Akademi*, 7/21 (2017): 148. Filistin hükümet bürolarında çalışan Yahudiler için Bk. CMD. 1499, *Interim Report on the Civil Administration of Palestine during the year ended 30th June 1921*, (London: His Majesty Stationary Office, 1921), 25. Yahudiler'in 1920-1945 yılları arasında satın aldığı arazi miktarı için Bk. Roza I.M. El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine 1929-1948*, (London: Routledge&Taylor, 2006), 471.

²⁶ CMD. 1499, *Interim Report on the Civil Administration of Palestine*, 7. *Reports of the Military Administration, Occupied Enemy Territory Administration South 1919*, (Cairo: Government Press, 1920).

²⁷ *Arap isyanlarının 2 yönü vardı. Birisi İngiliz karşılığı diğeri Yahudi karşılığıydı. Cambridge Archive Editions, The Middle East Intelligence Handbooks Palestine and Transjordan*, (Oxford: Printed By CPI Antony Rowe, 1987), 126. Hurewitz, *The Struggle For Palestine*, 67. İlk defa Filistin'de arama noktaları kuruldu. El-Eini, *Mandated Landscape*, 317.

²⁸ Hurewitz, *The Struggle For Palestine*, 67-68. İngiliz General Sir Arthur Wauchope görevi sırasında başlayan olaylar 1939'a kadar kısa aralıklarla sürdü. *Cambridge Archive Editions, The Middle East Intelligence Handbooks*, 127, 128.

²⁹ Shaw Komisyonu (Eylül 1929), *Hope Simpson Komisyonu Pasfield Beyaz Kâğıdı (1930) komisyon raporları için Bk. Mahdi Abdul Hadi (Ed.), Documents on Palestine until 1947 (Jerusalem: PASSIA, 2007) Volume 1: 155-158, 160-258.*

ziyaret etti. Komisyon 1937 Temmuz ayında raporunu Lordlar Kamarası'na sundu. Rapor manda sisteminin devam edemeyeceğini savunurken Filistin'in üç bölgeye ayrılmasını, taksimatın Arap ve Yahudi devletlerine ve Kudüs'ün İngiltere denetiminde kalacak şekilde tasarlanmasını tavsiye etti. Siyonistler kendilerine ait toprak parçasının yetersizliğini bahane ederek raporu reddetti. Araplar da Filistin'in bölünmesine karşı çıktı ve 1937 yılında haklı tepkilerine yeniden başladı. 1939 yılının Mart ayına kadar Araplar hem Yahudilerle hem de İngilizlerle çatışma halindeydi. Çatışmalar sonucunda 3000 Arap, 2000 Yahudi ve birçok İngiliz hayatını kaybetti.³⁰

İngiltere, ayaklanma sonrasında Filistin'deki varlığını sorgulama sürecine girdi. İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması, İtalya ve Almanya'nın yayılcı politikaları, Ortadoğu'nun önemini bir kez daha İngiliz yöneticilere hatırlattı. Zira yeni kurulan Arap devletlerinin Filistin konusundaki hassasiyetlerinin göz ardı edilmemesi gerekiyordu. Çünkü bu devletler yaklaşan savaşta petrol yatakları noktasında İngiltere'nin işbirliği yapmak isteyeceği devletlerdi. Bu stratejinin hayata geçirilmesi için İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile Başbakan Neville Chamberlain 22 Aralık 1937 kabine toplantısında John Woodhead başkanlığında Filistin'e komisyon gönderilmesi kararını aldı. Komisyonun görevi, Filistin'de bölünme planı uygulanıp uygulanmayacağına araştıracaktı. Komisyon çalışmalarına devam ederken İngiliz Sömürgele Bakanlığı'na Malcolm Macdonald getirildi. Macdonald, Komisyon kararını beklemeden 7 Şubat 1939'da St. James Sarayı'nda Londra Konferansı'nı başlattı. Konferansa Filistinli Arapların yanı sıra Mısır, Irak, Suudi Arabistan, Yemen ve Ürdün temsilcileri katıldı. Dünya Siyonist Organizasyonu ise 42 kişiden oluşan, Chaim Weizmann önderliğinde bir heyetle temsil edildiler.³¹ Arap ve Yahudilerin kendi isteklerini konferansta da yatması anlaşma noktasında orta yolun bulunmasını zorlaştırmaktaydı. İngiltere, Avrupa'da yaklaşan savaşın etkisiyle Filistin sorununa kendi stratejileri çerçevesinde bir çözüm buldu. 15 Mart 1939'da

konferans sona erdikten hemen sonra Macdonald 1939 Beyaz Kâğıdı/kıtabı olarak tarihe geçecek belge hazırlanmıştı. Belge 17 Mayıs 1939'da açıklandı. Buna göre, Filistin İngiltere kontrolünde 10 yıl içerisinde bağımsızlığına kavuşacak, beş yıl süresince 75.000 Yahudi'nin Filistin'e yerleşmesine izin verilecek ve bu tarihten sonra Arapların kabul etmesi halinde Yahudi yerleşimlerine izin verilecekti. Arapların sürekli rahatsız olduğu Yahudilere toprak satışı konusu ise belli bölgelerle sınırlandırılacaktı.³²

Yayınlanan belge İngiltere'nin Filistin konusunda 1917 Balfour Deklarasyonu'ndan beri devam ettirdiği politika değişikliğinin bir göstergesi oldu. Belgede geçen "*Majesteleri hükümeti Filistin'in bir Yahudi devleti olmasının politikaları arasında bulunmadığını açık bir şekilde deklarare eder*" ifadeleri Araplar ve Siyonistler tarafından farklı yorumlandı. İngiltere savaş öncesinde petrol, havalimanı, ulaşım ağlarının ülkelerinden geçtiğinin farkında olan Arap liderlerinin Almanya-Sovyet eksenine kaymasını engelleme çabasıydı. Yahudiler İngiltere'nin aldığı bu karara Filistin'de çeşitli gösterilerle tepki göstermeye başladı.³³ Siyonist liderler 16 Ağustos 1939'da Cenevre'de topladıkları Siyonist kongrede beyaz belgeyi sadece kınamak ile yetindiler. Çünkü 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'yı işgal eden Hitler, Polonya'yı işgal etmek için 23 Ağustos 1939'da Nazi-Sovyet Anlaşması'nı imzalamıştı.³⁴ 1 Eylül 1939'da Avrupa'nın merkezinde 1945 yılına kadar sürecektir büyük savaş başlamıştı. Bunun bir diğer anlamı da gerek Almanya'da gerekse Polonya'da yaşayan Yahudileri zor günlerin beklediğiydi. Siyonistler, İkinci Dünya Savaşı sırasında beyaz belgeye realist bir stratejiyle cevap verdiler. Bu stratejiyi Ben Gurion'un şu sözleri çok güzel açıklıyordu; "Bu savaşta beyaz kâğıt yokmuş gibi İngiltere'yle birlikte savaşacak, savaş yokmuş gibi de beyaz kâğıtla mücadele edeceğiz".³⁵

Bu politika çerçevesinde 1943'te Ortadoğu'daki İngiliz kuvvetlerine katılan ama sıcak çatışmalarda yer almayan nakliye ve inşaat işlerinde çalışan Yahudi sayısı 21.000'e ulaştı. Siyonistlerin bu

³⁰ Peel Komisyonu'nun yayınlanan tutanakları için Bk. Mahdi Abdul Hadi, *Documents on Palestine*, 332-351. *Sadece 1938'de 5.708 olay kayıt edildi. Cambridge Archive Editions, The Middle East Intelligence*, 130.

³¹ Fraser, *Mango, Mcnamara, Modern Ortadoğu'nun*, 347.

³² Macdonald Beyaz Kâğıdı tutanakları için Bk. Mahdi Abdul Hadi, *Documents on Palestine*, 369-376. *Cambridge Archive Editions, The Middle East Intelligence*, 132. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in The Near and Middle East A Documentary Record 1535-1956*, (Newyork: Printed by Cambridge Archive Editions, Redwood Burn Ltd, 1987), Volume 2: 218-226.

³³ 1939'da Filistin'de Yahudilerin toprak satın almasıyla ilgili kısıtlamayı protesto eden Yahudiler şu pankartları taşıyordu "biz bu topraklar üzerindeki hakkımızı İngiliz mandasından değil, Teyrattan alıyoruz". Bk. Jean Christophe Attias, *Esther Benbassa, Paylaşılmasın Kutsal Topraklar ve İsrail*, Çev: Nihal Önal, (İstanbul: İletişim Yay, 2002), 19.

³⁴ Fraser, *Mango, Mcnamara, Modern Ortadoğu'nun*, 347.

³⁵ William Cleavend, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmanlı, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 289.

realist politikası karşısında Arap devletlerinden bazıları ve Filistinli Arapların bir kısmı Nazi Almanya'sı ve Sovyetlerle görüşmeler yapmaktaydı.³⁶ İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Yahudilere uyguladığı Holokost ile Avrupa'daki geleneksel Yahudi toplumlarının âdetâ kökü kazandı. Sadece Polonya'da 2.800.000 Yahudi'nin çeşitli şekillerde öldürüldüğü tespit edildi. Savaşın sonunda 250.000 Yahudi yerlerinden edilmiş bir şekilde kamplarda yaşıyordu.³⁷ Holokost, ABD elitlerinin Yahudilerin yurt arayışları problemine katılmasında itici bir unsur oldu. Birçok Amerikalı Yahudi Filistin'de kurulacak Yahudi devletinin destekçisi olmaya başladı. Amerikalı Siyonistlerin 1942'de Biltmore programı ABD'nin Siyonizm'in merkezi olduğunun kanıtıydı. Programda İngiltere'nin Yahudi göçünü serbest bırakması ve Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması deklare edilmekteydi.³⁸ 1945'te ABD başkanı olan Harry Truman programı savundu. Truman Demokrat Parti içinde Siyonist lobisinin etkinliğinin farkındaydı.³⁹ ABD'nin bu desteği Ortadoğu'da kurulacak yeni düzende İngiliz etkisinin giderek güç kaybettiğinin bir göstergesiydi. Aslında Siyonist program 1897 yılında düzenlenen ilk Siyonist kongrede alınan kararların en önemlilerinden birisini yeniden tanımlamaktaydı. Bu madde Yahudilerin ulusal yurtlarının kurulmasında bir büyük gücün desteğinin alınmasıydı.

ABD ve Siyonist liderlerin baskısına rağmen İngiltere'nin Yahudi göçleri noktasında kayıtsız kalması her iki tarafta tansiyonun yükselmesine neden olmaktaydı. İngiltere'de yeni başa gelen İşçi Partisi Arapları, Siyonistleri ve dünya kamuoyunu ikna edecek çözümler aramaktaydı. Siyonistler ise yasa dışı Yahudi göçlerini organize etmekteydi. 25 Kasım 1940 yılında Patria gemisinin Hayfa Limanı'nda patlaması sonucu 257 Yahudi'nin ve 1942 Şubat ayında Romanya'dan yola çıkan Struma gemisinin İngilizlerin engellemeleri sonucunda Karadeniz açıklarında batmasıyla 769

Yahudi'nin ölümü Siyonist yer altı örgütlerinin faaliyetlerini hızlandırmasıyla sonuçlandı. Siyonist savunma örgütleri İrgun, Hagana ve Stern'nin iki hedefi vardı: Filistinli Araplar ve İngiliz yönetimi. Bu örgütler, 1944 sonrasında "Beyaz Kâğıdı" yok sayarak Filistin'de bulunan İngiliz personeline karşı saldırılara başladılar. 1944'de İngilizlerin Ortadoğu bakanı Lord Moyne'un öldürülmesinden, Tel Aviv ve Kudüs'teki göçmenlik dairelerinin bombalanmasından, 1946'da Kudüs'teki İngiliz yönetim karargâhı King David Otelinin bombalanarak 92 kişinin ölümünden bu gruplar sorumluydular.⁴⁰

Olayların artması sonucunda İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin İngiltere'nin Filistin mandasından vazgeçtiğini Birleşmiş Milletler yetkililerine Şubat 1947'de bildirdi. BM, Filistin'deki problemleri araştırarak bir rapor sunması için İsveç, Hollanda, Çekoslovakya, Yugoslavya, Avustralya, Kanada, Hindistan, İran, Guatemala, Uruguay ve Peru temsilcilerinden oluşan Filistin özel komitesi (UNSCOP) kurdu.⁴¹ Filistinli Araplar haklı oldukları davaları için Filistin Özel Komitesi'yle görüşmeyi kabul etmedi. Komite Ağustos 1947'ye kadar raporunu tamamlamak için Siyonistlerle ve diğer Arap devletleriyle görüşmeler yaptı. Komite tavsiye kararı noktasında iki farklı görüş hâkim oldu. Hindistan, İran ve Yugoslav temsilciler Yahudi ve Arap toplumlarının bir arada yaşadığı Filistin feder devletini içeren azınlık planını tavsiye etmekteydi. İsveç, Hollanda, Çekoslovakya, Kanada, Guatemala, Uruguay ve Peru temsilcileri ise bir Yahudi devleti ve bir Arap devletinden oluşan Kudüs'ün BM yönetiminde kalacağı çoğunluk planını tavsiye ediyorlardı. Rapora göre iki devlet ekonomik bütünlük ile bir araya gelecek ve Kudüs-Betlehem ayrı bir yerleşim merkezi olarak uluslararası denetim altında olacaktı. Tavsiye raporu oylama sonucunda 7 kabul 3 ret 1 çekimser oyla (Avustralya) 1 Eylül 1947'de BM'ye sunuldu.⁴²

³⁶ Fraser, *Mango, Menamara, Modern Ortadoğu'nun*, 352. *Atmaca-Süer, Arap İsrail Uyuşmazlığı*, 28. 372.800.000 Polonya, 800.000 Rus, 450.000 Macaristan, 350.000 Romanya, 180.000 Alman, 60.000 Avusturya, 243.000 Çekoslovakya, 110.000 Hollanda, 25.000 Belçika, 50.000 Yugoslavya, 80.000 Yunanistan, 65.000 Fransa ve 10.000 İtalya Yahudisi karışına dizilerek, gaz verilerek, asılarak v.b şeklinde yok edildi. Emma C. Murphy, "Siyonizm ve Filistin Sorunu", Çev. Fethi Aytuna, *Ortadoğu Tarihi Dini Siyasi Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*, Ed. Youssef M. Choueri, (İnkılap Yayınevi, 2011), 331, 343.

³⁸ *Biltmore programının Siyonizm içerisindeki tartışmaları için Bk. Taylor, İsrail'in Doğuşu*, 80, 81. *Biltmore programı yayınlanmış arşiv belgesi için Bk. Mahdi Abdul Hadi, Documents on Palestine*, 377, 378.

³⁹ Hurewitz, *A Documentary Record 1535-1956*, 234, 235.

⁴⁰ 257 Yahudi öldü. Fraser, *Mango, Menamara, Modern Ortadoğu Tarihi*, 353. Süer-Atmaca, *Arap İsrail*, 30. İrgun'un başına 1943'de Polonya'dan yeni gelen Menahem Begin geçti. 1948'de örgüt dağılına kadar başında kalan Begin ödüün vermeyen militanlığını İsrail'in siyasal hayatına taşıdı. Stern yâda Lehi'yi çetesi ismini kurucuları Avraham Stern'in adından almaktaydı. Murphy, "Siyonizm ve Filistin sorunu", 332. Cleavend, *Modern Ortadoğu*, 291, 292.

⁴¹ Hurewitz, *For Struggle Palestine*, 185. Ali Balci, "İsrail sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü", *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları* Ed. Burhanettin Duran v.dğr. (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010), 106.

⁴² UNSCOP'un BM'ye sunduğu tavsiye kararının yayınlanmış arşiv belgesi için Bk. Mahdi Abdul Hadi, *Documents on Palestine*, 469-496. Ayrıca internet erişimi için Bk. Balci, "İsrail sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü", 106. *Birleşmiş Milletler (BM), "UNSCOP"*, (Erişim 10 Kasım 2019).

Sonuç

BM 29 Kasım 1947 tarihli 181 sayılı oylama ve karar ile çoğunluk planını onayladı. Çoğunluk planı 13 ret ve 11 çekimser oya karşılık 33 oyla kabul edildi.⁴³ Buna göre kurulacak Arap devleti, Gazze, Nablus, El-Halil, Berşeba'dan oluşacaktı. Yahudi devleti ise, Tel Aviv, Yafa, Hayfa, Necef ve Hule vadilerini içermekteydi. Araplar ve Arap devletleri kendi topraklarında bir Yahudi devletini ön gören BM kararını tanımadılar. Siyonistler ise Yahudi göçüne herhangi bir engel teşkil etmediği için kararı genel anlamda olumlu karşıladı. Her iki topluluk da Kudüs'ün kendisinde olmamasından dolayı haliyle hoşnut değillerdi. İngiliz hükümeti ise BM kararını uygulamayacağını ilan ederek 14 Mayıs 1948'de Filistin manda yönetiminin son sivil Yüksek Komiseri General Alan Cunningham'ı Londra'ya çağırdı. İngiltere'nin bölgeyi terk etmesinin hemen ardından Yahudi Ajansı 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kurulduğunu ilan etti. İsrail'in ilk devlet başkanı Chaim Weizmann olurken devletin ilk başbakanı Theodor Herzl'in resmi önünde yemin eden David Ben Gurion oldu.

İsrail, kurulmasının ardından 1948-1949, 1956, 1967, 1973 ve 1982'de Arap devletleriyle savaşarak Filistin'deki topraklarını genişletti. 1948-49 savaşı neticesinde İsrail, BM kararlarında Yahudilere ayrılan toprakları %56'dan %80'e çıkardı. 5 Haziran 1967'de başlayan savaş neticesinde İsrail silahlı kuvvetleri altı gün içinde Mısır, Ürdün ve Suriye askeri birliklerini yenilgiye uğratarken sınırlarını Süveyş Kanalı'na, Ürdün ırmağına ve Şam'a 48 km uzaklıktaki Golan Tepeleri'ne kadar genişletmiştir. Ortadoğu'da İsrail'i doğrudan tehdit edebilecek iki devletten birisi olan Mısır ile anlaşılması bölgede yeni düzenin habercisi olacaktır. 1979 Camp David Anlaşması ile varılan uzlaşma sonucu İsrail, Sina Yarımadası'ndan 1982 yılında çekilmiştir. 1993 yılında ise, Soğuk Savaşın sonuna doğru patlak veren Filistin İntifadası (1987-1993) sonrasında ABD önderliğinde Oslo barış süreci başlatılmıştır. Bu süreç siyasi ve sosyal etkileri günümüze kadar devam eden bir dönemi açmıştır. Barış Süreci olarak ele alınan bu dönem birçok sorunu bünyesinde barındırdığından adı ile eş oranlı yürümektedir. Yani bir yandan barış dillendirilmiş diğer yandan İsrail'in orantısız güç kullanarak Filistinlilere saldırılar başlattığı bir süreç yaşanmıştır.

Filistin'de İngiliz yönetimi 1917'de Kudüs'ün işgaliyle başlamış ve 14 Mayıs 1947'de sona ermiştir. Fakat İsrail'in kurulmasıyla işgal farklı bir boyut kazanmıştır. Yüksek komiserlerin kısa sayılabilecek bir dönem için bölgeyi yönetmesi Filistin tarihinin en kritik safhasını oluşturmuştur. Bu dönemde işgalin adı her ne şartta olursa olsun desteklenen Yahudi göçleri ile eş anlamlı hale gelmiştir. İngiltere'nin, Filistin'e düzenlenen Yahudi göçlerine verdiği destek günümüzde tartışılan temel sorunların kaynağıdır. Bu destek ile 1922-1948 yılları arasında geçen sürede Dünya Siyonist Organizasyonu, Yahudi Ajansı politik söylemlerinden Filistin'de kurumsallaşan, devletleşen bir yapıya evrilmiştir.

Yahudi nüfusu ise 1845'de Filistin'de 12.000 iken düzenlenen göçlerle birlikte 1948'de 650.000'e ulaşmıştır. Dünya Siyonist kurumuna bağlı çalışan Yahudi Ajansı programlı bir stratejiyle göçen Yahudileri genellikle kıyı şeritlerine, verimli arazilere yerleştirmiştir. Ayrıca Yahudiler birçok siyasal, sosyal, güvenlik ve ekonomik yapı (Histadrut, Hagana, Irgun) kurmuşlardır. Bu kuruluşların yurt dışında lobileri bulunması dünya Yahudilerini daha fazla birbirine kenetlemiştir. Bu sayede İsrail Devleti kurulduğunda kurumsallaşma sürecini kısa sürede tamamlamıştır.

Filistinli Arapların, İngiliz manda döneminde kurumsallaşmasına izin verilmemiştir. 1920, 1921, 1929, 1936-1939 yıllarında yaşanan olayların neticesinde Filistinli Araplar İngiliz yöneticiler tarafından lidersiz bırakılmıştır. Birçok Arap lider yurt dışına sürülmüş ve tutuklanmıştır. Filistinli Araplar 1948'e gelindiğinde askeri, siyasal bütünlükten yoksun ve strateji sahibi değildi.

Günümüzde ise İsrail saldırıları ve ABD destekli barış süreçleri sonucunda İsrail ile Filistin arasında temel sorunların başında Kudüs'ün statüsü, Yahudi göçleri ve savaşlar neticesinde yerlerinden edilen Filistinli Mülteciler problemi ve buna bağlı olarak gelişen Yahudi Yerleşimciler sorunu gelmektedir. Ayrıca İsrail, tüm Filistin'i tekipleştirme siyasetini devam ettirirken Arap devletlerini yöneten liderlerin sessiz kalması dikkat çekicidir. Geçmiş yıllarda Arap devletleri Filistin'de yaşananları kendi iç politikalarına yönelik milliyetçi söylemler için kullanırken günümüzde sessiz kalarak kendi koltuklarını korumaya yönelmişlerdir.

⁴³ 29 Kasım 1947'de gerçekleşen BM 18'nolu oylama kararları için Bk. Mahdi Abdul Hadi, *Documents on Palestine, 529-54*. Hurewitz, *A Documentary Record 1535-1956*, 281-296.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış/mamış Arşiv Kaynakları

- FO/371/5205/ E. 7101/1136/Earl Curzon to Sir Herbert Samuel (Jerusalem), 19 Haziran 1920.
FO/141/742/ E. 7436/476/44, Earl Curzon, Foreign Office, to General Allenby, 22 Temmuz 1920.
FO 371/3384, 1918.
FO 608/99/5 Document No: 16, Foreign Office Minutes, With Added Notes on Proposals to be Presented by Zionist Organisation, 3 February 1919.
Cmd. 1785 League Of Nations. Mandate For Palestine. London: His Majesty Stationary Office, 1922.
CMD. 1499. Interim Report on the Civil Administration of Palestine during the year ended 30th June 1921. London: His Majesty Stationary Office, 1921.
Cambridge Archive Editions. The Middle East Intelligence Handbooks Palestine and Transjordan. Oxford: Antony Rowe, 1987.
Colonial Office. Council of The League of Nations On The Administration of Palestine and Transjordan 1928. London: His Majesty's Stationery Office HmsO, 1929.
Government of Palestine Report. Report on Palestine Administration 1922. London: His Majesty's Stationery Office HmsO, 1922.
Government of Palestine Report. Report on Palestine Administration 1925. London: His Majesty's Stationery Office HmsO, 1925.
Interim Report. on the Civil Administration of Palestine during the year ended 30th June 1921. London: His Majesty Stationary Office, 1921.
Reports of the Military Administration. Occupied Enemy Territory Administration South 1919. Cairo: Government Press, 1920.
Haği, Mahdi Abdul. Documents on Palestine Until 1947. Jerusalem: PASSIA, December 2007.

Kitaplar, Makaleler, İnternet Siteleri

- Alan, Taylor. İsrail'in Doğuşu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
Atmaca, Ayşe Ömür, Berna Süer. Arap İsrail Uyuşmazlığı. Ankara: ODTÜ Yayınları, 2010.
Attias, Jean Christophe, Esther Benbassa. Paylaşlamayan Kutsal Topraklar ve İsrail. Çev: Nihal Önal. İstanbul: İletişim Yay, 2002.
Balcı, Ali. "İsrail sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Düğümü", Dünya Çatışma Bölgeleri ve Konuları. Ed. Burhanettin Duran. 100-163. İstanbul: Nobel Yayınları, 2010.
Best, Anthony- Hanhimaki, Jussi. 20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi. Çev. Taciser Ulaş Belge. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012.
Bm, Birleşmiş Milletler. "UNSCOP".. <http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/UNSCOP?OpenView>.Erişim: 11 Kasım 2019.
Cleavend, William. Modern Ortadoğu Tarihi. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
Deveci, Can. "Filistin'in Kaderini Değiştiren Göçler: Aliyah". Derin Tarih 10 (Kasım 2017): 35-43.
Deveci, Can. "Yafa Olayları 1921". TYB Akademi 7/21. (2017):145-165.
EL-Eini, Roza I.M. Mandated Landscape: British Imperial Rule In Palestine 1929–1948. London: Routledge&-Taylor, 2006.
Fromkin, David. Barışa Son Veren Barış. İstanbul: Epilson Yayınları, 2004.
Greilsammer, İlan. Siyonizm. Ankara: Dost Yayınları, 2007.
Huneidi, Sahar. A Broken Trust Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians 1920-1925. London: I.B.Tauris Publishers, 2001.
Hurewitz, J.C. The Struggle For Palestine. Newyork: Norton Company, 1950.
Hurewitz, J.C. Diplomacy in The Near and Middle East a Documentary Record 1535-1956. Newyork: Printed by Cambridge Archive Editions, Redwood Burn Ltd, 1987.
Herzl, Theodor. Yahudi Devleti. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
Hughes, Mathew. Allenby and British Strategy in The Middleeast 1917-1919. London: Frank Cass, 1999.
Hyamson, Albert M. Palestine under The Mandate 1920-1948. London: Methuen, 1920.
Kramer, Gudrun. A History of Palestine. Princeton: Princeton University Press, 2011.
Litvinoff, Barnet. The Letter and Papers of Chaim Weizmann. Jerusalem: Transaction Books, 1983.
Mctague, J. "The British Military Administration in Palestine 1917-1920". Journal of Palestine Studies 7(3), (1978).
McCarty, Justin. The Population of Palestine Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and Mandate. Newyork: Columbia Universty Press, 1990.
Mango, Andrew – Mcnamara, Robert, Frasaer. T.G, Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
Mossek, M. Palestine İmmigration Policy under Sir Herbert Samuel British Zionist and Arab Attitudes. London: Frank Cass, 1978.
Murphy, Emma C. "Siyonizm ve Filistin sorunu". Çev. Fethi Aytuna. Ortadoğu Tarihi Dini Siyasi Kültürel ve Ekonomik Perspektiften. Ed. Youssef M. Choueiri. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2011.
Reynold, Nick. Britain's Unfulfilled Mandate for Palestine. London: Lexington Books, 2014.
Samuel, Herbert. Memoirs. London: Cresset Press, 1945.
Segev, Tom. One Palestine Complete Jews and Arabs under The British Mandate London: Abacus, 2000.
Schneer, Jonathan. Balfour Deklarasyonu. Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2012.
The Government of Palestine, Official Gazette. Jerusalem: 21 May 1925.

SIYASAL BİR TARTIŞMA ALANI OLARAK KUDÜS

Muhammed Hüseyin MERCAN*

Ve Kudüs Şehri. Gökte yapılp yere indirilen şehir.
Tanrı şehri ve bütün insanlığın şehri.
(Sezai Karakoç- Almyazısı Saati)

Kudüs, tüm semavi dinler nezdindeki önemli konumu hasebiyle teolojik ve politik alanın mütemediyen kesiştiği bir yer olagelmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan statüko hem şehrin hem de bölgenin kaderini derinden etkilemiş ve modern dönemin en uzun soluklu meselelerinden birine kapı aralamıştır. 2 Kasım 1917'de İngilizler tarafından Balfour Deklerasyonu olarak bilinen belgenin ilanı, Filistin topraklarında dış müdahale eliyle 'yabancı' bir devlet kurulmasının yolunu açmıştır. Bu belgede İngiliz Hükümeti, Yahudilere Filistin topraklarında bir yurt kurulmasına dair tüm çabayı göstereceklerini belirterek,¹ bölgenin geleceğini kökten etkileyen bir kararı uygulamaya koymuştur. Her ne kadar bir Yahudi devletinin kurulması 1948'e kadar gerçekleşmese de İngilizler eliyle Filistin topraklarının asıl sahibi Araplara kendi geleceklerini belirleme hakkının tanınmaması, Filistin meselesinin başından itibaren bir egemenlik sorununa dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Milletler Cemiyeti'nde 24 Temmuz 1922 tarihli kabul edilen "Filistin Mandası" metni,² İngiliz manda yönetiminin statüsünü belirlerken bir yandan da Yahudilerin kuracağı devlete uy-

gun şartların oluşmasına imkân tanımaktaydı. Metnin 3. maddesi, Manda yönetiminin yerel otoriteyi güçlendireceğine işaret etse de hakikatte çoğunluğu oluşturan Araplara kendi topraklarında egemenlik hakkını kullanabilecekleri bir siyasal durumun oluşmasına izin vermeyen bir uygulama söz konusuydu. Bu nedenle Filistin'deki Manda idaresinin temel misyonu, Arap coğrafyasındaki diğer örneklerden farklılık göstermekteydi. Osmanlı sonrası İngiliz ya da Fransız mandasının hüküm sürdüğü yerlerde manda yönetimleri çekildikten sonra bu topraklarda çoğunluğu oluşturan Araplar kendi devletlerini kurabilmişlerdi. Lakin Filistin'de Manda yönetimi eliyle Araplara self-determinasyon hakkının kullanılmasına izin verilmemiş ve uluslararası hukuktaki 'iyi niyet ilkesine' aykırı olarak dışarıdan göçle gelen Yahudilere bir devlet kurulması sağlanmıştır.³ Bu durum İsrail yanlısı bir anlayışın hâkimiyetine evrilerek Filistinlilerin egemenlik hakkının yok sayılması ve ahlaki normlardan tamamen uzak bir siyasetin fiilen uygulanmasıyla sonuçlanmıştır.

Uluslararası ilişkilerde ahlaki normların mümkün mertebe göz ardı edilişi ve ulusal çıkarların belirleyici-

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mercanmh@yahoo.com.

¹ "The Balfour Declaration", 02 Kasım 1917, <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/the%20balfour%20declaration.aspx>.

² "The Palestine Mandate", erişim: 05 Şubat 2020, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/palmanda.asp.

³ Berdal Aral, *Bitmeyen İhanet: Emperyalizm Gölgesinde Filistin Sorunu ve Uluslararası Hukuk*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2019), 155.

liği, egemenlik hakkının eşit ve adil bir düzlemde tartışılmasını olanaksız kılmaktadır. Bu nedenle başkalarının acılarına duyarsız kalan, güç ve çıkar merkezli bir dünya tasavvuruna yaslanan egemenlik anlayışı anlamını büyük ölçüde yitirmekte ve uluslararası düzende adaletsizliklere yol açmaktadır.⁴ Tam da bu noktada üzerinde durulması gereken temel mesele, ahlaki olandan ziyade gücünün çıkarlarının tercih edilmesi nedeniyle Filistin Meselesinin onlarca yıldır çözümsüzlük girdabında sürüklendiği gerçeğidir. Filistin topraklarının gerçek sahipleriyle oraya göç eden Yahudi yerleşimciler arasındaki devletleşme sürecine yaklaşımda adaletin göz ardı edilmesi sorunun ana kaynağını oluşturmaktadır. Topraklara göç yoluyla gelen bir topluluk oldukça imtiyazlı haklarla devlet kurarken o toprakların asıl sahiplerine ise mütemadiyen elindekini terk etmesi yönünde baskı yapılmakta kalıcı çözümün ancak İsrail'in egemenliğinin mutlak surette tanınmasıyla gerçekleştirilebileceği salık verilmektedir.

İki taraf arasındaki çözümsüzlüğün devam etmesindeki başlıca gerekçe taraflar arasındaki müzakerelerde bir dengenin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. İsrail, bir ulus-devlet olmasına rağmen elinde tuttuğu gücün çok ötesinde başka güç unsurlarının desteğini alarak hareket etmekte ve böylece hem uluslararası toplumu manipüle etmeye hem de Filistinliler üzerinde psikolojik bir baskı kurmaya çalışmaktadır.⁵ Böylesi bir ortamda Filistin tarafının manevra alanı kısıtlanmakta ve müzakere sürecinde baskın bir karakterde olması engellenmektedir. İsrail'in yeri geldiğinde kendisini uluslararası sistemin dışında veya üstünde gören ve uluslararası hukuku çoğu zaman yok sayan tavrı görmezlikten gelinirken Filistin tarafının mücadelesi ise farklı bağlamlarda değerlendirilmektedir. İsrail ulus-devletin sınırlarını aşan bir diplomasi ve güç kullanma kapasitesine rağmen Filistin'in egemenlik hakkını kullanmasına müsaade edilmemektedir. Bu yönüyle

İsrail'in ulus-devlet üstü bir olgu gibi algılanmasının önu açılırken, kendi sınırlarını belirlemekten dahi aciz bırakılan Filistin'e ulus-devlet altı bir nitelikte olduğu dayatılmaktadır.⁶

İsrail Devleti ve Kudüs'ün Siyasal Statüsünde Değişim

İsrail'in 14 Mayıs 1948'de kurulmasıyla Kudüs'ün statüsü bölgedeki önemli tartışma konusu haline gelmiştir. İngiliz manda yönetimi sürecinde Araplara yönelik baskı ve kısıtlamalara rağmen Kudüs'ün statüsüyle alakalı radikal uygulamalar çok fazla söz konusu değildi. Hatta manda yönetiminin Kudüs'ün statüsüne dair çalışma yapmak üzere oluşturduğu komisyonun 8 Haziran 1931'de açıkladığı karar,⁷ Kudüs'ün Filistinlilere ya da bir başka deyişle Müslümanlara ait olduğunu vurgulamaktaydı. İlgili kararda Yahudilerin ibadet maksadıyla Batı Duvarı'na (Ağlama Duvarı) girişine imkân tanınsa da Harem-i Şerif ve civarının tamamen Müslümanlara ait olduğu özellikle belirtilmekteydi. Uluslararası hukukun doğru işletilmesi halinde mutlak surette Filistinlilerin egemenliğine devredilmesi gereken bir bölgenin zaman içinde siyasal baskılarla işgalci güçlere geçişine müsaade edilmesi, dönemin küresel güçlerinin nasıl bir strateji izlediklerini gözler önüne sermektedir. Bu strateji aracılığıyla Filistinlilerin kendi ulusal varlıklarını meydana getirme girişimlerinin sekteye uğratılması, Siyonist hareketin saldırgan tutumuna rağmen küresel güçlerin Filistinlilerin taleplerini göz ardı etmeleri, süreç sonunda Filistin Devleti'nin oluşmasına izin vermemiş ve çözümsüzlüğu daha da derinleştirmiştir.⁸

1948-49 arasında süren Arap-İsrail savaşında, Siyonist güçlerin Arap koalisyon karşısında kazandığı zafer, İsrail'in devlet olarak Filistin topraklarındaki varlığını pekiştirirken bir taraftan da Kudüs'ün siyasal yapısını köklü biçimde değiştirmiştir. Kudüs'ün batısını işgal eden İsrail, özellikle Doğu Kudüs'teki Ürdün varlığını bahane

⁴ Berdal Aral, *Küresel Güvenlikten Küresel Tahakküme BM Güvenlik Sistemi ve İslam Dünyası* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 62.

⁵ Ahmet Davutoğlu, "Küresel ve Bölgesel Dengeler, Ortadoğu Barış Süreci", içinde *Filistin Çıkılmazdan Çözüme*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2003), 5.

⁶ Davutoğlu, 5-6.

⁷ United Nations, "The status of Jerusalem - Study (31 August 1997)", 1997, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/181c4bf00c44e5fd85256cef0073c426/533b4714451b48bf0525651b00488d02?OpenDocument>.

⁸ Rashid Khalidi, *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*, Reprint edition (Boston, Mass: Beacon Press, 2006), 182-83.

göstererek kendisine bir meşruiyet alanı oluşturmaya çalışmıştır.⁹ Bununla birlikte işgalci güç olması hasebiyle meşruiyeti bulunmayan İsrail'e karşı uluslararası toplumun büyük orandaki sessizliği ve Birleşmiş Milletler'in kimi uyarılarla beraber İsrail'in egemenliğini tanıyan tutumu ilerleyen dönemlerde Kudüs'e dair yürütülen yayımlacı siyasette İsrail'i cesaretlendirmiştir. Nitekim 1949'da İsrail parlamentosu Knesset'in Kudüs'e taşınma kararı alınmış ve 1950'de de Knesset yasama faaliyetlerini Kudüs'te yürütmeye başlamıştır.¹⁰ İsrail parlamentosunun Kudüs'e taşınmasıyla Siyonist devlet Kudüs üzerindeki en ciddi egemenlik iddiasını ortaya koymuş ve günden güne Kudüs'ün İsrail'in parçası haline getirilmesi stratejisini hayata geçirmiştir. 1967 Haziran'ında Arapların aldığı büyük hezimet, İsrail'in sınırlarının genişlemesine yol açarken öte yandan da Kudüs'teki statükonun Siyonist devlet lehine dönmesine yol açmıştır. İsrail, gerçekleştirdiği saldırı ile Doğu Kudüs'ü kendi belediye sınırlarına dâhil etmiş ve şehrin tamamında egemenlik iddiasında bulunmuştur. Bu olayın hemen ardından ise 4 Temmuz'da toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, aldığı 2253 sayılı kararla Kudüs'teki gelişmelere dair duyulan endişeye işaret ederek İsrail'in bu saldırısının ve Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik çabasının geçersizliğini ilan etmiştir.¹¹ Genel Kurul'un aldığı kararlar karşısında İsrail'in kayıtsız tavrını devam ettirmesi sonucunda 21 Mayıs 1968'de Güvenlik Konseyi, doğrudan Kudüs'ün statüsüne dair bir karar olarak İsrail'i izlediği siyasetten vazgeçirmeye ve Genel Kurul'un kararına uygun hareket etmeye davet etmiştir.¹²

BM nezdinde İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesine yönelik alınan kararlara rağmen uluslararası alanda ciddi yaptırımların gerçekleş-

memesi ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e desteği, Siyonist yönetimin Kudüs'e yönelik egemenlik iddiasını daha ilerilere taşımasıyla sonuçlanmıştır. Bu durumun en önemli tezahürü 30 Temmuz 1980'de Knesset tarafından kabul edilen Kudüs başlıklı temel yasadır. "Kudüs, birleşik ve bütün olarak İsrail'in başkentidir"¹³ ibareli temel yasa, taraflar arasındaki anlaşmazlıkta yeni boyut açmış ve İsrail'in Kudüs'ün tamamına dair egemenlik iddiasını yasal zemine taşımıştır. Anayasası bulunmadığı için devletin temel yapı ve işleyişinin temel yasalarla belirlendiği dikkate alındığında, İsrail, Kudüs'ün özel statüsüne dair tüm karar ve girişimleri açıktan yok sayarak, anayasa hükmünde bir kararla Kudüs'ü bir bütün olarak kendi sınırları içine dâhil etmiştir. Bu kararla birlikte aslında Doğu Kudüs merkezli bağımsız Filistin Devleti'nin kurulmasına yönelik irade tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İsrail'in bu hamlesinin ardından 20 Ağustos 1980'de alınan 478 sayılı Güvenlik Konseyi kararıyla, Siyonist devletin çıkardığı yasaya dair endişeler dile getirilerek bu yasanın geçersiz olduğu özellikle vurgulanmıştır.¹⁴ Ayrıca 478 sayılı kararın en önemli özelliği ilk defa İsrail'in Kudüs üzerindeki egemenlik iddiasını yok saymaya yönelik niyetin üçüncü taraf devletler eliyle de sağlanmasıdır. İsrail nezdinde diplomatik misyonu bulunan devletlerin Kudüs'teki elçiliklerini geri çekme talebi, uluslararası toplum nezdinde Kudüs'ün statüsünü korumaya yönelik önemli bir adımdı. Bununla birlikte İsrail'in alınan kararların hiç birine uygun davranmaması ve sonraki yıllarda Güvenlik Konseyi de dâhil olmak üzere büyük güçlerin Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerindeki İsrail egemenliğini *de facto* kabul etmeleri, bugüne kadar kalıcı çözümün tesis edilememesindeki başlıca faktörlerdendir.

⁹ Aral, *Bitmeyen İhanet: Emperyalizm Gölgesinde Filistin Sorunu ve Uluslararası Hukuk*, 161.

¹⁰ "First Knesset", erişim: 05 Şubat 2020, <https://knesset.gov.il/review/ReviewPage.aspx?kns=1&lng=3>.

¹¹ "UN General Assembly Decision of 2253", 04 Temmuz 1967, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/A39A906C89D3E98685256C29006D4014>.

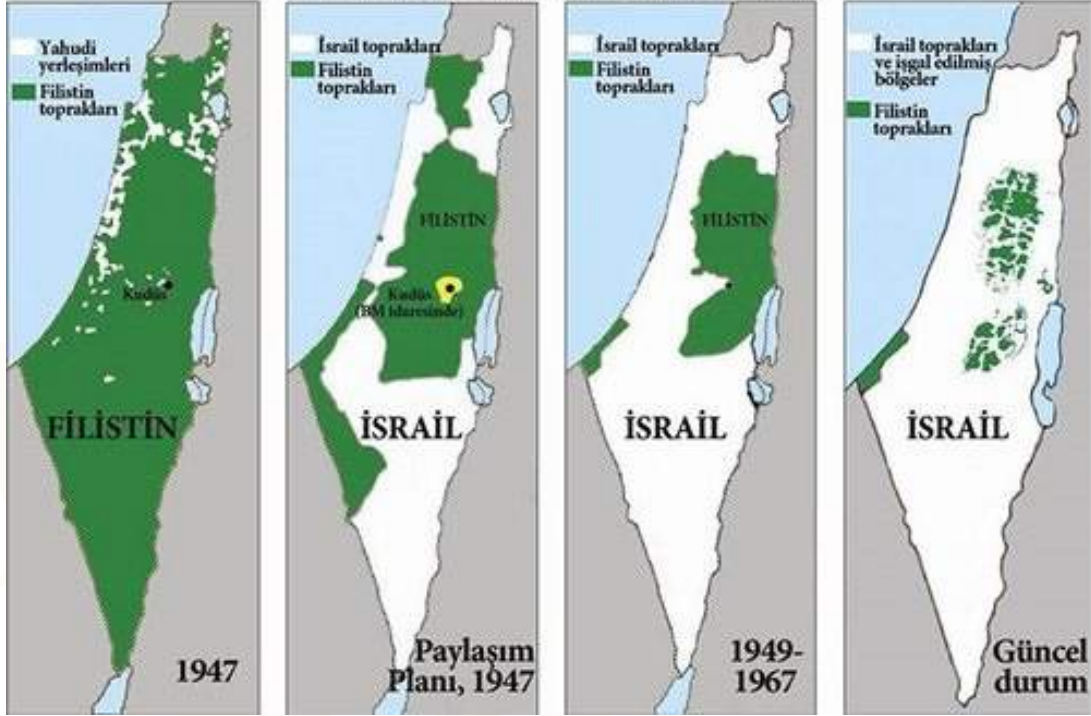
¹² "Security Council Resolution of 252, S/RES/252", 21 Mayıs 1968, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/46F2803D78A0488E852560C3006023A8>.

¹³ "Basic Law: Jerusalem the Capital of Israel", 5740 § (1980), <http://knesset.gov.il/laws/special/eng/BasicLawJerusalem.pdf>.

¹⁴ "Security Council Resolution of 478, S/RES/478 (1980)", 20 Ağustos 1980, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/DDE590C6FF232007852560DF0065FDDB>.

1947'den günümüze Filistin toprakları

BM kararlarına rağmen İsrail'in istediği tasarrufta bulunması, Filistin-İsrail arasında büyük ölçüde ABD inisiyatifinde barış görüşmeleri sürecine kapı araladı. Madrid, Oslo, Washington ve Camp David olmak üzere birçok girişim özellikle 1990'lı yıllarda sorunun çözümüne yönelik olarak gerçekleştirildi. Bununla birlikte bu müzakerelerin çoğunda İsrail merkezli yaklaşım nedeniyle hem müzakereler istenilen aşamaya ulaşmadı hem de Filistin'in egemenlik hakkı daha çok çıkmaza girdi. 1991'deki Madrid Görüşmelerinin ardından 1993'te yapılan Washington Anlaşması, taraflar arasında barışa dair bir mesafe kaydedilmesini sağlaması açısından önemli bir adımdı. Anlaşma İsrail askerinin Gazze ve Eriha'dan çekilmesini ve bir geçiş süreci yönetimini öngörmekteydi.¹⁵ Bununla birlikte İsrail'in anlaşma maddelerine uymaması halinde bir yaptırım kararının anlaşmada belirtilmemesi, ya da Filistin'in sadece Batı Şeria ve Gazze ile sınırlandırılıp Kudüs meselesini daha sonraya ötelemesi, anlaşmanın geçer-

siz bir hale dönüşmesiyle sonuçlandı. Nitekim İsrail, çekilme sürecinde çok yavaş davrandı ve gerek Kudüs gerekse Batı Şeria topraklarında yerleşim birimleri inşa etmeye devam etti. Bu yönüyle bu anlaşma "bağımsızlıktan ziyade Filistin halkının kendi geleceğini belirleme hakkına halel getirecek muğlak bir özerkliği öngörmekteydi."¹⁶ Ayrıca bu anlaşma Filistin Otoritesinin yapısı ve sorumluluklarından seçimlere kadar çok önemli siyasi hususları dahi Siyonist yönetimin onayına bırakması nedeniyle Filistin'i küçültücü ve egemenliğini tamamen yok sayıcı bir nitelikteydi.¹⁷

Trump Yönetimi ve Kudüs'ün Statüsünün Yasallaştırılma Çabası

ABD Başkanı Donald Trump'ın, Siyonist yönetimi meşrulaştırma çabası, 2017 Aralık'ında aldığı ABD'nin İsrail nezdindeki Büyükelçiliği'nin Tel Aviv'den Kudüs'e taşınması kararıyla en üst seviyeye ulaştı. Tüm dünyada

¹⁵ "Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements (Oslo Accords)" (United Nations General Assembly, 11 Ekim 1993), https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20PS_930913_DeclarationPrinciplesInterimSelf-Government%28Oslo%20Accords%29.pdf.

¹⁶ Aral, Küresel Güvenlikten Küresel Tahakküme BM Güvenlik Sistemi ve İslam Dünyası, 151.

¹⁷ Gilbert Achcar, Kaynayan Orta Doğu: Marksist Aynada Orta Doğu, Çev. Rida Şimşek (İstanbul: İthaki Yayınları, 2004), 273.

geniş yankı uyandıran ve ciddi tepkilerle yol açan bu kararın 2018 Mayıs'ında hayata geçirilmesi aynı zamanda Kudüs'ün statüsüne dair tartışmaların farklı bir boyuta taşınmasını ve Filistinlilerin verdiği mücadelenin de hiç olmadığı kadar zorlaşmasını beraberinde getirdi. ABD Başkanının bu kararıyla bugüne kadar mütemadiyen İsrail tarafından ihlal edilen Kudüs'ün statüsüne dair durum, küresel siyasetin başat aktörü ABD tarafından da hiçe sayılarak, bağımsız ve tam egemen bir Filistin Devleti'nin oluşma ihtimali minimize edilmeye çalışılmıştır.¹⁸ Ayrıca BM kararları ya da uluslararası toplumdaki genel kabulün aksine ABD'nin Doğu- Batı ayrımı yapmaksızın tıpkı İsrail'in 1980'deki temel yasada belirttiği şekliyle Kudüs'ü bir bütün olarak değerlendiren tutumunu, Kudüs'ün geleceğine dair siyasal zeminde verilen en büyük zarar şeklinde tanımlamak yerinde olacaktır.

Trump'ın İsrail'in yayılcı siyasetini meşrulaştırma girişimi, Siyonist yönetimin manevra alanını artırmış ve bölge dinamiklerini etkileyecek düzeyde radikal kararlar alma noktasında cesaretlendirmiştir. Bunun bir uzantısı olarak kabul edilebilecek Yahudi Ulus-Devlet Temel Yasası, İsrail'in Siyonist felsefe ekseninde yorumladığı egemenlik anlayışının anlaşılmasında güzel bir örneklik teşkil etmektedir. 19 Temmuz 2018'in erken saatlerinde

55'e karşı 62 oyla kabul edilen Yahudi ulus-devlet temel yasası,¹⁹ İsrail'in egemenlik iddiasında bulunduğu teritoryal alanı genişletmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Yeni yasayla birlikte İsrail, hem uluslararası hukuk hem de insani değerler bağlamında meşru bir zemine dayanmayan yerleşim ve genişleme politikalarını artık ulus-devletin mutlak egemenliği çerçevesinde uygulamaya koyacaktır. Şüphesiz bu durum İsrail'in uluslararası alanda elini görece kuvvetlendirirken bir yandan da Filistin sorununun derinleşmesi ve çözümsüzlüğe evrilmesinde büyük rol oynayacaktır.

Başlangıcından itibaren eşit bir müzakere ortamı bulunmaması ve Filistin'in gerek iç gerekse dış egemenliğinin tanınmaması nedeniyle sorunun devam ettiği göz önüne alındığında, İsrail'in egemenlik iddiasında bulunduğu alanı genişletmesi, Filistin'in bağımsızlık ve egemenlik talebine engel teşkil edecek niteliktedir. Kuruluşundan itibaren İsrail, dünya üzerindeki tüm Yahudilerin evi olarak ifade edilse de bu durum anayasal kesinlikteki bir hukuki zemine sahip değildi. Yeni yasanın ilanıyla birlikte bu durum hukuki bir statüye erişmiş ve İsrail tüm Yahudilerin ulusal evi şeklinde tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra kendi kaderini tayin hakkını da sadece Yahudilere mahsus kılan yasanın ilk maddesi şu şekildedir:

- a) *İsrail Devleti'nin kurulduğu topraklar, tüm Yahudilerin vatanıdır.*
- b) *İsrail Devleti tüm Yahudilerin tabii, kültürel, dini ve tarihsel self-determinasyon hakkını kullandıkları ulus-devletidir.*
- c) *İsrail Devleti'nde ulusal self-determinasyon hakkının kullanımı sadece Yahudilere özgüdür.²⁰*

¹⁸ Muhammed Hüseyin Mercan, "Reconsidering the Palestine Issue in the Shade of Israel's Expanding Sovereignty Claim", *New Middle Eastern Studies* 8/2 (2018): 69.

¹⁹ Jonathan Lis ve Noa Landau, "Israel Passes Controversial Jewish Nation-State Bill After Stormy Debate", *Haaretz*, 19 Temmuz 2018, <https://www.haaretz.com/israel-news/israel-passes-controversial-nation-state-bill-1.6291048>.

²⁰ "Basic Law: Israel - The Nation State of the Jewish People", erişim 05 Eylül 2018, <http://knesset.gov.il/laws/special/eng/BasicLaw/NationState.pdf>.

Kabul edilen maddelerden de anlaşılacağı üzere Siyonist yönetim, vatandaşlık statüsüne sahip Yahudi olmayan unsurların herhangi bir bağımsızlık ya da özerklik talebini peşinen önlemeye çalışmaktadır. Ayrıca devletin sınırlarını Yahudilerin tarihsel vatani olarak tanımlamasından ötürü Yahudi olmayan İsrail vatandaşlarını da devletin 'ötekisi' haline dönüştürmektedir. Bu yönüyle modern ulus-devletin temel parametrelerinden biri olan vatandaşlık tanımını da yeniden yorumlayan İsrail, kendi vatandaşları arasında da bir statü farkı oluşturarak hukuki ve insani normları göz ardı etmektedir. Bu maddenin Filistin'in siyasal varlığı ve egemenliğine dair de önemli bir boyutu bulunmaktadır. Kudüs'ün doğusu başta olmak üzere Filistinlilere ait birçok bölgede İsrail yerleşiminin mütemadiyen arttığı düşünüldüğünde, bu topraklardaki Yahudi olmayan unsurların kendi kaderini belirleme talepleri meşru kabul edilmeyecek ve bu tür talepler karşısında İsrail, egemenlik hakkının verdiği yetkiye dayanarak zor araçlarını devreye sokacaktır. Bir başka deyişle bu durum Filistinlilerin bağımsızlık taleplerinin İsrail'in yaptığı kanunlar eliyle geçersiz sayılması anlamına gelecektir.

Yasanın özellikle yedinci maddesi Yahudi yerleşimlerinin artırılmasını "milli değer" şeklinde tanımlamakta ve devletin yerleşim yerlerinin teşvik edilmesini önemli bir görev şeklinde ifade etmektedir. Bu yönüyle yeni yerleşim birimlerinin inşasını ulusal bir değer olarak kabul eden siyasal bir sistemin, kalıcı çözümden çok uzak bir zihniyeti benimsediği aşikâr bir durumdur. Benzer şekilde, ulus-devlet temel yasasında 1980 Kudüs yasasına atıfla "birleşik ve bütün Kudüs" vurgusunun yinelenmesi, Doğu Kudüs'ün içinde yer aldığı iki devletli çözüm girişimlerini ya da Filistinlilerin Kudüs'e dair hak iddiasında bulunmalarını tamamen göz ardı eden ya da başka bir deyişle yok sayan bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Mevcut durumda, Kudüs'ün tamamı üzerinde

egemenlik hakkını kullanan İsrail'in, Doğu Kudüs merkezli bir Filistin Devleti'nin kurulmasına ya da diğer ülkelerin Doğu Kudüs'te Filistin nezdinde temsilcilikler açmasına müsaade etmeyeceği açıkça görülmektedir.

İsrail'in 1967'den bu yana Doğu Kudüs'teki demografik yapıyı değiştirme girişimleri aralıksız devam etmekte ve Kudüs'ün tamamen Yahudi şehrine dönüştürülmesi için türlü stratejiler uygulamaya konmaktadır. Ekonomik ve fiziksel baskılar aracılığıyla Müslüman nüfusun Doğu Kudüs'ten göç etmesini isteyen Siyonist yönetim, Kudüs'ün yapısını kendi seyrinde istediği aşamaya getirmeyi amaçlamaktadır. 2019 itibarıyla Doğu Kudüs ve Batı Şeria'daki toplam yerleşim sayısı 200'e ulaşmış olup bu yerleşim bölgelerinde 750 bini aşkın Siyonist yönetimin iskân ettirdiği yerleşimci yaşamaktadır.²¹ Rakamların da gösterdiği üzere Kudüs'ün önemli bölümünde Yahudi yerleşimlerini artıran İsrail, önümüzdeki yıllarda şehrin doğu bölümündeki Müslümanların sayısını azaltarak tam bir egemenlik hakkı elde etmeye çalışmaktadır.

Donald Trump'ın Yüzyılın Anlaşması (Deal of Century) şeklinde tanımladığı ve İsrail'in işgalci konumuna hukuki bir dayanak sağlayarak meşrulaştırma vazifesi üstlenen barış planı taslağı, Filistin meselesinin ve Kudüs'ün geleceğine dair yeni tehlikeleri bünyesinde barındırmaktadır. Her ne kadar hazırlanan plan, Filistinlilere ekonomik avantajlar sağlayan ve bölgede istikrarın tesisini amaçlayan bir plan gibi gözükse de temelde İsrail'in sınırlarını muhkem kılan ve uluslararası hukukun tamamen göz ardı eden bir hüviyete sahiptir. Uluslararası alanda Yüzyılın Anlaşması taslağına tepkiler çok olmakla beraber, Trump'ın Arap dünyasından bulacağı destek ve Filistin'de Devlet Başkanı Mahmud Abbas sonrası oluşacak yeni durum, İsrail lehine gelişecek bir sürece dair çeşitli riskler taşımaktadır.

²¹ Aral, *Bitmeyen İhanet: Emperyalizm Gölgesinde Filistin Sorunu ve Uluslararası Hukuk*, 166.

Sonuç Yerine

Kudüs, Filistin Meselesinin en önemli sacayağı niteliğinde olup taraflar arasındaki çözüm ya da çözümsüzlüğün devamlı merkezinde yer alacak bir özelliكتedir. İsrail'in kurulmasının ardından statüsü günden güne değıştirilen Kudüs, son tahlilde Siyonist devletin bir bütün halinde başkentine dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Siyasal anlamda çetin bir mücadelenin verildiğı Kudüs'te Siyonist devletin fiilen uyguladığı egemenliğini hukuken de şehrin tamamına yayma girişimi, bağımsız Filistin devletinin oluşumunda ve sorunun çözümünün önündeki en büyük engeldir. Uluslararası hukuka ve alınan BM kararlarına rağmen İsrail'in kural tanımaz başına buyruk tavrının ABD tarafından da destekleniyor oluşu, Siyonist yönetimin küresel siyasette daha cesur adımlar atmasına neden olmuş ve Filistinlilerin haklarını yok sayan bir noktaya evirilmiştir. Gelişen durum itibarıyla, uluslararası güçler ve örgütler nezdinde İsrail'in işgalci siyasetinin sonlandırılmasına yönelik kalıcı bir irade ortaya koyamaması, Filistinlilerin tarihlerindeki en çetin dönemlerden birine tanıklık etmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda yakın gelecekte yeni yerleşim birimleriyle Doğu Kudüs'teki Yahudi nüfusunun artışı, Filistinlilerin daha büyük sıkıntılarla yüzleşmesine sebebiyet verecek ve Doğu Kudüs merkezli Filistin Devleti hedefinin zayıf bir ihtimale dönüşmesine yol açacaktır.

Kudüs üzerinden onlarca yıldır devam eden mücadelede, İsrail'in egemenliğini yok sayıcı yeni stratejilerin hayata geçirilmesi ve hamasi söylemlerden ziyade daha rasyonel bir zeminde soruna çözüm yolları aranması gerekmektedir. Siyonist düşünceyi benimseyen siyasi partilerin İsrail toplumunda son yıllarda görece de olsa kan kaybettiğı dikkate alındığında Siyonist yönetime muhalif kesimlerin desteğiyle Kudüs'ün statüsüne ve bağımsız Filistin'e dair daha kalıcı çözümler bulunması söz konusu olabilecektir. Böylece siyasal alanda elde edilecek kazanımlar sayesinde, Siyonist yönetimin engellenmesi ve bölgede yeni bir statükonun oluşumu imkânı gündeme gelecek ve Filistin'de yeni bir dönemin kapısı aralanacaktır. Çözüme ve Siyonist devletin hukuk dışı uygulamalarını sonlandırmaya yönelik yeni stratejilerin belirlenip hayata geçirilememesi durumunda ise başta Kudüs olmak üzere tüm Filistin günden güne İsrail egemenliği altına girecek ve onlarca yıldır verilen mücadelede ciddi bir hezimetle karşılaşılacaktır. Bu nedenle siyasal zeminde kararlı, tutarlı ve rasyonel bir Filistin- Kudüs stratejisinin belirlenmesi ve uluslararası toplumun da içinde yer aldığı bir şekilde uygulamaya konması Filistin ve Kudüs'ün geleceğı için olmazsa olmaz bir gerçeklik şeklinde karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

Achcar, Gilbert. *Kaynayan Orta Doğu: Marksist Aynada Orta Doğu*. Çev. Rida Şimşekel. İstanbul: İthaki, 2004.

Aral, Berdal. *Bitmeyen İhanet: Emperyalizm Gölgesinde Filistin Sorunu ve Uluslararası Hukuk*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2019.

Aral, Berdal. *Küresel Güvenlikten Küresel Tahakküme BM Güvenlik Sistemi ve İslam Dünyası*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Basic Law: Israel - The Nation State of the Jewish People. Erişim: 05 Eylül 2018. <http://knesset.gov.il/laws/special/eng/BasicLawNationState.pdf>.

Basic Law: Jerusalem the Capital of Israel, 5740 § (1980). <http://knesset.gov.il/laws/special/eng/BasicLawJerusalem.pdf>.

Davutoğlu, Ahmet. “Küresel ve Bölgesel Dengeler, Ortadoğu Barış Süreci”. *İçinde Filistin Çıkmazdan Çözümü*. 3-47. İstanbul: Küre Yayınları, 2003.

“Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements (Oslo Accords)”. *United Nations General Assembly, 11 Ekim 1993*. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20PS_930913_DeclarationPrinciplesnterimSelf-Government%28Oslo%20Accords%29.pdf.

“First Knesset”. Erişim 05 Şubat 2020. <https://knesset.gov.il/review/ReviewPage.aspx?kns=1&lng=3>.

Khalidi, Rashid. *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*. Reprint edition. Boston, Mass: Beacon Press, 2006.

Lis, Jonathan, ve Noa Landau. “Israel Passes Controversial Jewish Nation-State Bill After Stormy Debate”. *Haaretz, 19 Temmuz 2018*. <https://www.haaretz.com/israel-news/israel-passes-controversial-nation-state-bill-1.6291048>.

Mercan, Muhammed Hüseyin. “Reconsidering the Palestine Issue in the Shade of Israel’s Expanding Sovereignty Claim”. *New Middle Eastern Studies*. 8/ 2 (2018): 68-83.

“Security Council Resolution of 252, S/RES/252”, 21 Mayıs 1968. <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/46F2803D78A0488E852560C3006023A8>.

“Security Council Resolution of 478, S/RES/478 (1980)”, 20 Ağustos 1980. <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/DDE590C6FF232007852560DF-0065FDDB>.

“The Balfour Declaration”, 02 Kasım 1917. <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/the%20balfour%20declaration.aspx>.

“The Palestine Mandate”. Erişim: 05 Şubat 2020. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/palmanda.asp.

“UN General Assembly Decision of 2253”, 04 Temmuz 1967. <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/A39A906C89D3E98685256C29006D4014>.

United Nations. “The status of Jerusalem - Study (31 August 1997)”, 1997. <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/181c4bf00c44e5fd85256cef-0073c426/533b4714451b48bf0525651b00488d02?OpenDocument>.

YAHUDİ GELENEĞİNDE KUDÜS

Nuh ARSLANTAŞ*

İnsanlığın kayda geçen tarihinin hareketli ilk bölgesi bugünkü Ortadoğu'dur. Bugün dahi bu özelliğini koruyan coğrafya, insanlığın ilk hayat tecrübelerine ev sahipliği yaptığı gibi, medeniyetlere de kesintisiz şekilde beşiklik etmiştir. Bölgenin merkez oluştundaki en büyük etken ise Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi üç semitik/semaî dinin bu coğrafyada doğması, kutsal kabul ettiği mekânların bu coğrafyada bulunmasıdır.

Kudüs, işte tam bu sebeple tarihin ilk çağlarından itibaren dünyanın tartışmasız en önemli şehri olmuştur. Tarihinde kırtan fazla el değıştiren bu kutlu şehir, serüvenini farklı milletlerin literatüründen takip edebileceğimiz yegâne şehirdir aynı zamanda. İsrailoğulları'nın dinî ve siyasî kimliği bu şehirle şekillenmiş; Hristiyanlığın peygamberi Hz. İsa (as) elçilik görevini bu şehirde icra etmiş; İslâmiyet'te ise Müslümanların ilk kıblesi bu şehir olmuştur. Müslümanların iman ettiği pek çok peygamberin bu şehirde yaşaması bir yana, bu peygamberlerin tevhit mirasını devralan Hz. Muhammed'in (as) tebliğinin evrenselleşmesini sağlayan Miraç mucizesine ev sahipliğini yine bu şehir yapmıştır. İşte bu sebepten dolayı Kudüs, şehirden öte, insanlık serüvenine tanıklık eden canlı bir tarihtir.

Köklü tarihi, arkeolojik bulgular ışığında M.Ö. III. milenyuma kadar uzanan Kudüs çevresinde bu çağda yarı göçebe küçük şehir devletleri bulunmaktaydı. Dönemsel ve bölgesel şartlar çerçevesinde sınırlı menfaatleri ve ortak çıkarları gereği ittifaklar kuran bu devletçikler, varlıklarını çoğu zaman siyasî, askerî ve stratejik açıdan Filistin'e hâkim olmak isteyen dönemin güçlü devletlerine bağlı olarak sürdürüyorlardı.

Dönemin küçük bir yerleşim birimi olan Kudüs'ün Kenanlılar tarafından kurulduğu ya da ilk sâkinlerinin Sami Kenanlılar olduğu kabul edilir (M.Ö. 3000-2200'ler). Bu çağda çevre milletlere kıyasla yüksek bir kültür seviyesi yakalamış olan Kenanlılar, demirden imâl edilen silahları ilk kullanan, savaş sanatını da iyi bilen bir millettir.¹ M.Ö. 2200'lerde şehirde yine Sami kökenli olan Emoriler bulunmaktaydı.² Kudüs'te ilk iskânın Hz. İbrahim'in (as) de yaşadığı erken tunç çağında, şehrin önemli su kaynağı olan Gihon pınarı yakınlarında başladığı kabul edilmektedir.³ Yahudilerin Kudüs'le tarihsel ilişkilerini de işte bu süreçte, Hz. İbrahim'le başlatmak mümkündür. Eski Ahid'te yer alan bilgilere göre, bölge kralları kendi aralarında yaptıkları bir savaş sırasında Hz. Lût'u esir alıp götürmüşlerdi. Hz. İbrahim, yeğeni Lût'u

* Prof. Dr. T.C. Melbourne (Avustralya) Başkonsolosluğu, İdari ve Sosyal İşler Ataşesi, noaharslan@hotmail.com.

¹ Teyrat'ta Filistin'in bu eski halkından "Kena'an" (כנעני), Filistin'den ise "Ken'an İli" olarak bahsedilir. İslâm kaynaklarında Ken'an'ın Hz. Nüh'un oğlu olduğu belirtilir. Başlangıçta Basra körfezi civarında yaşayan Ken'anlılar, zamanla batıya göç ederek Lübnan ve Filistin çevresinde hakimiyet kurmuşlardı. İsrailoğulları Filistin'e geldiklerinde bölgenin en güçlü milleti olarak buraya Ken'anlılar hakimdi. "Ken'an" terimi zaman zaman Filistin'e gelip yerleşen "Fenikeliler" için de kullanılmıştır. Bk. Ahituv, "Canaan, Land of", *The Oxford Dictionary of the Jewish*, ed Werblowsky-Wigoder, (USA: Oxford University Press, 1997) 146-147; Easton, *Illustrated Bible Dictionary*, (New York: Harper & Bros., 1893), 120; Shepherd, *The Westminster Bible Dictionary*, (Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1880), 113.

² Sümer kayıtlarında "Mar.tu", Akad kayıtlarında "Amurru" olarak geçen "Emoriler" (ha-Emori/אמורי), Lutgölü (Ölüdeniz) civarında yaşıyorlardı. Çevre milletler tarafından "Dağlılar" olarak isimlendirilen bu halk daha sonra buradan sürülmüştür. Hz. İbrahim, el-Halil (Hevron) civarında oturdukları bilinen bu halkla bir anlaşma da yapmıştı. Detaylı bilgi için bk. Shepherd, *The Westminster Bible Dictionary*, 42; Easton, *Illustrated Bible Dictionary*, 38-39; Norman, "Amorites", *EJd2 (Encyclopaedia Judaica)*, Ed. Fred Skolnik, (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 2: 95-96.

³ Kollek-Pearlman *Jerusalem, Sacred of Mankind: a History of Centuries*, (Kudüs: Steimatzky Ltd., 1968), 15-22; Avi-Yonah-Gibson, "Jerusalem: History", *EJd2*, 11: 144.

kurtardıktan sonra dönüşünde Şalem kralı Malki-tsedek tarafından ağırlandı.⁴ Sonraki dönem Yahudi literatüründe "Tsedek" in, dürüstlük ve erdem (tsedek) sembolü olan Beytül-Makdis'in (Bet ha-Mikdaş), yani ileride inşa edilecek Kudüs'ün (Yeruşalayim) bir ismi olduğu kabul edilmektedir. Bundan hareketle de "Malki-tsedek" in "Erdem (li şehir) in Kralı" anlamına geldiği düşünülerek Yahudi geleneğinde kralın yaşadığı "Şalem" şehri, "Yeruşalem"-le (ya da Yeruşalayim'le), yani Kudüs'le özdeşleştirilmektedir.⁵ Orta Çağ'da yazılmış Tevrat tefsirlerinde de "Şalem" hep "Kudüs" (Yeruşalayim) olarak tercüme/tefsir edilmiştir.⁶ Ancak Yahudi geleneğe Hz İbrahim'i Kudüs'le bu şekilde irtibatlandırma çabasına rağmen, onun (as) şehirle irtibatı arkeolojik bulgular tarafından desteklenmiş değildir.⁷ Benzer şekilde Hz. İbrahim'e Nil'den Fırat'a kadar vaat edilen geniş coğrafya içerisinde,⁸ sonraki dönem Yahudi literatüründe kazandığı kutsiyete tezat şekilde, Kudüs'ten hiç bahsedilmemektedir. Bu sükut İshâk, Ya'kûb ve Mûsâ için yapılan vaatler için de geçerlidir. Hz. İbrahim'den sonra nesline yapılan toprak vaadinde de⁹ -benzer şekilde- Kudüs hiç zikredilmemektedir. Zaten bu Atalar, Tanrı tarafından vaat edilen topraklara, dolayısıyla da Kudüs'e girememişlerdi.

İsrailoğulları vaat edilen topraklara Hz. Musa'dan sonra, onun halefi Yehoşu'a zamanında girebilmişlerdi. Çoğu zaman savaş, kısmen de barış yoluyla bölgeye hakim olan Yehoşu'a döneminde Yeruşalayim kralı Adoni-Tsedek öldürülmesine rağmen, şehrin sakinleri sağ bırakılmış; şehirden sürülmemişlerdi.¹⁰ Bu durum, Yehoşu'a'nın da, önceki Atalar gibi Kudüs'ü önemli ve

ayrıcalıklı bir şehir olarak görmediğini göstermektedir. Üstelik İsrailoğulları şehirde kalıcı da olmamışlardır.

Özetle Kudüs Hz. Musa'dan önce, onun zamanında ve ondan sonraki iki asır boyunca İsrailoğulları için önemli ya da kutsal bir merkez olarak kabul edilmiyordu.¹¹

Kutsallaşmaya Giden Süreç

Kudüs'ün Yahudiler için önemi Hz. Davud'la başlar. Mücadeleci ve karizmatik bir kişiliğe sahip olan Hz. Davud, İsrailoğulları arasında sıradan bir çobanken, Peygamber Şmuel'in (Samuel) de desteğiyle İsrail kabilelerini toparlayan bir lider olmuş; bunlar arasında siyasî birlik sağlamıştı. Bölgedeki diğer milletlere karşı aktif ve başarılı bir siyaset takip eden Davud, bu başarılarını Kudüs'ü fethederek taçlandırmıştı. Eski Ahid'te Hz. Davud dönemine gelinceye kadar Kudüs'e herhangi bir önem ya da kutsiyetin atfedilmediği belirtilmelidir. Kraliyet sarayının yanına kohenler ve Ahid Sandığı (Aron ha-Berit; Arapça kaynaklarda *Tâbût'ül-Ahd*)¹² için çadırlar inşa ettiren Davud, İsrailoğulları'nın kutsal kabul ettiği bu sandığı el-Halîl'den (Hevron) Kudüs'e getirterek, şehirde Tanrı için bir mabet yaptırmak istemişse de, kendisine Mabed inşasının onun tarafından değil, neslinden gelecek kral tarafından gerçekleştirileceği bildirilmişti.¹³ Böylece Kudüs, Davud'la birlikte İsrail tarihi açısından önem kazanmaya başlamıştır. Ancak Davud'un Kudüs'ü siyasî bir merkez olarak seçmesi, şehrin sonraki dönemlerde kazandığı dinî öneminden değil, İsrail kabileleri arasında dengeyi sağlamak amacıyla stratejik bir siyasî gayeye matuftu.¹⁴

⁴ Tekvin 14/14-21.

⁵ Bk. Roş (Ya'kov ben Aşer ben Yehiel), *Tur on the Torah: Commentary on the Torah, notlarla İngilizce'ye Trc. Eliyahu Munk, (Jerusalem-New York: Lambda Publishers), 1: 113. Daha fazla bilgi için bk. Singer-Kohler, "Melchizedek", JE (The Jewish Encyclopedia), 8: 450; Gruenwald, "Melchizedek", EJd2, 14: 11.*

⁶ Meselâ bk. İbn 'Ezra, (İbn 'Ezra's) *Commentary on the Pentateuch: Genesis, Exodus, Numbers&Deuteronomy, notlarla İngilizce'ye Trc. H.N. Strickman-A.M. Silver, (New York: Menorah Publishing Company, 1988-2001), 1: 167; RaMBaN (Nahmanides: Moses ben Nahman), The Torah Commentary, Ed. Avrohom Biderman, İbrânice metin ve notlarla İngilizce'ye Trc. Ya'akov Blunder v.dğr., (New York: ArtScroll series Mesorah Publications, 2004-2006), 1:331.*

⁷ Nir, *Yeruşalayim le-Doroteya I: me-İr Yevusit le-Birat'am Yisrael, (Ra'anana: ha-Universita ha-Petuha, 1984), 4.*

⁸ Tekvin 13/14-15; 15/18-21.

⁹ Bkz. Tekvin 35/12; 28/13; Sayılar 34. bap.

¹⁰ Bkz. Yehoşu'a (Yuşa) 2/1, 7/2, 8/1, 10/1-7.

¹¹ Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24:2 (2015):132-133.

¹² Ahid Sandığı'nın Tevrat'taki tasviri için bkz. Çıkış, 25/10-22.

¹³ Watson, *The Story of Jerusalem, (London-New York: J.M. Dent and Co., 1918), 31.*

¹⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem Sacred of Mankind, 33-34; Cline, Jerusalem Besieged: from Ancient Canaan to Modern Israel, (Michigan:University of Michigan Press, 2005), 314-315.*

Babası Hz. Davud'a nazaran daha farklı bir mizaca sahip olan Hz. Süleyman, güç ve istikrar bakımından kusursuz olarak devraldığı devlette siyasî ve iktisadî girişimleriyle Kudüs'ü cazibe merkezi haline getirmişti. O, şehirde babasının yapmayı planladığı Mabed'i de inşa ettirmişti. Eski Ahid'de inşâsı en ince ayrıntısına kadar anlatılan Mabed, şehrin en yüksek noktasında, Hz. Davud'un kurbanlarını sunduğu *mezbahın* yerinde, bugün Yahudilerin "Mabed Tepesi" (*Har ha-Bayt*), Müslümanların ise "Harem-i Şerif" olarak isimlendirdiği alanda inşâ edilmişti. Mabed'in inşâsıyla birlikte Kudüs İsrailoğulları'nın kiblesi olma; dolayısıyla dinî bir merkeze dönüşmeye başlamıştır.¹⁵ Bu dönüşümü Hz. Süleyman'ın, babasının Kudüs'ü siyasî merkez yapma politikasına dinî bir boyut kazandırarak farklı bir siyasî açılımı olarak değerlendirmek de mümkündür.

Hz. Süleyman'ın vefatından hemen sonra devlet ikiye bölünmüş; kuzeydeki 10 kabile Yeroboam öncülüğünde Şekem (bugünkü Nablus) merkezli İsrail krallığını kurmuştu. Güneydeki 2 kabile (Yahuda ve Binyamin) ise Süleyman'ın oğlu Rehoboam önderliğinde, merkezi Kudüs olan Yahuda krallığını devam ettirmiştir. Bu iki krallık arasında ilişkiler genelde mücadele şeklinde gelişmiştir. Kuzey İsrail krallığı Kudüs'teki Mabed'e alternatif olarak Bet-El ve Dan'da içlerinde altı buzağlar bulunan mabetler inşâ etmişti. Bu süreçte bama adı verilen bu mabetlerde ibadeti tercih eden İsrailoğulları'nın Kudüs'ü ayrıcalıklı bir ibadet merkezi kabul etmediği belirtilmelidir. Çünkü farklı şehirlerde yapılan bu bamalara İsrailoğulları'ndan hiçbir tepki gelmemişti. Üstelik bu süreçte yapılan savaşlarda Mabed de dahil Kudüs zaman zaman Kuzeyli kabileler tarafından yağmalanmıştı.¹⁶ Öte yandan bu yağmalar Kudüs'ün bu dönemlerde Yahudilerin çok az bir

kısmı tarafından kutsanıp önemsendiği anlamına da gelmektedir. Yahuda kralları Hizkiya (M.Ö. 727-697) ve Yoşiyahu (M.Ö. 640-609) zamanında ibadetin merkezleştirilmesi adına Kudüs'teki mabedin alternatifi olarak düşünülen *bamalar* (yerel mabetler) ortadan kaldırılmışsa da, çok da başarılı olunamamıştır.¹⁷

Birçok hükümdar ve sülale değiştiren kuzeydeki İsrail Krallığı Asurlular tarafından yıkılmış; Yahudiler istilâdan sonra Asur topraklarının çeşitli yerlerine sürgün edilmişlerdi (M.Ö. 722). Kuzey İsrail Krallığı'nın yıkılmasından sonra Asur İmparatorluğu'na bağlı yarı bağımsız bir krallık haline gelen güney Yahuda Krallığı¹⁸ ise yaklaşık iki asır sonra Bâbil İmparatoru Buhtunnasr (Nevuhadnetsar) tarafından yıkılmış, Mabed yerle bir edilmiş; pek çok Yahudi ise ya öldürülmüş ya da sürgüne gönderilmişti (M.Ö. 586).¹⁹

Sürgün Psikolojisiyle Uydurulan Kutsallık

Babil sürgünü Yahudi tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Kudüs açısından ise sürgün, şehrin kutsiyeti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren şehir Yahudilerin zihninde adım adım kutsal bir kente dönüşecek; kutsiyeti tam anlamıyla amentü haline gelecektir.²⁰ O sürece kadar İsrailoğulları'nın başkenti olan, bölgesel kültürler nedeniyle zaman zaman putperestlik çirkefine bulaştırılan Kudüs, sürgünden sonra hem Filistin hem de diaspora Yahudileri için giderek manevî bir merkez olarak öne çıkmaya başlayacaktır.²¹ Sürgünle artık anayurdu da temsil eden bir kimlik kazanacak olan Kudüs, Yahudilerin gece-gündüz büyük bir özlem ve hasretle kavuşacakları tutkuya dönüşecektir. Sürgünden sonra II. Mabet döneminde yerleşmeye başlayan kutsallık algısı, Mabed'in Romalılar tarafından yıkılmasıyla birlikte Yahudi bilincinde

¹⁵ I. Krallar 8/44-48; II. Tarihler 6/34. Detaylı bilgi için bkz. Abramsky-Liver, "Jerusalem: in the Bible", *EJd2*, 11: 208-210.

¹⁶ Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 37 (2018): 115-116.

¹⁷ II. Krallar 18/4; II. Tarihler 31/1. Detaylı bilgi için bkz. Watson, *The Story of Jerusalem*, 47.

¹⁸ II. Krallar 15/29; II. Krallar 17/4-6. Yıkılışa ilgili detaylar için bkz. Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947), 560.

¹⁹ Bkz. *Yeremya 52/16, 27-30; II. Krallar 24/14*. Yahudi tarihi açısından bu olay çok önemli olup Mabed'in Hz. Süleyman tarafından inşâ edilmesinden Buhtunnasr tarafından yıkılmasına kadar geçen döneme "I. Mabed Dönemi" adı verilmektedir. Bu dönemden sonra Yahudilerin devlet olarak bağımsızlıkları sona ermiş, 1948 yılına kadar örgütlü bir devlet düzenine tam anlamıyla bir daha geçilememiş ve Yahudilerin günümüze kadar devam eden sürgün hayatları da başlamıştır.

²⁰ Gafni, "Ma'amado şel Erets Yisrael ba-Toda'a ha-Yehudit be-'Ikvut Mered Bar Kohba", *Mered Bar Kohba: Mahkarim Hadaşim*, ed A. Openheimer-A. Rapaport, (Kudüs: Yad Yitshak Ben Tsvi, 1984), 231.

²¹ Armstrong, "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden", *Journal of Palestine Studies*, 27 (1998/3): 12; Gafni, "Ma'amado şel Erets Yisrael ba-Toda'a ha-Yehudit be-'Ikvut Mered Bar Kohba", 231.

kalıcı hale gelecektir. Mabed'in ikinci kez yıkılmasından sonra ise *Tanaim* (M.S. I-II. yy) döneminden itibaren Kudüs Yahudi din adamlarının söylemlerinde özel bir ihtimama sahip olmaya başlamış; Bar Kohba isyanından sonra (M.S. 132) Yahudilerin Kudüs ve çevresinde yaşamalarının yasaklanmasının ardından bölgede ikamet etmenin faziletlerine dair literatür üretilmiştir.²² Özetle Yahudiler sürgünden itibaren inançtan ibadete, hukuktan siyasete, sanattan edebiyata, hayatın hemen her alanında Kudüs'ü geriye dönük uydurdıkları mitoloji ve menkıbelerle ütopyik bir kente dönüştürmüşlerdir. Aslında bu özlemin kentten ziyade Hz. Davud ve Süleyman dönemlerindeki ihtişama olan bir özlem olduğunu da belirtmek gerekir. Mabedin ikinci kez yıkılmasından sonra bu özlem daha da keskinleştiği için Kudüs'ün kutsallığı ve ihtişamı, krallığa yönelik özlemi ifade eder olmuştur.²³ Bütün bu özlem ve söylemler Yahudilerin zihninde Kudüs'ün önemini her geçen asır daha da güçlendirmiş; asırlar sonra Siyonistler Yahudilerdeki bu özlemi istismar ederek dünyanın değişik bölgelerindeki dindaşlarını bu ideolojide birleştirmeyi başarmışlardır. "Siyon" kelimesinin Kudüs'ün isimlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, "Siyonizm"i "Kudüsçülük" olarak değerlendirmek rahatlıkla mümkündür.²⁴

Kudüs Eski Ahid'te en çok Yerus̄al(ay)im (בְּיִשְׂרָאֵל) adıyla anılır. Yazarları Eski Ahid'i kaleme alırken şehrin adını daha çok *Yerus̄alem* ve *Yerus̄alayim* şeklinde de kaydetmişlerdir. İki kısımdan oluşan Yerus̄alayim/şalem'in birinci kısmını "korkmak", *yar*; "görmek", *ra'e*; "sahip olmak/varis olmak", *ya-raš*; "görmek", *yir'e* kökeniyle değerlendirenler olsa da, "kurmak, tesis etmek" anlamına gelen *ya-rah*'ın kelimenin kökeni olduğuna dair ilim aleminde genel bir kabul vardır. Kelimenin ikinci kısmını oluşturan *şalayim/şale-*

lem'in ise, *şalem* ya da *salim* olduğu; bunun da Batı Samilerinin bir tanrısı olan *Şulmanu/Şalim*'in adı; dolayısıyla da "Yerus̄alayim/Yerus̄alem" in, "Şalem'in/Salim'in şehri" anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bu adlandırmanın o dönemde kurulan şehirlere isim verme geleneğine uygun bir adlandırma olduğu belirtilir. Tell-Amarna mektuplarında şehre *"Bet-Şalem"* (Şalem'in Evi) şeklinde işaret edilmesi de, ismin *"Şalem"*le ilişkili olduğunu göstermektedir. Hem bu mektuplarda, hem Josephus'un *Yahudilerin Savaşları* (*Jewish Wars*) adlı kitabında hem de Onkelos'un Aramice Tevrat çevirisinde (*Targum Onkelos*) *"Salem"* kelimesi "barış" olarak çevrilmiştir. Netice olarak "Yerus̄alayim" in "barış şehri" anlamına geldiği kabul edilmektedir. Orta Çağ'da Yahudi kutsal metinlerini Arapçaya tercüme eden ilk Yahudi alim Sa'îd b. Yûsuf el-Feyyûmî [Sa'adya Gaon (882-942)], Eski Ahid çevirisinde "Yerus̄alayim"i "Esenlik yurdu, selâmet şehri" anlamında "Dâr-ûs-Selâm" (İşaya 44/28, 51/17) ve "Medînet-ûs-Selâm" (İşaya 40/2) şeklinde çevirmiştir.²⁵

Şehir, Eski Ahid'in değişik kitaplarında bu yaygın ismi yanında Yevus (יְבוּס/Hakimler 19/10); Tsiyon/Siyon (צִיּוֹן), Davud şehri (דָּוִד/II. Samuel 5/7, 9; I. Tarihler 1/5, 7), Ariel (אֵרֵל/Yeşaya 29/1); Moriya (מֹרְיָה/II. Tarihler 3/1); mukaddes şehir (שְׁעָרֵי הַקֹּדֶשׁ/Nehemya 11/18), Tanrı şehri (שְׁעָרֵי הַיְהוָה/Mezmurlar 46/4); orduların (Rabbi) Tanrının şehri (שְׁעָרֵי הַיְהוָה/Mezmurlar 48/8); inananlar şehri, barış şehri ve doğruluk şehri (שְׁעָרֵי הַיְהוָה/Yeşaya 1/26) ya da adalet yurdu (שְׁעָרֵי הַיְהוָה/Yeşaya 31/23) gibi isim ya da sıfatlarla da zikredilmiştir. Şehrin Arapça adı olan "Kudüs"ün (el-Kuds) Nehemya kitabındaki (11/18) *"İr ha-Kodeš"* (שְׁעָרֵי הַקֹּדֶשׁ) kelimesinden geldiği kabul edilmektedir.²⁶ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ortaçağ'a ait Tev-

²² Safray-Safray, "Kedušat Erets Yisrael ve Yerus̄alayim: Kavim le-Hitpathuto šel ha-Raayon", *Yahudim ve Yahadut be-Yeme Bet Šeni, ha-Mišna ve ha-Talmud*, Ed. Aharon Oppenheimer ve dğr., (Kudüs: Yad Yitzhak Ben Tsvi, 1993), 345, 359; Hasanoğlu, "Yahudilikte Kudüs Algısı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, Ed. Ahmet Kavas v.dğr., (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 15.

²³ Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", 116.

²⁴ Bu tespit ve değerlendirme için bkz. Hasanoğlu, "Yahudilikte Kudüs Algısı", 19-20.

²⁵ Bkz. Avî-Yonah-Gibson, "Jerusalem: History", *EJd2*, 11: 144; Harman, "Kudüs", 26: 323; Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", 110-111.

²⁶ Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci", 131.

rat tefsirlerinde “Şalem” hep “Kudüs” (Yeruşalayim) olarak tercüme/tefsir edilmiştir.²⁷ Yahudi geleneğinde Tanrı’nın ve Tevrat’ın 70 ismi olduğu gibi Kudüs’ün de 70 farklı ismi olduğu kabul edilmektedir.²⁸

Özlemle Gelen Efsaneleşme

Midraşik literatürde sürgünün geldiği özlemde olsa gerek Kudüs’ün âlemin yaratılışından çok önce var olduğu iddia edilmiştir. İddiaya göre Hz. Âdem, Kudüs’te *mezbahın* bulunduğu alandaki topraktan yaratılmıştır. Bu sebeple Kudüs’ün kutsallığı sonradan değil, daha yaratılıştandır. Sadece (küçük âlem olan) insan değil, (büyük olan) bütün âlem Siyon’dan yaratılmıştır.²⁹

Öte yandan Filistin dünyanın merkezi, Kudüs ve Mabel de buranın merkezi, dolayısıyla Kudüs, dünyanın tam göbeğinde bulunmaktadır. Kudüs, yeryüzünde Tanrı’nın *şehinasının* (*sekînet*)³⁰ ikametgâhı olan semavî mabelin izdüşümünde konumlanmıştır. Kudüs’ün hem gökte hem yeryüzünde var olduğunu ifade eden din adamları, yeryüzü mabeli yıkılmasına rağmen semavî mabelin varlığını hâlâ devam ettirdiğine söylemişlerdir.³¹ Bu *şehina*dan olmalıdır ki, insanların Kudüs’te can emniyetleri vardır. Kudüs, yaşam açısından insanlar için bir hayat sigortasıdır. Şehirde çıkan yangınlar hiçbir yeri yakmamakta, deprem ise meydana gelmemekte, gelirse de hiçbir bina zarar görmemektedir.³² Kudüs mükemmelliğin zirvesidir. Güzelliğin

sembolü, şehirlerin prensesidir. Tanrı dünyayı yaratırken güzelliği on parçaya bölmüş, bunun dokuzunu Kudüs’ün payı olarak ayırmıştır. Kudüs’ü görmeyen, ömrü hayatında güzel bir şehir görmemiştir. Kudüs gibi, Kudüslüler de güzel ve bilge insanlardır. Kudüs’te yaşayanlar günde iki kez affa mazhar olacaklardır.³³

Tanrı bu şehri kendisi için seçtiğinden dolayı ebedilik ve bereket bu şehirde olacaktır.³⁴ Sandığı, Kudüs’teki Mabel’de olduğu için, Tanrı ile iletişimin merkezi de doğrudan Kudüs’tür. Kudüs, Yahudilerin ibadetlerinde topluca yöneldikleri kiblelidir.³⁵ Mabelin ayakta olduğu dönemlerde, erkek Yahudilerin senede üç bayramda (*Fısıh/Pesah*, Haftalar/*Şavuot* ve Çardaklar/*Sukot*) ziyaret için gittikleri ve kurbanlarını takdim ettikleri hac mekânıdır.³⁶

Yahudi geleneğinde Kudüs’ü belleklerde canlı tutmak için, oruçlar da genelde Kudüs’le bağlantılı olarak ihdas edilmiştir. Bâbil Kralı Buhtun-nasr’ın Kudüs’ü kuşatmasına anısına tutulan Tevet 10 Orucu (*Asara be-Tevet*) ile Temmuz 17 Orucu (*Şiv’a asar be-Tamuz*); Mabel’in yıkılması anısına tutulan Av 9 Orucu (*Tiş’a be-Av*) ve yıkımdan sonra Mabel’in ateşinin söndüğü günün anısına tutulan Av 15 orucu hep Kudüs’le bağlantılı olarak ihdas edilmiştir.³⁷

Belleklerdeki canlılık bir çeşit inanca dönüştürülerek Fısıh (*Pesah*) ve Kefâret günü (*Yom Kipur*) gibi özel günlerde okunan “Gele-

²⁷ Meselâ bk. İbn ‘Ezra, 1: 167; RaMBaN, 1: 331.

²⁸ “Jerusalem in Aggadah”, EJD2, 11: 212.

²⁹ Bâbil Talmudu, Yoma 54b; “Jerusalem in Aggadah”, EJD2, 11: 212; Hasanoğlu, “Yahudilikte Kudüs Algısı”, 18; Aydın, “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”, 114-115.

³⁰ Tanrısal tecelli. Tanrı’nın dünyadaki varlığının görülebilir mevcudiyeti. Yahudi tarihinde bu mevcudiyet, “şehina” kavramıyla ifade edilmiştir. “Tanrı’nın kutsal varlığı”, “Tanrı’nın onuru ve şanı” anlamlarına gelen “şehina”, O’nun yeryüzünde “cismanî varlığı”nı değil, “ruhanî varlığı”nı simgeler. Yahudiler Tanrı’ya insan benzeri bir varlığa benzetme (antropomorfizm) kaygısından dolayı, bu şekilde kelamî bir kurgu geliştirmişlerdir. Rabbin izzeti belirli bir mekânda değil; İsrailoğulları’nın bulunduğu her yerdedir. Ahid Sandığı ile “şehina” (Kur’ân’da sekine) arasındaki irtibata Kur’ân’da da işaret edilmektedir. Bkz. Bakara 2/246-248. Şehina hakkında detaylı bilgi için bkz. Urbach, *The Sages, Their Concepts and Beliefs*, (Hebrew University Magnes Press: 1979), 37-65; Kaçan, *Kitab-ı Mukaddes ve İslâm Geleneğinde Ahid Sandığı*, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2004), 38-40.

³¹ Bâbil Talmudu, Ta’anit 5a. Yahudilerdeki semavî mabel düşüncesi hakkında bkz. “Jerusalem in Aggadah”, *Encyclopedia Judaica*, 21:213; Yiğitoğlu, “Yahudilerin Tapınak Siyaseti ve Semavi Mâbed”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1:1 (2017): 48-49.

³² “Jerusalem in Aggadah”, *Encyclopedia Judaica*, 21: 211-213; Aydın, “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”, 116.

³³ Bâbil Talmudu, Kiduşin 49b; Bâbil Talmudu, Suka 51b; “Jerusalem in Aggadah”, *Encyclopedia Judaica*, 11:212; Hasanoğlu, “Yahudilikte Kudüs Algısı”, 18.

³⁴ *Mezmurlar* 132/13-14.

³⁵ *I. Krallar* 8/48; Bâbil Talmudu, Berahot 30a.

³⁶ *Çıkış* 23/14-17; 34/23; *Levililer* 23/7; *Tesniye* 16/16-17; *II. Tarihler* 8/13.

³⁷ Rosenthal, “The Four Commemorative Fast Days”, *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, Ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin, Philadelphia 1967, 446; Herr, “Fasting and Fast Days”, *EJD*, 6:722-723.

cek Sene Kudüs'te" (*le-Şana ha-Baa bi-Yeruşalayim/מלישורייב האבה הנשל*) ezgisi ile perçinlenmeye çalışılmıştır. Bu perçinleme günlük dualara da yansımıştır. Meselâ 'Amida (namazda kıyam) duasının 14. kısmı tamamen Kudüs'e ayrılmıştır. Bu kısım "Günümüzde yeniden kurulsun Kudüs, merhamet şehri..." sözleriyle başlamakta ve "Senalar olsun Sana, ey Tanrı, Kudüs'ün kurucusu" sözleriyle bitmektedir. Kudüs algısı, bu şekilde günlük dualarda da sürekli canlı tutulmaya başlamıştır.³⁸

Benzer şekilde düğünlerde yedi bölümden oluşan (*şiv'a berahot*) damat kutusuna (*Birkat hatanim*) duasında Kudüs'ün yeniden inşâsı için bir dua (*sos tasis*) ilave edilirken,³⁹ Orta Çağ'da Yahudi din adamlarının fetvaları da hep "...Rab, Yahudilere Mabed'i bir an önce inşâ etmeyi nasip etsin, âmen" şeklinde⁴⁰ Kudüs'e dua ile bitirilerek cemaatlerin Kudüs umudu biteviye tazelenmiştir. Kudüs'e dua ile bitirilerek cemaatlerin Kudüs umudu biteviye tazelenmiştir.

Kudüs Yahudi eskatolojisinde de önemli bir yer tutmuştur. Mesih geldiğinde dağılmış sürgün Yahudileri bir arada toplayacağı şehir, Kudüs'tür. Bu sebeple Kudüs, gelecekte yeniden inşâ edilecek; halklar da Kudüs'te toplanacaktır. Bu yeniden inşânın ardından Tanrı Siyon'da ikâmet edecek, Kudüs artık sonsuza dek Tanrı'nın yeniden makamı haline gelecektir.⁴¹ Bu sebeple Tanrı Kudüs'ün hem inşâ edicisi (*Bone Yeruşalayim*) hem de sâkinidir (*Şohen Yeruşalayim*).⁴² Yine Yahudi kabule göre Kıyamet koştuktan sonra ölümden diriliş (*ba'sü ba'del-mevt*), mahşer ve hesap yeri de Kudüs olacaktır. Bu sebeple Kudüs, cennet ya da cehennemin kapısı mesabesinde. Ahirete taalluk eden hususlarda, hesabın kolay geçmesi için Kudüs'te ölmek ve buraya defnedilmek önemlidir. İnsanın öte dünyada kurtuluşu için mühim bir yerdir.⁴³

³⁸ S Gürkan, *Yahudilik, İstanbul 2012*, 128; Hasanoğlu, "Yahudilikte Kudüs Algısı", 19.

³⁹ Bkz. *Bâbil Talmudu, Ketubot 8a*; Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, (New York: Ktav Publishing House), 1980, 35.

⁴⁰ Mesela bkz. Agus, "Teşuvot Geone Erets Yisrael u-Bavel", *Horev 12* (1956-57): 200.

⁴¹ *Yeremya 3/17*; *Hezekiel 40 vd. baplar*; *43/7-9*; *Zekeriya 1/16-17*.

⁴² Hasanoğlu, "Yahudilikte Kudüs Algısı", 18-19.

⁴³ Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", 119-120.

KAYNAKÇA

- Agus, A. Yitshak. "Teşuvot Geone Erets Yisrael u-Bavel". *Horev*. 12 (1956-57): 194-216.
- Ahituv, Shmuel. "Canaan, Land of", *The Oxford Dictionary of the Jewish*. Ed Werblowsky-Wigoder. USA: Oxford University Press, 146-147.
- Armstrong, Karen. "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden". *Journal of Palestine Studies* 27 (1998/3), 5-19.
- Avi-Yonah, Michael -Shimon Gibson. "Jerusalem: History". *EJd2*. 11: 144-147.
- Aydın, Fuat. "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 37 (2018): 109-125.
- Bloch, Abraham P. *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*. New York: Ktav Publishing House, 1980.
- Cline, Eric H. *Jerusalem Beseiged: from Ancient Canaan to Modern Israel*. Michigan: University of Michigan Press, 2005.
- Easton, Matthew George. *Illustrated Bible Dictionary*. New York: Harper & Bros., 1893.
- Encyclopedia Judaica [EJd2]*. 17 Volumes. Ed. Fred Skolnik, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Gafni, Yeşayahu. "Ma'amado şel Erets Yisrael ba-Toda 'a ha-Yehudit be-'Ikvut Mered Bar Kohba". *Mered Bar Kohba: Mahkarim Hadaşim*. Ed A. Openheimer-A. Rapaport. Kudüs: Yad Yitshak Ben Tsvi, 1984: 224-232.
- Gruenwald, Ithamar. "Melchizedek". *EJd2*. 14: 11.
- Günaltay, Şemseddin. *Suriye ve Filistin- Yakın Şark III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947.
- Günaltay, Şemseddin. *Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:323-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Hasanoğlu, Eldar. "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2015): 125-148.
- Hasanoğlu, Eldar. "Yahudilikte Kudüs Algısı". *Geçmişten Günümüze Kudüs*. Ed. Ahmet Kavas v.dğr. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019: 13-21.
- Herr, Moshe David. "Fasting and Fasting Days". *EJd2*. 6: 721-723.
- İbn 'Ezra, Avraham ben Meir. *(Ibn Ezra's) Commentary on the Pentateuch: Genesis, Exodus, Numbers & Deuteronomy*. 5 Volumes. (Notlarla İngilizce'ye Trc.) H.N. Strickman-A.M. Silver. New York: Menorah Publishing Company. 1988-2001.
- "Jerusalem in Aggadah". *EJd2*.11: 211-213.
- Kaçan, Lütfi. *Kitab-ı Mukaddes ve İslâm Geleneğinde Ahid Sandığı*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.
- Kollek, Teddy-Pearlman. *Moshe, Jerusalem, Sacred of Mankind: a History of Centuries*. Kudüs: Weidenfeld & Nicolson 1968.
- Nir, Rivka. *Yeruşalayim le-Doroteya I: me-'İr Yevusit le-Birat 'am Yisrael. Ra'anana: ha-Universita ha-Petuha*, 1984.
- Norman, K. Gottwald. "Amorites". *EJd2*. 2: 95-96.
- RaMBaN (Nahmanides: Moses ben Nahman). *The Torah Commentary*. 6 Volumes. Ed. Avrohom Biderman. (İbranice metin ve notlarla İngilizce'ye Trc.) Yaakov Blinder v.dğr. New York: ArtScroll series Mesorah Publications, 2004-2006
- Rosenthal, Franz. "The Four Commemorative Fast Days". *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*. Ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin. Philadelphia: Jewish Quarterly Review, 1967: 446-459.
- Roş (Ya'kov ben Aşer ben Yehiel). *Tur on the Torah: Commentary on the Torah*. (Notlarla İngilizce'ye Trc.) Eliyahu Munk. Jerusalem-New York: Lambda Publishers, 2005.
- Safraz, Zeev-Hanna. "Keduşat Erets Yisrael ve Yeruşalayim: Kavim le-Hitpathuto şel ha-Raayon". *Yahudim ve Yahadut be-Yeme Bet Şeni, ha-Mişna ve ha-Talmud*. Ed. Aharon Oppenheimer v.dğr. Kudüs: Yad Yitshak Ben Tsvi, 1993.
- Shepherd, Thomas J. *The Westminster Bible Dictionary*. Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1880.
- Singer, Isidore -Kaufmann Kohler. "Melchizedek". *JE*. 8: 450.
- The Jewish Encyclopedia (JE)*. 12 Volumes. Funk Wagnalls Company: 1901-1905.
- Urbach, Efraim Elimelech. *The Sages, Their Concepts and Beliefs*. Hebrew University, Magnes Press, 1979.
- Watson, C. M. *The Story of Jerusalem*. London-New York: J.M. Dent and Co., 1918.
- Yiğitoğlu, Mustafa. "Yahudilerin Tapınak Siyaseti ve Semavi Mâbed". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi I: 1* (2017): 43-52.

Kıyamet Kilisesi / Kamame Kilisesi Giriş ve İç (İYV Arşivi)

HRİSTİYANLIK'TA KUDÜS

İsmail TAŞPINAR*

Yahudiliğin bir devamı olarak kendini tanıtan Hristiyanlığın merkezinde Hz. İsa yer almaktadır. Ahir zamanda geleceği beklenen Mesih, Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın şahsında gerçekleşmiştir. Buna göre, Mesih'in şahsı ve getirdiği asli günahtan kurtuluş müjdesi ile hem Kudüs'ün içinde yer aldığı vaat edilmiş topraklar hem de seçilmiş millet inancı geri plana itilmiştir. Bu nedenle, Hristiyanlık'taki her inanç ve esas gibi, Kudüs'ün Hristiyanlarca kutsallığı da İsa Mesih'in orada yaşamış olması ile ilişkilendirilecektir. M.S. 70 yılında Hz. Süleyman'ın mescidinin yıkılmasıyla birlikte Vadedilmiş toprağın merkezi olarak yeryüzündeki Kudüs'ün yerini, Hristiyanlık'ta 'semavi Kudüs' inancı alacaktır.¹ Ancak, Tanrı Baba'nın Oğlu olarak yeryüzüne inmiş ve ete kemiğe bürünmüş olan İsa Mesih'in hayatını geçirdiği yani doğduğu, yaşadığı, tebliğ faaliyetlerini sürdürdüğü, çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve tekrar dirildiği yerler olarak kabul edilen Kudüs'teki bazı mekanlar, Hristiyanların kutsal ziyaret ve hac merkezleri olarak kabul edilmiştir. Hz. İsa, tebliğ faaliyetlerini özellikle Celile bölgesinde yani Filistin'in kuzeyinde gerçekleştirmiştir. Bu durum dikkate alındığında Hz. İsa'nın Kudüs'le irtibatlı olan faaliyetleri özellikle hayatının son kısmını teşkil etmektedir.²

Hristiyanlar tarafından Kudüs, sadece Hz. İsa değil, onun hayatında önemli yeri olan şahısların ve azizlerin

kabirlerinin orada olması nedeniyle de önem verilen ve ziyaret edilecek yerlere sahip olan bir şehirdir. Hristiyanlık'ta 'Tanrı'yı doğuran' ve bakire olarak Mesih'i dünyaya getiren Hz. Meryem'in kabri, Kudüs'tedir. Burası Hristiyanlar tarafından en çok ziyaret edilen mekanlardan biridir. Hristiyanlar için Hz. Meryem, Hz. İsa'dan sonra en önemli şahsiyettir. Ayrıca, Kudüs Hz. Meryem'in doğduğu ve takdis edildiği yerdir. Hristiyan kaynaklarda anlatılan rivayetlere göre, Hz. Meryem daha çocuk yaşta iken Kudüs'te Süleyman Mescidi'ne götürülüp bakirelik yemini yapmıştır. Söz konusu Mescid'de inzivaya çekilmiş, kendini Tanrı'ya adanmış ve gece gündüz ibadetle meşgul olmuştur. Her gün bir melek onu ziyaret eder ve çeşitli yiyecekler getirirdi. Hz. Meryem'in böyle bir hayatı tercih etmesi, Hristiyanlık'ta rahibelik müessesesinin dayanaklarından biri olacaktır. Yine Hristiyan kaynaklara göre nişanlısı Yusuf'la birlikte Nâsıra'da yaşayan Hz. Meryem, Hz. İsa'nın doğumundan kırk gün sonra çocuğuyla birlikte Kudüs'e gider ve orada kurban takdim eder. Hz. Meryem, Fıfıs bayramı münasebetiyle mükellefiyet yaşı olan 12 yaşına giren Hz. İsa'yı Kudüs'e götürür ve birlikte Süleyman Mabedi'ni ziyaret ederler. Burada Hz. İsa, Yahudi din adamları ile tartışır ve verdiği cevaplarla onları hayrete düşürür. Bu durum, Hristiyan inancına göre, Hz. İsa'nın beklenen Mesih olduğunun işaretleridir. Hristiyanlara göre,

* Prof. Dr., M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi, itaspinar@marmara.edu.tr.

¹ Behnan Özbek, *Kutsal Kitap Sözlüğü*, (İstanbul: 2016), 833-839.

² Dominique Trimbur., 'Jérusalem', *Le Monde du Catholicisme*, (Paris: 2017), 683-685.

Kudüs Mabedi'nde gerçekleşen bu olayın diğer bir anlamı ise, Yahudiliğin artık geçerliliğini yitirmesidir. Bundan sonra artık Mesihî diye adlandırılacak olan yeni bir dönem başlamıştır. Çünkü, Yahudiler'in Kudüs'e geleceğini bekledikleri Mesih gelmiştir.³

Geleneğin dördüncü İncil'in yazarı olarak kabul ettiği ve Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'i kendisine emanet ettiği Yuhanna, Kudüs'te ikamet eden bir havaridir. Hristiyan kaynakları, Hz. Meryem'in 90 yaşları civarında Kudüs'te vefat ettiğini nakletmekte. Buna göre, özellikle Hz. Meryem'in vefatı ve ona dair olayların anlatıldığı 'Hz. Meryem'in Bu Dünyadan Geçışı' anlamına gelen Transitus Mariae adlı eserde, Hz. İsa'nın vefatı üzerine Hz. Meryem üzüntü içerisinde duasını eder ve Kudüs'te ruhunu teslim eder. Daha sonra, cenaze töreninin ardından bedeni havariler tarafından günümüzde Har-em-i Şerif ile Zeytin Dağı arasında yer alan ve Kidron Vadisi olarak da bilinen Josaphat (Yehoşafat) Vadisi'nde kabre konulur. Bugün, Hz. Meryem'in kabrinin bulunduğu yere altmış basamakla inilen Assomption Kilisesi'nde olduğuna inanılmaktadır. Oysa, kaynakların aktardığına göre, gerçekte bu yer 5. Yy.'da İmparatoriçe Pulcherie'nin girişimiyle gün yüzüne çıkarılmıştır. Geleneğe, bu yerin 5. yüzyıldan itibaren Hristiyan hacılar tarafından ziyaret edildiğini aktarmaktadır. Hristiyanlar, Hz. Meryem'in bedeninin göğe yükseldiğine inandıkları için bugün söz konusu kabrin olduğu yer boştur. Eski bir ritüel olarak burada, kötü ruhları uzaklaştırdığına inanıldığı için günün belli saatlerinde tüsüler yakılmaktadır. İlginç olan, her ne kadar Hz. Meryem'in Kudüs'te vefat ettiği kaynaklarda belirtiliyor olsa da, Meryem a.'ın ahir öm-

rünü havari Yuhanna ile birlikte Efes'te geçirdiğine dair bilgiler, Hz. Meryem'in Kudüs'te değil de Efes'te mi vefat ettiği şeklinde şüphelerin ortaya atılmasına neden olacaktır. Nitekim, bugün Kudüs'te Hz. Meryem'in vefat ettiği veya kabrinin olduğu yer olarak bilinen iki farklı bina mevcuttur. Katolikler'e ait olan Yükseliş Kilisesi (Assomption), Hz. Meryem'in "gerçekte ölmediği ve ruh ve bedeniyle birlikte Tanrı katına yükseltildiği" yer olarak kabul edilmektedir.⁴ Hz. Meryem'in vefatı ile ilgili diğer bina ise, Ortodokslar'ın kabul ettiği görüşü ifade ettiği için herkes gibi 'Ölüm Uykusuna Daldığı' ve Allah'a kavuştuğu yerdir. Burası, bu olayın yaşandığı yer adına yapılan bir manastırın içinde yer almaktadır. Bununla beraber, genel kanaat Hz. Meryem'in kabrinin Kudüs'te olduğu yönündedir.⁵

Kudüs'ün mezarlığı olarak da bilinen Kidron Vadisi'nde Hz. Meryem'in kabrinin yanında, Hristiyanlık tarihinin önemli şahsiyetleri kabul edilen İsa Mesih'in kardeşi Yakup'un, Hz. Meryem'in annesi Hanne (Anne/Anna) ile babası İmran'ın (Yoakim/Joachim), Hz. Yahya'nın babası Hz. Zekeriya'nın ve Hz. Meryem'in nişanlısı kabul edilen Aziz Yusuf'un da kabirleri yer almaktadır.

Kudüs'te, günümüzde Son Akşam Yemeği'nin yendiği yer olarak kabul edilen oda, Hz. Davut'un kabrinin bulunduğu yerin üst katındadır. Bu yerin, Hz. Davud'un kabri ve Hz. İsa'nın Son Akşam Yemeği'nin gerçekleştiği yer olarak tayini ise, efsaneyle karışık anlatılan bir rivayetin ortaya atıldığı 12. Yy.'da Haçlılar döneminde olmuştur. Burası, Yahudiler ve Hristiyanlar arasında uzun yıllar sürecek olan hak iddialarının ve anlaşmazlıkların ortaya

³ Trimbur., 'Jérusalem', 683-685.

⁴ İsmail Taşpınar, "Katolik Assomptionistler Tarikatı ve Türkiye", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/2004, 95-120.

⁵ E. Aman, 'Église de Jérusalem', Dictionnaire de Théologie Catholique, Ed: A. Vacant, 8: 1010.

çıkmasına neden olmuştur. Nihayet, Kanuni Sultan Süleyman, bu duruma el koymuş ve burayı camiye çevirmiştir. Ancak, günümüzde söz konusu mekan, her ne kadar cami mimarisine sahip ve içerisinde ayetlerin yer aldığı hatlar olsa da bu özelliğini kaybetmiş ve hem Yahudiler hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından ziyaret edilen bir mekan haline getirilmiştir.⁶

Hız. İsa, Yahudilerin mahkemesi Sanhedrin'de yapılan sorgulamada Mesih olduğunu itiraf ettiği için ölüme mahkum edilir. Bu isteklerini dönemin Kudüs'teki Roma Valisi olan Pontus Pilatus'a bildirirler. Günümüzde Kıyamet Kilisesi, Haçlılar döneminden kalma 'Kutsal Kabir' Kilisesi (Saint Sépulcre) adıyla da bilinmektedir. Hristiyan hacılar için Elemlı Yolu kat etmek, her bir durakta bir müddet durup İncil'den ilgili pasajları okumak ve İsa Mesih'in çektiği ızdırabı hissetmeye çalışmak çok önemli bir hac ibadeti ritüelidir. Bazı Hristiyan hacılar ise, Hız. İsa'nın çekmiş olduğu bu elemi hissederek 14 merhaleli bu yolu sırtında haç taşıyarak gerçekleştirirler. Elemlı Yol güzergahının son beş durağı ise, Hristiyan âleminin en kutsal mekânı kabul edilen Kıyamet Kilisesi'nin içinde yer almaktadır.

Kudüs, Konsiller tarihinde ilk Konsil olarak kabul edilen Havariler Konsili'nin gerçekleştirildiği yerdir aynı zamanda. Kudüs Konsili'nde, Hristiyanlığın temel inançları ve Yahudi olmayanların dinî yükümlülüklerinin neler olacağı tartışılmış ve karara bağlanmıştır. Hız. İsa'nın hayatının son dönemlerini yaşadığı yer olarak Kudüs, Hristiyanlar için en kutsal topraklar olarak kabul edilecektir. Hız. İsa'yı

peygamber ve annesi Hız. Meryem'i Allah'ın sevgili kulu olarak kabul eden Müslümanlar, Hız. Zekerıya, eşi ve havarilerin de yaşadığı Kudüs'teki bu mekanları, kendi inançları çerçevesinde onların manevi hatırası olarak kabul etmektedirler.

Hristiyan kaynaklarına göre, Kudüs cemaati Hız. İsa'dan sonra uzun yıllar Hız. İsa'nın kardeşi Yakub'un (ö. 65) reisliğinde varlığını sürdürecektir. Hristiyan Kutsal Kitabı Yeni Ahid'de belirtildiği üzere, Yakub Kudüs cemaatinin şeriata bağlı kalmasını şiddetle savunmuş; bu konuda Pavlus ile uzun bir mücadeleye girmiştir. Bu nedenle, erken dönem Kudüs Hristiyanlığı, Yakub'un önderliğinde tevhide dayalı inanca sahip ve şeriata bağlı bir cemaat olarak varlığını farklı isimler altında olsa da uzun bir süre devam ettirecektir. Bu anlamda Yahudi mirasına sahip çıkan Kudüs cemaati, Pavlus'un Helen ve Roma kültürüne adapte ettiği 'insanlığın aslı günahının affedilmesi karşılığında kendini feda eden Mesih' inancına dayalı Hristiyanlık'tan uzak bir inancı temsil etmiştir. Bununla beraber, Romalılar'ın 35 yılında yeni Hristiyan cemaatine karşı kovuşturma ve tutuklama kararı çıkartması, Yahudi şeriati ve kültürüne karşı Helen kültürünü benimseyen cemaatin Kudüs'ü terk etmelerine neden olacaktır.⁷

Hristiyanlığın, 313 yılında Roma İmparatoru Konstantin'in yayınladığı Milan Fermanıyla birlikte Hristiyanlar'ın Kudüs'te varlıkları meşruiyet kazanacaktır. Roma döneminde pagan dininden Hristiyanlığa geçenler, ilk Yahudi-Hristiyanların antik mirasına sahip çıkacaklardır. 335 yılında, İmparator Konstantin'in annesi İmparatoriçe Helena, Kudüs'te hac ibadetini icra

⁶ Pelin Çift – Ö. Faruk Harman, *Kudüs'ün Gizemli Tarihi*, (İstanbul: 2016), 79-130.

⁷ Philippe Blauveau, *'Jérusalem', Christianisme*, (Paris: 2010), 312-314.

ettikten sonra, Anastasis (Diriliş) olarak da bilinen Saint-Sépulcre Kilisesi (Kamâme Kilisesi) ile Martyrion olarak bilinen ve Hz. İsa'nın haça gerildiğine inanılan Haç Tepesi (Mont du Calvaire) kutsal mekânlar olarak kabul edilecektir. Haçın kalıntısı olduğuna inanılan tahta parçası, yine İmparatoriçe Helena'nın bu ziyareti esnasında bulunacaktır. Önceleri, deniz şehri olan Kayseriye'nin yanında siyasi önemini yitiren Kudüs, böylece bütün Hristiyanların dinlerinin manevi merkezi olarak kabul edecekleri bir hac mekânına dönüşecektir.⁸

Hristiyanlar arasında bölünmelerin yaşandığı dönemde İmparatoriçe Eudocie, 455 yılında Kudüs'te Saint Etienne manastırını kuracak ve kendisi de orada ölecektir. İmparator Jüstinyen (527-565) ise, aralarında Hz. Meryem'e adanmış olan 'Yeni Kilise'nin de olduğu birçok dini yapının inşasını gerçekleştirecektir. 325 tarihinde toplanan İznik Konsilinde, Kudüs metropolitinin diğer başpiskoposlar arasında protokolde öncelik hakkı olduğu kararlaştırılmıştır. Kudüs metropoliti, 6. Yüzyıldan itibaren Patrik unvanını kullanmaya başlayacaktır. Hristiyanlara göre, Kudüs'teki piskoposluk geleneği, Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'la birlikte başlamış ve günümüzde Rum Ortodoks patriği tarafından devam ettirilmektedir.⁹

Ortaçağ'da Papalığın öncülük ettiği Haçlı seferleri ile birlikte, Kudüs 1099 tarihinde Batılı Hristiyanların işgaline uğrayacaktır. Haçlılar döneminde, Ortodoks Patrikliğin yerini almak üzere Kudüs'te Latin patrikliği kurulacaktır. Ancak, Müslümanların yeniden 1187'de Kudüs'ü fethetmesiyle birlikte, Latin Patriklik önce Saint Jean şövalyelerinin karargahı olan Akka'ya (Saint Jean d'Acre) taşınacaktır. Kudüs Latin patrikliği, 1291'de Akka'nın

Memlukler tarafından fethi ile birlikte Roma'ya taşınmak zorunda kalacaktır. Hristiyanların 4. yüzyıldan itibaren başlayan hac ziyaretleri, Haçlılar'ın Kudüs'ten çıkarılmasıyla birlikte duracaktır. Avrupa Hristiyanlarının Kudüs'e yönelik hac seferleri, 19. yüzyılda bazı seyyahlar vasıtasıyla yeniden başlayacaktır.¹⁰

Kudüs'te, Latin Patrikliği yanında Rumlar'ın ve Ermeniler'in de patriklikleri bulunmaktadır. Ermeni Patrikliği, Saint-Jacques manastırında yer almaktadır. Kutsal Diriliş Kilisesi'nde (Kamâme Kilisesi) ayin icra etme yetkisi sadece bu üç kiliseye tahsis edilmiştir. Yerel Yakubi Kilisesi, bir piskoposlukla temsil edilmektedir. Kıpti Hristiyanlar ise, erken çağlardan itibaren Kudüs'e hac ibadeti ziyaretlerine rağbet göstermiş, bir cemaat teşkil etmiş ve burada 9. Yüzyıldan itibaren bir kiliseye sahip olmuştur. Kıptiler, 12. Yüzyıldan itibaren Aziz Mezdelli Meryem (Sainte Marie Madeleine) manastırını Yakubiler'le ortak kullanmaya başlamışlardır. Günümüzde bu yer Kadassiye kız okulu olarak kullanılmaktadır. Kıpti Kilisesi, 1236 yılından itibaren başpiskopos seviyesinde temsil edilmektedirler. Bu ise, kendi velayetleri altında kalmaya devam etmesi taraftarı olan Süryaniler'le aralarında bazı tartışmalara neden olmuştur. Süryaniler gibi Kıptiler'in de Kutsal Diriliş Kilisesi'nde kendilerine ait birer şapelere vardır. Ortaçağ'da, Kıptiler'in peşinden Etyopya Kilisesi de Kudüs'e yerleşecektir. Ancak, Etyopya Kilisesi, 1820'de Kıpti Kilisesi'nden ayrılacak ve Aziz Helena şapelinin kubbesinde kendi özel manastırlarına sahip olacaklardır. Gürcü Kilisesi ile Nesturi Kilisesi, Kudüs'te önceden sahip oldukları önemi yitirdikleri için günümüzde temsilcilikleri de yoktur. Günümüzde, Hristiyanların 56 adet eski kiliseye sahip oldukları belirtilmektedir.¹¹

⁸ İsmail Taşpınar, 'Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Kudüs', *Kudüs, Tarih, Şehir Toplum*, Ed.: Yunus Çolak-Latif Karagöz, (İstanbul: 2019), 1-16.

⁹ E. Aman, 'Église de Jérusalem', *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Ed.: A. Vacant, 8: 1010.

¹⁰ Ahmet Türkan, "Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal*, 10/2, (2013), 29-61.

¹¹ J. Assfalg – P. Krüger, *Petit Dictionnaire de l'Orient Chrétien*, Çev.: J. Longton, Belgique: 1991.

KAYNAKÇA

Aman, E. “Église de Jérusalem” *Dictionnaire de Théologie Catholique* Ed. A. Vacant.8: 1010.

Assfalg, J. -P. Krüger. *Petit Dictionnaire de l’Orient Chrétien*. Çev. J. Longton Belgique: 1991.

Balard, Michel. “Jérusalem” *Dictionnaire du Moyen Âge*. Paris: 2002.

Blaudeau, Philippe “Jérusalem”. *Christianisme*. Paris: 2010: 312-314.

Çift, Pelin, –Ö. Faruk Harman. *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*. İstanbul: 2016.

Özbek, Behnan. *Kutsal Kitap Sözlüğü*. İstanbul: 2016.

Taşpınar, İsmail. “Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta Kudüs”. *Kudüs, Tarih, Şehir Toplum*. Ed. Yunus Çolak-Latif Karagöz. İstanbul: 2019: 1-16.

Taşpınar, İsmail. “Katolik Assomptionistler Tarikatı ve Türkiye”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10. (2004): 95-120.

Trimbur, Dominique. “Jérusalem”. *Le Monde du Catholicisme*. Paris: 2017:683-685.

Türkan, Ahmet. “Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”. *Milel ve Nihal*. 10/2, (2013): 29-61.

İSLAM'DA KUDÜS VE ÖNEMİ

Eldar HASANOĞLU*

Giriş

Yahudilik ve Hristiyanlık gibi, İslam da Kudüs'ü kutsal şehir saymaktadır. Kudüs'ün kutsallığına ilişkin veriler daha Asr-ı Saadet'ten itibaren Müslümanların hafızasında kendisine yer edinmiştir. İslam'ın ilk kiblesi, İsrâ ve Miraç mucizesinin duraklarından biri olan Kudüs'e ilişkin hem Kurân-ı Kerim'de hem hadislerde pek çok atıf bulunmaktadır. Müslüman ulema bu bilgilerden faydalanarak Kudüs'ün faziletlerini sayarak bitirememişlerdir. Bu doğrultuda Kudüs'ün faziletlerinden bahseden menakıp kitapları telif edilmiş, Kudüs'ün önemini anlatan özel eserler kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar İslam kaynakları arasında özel bir tür olarak "Fezail-i Kudüs" şeklinde yerini almıştır. Kudüs'ün faziletlerine ilişkin kaleme alınan ilk eserin İshak b. Bîşr el-Buhari (ö. 206/821) tarafından yazılmış *Fütuhu Beytü'l-Makdis* olduğu göz önüne alınırsa, daha erken dönemlerden itibaren bu konuda çalışmaların yapıldığı ortaya çıkacaktır. Bu, Müslümanlar nezdinde Kudüs'ün konumunu gösteren en bariz kanıttır.

Erken dönem İslami kaynaklarda Kudüs'ün pek çok ismine rastlanmaktadır. Zerkeşi (ö. 794/1392), şehrin 17 adının olduğunu belirtmiştir.¹ Bunlar arasında özellikle yaygın kullanım açısından öne çıkan *İliya*, *el-Mescidü'l-Ak-*

sa ve *Beytü'l-makdis* isimleridir. İliya, şehre Bizans döneminde verilmiş Ealea (Kapitolina) adının Arapça telaffuz tarzına sokulmuş şeklidir. *el-Mescidü'l-Aksa*, Kurân'ın İsrâ ve Miraç mucizesinden bahsederken kullandığı tabirdir ve Kurânî bir tabir olması sebebiyle şehir Müslümanlar arasında bu adla şöhret bulmuştur. Şehrin *Beytü'l-makdis* ismi Hz. Süleyman tarafından yapılan mabede (Bet ha-Mikdaş) göndermedir. Erken dönem muhadisleri, müfessirleri, tarih ve coğrafya uleması kaynaklarda bu üç ismi birlikte veya dönüşümlü kullanmışlardır. Örneğin İbn İshak (151/768) İsrâ ve Miraç'ı anlatırken "*mine'l-Mescidi'l-Harami ile'l-Mescidi'l-Aksa, ve hüve Beytul-makdis min İliya*" Mescid-i Haram'dan, İliya'daki Beytü'l-makdis olan Mescid-i Aksa'ya" diye şerh düşer.² İbn Hişam (ö. 218/233) da aynı kalıbı tekrar eder.³ Belâzûrî (ö. 279/892) de bu iki adı dönüşümlü olarak "*İliya medinetu Beytü'l-makdis/Beytü'l-makdis şehri İliya*" şeklinde kullanmıştır.⁴ Taberî "*Urişelim ve hiye İliya Beytulmakdis/ Beytulmakdis İliya olan Urişelim*" diyerek⁵ şehrin Yerusâlim adını İliya adıyla izah etmesi, İliya isminin daha bilinir olduğunu ortaya koymaktadır. Şehrin en yaygın adı olan Kudüs, tekil olarak değil saygı alameti olarak "şerefli Kudüs" anlamında "el-Kudsu's-Şerîf" şeklinde kullanılmıştır.

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, eldar.hasanoglu@ikcu.edu.tr

¹ Ebu Abdillâh Bedruddin Muhammed ez-Zerkeşi, *I'lâmü's-sâcid bi-ahkâmi'l-mesâcid*, 5. Baskı, Thk. Şeyh Mustafa el-Merağî, (Kahire:el-Meclisu'l-Âlâ li Ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999/1420), 277-279.

² Muhammed el-Medeni İbn İshak, *es-Siyer ve'l-meğâzi*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1978/1398), 295.

³ Abdülmelik el-Himyari İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebevîyye*, 2. Baskı, Thk. Heyet, (Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1955/1375), 2: 32.

⁴ Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütuhu'l-büldân*, (Beirut: Daru ve Mektebetu'l-Hilal, 1988), 140.

⁵ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-rüstül ve'l-mülük*, 2. Baskı, (Beirut: Daru'l-Turas, 1387), 1: 603.

Kurân-ı Kerim'de Kudüs

Kurân-ı Kerim Kudüs'ü çevresi mübarek kılınmış mekân, kutsal toprak olarak nitelemiştir. Lafzen ismi zikredilmese de pek çok âyette Kudüs'e işaret vardır. Kudüs'e işaret eden âyetlerin sayısı toplamda 70 civarında olup Kurân'ın 21 sûresinde bu şehirden dolaysız ve dolaylı olarak bahsedilmiştir. Tefsircilere göre Kurân'da Kudüs'e dolaysız işaret eden sarıh bir âyet bulunmaktadır. Geriye kalan âyetler ise

Kudüs hakkında konuşurken bunu ima ile yapmıştır. Kudüs'ten bahsederken Mekki âyetler bu şehrin mübarek bir mevki olduğunu öne çıkarırken, muhtemelen şehirdeki Yahudilerle diyalog ortamı gereği, Medeni âyetlerde kutsal toprak vurgusunun baskın olması dikkat çekmektedir.

Kudüs'e sarıh olarak işaret eden âyet, İsrâ Sûresi'nin İsrâ ve Miraç mucizesi hakkında bilgi veren ilk âyettir.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ
لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

“Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız el-Mescidü'l-Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan pak ve münezzehdir.” (el-İsrâ 17/1)

Fahreddin er-Razi, bu âyette zikredilen *el-Mescidü'l-Aksa* kavramının günümüzde Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya delalet ettiğinin İslam geleneğinde müfessirler tarafından ittifakla kabul edildiğini belirtmiştir.⁶ Müfessirlere göre burada Kudüs'ün bilinen isimlerinden hiçbirisi aleni olarak zikredilmese de, oradaki mescitten açık bir şekilde bahsedilmektedir. Klasik dönem müfessirleri gibi hadis uleması ile tarih ve coğrafya üzerine eserler veren ulemanın kahir ekseriyeti de İsrâ Gecesi'nde söz konusu yolculuğun duraklarından birinin Kudüs olduğunu belirtmişlerdir. İşaret edilmesi gereken nokta, İsrâ Gecesi'nde Kudüs'ün günümüzdeki şekliyle mevcut olmadığı hususudur. Kudüs mevcut şeklini sonradan almış, defalarca yıkılıp yeniden imar edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (as) de imamlık yaptığını belirtirken burada bulunan herhangi bir yapıdan bahsetmemiştir. Âyette bahsedilen, bir yapı değil bir bölgedir. Taberi (ö. 310), Zemaşşeri (ö. 538), Kadı Beyzavi (ö. 685), Nesefî (ö. 710), İbn Kesir (ö. 774), Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) ve diğer pek çok müfessir âyette geçen el-Mescidü'l-Aksa ifadesi ile Beytü'l-makdis'in

kastedildiğini, ancak bu işaretin orada bir yapının bulunması anlamına gelmediği yönünde görüş beyan etmişlerdir. Âyette zikredilen “çevresini bereketli kıldığımız” ifadesini tefsirciler maddi ve manevi berekete işaret olarak yorumlamış, maddi bereket ile Kudüs'teki bağ ve bahçelerde yetişen ürünlere, manevi bereket ile ise bu şehirde bulunan peygamberlerin ve salihlerin maneviyatına gönderme yaptığını belirtmişlerdir. Günümüzde Mescid-i Aksa'nın Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde yapıldığı gerçeğinden hareketle bu âyette bahsedilenin Mescid-i Aksa'ya delalet etmediği, erken İslami dönemde Mescid-i Aksa'nın siyasi şartlar sebebiyle Kabe'ye alternatif olarak kurulduğunu ve Kudüs'le ilgili hadis ve tefsir kaynaklarındaki bilgi birikiminin bu gözle okunması gerektiği dile getirilmektedir. Bu iddia Ignath Goldziher adlı Yahudi kökenli Almanyalı bir müsteşrik tarafından ileri sürülmüş ve bazı müsteşrikler tarafından da sahiplenilse de S.D. Goitein, M.H. Shurrab, J. Horovitz ve başka müsteşrikler bu iddianın gerçek olmadığını vurgulamışlardır.⁷ Bu iddianın yanlış olduğunun başka bir

⁶ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, 3. Baskı, (Beirut: Daru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabi, 1420), 20: 292.

⁷ Aşır Öreç, “Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 11:22 (2016), 141-142.

delili, Müslümanların erken dönemde Kudüs'e atfettikleri ehemmiyettir. Kudüs daha sahabe zamanından itibaren Müslümanlar arasında muteber bir şehir olmuştur. Yıllar boyunca Müslümanlar bu şehre yönelerek namazlarını eda etmişlerdir. Kudüs'e fetih için geldiklerinde onu alelade bir şehir olarak görmeyip kan dökmeden şehri teslim almaya gayret etmeleri, hatta bu gaye ile Halife Ömer'in Medine'den kalkıp uzak çölleri geçerek Kudüs'e gelmesi, sahabenin yaşadığı erken İslami dönem kamu hafızasında Kudüs'ün ayrıcalıklı, kutsal bir şehir olduğunu ortaya koymaya yeterlidir. Yine, söz konusu âyeti barındıran İsrâ Sûresi'nin daha başlarından itibaren İsrailoğulları'ndan bahsetmesi, bu mekanın Yahudilerin de kutsal kabul ettiği mekan olduğuna bir işarettir.

Kudüs'e işaret eden âyetlerin tamamını burada zikretmekten ziyade, ilgili âyetleri belli bir kategoride toplamak ve bunlardan bazılarını yer vermek uygundur. İşaret edilmektedir ki burada zikredilen âyetleri böyle yorumlamayan müfessirler olsa da onların Kudüs'e işaret ettiğini savunan ulema çoğunluktadır.

Kurân'da birkaç yerde Kudüs'ün bereketli kılınmış, mübarek bir yer olduğu anlatılmaktadır. Örneğin, Araf Sûresi'nde İsrailoğulları'nın sabırlı olmaları sebebiyle Arz-ı Mevud'un kendilerine verilmesinden bahsedilirken bu toprakların mübarek kılındığı ifade edilmiştir. Taberi, Kurtubi (ö. 671), Maverdi (ö. 450) vs. ulema, bahsedilenin Kudüs olduğunu beyan etmişlerdir.

وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَعَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا

"Bereketlendirdiğimiz (o) yerin doğusuna ve batısına zayıf düşürülen bu kavmi mirasçı kıldık." (el-Araf 7/137)

Enbiya Sûresi'nde peygamberler hakkında konuşulurken bir âyette, peygamberlerin atası Hz. İbrahim'den bahsedilmiş, onun bereketli bir mekana yönlendirildiği anlatılmıştır.

وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ

"Onu ve Lut'u alemler için bereketli kıldığımız yere doğru yönlendirip kurtardık." (el-Enbiya 21/79)

Müfessirler bu âyetin Kudüs'e işaret ettiğini belirtmiş, Taberi daha özel olarak âyetin, Hz. İbrahim'in üzerinde oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiği Hacer-i Muallak'a işaret ettiğini söylemiştir.⁸ Devam eden âyetlerde Hz. Süleyman'dan konu açılınca yine onun tahtının ve mabedinin bulunduğu Kudüs'e gönderme yapılmaktadır.

وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا

"Bereketli kıldığımız topraklara doğru esen güçlü rüzgârları Süleyman'ın emrine (verdik)." (el-Enbiya 21/81)

Bazı âyetler de işaret yoluyla Kudüs'ün kutsal toprak olduğunu ima eder. Örneğin Maide Sûresi'nde Hz. Musa ve İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkarak Arz-ı Mevud'a gitmeleri anlatılırken âyet kutsal topraklardan bahsetmektedir. Burada bahsedilen yerin tam olarak neresi olduğu hakkında müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerse de, Razi, İbn Kesir, Makdisi, Nesefi, Maverdi, Kurtubi ve başkaları Kudüs ve etrafı olduğu görüşündedirler.

⁸ Muhammed İbn Cerir et-Taberi, Camiu'l-beyan fi te'vili'l-Kurân, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Beirut: Muesse-setu'r-Risale, 2000/1420), 18: 468, 470.

يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمَقْدَسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ

“Ey kavmim, Allah’ın size yazmış olduğu kutsal toprağa girin.” (el-Maide 21/21)

Yukarıda işaret edilen âyetlerden de anlaşıldığı üzere, Kudüs peygamberler şehri olması hasebiyle Kurân’ın bahsettiği peygamber kıssaları Kudüs ile ilişkilidir. Kurân Hz. Davut’tan bahsederken onun peygamber olmasının yanı sıra adalet dağıtıcı konumuna da işaret eder (Sad 38/21-22). Mihrapta iken kendisine görünen iki davacının davasının görüldüğü yer, Kudüs’tür. Kurân (Neml 27/20-44), Hz. Süleyman ile Sebe Melikesi Belkis’in kıssasını anlatır. Buradaki olayların cereyan ettiği yer, Kudüs’tür. Belkis’in tahtı ilahi ilme sahip birisi tarafından bir göz kırpişta Kudüs’e getirilmiştir. Hz. Süleyman Belkis’i Kudüs’e davet etmiş, ona billur köşkü Kudüs’te yaptırmıştır. Yaşadıkları karşısında bunların sıradan olmadığını anlayan Belkis gök cisimlerine tapmaktan vazgeçerek tek Allah’a iman etmeye Kudüs’te başlamıştır. Hz. Zekeriya ile ilgili anlatılan olayların cereyan ettiği yer de Kudüs’tür. Hz. Yahya babasına Kudüs’te müjdelenmiştir (Ali İmran 3/39). Annesi tarafından mabede adanan Hz. Meryem, Kudüs’te yıllar boyunca kendisine tahsis edilen mes-citte ibadet etmiştir. Yüce Allah’ın Hz. Meryem’in beslenmesi için meyvelerle nimetlendirdiği yer, Kudüs’tür (Ali İmran 3/37). Yine, Hz. Meryem ile Hz. İsa hakkında bahseden âyetlerde anlatılan olaylar Kudüs’te cereyan etmiştir. Hz. Meryem Hz. İsa’ya ilahi bir mucize ile Kudüs’te hamile kalmıştır. Hz. Meryem’in iffetsiz olmadığına ilişkin Yüce Allah’ın şahit kıldığı Hz. İsa, daha beşikteyken Kudüs’te dile gelip konuşmuştur. Hz. İsa tebliğini Kudüs’te duyurmuş, dini istismar edenlerin foyasını Kudüs’te ortaya çıkarmıştır. İlahi sadâyı susturmak isteyenler Hz. İsa’yı tuzağa düşürmek istemiş, onu çarmıha gererek öldürmeye kalkışmışlardır. Ancak Hz. İsa ilahi dergaha refedilmiş, onun yerine başka birisi çarmıha gerilmiştir (en-Nisa 4/157). Nihâyet, Kudüs’ün erken İslami dönemde kible ol-

duğu tarihi bilgilerle sabittir. Kurân’ın kiblenin tahvili (el-Bakara 2/142-145) ile ilgili âyetleri, ilk kible Kudüs’e doğal işareti ihtiva etmektedir.

Tefsirciler, bu sayılanlar dışında da Kudüs’e işaret eden pek çok âyetten bahsetmiş ve işaret vecihlerini açıklamışlardır.

Hadis ve Siyer Kaynaklarında Kudüs

Hz. Peygamber (as), peygamberler şehri Kudüs’e özel bir iştihak duymuş, ümmetini adeta Kudüs’ü sahiplenmeye davet etmiştir. Bu iştihak bir temenni olarak kalmamış, Hz. Peygamberin Filistin topraklarının egemeni olan Bizans imparatorluğuna yönelik bazı girişimleri olmuştur. Bu girişimlerin başında, imparator Heraklyus’a gönderilen İslam’a davet mektubu gelmektedir. Filistin topraklarındaki Busra valisine gönderilen davet mektubunu götüren Haris b. Umeyr el-Ezdi yolda şehit edilmiş, mektup mahalline ulaşmamıştır. Daha sonra Hz. Peygamber ikinci mektubu Dihyetü’l-Kelbi ile göndermiştir. Dihye bu mektubu imparatora Kudüs’te iletmiştir. İmparator Hz. Peygamber ve İslamiyet hususunda ilave malumat edinmek için o sırada Gazze dolaylarında ticari seferde olan Ebu Süfyan’ı getirterek ona sorular sormuştur. O sırada bir müşrik olan Ebu Süfyan yalan söylediğinin anlaşılacağı takdirde başına gelecekleri bildiği için doğru konuşmuş, onun verdiği bilgileri dikkatle dinleyen Heraklyus da bu özelliklerin sadece bir peygamberde olabileceğini söylemiştir. Görünüşe göre İslamiyete soğuk bakmayan, ondaki doktrinleri faydalı bulan Heraklyus siyasi sebeplerden dolayı bu daveti kabul edemeyeceğini, Müslüman olamayacağını Dihye’ye bildirmiştir.⁹

⁹ Taberi, Tarih, 2: 646-651; Abdurrahman Müciriüddin el-Uleyymi, el-Unsu’l-celil bi-tarihi’l-Kuds ve’l-Halil, Haz. Mahmud Ali Ataullah, (Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420), 1: 202.

Hiz. Peygamber'in Kudüs'e yönelik diğer girişimleri, diplomatik yolların fayda etmediği görülünce Filistin topraklarına yapılan üç askeri müdahale girişimidir. Hicretin 8. yılında Filistin'e gönderilen Müslüman ordusu Mute savaşında zorlu bir mücadele vermiş, Hiz. Peygamberin evlatlığı Zeyd, amcasının oğlu Cafer b. Ebu Talip ve sahabeden nice önemli kişiler bu savaşta şehit olmuştur. Bir sonraki yıl aslında savunma amacıyla yola koyulan Müslüman ordusu Tebuk adlı mevkie kadar gelmiş, sadece Tebuk'te değil civarında yaşayan Suriye ve Filistin topraklarındaki bazı kabileler cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Tebuk seferi Filistin topraklarının kapısının açıldığı bir sefer olmuştur. Hiz. Peygamber'in Filistin topraklarına yönelik son girişimi, Üsame b. Zeyd komutasında bir ordu oluşturmastır. Hiz. Peygamber Veda haccından döndükten sonra bu orduyu oluşturmuş ve her detay ile yakından ilgilenmiş, kendisi yatakta ağır hastalık çekerken bile ordunun beklemeden yola koyulmasını istemiştir. Ne var ki sahabeden bazıları Hiz. Peygamber'in son günleri olduğunu anlamış ve böyle bir ortamda ondan uzakta olmayı kabullenememiş, dolayısıyla ordu yola çıkmamıştır. Hiz. Ebubekir halife seçildikten sonra ilk icraatı bu ordunun gönderilmesi olmuştur.

Filistin topraklarına yönelik bu diplomatik ve askeri girişimlerden başka, Hiz. Peygamber'in (as) Kudüs hakkındaki hadisleri de bu mübarek şehrin önemini ortaya koymaktadır. Kurân-ı Kerim'teki dolaysız ve dolaylı işarete karşın, Hiz. Peygamber'den rivâyet edilen hadislerde Kudüs'ün ismen zikredildiği görülmektedir. Hadislerde geçtiğine göre Hiz. Peygamber Kudüs'ü ismen zikretmiş ve faziletlerini beyan etmiş, ümmetini bu mübarek şehir hususunda adeta uyarmıştır. Kudüs hakkındaki hadisler Kudüs'ün ibadet amacıyla ziyaret edilebilecek mekânlardan birisi olduğu, bu şehirdeki mabedin yapım zamanı, mabedin önemi ve Müslümanlar tarafından sahip çıkılması gerekliliği, burada kılınan namazların karşılığında verilen sevap-

ların derecesi, mabette ibadet edenlerin günahlarının affedileceği niyazı ve başka faziletleri üzerine odaklanmıştır. Bunun dışında, sahabenin yaşadığı hayatın içerisinde Kudüs, özel ehemmiyeti haiz olmuştur. Bu şehrin yıllar boyu kible olması, Hiz. Peygamber'in (as) ve Müslümanların çok sıkıntılı bir süreçten geçtikleri dönemde adeta bir ilahi rehabilitasyon olan İsra ve Miraç mucizesine tanık olması sebebiyle sahabe nezdinde bu şehrin üstün bir derecesi olmuştur.

Hadis ve tarih kaynaklarında yer alan verilere göre Müslümanlar Mekke döneminde namaz kılarırken Kudüs'e doğru yönelmiş, burayı kible bilmişlerdir. Bu durum Medine döneminde de bir süre devam etmiş, daha sonra ilahi emir üzerine Müslümanlar namaz esnasında yüzlerini kible olarak Mekke'ye, Kâbe'ye doğru çevirmişlerdir. Kiblenin tahvili ile ilgili kaynaklarda hicretin 16, 17 veya 18. ayı gibi farklı tarihlerden bahsedilmişse de bunlar arasında çok büyük farkın olmadığı aşikârdır. Burada önemli olan, Kudüs'ün ilk kible olması nedeniyle sahabenin gözünde sahip olduğu değerdir. Kiblenin tahvilinden sonra dahi sahabenin Kudüs hususunda çok hassasiyet taşıdıkları, şehrin fethindeki tutumlarından belli olmaktadır. Çünkü Kudüs sahabenin gözünde sadece zamanı geçmiş eski bir kible değildi. Onlar Kudüs'ün, peygamberlerin izini taşıdığıнын farkındalardı.

Sahabenin Kudüs'e saygı ve ihtiramının altında yatan diğer faktör, İsra ve Miraç mucizesi ile ilişkili olmasıdır. Bu hususta detaylı bilgi Kurân'dan ziyade hadis kaynaklarında yer almaktadır. Hadislerde geçtiği üzere mucizevi bir seyahat gerçekleştiren Hiz. Peygamber, bu seyahatin güzergâhlarından olan Kudüs'e getirilmiştir. Burada, günümüzdeki Harem-i Şerif mevkiinde Burak adlı bineğini bağlamış ve namaz kılmıştır. Namazın ardından Hiz. Cebrail'in kendisine sunduğu şarap ve süt dolu kaplardan sütü almış, içmiştir. Bunun ardından göksel seyahat başlamıştır.¹⁰

¹⁰ Ebü'l-Hüseyn Müslim İbn el-Haccac, Sahihu Müslim: el-Müsneğü's-Sahih el-Muhtasar mine's-Sünen, Thk. Muhammed F. Abdulbaki, (Beirut: Daru İhyai'l-turasi'l-Arabi, ts.), "İman", 74, hadis no: 259.

Başka bir rivâyete göre ise Hz. Peygamber Kudüs'e vardığında, gelmiş geçmiş tüm peygamberler kendisini karşılamış ve Hz. Peygamber onlara imamlik yaparak namaz kıldırılmış, göksel seyahat bunun ardından başlamıştır.¹¹ İsrâ ve Miraç mucizesini anlatırken Taberi başka bilgiler vermektedir. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber (as) yaşadığı tecrübeyi Mekke'de müşriklere anlatırken Kureyşliler onu yalanlamış ve doğru söylemesine ilişkin kanıt istemişlerdir. Bunun üzerine Kudüs Hz. Peygamber'in gözleri önüne getirilmiş, o da bakarak gördüğünü tasvir etmiş, bu sırada Kudüs civarındaki Kureyş'in ticaret kervanı hakkında da bilgi vermiş, onları imana davet etmiştir.¹² Bu hafıza ile Kudüs kiblenin tahvilinden sonra da sahabe nezdinde nebilerin cem olduğu mekân olarak her zaman ayrıcalıklı bir değer görmüştür.

Kudüs'e duydukları duygusal bağın kuvveti dolayısıyla sahabiler Hz. Peygamber'in bir an önce bu mübarek şehri Hristiyan Bizans'tan alıp İslamlaştırması beklentisinde ve temennisinde olmuşlardır. Sahabeden bazılarının, Mekke fethedilirse Kudüs'te namaz kılma adağında bulunması,¹³ bu inancın kuvvetinden haber vermesinin yanı sıra Kudüs'ün onlar için yabancı bir yer olmadığı, onların seyahat sınırları dahilinde olduğunu da ortaya koymaktadır. Hatta sahabenin Kudüs'ün yakın bir zamanda fethedileceğine inancı, Temim ed-Dârî isimli bir sahabinin burası fethedildiğinde yönetimin kendisine verilmesi hususunda Hz. Peygamber'den yazılı bir doküman almasından¹⁴ da belli olmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatı yaklaştığı sırada henüz Kudüs'ün fethedilmemiş olduğu, sahabenin beklentilerine ters olduğu için bazılarının bu durumu kendisi için bir sorun haline getirmesine sebebiyet vermiştir. Halen Kudüs'te, Ha-

rem-i Şerif'in surlarının yanı başındaki mezarlıkta medfun olan Şeddad b. Evs isimli sahabinin üzüntüsünü gören Hz. Peygamber'in (as) Kudüs'ün yakın bir zamanda fethedileceğini haber vererek onu teselli ettiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁵ Bu müjde, çok kısa bir zaman sonra Hz. Ömer'in hilafeti döneminde gerçekleşmiş, Kudüs Müslümanların eline geçmiştir.

Bu duyguları oluşturan, Hz. Peygamber'in Kudüs hakkındaki söylemleri idi. Hz. Peygamber, sahabenin bu mübarek şehri bir şekilde sahiplenmesini tavsiye etmiştir. Oraya ziyarete gidebilenlerin bunu yapmasını, gidemeyenlerin de bağışta bulunmasını istemiştir. Hz. Peygamber'in (as) azatlı cariyesi Hz. Meymune'nin rivâyeti bunu anlatmaktadır. Bu rivâyete göre Hz. Meymune bir gün Hz. Peygamber'e (as) *"Bize Kudüs hakkında fetva ver ey Allah'ın resulü"* dediğinde *Peygamber Efendimiz buna cevaben şöyle buyurmuştur: "oraya gidin ve namaz kılın. Oraya gidip namaz kılamıyorsanız, o zaman kandillerinde yakılmak için oraya zeytinyağı gönderin."*¹⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber, Müslümanların ibadet niyetiyle ziyaret edebilecekleri üç şehrin bulunduğunu ve bunların Mekke, Medine ve Kudüs olduğunu buyurmuştur. Hadis kaynaklarında geçen rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Develer sadece şu üç mescide ziyaret için eyerlenebilir: Mescid-i Haram'a, benim mescidime ve Mescid-i Aksa'ya."*¹⁷ Bu bilinci yaygınlaştırmak için Hz. Peygamber Mekke'ye umre veya haccın Kudüs'ten yapılmasının insanın eski günahlarının affedileceğini buyurmuş,¹⁸ hac güzergâhında bu kutsal şehri de yerleştirmiştir. Bu hadisi rivâyet eden sahabinin de bu tavsiyeye uyduğu ve Mekke'ye ziyaretlerini Kudüs'ten başlattığı kaynaklarda anlatılmaktadır.¹⁹ Kudüs'te kılınan namazın

¹¹ Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesai, *es-Sünenü'l-Kübra*, Thk. Hasan A. Şelebi, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1421/2001), "Salat", 1, hadis no: 450.

¹² Taberi, *el-Camiu'l-beyan*, 17: 335-336.

¹³ Takîyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, Thk. Abdurrahman b. Muhammed, (Medine: Mecma'ul-Melik Fehd, 1995/1416), 31: 245.

¹⁴ Ebubekir İbn Ebi Asım, *el-Âhâd ve'l-mesâni*, (Riyad: Dâru'r-Râye, 1991/1411), 5: 11.

¹⁵ Ziyâuddîn Muhammed b. Abdülvahid el-Makdisî, *Fezâilu Beyti'l-Makdis*, Thk. Muhammed Muti el-Hafiz, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 69.

¹⁶ Süleyman b. el-Eş'as Ebu Davud, *Sünenü Ebi Davud*, Thk. Muhammed M. Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.), "Salat", 14, hadis no: 457.

¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahihü'l-Buhari: el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahih*, Thk. Muhammed Z. en-Nasir, (Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 2001/1422), "Fadlu's-Salat", 1, hadis no: 1189, 6, hadis no: 1197; Müslim, "Hac", 95, hadis no: 511.

¹⁸ Ebu Davud, "Menasik", 8, hadis no: 1741; Ebu Abdullah Muhammed İbn Mace, *Sünenü İbn Mace*, Thk. Muhammed F. Abdulkaki, (Kahire: Daru İhyai'l-kütübi'l-Arabîyye, 1975/1395), "Menasik", 49, hadis no: 3001.

¹⁹ İbn Mace, "Menasik", 49, hadis no: 3002.

faziletinden bahsederek Hz. Peygamber'in Müslümanları burayı ziyarete teşvik ettiği söylenmelidir. Burada kılınan namazın sevabı hususundaki rivâyetlerin ortak noktası, Mescid-i Aksa'da kılınan namazın, Kabe ve Mescid-i Nebvi dışında yeryüzünde her yerde kılınan namazlardan kat kat daha fazla sevap ile ödüllendirileceğidir.²⁰ Burada kılınan namazların günahların affına sebep olacağı, Hz. Süleyman'ın duası ile sabittir. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Süleyman b. Davud kutsal mescidi yapıp bitirdiğinde Allah Teâlâ'dan üç niyazda bulundu. Bunlardan birincisi Allah'ın hükmüne uygun hüküm verme kabiliyeti, ikincisi kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir saltanatın kendisine verilmesi ve son olarak sadece namaz kılmak niyetiyle bu mescide gelip namaz kılanların affedilip anadan doğduğu gibi günahsız olmasıdır. Bunları saydıktan sonra Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Ona bunlardan ilk ikisi verildi, üçüncüsünün de kabul edildiğini umuyorum."²¹ Dolayısıyla Hz. Peygamber sahabeye bu mabedin tarihi hakkında da bilgi veriyor, Hz. Süleyman'ın burayı yaptırdığını tasdik ediyordu. Ancak bunun daha ötesine giderek Kudüs'teki mabedin Hz. Süleyman'dan çok çok daha önce yapıldığını da buyurmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber (as) yeryüzünde ilk mescidin Kabe olduğu, ikincisinin ise Harem-i Şerif bölgesinde kurulduğunu söylemiştir. Hadis kaynakları Ebuzer el-Gifari'den, bu rivâyeti şöyle nakleder: "Hz. Peygamber'e 'yeryüzünde kurulan ilk mescit neresidir ya Rasullullah?' diye sordum. Cevap olarak 'Mescid-i Haram' buyurdu. 'Peki ondan sonra kurulan mescit hangisidir?' diyerek tekrar sorduğumda 'Mescid-i Aksa' buyurdu. 'Onların yapılması arasında ne kadar süre geçti?' diye sorduğumda 'Kırk yıl' dedi ve ardından şöyle buyurdu: Namaz vaktini nerede idrak edersen orada namazını kıl, yeryüzünün tamamı senin için mescittir." Bu hadis pek çok kaynaktan yer alır.²² Bu hadis Kudüs'ün çok erken dönemlerden iti-

baren dini ehemmiyeti yüksek olan bir mevki olduğunu ortaya koymaktadır. Yahudi kaynakları buradaki mabedi Hz. Süleyman'a atfetse de, mezkûr hadis bunun daha eski tarihte yapılmış olduğunu beyan eder. Müslüman ulema da Hz. Süleyman'ın yaptırdığı mabedin sıfırdan inşa olmadığını, oradaki eski mescidin kalıntıları üzerine mabet yaptırdığını nakleder. Müslüman ulemaya göre bahis konusu eski mescit Hz. Davut'tan önce de burada bulunduğu için Hz. Davut mabet yaptırmak için burayı seçmiş, fakat mabedin yapımı Hz. Süleyman'a nasip olmuştur. Bu bilgileri anlatan kaynaklarda bu eski mescidi ilk kimin yaptırdığı hususunda Hz. Âdem, Hz. Nuh'un oğlu Sam, Hz. Yakup gibi farklı görüşler bulunur.²³ Oysaki hadiste verilen tarihlendirmeye göre Kudüs'teki mescidin Hz. Âdem tarafından yapılmış olduğu gerçeğe daha uygundur. Kudüs'ün özelliklerinden bir diğeri, Hz. Peygamber'in hadisine göre, Mekke gibi burasının da ahir zamanda Decal'in hükmüne girmeyeceğidir.²⁴ Yine Hz. Peygamber ahir zamanda olacakları anlatırken ümmetinden bir cemaatin düşmana her zaman muzaffer olacağı, sadece Allah'ın emri geldiğinde sademe göreceğini haber vermiştir. Onların nerede olacakları hakkında soruya da Kudüs ve civarında olacağını buyurmuştur.²⁵ Ahir zamanda Kudüs'ün bu özelliği dışında, Kıyamet günü haşır yeri olacağı da hadislerde zikredilir. Hz. Peygamber'in eşi Hz. Meymune Kudüs'le ilgili sorular sorunca Peygamber Efendimiz Kudüs'ün mahşer yeri olacağını buyurmuştur.²⁶ İşaret edilmelidir ki Yahudilikte de Kudüs bu özelliği taşımaktadır. Bu yüzden bu ihtimali İsrailiyat kaynaklı olabileceği ihtimali akla gelebilir. Ancak, Taberani Semure b. Cündüp'ün de benzer hadisi "Siz Beytü'l-makdis'te haşrolunacaksınız, sonra Kıyamet günü bir arada toplanacaksınız." şeklinde rivâyet ettiğini söylemektedir.²⁷ Bu farklı rivâyet, hadisin İsrailiyat kaynaklı olduğu ihtimalini çürütmek için yeterlidir.

²⁰ İbn Mace, "İkametu's-Salat", 196, hadis no: 1407.

²¹ İbn Mace, "İkametu's-Salat", 196, hadis no: 1408; Nesai, "Mesacid", 6, hadis no: 693.

²² Buhari, "Ehâdîsu'l-Enbiya", 11, hadis no: 3366, 39, hadis no: 3425; Müslim, "Mesacid ve Mevadiu's-Salat", 1-2, hadis no: 520; İbn Mace, "el-Mesacid ve'l-Cemaat", 7, hadis no: 753; Nesai, "Mesacid", 3, hadis no: 771.

²³ Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir; Tefsiru'l-Kurâni'l-Azim, 2. Baskı, Thk. Sami b. Muhammed Selame, (Dâru Tayyibe li'n-neşr ve'l-tevzi, 1999/1420), 1: 446; Şihabuddin Mahmud b. Abdullah el-Âlusi, Rûhu'l-Meanî fi tefsiri'l-Kurâni'l-Azim ve's-Seb'il-Mesâni, Thk. A. A. Atıyye, (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 8: 13, 19; Zerkeşi, I'lâmü's-Sâcid, 1: 29-30, 283.

²⁴ Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberani, el-Mucemu'l-Kebir, 2. Baskı Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 7: 189, hadis no: 6797; Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, es-Sünenü'l-kübra, 3. Baskı, Thk. Muhammed A. Ata, (Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3: 471, hadis no: 6361.

²⁵ Taberani, el-Mu'cemu'l-Kebir, 20:317, hadis no: 754.

²⁶ İbn Mace, "İkametu's-salat", 196, hadis no: 1407.

²⁷ Taberani, el-Mu'cemu'l-Kebir, 7:264, hadis no: 7076.

Kudüs'e duyulan ihtiramın bir gereği olarak sahabe ordusu şehri fet-hederken kan dökülmemesine özen göstermiştir. Asr-ı Saadet'ten itibaren Kudüs Müslümanlar için saygın bir şehir olmuştur. İlaveten, İslam tarihi boyunca şehir İslamiyet'in şiarlarından birine dönüşmüş, gayrimüslimlere karşı bir siper görevini üstlenmiştir. Asırlar boyunca Müslüman yöneticiler bu şehirde imar ve inşa faaliyetlerini büyük titizlikle yürütmüş, isimlerinin bu kutsal belde ile birlikte anılması için burada camiler ve mecitler, tekke ve zaviyeler, dergâhlar, medreseler, sayarlar, köşkler, hanlar, hangâhlar, kervansaraylar, sebiller, sarnıçlar vs. çeşitli yapılar yaptırmışlardır.

Emevi halifesi Abdümelik b. Mer-van yeryüzünde sanat tarihinin en önemli abidelerinden olan ve şehirdeki Hristiyan kiliseleri karşısında İslam'ın azametinin göstergesi Kubbetu's-sah-ra'yı ve Mescid-i Aksa'yı yaptırmıştır. Bizans ile adeta güç yarışının simgesi haline gelen Kudüs'ün imarı Emevilerin devlet politikası olmuştur. Abbasiler ve sonraki hanedanlar da Kudüs'ün imarına, buradaki Müslüman halkın huzur ve refah içerisinde yaşamasına özen göstermiş, çeşitli beldelerden alınan vergileri bu mukaddes şehrin gelişimi için vakfetmişlerdir. Haçlı felaketi ile sarsılan Kudüs'ün geri alınması, şarkın kudretli sultanı Selahaddin Eyyubi'nin

temel gayesi olmuştur. Bu gayeyi ak-lında sürekli taşıyan sultanın yüzünün hiç gülmediği, fakat şehri geri alırken de Hristiyanlara adalet ve insaftan sapmadığı bizzat Hristiyan tarihçiler tarafından da takdirle yad edilmektedir. Eyyubilerin ardında şehir Memlüklerin yönetiminde olmuş, XVI. yüzyılın başlarından itibaren ise Osmanlı şehre hâkim olmuştur. İslam dünyasının bu önemli hanedanları şehrin gelişimi için ellerinden geleni yapmışlardır. Düş-manların saldırısından korumak için Kudüs'ün surlarını tamir ve inşa eden, şehirde pek çok yapının inşasını başla-tan Sultan Süleyman'ın hatırası şehirde halen yaşatılmakta, gelişleri ile şehirde huzursuzluğu başlatan Yahudiler dahi bu ulu sultanın civanmertliği karşısın-da baş eğmektedirler.

İbranice kaynaklarda Kudüs'ün ismi Yeruşalim olarak geçer. Bu ismin, "barış görecektir" anlamında Yire-Şalem ifadesinden geldiği ifade edilmektedir. Hristiyanların ve Yahudilerin ege-men olduğu dönemlerde kendisi gibi inanmayan nüfusun yaşadığı acı tec-rübelere karşın, Müslümanların yö-netimindeyken şehirde yaşayan gay-rimüslimlere hiçbir baskı yapılmamış, inanç farklılıklarından dolayı huzursuz edilmemişlerdir. Bu anlamda, Ku-düs'ün kadim ismi olarak vaat edilen barış, şehirde Müslümanların yönetimi sırasında tecelli etmiştir.

KAYNAKÇA

- Âlusi, Şihabuddin Mahmud b. Abdullah. *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kurâni'l-Azîm ve s-Seb'il-Mesânî*. 16 Cilt. Thk. A. A. Atiyye. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Daru ve Mektebetu'l-Hilal, 1988.
- Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübra*, 3. Baskı, 11 Cilt. Thk. Muhammed A. Ata. Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihü'l-Buhari: el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahih*. 9 cilt. Thk. Muhammed Z. en-Nasir. Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 2001/1422.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebi Davud*. 4 Cilt. Thk. Muhammed M. Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- İbn Ebi Asım, Ebubekir. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. 6 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1991/1411.
- İbn Hişam, Abdülmelik el-Himyeri. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. 2. Baskı. 2 Cilt. Thk. Heyet. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1955/1375.
- İbn İshak, Muhammed el-Medenî. *es-Siyer ve'l-meğazi*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1978/1398.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l-Kurâni'l-Azim*. 2. Baskı. 2 Cilt. Thk. Sami b. Muhammed Selame, Dâru Tayyibe li'n-neşr ve't-tevzî, 1999/1420.
- İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed. *Sünenü İbn Mace*. 2 Cilt. Thk. Muhammed F. Abduldaki. Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1975/1395.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani. *Mecmûu'l-fetâvâ*. Thk. Abdurrahman b. Muhammed. Medine: Mecma'ul-Melik Fehd. 37 Cilt. 1995/1416.
- Makdisî, Ziyauddin Muhammed b. Abdülvahid. *Fezâilu Beyti'l-Makdis*. Thk. Muhammed Muti el-Hafiz. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1405.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi ibn el-Haccac. *Sahihu Müslim: el-Müsnedü's-Sahih el-muhtasar mine's-Sünen*. 5 Cilt. Thk. Muhammed F. Abduldaki. Beyrut: Daru İhyai't-turasi'l-Arabi, ts.
- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-Kübra*. 12 Cilt. Thk. Hasan A. Şelebi. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1421/2001.
- Örenç, Aşır. "Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu". *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 11: 22 (2016), 133-150.
- Razi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 3. Baskı. 32 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1420.
- Taberani, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebir*. 2. Baskı. 25 Cilt. Thk. Hamdi es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994/1415.
- Taberi, Muhammed b. Cerir. *Tarihu'r-rüsül ve'l-mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Daru't-Turas, 1387.
- Taberi, Muhammed İbn Cerir. *Camiu'l-beyan fi te'vili'l-Kurân*. 24 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2000/1420.
- Uleymi, Abdurrahman Mücirüddin. *el-Unsu'l-celil bi-tarihi'l-Kuds ve'l-Halil*. 2 Cilt. Haz. Mahmud Ali Ataullah. Amman: Mektebetu Dendis, 1999/1420.
- Zerkeşi, Ebu Abdillah Bedruddin Muhammed. *İ'lâmü's-sâcid bi-ahkâmi'l-mesâcid*. 5. Baskı. Thk. Şeyh Mustafa el-Merağî, Kahire: el-Meclisu'l-Âlâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999/1420.

İSLAM SANATLARINDA KUDÜS

Mehmet TOP*

Giriş

Dünyadaki kadim şehirler içerisinde Kudüs, kurulduğu dönemden günümüze kadar birçok istila, işgal ve yıkıma uğramasına rağmen önemini korumuş, ayrı bir yere ve konuma sahip olmuştur. Dinlerin ve medeniyetlerin kesiştiği Ortadoğu coğrafyasında, bütün semavi dinlerin temsil edildiği, Allah tarafından kutsal kılınmış bir şehirdir. Akdeniz ile Lut Gölü arasında bulunan Kudüs, günümüzde çoğunu İsrail Devleti'nin işgal ettiği Filistin toprakları içerisinde kalmaktadır. Geçmişte Suriye toprakları içerisinde gösterilen şehir, üç semavi din yani Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet açısından kutsal kabul edilmektedir. Kutsiyetini üç tepeden almaktadır. Bunlardan biri Tapınak (Moriah) Dağı olup, Beytü'l-makdis/Mescid-i Aksa içerisinde yer almaktadır. Üzerine Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği yer olması nedeniyle Yahudiler tarafından kutsal kabul edilmektedir. Ayrıca Peygamberimiz'in (as) Miraca yükseldiği kaya olması nedeniyle de üzerine Emevi döneminde Kubbetü's-sahra inşa edilmiş, Müslümanlar tarafından

da kutsal kabul edilmiştir. Diğer Zeytin Dağı olup, yine üç semavi din açısından önemlidir. Bir diğeri de Sion Dağı olup, üzerinde Hz. Davut'un mezarı bulunmakta, günümüzde Hz. Davut Külliyesi yer almaktadır.

İslam tarihi ve medeniyeti açısından Kudüs'ün anlaşılması, dini olduğu kadar sanat ve mimari bakımdan iyi bir biçimde ortaya konmasına bağlıdır. Kuşkusuz Kudüs'ün İslam'la tanışması ve irtibatlandırılması hem ilk kible olması hem de Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Miraç mucizesiyle gerçekleşmiştir.

Miraç hadisesinden önce *Beytü'l-makdis* olarak bilinmesine rağmen, Kuran-ı Kerim'de burasının *Mescid-i Aksa* olarak ifade edilmesiyle birlikte, İslami bir anlam kazanmıştır. Yahudi tarihinde Jerusalem olan şehrin ismi de İslamiyet'ten sonra, *el-Kuds* veya *Kuds-i Şerif* olarak adlandırılmaya başlamıştır. Hz. Ömer'in (ra) Kudüs'e giderek, 638 yılında Hristiyanlardan bizzat şehri alması, İslam tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Van. mtop@yyu.edu.tr.

*Kudüs Şehri Genel Görünümü**

Kubbetü's-sahra Genel Görünümü

* Makaledeki tüm fotoğraflar Mehmet Top arşivindedir.

Mescid-i Aksa'daki Kible Camii Genel Görünümü

Bu tarihten itibaren Osmanlı döneminin sonuna kadar, aradaki Haçlı hâkimiyeti dışında Kudüs, kesintisiz olarak İslam devletleri ve hanedanlarının yönetiminde kalmıştır. İslam sanatı Kudüs'te Suriye'de kurulmuş olan Emevilerle birlikte, görünür olmaya başlamış ve İslam mimarisinin ilk anıtsal yapıları buraya inşa edilmişlerdir. Bunu takip eden Abbasi, Fatimi dönemleri ile Haçlılardan alınmasından sonra Eyyubi, Memlûklü ve Osmanlı dönemlerinde de Kudüs ve Mescid-i Aksa'da yapılaşma devam etmiştir.

Eski Kudüs şehri, güney doğusunda yer alan Mescid-i Aksa'yı da içine alan, etrafı Osmanlı döneminde surlarla çevrilmiş olup, içerisi Müslüman mahallesi, Hristiyan mahallesi, Ermeni mahallesi ve Yahudi mahallesi olmak üzere dört kesime ayrılmıştır. Bunlara ait mabetlerle her din ve inancın en üst düzeyde temsil edilmesi sağlanmıştır. Hz. Süleyman mabedinin ve onu takip eden Herod tarafından yenilenen II. Mabet'in de yıkılması ve yok edilmesi sonrasında, Roma tarafından pagan Jüpiter Tapınağı inşa edilen ve bu da terk edilince yıkıntı şeklinde kalan Beytül-makdis, İslamiyetten önce Kudüs'ü yeniden şekillendiren Hristiyan Doğu Roma tarafından rağbet edilmemiştir.¹ Bu da Kudüs'ü ziyaret ettiğinde Hz. Ömer tarafından dikkat çekilen, temizliği ve ilk mescidin buraya inşa edilmesi sağlanan Mescid-i Aksa'yı Kudüs'teki İslam mimari sanat eserlerini üzerinde

¹ Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, Çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk, 2011), 97-107; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 147-161; Talha Uğurluel, *Arzun Kapısı Kudüs Mescid-i Aksâ*, 4. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 24.

² Montefiore, *Kudüs*, 178.

barındıran ve adeta yeniden inşa edilen bir mekân haline getirmiştir.²

İslam tarihinin seyri içerisinde her dönem ayrı ve dikkat çeken eserleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kudüs'teki İslami yapılar, üzerinde taşıdığı üslup ve estetik özellikleri ile yapıldıkları dönemin farklılıklarını da açıkça belli etmektedir. Buradaki eserlerde tatbik edilen Emevilerin mozaik süslemeleri, Eyyubi ve Memlûklerin taş tezyinatı ile Osmanlıların çini süslemeleri bunu ortaya koymaktadır. Bunlar yapılırken bazen siyasi gücün en üst noktada sanat ve mimari eserleriyle temsil edildikleri gözlemlenmektedir.³ Emevi Halifesi Abdülmelik, Kudüs Fatihî Eyyubi Hükümdarı Selahaddin Eyyubi, Memlûk-lü Sultanı Kayıtbay ve Osmanlı Sultanı Kanunî Sultan Süleyman gibi. Tevhidi ve semavi dinlerin en son temsilcisi olan İslam dini, içerisindeki Kâbe yani

Mescid-i Haram ile **Mekke**, Peygamberimiz'in (as) hicret ettiği içerisinde Mescid-i Nebevî'yi barındıran **Medine** ve Mescid-i Aksa ile **Kudüs** kutsal şehir ve belde kabul edilmiş ihya ve inşa faaliyetleri ile her dönemde önemsendikleri gösterilmiştir.⁴

Bu çalışmada Kudüs'te İslam sanatları açısından her dönemde öne çıkan yapılar, bunların üslup ve sanat özellikleri ile estetik yapısı vurgulanacaktır. Şüphesiz Kudüs ve Mescid-i Aksa birçok açıdan ele alınmış ve incelenmiş olup, bunlar yerli ve yabancı yayınlarda konu olarak işlenmiş ve yayınlanmıştır. Emevi döneminden Osmanlı dönemi sonuna kadar toplam 190 civarında İslami dönemlere ait yapı tespit edilmiş olup, bunlardan sanat eseri olma özellikleri taşıyan örnekler üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

KUDÜS'ÜN KISA TARİHİ

Kudüs'ün tarihini dönemlere ayırarak ele almak anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. İlk önemli dönemi, Hz. Davut (as) ile M.Ö. 1000 yıllarında başlayan ve oğlu Hz. Süleyman ile devam eden ve M.Ö. 587 yılındaki Babil kralı Buh-tunnas'ın istilasına kadar olan Yahudi Krallığı olup, Süleyman Mabedi bu dönemde inşa edilmiştir. Bu istilada Kudüs ve Mabed yıkılmış ve Yahudiler için ilk Babil'e ilk sürgün başlamıştır. Bunu takip eden Pers döneminde M.Ö. 537 Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine izin verilmiş ve M.Ö. 516 da II. Mabedi inşa etmişlerdir. M.Ö. 336 yılında Büyük İskender'le birlikte, Pers hakimiyeti sona ermiş ve bundan sonra önce Makka-biler ve arkasından Romalılar bölgeye hakim olmuşlardır.⁵

Roma döneminde M.Ö. 37 ile M.S. 4 yılları arasında Herod Kudüs yöneticisi olarak öne çıkmış ve II. Mabedi yeniden ihya etmiştir. Bugün Mescid-i Aksa'daki Mabede ait kalıntılar bu dönemden kalmadır. Bu dönemde Hz. İsa'nın dün-

yaya gelmesi Kudüs ve çevresinde yaşanan bölgenin tarihideki en önemli hadiselerden birisidir. Roma dönemi içerisinde iki önemli olaydan biri M.S. 70 yılında II. Mabedin yıktırılması, ikincisi ise, buraya M.S. 135 yılında bir Jupiter tapınağının inşa ettirilmesi ve Yahudilerin Kudüs'ten ikinci defa sürgün edilmesidir.⁶

Roma İmparatorluğu Konstantin'in Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra, Hristiyanlık Kudüs'te hızla yayılmış ve M.S. 4. yüzyılda kiliseler inşa edilmeye başlanmış ve İslam'ın gelişine kadar Doğu Roma hâkimiyeti devam etmiştir. Hristiyanlık ikame edilirken Yahudilerle kendilerini ayrı tutmak için Hristiyanlar Mabede yani Beytül-Makdis alanına dokunmamışlardır. 614'te Sâsânîler tarafından işgal edilen Kudüs'ü 629'da Bizans İmparatoru Herakleios kurtarmış ve İranlılardan geri aldığı kutsal haçı Kudüs'teki yerine koymuş, şehir 638'de Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

³ Montefiore, *Kudüs*, 185-187.

⁴ Mustafa Yiğitoğlu "İsra ve Miraç'ta Süleyman Mâbedi ve Mescid-i Aksa'nın Varlığı Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/1(Nisan 2017), 641-642.

⁵ Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 325-326.

⁶ Harman, "Kudüs", 26: 326, Yiğitoğlu, "İsra ve Miraç'ta Süleyman Mâbedi", 642-646.

Müslümanların Kudüs'ü fethinden ve Hicretten bir yıl önce 621 yılında, Peygamberimiz Hz. Muhammed'in önce Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gece yolculuğu (İsra) akabinde buradan Miraca yükselmesi gerçekleşmiştir. Bu sayede Kudüs ve Mescid-i Aksa ile İslam irtibatlandırılmıştır. Bunu takip eden dönemlerde Emeviler (661), Abbasiler (750) ve devamında Fatimiler (969) yönetiminde kalan şehir, bir ara Büyük Selçuklu idaresine ve 1098 yılında tekrar Fatimilere geçmiştir. 1099 yılında Haçlılar tarafından istila edilmiştir. Bir asra yakın süren Haçlı hâkimiyeti sonrasında 1187 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından Haçlılardan alınarak ikinci defa Müslümanlarca fethedilmiştir.

Böylece Eyyubilerle birlikte Kudüs'ün ikinci İslam hâkimiyetleri dönemi başlamıştır. Bunu takip eden süreçte Memlükler (1250) ve akabinde Osmanlı (1517) idareleri 1917 yılı İngiliz işgaline kadar devam etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin 400 yıllık hâkimiyeti sırasında Kudüs'e verilen ehemmiyet açıkça görülmektedir. Sadece Kanuni Sultan Süleyman ile II. Abdülhamid'in çabaları göz önüne alındığında bu daha da açık bir şekilde anlaşılacaktır. Kudüs, buraya hakim olan İslam devletleri ve idarecileri eliyle, sanat ve mimari alanında çok önemli eserler kazanmıştır. Mescid-i Aksa içerisinde ve çevresindeki birçok yapı bu dönemlerden kalmadır.

İSLAM SANATLARINDA KUDÜS

Kudüs Yahudi, Hristiyan ve İslam dinleri açısından kutsallık taşıyan mabetleri üzerinde barındıran bir şehirdir. Bu şehirde, kutsalın sanatı diye ifade edilen biçimler gözler önüne serilmektedir. Söylediklerimizin tam olarak anlaşılabilmesi için öncelikle Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-sahra'ya bakmak gerekir.

Kubbetü's-sahra

Nebi Kubbesi

İslam, olanca ihtişam ve göz alıcılığıyla, tevhidin simgesi olan kubbe ile Emeviler döneminde ilk defa burada tanışmıştır.⁷ Bir medeniyet yarışı içerisinde bu kaya kubbesi ziyaretgâh olarak, bir zamanlar Süleyman Mabe-di'nin bulunduğu yere inşa edilmiştir. Bu alan ve çevresi bundan başka kub-beleri de üzerinde barındırmaktadır. Silsile Kubbesi, Miraç Kubbesi, Nebi Kubbesi ve Hızır Kubbesi gibi. Örnekler çoğaltılabilir.⁸

Miraç Kubbesi

Hızır Kubbesi

Silsile Kubbesi

⁷ Markus Hattstein, Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2007), 64-66, Titus Burckhardt, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, Trc. Turan Koç, 2. Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 30-37.

⁸ Abdulkadir Dündar, "Bulunduğu Şehir İnşa Edildiği Alan, Mimarisi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü's-Sahra", *Dini, Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, Editörler: İbrahim Çelik, Mehmet Dursun Erdem, Özcan Güngör, Necip Fazıl Kurt, (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018), 271-272.

Yukarıda kutsalın sanatı diye ifade ettiğimiz biçimlerin başında, belki kubbeden daha önemli olarak mihrab gelmektedir. Bugün onlarca mihrabı Mescid-i Aksa'nın açık ve kapalı alanları üzerinde görmek mümkündür. Mihrabın anlam ve yapı olarak kibleyi göstermesi yanında, Kur'anı Kerim'de yönelme yapısı anlamı dışında kullanılması, "kul-lemâ dehale 'aleyhâ Zekeriyâ-l-mihrâbe" (Âli İmran 3/37) âyetindeki ifadeden

açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu âyet Osmanlı mihrablarında mihrab âyeti olarak sıkça kullanılmıştır.⁹ Bu âyette mihrab, bize Beytül-makdis'de Hz. Mer-yem'in kaldığı hücreyi tanımlamakta, yapı olarak olmasa bile anlam olarak bir kudsiyet ifade etmektedir. Böylece İslam dini mimarisinin en önemli litürjik unsuru olan mihrab, Mescid-i Aksa ile irtibatlandırılmış bulunmaktadır.¹⁰

Edirne II. Bayezid Camii Mihrabı Ayet Kitabesi

Mihrabın içerisinde yer aldığı mescid/cami, Mescid-i Aksa sahası içerisinde "Ömer Mescidi" ile birlikte ilk yapısına kavuşmuştur. Bunu takip eden en büyük atılım Emevi Halifesi Velid tarafından yaptırılan Kible (Aksa) Cami ile gerçekleştirilmiştir.

Kible (Aksa) Cami Kuzey Cephe

Kible (Aksa) Cami Doğu Cephe

⁹ Mehmet Top, *Erken Dönem Osmanlı Mihrabları (XIV – XV YÜZYIL)*, (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997), 319.

¹⁰ Tolga Bozkurt, "İslam Mimarisinde Mihrap Sembolizmi", Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları, Ed. Aziz Doğanay, (İstanbul: Lale Yayıncılık, 2014), 188-189.

Kudüs Şam Kapısı (Bab el-Amud)

Ayrıca Kudüs'te yapılmış olan mescitlerin sayısı oldukça fazla olup, bunları eski şehrin içerisinde kalan mescitler, Harem-i Şerif yani Mescid-i Aksa mescitleri ve eski kentin dışındaki mescitler olarak gruplandırmak mümkündür.

Kudüs şehri (eski şehir) Mescid-i Aksa'yı da içine alacak şekilde surlarla çevrilmiş ve bu surların muhtelif yerlerine kapılar yerleştirilmiştir. Bu surları ve kapıları Osmanlı Dönemi'n-

de Kanuni Sultan Süleyman yeniden eski temelleri üzerine inşa ettirmiştir. Kente Osmanlı'nın yaptığı en büyük katkılardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu da şehrin sur içi ve dışı diye ayrılmasına neden olmuştur. Bu surların üzerine yerleştirilmiş olan kapılar özelliklerine ya da buldukları yere göre isim almıştır. Bunların arasında **Arslanlı Kapı** (Bab el-Esbat), **Şam Kapısı** (Bab el-Amud) ve **Sion Kapısı** (Bab Nebi Davud) en önemlileri arasında yer almaktadır.

Kudüs Arslanlı Kapı (Bab el-Esbat)

Kudüs Arslanlı Kapı (Bab el-Esbat)

¹¹ Baha Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın Sonuçları", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Haz. Şebnem Ercebeci-Aysu Şimşek (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001), 2: 523.

Mescid-i Aksa Kattanin Kapısı

Mescid-i Aksa Silsile Kapısı

Mescid-i Aksa Kuzey Batı Medrese Örnekleri

Bir de şehrin güneydoğu köşesinde kalan Mescid-i Aksa yani Harem-i şerif, dıştan doğu ve güney tarafı yüksek duvarlarla çevrelenmiş olup, daha çok kuzey ve batı taraflardan kentle irtibatlandırılmıştır. Kente olduğu gibi, Harem-i Şerife¹² açılan birçok kapı bulunmaktadır. Bu kapılar arasında en önemlileri olarak Kuzey tarafta Esbat Kapısı, Hıttı Kapısı, Atim Kapısı, batı tarafta ise, Hadid Kapısı, Silsile Kapısı ve Kattanin Kapısı sayılabilir.

Bunların dışında Harem dışında ve ya içerisinde farklı plan özellikleri ile birçok yapı türü karşımıza çıkmaktadır. Kudüs'te örnekleri görülen medrese hal-ve-thane, zaviye, namazgâh, hankâh, makam türbeleri, çeşme, sebil ve şadırvan olarak gruplandırılan bu yapılar ile bunlara ait birimler, plan, mimari ve süsleme unsurları dönemlerinin sanatını en iyi biçimde yansıtmaya özelliklerine sahiptirler.

¹² Mevlüt Çam, "Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudsi", Vakıflar Dergisi 48, (Ankara: Aralık 2017), 196-200.

Mescid-i Aksa Karanlık Kapı Çeşmesi

Mescid-i Aksa Şadırvan Örneği

Mescid-i Aksa Namazgah Örneği

Kubbetü's-sahra İç Mekan

Kubbetü's-sahra Cam Mozaik Süslemeleri

Kible Camii Ahşap Minber Süslemesi (Zengi Minberi)

Kudüs Mimari Eserlerdeki Taş Süsleme Örneği

Mescid-i Aksa Silsile Kubbesi Çini Süsleme

Kible Camii Renkli Cam (Vitray) Süslemesi

Kubbetü's-sahra Kubbe Kalemîşi Süslemeleri

Kible Camii İç Mekanı

Kudüs'teki mimari yapıları dönemlerine göre ele aldığımızda mimari unsurların dönemin tiplerine ve üslup özelliklerine göre şekillendikleri görülmektedir. Bir diğer uygulama ise, süsleme olup, daha çok estetik kaygı ile yapıyı güzelleştirme gayesi güden, yapının yüzeylerine veya mimari elemanlarına tatbik edilen, teknik bir takım özellikler de gösteren uygulamalardır. Kudüs'te süslemeye ilişkin yoğunluk ya sadece yapının inşa edildiği dönemle sınırlı ya da daha sonraki dönemlerde de yapılan eklemelerle artan veya değişikliğe uğrayan örneklerle karşımıza çıkmaktadır. Kubbetü's-sahra ve Kible Camii, başta olmak üzere birçok örnekte sadece yapıldığı dönemin süslemeleri değil, sonraki dönemlerin de izleri açıkça görülmektedir. Bunlar cam mozaik, taş, ahşap, cam, çini, kalem işi olarak malzeme ve teknik hususiyetleri bakımından çok çeşitlilik gösterdiği gibi, motif ve

kompozisyon açısından zengin örneklerdir. Kompozisyon özellikleri yapıdaki yerine bağlı olarak şekil almakta, simetrik veya sonsuzluk prensibine uygun yüzeye dağılmaktadır. Sahra yapısının dış cephelerinde ve içerisindeki süslemelerde bunların birçok örneği ile karşılaşırız.

Erken İslam dönemi yapıları olan Kubbetü's-sahra ve Kible (Aksa) Camisi'nde cam mozaik süslemeler, Emevilerden kalma özellikleri ile günümüze kadar ulaşmış örneklerdir. Eyyubi Dönemi'nde de cam mozaik tekniğinde süslemeler yapılmaya devam etmiştir. Sahra'da bu cam mozaikler kubbenin oturduğu kemerlerin üzerinde kubbe iç yüzeylerinde alt iki bölümde yer almakta olup, üst sırası pencere aralarında sıralanmakta ve genellikle yazı ve bitkisel motif ve kompozisyonlardan oluşmaktadır.

Bu bitki motiflerini kenger yaprakları, kıvrık dallar, rozetler, asma dalları ve üzüm salkımları, hurma ağaçları, çeşitli vazolar ve vazodan çıkan çiçekler, inci dizileri, kurdele şeklindeki şeritler, oluşturmaktadır. Kubbe dışında, içteki ikinci sırayı oluşturan sekizgenin üst kemer aralarında da vazodan çıkan bitkisel motiflerden oluşan mozaik süslemeler kullanılmıştır. Ayrıca ana mihrabın kavsarasında dört satır halinde mozaik yazılara yer verilmiştir. Bu cam mozaik süslemelerin hem teknik olarak hem de kompozisyon biçimleri Bizans uygulamalarını hatırlatmaktadır.¹³

İslam mimarisinde ilk ve en uzun cam mozaikle yazılmış kitabe burada bulunmaktadır. İçerideki sütun ve ayaklarla oluşturulmuş ikinci sekizgen

galerinin kemerleri üzerinde kesintisiz devam eden kitabe kufi hatla yazılmıştır. Bu kitabede Kuran-ı Kerim'den farklı sürelerden âyetler yazılmıştır. Besmeleden sonra sırasıyla İhlas Sûresi, Ahzap Sûresi 56. âyet, İsrâ Sûresi 111. âyet, Teğabun Sûresi 1. âyet, Hadid Sûresi 2. Âyet, Nisa Sûresi 171-172. Âyet, Meryem Sûresi 34-36. Âyet, Ali İmran Sûresi 34-36. âyet yer almaktadır. Bu yazılarla Müslümanlar Tevhid inancına vurgu yapıp, İslâm'ın, putperestlik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerden farkını ortaya koymak istemişlerdir.¹⁴

*Kubbetü's-sahra
Mozaik Süsleme ve Yazıları*

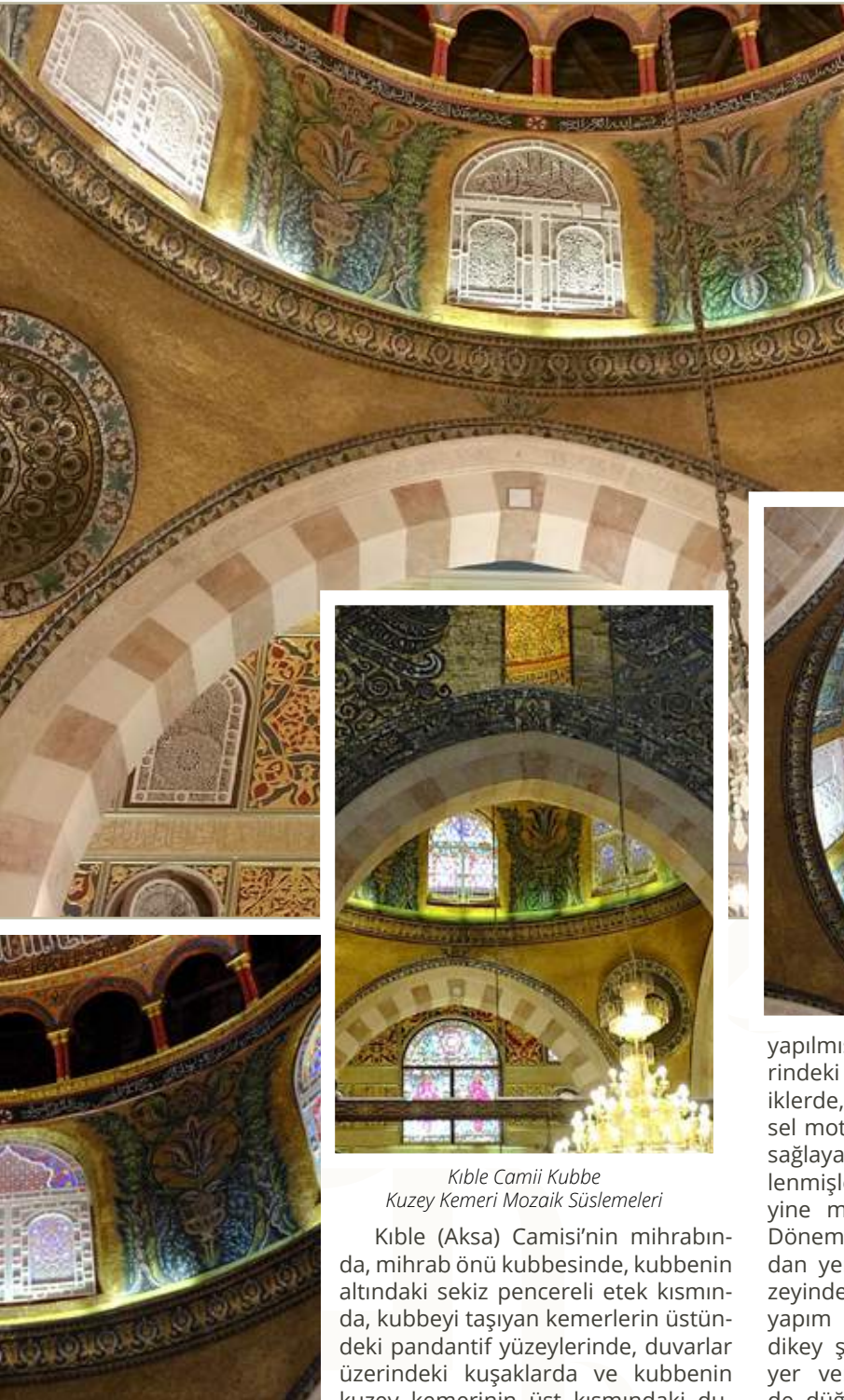
*Kubbetü's-sahra
Kubbe Mozaik Süslemeleri*

Kubbetü's-sahra Kubbe Mozaik Süslemeleri

¹³ Birol Can - Özgür Gülbudak - Burak Muhammet Gökler, "Fusayfisa" İslam Mimarisinde Mozaik", Art-Sanat Dergisi. 7 (İstanbul:2017), 73-75.

¹⁴ İlhan Özkeçeci, Doğu Işığı VII.-XII. Yüzyıllarda İslam Sanatı, (İstanbul: Yazıgen Yayınevi, 2006), 84-85.

Kible Camii Kubbe
Kuzey Kemerli Mozaik Süslemeleri

Kible (Aksa) Camisi'nin mihrabında, mihrab önü kubbesinde, kubbenin altındaki sekiz pencerele etek kısmında, kubbeyi taşıyan kemerlerin üstündeki pandantif yüzeylerinde, duvarlar üzerindeki kuşaklarda ve kubbenin kuzey kemerinin üst kısmındaki duvar yüzeyinde mozaik süslemelere yer verilmiştir.¹⁵ Bunlardan kubbe eteğine işlenmiş olanlarda sekiz pencere arasına simetrik olarak bitki motifleri ile zenginleştirilmiş ortada vazodan çıkan bitki demetleri tasvir edilmiştir. Kubbe pandantif içlerine ise, iç bükey dairesel biçimdeki oyukların yüzeyine yaprak gibi çeşitli mozaik süslemeler

yapılmıştır. Kuzey kubbe kemeri üzerindeki sahna bakan kısımdaki mozaiklerde, her iki yandan yükselen bitkisel motifler, bulunduğu yüzeye uyum sağlayarak simetrik olarak düzenlenmişlerdir. En üstte de iki satır yazı yine mozaiklerle işlenmiştir. Eyyubi Döneminde Selahattin Eyyubi tarafından yenilenen mihrabın kavsara yüzeyinde, kemer köşeliklerinde, üstteki yapım kitabesinde ve üst yanlardaki dikey şeritlerde mozaik süslemelere yer verilmiştir. Kavsaranın içerisinde düğüm motifleriyle oluşturulmuş geometrik düzenlemeler ve içlerinde yaprak motifleri ile süslemeler oluşturulmuştur. Kemer köşeliklerinde yıldız ve çokgenlerden oluşan geometrik süslemeler yapılmıştır. Üstteki kitabe yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılar oluşturulmuştur. Yanlardaki şeritlerde kufi yazılarla beraber zemini bitkisel motiflerle doldurulmuştur.

Kible Camii Mihrab Önü
Kubbesi Mozaik Süslemeleri

Kible Camii Mihrab Önü
Kubbesi Mozaik Süsleme Detayı

¹⁵ Lorenz Korn, "Ayyubid Mosaics in Jerusalem". *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, Ed. Robert Hillenbrand and Sylvia Auld., (London : 2009) , 377-379.

Taş süsleme, Kudüs ve özellikle Mescid-i Aksa'daki yapılarda çok zengindir. Erken İslam döneminden itibaren yapılarda Emevi, Abbasi, Fatimi, Eyyubi, Memlûklü ve Osmanlı dönemlerinin taş işçiliği ve süslemeciliği görmek mümkündür. Yapılarda taş süsleme dışında mimaride de kullanılan en önemli malzemelerden birisidir. Buna bir de mermer ve renkli taş işçiliğini eklemek gerekmektedir. Bütün bu yapılarda ayrıca devşirme taş malzeme kullanılmış olup burada bütün bu taş işçiliği gösteren yapıları tüm özellikleri ile detaylandırma imkânı bulunmamaktadır. Kudüs kenti yapılarından Arslanlı Kapı, Harem-i Şerif'ten Kubbetü's-sahra, Kible Camisi, Eşrefiyye Medresesi, Kayıtbay Sebili, Kanuni Sultan Çeşmesi ve bazı minber ve mihrablarda taş kullanımı ele alınıp, İslam sanatına katkıları bakımından değerlendirilecektir.

Eski şehrin surları üzerindeki kapılar mimari ve süsleme bakımından düzgün kesme taş işçiliği ve süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Bunlardan doğu yöne açılan Esbat Kapısı,¹⁶ Osmanlı döneminde inşa edilmiş olup, kapı kemer hizasında iki tarafta duvar yüzeyine kabartma arslan figürleri işlenmiştir. Kudüs'te İslami dönemde sık karşılaştığımız figürler ender

karşılaştığımız örnek olması açısından önemlidir. Güç, kuvvet ve koruyuculuk anlamlarında tasvir edilen arslanların karşılıklı çift olarak yüzleri içe dönük tasvir edildikleri görülmektedir.¹⁷

Harem-i Şerifte Kubbetü's-sahra diğer süsleme özellikleri yanında, ağırlıklı olarak Memlûklü dönemindeki onarımlarda iç ve dış mimaride kaplama olarak yoğun taş kullanıldığı görülmektedir. Sekizgen planlı yapının dış cephelerinin alt kesimlerde kaplama olarak renkli taş ve mermerlere yer verilmiştir. Sekizgenin dört ana yönünün ortalarına birer kapı açıldığından bunun her iki yanında üçerden altı yüzeye, diğer cephelerde ise, dikdörtgen kesitli plasterlerle içe doğru girintili yedi yüzeye ayrılmış, pencere hizasına mermer kaplamalı olarak yapılmıştır. Bu yüzeylerin içerisine simetrik biçimde renkli taşlarla geometrik desenler yapılmıştır. Giriş kapılarının sundurma şeklinde dışa taşkın tonozlu yapıları mermer sütunlarla desteklenmiştir. Ayrıca güney cephe- de kapı taşıntısının iki yanına iki yanda üçer mermer sütunla desteklenmiş bir sundurma yapılmıştır. Bu sütun başlıkları antik özelliklerde bitkisel süslemelidir.

Kudüs Esbat Kapısı Arslan Figürleri

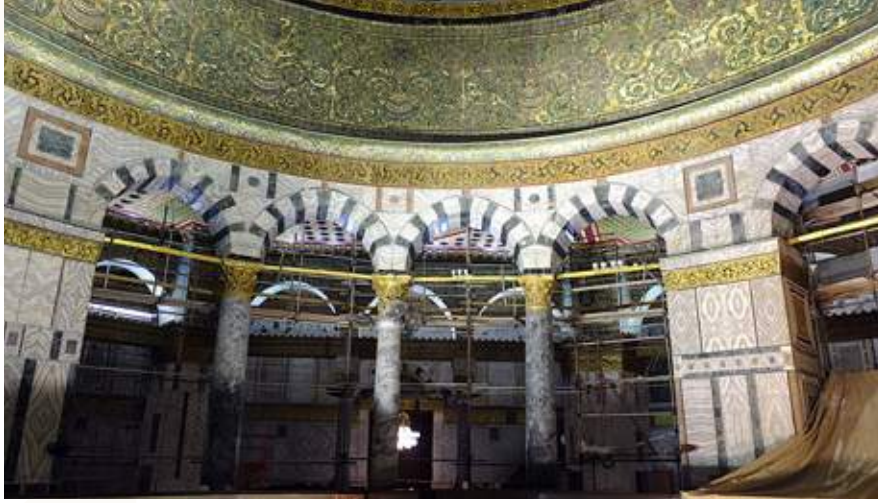
¹⁶ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 29 (Kahramanmaraş: 2017),30; Robert Hillenbrand, "Introduction: Structure, Style, and Context in the Monuments of Ottoman Jerusalem", Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917. Ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, (Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000), 4.

¹⁷ Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", Anadolu (Anatolia), (Ankara: 1971), 13: 37-41.

Yapının içerisinde taşıyıcı sütun ve başlıkları tümüyle mermerden ve farklı renklerde olup muhtemelen çoğunluğu devşirmedir. Duvar ve ayakların yüzeyleri, kemerler mermer levhalarla kaplanmış, bunlar çoğunlukla doğal damarlı desenleri ve renklerinden yararlanılarak yapılmıştır. Ayrıca Yapının içerisinde bulunan mihrablar ve nişler de mermer malzeme ile oluşturulup, süslenmiştir. İçerisindeki kayalığın altında bulunan Ruhlar mağarası içerisindeki iki mihrabdan merdivenin soldaki yekpare mermerden oyulmuş, erken mihrab örneklerinden biri kabul edilmektedir. Dikdörtgen çerçeveli, iki yanında burmalı sütuncelerle sınırlandırılmış, üst kısmı üç dilimli kemerle sonlanmaktadır. Mihrab yüzeyindeki

tüm unsurlar dekoratif özellikler taşımaktadır.¹⁸ Diğer merdivenin sağdaki mihrab da dikdörtgen biçimde mermerden yapılmıştır. İki yandan devşirme düğüm motifleri ile geçmeli oluşturulmuş çiftli sütunlarla sınırlandırılmış ve üstten niş kısmı üç dilim kemerli alınlıkla sonlandırılmıştır. Kemer köşeliklerinde çarkifelek düzenlemeli bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Yine mermer malzeme ile oluşturulmuş, Ruhlar Mağarasının merdiven girişi iki mermer sütunla sınırlandırılmış olup, bunlar üzerine oturan sivri kemerle taçlandırılmıştır. Kemer kademeli şekilde silmelerle zenginleştirilmiş ve alınlığın içerisine Batı tarzında birtakım bitkisel motifler işlenmiştir.

Kubbetü's-sahra İç Mekan Mermer İşçiliği

*Kubbetü's-sahra Ruhlar Mağarası
Doğudaki Mermer Mihrab*

*Kubbetü's-sahra Ruhlar Mağarası
Batıdaki Mermer Mihrab*

¹⁸ Eva Bear, "The Mihrab in the Cave of the Dome of the Rock", *Muqarnas*, III, (Leiden:1985), 8-19.

Kubbetü's-sahra Ana Mihrab

Kible duvarındaki yüzeyde kapının solunda bulunan ana mihrab,¹⁹ tamamıyla mermer malzeme ile inşa edilmiş, kavsarasında mozaik süslemelere yer verilmiştir. İki yandan kademli girinti içerisine yerleştirilen iki sütunla sınırlandırılan mihrab, yarım daire planlı niş ve iki kademeli sivri kemerle oluşturulmuştur. Kemer yüzeylerinde ve karın kısmındaki renkli mermer süslemeler mihrabı hareketlendirmektedir. Bunun dışında yapı içerisinde ayaklar üzerinde biri üçlü, diğeri yedili iki mihrab düzenlemesi daha bulunmaktadır. Tamamıyla mermer malzeme ile yapılmış, yüzeyler, bağımsız mermer sütunlarla birbirlerinden ayrılmıştır. Her birisinin üst kısmında yuvarlak kemerli, içleri istiridye biçiminde yivli tepelikler yer almaktadır.

Harem-i Şerifin güney duvarına bitişik yapılmış olan Kible Camisi,²⁰ diğere birçok yönden olduğu gibi dış ve iç

mimarisinde taş işçiliği bakımından da zenginlik göstermektedir. Taş işçiliği ve süslemeleri denildiğinde başta gelen yerlerden birini yapının kuzey cephesi oluşturmaktadır. Bu cephe, giriş revakı şeklinde yedi kemer açıklıklı ve bölümlü olarak inşa edilmiştir. İçerisine de her bölüme denk gelecek şekilde yedi kapı açılmıştır. Revak düzenlemesinin kemer açıklıklarından ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuş, diğerleri ise, bunun iki yanında üçerli olarak sıralanmaktadır. Kemerleri destekleyen payeler çiftli sütunlarla hareketlendirilmiş ve kemerlerin silmeleri bunların üzerine oturtulmuştur. Ayrıca ortadaki kemer diğerlerinden farklı olarak silmelerle hareketlendirilmiştir. Cephe bir bütünlük oluşturacak biçimde üstten iki silme ile sınırlandırılmış olup, orta kısımda silmeler birer kademeli olarak yükseltilmiştir. En üst tepe kısmı dendan şeklinde tepelik sırasıyla sonlandırılmıştır. Bu dendanlar Kahire'deki Fatimi ve sonrasındaki Memlûkû yapılarında çok yaygın kullanılmıştır. Yükseltilmiş olan orta kısım yanlardan silmelerle vurgulanmış kemer hizasında iki yan yüzeyine sivri kemerli nişler yerleştirilmiştir. Aynı cepheye büyük kemerin üst ortasına ve yanlarına mimari düzenlemelerle hareketliliğe gidilmiştir. Üst ortada içeri doğru girinti yapan ortada ve yanlardan çift sütunlarla sınırlandırılmış nişler üstten düz sonlandırılmış ve içlerine birer kitabe bırakılmıştır. Kemerin iki yanında ise, yine içeri doğru girintili çift nişler ortadan ve yanlardan sütunlarla oluşturulmuş ve sivri kemerlerle sonlandırılmıştır. Ayrıca yanlarda birinci kemerle ikincisi arasında, yüzeyden girintili iki sütünce ile sınırlandırılmış iki renkli taşlarla düzenlenmiş sivri kemerle sonlanan nişler yer almaktadır.

Kible Camii Kuzey Cephe Taş İşçiliği

¹⁹ Ahmet Gedik, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs Ve Çevresindeki Eyyübî Kitâbeleri*, (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi 2013), 77-78.

²⁰ Lorenz Korn, "Ayyubid Jerusalem in Perspective: The Context of Ayyubid Architecture in Bilad al-Sham", *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, Ed. Robert Hillenbrand and Sylvia Auld, (London:2009) 405; Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs*, 196-197.

Kible Camii Kuzey Cephe Ana Giriş Kemerleri

Yapının orta ekseninde büyük kemerin hizasında ana giriş kapısı yer almaktadır. Bu kapıya denk gelen revak kısmı taş bir kubbeyle örtülmüştür. Bu kubbe dört yandan kemerler üzerine oturtulmuştur. Kubbe geçişleri ve içi sade tutulmuş olmakla birlikte, pandomentif yüzeyleri ve kubbenin içinde dört ana yöne dairesel biçimli ve içleri istiridye yivli oyuklar yerleştirilmiştir. Kapı düz dikdörtgen açıklıklı olup, kapı söveleri ve lentosu silme gruplarıyla hareketlendirilmiştir. Kapı üstü sivri kemerli alınlık kısmının içerisi mermer, kafes oyma tekniğinde geometrik geçme ve yıldız kompozisyonları ile doldurulmuştur. Ana kapının iki yanında, üçer bölümlü, çapraz tonozlarla örtülü revakların gerisinde düz dikdörtgen açıklıklı üçer kapı daha bulunmaktadır. Kapıların tümünün üstünde ana kapı-

daki gibi bazıları sivri kemerli, bazıları da yuvarlak kemerli alınlıklara yer verilmiştir. Alınlıkların içi benzer şekilde geometrik yıldız ve geçme desenleri ile doldurulmuştur. Düzgün kesme taş ve mermerin uyumlu bir şekilde kullanıldığı bu düzenlemeler dışında, kuzey cepheyi bütün olarak algılanmasını sağlayan silmeler ve sütüncelere de yoğun bir şekilde yer verildiği görülmektedir.

Yapının düzgün kesme taş ile oluşturulmuş doğu duvarı, kuzeyden itibaren revak doğu duvarından sonra taçkapiya kadar, alttan plasterlerle desteklenmiş hafif girintili sivri kemerli beş yüzeye bölünmüştür. Bunların devamında bir taçkapi ve kapıdan sonra gül pencere duvar yüzeyi gelmektedir. Burası ana yapıdan dışa taşkın

Kible Camii Kuzey Cephe Ana Giriş Kapısı Ve Kubbesi

Zekeriya Makamına denk gelmektedir. Ayrıca cephe boyunca alt, orta ve üst sıra olmak üzere pencere dizilerine yer verilmiştir.

Yapıda taçkapı özelliği gösteren tek kapı olup bu da Memlûklü devri üslubunu yansıtmaktadır. Dikdörtgen görünüşlü, dışa taşkın cephesi üst pencere hizasına kadar yükselmiştir. Tamamıyla düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş, iki renkli taş işçiliği gösteren kapı, sivri kemer alınlıklı olarak yapılmıştır. Kapı, alt ve üst kısım olmak üzere iki bölüm halinde tasarlanmıştır. Alt kısmı, kemer hizası-

na kadar devam etmekte iç köşelerine sütunceler yerleştirilmiş iki yan kanat ile kapı girintisinin ortasına açılmış asıl kapı açıklığından oluşmaktadır. Kapı yan kanatlarının yüzeyi, iki ayrı şekilde yapılmış olup, dış kısmı sade kesme taş örgülüdür. İnce bir silmeyle ayrılmış iç kısmı iki renkli kesme taşlarla oluşturulmuş, köşelerine sütunceler yerleştirilmiştir. Kapı açıklığı ise, yarlardan iki renkli taş sıraları ile sınırlandırılmış üzeri sivri kemerle örtülmüştür. Kemer köşelikleri düğüm motifleri ile doldurulmuştur. Üzerine kartuş şeklinde yatay bir kitabelik bırakılmış olup, içerisi boştur.

Kible Camii Doğu Cephe Gül Pencere ve Taçkapı

Kapının üst kısmı, yan kanatlara oturan iki kademeli sivri kemer, alınlık ve köşeliklerden oluşturulmuştur. İçteki sivri kemer yüzeyine birbiriyle keşişen kemercikler dizilmiştir. Bunun dışında devam eden ikinci kemer, kaval silmelerle sınırlandırılmış iki renkli düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Silmeler kemerin üstünde devam edip ortada bir düğümlerle ayrılarak, köşelikleri meydana getirmektedir. Köşeliklerin içerisi, ortası dairesel yanlarının uçları sivriltilmiş üçlü düğüm motiflerle doldurulmuştur. Bu kemerlerin ortasında kalan alınlığın içerisi ortasındaki sivri kemerli panonun etrafında gelişen istiridyeye biçimli yivlerle doldurulmuştur. Ayrıca ortadaki panonun içerisi simetrik palmet ve rumi motifleri ile süslenmiştir.

Taçkapının en üst kısmındaki tepelik, ters ve düz alttan ve üstten sapsuların birbirine bağladığı palmet dizisinden oluşmaktadır. Araştırmacı ve ziyaretçilerin pek ilgisini çekmeyen bu kapı, taş işçiliği ve yapıldığı dönemin üslup özelliklerini yansıtmadan önemlidir.

Bunun hemen yanındaki dışa taşkıntı yapan duvar yüzeyinde üst ortada bir gül pencere dikkat çekmektedir. Haçlı döneminden kalan bu gül pencere Avrupa'da Gotik katedrallerde sık karşımıza çıkar. Dıştan dairesel biçimli silmelerle çerçevelemiştir. İçerisi ortasında altıgen bir açıklık ve bunun altı kenarına denk gelecek damla şeklindeki açıklıklarla pencere oluşturulmuştur.

Kible Camii İç Mekan Renkli Taş Süslemeleri

Kible Camisinin içerisinde farklı dönemlere ait taş ve mermer malzeme, hem yapının inşaatında hem de süslemelerinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bunların başında, ca-

minin ana mihrabı (Selahaddin Eyyubi Mihrabı) ve boydan boya kible duvarı gelmektedir. Bunun dışında doğu taraftaki Zekeriya Makamı ve Mihrabı, hemen güneyindeki Kırk Şehit Mescidi, Ömer Mescidi ve Mihrabı, minberin batısındaki Yahya Makamı ve Mihrabı ile Musa Mihrabı renkli mermer malzemenin süsleme unsuru olarak kullanıldığı en önemli yerler olarak dikkat çekmektedir. Kubbetü's-sahra gibi, burasının da mihrablar bakımından zengin olduğunu göstermektedir. Bir de mescidin mihrab önü kubbesini taşıyan ayaklar ve kemerlerde, bunun sağında ve solundaki mekânların taşıyıcı ayak ve sütunları bu taş işçiliğinden nasibini almış yerlerdir. Mescidin

Kible Camii Ana Mihrabı Kitabesi

ana mihrabı Kudüs'ün ikinci kez fetihinden sonra, Selahaddin Eyyubi tarafından yenilediği kitabesinden anlaşılmaktadır.²¹ Mihrab, kible duvarının ortasında ana eksende yer almaktadır. Dikdörtgen çerçeveli mihrabın niş kısmı iki yandan biri çiftli diğeri tek farklı renklerde mermer silindirik sütunlarla sınırlandırılmıştır. Yarım daire planlı derin niş kısmı dikey sıralı renkli mermerlerle kaplanmıştır. Mihrab nişi, üstten iki kademeli kemerle kuşatılmış yarım kubbe bir kavsarayla örtülmüştür. Kemerin üzerine inşa kitabesi yerleştirilmiş dıştaki kemerin devam ettirilmesi ile üstten çerçevelenmiştir. Günümüzde görülmeyen ana mihrabın alt iki yanında sütunlara bitişik küçük iki mihrab daha olduğu eski resimlerde görülmektedir. Bu mihraplar sathi olup, iki yandan silindirik gövdeli sütunlarla sınırlandırılmış sivri kemerle sonlanmaktadır. 1967 yılında

caminin kundaklanmasından sonraki tadilatlarla bazı değişiklikler geçirdiği eski resimlerle kıyaslandığında anlaşılmaktadır.

Mescidin doğu tarafında kible duvarına paralel Ömer Mescidi bulunmaktadır. Üzeri çapraz tonozlarla örtülü bu birimin kible duvarında bir

Kible Camii Ömer Mihrabı

²¹ “Kudüs'teki ilk Eyyubi kitabesi olan bu mozaik kitabe, Mescid-i Aksâ mihrabının kemer tablasını süslemektedir. Ufki dikdörtgen formda 210x40 cm. ebadına sahip olup araları cetselsiz dört satır halinde Eyyubi Celi Sülûsiyle cam mozaik malzeme ve kakma tekniğiyle işlenmiş Arapça yazının hattatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kitabenin okunuşu ve Türkçe anlamı aşağıda verilmiştir. Okunuşu: 1 Bismillâh irrahmân irrahîm emera büceddî hâ ze 'l-mihrâbî 'l-mukaddes ve imâratî 'l-Mescidî 'l-Aksâ 'llezî hüve 2 ale t-takvâ müesses Abdullâhi ve velîyühü Yûsuf ibnü Eyyüb Ebu 'l-Muzaffer elMelikü 'n-Nâsır Salâhu 'd-dünyâ ve 'd-dîn 3 inde mâ fethahu 'llâhu alâ yedeyhi fi şühûri seneti selâsin ve semânine ve hamsimietin 4 ve hüve yes' elî 'llâhe izâahü şükra hâzihî 'n-ni' meti ve iczâle hâzihî mine 'l- 64 mağfirati ve 'r-rahmeti Türkçe Anlamı: Rahmân, Rahîm Allah'ın adıyla. Allah O'nun (Salahaddin'in) elleri ile O'nu (Beytül-Makdis'i) fethedince Allah'ın kulu ve dostu, Ebü'l-Muzaffer, Melik-i Nâsır, dünya ve Dinin Salâhu YUSUF B. EYYUB 583 senesi aylarında, bu mukaddes mihrabın yenilenmesini ve takvâ üzere kurulmuş olan Mescid-i Aksâ'nın onarımını emretti. O (Salahaddin), Allah'dan bu nimetin şükürünü ilham etmesini ve mağfiret ve rahmetten bolca nasiplenmeyi niyaz etmektedir. Açıklama: Mirac mucizesinin yıldönümüne tevafuk eden 27 Recep 5". Gedik, Hat Sanatı Bakımından Kudüs Ve Çevresindeki Eyyubi Kitâbeleri, 63-68.

mihrab yer almaktadır. Bunun da Haçlı sonrasında yapıya eklendiği kabul edilmektedir. İlginç bir mihrab örneği olup İslam mimarisinde ve sanatında başka örnekleriyle pek karşılaşılmaz. Mihrabın iki yan kanadı başlık ve kaideleri ile yekpare burmalı mermer sütunlarla oluşturulmuştur. Devşirme olan bu parçaların Haçlı dönemi veya öncesinden kaldığı tahmin edilmektedir. Hangi medeniyete ait olduğu detaylı incelemeler yapıldıktan sonra anlaşılacaktır. Bu sütunların gövdeleri çiftli dört sarmalla yapılmıştır. Bunların başlıklarına iki farklı konu ve kompozisyon özelliği gösteren ve mitolojik ve alegorik hayvan figürleri işlenmiştir. Bunu takiben mihrab nişini sınırlandıran iki sütun daha bulunmaktadır. Bunlar mermerden silindirik gövdeli ve devşirmedir. Nişin bitiminde, kemer başlangıç hizasında yatay uzanan silme üstten de dolanarak kemer ve köşelikleri dikdörtgen biçimde çerçevelemektedir. Kavsarayı kuşatan iki kademeli sivri kemer iki renkli düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Kavsara ve köşelikler sade düzgün kesme taşlarla oluşturulmuştur.

Bunun hemen kuzeyinde **Kırk Şehid Mescidi** olarak nitelendirilen mekân, batıdan harime iki kemer açıklığı ile doğrudan bağlanmaktadır. Doğudan dışa taşırılmış dikdörtgen planlı bu mekânın duvarları, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinden başlayarak alttan itibaren yarıya kadar çok renkli mermer kaplanmıştır. Üstten boydan

boya yazı şeridiyle sonlanan yüzey kaplamalarında zengin renk çeşidiyle dikdörtgen, dairesel, çokgen ve kere şeklindeki mermer parçalar farklı biçimlerde düzenlenmişlerdir. Üstteki yazı, lacivert zemin üzerine celi sülüs hatla kabartma olarak yazılmış Kur'anı Kerim'den İsrâ Sûresi'nin ilk âyetlerine yer verilmiştir. Estetik açıdan yazı kalitesi dikkat çekmektedir.²² Mekânın güney duvarının doğu tarafında Ömer Mescidi'ne geçilen renkli mermerden sivri kemer açıklıklı bir kapı yer almaktadır. Tamamen mermer kaplı yüzeyin geriye kalan kısmında bir adet, diğer doğu ve kuzey yüzeylerde ikişer adet, dıştan kare çerçeveli içi dört düğümle tutturulmuş daire şeklinde panolar yer almaktadır. Bunlar duvar yüzeyine simetrik yerleştirilmişlerdir. Ayrıca bu şeritlerin bazılarını oyma bitkisel motifle oluşturulmuş, kare ve dairelerin köşeleri ise renkli mermer mozaikle yapılmış yıldız motifleri ile zenginleştirilmiştir. Geriye kalan yüzeylerde renkli mermerler ardışık olarak yan yana sıralanmakta ya da siyah mermerle çerçevelemiş yüzeylere dönüşmektedir. Harimin çeşitli yerlerinde gördüğümüz süslemelerde, buradakine benzer dikdörtgen veya kare biçimindeki panolara işlenmiş, kırmızı ve beyaz ağırlıklı renkli mermer mozaik, kakma veya levha tekniklerinde geometrik motif ve kompozisyonlar yer almaktadır. Yapıdaki bu çok renkli mermer süslemeler, Memlük dönemi üslubunun bir parçası olarak görülmelidir.

Kible Camii Kırk Şehid Mescidi Mermer Süslemeleri

²² Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs*, 219.

Bu mekânın kuzey tarafında yer alan diğer bir birim ise, **Zekeriya Makamı** olarak adlandırılan kible duvarında Zekeriya mihrabının bulunduğu alandır. Aslında burası dıştan anlattığımız gül pencereli cepheye denk gelmektedir. Harime sivri kemerle açılan bu mekânın doğu duvarına üstteki gül pencerenin altına ve tam ortasına iki yandan mermer sütunlarla sınırlandırılmış yuvarlak kemerli bir açıklık yerleştirilmiştir. Ayrıca mekânın doğu duvarında pencere olarak kullanılan açıklığın iki yanına ve alt kısmına, kuzey duvarının ise, tamamına levha şeklinde düzenlenmiş renkli mermer kaplamalar yapılmıştır.

Zekeriya Mihrabı ise, mekânın güney duvarına, tamamıyla mermer malzemenle yapılmıştır. Geç dönemde

eklenmiştir. Dıştan dikdörtgen biçimli olan mihrab, her iki yandan ikiye mermer sütuna oturan üç dilimli kemer biçiminde bir alınlıkla şekillenmiştir. Yüzeyin ortasına yarım çokgen mihrab nişi açılmıştır. Dar tutulmuş mihrap nişi dikey uzanan renkli mermerlerle kaplanmış olup, dilimli bir kavsarayla sonlandırılmıştır. Köşelikleri yeşil boyalı zemin üzerine bitkisel süslemelidir. En üst kısmına da yatay şerit şeklindeki tepelik kıvrık dal ve gülbezelerle süslenmiştir.²³

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Zekeriya Mihrabı'nın altında kalan Selçuklu dönemine ait bir kitabe bulunmaktadır. Kazıma tekniğinde kufi hatla Arapça olarak yazılmış bir onarım kitabesidir. Selçukluların buradaki varlığını göstermesi açısından önemlidir.²⁴

Kible Camii Zekeriya Mescidi

Kible Camii Zekeriya Mihrabı

Yapıda minberin batısında kible duvarına dayandırılmış Yahya Mihrabı, sembolik bir peygamber makamı olarak yapılmıştır. Dört mermer sütunla desteklenen üç dilimli kemerlerle oluşturulmuş üç tarafı açık, kible tarafı kapalı, kare şeklinde küçük bir alandır. Üstteki üç dilimli kemerler yeşil renkte mermerlerle yapılmış, silmelerle dört kademeli olarak vurgulanmıştır. Kible tarafındaki mermer yüzeye siyah şeritlerle üstten üç dilimli kemerle sonlanan levha şeklinde bir mihrap yapılmıştır.

Yine batı tarafta bulunan bir diğer

mihrab, Musa Mihrabı olarak bilinmektedir. Küçük ölçekteki mihrab, yeşil mermerden düz bir silme ve bunu takip eden ince şeritlerle dikdörtgen biçimde çerçevelenmiştir. Bunun içerisindeki yarım daire planlı niş, yarım kubbe şeklinde bir kavsarayla sonlandırılmıştır. Kavsaranın içerisi iki renkli mermerle altı dilimli olarak kaplanmıştır. Nişin yüzeyi de ortadan itibaren üst kısmı dikey birer atlama- lı renkli mermerlerle düzenlenmiştir. Mihrabın üst kısmına mermerle çerçevelenmiş kabartma bitkisel süslemeli bir pano bırakılmıştır.

²³ "Bünyamin Erul, Kudüs ve Aksa, 2. Baskı, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 62-63.

²⁴ Uğurluel, Arzın Kapısı Kudüs, 204-206; Mehmet Tütüncü, "Mescid-i Aksa'da Saklı Selçuklu Kitabesi", Yedikta, 37 (İstanbul: Eylül, 2011), 14-17.

Harem-i Şerif içerisindeki tek mermer minber, Kubbetü's-sahra platformunun güney tarafında, ortadaki kemerli girişin batı kenarında dış duvara bitişik olarak yapılmış, Yaz Minberi veya Kadı Burhaneddin Minberi olarak adlandırılmaktadır. Doğu kenarındaki mihrabla birlikte ele alınmıştır. Memlûklü dönemi yapısı olup, Osmanlı döneminde tamir edilmiştir. Üzerindeki kitabede Osmanlı Sultanı Abdülmecid'in tuğrası ve ismi yer almaktadır. Mihrab ve minberde mermer ve renkli taşın birlikte kullanılması söz konusudur.

Kuzey-güney istikametinde uzanan minber kapı, gövde, köşk ve köşk altı bölümlerinden meydana gelmiştir. Kapı, iki mermer sütunla sınırlandırılmış ve üzeri düz bir atkı taşı ile kapatılmıştır. Süslemeli bir saçak silmesinden sonra kapının üzerine ortaya yuvarlak kemerli, Osmanlı dönemi kitabesi bırakılmıştır. Sultan Abdülmecid'in tuğrası ve h.1259 tarihi rakamla yazılmıştır.

Minberin iki tarafa bakan cepheleri aynı özellikte yapılmıştır. Gövdeye ait korkuluklar sade mermer levhalarla üç parçadan oluşmaktadır. Yan aynalık kısmı iki bölüm halinde düzenlenmiş olup, kuzey yanı üçgen biçiminde renkli taş ile sınırlandırılmış ve içerisi düz mermer kaplama olarak bırakılmıştır. Diğer bölümü ise merdivenle köşk arasındaki geçişin altında kal-

makta olup, plasterle sınırlandırılmış yüzeyi üç mermer panoya ayrılmıştır. Üstteki panoya yönü sola dönük Ayyıldız motifi işlenmiştir. Diğerleri kabartma bitkisel süslemelerdir.

Köşk kısmı altıgen planlı bir kaide üzerine altı sütunla desteklenmiş ve her yüzey üç dilimli kemerle birbirine bağlanmıştır. Altındaki kaide ve üstteki saçak yüzeylerine geometrik ve bitkisel süslemeler işlenmiştir. Köşkün üzeri dilimli bir kubbeye örtülmüştür. Köşk altı kısmı iki taraflı olarak çiftli mermer sütunlarla desteklenmiş atnalı kemerli bir açıklık şeklindedir. Bu atnalı kemer silmelerle zenginleştirilmiştir. Ayrıca antik ve batılılaşma özelliği gösteren süslemeler mevcuttur.

Minberin doğu tarafında duvara bitişik mihrab, dikdörtgen görünüşlü iki yandan sütunlarla sınırlandırılmış olup, sivri kemerli düz yüzeyli bir nişten oluşmaktadır (Fotoğraf: 60). Üstten bir saçak silmesiyle sonlandırılmıştır. Tamamıyla mermer malzemenle yapılmış olup yer yer renkli ve damarlı mermerler de kullanılmıştır. Özellikle nişin yüzeyinde alt ve üst kesimde renkli mermerlerle geometrik altıgenler şerit oluşturmaktadır.

Harem-i Şerifin kuzey ve batı sınırları boyunca çoğunluğu Memlûklü döneminden birçok medrese yapısıyla karşılaşılmaktadır. Bunlar plan, mimari, süsleme ve taş kullanımı açısından

Mescid-i Aksa Kadı Burhaneddin Minberi

Mescid-i Aksa Kadı Burhaneddin Mihrabı

Mescid-i Aksa Eşrefiyye Medresesi Giriş Tonozu

Mescid-i Aksa Eşrefiyye Medresesi Giriş Tonozu Süslemeleri

Mescid-i Aksa Eşrefiyye Medresesi Taçkapısı

oldukça dikkat çekici yapılarıdır. Bu medreselerden birisi olan **Eşrefiyye Medresesi** haremın batı kanadında **Silsile** ve **Kattanin** kapıları arasında yer almaktadır. Harem-i Şerifle irtibatlı yani kapısı hareme açılan medreselerden biri olan yapı, Memluklû döneminin birçok eseri içerisinde geç dönemlerine ait mimarisi ve taş süslemeleriyle ayrı bir yere sahiptir. Hatta Harem-i Şerif'in Kubbetü's-sahra ve Kible Camisi'nden sonra üçüncü mücevheri yani önemli eseri kabul edilmektedir. Kudüs ve Mescid-i Aksa medreseleri içerisinde en güzel ve gösterişli yapıdır. Bu özelliğini sadece taçkapısı ve bunun kırmızı ve beyaz taşlardan oluşan iki renkli taş işçiliğinden anlamak mümkündür.²⁵

Medresenin harem sınırlarından içe taşan yapısının güney doğu köşesi giriş ünitesi olarak düzenlenmiştir. Güney ve doğudan sivri kemerlerle doğrudan dışa açılan girişin üzeri kaburgalı çapraz tonozla örtülmüştür. Bu tonozun göbeği haçvari şekilde düzenlenmiş olup, köşelerden üçer yivli olarak göbekte toplanan kaburgalanma, iki renkli taşlarla yapılmıştır (Fotoğraf: 61). Çökertilmiş haçvari göbeğin yüzeyine ortada tam yanlarda çeyrek oniki kollu yıldız kompozisyonu işlenmiştir. Yıldız kolları ve geriye kalan yüzeylerin içlerine ayrıca bitkisel süslemeler yapılmıştır.

Girişin batı yüzeyi zeminden tonoz kadar uzanan taçkapı ile değerlendirilmiştir. Taçkapı dıştan düğüm motifli bir silmeyle çerçevelenmiştir. Üstten üç dilimli kemerle sonlanan kapı girintisinin yan kanatları iki renkli taşlarla atlamalı olarak oluşturulmuştur. Bunun ortasına düz dikdörtgen kapı açıklığı yer almakta ve düz atkı taşı ile kapatılmış vaziyettedir. Açıklığın ortasına iki yan kanada doğru taşan mermer bir kitabe bırakılmıştır. Bu kitabe yanlarda dikey sıralı üçer palmet motifli süslenmiştir. Silmelerle çerçeveli lento taşının iki yanına beyaz taşlardan bitkisel bezemeli panolar yerleştirilmiştir. Bunun üzerindeki ikinci sıra lento, beyaz ve gri mermerlerle palmet motifli şeklinde geçmeli yapılmıştır. İki yanına da geometrik panolar düzenlenmiştir.

²⁵ Archie, Walls. "Ottoman Restorations to the Sabil and to the Madrasa of Qaytbay in Jerusalem" In *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture. X Ed. Margaret B. Sevcenko (Leiden: E.J. Brill, 1993) 91-95.*; Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs, 153-156.*

Kapı girintisi üzerini örten kavsara, üç dilimli kemerle şekillenmiş olup, alt ortasında bir pencere ve bunun iki yanında mukarnaslı, üstünde ise yarım kubbe düzenlemeye sahiptir. Üç dilimli kemerin alt köşelerini dolduran mukarnaslar beş sıralı ve yüzeyleri bitkisel süslemelidir. Kemerin üst ortasını oluşturan yarım kubbe yüzeyi, geçmeli palmet motifleri doldurulmuştur. Ayrıca taş aralarına firuze renkli çini parçaları yerleştirilmiştir.

Girişin kuzey duvarı ortasına bir girinti içerisinde pencere açılmıştır. Dikdörtgen açıklı pencerenin üzerinde

duvar yüzeyi kırmızımtırak renkte ince bir şeritle dört kısma ayrılmıştır. Alt iki kısım düz pencere lentosunu oluşturmakta ve ikincisi kırmızı ve krem renkli taşlarla şekilli ve geçmeli yapılmıştır. Ayrıca açık renk taşların yüzeyi bitkisel bezeme ile hareketlendirilmiştir. Üçüncü kısım kare şeklinde olup, ortasına dairesel on iki kollu yıldız şebekeli pencere açılmıştır. Dışı da alternatif renkli taşlardan on altı dilim şeklindedir. En üst üç sıra mukarnaslı olup pencere girintisini örtmektedir. Ayrıca mukarnas yuvaları ve yan yüzeylerine yazı ve bitkisel motifler işlenmiştir.

Mescid-i Aksa Eşrefiyye Medresesi Giriş Kuzey Penceresi

Yapının güney eyvanındaki mihrab, Memluk üslubuna uygun tümüyle iki renkli taşlarla oluşturulmuştur. Kenarlardan iki renkli düzgün taş örgünün sınırlandırdığı mihrab nişi köşelerden bire kademeli, yarım daire planlı bir oyuk şeklindedir. Yüzeyi dikey sıralı renkli mermerlerle kaplanmıştır. Nişi örten kavsara yarım kubbe olup, içerişi nişin yüzeyinin aksine yatay sıralı iki renkli taş sıraları kullanılmıştır. Kavsara dıştan kemerle sonlanmakta ve kemeri oluşturan şerit, üstten dolanarak köşelikleri de sınırlamaktadır. Mihrabtaki tek süsleme nişin üst kısmındaki palmet sırasındır.

Yapının güzel ve estetik kısımlarına üst terasın ortasındaki havuzun zemin süslemelerini de eklemek gerekmektedir. Dikdörtgen biçimdeki pano siyah, beyaz ve kırmızı mermerle, koyu zemin açık renk çizgilerle geometrik bir kompozisyona dönüşmüştür. Kompozisyon açık ve kapalı çizgi sistemi ile oluşturulmuş olup, sonsuzluk prensibine renklerin kontrastlığı eklenince güzel bir süsleme ortaya çıkmıştır. Kompozisyonun başarısı, geometrik biçimlerin tekrar, uyum, ritim ve karmaşıklık gibi tevhidi estetiğin prensipleriyle yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Harem-i Şerif içerisinde mimarisi ve taş süslemeleri ile dikkat çeken en güzel su yapılarından biri olan **Kayıtbay Sebili**, Memlûklü mimarisinin geç dönem yapılarından biridir. Bu zarif sebil, siyasi bir çalkantı ve ekonomik düşüşün ardından saltanatı yeniden kuran Memluk Sultanı el-Eşref Kaytbay tarafından inşa edilmiştir. Onun saltanatı aynı zamanda, mimarlığın abidevîlikten ziyade, zarafet ve uyum ile karakterize edildiği, yeniden canlanma zamanına denk gelmektedir.²⁶

Sebül, Harem-i Şerif'in batı meydanında, Eşrefiyye Medresesinin yakınında yer almaktadır. Tamamen taştan yapılmış, kübik biçimdeki uzun ve zarif gövdesi, dört köşe sütuncesi ile

hareketlendirilmiştir. Kare planlı, tek üniteli mekân kubbe ile örtülmüştür. (4.60x4.80x7.65m). Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş yer yer iki renkli taş kullanılmıştır. Gövdenin dört köşesine yerleştirilen sütunceler, silindirik gövdeli, alt kaideleri kum saati, başlıkları ise, iki sıra mukarnaslı düzenlenmiştir. Batı köşelerdekiyle doğudakiler farklı gövde süslemelerine sahiptir. Yapının doğu cephesine kapı, diğer üç cepheye pencere gibi açıklıklar bırakılmıştır. Kapının üst kısmında ve diğer cephelerde çift sıralı düğüm motifli silme dolanmaktadır. Cephe-lerin en üst kesiminde celi sülüs hatlı yazılara yer verilmiştir. Sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe, Memlûklü üslubunda yoğun bitkisel bezemelidir.

Mescid-i Aksa Kayıtbay Sebili

Mescid-i Aksa Kayıtbay Sebili Batı Görünüşü

Yapının içerisine dört yönden sivri kemerler yerleştirilmiştir. Bu kemerlerin köşelikleri bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Kemerlerde iki renkli taş kullanımı söz konusudur. Kemerin dış kısmını dolanan ince şerit köşelikleri de çerçevelemektedir. Kubbeye

geçişler tamamıyla mukarnas dizileri ile oluşturulmuştur. Geçiş kısmının dört yönüne birer küçük pencere açılmış, bunların çevresi ve mukarnas yuvalarının içleri bitkisel bezemeli yapılmıştır. Bir silmeyle geçiş sağlanan kubbenin içerisi sadedir.

²⁶ Walls, "Ottoman Restorations to the Sabil and to the Madrasa", 85-88; Uğurluel, Arzın Kapısı Kudüs, 158.

Mescid-i Aksa Kayıtbay Sebili İç Mekan

Kudüs eski kent içerisindeki sokak aralarında ve küçük meydanlarda Osmanlı döneminde çeşmeler inşa edilmiştir. Bunların büyük çoğunluğunu Kanuni Sultan Süleyman yaptırmıştır. Bunların çoğu günümüzde ayakta-
dır. Bunlardan birisi **Silsile Çeşmesi**

olup, Harem'in batı tarafında yer alan Silsile kapısının hemen çıkışında kent içerisinde yer almaktadır. Üzerindeki üç satırlık kitabesinden Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1537 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.²⁷

Kudüs Silsile Çeşmesi

Arkası duvara yaslanmış çeşmenin cephesi, dikdörtgen görünümlü olarak düz oluk ve kaval silmelerle çevrelenmiştir. Köşelerine zarif, ortası düğüm motifli dilimli sütunceler yerleştirilmiş çeşme nişi, yanlardan ikişer sıra mu-

karnaslara oturan sivri kemerle örtülmüştür. Sivri kemer cephesi zikzak formu ve düz silmeler grubuyla dışa taşırılarak belirginleştirilmiştir. Kemerin köşeliklerine bitkisel, üst ortasına gülbezek şeklinde süsleme yapılmıştır.

²⁷ Tanman, *Osmanlı Döneminde Kudüs*, 527.

Kudüs Silsile Çeşmesi Kemerli ve Alınlığı

Çeşmenin alınlık kısmına devşirme olarak, yekpare iri bir rozet yerleştirilmiş olup, bunun alt üç dilimi kesilmiştir. Bu rozetin dairesel iç kısmı ile kenarları bitkisel bezemelidir. Çeşme nişi yüzeyinin üst kısmına üç satırlık celi sülüs inşa kitabesi, altına da çeşme aynalığı yapılmıştır. En altta yüzeyi geometrik süslemeli taş bir yalak bulunmaktadır.

Osmanlı'nın üslubunu yansıtan bu çeşmeler, zarif yapılarıyla dikkat çekmektedir. Bir taraftan kent içerisinde hayır hizmeti görürken diğer yandan mimari özellikleriyle kent estetiğine katkı yapmaktadır.

Sonuç

İslam tarihi ve medeniyeti içerisinde Kudüs'ün anlaşılmasını sağlamak için, bu çalışma, sanat ve mimarisini bir nebze tanımlama ve değerlendirme amacıyla ele alınmıştır. Kuşkusuz Kudüs, İslam'ın ilk kiblesi olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bir de Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Miraç mucizesiyle irtibatlı belde olması, Müslümanlar nezdinde değerini kat kat arttırmaktadır. Kuran-ı Kerim'de buranın Mescid-i Aksa olarak adlandırılması; İslami bir kimlik kazanmasına vesile olmuştur. Ayrıca şehrin isminin el-Kuds veya Kuds-i Şerif olarak

değiştirilmesi, İslam'la kentin kaynaştığını ve bütünleştiğini göstermektedir.

İslam sanatı daha çok devlet oluşumları içerisinde bir anlam bulmuş, bunun ilk örnekleri Emevi Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. Özellikle yönetim merkezleri yani başkentler, dönem sanatının en iyi yansıtıldığı yerler olmuştur. Taşraya doğru genişledikçe merkezi üslubun sanat eserleri üzerindeki etkisinin azaldığı, yerel dinamiklerin öne çıktığı izlenmektedir. İslam devletleri açısından Kudüs, Emevi Dönemi haricinde başkentlerden uzak daha çok bir taşra konumundadır. Ancak kentin taşıdığı kutsiyet ve dini ehemmiyet nedeniyle, yönetim merkezlerine göre taşra pozisyonunda olmasına rağmen, her dönemde ayrı bir ihtimam ve önem gösterildiği mevcut eserler incelendiğinde açıkça anlaşılacaktır. Bu eser zenginliğini yerel üslup özellikleri ile kaynaşmış, her dönemin üslubundan izler taşıdığını mevcut sanat eserleri üzerinde görmek mümkündür. Mesela kaliteli ve renkli taş ve mermer işçiliği bunun en somut örneğidir. Kudüs'te bulunan bazı eserler, mesela Kubbetü's-sahra gibi, yapıldığı dönemden günümüze tüm İslami dönemlerin sanat özelliklerini yansıtmakta; bazıları ise sadece yapıldığı dönemin üslup özelliklerini vurgulamaktadır.

Kudüs'te İslam sanatı tanımlanırken daha çok mimari yani taşınmaz sanat eserleri üzerinden bu yapılmaya çalışılmıştır. Bunun da nedeni, buradaki taşınır mahiyetteki eserleri sergileyen müzenin her zaman açık olmaması ve inceleme olanaklarının kısıtlılığı yanında, dışarıdan yaptırılıp getirilmelerinden dolayı, doğrudan Kudüs'e ait olup olmadıklarının tartışmalı olmasından kaynaklanmaktadır. Kudüs'le ilgili İslam sanatı araştırmala-

rı çoğaldıkça bunun üzerinde de durulacaktır.

Kudüs'teki İslam sanat eserleri, taşıdıkları üslup ve estetik özellikleri ile yapıldıkları dönemin güzelliklerini açıkça ifade etmektedir. Buradaki eserlerde kullanılan malzeme ve üslup İslam kimliği ile birleşerek, sanat ve mimariyi en üst noktaya taşımıştır. Böylece tevhidin son temsilcisi olan Müslümanlar, Mekke ve Medine gibi, Kudüs'ü kutsal belde kabul ederek, şehri ihya ve inşa faaliyetleri ile önemsediklerini göstermişlerdir. Ancak bütün olarak bu faaliyetleri ele aldığımızda ihtişamdaki tevazuya uzanan bir süreç olduğunu görmekteyiz. Halife Abdülmelik, Kubbetü's-sahra'yı Tapınak Dağı üzerine Süleyman Mabdî'nin ihtişamını aratmayacak şekilde yaptırırken, Sultan Süleyman Kudüs sokaklarına tevazu göstergesi olarak, kendi adına çeşmeler yaptırmıştı.

Şüphesiz Kudüs şehri ve Mescid-i Aksa'nın tanınması ve bilinmesi; sanat ve mimari ile din arasında ilişki kurulmasını kolaylaştıracaktır. Bu İslam dini açısından da geçerli olan bir durumdur. Yani İslam medeniyetinin bıraktığı izler, Kudüs'te İslam mimari ve sanatının takip edilebilmesini sağladığı gibi, anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır. Ancak bunu bizim anlamamız biraz daha zaman alacak gibi gözükmektedir. Yeterince üzerinde düşünmediğimiz ve araştırmalarımızı sağlıklı yürütemediğimiz için, İslam coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi, Kudüs'le ilgili de sıkıntılarımız bitmeyecektir.

Kısacası Kubbetü's-sahra anlaşılmasın Mescid-i Aksa; Mescid-i Aksa anlaşılmasın Kudüs; Kudüs anlaşılmasın İslam coğrafyası anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. "Üç Dinde Kudüs". *Vakıf ve Toplum, Vakıf Medeniyeti Kudüs*, 5. (Ankara: Mayıs 2017): 16-21.
- Armstrong, Karen. *Jerusalem One City Three Faiths*. New York: Ballantine Books; 1996.
- Avcı, Casim. "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 327-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Bear, Eva, "The Mihrab in the Cave of the Dome of the Rock". *Muqarnas* 3. (Leiden:1985). 8-19.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 304-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Burckhardt, Titus. *İslam Sanatı Dil ve Anlam*. Trc. Turan Koç 2. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Can, Bırol - Gülbudak, Özgür - Gökler, Burak Muhammet. "Fusayfisâ" İslam Mimarisinde Mozaik". *Art-Sanat Dergisi*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 7 (İstanbul 2017): 71-121.
- Çam, Mevlüt, "Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudsi". *Vakıflar Dergisi* 48. (Ankara: Aralık 2017),195-202.
- Çift, Pelin-Harman Ömer Faruk. *Kudüs'ün Gizemli Tarihi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2018.
- Dündar, Abdulkadir. "Kubbetü's-Sahra". *Vakıf ve Toplum*, 5 (Mayıs 2017): 54-59.
- Dündar, Abdulkadir. "Bulunduğu Şehir İnşa Edildiği Alan, Mimarisi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü's-Sahra". *Dini, Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları. 2018.
- Eraslan, Cezmi. *Fotoğraflarla II. Abdülhamid Döneminde Kudüs İnanç-Mekan- İnsan*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2017.
- Erul, Bünyamin. "Bir Vakıf Şehri Kudüs". *Vakıf ve Toplum, Vakıf Medeniyeti Kudüs*. 5 (Mayıs 2017): 22-29.
- Erul, Bünyamin. *Kudüs ve Aksa*. 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Goldhill, Simon. *KUDÜS TAPINAĞI Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar İçin Kutsal Olan Bir Sitenin Olağandışı Tarihi*. Çev. İbrahim Şener. İstanbul: Doruk Yayınları, 2011.
- Grabar, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. Trc. Nuran Yavuz. İstanbul:Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları II*. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1996.
- Güneş, Hasan Hüseyin. *Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2017.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 323-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Hillenbrand, Robert. "Introduction: Structure, Style, and Context in the Monuments of Ottoman Jerusalem". *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*. Ed: Sylvia Auld and Robert Hillenbrand. Londra: *Altajir World of Gedik, Ahmet. Hat Sanatı Bakımından Kudüs Ve Çevresindeki Eyyübi Kitâbeleri*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.
- Kulci, Ali. "Kubbetü's-Sahra ve Türkler". *Vakıf ve Toplum* 5. (Mayıs 2017): 112-119.
- Korn, Lorenz. "Ayyubid Jerusalem in Perspective: The Context of Ayyubid Architecture in Bilad al-Sham". *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, Ed. Robert Hillenbrand and Sylvia Auld.(London:2009), 388-407.
- Korn, Lorenz, "Ayyubid Mosaics in Jerusalem". *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, Ed. Robert Hillenbrand and Sylvia Auld, (London: 2009), 377-387.
- Mert, Rabia. *Bir Kutsal Kent Olarak Kudüs*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018.
- Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29 (Kahramanmaraş:2017), 27-47.
- Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. Çev. Cem Demirkan. Ed. Dilek Yücel. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Nicault, Catherine. *Kudüs 1850-1948*. Çev. Estreya Seval Vali. İstanbul: İletişim, 2001.
- Özdemir, İbrahim Furkan. *Kudüs'ün Hazinesi "Mescitler"*. Ankara: DH Yayınları, 2019.
- Özkeçeci, İlhan. *Doğu Işığı VII.-XII. Yüzyıllarda İslam Sanatı*. İstanbul: 2006.
- Soylu, Sabri. *Sahratullah Mescid el Aksa Kudüs ve Mübarek Etrafi*. İstanbul: 2017.
- Tanman, Baha, v.dğr. "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın Sonuçları". *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. Cilt II. 25-27 Ekim 2000 Hatay, 28 Ekim 2000 İskenderun. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. Ankara 2001. 511-548, 771-801.
- Tütüncü, Mehmet. *Turkish Jerusalem (1516-1917)*. *Ottoman Inscriptions from Jerusalem and Other Palestinian Cities*. Haarlem: SOTA, 2006.
- Tütüncü, Mehmet, "Mescidi Aksada Saklı Selcuklu Kitabesi". *Yedikita*. 37 (Eylül 2011), 14-17.
- Tütüncü, Mehmet. "Kudüs ve Sultan I. Süleyman". *Düşünce ve Tarih Dergisi*. 26 (Ağustos 2016): 40-49.
- Tütüncü, Mehmet. "Kubbetü's-Sahra Yazıları". *Düşünce ve Tarih Dergisi*. 40 (Ocak 2018): 37-44.
- Uğurluel, Talha. *Arzın Kapısı Kudüs Mescid-i Aksâ*. 2. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Walls, Archie. "Ottoman Restorations to the Sabil and to the Madrasa of Qaytbay in Jerusalem. In *Muqarnas An Annual on Islamic Art and Architecture*, X. Ed. Margaret B. Sevcenko. (Leiden: E.J. Brill, 1993): 91-95, 85-97.
- Yılmaz, Ömer Faruk. *Vesikalarla ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Ze'evi, Dror. *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Osmanlı Dönemi Kudüs Genel Manzarası (IRCICA FAY 224004)

KLASİK VE MODERN TÜRK/İSLAM EDEBİYATINDA KUDÜS

Âlim KAHRAMAN*

Adının geçtiği en eski belgeler M.Ö. XIX ve XVIII. Yüzyıllara kadar iner. “Kuds”, “berekat, mübarek olmak” anlamında, ona Müslümanların verdiği isimdir. Kur’ân-ı Kerim’de Kudüs ismi geçmez. İsrâ Sûresi’nde geçen “el-Mescidü'l-Aksa” (17/1) ile Kudüs, özellikle de içinde Kubbetü’s-sahra’nın da bulunduğu “Harem-i şerif”; “el-arzül mukaddes”le (el-Maide 5/21) ise, genel olarak Kudüs’ün de içinde bulunduğu Filistin toprakları kastedilmiştir.¹

1. Klasik Şiir ve Metinlerde Kudüs

Manisalı Birrî Mehmed Dede, Divan’ında yer alan bin na’tında, İsrâ Sûresi’nin ilk ayetine bir gönderme yaparak bu ayette geçen “sübhâne'l-lezî esrâ” ifadesindeki sırrın bütün gönülleri kendinden geçireceğini belirtir:

*Sırr-ı sübhâne'l-lezî esrâ şeb-i mi'râcun
Remzidür ser-mest ider bu sır ser-â-ser dilleri²*

Kudüs’ü Müslümanlar için kutsal, mübarek kılan özellikler, geçmiş peygamberlerin yurdu ve mezarlarına mekan olması yanında, özellikle ilk kible olması ve Hz. Peygamber’in Miraç mucizesinde tuttuğu yerdir. Klasik edebiyatımızda bu anlamlar etrafında kullanılan “Kudüs” mazmunu, daha çok kaside, gazel formunda ortaya konulmuş şiirlerde ve bazı mensur eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Hayâlî Bey, bir gazelinde;

*Mekanun Mekke'dir kiblem evün Kuds
Yüzün Rûm eli zülfün mülk-i Efrenc³*

derken sevgilinin evini, aşığın yönünü sürekli döndüğü bir yer olması dolayısıyla Kudüs olarak düşünmüştür.⁴ Yine Kanuni Sultan Süleyman (Muhibbî),

* Dr., İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) / Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) İlim Heyeti, alim_kahraman@hotmail.com

¹ Ömer Faruk Harman “Kudüs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 324.

² Rasih Erkul, “Birri Mehmed Dede Divanı’nda Ayetlerden İktibaslar” MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi (Celal Bayar Üniversitesi Yayınları 2017), 15: 3, 99

³ Hayâlî Bey Divânı, Haz.: Ali Nihad Tarlan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945), 118.

⁴ Cemal Kurnaz, Hayâlî Bey Divanının Tahlili, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 152.

⁵ Muhibbî Divanı, Haz.: Coşkun Ak, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 795.

*Kaşundur Mescid-i Aksâ, yüzündür Ka'be-i ulyâ
Aceb mi zülfün olursa anun her dem siyeh-pûşî⁵*

diyerek, âşığın mihrabı (kiblesi) olan sevgilinin kaşını Mescid-i Aksa (Kudüs) mazmunuyla verir. Böylece Kudüs'ün ilk kible oluşuna bir gönderme yapar.

Miraç mucizesi etrafında oluşan edebiyat da bir hayli zengindir: "Mi'rac Türkçe eserlerde çokça işlenmiştir. Müstakil olanların dışında siyer ve mevlidlerle mu'cizât-ı nebî gibi eserlerin, Muhammediyye ve Garibnâme gibi kitapların birer bölümü de mi'raca ayrılmıştır. Ayrıca divanlarla din dışı mesnevilerde bu konuda şiirlere yer verilmesi bir gelenek halini almış, zamanla kasidelerin mi'râciyye, mesnevilerin ise mi'racnâme adıyla anıldığı zengin bir edebî tür oluşmuştur."⁶

Miraç mucizesine dahil, Kudüs'le ilgili bazı olay ve unsurlar da klasik şiirimizde yerini almıştır. Bunlardan biri, Hz. Peygamberin Kudüs'te diğer peygamberlere imam oluşu, onlara namaz kıldırışıdır. Zati şöyle söyler:

*Cümlesine muktedâ oldun o dem kim enbiyâ
Kudsde isrâ şebinde ta namaza tutdı sâf⁷*

Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi sırasında (638) sefere katılanlar arasında bulunan Bilâl-i Habeşî'den ezan okumasını istemesi ve Bilal'in Mescid-i Aksâ'da ezan okuması da şairlerce anılan durumlardan biridir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, ona çok bağlılığı bulunan Bilâl'in bir daha ezan okumaması, bu kararını Kudüs'te Hz. Ömer'in talebi üzerine bozması, Mescid-i Aksa'da okunan bu ezanı özelliikli hale getirmiştir. Fuzuli, bir beytinde Bilal'in Kudüs'te okuduğu ezanı mazmun olarak kullanmıştır:

*Halka i'lâm etmeğe din-i Muhammed tâatın
Eyledin ol mescid-i Aksâ'ya ta'yin-i Bilâl⁸*

Bu tür mazmun kullanımları yanında, Kudüs ve çevresi, manzum ve mensur eserlerde, orayı gören şair ve ediplerce konu edilmiştir. Bu kişilerin Kudüs'e seyahat sebeplerinden biri, şehrin eskiden beri hac menzilleri arasında bulunmasıdır. Aslında Kudüs, tüm hac seferlerinde menziller arasında değildir. Bazı hac yolcuları ise Kudüs'e de uğrayıp burayı ziyaret ettikten sonra yollarına devam etmişlerdir:

"Şam ve Kudüs arasında 9 menzil yer alır. Şam kervanı Kudüs'e gitmez ve bu menzillere uğramaz. Fakat Ahmed Fakih, Nâbî ve Evliya Çelebi gibi bu yolu izleyip 'Mescid-i Aksa'yı ziyaret eden hacılar vardır."⁹

Bu dokuz menzilden sekizincisi Kudüs, dokuzuncusu Halilülrahman'dır. Seyyahlar Kudüs'e varmadan şehre üç saat mesafedeki "Bî'r" ve "Çeşmeli" adlı köylerde konaklayabilmektedir. "Kudüs, etrafı bahçelerle çevrili büyük bir şehirdir. Şehrin altı kapısı, beş hamamı ve pazarı vardır. Hacıların ziyaret amacıyla geldiği 'Aksâ Camii' en önemli yerdir. Şehrin dışında 'Selva nehri', peygamberlerin mezarları gibi ziyaret edilecek yerler bulunur". Dokuzuncu menzil olan Halilürrahman'da hacılar özellikle Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret ederler: "Kudüs'e iki saat uzaklıkta, Hz. İsa'nın yakıldığı düşünülen bir kilise olan 'Beytullah' köyü vardır. Dışında Kanuni tarafından yaptırılan sarnıç ve I. Ahmed tarafından yaptırılan bir kale vardır. Halilürrahman'da bir hamam, Hz. İbrahim ve eşi, Hz. İshak ve eşi, Hz. Yusuf'un gömülü olduğu bir cami bulunur. Caminin altındaki bir mağarada Hz. İshak'ın mezarının bulunduğu inanılmaktadır."¹⁰

⁵ Mustafa İsmet Uzun, "Mi'râciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005) 30: 135.

⁷ Gencay Zavotçu, *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*, (İzmit: Umuttepe Yayınları, 2013), 508.

⁸ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 78.

⁹ Fatma Büyükkaracı Yılmaz, *Hac Menzillmelerinde Osmanlı Şehirleri*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2018), 196.

¹⁰ Yılmaz, *Hac Menzillmelerinde Osmanlı Şehirleri*, 197-198.

Adı geçen seyahat kitaplarından en eskisi *Ahmed Fakih'in Kitâbu Evsâf-ı Mesâ-cidi'sh-Şerîfe Fezâyil-i Mekke ve'l-Medine ve'l-Kuds* adlı eseridir. Eser, Hasibe Mazioğlu tarafından başına konulan bir incelemeyle beraber yayımlanmıştır. XIII. Yüzyıla ait olan bu eser, bir mesnevidir. Tamamı 390 beyittir. Mekke ve Medine'nin de anlatıldığı eserin 189-303. beyitler arası Kudüs ve çevresinin anlatımına ayrılmıştır. Ayrıca 340-390 arasında ise Kudüs'ün medhi yapılmıştır.

*'Acâyib yir imiş Kuds-i mübarek
Yaratmış anı sun'ından Tebârek*

diye başlayan şair, ilerleyen beyitlerde, diğer hacıların ayrılıp yollarına devam etmesine rağmen, kendisinin Kudüs'te iki ay kaldığını belirtir. Kubbetü's-sahra'yı anlattığı beyitlerde Ahmed Fakih, birçok ayrıntıyı tek tek sayar döker. İşte bir iki örnek:

*Sekiz katdur o kubbenin bucağı
Anun karşısındadır Tur dağı*

*Degme bir pencerede envâ-ı cam
Pencereler kamusu kırkdur tamam*

*O kubbe içi mermer taşı mermer
Bakınca heybet alur kişi derler*

*Yaşıl kızıl direkler mermer eblak
Bunun ortasıdır Sahre daşı çak*

235. beyitten itibaren Halilürrahman'ın anlatımına geçilir:

*Gelün Halilullaha varalum türbesine yüz sürelüm
Canımız kurban virelüm şeylillah yâ Halilullah*

Şair, Halilullah makamını sandukası üstündeki örtüye, başuncudaki iki şamdana, yakındaki İshak, Yakup, Yusuf Peygamberin mezarlarına kadar ayrıntılı olarak anlatır.¹¹

Evliya Çelebi'nin Kudüs'ü ziyareti ile ilgili sayfalar Seyahatname'sinin 9. cildinde bulunmaktadır. Çelebi, Hac coğrafyasının bir parçası olan Kudüs'ün Tufan'dan önce ve Tufan'dan sonra Ademoğullarının kiblesi olduğunu belirterek başlar. "Ba'dehu Hazret-i Risâlet-penâh Mekke'den Medine-i münevvereye emr-i Hak ile hicret-i şerîfleri elli bir yaşında ve 9 mâh iken vâki olmuştur. Ve 10 sene Medine-i Münevverede sâkin olup ikinci senede Cenâb-ı Bârî'den Cibrîl-i Emîn vasıtasıyla sûre-i Bakara'da "Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." âyeti nâzil olup kible Kudüs'ten Mekke'ye tahvil olundu."¹²

Seyahatname'de Kudüs'le ilgili dikkat çekici bir bölüm de Yavuz Sultan Selim'in Hicri 922'de (1516) Kudüs'ü ziyaretinin anlatıldığı kısımdır. Kendini karşılamaya çıkan "ulemâ ve süleha" tarafından şehrin anahtarları Yavuz Sultan Selim'e teslim edilir. Böylece şehrin fethin müyesser olur.. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, Evliya'nın kaydına göre; "Elhamdülillah, kible-i evvel sahibi oldum" der.¹³

¹¹ *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'sh-Şerîfe, Yayımlayan: Prof. Dr. Hasibe Mazioğlu, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları), 1974), 33-40, 42-45.*

¹² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 2 :230.*

¹³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2:230.*

1712'de tamamlanan Nabî'nin *Tuhfetül'harameyn'i* manzum ve mensur karışık yazılmış bir eserdir. Nabî Kudüs'te üç gün konaklamasına rağmen şehirle ilgili anlatımlara ayrılan sayfalar uzundur.¹⁴

XVII. Yüzyılda Hıfzî'nin yazdığı *Mir'atü'l-Kuds* (Kudüs'ün Aynası) adlı mensur eserde Kudüs'e ait bilgiler verilmekte, müellif bunu yaparken hadis ve bazı hikâyelerden de yararlanmaktadır. Hıfzî'nin Kudüs'e gitme sebebi diğerlerinden biraz farklıdır. O eğitim amaçlı olarak bu şehre gelmiştir:

"... Bilgil ki iş bu fakir ü hakîr Hıfzî-i pür-taksir bin elli bir senesi tarihinde [M. 1641] Kuds-i Muharremde mücavir olup niçe kubûr-ı enbiya vü evliya'yı ziyaret eyleyüp ve niçe ulûm-i dünyeviyeyi ve 'ulûm-i uhreviyeyi ceme ü tahsil idüp..."

Hıfzî, altmış altı varak, on iki bölüm ve yirmi altı fasıldan oluşan eserinde Kudüs'teki mekanların tasvirlerinden çok onların dinî anlamları üzerinde durmuştur. Kudüs dışında Şam, Mısır, Cudi Dağı, Fırat Nehri, Antakya, Edirne, Konstantiniyye gibi yer adları da geçen eserdeki en uzun bölüm baştaki miraç bölümüdür. Eserde Kudüs'le ilgili tarihî süreçler bir bir anlatıldıktan sonra şehrin bütün yönleriyle yüceltilmiş görülmüştür. Ayrıca Hıfzî, Kudüs hakkında Arapça çok sayıda eser olmasına rağmen Türkçe bir eser olmadığı için bu kitabı yazdığını belirtmiştir.¹⁵

1622 yılı sonlarında geldiği Kudüs'te bir yıl süreyle Kudüs Kadılığı yapan Alame Şeyhî'nin "Seyyid" ve "Şeyhî" mahlaslarını kullandığı şiirlerinin toplandığı yazma divanında, Kudüs temalı bir kaside ve iki gazel bulunmaktadır. Bunlardan birinde, Kudüs'e yağın bir karda, üzerleri beyaz bir örtüyle örtülen ağaçlar, ihrama girmiş hacılara, Kudüs-i şerif ise hacıların bulunduğu "Harem-i Ka'be"ye benzetilir:

*Harem-i Ka'beye döndü harem-i Kuds-ı şerîf
Bürünüp hâcı-sıfat her şecer anda ihrâm*¹⁶

Kar içinde beyaz örtüye bürünmüş Harem-i şerif görüntüsü

¹⁴ Menderes Coşkun, *Nabî'nin Tuhfetü'l-Harameyni*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 219-232. Nabî'nin Kudüs'le ilgili anlatımından, bir fikir vermesi için, kısa bir parça aktaralım: "Hakkâ harem-i nûr-peymâ-yı Mescid-i Aksâ bir sâha-i rûh-bahşâdur ki sekiz yüz kırk zirâ' tûli ve beş yüz yigirmi beş zirâ' arzı ferman-ı Bennâ-yı kâr-hâne-i kaderle resm-keşide-i pergâr-ı gûşe-i bâl-i Rûhü'l-emîndür. Dâire-i sūr-ı mâmure-i Kuds-i mübarekin mîkdâr-ı sülûsi saha-i sıhhat-bahşâ-yı harem-i Aksa olup sülûsân-ı âheri mesâcid ü mevâzi'-i büyüti-nâs idüğü karâr-dâde-i hendesiyan-ı diyârûdur." (Coşkun, 219).

¹⁵ Bilge Karga, "XVII. Yüzyıla Ait Bir Seyahatnâme: 'Mir'atü'l-Kuds'", *Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri 20-22 Ekim 2011*, (Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları, 2012), 137-144.

¹⁶ Mustafa Öztürk, "Türk Edebiyatında Kudüs Teması", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi Journal of Islamicje rusaleum Studies*, (Beytülmakdis Çalışmaları Vakfı Yayınları: 2017), 17:2, 48-49. Yazımın "Klasik Şiir ve Metinlerde Kudüs" bölümünü hazırlarken Mustafa Öztürk'ün bu makalesi yol gösterici oldu.

2. Yirminci Yüzyılın Başında Bazı Hatıra Kitaplarında Kudüs

Buraya kadar Kudüs'ü mazmun olarak kullanan şairler, Hac yolculuğu esnasında Kudüs'e yolu düşenlerin yazdıklarıyla oraya ilim öğrenmeye giden ve kadı olarak bulunan bir idarecinin yazdığı eserler üzerinde durmuş olduk. XIX. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başında Kudüs'te idarece ve memur olarak bulunanların yazdıkları hatıra kitapları da edebiyat kapsamına dahildir. Osmanlı Devleti'nin çözülüş ve yıkılış süreci içinde olduğunu düşünürsek, bizim için, bu döneme ait hatıralar ayrı bir anlam kazanacaktır..

Bunların içinde o bölgede asker olarak bulunan Falih Rifki'nin Zeytin-dağı adlı eseri ilk akla gelen kitaplar arasındadır. Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem, II. Meşrutiyet'in (1908) hemen öncesinde birkaç yıl Kudüs'te yöneticilik yapmıştır. Ali Ekrem'in kendi hatıraları arasında Kudüs yılları yer almaz. Ancak kızı Selma Ekrem 1930'ların başında, Amerika'da yazıp İngilizce olarak yayımladığı hatıralarında ailesinin Kudüs yıllarına önemli bir yer ayırmıştır. Selma Ekrem, Kudüs'te bulunduğu

yıllarda beş altı yaşlarında bir çocuktur. Öyle anlaşılıyor ki, o yılları yazarken babasından da yardım almıştır.¹⁷

1913 yılında gazeteci olarak Kudüs'e bir seyahat yapan, orada 3 ay kadar kalıp izlenim ve değerlendirmelerini mektuplar halinde, yayımlayan Yusuf Akçura'nın bu yazıları da sonradan kitaplaştırılmıştır. Yine 1913 yılında Suriye ve Filistin'e bir seyahati olan Hüseyin Vassafl'nın bu seyahata ait hatıralarında Kudüs'le ilgili bir bölüm de bulunmaktadır.¹⁸

Her eser üzerinde ayrı ayrı duralım.

2.1. Peçeye İsyan

Selma Ekrem, Türkçe'ye Peçeye İsyan adıyla çevrilen hatıralarında, mutasarrıf olarak atanan babasıyla beraber ailecek gittikleri Kudüs'e ayrı bir bölüm ayırır. İstanbul'dan Yafa'ya deniz yoluyla ulaştıktan sonra Yafa'dan Kudüs'e dar hatlı küçük bir trenle giderler. İstasyonda yeni Mutasarrıfı karşılamaya çıkmış bir kalabalık vardır:

“Birkaç saat sonra tren Kudüs'e girdi. Akşam'ın yarı aydınlığıyla yıkanan koyu

Kudüs tren istasyonu

¹⁷ Ali Ekrem, Şaziye Berin'e yazdığı 14 Şubat 1930 tarihli mektubunda, kızı Selma Ekrem'den bahsederken onun Amerika'daki konferans ve eserlerinden söz ederek kızının bir eser yazdığını, bu eserin bir yayıncı tarafından kabul edilip bir miktar avans bile ödendiğini belirtir. Sözü edilen eser Türkçe'ye Peçeye İsyan adıyla çevrilen Selma Ekrem'in hatıralarıdır (İstanbul 1998). Ancak kızının Amerika'daki bu başarıları arkasında babası Ali Ekrem vardır: “Kızcağzımın muvaffakiyetlerinde bir; belki de birinci âmîl olduğumu niçin inkâr edeyim? Lâkin bu kolay bir iş midir? Bak Selma'ya kâmun-i evvelin [Aralık 1929] on beşinden bu güne kadar ne yazılar gönderdim: Türkiye'de Evlenme (Nikâhlar; düğünler-vesaire) 65 [sayfa], İstanbul'da Rama zan Geceleri 57, Bir Ders (Novel) 17, Deli Sultan İbrahim 28, Hikâyeler (Tarih-i Kadîmden) 52, Hazret-i Muhammed 75, Harem-i Sultan 58, Ailemiz (Ecdadımız ve büyük babamız hakkında malûmat birinci kısım 50” (Esra Sazyek, Şaziye Berin'e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır; (Ankara: Hece Yayınları, 2019), 368-369.

¹⁸ Mehmet Teyfik Biren de Kudüs'te yönetici olarak bulunanlardan biri. Eşi ressam Naciye Neyyal'le beraber. Her ikisinin hatıraları da yayımlandı. 1890'lar sonundaki Kudüs'ten sayfalar açıyorlar önümüze. İdareciler daha çok siyasi ve idari konuları öne alırken hanımların yazdıklarında aile içi bir perspektif de giriyor işin içine. Dikkat çekici insanî tablolar çıkmış ortaya. (Teyfik ve Naciye Biren'in hatıralarından beni haberdar eden Muhammed Murtaza Özören'e teşekkür ederim).

mor tepelerin umutsuzca sarmaladığı evlerle dolu bir kent. Perona büyük bir kalabalık birikmişti. Düzgün bir sıra halinde askerler, bütün ağırbaşlı halleriyle memurlar, üniformaları içindeki yabancı misyon temsilcileri ve bir rahip heyeti perona dizilmişti. Bu rahipler mor elbiseleri ve ipekleri içinde saygın adamlardı. Epeyi uzakta bir kalabalık birbirini dürtekleyerek bizi seyretmekteydi. (...) Arabalara binip taş bir yapı olana hükümet konağına gittik.”¹⁹

İlk günlerin yorgunluğu ve yabancılığıyla İstanbul hayatına alışkın olan Ali Ekrem’in eşi, İstanbul’dan sonra Kudüs’te karamsarlığa kapılır. Baba ise başta Hristiyan cemaatler arasındaki nefret ve kıskançlık olmak üzere birçok problemleri olan bu şehirde uzlaştırıcı rolünü yerine getirirken bir hayli meşguldür. Hatıralarda şehirle ilgili ilk belirlemeler, Kudüs’ün, üç büyük dinin üzerinde hak iddia ettiği şehir olması yanında bir pislik ve toz kenti olmasıdır.

Kudüs’te, her biri kendi dinî varlığını öne çıkarmak, şehirde daha fazla üstünlük sağlamak isteyen Hristiyan kiliselerine mensup cemaatler vardır. Bu cemaatlerden biri de Rus Ortadokslarıdır. Selma Ekrem’in ailesi, önünde bir saat kulesiyle güzel bahçeleri de bulunan ve Moskofya denilen bu cemaate ait büyük binaya yakın bir yerde oturmaktadır:

“Kudüs Rusları burada yaşıyor ve Rus hacıları da gruplar halinde buraya geliyorlardı. Sabahtan akşama kadar onların gelişlerini görebiliyordum. Şafak vakti şarkı söylediklerini duyuyorduk. Erkekler ve kadınlar birlikte dokunaklı güzel Rus ilahileri söylüyorlardı.”²⁰

İlk problem bu Rus hacılardan biri tarafından çıkarılır. Gecenin geç vakitlerinde Beytullahim’e girmiş ve bir vecd halinde kendini Hz. İsa’nın doğduğu kabul edilen yere, zemine çakılmış olan altın yıldızın üzerine atmıştır. Uzun süre üzerine kapandığı yerden kalkmaz. Kalktıktan sonra da kalabalığa karışıp gider. Güvenlikten sorumlu Osmanlı askerleri adamin durumunda kuşkulunıp yıldızla yaklaştıklarında bir parçasının

çıkarılıp alındığını görürler. Bu, Kudüs’te, Hristiyan cemaatler arasında bir savaş çıkmasına, kan dökülmesine ve ölümlere sebebiyet verebilecek bir olaydır. Mutasarrıf Bey (Ali Ekrem) önce Rus konsolosuna gider. Tüm Kudüs’te o hacı aranır. Sonunda bulunup getirilir. Fakat aforoz tehdidinde rağmen suçlamaları inkar eder. Sonunda Rus Konsolosunun tehdit ve korkutmalarıyla cesareti kırılır ve aldığı parçayı geri vermek zorunda kalır. Kitapta buna benzer başka olaylar da anlatılır.

Kitapta, Selma Ekrem’in bir paskalya gecesi, törenleri görmek için Hristiyan kalabalıklar içindeyken duyup etkilendiği ezan sesini anlattığı satırlar da dikkat çekicidir:

“Derken bu taşkın sesler arasında önce belli belirsiz, başka bir dünyadan geliyormuşçasına gür bir ses yükseldi. ‘Allahuekber, Allahuekber.’ Bu ses beni dibe çeken bir girdaba benzeyen çılgınlıktan çekip çıkardı. Kafamı kaldırdım ve küçük bir camiin gökyüzüne özlemle uzanan ince minaresini gördüm. İşlemeli şerefesinde, ellerini başına koymuş, inananları ibadete çağırın koyu gıysili müezzini gördüm. Artık sesi gökyüzüne daha da güçle yükseliyordu. ‘Allahuekber, Allahuekber.’”²¹

2.2. Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi

Yusuf Akçura, Orenburg’da çıkmakta olan Vakit gazetesi adına, 1913 yılı Mart-Temmuz ayları içinde gerçekleştirdiği Filistin seyahati izlenimlerini, bu gazetede, mektuplar halinde, Tatarca olarak, 20 Nisan-17 Ekim 1913 tarihleri arasında yayımlamıştır.²²

Akçura, bu yazıları, dinî inanç ve duyarlılıkları yanında Kazanlı ve İstanbullu kimliğini, orada bir gazeteci olarak bulunduğunu unutmadan, düşünce ve bilim adamı²³ dikkati ve titizliğini de kullanarak, yazmıştır.

Yazar, yola çıktığı geminin bir Fransız kumpanyasına ait olmasından başlayarak okuyucunun gözünü açmaya

¹⁹ Selma Ekrem [Bolayır], *Peçeye İsyan, Çeviren: Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Anahtar Kitapları Yayınevi, 1998), 64-65.*

²⁰ Selma Ekrem, *Peçeye İsyan, 72.*

²¹ Selma Ekrem, *Peçeye İsyan, 90.*

²² Bu yazılar önce İsmail Türkoğlu tarafından (*Suriye ve Filistin Mektupları, İstanbul 2016*), sonra bazı ilavelerle Ömer Hakan Özalp tarafından (*İstanbul 2019*), Türkiye Türkçesine çevrilerek kitap olarak yayımlanmıştır. Biz Ömer Hakan Özalp tarafından hazırlanan yayımı esas aldık.

²³ Akçura, *Paris te, 1899 da girdiği, Ecole Libre des Sciences Politiques te okumuştur.*

çalışır. Fransızların Suriye’de yüz yıldan beri Türkiye’nin varisi olmaya hazırlan-
dığına, her onbeş günde bir, bir Fransız
gemisinin İstanbul’dan Beyrut’a seferi
bulunmasına dikkatimizi çeker. Rus,
Avusturya ve İngiltere de bu bölgeye va-
puru işletmektedir. Buna karşılık bir Türk
vapuru ise ancak iki-üç ayda bir sefer
gerçekleştirebilmektedir. O da Balkan
Savaşı öncesine kadar! Artık o imkan da
ortadan kalkmıştır. Yani “bu çok önem-
li vilayetleri payitahta bağlayan, İstan-
bul postasını ve dolayısıyla hükümetin
emirlerini bu vilayetlere götürenler ya-
bancılardır.”²⁴

Yusuf Akçura da, Selma Ekrem gibi,
Yafa’ya göre altı-yedi yüz metra daha
yüksekte bulunan Kudüs’e trenle ulaşır:

“Tren, bu dağların eteğinde, vadilerin
yamacından büyük bir yılan gibi kıvrıla-
rak habire çıkmakta idi. Bazan bir dağın
başında, kızılımtırak kül renkli taş yığın-
ları daha fazla girintili çıkıntılı görün-
mekteydi; ki burası bir köy olmalıydı...
Bazan bir başkasının başında, yine aynı
taş yığıntıları arasında beyaz bir kubbe
parlayarak görünmekteydi; bu da eski
peygamberlerden birinin; Şem’un, Elya-
sa, Zülkifl.. aleyhimü’s-selamların kabri
oluyordu... Dağlık alana girdiğimizden
beri yolda çok az insanla karşılaşıyoruz;
ağaç falan da yok... Hayat, sönmüş yanık
taşa kesilip bitmiş dersiniz...”²⁵

Kudüs kalesinin içi için “tam bir şark
şehri” belirlemesini yapıyor yazar. Dar,
kalabalık, pis ve çıplaktır cadde. “Öylesi-
ne kalabalık, öylesine kalabalık ki birile-
rine çarpmadan yürümenin imkanı yok.
Yarı açık yüzünü mavi boya ile süsleyip
burnuna hizma takan Bedevi kadını,
eşek, un çuvalı, geniş cübbeli molla,
deve, uzun büyük bir tepsiye küçük
yuvarlak sarı ekmekler dizip başında
taşıyan Arap çocuğu... tamamı bir yere
toplanıp, birbirlerini itip kakarak, bağırıp
çağırarak o darlık ve pislikte akıp duru-
yorlardı.”²⁶

Yazar “Otel dö Frans”a yerleşir. Ote-
lin çevresi kendi memleketi gibidir. Çün-
kü burası Rus caddesidir. Otelin kapısın-

dan çıkar çıkmaz kendini sanki gemiden
Kazan’ın büyük rıhtımına çıkmış gibi
hisseder. Koca, kararmış fıçılarda hiyar
turşusu, üzerinde Rus harfleri bulunan
kutularda kurutulmuş balık, Rusyaya
has kara ekmek satan dükkanlar vardır.
Bu caddede Rusça’dan başka dil işitil-
memekte, Rus parasından başka para
görülmemektedir.²⁷

Akçura, oradaki kutsal mekanları bir
bir ziyaret eder. Hacer-i Muallak’ı ziya-
retten sonra başını Kubbetü’s-sahra’nın
tavanı, duvarları, kemerleri, sütunla-
rına çevirir. Bundan daha mükemmel
bir mabet görmediği sonucuna varır.
Atina’daki Partenon, İstanbul’daki Aya-
sofya gelir aklına, “Partenon’un sade
asaleti, Ayasofya’nın muazzam haşmeti,
Kubbetü’s-sahra’nın gizemli güzelliğinin
yanında gölgede kalır.”

Mescid-i Aksa ile ilgili de şu tespitleri
yapar:

“Mescid-i Aksa, Kubbetü’s-sahra’nın
iki-üç kat büyüklüğünde, dikdörtgen
şeklinde (müstatili) ve içi sadece bir ca-
midir. Kalın, kısa ve ağır sütunlar, bu
dikdörtgen yapıyı, kible doğrultusunda
üçte ayırmaktadır. (...) Kubbetü’s-sah-
ra’yı tutmasa da canlı, güzel, sevimli ve
ruhanî. Pencereleere çeşitli vitraylar ko-
nulmak suretiyle, beyaz camların soğuk
parıltısı hafifletilmiş; duvarların üstüne
ve kemerlerin arasına koyu yeşil ve altın
mozayikler işlenip loş bir aydınlık ver-
dirilmiş... Tam Sahratullah’ın üstündeki
gibi derin ve gizimli bir kubbe, bu mu-
kaddes mekanın üstünü örtmektedir.
Minberi Miladî XII. Yüzyıl ahşap İslam
ustalığının en mükemmel eserlerinden
sayılmaktadır...”²⁸

Orada kıldığı bir cuma namazını an-
latır. Dinlediği hutbeyi çok beğenir.

Akçura, geçmiş peygambelerin izin-
de Zeytindağı’na da çıkar. Arapların
“Cebelüt-Tur”dedikleri bu dağ denizden
790 metre yüksekte bulunan Kudüs-i
Şerife göre biraz daha yüksektir (818
m.). Bu en yüksek noktadan görünen
manzara içe işleyicidir:

²⁴ Yusuf Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, Haz.: Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2019), 30.

²⁵ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 169.

²⁶ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 268.

²⁷ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 178.

²⁸ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 194, 196

"Ayaklar altında Kedron/Kidron ırmağı, Yosafat/Yehoşafat vadisi.. Onun bir tarafında, oldukça büyük kale duvarı üstüne oturtulmuş Harem-i Şerif meydanı; meydandaki firuze renkli Kubbetü's-Sahra, geniş Mescid-i Aksa, irili ufaklı kubbeler, çepeçevre dolanan zeytin ve çınar ağaçları; siyah, kalın mum gibi uzayıp duran serviler... Bu görkemli meydan, uzaktan, adeta çok kıymetli bir oyuncak gibi görünmekteydi;"²⁹

Kitapta, Yahudilerin amaç ve faaliyetleri hakkında dikkat çekici tespitler var. Bu konuda G. Maspero'nun bir kitabından da yararlanan yazar, oradan şu satırları aktarıyor: "Yahudilerin toprak zaptı, asla hızlı ve keskin hareketlerle olmamış; yavaş yavaş ve parça parça gerçekleşmiştir. Yahudi göçmenler, memlekete çoban grupları ya da yol kesen çeteler halinde girmiş, adım adım ilerleyebilmişlerdir. Çok zaman geçip sayıları çoğaldıktan sonra, toprağın eski sahiplerini kovmaya yahut hakimiyetleri altına almaya koyuldular."³⁰

Yusuf Akçura, Suriye Fatihî, İslam komutanlarından Halid bin Velid'in soyundan Ruhi el-Halidi ile de görüşür orada. İstanbul'dan tanıdığı Ruhi el-Halidi Kudüslü âlimlerden öğrendiği Arabî ve dinî ilimlerin üstüne İstanbul'da da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiştir. Onunla Kudüs ve Filistin'in meseleleri üstünde sohbet imkanı bulur. Yusuf Akçura'nın 1913 yılında yaptığı bu seyahatinde yerinde tespitlerinden biri de bölgedeki Osmanlı bürokrasisin ve memurların durumudur. Onları sert bir şekilde eleştirir yazar, çoğunun "uyuşuk, bilgisiz, iktidarsız, idealsiz, ahmak, sefih ve sarhoş" olduğunu belirtir. Kendilerini burada sürgün, mahpus olarak görmekte, bir an önce İstanbul veya İzmir'e dönmenin hesaplarını yapmaktadırlar. İşin daha da kötüsü, bazı idarecilerin siyonist yahudilerle iş tutmasıdır:

"Buna rağmen siyonist yahudiler, mutasarrıf beyle paşaların, sarı sarı altınlar karşılığındaki yardımları sayesinde toprak ağalarından da, köylülerden de hayli arazi koparmışlar. Kamil Paşa kabinesinde Dahiliye nazırlığı yapan

bir beyefendinin Kudüs Mutasarrıflığı zamanında, siyonistlere simsarlık yapmaktan birkaç ay içinde dört yüz bin ruble kadar para biriktirdiğinin belgeli/ mevsuk olduğu burada pek çok kimse tarafından dile getirilmektedir. El-Uhde-tü 'ale'r-râvî (sorumluluk söyleyene aittir/günahı söyleyenin boynuna!)." ³¹

2.3. Hicaz Hatırası (Suriye ve Filistin'de cevelânım)

Yusuf Akçura'yla aynı yıl içinde, ondan altı ay kadar sonra, yine trenle, birkaç gün kalacağı Kudüs'e gelen Hüseyin Vassaf da bu gelişî kendine has üslubuyla şöyle anlatır:

"Alesseher trene râkiben Kudüs'e âzim oldum. Miralay Hafız Bey beraberimde idi. Yollar pek hoş idi. Portakal bahçelerinin arasından geçiyorduk. Esnâ-yı râhta süri ile çıplak merkepler gördüm. Trenden korkarak saharalara kaçıyorlardı. Kudüs halkının kıyafetleri şu resimde meşhûddur. Uzaktan Kudüs sûru göründü. Bir mahal-i mübareğe gidilmekte olduğu kalbimdeki in'ikâsât ile malûm oluyordu.

Güzel bir istasyona geldik. İkinci yakın idi; indik. Vapurda arkadaşlık ettiğimiz Kudüs kadısı Rizeli Nuri Efendi tahmin üzerine istasyona uşağını yollamış. Tarifi ile bizi buldu, sordu. Cevâbı muvafık alınca, 'Buyurunuz, sizi götüreceğim' dedi."³²

Hüseyin Vassafa ait bu satırlar, aktardığımız diğer hatıralardan bazı farklılıklar içeriyor. Öncelikle Hüseyin Vassafın anlatımında güzel görmeye ayarlanmış bir göz dikkat çekiyor. Göz öyle gördüğü gibi, kalb de mübarek bir mahalle gelinmekte olduğundan "in'ikâsât" (aksetmeler, yansımalar) ile haberdar ediliyor. Yine bu satırlardan anlaşılacağı gibi, Hüseyin Vassafı diğerlerinden ayıran bir özellik de seyahat yazılarını oralardan temin ettiği döneme ait kartpostallarla, fotoğraflarla iç içe anlatmasıdır. Kudüs kadısı Rizeli Nuri Efendi'nin misafiri olan müellif, ertesi günü hemen ziyaret yerlerine gider:

²⁹ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 292.

³⁰ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 209.

³¹ Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, 325. Bu mutasarrıfın kimliği hakkında ki tabii yayıma hazırlayan Ömer Hakan Özalp şu notu düşmüştür: "Burada kastedilen, 1906'da Kudüs Mutasarrıfı gında ve 1912-1913'te Dahiliye nazırlığında bulunmuş olan Ekrem ve Cemal Reşit Rey kardeşlerin babası Ahmed Reşid Bey'dir."

³² Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011), s. 346.

"Harem-i Şerif geniştir. Burada en mühim iki yerdir. Biri Sahratullah diğeri Mescid-i Aksâ'dır. Bu sayfada ikinci ve üçüncü resimlerdeki kubbeler Sahratullah'ın olduğu mahall-i mübârektir.

Zinette küre-i arzda bir misâli dahi bulunmayan bir câ-yi akdestir. Malum olduğu üzere Nebiy-i Ekrem Rasûl-i muhterem salla'llâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin Leyle-i Mî'râcda Kudûs-i şerifte kadem-zen oldukları câ-yi akdes olup buraya 'Beyt-i Mukaddes', Beyt-i Makdis', 'Sahratullah', 'Harem-i şerîf' derler. Hîn-i urûcda sert bir kaya üzerine mübarek kadem-i saadetleri temâs eden mahallerde resm-i kadem-i enverleri tecessüm eylemiştir. Bunun üzerine Hazret-i Ömer binâ-yı hâzırın esâsını yaptı."³³

Daha sonra Kamame Kilisesi'ni de gezen Hüseyin Vassaf, burasının anahtarıyla ilgili şu dikkat çekici bilgileri verir:

"Kilise pek kadîmdir. İçerisi mozayık mermerler, tavanı Ayasofya gibi altın ile müzeyyendir. Hristiyan mezâhibinde kilisenin anahtarları bende olacak diye güvüldü çıkmış, bî-teraf olarak müslümanda dursuna karar verilmiş. İçerisi zînetten numûne-nümâ-yi hayrettir."³⁴

2.4. Zeytin Dağı

Falih Rıfki, Zeytindağı üstünde, geniş bir çamlık içinde yer alan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Dördüncü Ordu karargahı olarak kullanılan Alman misafirhanesi binasından bahseder hatıralarında. "Banyolu odalarına bakarsanız bir Alman oteline, kiliseli parçasına yaklaşsanız bir manastıra, başörtülü ve hastalarından haber götürür gibi dolaşan şivesterleri ile bir kliniğe de benzer" dediği bu bina için "Acaba buna bir 'Hacılar Hanı' diyebilir miyiz?" diye sorar. Yazar, burada, ordu kumandanı Cemal Paşa'nın huzuruna çıktığı günü de anlatır:

"Tertemiz, ezici ve büyük bir Alman yapısı! Herkes subay ve nefer, ayağının ucuna basıyor ve ara sıra geniş koridorlardan, yatakodalarına ve sofraya bakan

şivesterler geçiyor."

İşte Cemal Paşa'nın odası:

"Büyük bir oda: Solda Şeria nehri ve Lut gölü, sağda Kudûs şehri, önde Moskofya denilen Rus yapı ve bahçeleri var. Cemal Paşa, Şeria'ya bakan pencere ile Moskofya'ya bakan pencerenin üçgeni arasında, arkası bize dönük, kâğıt imzalamakla meşgul."³⁵

Falih Rıfki, kendi konumunu da şu şekilde belirler:

"Zeytindağı'nın tepesindeyim. Lut denizine ve Gerek dağlarına bakıyorum. Daha ötede, Kızıldeniz'in bütün sol kıyısı, Hicaz ve Yemen var. Başımı çevirdiğim zaman Kamame'nin kubbesi gözüme çarpıyor. Burası Filistin'dir. Daha aşağıda Lübnan var; Suriye var; bir yandan Süveyş Kanalına, öbür yandan Basra Körfezine kadar çöller, şehirler ve hepsinin üstünde bizim bayrağımız! Ben bu büyük imparatorluğun çocuğuyum."³⁶

Falih Rıfki, hatıraları yazdığı dönemdeki Kudûs'ün durumunu anlatırken, bu topraklarda sadece bir "jandarma" olduğumuzu, Kamame kilisesinin anahtarını taşıyan müslümanın durumuyla ilgili bir benzetme yaparak açıklar

"Kamame kilisesinin Hristiyan milletler arasında bölünmüş olduğunu bilirsiniz. İçerisinin her parçası ve kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtar pay edememişlerdir. Anahtar bir hocada dururu. Bütün bu kıtalarda biz işte bu hocanın görevini yapıyoruz. Ticaret, kültür, çiftçilik, endüstri, binalar, her şey Arapların veya başka devletlerin.. Yalnız jandarma bizim idi; jandarma bile değil, jandarmasının esvabı."³⁷

İstanbul'a dönen yazar, oraları ve orada kalan ve vatani müdafaa eden Türk askerlerini hatırlar. Kudûs'ün düşüşünü ise "Karargah'ın içinde: 'Kudûs düştü!' sözü ölüm haberi gibi yayıldı. Daha şimdiden Beyrut'a, Şam'a, Haleb'e gözyaşlarımızı hazırlamak lazımdır."³⁸

³³ Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, 348.

³⁴ Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, 354.

³⁵ Falih Rıfka Atay, *Zeytin Dağı*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 3-4.

³⁶ Falih Rıfka Atay, *Zeytin Dağı*, 36.

³⁷ Falih Rıfka Atay, *Zeytin Dağı*, 37.

³⁸ Falih Rıfka Atay, *Zeytin Dağı*, 112

Yazar, Yahudi'yle Arapların durumunu karşılaştıran şu satırları da yazmıştır:

“Yafa’dan Kudüs’e kadar Yahudi Filistin’i birkaç defa dolaştım. Filistin’in yeni kasabaları ve köyleri Yahudi eseridir. Bu yeni değil, yepyeni bir Filistin’dir. Köylerinde akşamları smokin giyen İngiliz yahudisi muhtarlık eder. Kırmızı yanaklı Alman yahudi kızları dilijanlar üstünde şarkı söyleyerek bağdan köye döner. Müslüman Araplar ise, bu efendilerin hizmetindedirler. Üzümü Arap gündelikçi sıkar ve şarabını semiz Yahudi içer.”³⁹

3. Son Dönem Edebiyatında Kudüs

Kudüs’ün Osmanlı toprağı olmaktan çıkışı (1917) Müslümanlar için, son yüzyılın en büyük olaylarında biridir. İkinci bir gelişme ise 1948’de İsrail devletinin kuruluşuyla gerçekleşir. Bunların acısı, sürekli kanayan bir yara acısı halinde hâlâ devam eder. Savaşlar, katliamlar, zulümler hiç dinmez. Bu yeni pozisyon içinde, bir Kudüs duyarlılığının gelişmesinden bahsedebiliyorsak, Türk şiiri bunu Sezai Karakoç’a borçludur. 1969’da Mescid-i Aksa’nın siyonistlerce yakılması üzerine, Diriliş dergisinde “Ey Yahudi!” isimli şiirini yayımlar:

*Nihayet Mescid-i Aksa’yı da yaktın ey Yahudi! ...
Asırlardır insanlığın ruhunu yaktığın gibi ey Yahudi! ...*

dizeleriyle başlayan bu şiir, o sıralar aktüel bir konu olan Amerikalı astronotların aya çıkma olayını, metafizik bir “yükseliş” olan Hz. Peygamberin Mirâcıyla, Mirâcın ilişkili olduğu Kudüs şehriyle biraraya getirmekte, zanla hakikatin birbiri karşısındaki durumunu ortaya koyarak ayırtırmaktadır. Böylece insanlığa yepyeni bir perspektif sunmaktadır:

*Aya çıkarak göğe çıktığını sandın ey Yahudi! ...
Göğe çıktığına inanır inanmaz
Büyük Peygamberin göğe çıktığı yeri yaktın ey Yahudi! ...
Mescid-i Aksa’yı yaktın ey Yahudi! ...
Daha doğrusu yaktığını sandın ey Yahudi! ...
Senin yaktığın gökteki Mescid-i Aksa’nın ancak gölgesidir ey
Yahudi! ...
Senin yaktığın Mescid-i Aksa’nın ruhu değil
Taş, toprak ve ağaçtan işaretidir ey Yahudi! ...
(...)*

Sezai Karakoç’ta Kudüs; Mekke, Medine, Bağdat, Şam ve İstanbul gibi büyük medeniyet şehirlerinden biridir. Şiirleriyle bir bütünlük oluşturan tarihî perspektifli düşünce yazılarında, günlük yazılarında, söz bu medeniyet şehirlerine uğrar sık sık. Bir başka şiirinde, metafizik boyutlu düşünüşün yeni ifadelenişlerine tanık oluruz. Şair, Kudüs şehrini “Gökte yapıp yere indirilen şehir” olarak niteler:

*Ve Kudüs şehri. Gökte yapıp yere indirilen şehir.
Tanrı şehri ve bütün insanlığın şehri.
Altında bir krater saklayan şehir
Kalbime bir ağırlık gibi çöküyor şimdi
Ne diyor ne diyor Kudüs bana şimdi
Hani Şam’dan bir şamdan getirecektin
Dikecektin Süleyman Peygamberin kabrine
Ruhları aydınlatan bir lamba
İfriti döndürecek insana:
Söndürecek canavarın gözlerini
İfriti döndürecek insana⁴⁰*

³⁹ Falih Rıfka Atay, *Zeytin Dağı*, 69.

⁴⁰ Sezai Karakoç, *Gün Doğmadan*, (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2000), 627.

Türk edebiyatında doğan yeni İslamî duyarlılık, 1960 sonrasında, en geniş ifade-sini, Sezai Karakoç'un "Diriliş" kavramında bulur. Bu kavrayıcı ve kapsayıcı perspektif ve duyarlıktan güç alan bir edebiyat kuşa-ğı doğar. Kendi orijinalitesine sahip başka isimleri de çıkarır bu kuşak. Cahit Zari-foğlu birçok şiirinde İslam Coğrafyasında dolaşır:

*Farzet körsün olabilir
Elele tut
Taş al ve at
Kâfiri bulur
Hani ceylanların
Hani cihat marşın
Bir yumruk harbinden nasıl kaçtın
En arka safta bile kalmadın
Cengi attın dünyaya daldın⁴¹*

dizelerinde olduğu gibi, uyarıcı bir dil kullanır.

Kudüs özelinde düşünürsek Karakoç ayarında, aynı güçte başka bir ışığı oldu-ğu söylenemez de Nuri Pakdil'in Ede-biyat dergisi etrafında kurmaya çalıştığı Ortadoğu ve Afrika duyarlılığını anmamız lazım. Pakdil, adı geçen dergide yazan ya-zarlara birer Ortadoğulu adı vermek gibi şık bazı çıkışlarıyla dikkati çeker. Fransızca aracılığıyla modern Arap şiir ve hikayesin-den yaptığı çeviriler de aynı bağlama da-hildir. Bu konuda gösterdiği duyarlılık, bir şair olmadığı halde, Pakdil'i, müstear isim-le Kudüs bilincini yükseltici manzumeler yazmaya kadar vardırır. Başta Mehmet Akif İnan ve Arif Ay olmak üzere Mescid-i Aksa ve Kudüs temalı şiirler, değiniler yer yer çıkar karşımıza.⁴² Akif İnan'ın, 1979'da yayımlanan ünlü şiirinden;

*Mescid-i Aksa'yı gördüm düşümde
Götür Müslümana selam diyordu
Dayanamıyorum bu ayrılığa
Kucaklasın beni İslâm diyordu*

dörtlülüyle Arif Ay'ın

*Ben Kudüs
Bana çok kapıdan girilir
Bir de aşk kapısından
O kapı kalp kapısı
O kapı gök kapısı
Mescid-i Aksa
İlk ve son durak
Bende yükseldi Burak
dizelerini de buraya kaydedelim.⁴³*

Sonuç

On üçüncü yüzyıldan günümüze ka-dar Türk/İslam edebiyatının yansıttığı Kudüs duyarlılığı ana hatlarıyla belirlemiş olduk. Kudüs'ün İslam idaresinde bu-lunduğu uzun dönemde, daha çok şiirin yüklendiği algı, temelde, bu toprakların geçmiş peygamberlerin yurdu olması, İslamın ilk kiblesi olması ve Hz. Peygam-berin Miracına mekan olması etrafında bir dil örmüştür. Osmanlı'nın son döne-mindeki hatıralar, bölge üzerindeki iktidar kavgasının gittikçe su yüzüne çıkışına ta-nıklık etmektedir. Bölgede bulunan idare-ci ve memurların, genel çözümlü paralel olarak, bir yığınlık psikolojisi içinde oldu-ğu görülmektedir. Elinden geleni yapan-lar yanında, bulunduğu mevkii suistimal edenler, bireysel çıkarları için kullananla-rın olduğu da anlaşılıyor. Tüm bunların ötesinde, şehrin manevî atmosferinin ruhlarda uyandırdığı iç titremelerini tespit eden satırlar da az değildir.

Kudüs'ün düşmesinden sonra ve özel-likle bölgede İsrail devletinin kurulmasının ardından yaşanan zulüm ve acılar edebî eserlerde ilk plana geçer. Bu dönemde Sezai Karakoç yüksek bir duyarlılık içeren, medeniyet perspektifli, acıyla karışmış metafizik boyutlu bir uyarı şiirinin kapısını aralar.

⁴¹ Cahit Zarifoğlu, *Şiirler*, (İstanbul: Beyan Yayınları 2000), 383-385.

⁴² Burada Türkçe'ye de çevrilen şiirleriyle Nizar Kabbani, Mahmut Derviş ve Adonis gibi coğrafyanın başka köşelerinden yükselen sesleri de hatırlamak gerekir. Nizar Kabbani'nin *Ey Kudüs, ey şehrim/ Ey Kudüs, ey sevgilim/ Yarn, yarn çiçek açacak limon/ Sevinecek yeşil simbüller ve zeytin/ Gözler gülecek/ Geri dönecek göçmen güvercinler/ Tertemiz yuvasına/ Ve geri dönecek çocuklar oynamaya/ Buluşacak babalarla oğullar/ Ey memleketim/ Ey barış ve bereket şehri dizelerini anmakla yetinelim.*

⁴³ Kudüs duyarlılığı taşıyan isimler arasında Osman Sarı, Necat Çavuş, Hüseyin Atlansoy, Metin Önal Mengişiçoğlu, Mustafa Miyasoğlu, Cahil Yeşilyurt, İlhami Çiçek, Ahmet Mercan, Ali Göçer, Yasin Doğru, Recep Garip, Şeref Akbaba, Mustafa Yüreklî, Cevat Akkanat, Mürsel Sönmez, Seyfettin Ünlü, Kemal Sayar, Mücahit Koca ve Özcan Ünlü gibi isimler sayılabilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Fakih, *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi 'ş-Şerife*, Yayımlayan: Prof. Dr. Hasibe Mazioğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.
- Akçura, Yusuf. *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*. Haz.: Ömer Hakan Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2019.
- Atay, Falih Rifki. *Zeytin Dağı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- [Bolayır], Selma Ekrem. *Peçeye İsyan*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Anahar Kitapları Yayınevi, 1998.
- Coşkun, Menderes. *Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyni*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Harman, Ömer. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 324. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hayâlî Bey Dîvânı. Haz. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945.
- Hüseyin Vassaf. *Hicaz Hâturası*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011.
- Karakoç, Sezai. *Gün Doğmadan*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2000.
- Karga, Bilge. "XVII. Yüzyıla Ait Bir Seyahatnâme: 'Mir'âtü'l-Kuds". *Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri 20-22 Ekim 2011*. Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Kurnaz, Cemal. *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Muhibbî Divanı. Haz.: Coşkun Ak. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Onay, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Öztürk, Mustafa. "Türk Edebiyatında Kudüs Teması", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi Journal of Islamicjerusalem Studies*. (Beytülmakdis Çalışmaları Vakfı Yayınları: 2017), 17:2, 48-49.
- Sazyek, Esra. *Şaziye Berin'e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır*. Ankara: Hece Yayınları, 2019.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Mi'râciyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 135. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yılmaz, Fatma Büyükkarcı. *Hac Menzilelerinde Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2018.- Zavotçu, Gencay. *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. İzmit: Umuttepe Yayınları, 2013.
- Zarifioğlu, Cahit. *Şiirler*. İstanbul: Beyan Yayınları 2000.

SEYAHATNAMELERDE KUDÜS

Selim TEZCAN*

Giriş

Kudüs, dinî, tarihî ve kültürel önemi dolayısıyla her dönemde dört bir diyardan gelen seyyah ve hacıların uğrağı olmuştur. Bu durum Osmanlı döneminde de sürmüştür. Evliya Çelebi (ö. 1682), en-Nablusî (ö. 1731), el-Lukaymî (ö. 1730), İbn Osman el-Miknâsî (ö. 1799) gibi Müslüman seyyahların yanı sıra Avrupa'dan da birçok ziyaretçi gelmiştir. 19. yüzyıl başından itibaren "Batının Filistin'i yeniden keşfetmesi"yle¹ beraber Avrupa ve Amerika'nın her yerinden, aralarında Chateaubriand, Lamartine ve Mark Twain gibi ünlü yazarların da bulunduğu çok sayıda seyyah Kudüs'e akın etmiştir. Dolayısıyla, bu yüzyılda ve öncesinde şehri ziyaret eden Batılıların ilgi odağı, öncelikle kendi dinleriyle ilişkili mabet ve mekânlar olmuştur. Ancak biz bu bölümde çalışmanın kapsamı uyarınca bir yandan Osmanlı döneminin başından itibaren şehre gelen Doğulu ve Batılı seyyahların kendi zamanlarının Kudüs'ü hakkındaki; genel görünümünden evleri ve sokaklarına, insanlarından yiyecek ve içeceklerine uzanan gözlemlerine, diğer yandan da Mescid-i Aksa ve içindeki camiler başta olmak üzere İslam dönemi eserlerine ilişkin izlenimlerine eğileceğiz.

Genel İç ve Dış Görünüm

Kudüs'e ilk defa yaklaşan seyyahlar, şehrin uzaktan en güzel görünümünün doğudan, Zeytin Dağı'ndan olduğu hemfikirlerdir. İsviçreli tarihçi Philip Schaff, "Kudüs ilk ve son defa Zeytin Dağı'ndan görülmelidir. O manzara asla unutulamaz." der.² Faslı diplomat İbn Osman el-Miknâsî'ye göre de Zeytin Dağı'ndan Kudüs son derece görkemli ve güzel bir manzara arz eder.³ İngiliz seyyah Edward Daniel Clarke Zeytin Dağı tarafından ilk defa yaklaşırken Kudüs güneş ışığında tahayyüle sığmaz bir görkemle pırıldayan kubbeler, kuleler ve saraylarla dolu, heybetli ve ihtişamlı bir metropol kılığıyla karşısına çıkar.⁴ Fransız şair ve yazar Alphonse de Lamartine de Zeytin Dağı'ndan baktığında gördüğü, "ışık ve renkleriyle göz alıcı bir şehir"dir; yazar tek taşı eksilmemiş surlardan, beyaz revaklı mavi cepheli Kubbet'üs-sahra'dan, "güneş ışınlarının kendilerine çarparak ışıktan bir buhur gibi geri yansıdığı binlerce ışıltılı kubbe"den, art arda gelen yazların cephelerini altın sarısına büründürdüğü evlerden söz eder.⁵

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. selim.tezcan@asbu.edu.tr

¹ Naomi Shepherd, *The Zealous Intruders: The Western Rediscovery of Palestine* (San Fransisco: Harper & Row, 1987), 11-43.

² Philip Schaff, *Through Bible lands: notes of travel in Egypt, the desert, and Palestine* (New York: American Tract Society, 1878), 234.

³ Abdülhâdi et-Tâzî (Ed.), *el-Kuds ve'l-Halil fi rihâlâti'l-garbiyye, rihlet ibn-Usman nümuzecen* (Fes: ISESCO, 1997), 65.

⁴ Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, 4. Baskı, (Londra: T. Cadell and W. Davies, 1817), 4/289-90.

⁵ Alphonse de Lamartine, *De Lamartine's visit to the Holy Land, or recollections of the East*, Çev. Thomas Phipson, (Londra: George Virtue, 1847), 1/313-14.

Zeytin Dağı'ndan Kudüs manzarası (Lamartine, *De Lamartine's visit to the Holy Land*, 2/314-15.)

Kapılardan geçen ziyaretçilerin pek çoğu ise şehrin uzaktan güzel manzarasını seyrettikten sonra içinde yürürken duydukları hayal kırıklığını dile getirirler. 19. yüzyıl başlarında Kudüs'e gelen İngiliz seyyah William Rae Wilson, şehir uzaktan son derece etkileyici bir görünüme sahip olduğu halde içine girdiklerinde eski ihtişamından geriye kalan tek şeyin ıssız harabeler, dar sokaklar ve birkaç heykel kalıntısı olduğunu görerek hayal kırıklığına uğradıklarını söyler.⁶ 1870'lerde gelen Schaff da şehrin tepeler içindeki eşsiz konumundan büyülenmesine karşın içinin perişanlığından, halkının fakr-ü-sefaletinden dolayı sarsılmıştır.⁷ Onlardan çok daha sonra, 20. yüzyıl başında şehre gelen İngiliz yazar John Wardle dahi kubbeleri ve minaresiyle şehrin güzel manzarasını seyrettikten sonra içine girince büyük bir hayal kırıklığına

uğrar; çok geçmeden dar, yokuş, taşlı, top- rak sokaklarda, yükselen toz bulutlarının arasında kaybolduğunu farkeder.⁸ Ancak Kudüs'e ilkin 1830'larda gelen Amerikalı Kitap-ı Mukaddes uzmanı Edward Robinson farklı görüştedir; kendisinden önceki seyyahların anlatımına dayanarak evleri perişan, sokakları pis, halkı sefil bir durumda bulmayı beklerken beklentilerinin aksine ilk izlenimleri olumlu olmuş, daha sonra da bu izlenimlerin doğruluğundan şüphelenmek için bir neden görememiştir. Binaları İskenderiye, İzmir ve hatta İstanbul'dakilerden daha iyi yapılmış, sokakları da daha temiz bulur; ona göre Kudüs bu açılarından yalnız Kahire'den sonra gelmektedir. Sokakları dolduran halkın da kanaatince Doğu'nun başka herhangi bir şehrinde görülenden geri kalır yanı yoktur.⁹

Zeytin Dağı'ndan Kudüs manzarası (Wedewer, *Eine Reise*, 43).

⁶ William Rae Wilson, *Travels in Egypt and the Holy Land*, 2. Baskı, (Londra: Longman, 1824), 111-12.

⁷ Schaff, *Through Bible lands*, 233.

⁸ John Wardle, *A tour to Palestine and Egypt and back* (Nottingham: H. B. Saxton, 1907), 105. Benzer bir gözlem için bkz. Chateaubriand, *Travels in Greece, Palestine*, 2/180.

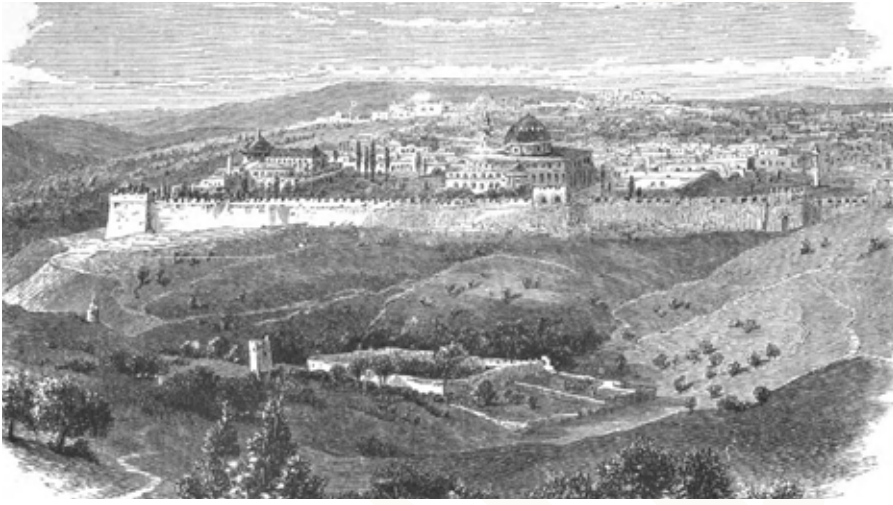
⁹ Edward Robinson v.dğr. *Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Years 1838 & 1852*, 2. Baskı, (Londra: John Murray, 1856), 1/222-23.

Atmosfer

Şehir hakkındaki izlenimlerini aktaran seyyahların üzerinde birleştiği konulardan birisi, hüzünlü atmosferidir. İrlandalı yazar Richard Robert Madden'a göre, Kudüs'ü ziyaret eden her yabancı şehirde hüzünlü bir ihtişam havası olduğunu teslim edecektir.¹⁰ Wilson da bir zamanların muhteşem şehrinde şimdi kasvet ve hüznün hüküm sürdüğü görüşündedir.¹¹ Keza İtalyan misyoner Eugene Vétromile de her şeyde bir hüzün ve acı ifadesi bulmuştur. Kudüs'te bulunduğu tüm süre

boyunca hangi milletten olursa olsun kimsenin yüzünde bir gülümseme görmemiştir. Ona göre şehirde insanı neşelendirecek bir şeye rastlamak zordur; her şey takvayı, dünyadan elini eteğini çekmeyi, derin düşüncelere dalmayı telkin ediyor gibidir.¹² İtalyan asker Emilio Dandolo'ya göre de Kudüs'ün genel karakteri hüzdür ve bu şehirde yaşamak ancak tefekkürden tüm besinini alabilen coşkun ruhların harcıdır. Kendisi gibi bu sıfat-ı kemalden mahrum olanlar için ise kutsal şehri ziyaret etmek huzurdan çok keder ve tasa getirmektedir.¹³

Zeytin Dağı'ndan Kudüs manzarası (Philip Schaff, *Through Bible lands: notes of travel in Egypt, the desert, and Palestine* (New York: American Tract Society, 1878), 232-33).

Kudüs'ün seyyahların dikkatini çeken başka bir özelliği ise ıssızlığı ve sessizliğidir. Şehre 1830'larda gelen Lamartine, kenti bu bakımdan bir "hayalet şehir"e benzetir. Dışarıdan gençlik ve yaşayla ışıltılar görünse de yakından bakıldığında bunun bir yanılsamadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. On binlerce nüfusa sahip şehrin caddeleri ve meydanlarından tek bir ses bile yükselmemektedir. Keza surların kapılarında da aynı sessizlik ve ıssızlık hüküm sürmektedir; bütün gün girip çıkan kimseye rastlamamıştır. Bunun tek sebebinin de veba olamayacağı kanısındadır.¹⁴ Yine şehre ilk kez 1830'larda gelen Robinson da şehir içi ve çevresindeki yürüyüşleri

sırasında rastladığı insanların azlığını çarpıcı bulmuştur. Çarşı, Kudüs'ün hayat işaretleri gösteren tek yeridir; ancak burada, merkezde bile yehrin nabızı neredeyse fark edilemeyecek kadar hafif atmaktadır; belli bir hareketin olduğu birkaç ana cadde dışındaki sokaklar, merkezden daha uzak kısımlar ise soğuk ve cansızdır; oralarda tek bir insana rastlamadan bütün gün yürümek mümkündür.¹⁵ Dandolo da ne insan kalabalığının uğultusunu, ne de dükkânların gürültüsünü duymuştur; çarşıda bile anlaması güç bir sessizlik hüküm sürmektedir. Onca sakinini nerede gizlediği meçhul bu şehre bakarken kalbi sıkışmıştır.¹⁶

¹⁰ Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine in 1824, 1825, 1826, and 1827* (Londra: Henry Colburn, 1829), 2/324.

¹¹ Wilson, *Travels*, 27.

¹² Eugene Vétromile, *Travels in Europe, Egypt, Arabia Petraea, Palestine and Syria*, (New York: D. & J. Sadlier & Co., 1871), *Travels*, 2/246.

¹³ Emilio Dandolo, *Viaggio in Egitto, nel Sudan, in Siria ed in Palestina (1850-1851)*, (Milan: Carlo Turati, 1854), 385-86.

¹⁴ Lamartine, *De Lamartine's visit*, 1/314-15.

¹⁵ Edward Robinson, *Travels in Palestine and Syria* (Londra: Henry Colburn, 1837), 1/116-17; Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 1/245.

¹⁶ Dandolo, *Viaggio*, 385-86.

Ancak kimi seyyahlar, bu ıssızlık ve sessizliğin, şehrin kutsi atmosferini pekiştirdiği kanısındadırlar. Madden, Kudüs sokaklarında gözlediği, başka hiçbir yerde tanık olmadığı ölüm sessizliğinin, şehre bir kutsallık havası verdiği ve ona ruh kattığı kanısındadır.¹⁷ Rus devlet adamı Avraam Sergeyeviç Norov da Paskalya zamanı Hristiyan mahallelerinin canlı ve kalabalık olması müstesna, Kudüs'ün genel olarak sarsıcı bir sessizlik ve ıssızlığa gömülmüş olduğunu kaydeder ve şehrin bu halinde açıklanması güç ama her hâlükârda huzur verici bir kutsallık bulur.¹⁸

1852'de şehre tekrar gelen Robinson, 1830'lardan beri bu bakımlardan önemli bir değişim gerçekleştiğine tanık olmuştur. Genel ilerleme işaretlerinin her yerde göze çarptığını kaydeder. Artan Batı nüfuzuyla birlikte yeni okul ve hastaneler açılmış, okulların da katkısıyla ziraatta ilerlemeler kaydedilmiş, dolaşımdaki para artmış, Filistin'in yerli halkı da benzer kalkınma gayretleri içine girmiştir. Filistin'de ilk Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyeti sırasında (1831-1840) gerçekleşen ve Osmanlı idaresinde devam eden reformların da katkıda bulunduğu tüm bu gelişmelerden dolayı, Robinson sokaklarda daha fazla faaliyet, hareket halinde daha çok insan, daha çok koşuşturma ve alışveriş gözlemlemiştir.¹⁹

Sokaklar ve Evler

Kudüs sokakları birçok seyyahın dikkatini çekmiştir. Şehre 1830'larda gelen Norov, yan sokaklar taş toprak iken ana sokakların birbiriyle farklı seviyede iri taşlarla kaplı olduklarını görmüştür; bu nedenle sadece atlar değil yayaalar için de yürümesi zordurlar.²⁰

Aynı iri taşlardan, iki yüz yıl önce gelen Evliya Çelebi de bahseder: "Gale Pazarı'ndan ta Kumame [Kiyamet Kilisesi] duvarına bitişik Hazret-i Ömer Mescidi kapısına kadar kilim büyüklüğünde iri taşlarla döşenmiş bir yoldur. Hazret-i Süleymanın devleri yaptı, derler." Ancak o, bu dönemde şehrin bü-

tün sokaklarının tamamen beyaz cilâli taş ile kaplı olduğu iddiasındadır.²¹ Sokakların darlığı da sıkça vurgulanır. 19. yüzyılın ikinci yarısında şehri ziyaret eden Amerikalı yazar Mark Twain, kedilerin karşılıklı bir damdan diğerine kolaylıkla atlayabildiğini görmüştür; bu kadar dar olan sokaklar, arabaların girmesine de müsait değildirler. Ayrıca kavislerinden dolayı hep yürüyen kişinin yüz metre kadar ötesinde sona eriyormuş gibi görünürler.²² Robinson da sokaklarının darlığının yanı sıra çoğunun üstünün tonozlarla kapalı olmasının, mimarinin ağır üslubuyla birleştiğinde şehre oldukça kasvetli bir görünüm verdiğini gözlemler.²³ Elbette bu üstü kapalı sokaklar, aslında insanların yazın sıcağın, kışın yağışlı havalardan korumak içindir. Buna karşılık sokaklardan daha olumlu bir izlenim edinen seyyahlar da vardır. Clarke, Kudüs sokaklarını Levant'taki tüm diğer şehirlerin sokakları gibi dar olsalar da hepsinden daha temiz bulmuştur.²⁴ İngiliz yazar James Kean de dolambaçlı ve pek çoğu çıkmaz olan Kudüs sokakları ilk bakışta umutsuzca karışık bir labirent gibi gözükseler de aslında kendine has bir düzene sahip olduklarına işaret eder: Beş ana aksın her biri şehrin farklı bölümlerini birbirinden ayıran beş vadiyi takip etmektedir ve bunları referans alan bir kişi, asla yönünü şaşırıp kaybolmayacaktır.²⁵

Kudüs evlerinin bir arada arz ettiği genel görünüm ve mimarileri hakkında seyyahlar birbirine benzer gözlemlerde bulunurlar. Norov, Ağıtlar kitabında geçen "Kudüs tek bir bina halinde birleşmiş bir şehir olarak inşa edilmiştir" dizesine gönderme yaparak bunun o zamanlarda olduğu gibi kendi gününde de şehrin yapısını mükemmel bir şekilde tarif ettiğini belirtir. Çünkü Kudüs'teki evlerin hemen hepsi kemerli geçitler, abbaralar ile birbirlerine bağlıdır ve sokakların bir kısmı da bunların altından geçer. Hepsinin aynı güzel renge sahip olmaları da tek bir kütle halinde kaynaşmış görünmelerine katkıda bulunmaktadır.

¹⁷ Madden, *Travels*, 2/324.

¹⁸ Avraam Sergeyeviç Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye v 1835 godu*, (St. Petersburg: y.y., 1854), *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 348-49.

¹⁹ Robinson v.dğr. *Biblical researches in Palestine*, 3/161-62.

²⁰ Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 350.

²¹ Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 2/525.

²² Mark Twain, *The Innocents Abroad, or the New Pilgrims' Progress*, (Hartford, Connecticut: American Publishing Company, 1871), 558-59.

²³ Robinson, *Travels in Palestine*, 1/115.

²⁴ Clarke, *Travels in various countries*, 4/375-76.

²⁵ James Kean, *Among the Holy Places: A Pilgrimage through Palestine*, 5. Baskı, (Londra: T. Fisher Unwin, 1895), 29-30.

²⁶ Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 349-50.

Yalnız Kubbetü's-sahra ile Kıyamet Kilisesi'nin kubbeleri bu kütlede ayrılır. Norov Kudüs evlerini kaba bir mimariye sahip, taş veya kerpiçten yapılmış, çatı yerine teras ve kubbeler ile örtülü binalar olarak tasvir eder.²⁶ Twain de yukarıdan bakıldığında evlerin birbirlerine yakınlığından dolayı hiçbir sokağın gözükmeyeceğini ve beraberce şehre katı tek bir kütle görünümü verdiklerini gözlemler. Ancak onun dikkatini özellikle evlerin kubbeleri çekmiştir: Her evin düz çatısının üzerinde bir ile yarım düzine arasında beyaz sıvalı, basık ve geniş kubbe vardır. Bu da şehre sayısız küçük kubbe ile yumru yumru, kendine has bir görünüm kazandırmaktadır. Yazara göre, Kudüs dünyada İstanbul dışında manzarası en kubbeli şehirdir.²⁷ Robinson, bu kubbelerin salt süs amaçlı olmayıp ahşabın yokluğunda düz çatıyı desteklemeye yaradığını, ayrıca üstlerinde buldukları odalara da daha yüksek, ferah bir tavan sağladıklarını açıklar.²⁸ Tarifine göre evler kaba kesimli iri taşlardan, çoğunlukla iki katı geçmeyecek şekilde inşa edilmiştir. Pencereleri avluya baktığı ve sokaktan yalnız dış duvarları ile kapıları gözüktüğü için onları

kalelere benzetir.²⁹ Bu tabii İslam konut mimarisinin başat özelliklerinden biridir; mahremiyet kaygısından dolayı pencereler sokağa ve diğer evlere değil orta avluya açılmaktadır.

Seyyahlar Kudüs'te harabe halinde bulunan evlerin çokluğuna da dikkat çekerler. 19. yüzyılın başlarında Kudüs'e gelen Wilson, çoğu binanın ihmal edilmiş perişan bir harabe durumunda olduğunu, taşlarının surları onarmak gibi işlerde kullanıldığını görmüştür. Tüm bu harap evler restore ve iskân edilse şehrin nüfusu çok daha fazla olacaktır.³⁰ Yüzyılın ortasında şehri ziyaret eden Dandolo da halen ayakta duran meskûn evler arasında her adımda boş ve yıkık evlere rastlandığını, bunların molozlarının yollara taşıldığını gözlemler.³¹ Ancak aynı dönemde Kudüs'e tekrar gelen Robinson, eski evleri yıkıp yerlerine yenilerini inşa etmeye yönelik hummalı bir faaliyetin başladığına da tanık olmuş ve şehri bu bakımdan New York'a benzetmiştir. Hatta bu yıl Kudüs'te yıkılıp yeniden yapıldığını gördüğü ev sayısı, bir önceki sene Hollanda'nın toplam altı şehrinde gördüklerinden fazladır.³²

Kudüs sokaklarından manzara (Hermann Wedewer, *Eine Reise nach dem Orient* (Regensburg: Druck und Verlag von Georg Joseph Manz, 1877), kapak sayfasının karşısı).

²⁶ Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 349-50.

²⁷ Twain, *Innocents abroad*, 558.

²⁸ Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 1/223.

²⁹ Robinson, *Travels in Palestine*, 1/116.

³⁰ Wilson, *Travels*, 126-27.

³¹ Dandolo, *Viaggio*, 410.

³² Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 3/161-62.

İnsanlar

19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'e gelen Mark Twain, kent halkını oluşturan gruplar içinde Müslümanları, Yahudileri, Rumları, Latinleri, Ermenileri, Süryanileri, Kiptileri, Arnavutları, Rum Ortodoksları ve Protestanları sayar. Bu toplulukların her birinin kendi içindeki ince ayrımlar ve konuştukları diller ise sayılamayacak kadar çoktur. Sanki Kudüs'te yaşayanlar arasında "dünyanın tüm ırkları, renkleri ve dilleri temsil ediliyormuş" gibidir.³³ Kudüslülerin genel karakteri hakkında ise Müslüman ve Batılı seyyahlar ilk bakışta farklı izlenimlere sahip görünürler. Evliya Çelebi şehrin sakinlerini, "Havasının hoşluğundan halkının yüz renkleri kırmızıdır. Gayet garip dostu, zevk ehli, tarikat ve hâl ehli adamları var. Fukarası alaca abâ, çuka ferace ve beyaz sof, zengini samur, elvan çuka ve helâf sof giyerler. Kadınları gayet edeplidir, altın ve gümüş takke giyip üstlerine beyaz car bürünürler ve ayaklarına hep çizme giyip gezerler" sözleriyle tasvir eder.³⁴ Sonraki yüzyıl şehri ziyaret eden İbn Osman el-Miknâsî de Kudüs halkını neşeli ve güler yüzlü, güzel ahlak sahibi, Evliya Çelebi'nin de dediği gibi gurbettekiler ile yarenlik ve sohbet eğilimli kimseler olarak betimler; hele bu kişi ilim ehlinde ise daha da yakın bir alaka göstermektedirler.³⁵ Buna karşılık Batı'dan gelen seyyahlardan Fransız filozof ve şarkiyatçı Constantin-François Volney, Kudüs halkının şehirdeki kutsal mekânlara karşı sergilediği saygıdan yola çıkarak dünyada daha mütebedeyin bir topluluk olmadığı kanısına varılırsa hataya düşüleceğini ileri sürer. Ona göre bu saygı, "Suriye ve Filistin'deki en süfli halk" namını hak etmelerine engel olmamıştır.³⁶ Evliya Çelebi ile aynı zamanlar Kudüs'e gelen iki İngiliz hacı ise bundan da ileri giderek "dünyada mevcut olup da bu Kutsal Toprakların sakinlerinin işlemediği bir kötülük yoktur" der, tevazu ve erdemden nasiplerinin olmadığını iddia ederler.³⁷

Kudüs halkı konusundaki bu gibi menfi görüşler, yerinde yapılmış gözlemlerin sonucu olmaktan ziyade Batılı yazarların Kudüs'e egemen Müs-

lüman halka karşı önyargılarından kaynaklanıyor gibi gözükür; çünkü yerel halkla birebir ilişkilerinden farklı izlenimler edinen Batılı seyyahlar da az değildir. Bunlardan biri, 18. yüzyılın başlarında Kudüs'e uğrayan Fransız diplomat Laurent d'Arvieux, üzerinde yerel kıyafetlerle, Arapça konuşarak kendi başına pazarlarda dolaşır, dükkanlara girer çıkarken Kudüslüler bu ziyaretlerini daima nezaketle karşılamışlar, kendisini oturmaya davet edip kahve ve tütün ikramında bulunmuşlardır: "Ne bu şehirde, ne Türkiye'nin diğer tüm yerlerinde başıma en ufak bir nahoş olay gelmedi; dürüst ve tamamıyla kibar hal ve tavırlarını ancak sitayişle anabilirim" der.³⁸ Öte yandan, d'Arvieux gibi yerel kıyafetlerle dolaşmayanların kimi dönemlerde hayli farklı bir muameleye maruz kaldığı da anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın başlarında şehre gelen İngiliz yazar Thomas Robert Jolliffe, sokaklarda Avrupalı kostümüyle boy göstermenin güvenli olmadığını, çünkü insanın yüksek sesle her türlü ağır hakarete uğradığını, ahali tarafından takip edilip çocuklar tarafından taşlandığını belirtir. Ona göre Napoleon önderliğindeki Fransız işgali (1799), Filistinli Müslüman halkın Batıdan gelenlere karşı tutumunda keskin bir kırılmaya yol açmıştır. Yalnız Fransızların Akka kuşatması sırasında İngiliz kaptanı Sidney Smith'in donanmasıyla yaptığı savunmadan dolayı İngilizlere belli bir saygı gösterilmektedir; Jolliffe de İngiliz avcı kostümüyle dışarı çıktığında hiçbir tepkiyle karşılaşmamıştır.³⁹ Ancak bu dönemde İngilizlerin de her zaman tepkiden masun kalmadığı, aynı sıralar Kudüs'ü ziyaret eden Wilson'ın başına gelenlerden anlaşılmaktadır. İngiliz kostümüyle dolaşırken St. Stephen Kapısı (Aslanlı Kapı, Bâbü'l-Esbât) yakınlarında taşlanınca canını kaldığı manastıra zor atar; keşişler kendisine yerli ahali Avrupa tarzı giysilerden nefret ettiği için benzer olaylardan korunmanın tek yolunun yerel kıyafetlere bürünmek olduğunu söylerler. Öyle de yapar ve rahat eder. Açıklamasına göre Müslümanlar Doğulu gibi giyinmiş Batılı Hristiyanları tanımakta güçlük çekmeseler de kendi giyim adetlerine uyulmasını bir komplanın olarak algılamakta, böyle yapan Batılılara saygı göstermektedirler.⁴⁰

³³ Twain, *Innocents abroad*, 559.

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 2/ 533.

³⁵ *et-Tâzi, el-Kuds ve'l-Halil*, 80.

³⁶ Constantin-François Volney, *Travels through Syria and Egypt in the Years, 1783, 1784, and 1785* (Londra: G. G. J. and J. Robinson, 2. Baskı, 1788), 2/304.

³⁷ Nathaniel Crouch (mistear: Richard Burton), *Two journeys to Jerusalem* (Londra: yy., 1759), *Two journeys to Jerusalem*, 67.

³⁸ Laurent d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux*, 2. Baskı, (Paris: Charles-Jean Baptiste Delespine, 1735), 116-17.

³⁹ Thomas Robert Jolliffe, *Lettres sur la Palestine, la Syrie et l'Égypte, ou Voyage en Galilée et en Judée, fait dans l'année 1817*, Çev. Aubert de 39Vity, (Paris: Picard-Dubois, 1820), 104-5.

⁴⁰ Wilson, *Travels*, 123

Wilson ve Jolliffe'in karşılaştığı, muhtemelen kanlı Fransız işgalinin anılarının henüz taze olmasından kaynaklı bu tutumdan; yirmi sene kadar sonra şehre gelen seyyahlar söz etmez. Robinson şehirde çeşitli ölçümler yaparken kimse şüphelenip sorular sormaya kalkmamış, en fazla bir iki kişi duraklayıp baktıktan sonra yoluna devam etmiştir. Hâlbuki New York veya Londra'da aynı işi yapsalar başlarına hemen bir kalabalık toplanacaktır.⁴¹ İngiliz romancı ve çizir William Ma-

kepeace Thackeray da sur içi halkının tüm Avrupalılara karşı müsamaha ve hatta nezaket gösterdiğini gözlemlemiştir. Şehirde gördüğü manzaraların eskizlerini çizerken çevredekiler güler yüzle bakıp işine katiyen karışmamışlar, hatta birkaçı portrelerini çizmelerine de izin vermiş ve sonucu görünce nazik jestlerle memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Ancak sur dışından gelenlerde benzer bir nezakete pek rastlamamıştır.⁴²

Kudüslü bir adam ve çocuk portresi (William Makepeace Thackeray (müstear: Michael Angelo Titmarsh), Notes of a journey from Cornhill to Grand Cairo, by way of Lisbon, Athens, Constantinople, and Jerusalem (Londra: Chapman and Hall, 1846), 229).

Bu dönemde Kudüs'e uğrayan seyyahlar, halk dışında yönetici tabaka mensuplarının nezaket ve karakterinden de olumlu bir dille söz ederler. Robinson, 1838'daki ziyaretini anlatırken gerek şehir içinde gerek de kırsalda rastladığı asker ve subayların hali tavrının son derece medenice olduğunu belirtmeden geçmez.⁴³ Ayrıca Amerikalı bir rahip olan ev sahibi Mr. Lanneau, ikamet ettiği Müslüman mahallesinde müftü de dâhil olmak üzere şehrin ileri gelenlerinden bazıları ile komşudur ve bunlar sıklıkla ziyarete geldiği, karşılıklı nezakete dayalı bir ilişki özenle sürdürüldüğü için Robinson kendileriyle tanışmak imkânını

da bulmuştur. Müftüyü altmış yetmiş yaşlarında, uzun beyaz sakalı düzgün bir şekilde kırılmış, zeki gözlerle sahip, son derece canlı bir kişi olarak betimler. Müftü ekibiyle bilimsel araştırmaları için ihtiyaç duyacakları her türlü yardımı vadetmekte gecikmez; Robinson onun bu ilgisinde samimi olduğu izlenimindedir.⁴⁴ Kean de Mescid-i Aksa'nın kapılarından birinin yakınındaki mahkemeye (Tenkiziyye Medresesi) uğradığında, o günkü davaları görüp bitirmiş olan iki genç kadı kendisini selamlar, oturması için buyur eder, karşılıklı gözlemlerini paylaşırlar; Kean'e zeki ve işinin ehli insanlar gibi görünmüşlerdir.⁴⁵

⁴¹ Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 1/246

⁴² William Makepeace Thackeray (müstear: Michael Angelo Titmarsh), *Notes of a journey from Cornhill to Grand Cairo, by way of Lisbon, Athens, Constantinople, and Jerusalem* (Londra: Chapman and Hall, 1846), 228-30.

⁴³ Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 1/245.

⁴⁴ Robinson v.dğr: *Biblical researches in Palestine*, 1/246-47.

⁴⁵ Kean, *Among the holy places*, 51.

Seyyahlar Kudüslülerin dinî hoşgörüsünden de övgüyle bahsederler. Elemlî Yol (*Via Dolorosa*) üzerindeki çeşitli duraklarda dua eden hacıları anlatan Alman eğitimci ve tarihçi Hermann Wedewer, "Kudüs'te Hristiyan hacıların, bağınaz oldukları gerekçesiyle o kadar yerilen Müslümanlar tarafından şiddetli hakaretlere uğramadan sokacağın ortasında diz çöküp dua edebil-

mesine çok hayret ettim" der ve ekler: "Anavatanımızın Hristiyanlarca meskûn pek çok şehrinde böyle bir şey muhtemelen imkânsız olurdu."⁴⁶ Benzer bir karşılaştırmayı Lamartine de yapar; Osmanlı hâkimiyetinden dolayı birçok seyyah gibi topluca "Türk" olarak andığı Müslümanların hoşgörüsünü uzun uzun metheder:

"Türkleri suçlayıp yermek için bir neden görmüyorum; cahil kimseler tarafından sahip olmakla itham edildikleri o sözde acımasız hoşgörüsüzlük yerine aşikâr olan yalnızca, diğer insanların hürmet gösterip tapındığı şeylere karşı sergiledikleri saygı ve hoşgörüdür. Müslüman, kardeşlerinin zihninde bir Tanrı fikri gördüğü her yerde, ona saygı duyar ve bu fikrin her tür dini kütsal kıldığına inanır. Müslümanlar hoşgörü sahibi tek topluluktur. Hristiyanlar kendilerine şu soruyu sorsunlar ve dürüstçe cevap versinler: Savaş, talih eseri onlara Mekke ile Kabe'yi vermiş olsaydı ne yaparlardı? Türkler Avrupa ve Asya'nın her tarafından gelerek iyi bir şekilde muhafaza edilmiş İslam anıtlarında huzur içinde ibadet edebilirler miydi?"⁴⁷

Kudüs'e 1870'lerde gelen Meksikalı yazar ve siyasetçi López Portillo y Rojas da benzeri bir şekilde Filistin'in herkesin gönlünün istediği dini benimseyip o dinin ibadetlerini yerine getirmesine izin verilen hoşgörülü bir memleket olduğunu vurgular. Yazara göre de yöredeki Müslümanların tahammül edemediği tek şey, bir kişinin farklı inançlara sahip olması değil inançsızlığıyla övünmesidir; çünkü onlar için dinî konularda kuşkuculuk bir saçmalık ve kuşkucu da toplumdan dışlanması gereken bir ucubedir. Ancak bu durumun özellikle Batılı hacılar bağlamında her zaman böyle olmadığını da not eder. Eskiden hacılar pek çok vergi ve resim ödemek zorunda kalır, yöredeki dindaşları ve rahipleri de sık sık hakaret ve tacize uğrarken artık yabancılar saygı görmekte, düşman gibi değil salt denizinin ayırdığı ahbablar olarak karşılanmaktadır. Yazara göre, Batı'nın ve özellikle Rusya'nın İmparatorluk üzerinde güçlenen nüfuzuna bağladığı bu değişim; yüzyıl başının seyyahları tekrar şehre gelseler hayrete düşecekleri kadar büyük ve artık geri döndürülemez bir boyuttadır.⁴⁸ Yazarın sözünü ettiği bu değişimi bir yanda Jolliffe ile Wilson'ın, diğer yanda Robinson ile Thackeray'ın Avrupa giyimli seyyahların gördüğü

muamele hakkındaki anlatımlarında da gözlemiş, ancak Napoleon işgalinin muhtemel etkilerine işaret etmiştik.

Çarşı, Zanaat ve Ticaret

Kudüs çarşısının durumu hakkında, şehri farklı zamanlarda gören seyyahlar farklı izlenimler dile getirir. 18. yüzyıl sonlarında gelen Fransız seyyah Marie-Dominique de Binos, limon ve portakal başta olmak üzere meyve sebzenin ve erzakın mebzul miktarda bulunduğunu gözlemlemiştir. Marunîler, Avrupa'dan getirdikleri muslin gibi kumaşları satmaktadırlar. Dükkânlarında ayrıca köylüler ve bedevilerin giydiği türden başlıklar ve kullandıkları uzun değnekler de bulunmaktadır.⁴⁹ Şehre bundan yirmi sene kadar sonra, Napoleon'un 1799'daki Filistin seferinin ardından 1806'da gelen Fransız yazar François-René de Chateaubriand ise Kudüs'ün ana caddesi ve en iyi mahallesi olduğunu belirttiği çarşı hakkında hayli farklı bir resim çizer. Üstünün kapalı olması, ışığı tamamen kesmekte, enfeksiyon kol gezmektedir. "Ne perişanlık! Ne ıssızlık!" diye ünlemekten kendini alamaz. Ortada kimseler yoktur. Çarşıdaki birkaç küçük, salaş dükkân sefil bir manzara arz etmekte, paşanın veya kadının

⁴⁶ Hermann Wedewer, *Eine Reise nach dem Orient*, (Regensburg: Druck und Verlag von Georg Joseph Manz, 1877), 279.

⁴⁷ Lamartine, *De Lamartine's visit*, 1/323-24.

⁴⁸ José López Portillo y Rojas, *Egipto y Palestina: apuntes de viaje* (Mexico: Imprenta de Diaz de Leon y White, 1874), 96-98, 129.

⁴⁹ Marie-Dominique de Binos, *Voyage par l'Italie en Egypte, au Mont-Liban et en Palestine ou Terre Sainte*, (Paris: Boudet, 1787), 2/328.

korkusundan bunlar da sık sık kapalı veya metruk durmaktadır.⁵⁰ Chateaubriand'dan on sene kadar sonra Kudüs'e uğrayan Clarke'ın izlenimleri de durumun Fransız yazarın zamanından bu yana pek değişmemiş olduğunu ortaya koyar. O da çarşının son derece sağlıksız ve her türlü bulaşıcı hastalıkla kaynayan bir görünüm arz ettiğine, tezgâhların boş durduğuna tanık olmuştur.⁵¹ Aynı sıralarda şehre gelen Wilson, Osmanlı yönetiminin çarşıda uyguladığı kontrollerden bahseder. Anlattığına göre paranın üzerini eksik veren bir dükkân sahibi valiye şikâyet edilince vali bu kişinin kulağının derhal dükkânının kapısına çivilenmesini emretmiş; dükkân sahibi o halde birkaç saat gelip geçen halka teşhir edilmiştir. Hileli ağırlık kullanan veya tartılmış paraları sonradan kesen dükkân sahipleri de şiddetle cezalandırılmaktadır.⁵²

19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'e gelen seyyahlar çarşı hakkında daha olumlu; kalabalık ve mükellef bir resim çizerler. 1858'de şehre gelen Kolombiyalı seyyah Rafael Duque Uribe, çarşının Kıyamet Kilisesi yönündeki girişine yaklaştıkça kalabalık artar; ana caddesine girer girmez sabun, deri, kuru meyve, süt, sebze, kömür ve yakacak odun satan çok sayıda satıcıyla karşılaşır; memleketindeki seyyar satıcılara benzettiği bu satıcıların tezgâhlarının arasından zorlukla geçer. İlerde ise tespihler, madalyonlar ve zeytin ağacı odunundan yapılmış sair çeşit eşyalar satılmaktadır.⁵³ Yine aynı sıralar şehri ziyaret eden Wedewer, çarşıda rastladığı "rengârenk hareketliliği" seyretmeye doyamaz. O da Uribe gibi Batı'da bilinen tarz dükkânların burada bulunmadığını gözlemler. Her satıcı Almanya'daki pazar ve fuarlar da olduğu gibi büfelerde veya hatta sokakta oturarak basit alet edevatıyla zanaatını icra etmekte, bir yandan da müşterileriyle ilgilenmektedir.⁵⁴

Kudüs'teki zanaat ve ticarete gelince, bu konuda en kapsamlı bilgiyi

veren seyyah Robinson'dur.⁵⁵ Şehirde az sayıda sanayi dalı olduğunu belirtir. Başta gelen üretim sektörlerinden biri sabundur. Kudüs'te uzun zamandan beri mevcut dokuz sabun üretim tesisi vardır; bu tesislerin sur dışında, kuzeydeki bir bölgede toplanan atık külleri, doğal tepelere benzer yığınlar oluşturmuştur. Paskalya'da hacılar büyük miktarlarda kokulu sabun satın almaktadırlar. Evliya Çelebi de Robinson'dan iki yüz yıl önce Kudüs'ün en beğenilen ürünlerinin kokulu sabunu ve itriyat cinsi buhuru olduğunu gözlemlemiştir.⁵⁶ Robinson ayrıca büyük miktarda susam yağı üreten dokuz tesis ve bir tabakhane de görmüştür; hepsi de Müslümanlara ait özel mülklendir. Hristiyanlar ise zeytin ağacı odunundan, sedeften veya parlak siyah taşlardan tespihler, haçlar, küçük Kıyamet Kilisesi maketleri, kutsal emanetlerin saklandığı kutular, duada kullanılan omuz örtüleri gibi eşyaların üretimiyle meşgul olmaktadır. Başka birçok seyyah da aynı eşyaların üretimine değinir; düşük maliyetlerine karşılık yüksek fiyattan gittikleri için Kudüslüler çoluk çocuk ailecek bunların imalatıyla uğraşmaktadırlar; büyük miktarları da Yafa Limanı'ndan Türkiye, İtalya, Portekiz ve özellikle İspanya'ya ihraç edilmektedir.⁵⁷ Yine Robinson her Paskalya'da şehrin kıpır kıpır dev bir fuara dönüştüğünü görmüştür; hacılar gerek bu yerli ürünlerden, gerek de Şam gibi civar şehirlerden gelen tüccarların sattığı mallardan çok büyük miktarlarda alarak memleketlerine götürmektedir. Yazara göre bu fuarın önemce Leipzig ve Frankfurt fuarlarından geri kalır yanı yoktur.

Yiyecek - İçecekler

Kudüs'te tüketilen yiyecekler, özellikle de meyveler çoğu seyyahın beğenisini kazanmıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında şehre gelen Polonyalı Ermeni seyyah Simeon'un tarifince, somun ve pide şekillerinde satılan ekmekler beyaz renkte, ekmek çeşitlerinin en lezizi de "çakıl" denendir. Bölgenin yağı,

⁵⁰ Chateaubriand, *Travels in Greece, Palestine*, 2/80, 180.

⁵¹ Clarke, *Travels in various countries*, 4/376.

⁵² Wilson, *Travels*, 131.

⁵³ Rafael Duque Uribe, *Recuerdos de la Tierra Santa: apuntamientos del viaje que hizo a la Palestina en 1858* (Bogotá: Imprenta de Echeverria Hermanos, 1868), 78.

⁵⁴ Wedewer, *Eine Reise*, 70.

⁵⁵ Robinson vdğr. *Biblical researches in Palestine*, 1/428.

⁵⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 2/ 533-34.

⁵⁷ William George Browne, *Travels in Africa, Egypt, and Syria, from the year 1792 to 1798* (Londra: T. Cadell and W. Davies, 1799), 361; Volney, *Travels through Syria and Egypt*, 2/306-7; Buckingham, *Travels in Palestine*, 262; Uribe, *Recuerdos de la Tierra Santa*, 103.

kaymağı ve yoğurdu nefistir. Büyük bayram günlerinde kuzu kesilse de kendisi yörenin oğlak etini daha leziz bulmuştur. Kudüs kayalık ve kuru toprak bir arazide bulunmasına rağmen dere tepe zeytinlik, gayet mümbit bir yerdir ve son derece leziz meyveler de yetişir: “Buranın kavun ve karpuzları büyük ve çok tatlı, narları iri, incirleri pek ballı, ayvası ufak fakat çok leziz ve aylarca saklanabilir cinstendir. Çeşitli üzümleri de çok iri salkımlar hâlinde yetişir... Bir salkımı tarttık, bir buçuk okka [yaklaşık iki kilogram] geldi. Güller o kadar nefis kokuludur ki suyunu çıkarırlar ve armağan olarak uzak memleketlere götürülür.”⁵⁸ Evliya da çakıl ekmeğini methettikten sonra kayalık arazisine karşın Kudüs’ün dağı taşının zeytinlik, bağı bahçesinin çok, çeşit çeşit üzümlerinin son derece lezzetli olduğunu vurgular; o da gül suyunun birçok vilâyete hediye götürüldüğüne tanık olmuştur.⁵⁹

Bundan iki yüz yıl sonra, 19. yüzyılın başlarında Kudüs’e gelen Batılı seyyahlardan Jolliffe ise yiyeceklerin fiyatlarını Avrupa’ya nazaran oldukça ucuz bulsa da kalitelerinden pek memnun kalmamıştır. Ekmek serttir ve İngiltere’deki kadar besleyici değildir; peynir de bildiklerine hiç benzememektedir. Simeon’un aksine tereyağından burada kimsenin haberinin olmadığını ileri sürer. Bal ise duru ve lezizdir. Dana ve sığır etine ender rastlanmakta, hemen hemen sadece kuzu ve oğlak eti tüketilmektedir; buna karşılık kümes hayvanları boldur. Seyyahın asıl hayran olduğu ise meyvelerdir. Çeşitleri fazla olmasa da hepsi harikuladedir; lezzet ve miktar bakımından gezdiği başka her yerdekinden üstündürler. Üzümler mükemmel, incirler hem iri hem de Avrupa’dakilerden daha tatlıdır. Zeytinler, narlar ve karpuzlar da üstün kalitededir.⁶⁰ Yüzyılın ikinci yarısında şehre gelen Wedewer de ekmeği beğenmemiştir; içinin hamur, tadının ekşi olduğundan yakınıdır. Et ise kuzu ve kümes hayvanından ibarettir ve bulunması kolay değildir. Yediği yemek-

ler arasında pirinç ve kuş üzümüyle doldurularak pişirilen kabakları, yani dolmayı ve “daima kuzu yağında yüzen” benzeri sebze yemeklerini anar. Pirinç pilavının çok sevildiğini belirtir. Doğrusu Kudüs mutfağına alışmayı zor bulmuştur. Ancak Jolliffe gibi o da meyvelerin tüm bunları yeterince telafi ettiği kanısındadır. Küçük, tatlı mandalinalardan ve üzümlerden sulu incirlere; tatlı hurma ve muzlardan iri, serinletici portakal ve limonlara, “ne kadar davetkâr, tazeleyici bir seçki!” demekten kendini alamaz.⁶¹

İçecekler bağlamında ise Evliya Çelebi şehrin Kanuni Sultan Süleyman zamanında dağlardan getirilen suyunu metheder; “Suyunun hoşluğundan mahbûb ve mahbûbesi gayet çoktur” der.⁶² Jolliffe de pınarlardan gelen suyu olağanüstü saf ve arı bulmuştur.⁶³ Ancak özellikle yaz aylarında bu su yetmemektedir. Kean, kuyu açarak bu ihtiyacı karşılamının mümkün olmadığını açıklar; yağmur, şehrin üzerinde kurulu olduğu kayalık tepelere nüfuz edemeden akıp gitmekte, dolayısıyla da kuyular ne kadar derin kazılırsa kazılsın su çıkmamaktadır. Çare olarak da Kudüs evlerinin düz çatılarına düşen yağmur suyu yerin altındaki sarnıçlara aktarılmakta, biriken yağmur suyu bu sarnıçların dar ağızından kovalarla çekilerek kullanılmaktadır. Yazar, tüm uzun yaz boyunca ihtiyacı karşılayan bu durmuş suyun tadını, havlulardan süzülüp kaynatıldığında dahi pek tatmin edici bulmamıştır.⁶⁴ Bunun dışında en çok tüketilen içecek, Vetromile’in gözlemediği gibi yakacak odunun pahalılığına rağmen günün her saatinde pişirilip küçücük fincanlardan içilen kahvedir. Aynı seyyahın söylediğine göre keçi sütü de bol miktarda tüketilmektedir.⁶⁵ Wedewer ise Filistin’de inek az olduğu için inek sütünün zor bulunduğunu görmüştür. Bunlar dışında limon ve portakal gibi meyvelerin suyuyla yapılan limonatalar ve üzümünden üretilen mastika da içilmektedir.⁶⁶

⁵⁸ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi*, Çev: Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 128.

⁵⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 2/533-34.

⁶⁰ Jolliffe, *Lettres sur la Palestine*, 175.

⁶¹ Wedewer, *Eine Reise*, 82-83, 154.

⁶² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 2/533.

⁶³ Jolliffe, *Lettres sur la Palestine*, 178.

⁶⁴ Kean, *Among the holy places*, 33. Aynı zamanda bkz. Wedewer, *Eine Reise*, 154.

⁶⁵ Vetromile, *Travels*, 2/241.

⁶⁶ Wedewer, *Eine Reise*, 82-83.

Mescid-i Aksa ve İslam Dönemi Eserleri

Mescid-i Aksa'nın genel görünümünü tarif ederken gerek Müslüman gerek Batılı seyyahlar, güzelliğine duydukları hayranlığı dile getirirler. Şamli sūfî, fakih ve şair en-Nablusî burasını "çok büyük, yeşil, aydınlık, ferah bir saha" olarak betimler.⁶⁷ Dimyatlı Arap seyyah el- Lukaymî de Mescid-i Aksa'nın manzarasının güzelliğini över; alana büyük bereket getiren kırk yedi su sarnıcından, ortasındaki mermer şadırvandan, zeytin ve diğer çeşit ağaçlardan bahseder: Gönül tüm bunları görmekle ferahlamakta, kalbin üzerindeki üzüntü bulutları dağılmaktadır.⁶⁸ II. Abdülhamid (ö. 1918) zamanında Kudüs'e gelen Mısırlı seyyah el-Kâyâtî de Mescid'i Aksa'yı tarife insanın takatinin yetmeyeceğini söyler; içeri adım attığı her seferinde daha öncesinde görmediği güzellikler karşısına çıkmaktadır.⁶⁹ Batılı seyyahlar arasında, aynı sıralar şehre gelen Kean de Mescid'i Aksa'yı Kudüs'ün açık ara en güzel kısmı olarak tanımlar: Muntazam taşlarla kaplanmış devasa düzlüğü, çeşmeleri, uçsuz bucaksız çimenliği ve ulu, azametli servi ağaçları bir araya gelerek bu sarp, taşlık şehrin ortasında seyri dahi insana zevk veren gerçek bir cennet bahçesi teşkil etmektedir. Nitekim bu latif mekânın kuzeyi ve batısına düşen Müslüman mahallesinin sakinleri, oraya ibadetin yanı sıra dinlenip rahatlamak için de gelmektedir.⁷⁰

Mescid-i Aksa'nın ortasındaki Kubbetü's-sahra camiini ziyaret eden Müslüman seyyahlardan Evliya Çelebi, duyduğu hayranlığı coşkulu bir üslupla dile getirir: "Bu hakir 38 sene 17 padişahlık yer gezdim, seyrettiğim binalarda böyle yedi cennet benzerini görmedim. İçine insan girince dehşete kapılıp hayran olarak o an parmağını ağzına götürür. Bir beyaz mermer döşeli sahranın ortasında bir Havernak Köşkü gibi nur dolu bir camidir." Anlattığına göre, bu mermerlerden dolayı Kubbetü's-sahra'nın üzerinde bulunduğu avluya Akyayla denmekte, mahzun ve üzüntülüken avlunun içinde dolaşanlar neşelerine tekrar

kavuşmaktadır; "gam giderici avludur" der. Caminin dışını kaplayan ebrî, somaki ve yeşim harakanî mermerlerin her bir parçasında "nice bin Tanrı eseri" gözükmektedir. Mermerlerin üstünden kubbe saçağına kadar olan kısmı süsleyen nakışlı ve sanatlı çiniler ise herkesi hayran bırakmaktadır.⁷¹ Evliya dışındaki Müslüman seyyahlar Kubbetü's-sahra'da gördüklerinin tasvirine nadiren girerler. Osmanlı seyyahı Hıfzî, caminin iç duvarının cümle mermerden olduğunu ve nakışlarıyla görenleri hayran bıraktığını belirtir.⁷² İbn Ömer el-Miknâsî de caminin içten ve dıştan kaplı olduğu mermerleri aynaya benzetir; Evliya gibi o da zarafet ve incelik bakımından İslam memleketlerinde bu caminin sanatından daha üstününü görmemiştir.⁷³

Batılı seyyahlar ise Kubbetü's-sahra'yı gayrimüslimlerin Mescid-i Aksa'ya girmesine önceleri izin verilmediği için uzaktan, ya da Kırım Savaşı'ndan sonra bir ödeme karşılığı düzenli verilmeye başlanan izinler sayesinde⁷⁴ yakından ve içeriden gördüklerinde, ilk refleksleri onu İslam âlemindeki başka ünlü camiler ile karşılaştırmak olur. Clarke, caminin uzaktan manzarası için "O kadar görkemliydi ki," der, "onu bugün Türk İmparatorluğu'ndaki en muhteşem mimari örneği ve İstanbul'daki Aya Sofya Camii'nden üstün bir eser olarak değerlendirmekte duraksamadık."⁷⁵ Jolliffe de Aya Sofya kadar büyük olmasa da Kubbetü's-sahra'nın incelik ve zarafet bakımından o

⁶⁷ *Abdülhamid b. İsmâil en-Nablusî, el-Hadretü'l-insîyye fi'r-rihleti'l-Kudsîyye*, Nşr: Ekrem Hascan el-Ulebi (Beirut: el-Masâdir, 1990), 98.

⁶⁸ *Mustafa Es'ad el-Lukaymî, Tezhibü Mevânihi'l-Üns bi'Rihleti ilâ Vâdiyi'l-Kuds*, Nşr: Riyâd Abdülhamid Murad (Dimâşk: Vezâretü's-Sekâfe, 2012), 108-9.

⁶⁹ *Muhammed Abdülcevâd el-Kâyâtî, Nefhetü'l-beşâm fi rihleti'ş-Şâm*, (Beirut: Dâri'r-Râ'idi'r-Arabi, 1981), 91.

⁷⁰ *Kean, Among the holy places*, 20, 39, 50.

⁷¹ *Evliya Çelebi, Seyahatname*, 2/50a2, 508-9.

⁷² *Bilge Karga, Hıfzî'nin Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Mir'atı Kudüs (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011)*, 120.

⁷³ *et-Tâzi, el-Kuds ve'l-Halil*, 60.

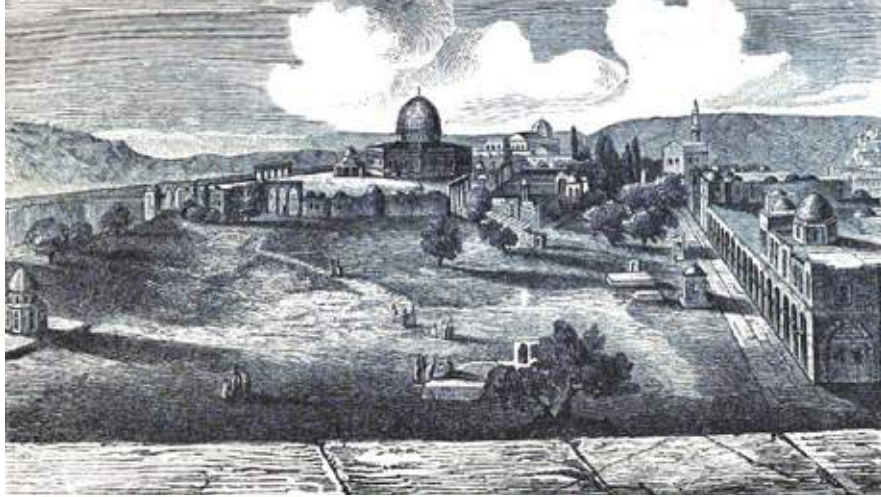
⁷⁴ *Eduardo Malvar, Recuerdos de un viaje a los Santos Lugares*, (Madrid: Imprenta Calle Del Pez, 1876), 116; *Wedewer, Eine Reise*, 142-43.

⁷⁵ *Clarke, Travels in various countries*, 4385-86.

camiyi kat be kat geride bıraktığı kanısındadır; buna karşılık ihtişam ve güzellik bakımından Sultan Ahmet Camii'ni geçemediğini belirtir.⁷⁶ Meksikalı López Portillo y Rojas'a göre, bu güzel mabet Mağrip mimarisine de has gösterişli ama narin zarafet ile Kurtuba Camii'ni ve Elhamra Sarayı'nı anımsatmaktadır.⁷⁷ Keza Vétromile de Kubbetü's-sahra'nın Kurtuba Camii'nden sonraki en güzel cami ve Elhamra'dan sonraki en mükemmel İslam mimarisi eseri olduğunu inancındadır.⁷⁸

Kubbetü's-sahra'yı henüz Mescid-i Aksa'ya giriş izni verilmediği dönemde gören seyyahlardan Fransız Marcel Ladoire, camiyi Zeytin Dağı'ndan seyrederken onun güzellik ve ihtişamını takdir etmekten kendini alamamıştır; böylesine asil bir mabedi gayrimüslimlerin de ziyaret edemediğine üzülmüştür.⁷⁹ Kubbetü's-sahra'yı Aya Sofya'yla karşılaştırdığını gördüğümüz Clarke, Kudüs'te de güzellik ve zenginlik açısından onunla karşılaştırılacak başka bir yapı olmadığından emindir: "Bina'nın üslubunda o kadar asil bir şekilde sergilenen Saraken görkemi, çok sayıdaki sıra kemerleri, mekâna has tüm gösterişli tezhipleriyle büyük kubbesi, en seçme mermerlerle döşenip renklendirilmiş geniş avlusu... tüm bunlar onu Müslümanların övüneceği en şahane manzaralardan biri kılıyor."⁸⁰ İngiliz âlim Henry Maundrell da caminin çok büyük olmamasına rağmen konumu sayesinde son derece heybetli bir silüet çizdiğine dikkat eder.⁸¹

Mescid-i Aksa'nın genel görünümü (Wedewer, Eine Reise, 144).

Mescid-i Aksa'nın genel görünümü (Alphonse de Lamartine, De Lamartine's visit to the Holy Land, or recollections of the East, çev. Thomas Phipson (Londra: George Virtue, 1847), 1/312-13).

Kubbetü's-Sahra'nın dıştan görünümü (Mark Twain, The innocents abroad, or the new pilgrims' progress (Hartford, Connecticut: American Publishing Company, 1871), 581).

⁷⁶ Jolliffe, *Lettres sur la Palestine*, 84-85.

⁷⁷ López Portillo y Rojas, *Egipto y Palestina*, 152.

⁷⁸ Vétromile, *Travels*, 2/232-33.

⁷⁹ Marcel Ladoire, *Voyage fait à la Terre Sainte en l'année M. DCC. XIX* (Paris: Jean Baptiste Coignard, 1720), 52-3.

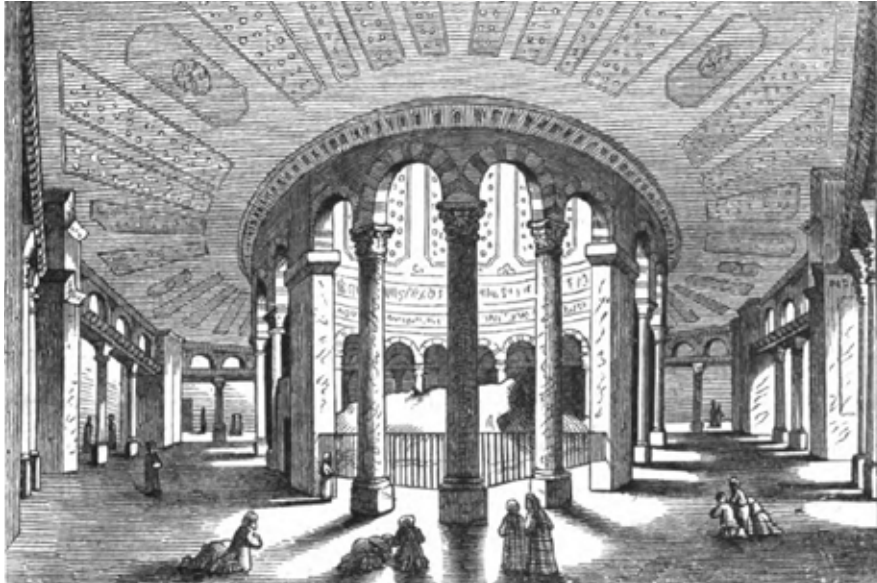
⁸⁰ Clarke, *Travels in various countries*, 4/392-93.

⁸¹ Wright, Thomas (Ed.), *Early Travels in Palestine*, (Londra: Henry G. Bohn, 1848), 472-73.

Norov da şehre yasağın henüz sürdüğü dönemde, 1830'larda gelmiş olmasına rağmen o sıralarda Biladü's-Şam'a hâkim bulunan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın özel referansıylâ Mescid'i Aksa ve Kubbetü's-sahra'yı ziyaret etme şansını bulmuştur. Yazar, Roma'daki Panteon'un klasik mimaride tuttuğu yer ne ise mabedin Doğu mimarisinde tuttuğu yerin de o olduğunu belirtir. Maviye çalan renkli çinilerle kaplı duvarlar; çiçekli desenlerle iç içe geçerek kubbeyi, saçakları ve binanın etrafını çepeçevre saran yıldızlı hat örnekleri; renkli camlardan geçerek içerideki her şeyi alışılmadık bir esrara boğan loş ışık hep insanın hayal gücünü kışkırtmakta, Doğuluların renkli tahayyülünün hakkını vermektedir. Mabedin güzelliği beyaz mermerden platformu üzerinde daha da göze çarpmaktadır, burada bir de binaya uygun üslupta, eşsiz güzellikte bir şadırvan bulunur. Evliya Çelebi gibi Norov da Kubbetü's-sahra avlusunu, bu hüzünlü şehirde Müslümanların neşelerine kavuşabileceği bir yer olarak değerlendirir.⁸²

Kudüs'e Kırım Savaşı'ndan sonra gelip de Kubbetü's-sahra'yı izinen Batılı seyyahlardan Wedewer de benzeri gözlemlerde bulunur: Caminin dışı son derece gösterişli bir şekilde tezhip edilmiştir; görkemli bir kubbenin taçlandığı rengârenk iç mekâna vitraylardan geçerek ulaşan loş ışık, özel bir etki uyandırmaktadır. Bu muhteşem binada en çok ilgisini çeken ise bir marangozluk şaheseri olarak adlandırdığı ahşap minber olmuştur.⁸³ Aynı dönemde gelen İngiliz Henry Baker Tristram da binanın gördüğü diğer İslam eserlerine nazaran daha iyi korunmuş durumda olduğunu gözlemlemiştir. Dışı harika, içi ise nerdeyse göz kamaştırıcıdır; oranları incelikli, çinileri güzeldir; bol miktarda, nefis bir uyuma sahip süslemeleri, ışıltılı menevişleriyle etraftaki her şeyi gökkuşağı renklerine boyamaktadır. Seyyahın ziyareti sırasında pencere-lerden süzülen loş sabah ışığında, tüm bu öğeler bir araya gelerek baş dönürücü bir ihtişama bürünmüştür.⁸⁴

Kubbetü's-Sahra'nın içi (Wedewer, Eine Reise, 147).

Kubbetü's-sahra'nın karşısında-ki Kible Mescidi hakkında en detaylı gözlemlerde bulunan seyyah, Evliya Çelebi'dir; tüm gördüklerini coşkuyla anlatır. Öncelikle camideki somaki ve başka renklerdeki sütunların üzerinde

durur; bunları "Her biri birer cevahirdir ki birer Mısır hazinesi değer" sözleriyle betimler. Ona göre mihrap üzerindeki sürahi biçimli kubbenin, yükseklik ve aydınlık bakımından dünyada bir eşi yoktur: "İç i baştanbaşa altın yıldızlı

⁸² Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 270, 277-78, 280-81.

⁸³ Wedewer, *Eine Reise*, 146-47, 150.

⁸⁴ Henry Baker Tristram, *The Land of Israel: journal of travels in Palestine*, 3. Baskı, (Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, 1876), 173.

çeşit çeşit sırça bukalemun akışları ile Tûbâ Ağacı ve türlü türlü çiçeklerle süslenmiş nur üstüne nur bir kubbedir ki kubbenin etrafında 'Allah göklerin ve yerin nûrudur' [Kur'ân, Nûr, 35] yazılmıştır." Mihrap ve minberin övgüsünde ise "dil kısa kalmaktadır." Minber öyle sanatlı yapılmıştır ki "sanki açık sihirdir"; mihrap ise "zer-ender-zer sanki mücevher mina yapıdır"; ustası yeryüzünde ne kadar değerli taş var ise kuşgözü gibi doğrayıp içine nakşetmiştir. Mihrap üzerindeki on iki çeşit desenli cama güneş vurduğunda "cami nur iken nur üstüne nur olur, bütün cemaatin gözleri aydınlanıp huşu ile ibadet ederler." Bunlardan başka nefes, billur ve moran, cihan nakış 105 cam daha vardır.⁸⁵

Yabancı seyyahlar Kible Mescidi'nden Kubbetü's-sahra'ya göre çok daha

az söz etmişlerdir. Norov, sundurmalı kapıdan geçerek bu vakur binaya girdiğinde kendisini adeta Roma'daki dev St Pietro Katedrali'nde zannettiğini yazar. Onun da dikkatini bilhassa caminin farklı renkte mermerlerden sütunları çekmiştir; bunların güzellikte Kubbetü's-sahra'ninkilerden geri kalmadığını yazar.⁸⁶ Tristram ise caminin mimarî üslubunu, sivri kemerleri ve pervazsız sütunlarıyla Kubbetü's-sahra'ya göre daha hafif bulmuştur. Vitraylar ve lambalar ile zengin ve incedelikli bir şekilde tezhip edilmiş olmasına rağmen ihtişam bakımından diğer caminin gerisinde kaldığı kanısındadır.⁸⁷ Vetromile de caminin incelikli bir şekilde süslenmiş olduğunu gözlemlemiştir; son derece güzel bulduğu yaldızlı tezhiplerinden, bezemelerinden, olağanüstü beyazlıktaki mermerlerinden söz eder.⁸⁸

Kible Mescidi'nin içi (Wedewer, Eine Reise, 149).

⁸⁵ Eviya Çelebi, *Seyahatname*, 2/498-99.

⁸⁶ Norov, *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye*, 287.

⁸⁷ Tristram, *Land of Israel*, 175-76.

⁸⁸ Vetromile, *Travels*, 2/232-39.

Osmanlı Devleti'nin Mescid-i Ak-sa'da yaptığı bakım ve restorasyon çalışmalarından, ibn Ömer el-Miknâsî övgüyle söz eder. Anlattığına göre Osmanlılar Kudüs Harem-i Şerifi'ne de Mekke ve Medine'ye olduğu gibi büyük özen gösterip önemli katkılarda bulunmakta, bir taşı düşse yerine geri koymakta, bir tarafı harap olsa yenilemekte, içindeki binaları ziyadesiyle ıslah etmektedirler. Ayrıca Haseki Sultan İmarethanesinden de bahseder: Burada uzun zamanlardan beri sabah akşam yemek verilmekte, Osmanlılar Kudüslü ailelere sürekli yardımlarda bulunmaktadır. Bu sadakaların müspet tesirlerini vurgulayarak Osmanlı sultanlarının hükmünün devamı için dua eder.⁸⁹

Batılı seyyahlar ise söz konusu imarethane gibi Osmanlı dönemi eserlerinden oldukça az ve olumsuz bir tarzda bahsederler. Robinson'a göre şehirdeki kamu binaları çok fazla olmadığı gibi aralarında dikkat çekici bir eser de yoktur. Müslüman mahallesinde ziyaret ettiği hamamları da Doğu'nun geri kalan bölgelerine nazaran çok daha basit bulmuştur.⁹⁰ Chateaubriand da Osmanlı döneminden kalma eserlerin öncesinden gelen İslam dönemi eserleriyle karıştırılması gerektiğini belirterek "Türklerin mimariden hiçbir şey anlamadığını" ileri sürer; ona göre Kudüs'e tek kattıkları birkaç çarşı ve mescittir.⁹¹ Bu durumun, Osmanlılar Kudüs'ü aldıklarında şehirde sayıca eksik binaların bu tip yapılar olmasından kaynaklanmış olabileceğini ise göz önünde tutmaz.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan şehir surları ise tüm seyyahların yakın ilgisine mazhar olmuştur. Evliya Çelebi surların Kanuni Sultan Süleyman zamanında Lala Mustafa Paşa tarafından inşa edildiğini belirttikten sonra kendisine has abartılı üslubuyla metheder: "Taştan sağlam bir kale yapmıştır ki övgüsünde dil kısa kalır. Eski zamanda yıkılan kale temellerinden kırkar ellışer Mekke zirai dıştan yapıp Sahratullah'ı ve Mescid-i Ak-sâ'yı sur içine alıp dört köşe Kahkaha

gibi büyük bir kale olmuştur ki her bir taşı birer mençerus fili gövdesi kadar vardır."⁹² Evliya gibi 17. yüzyılda Kudüs'e gelen en-Nablusî de surları yontma taşlar ve harç ile sağlam bir şekilde inşa edilmiş, güçlü temellere sahip, azametli bir yapı olarak tasvir eder. Surların Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış olduğunu öğrenmiştir; bu padişahın ardından dua eder.⁹³ İzleyen yüzyılda şehre uğrayan Arap seyyahlar da surlara hayranlıklarını belirtmekten kendilerini alamazlar. El-Lukaymî surları sadece sağlam değil inşa, üslup ve işçilik bakımından da harikulade bulmuştur; zapt edilmesi güç altı da kapısı vardır.⁹⁴ Mağripli İbn Osman el-Miknâsî de benzer şekilde şehrin surlarını son derece büyük bir ustalık ve işçiliğin eseri, müstahkem bir yapı olarak tarif eder ve altı kapısını isim isim sayar: Bâbü'l-Amûd (Şam Kapısı), Babü'l-Sâhire (Herod Kapısı), Babü'l-Esbât (Aslanlı Kapı, St. Stephen Kapısı), Bâbü'l-Meğâribe (Çöp Kapısı), Bâbü'n-Nebî Dâvûd (Siyon Kapısı) ve Bâbü'l-Halîl (Yafa Kapısı).⁹⁵

Batılı seyyahlar da benzeri izlenimler aktarırlar. İskoç seyyah William Lithgow, taş bloklardan inşa edilmiş yüksek duvarların Kudüs'ü nerdeyse içindeki tüm diğer yapılardan daha çok süslediği kanısındadır.⁹⁶ Wedewer de koyu renk taştan imal edilen surların şehre ciddi, ağırbaşlı ama müstahkem bir görünüm verdiğini gözlemlemiştir. Bilhassa Şam Kapısı'nın üzerinde durur; şehrin en güzel tahkimatından biri olarak gördüğü kapının iki yanında yükselen, burçlarla taçlanmış ve çıkmalarla süslenmiş iki kule, onu her türlü saldırıdan korumaya yeterli gözükmektedir.⁹⁷ Fransız yazar Pierre Loti de esrarengiz bulduğu bu kapıdan büyülenmiştir; onu surların tüm kapıları arasında "en yırtıcısı ve en zarif" olarak betimler. Surları ise kasvetli bulmuştur; yanlarından yürürken kaba, yıpranmış taşlarının arasında gözüne gül biçimli güzel bir hat kaptırması çarpar: Zarafetiyle sanki gelip geçene bu haşin surları inşa edenler ile cami ve sarayların duvarlarına o

⁸⁹ *et-Tâzî, el-Kuds ve'l-Halil*, 77.

⁹⁰ *Robinson, Travels in Palestine*, 1/116.

⁹¹ *Chateaubriand, Travels in Greece, Palestine*, 2/126.

⁹² *Evliya Çelebi, Seyahatname*, 2/494.

⁹³ *Nablusi, el-Hacretü'l-İnsiyye*, 97. Ayrıca bkz. a.mlf., *El-hakâkatü ve'l-mecâz, fi rihleti ilâ bilâdi ş-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz, Hz. Ahmed Abdülmeccid Herîdî (Kahire: el-Heyetü'l-Msriyyetü'l-Âmmelî'l-Kütüb, 1986)*, 116.

⁹⁴ *el-Lukaymî, Tezhibü Mevânihi'l-Üns*, 102.

⁹⁵ *et-Tâzî, el-Kuds ve'l-Halil*, 59.

⁹⁶ *William Lithgow, Travels and voyages through Europe, Asia and Africa for nineteen years, 12. Baskı, (Leith: William Reid & Co., 1814)*, 196.

⁹⁷ *Wedewer, Eine Reise*, 53.

harikulade dantelaları nakşetmesini bilenlerin aynı kişiler olduğunu söylemektedir.⁹⁸

Kıyamet Kilisesi'nde Osmanlı Düzeni

Kıyamet Kilisesi'nin girişinde bekleyen askerler, pek çok Batılı seyyahın ilgisini çekmiştir. Vetromile, bunları büyük divanlara kurulmuş halde, tütün ve kahve içerek kapıyı dikkatle gözetler halde tasvir eder.⁹⁹ Loti'nin gözünde ise adeta "bir katliam için silahlanmış gibi" duran bu muhafızlar, bir hükümdar edasıyla kuruldukları divanın üzerinden, "Müslüman Kudüs'ün yüz karası" gözüyle baktıkları bu kiliseye ibadete gelenleri seyretmektedirler.¹⁰⁰ Robinson'un yaklaşımı ise oldukça farklıdır. Ona göre her girenden ücret alan bu askerlerin varlığı her ne kadar başta buraya gelen hacının duygularını incitse de sağladıkları koruma sayesinde gerek Kıyamet Kilisesi'nin, gerekse ziyarete geldiği diğer kutsal mekânların yıkımdan kurtulduğunu düşünerek teselli bulması daha doğru olur.¹⁰¹ Sahiden de 18. yüzyılda şehre gelen Hollandalı diplomat Johan Aegidius van Egmont ve dayısı John Heyman, Paşa'nın yokluğundan istifade etmek isteyen Arap köylülerinin Kıyamet Kilisesi'ni yağmalamak amacıyla harekete geçtiklerini anlatır; tam da kilisenin kapısına kadar erişerek onu zorlamaya başladıkları esnada kaleden bir bölük asker ile seyirten ağa tarafından dağıtılmışlardır.¹⁰² Aynı iki seyyah, Rumlar ve Ermenilerin yürüttüğü mukaddes nuru çağırma törenleri sırasında çok büyük bir kalabalığın toplanmasına karşın Osmanlı askerlerinin --sık sık sopalarına başvurmamak pahasına da olsa-- başarıyla düzeni

korumasından da takdirle söz ederler.¹⁰³ İsveçli seyyah Frederick Hasselquist'e göre, Türkler ihtiyatlı davranıp çıkabilecek kargaşayı mümkün olduğu kadar önlemese bu törenlerin talihsiz bir kaza yaşanmadan atlatılması mümkün olmayacaktır.¹⁰⁴

Ancak gerek Hasselquist gerek diğer seyyahlar Kıyamet Kilisesi'ndeki askerlerin yaptığı en önemli işin, kendilerine kilisedeki farklı kısımların tahsis edildiği değişik Hristiyan mezhepleri arasındaki çatışmaları önlemek ve düzeni korumak olduğu kanısındadırlar.¹⁰⁵ "Hristiyanların kavgaları o kadar ciddi bir nitelik kazanmıştı ki," der bu konuda Amerikalı seyyah John Thomas, "Türk yönetimi araya girerek Kutsal Kabri kendi himayesine almayı gerekli gördü. Dolayısıyla bugün orada sürekli bir Türk muhafızı konuşludur."¹⁰⁶ Bu konuda en detaylı bilgiyi veren ve yönetimin sağladığı düzeni metheden ise Lamartine'dir. Kiliseye girdiği esnada sedirlerinde çömelmiş kahve içmekte olan, uzun beyaz sakallı, saygıdeğer görünüşlü kimseler olarak tarif ettiği muhafızlar, kendisi ve beraberindekileri nazik ve vakur bir havayla selamlamışlar ve nezaretçiye, ziyaretçileri kilisenin her yerinde gezdirmesi talimatını vermişlerdir. Yazar ne yüzlerinde, ne söz ve davranışlarında kimileri tarafından itham edildikleri saygısızlıktan en ufak bir eser görmemiştir; kilisenin içine girmedikleri gibi Hristiyanlar ile de mekânın kutsiyetine uygun bir hürmet ve ciddiyet ile konuşmaktadırlar. Lamartine, bu askerlerin temsil ettiği Müslüman idaresinin kilisedeki Hristiyan cemaatleri arasındaki düzen ve dengeyi korumasının ne kadar mühim bir iş olduğunu vurgular:

"Hristiyanların kutsal mabedine fetih hakkıyla sahip olmuşken onu yok etmiyorlar, küllerini rüzgâra saçmıyorlar; onu muhafaza ediyor, düzeni koruyor, bir kolluk gücü bulunduruyor ve kendi aralarında mabet için mücadele eden Hristiyan cemaatlerinin gözetmekten çok uzak kalacağı sessiz bir hürmet sergiliyorlar. Hristiyan adını taşıyan tüm insanların ortak mülkü olan bu eserin herkes için mahfuz kalmasına ve her cemaatin Kutsal Kabirde dilediği ibadeti yapabilmesine dikkat diyorlar. Türkler olmasaydı Rumların, Katoliklerin ve Hristiyan inancının sayısız mezheplerinin uğrunda çektiği bu Kabir, çoktan bu birbirine rakip, öfke dolu cemaatler arasında yüzlerce defa ihtilaf konusu olacak, diğerlerini dışlayacak şekilde bir birine, bir diğerine geçecek ve hiç şüphesiz ki çekişmeden muzaffer çıkan tarafın düşmanlarından esirgenecekti."¹⁰⁷

⁹⁸ Pierre Loti, *Jérusalem*, 47. Baskı, (Paris: Calmann Lévy, 1896), 47-48, 176.

⁹⁹ Vetromile, *Travels*, 2/158.

¹⁰⁰ Loti, *Jérusalem*, 54-55.

¹⁰¹ Robinson, *Travels in Palestine*, 1/44-45.

¹⁰² Johan Aegidius van Egmont & John Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor; the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c* (Londra: L. Davis and C. Rymers, 1759), 1/345.

¹⁰³ Egmont & Heyman, *Travels*, 1/312.

¹⁰⁴ Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant in the years 1749, 50, 51, 52* (Londra: L. Davis and C. Rymers, 1766), 137.

¹⁰⁵ Hasselquist, *Voyages and Travels*, 121; Kean, *Among the holy places*, 24.

¹⁰⁶ John Thomas, *Travels in Egypt and Palestine* (Philadelphia: Lippincott, Grambo, and Co., 1853), 87-88.

¹⁰⁷ Lamartine, *De Lamartine's visit*, 1/323.

Sonuç

Osmanlı dönemi Kudüs'üne seyahatnamelerin merceğinden bakmak, bize şehri vakayinâmeler, arşiv belgeleri ve diğer yerel kaynakların elverdiğinden farklı bir gözle görme imkânını verir. Seyyahlar, şehrin havasını ilk kez solmanın keskinleştirdiği duyuları ile alışkanlığın örtüsünün altına nüfuz eder, bu bölümde gördüğümüz gibi diğer kaynakların pek değinmediği, gündelik hayatın detaylarına dek uzanan taze gözlemlerini kayda geçirirler. Seyyahların Kudüsleri de böylece tarihsel Kudüs resminin ayrılmaz bir parçası olarak kendilerine mahsus yerlerini alırlar.

Burada seyyahların Kudüs'ünden ziyade çoğul olarak "Kudüsleri"nden bahsetmemizin sebebi, değişik dönemlerde değişik yerlerden gelen seyyahların algı ve tasvirlerinde gözlemlenen önemli farklılıklardır. Kudüs'ü insanlarından yiyecek içeceklerine ve mabetlerine kadar renkli bir dille ve pek çok değişik yönüyle tasvir eden Evliya Çelebi dışındaki Müslüman seyyahlar, genellikle kutsal mekânlara odaklanırlar. Gördüklerini tarif ve tasvirde ziyade müverrih ve muhaddislerden nakiller, şiirler, Kudüs'ün ve Mescid-i Aksa'nın faziletleri konusunda mülâhazalar, görüştükları kişilere ve ziyaret ettikleri kabirlere ilişkin anlatımlar, seyahatnamelerinin büyük bir kısmını oluşturur. 18. yüzyıl sonlarına dek şehri ziyaret eden Batılı seyyahların da ilgisi ağırlıkla kendi kutsal mekânlara yöneliktir; Kudüs halkı gibi konulara değindiklerinde de kanaatleri genellikle olumsuzdur ve yerinde gözlemden çok peşin yargılara dayanıyor gibidir. Bu durum Batının Filistin'i keşfetmesiyle değışmeye başlar ve seyyahlar Kudüs'ün geneli hakkında da detaylı gözlemler sunma eğilimine girerler. Ancak özellikle Napoleon önderliğindeki Fransız işgalinden sonra, halkın Batılılara gösterdiği tepkinin de etkisiyle, 19. yüzyılın başlarında gelenlerin izlenimleri yine de çok olumlu değildir; şehri ıssız bir harabeye benzetirler. Yüzyılın ortalarından itibaren Kudüs'e gelen Batılı seyyahlar ise ilkin Mehmet Ali Paşa hâkimiyeti, sonra da yeniden Osmanlı idaresi altında gerçekleşen reformlar ve kalkınmanın etkisiyle şehrin gerek insanları gerek de geneli hakkında nispeten daha müspet ve canlı bir resim çizerler. Batılı seyyahların geldikleri ülkelere göre algılarında net bir ayırmadan söz edilemese de genel olarak Protestan ülkelerden ve Rusya'dan gelen seyyahların Katolik ülkelere gelenlere göre daha olumlu bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir; şehri haddinden fazla ıssız ve sessiz bulduklarında dahi bu özelliğinde bir "kutsallık havası" sezebilmektedirler. Ancak bu genel gözlemin, Müslümanların hoşgörüsünü ve Osmanlı yönetiminin Kıyamet Kilisesi'nde sağladığı düzeni methe boğan Lamartine gibi önemli istisnaları da elbette mevcuttur.

KAYNAKÇA

- Arvieux, Laurent d'. *Mémoires du Chevalier d'Arvieux*. 2. Baskı. Paris: Charles-Jean Baptiste Delespine, Baskı1735.
- Binos, Marie-Dominique de. *Voyage par l'Italie en Egypte, au Mont-Liban et en Palestine ou Terre Sainte*. 2. Cilt. Paris: Boudet, 1787.
- Browne, William George. *Travels in Africa, Egypt, and Syria, from the year 1792 to 1798*. Londra: T. Cadell and W. Davies, 1799.
- Buckingham, James Silk. *Travels in Palestine through the countries of Bashan and Gilead, east of the river Jordan*. Londra: Longman, 1821.
- Chateaubriand, François-René de. *Travels in Greece, Palestine, Egypt, and Barbary during the years 1806 and 1807*. Çev. Frederic Shoberl. 2 Volumes. 2. Baskı. Londra: Henry Colburn, Baskı1812.
- Clarke, Edward Daniel. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*. 4 Volumes. 4. Baskı. Londra: T. Cadell and W. Davies, Baskı1817.
- Crouch, Nathaniel (müstear: Burton, Richard). *Two journeys to Jerusalem*. Londra: y.y., 1759.
- Dandolo, Emilio. *Viaggio in Egitto, nel Sudan, in Siria ed in Palestina (1850-1851)*. Milan: Carlo Turati, 1854.
- Egmont, Johan Aegidius van & Heyman, John. *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c*. 1. Cilt. Londra: L. Davis and C. Rymers, 1759.
- Evlîya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahta, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. 9. Kitap, 2. Cilt. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Hasselquist, Frederick. *Voyages and travels in the Levant in the years 1749, 50, 51, 52*. Londra: L. Davis and C. Rymers, 1766.
- Jolliffe, Thomas Robert. *Lettres sur la Palestine, la Syrie et l'Égypte, ou Voyage en Galilée et en Judée, fait dans l'année 1817*. Çev. Aubert de Vitry. Paris: Picard-Dubois, 1820.
- Karga, Bilge. *Hıfzı'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Mir'at-ı Kudüs*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- el-Kâyâtî, Muhammed Abdülcevad. *Nefhetü'l-beşâm fi rihleti 'ş-Şâm*. Beyrut: Dârü'r-Râ'idi'r-Arabî, 1981.
- Kean, James. *Among the holy places: a pilgrimage through Palestine*. 5. Baskı. Londra: T. Fisher Unwin, Baskı1895.
- Ladoire, Marcel. *Voyage fait à la Terre Sainte en l'année M. DCC. XIX*. Paris: Jean Baptiste Coignard, 1720.
- Lamartine, Alphonse de. *De Lamartine's visit to the Holy Land, or recollections of the East*. 1. Cilt. Çev. Thomas Phipson. Londra: George Virtue, 1847.
- Lithgow, William. *Travels and voyages through Europe, Asia and Africa for nineteen years*. Leith: William Reid & Co., 12. Baskı, 1814.
- López Portillo y Rojas, José. *Egipto y Palestina: apuntes de viaje*. Mexico: Imprenta de Diaz de Leon y White, 1874.
- Loti, Pierre. *Jérusalem*. 47. Baskı. Paris: Calmann Lévy, Baskı1896.
- el-Lukaymî, Mustafa Es'ad. *Tezhîbü mevânihi'l-üns bi-rihleti ilâ vâdiyi'l-Kuds*. Nşr. Riyâd Abdülhamid Murad. Dimâşk: Vezâretü's-Sekâfe, 2012.
- Madden, Richard Robert. *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine in 1824, 1825, 1826, and 1827*. 2. Cilt. Londra: Henry Colburn, 1829.
- Malvar, Eduardo. *Recuerdos de un viaje a los Santos Lugares*. Madrid: Imprenta Calle Del Pez, 1876.
- en-Nablusî, Abdülğanî b. İsmâil. *el-Hakikatü ve'l-mecâz fi rihleti ilâ bilâdi 'ş-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz*. Haz. Ahmed Abdülmecid Herîdî. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986.
- en-Nablusî, Abdülğanî b. İsmâil. *el-Hadretü'l-iüsiyye fi'r-rihleti'l-Kudsiyye*. Nşr. Ekrem Hasan el-Ulebî. Beyrut: el-Masâdir, 1990.
- Norov, Avraam Sergeyeviç. *Puteşestviye po Svyatoy Zemlye v 1835 godu*. St. Petersburg: y.y., 1854.
- Polonyalı Simeon. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*. Çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Robinson, Edward. *Travels in Palestine and Syria*. 1. Cilt. Londra: Henry Colburn, 1837.
- Robinson, Edward vd. *Biblical researches in Palestine and the adjacent regions: a journal of travels in the years 1838 & 1852*. 1. ve 3. Cilt. 2. Baskı. Londra: John Murray, Baskı1856.
- Schaff, Philip. *Through Bible lands: notes of travel in Egypt, the desert, and Palestine*. New York: American Tract Society, 1878.
- Shepherd, Naomi. *The Zealous Intruders: The Western Rediscovery of Palestine*. San Fransisco: Harper & Row, 1987.
- et-Tâzî, Abdülhâdî (Ed.). *el-Kuds ve'l-Halil fi rihalâti'l-garbiyye, rihlet ibn-Usman nümuzecen*. Fes: ISESCO, 1997.
- Thackeray, William Makepeace (müstear: Titmarsh, Michael Angelo). *Notes of a journey from Cornhill to Grand Cairo, by way of Lisbon, Athens, Constantinople, and Jerusalem*. Londra: Chapman and Hall, 1846.
- Thomas, John. *Travels in Egypt and Palestine*. Philadelphia: Lippincott, Grambo, and Co., 1853.
- Tristram, Henry Baker. *The Land of Israel: journal of travels in Palestine*. 3. Baskı. Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, Baskı1876.
- Twain, Mark. *The innocents abroad, or the new pilgrims' progress*. Hartford, Connecticut: American Publishing Company, 1871.
- Uribe, Rafael Duque. *Recuerdos de la Tierra Santa: apuntamientos del viaje que hizo a la Palestina en 1858*. Bogotá: Imprenta de Echeverria Hermanos, 1868.
- Vetromile, Eugene. *Travels in Europe, Egypt, Arabia Petraea, Palestine and Syria*. 2. Cilt. New York: D. & J. Sadlier & Co., 1871.
- Volney, Constantin-François. *Travels through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785*. 2. Cilt. 2. Baskı. Londra: G. G. J. and J. Robinson, Baskı1788.
- Wardle, John. *A tour to Palestine and Egypt and back*. Nottingham: H. B. Saxton, 1907.
- Wedewer, Hermann. *Eine Reise nach dem Orient*. Regensburg: Druck und Verlag von Georg Joseph Manz, 1877.
- Wilson, William Rae. *Travels in Egypt and the Holy Land*. 2. Baskı. Londra: Longman, Baskı1824.
- Wright, Thomas (Ed.). *Early travels in Palestine*. Londra: Henry G. Bohn, 1848.

Mescid-i Aksa kuzey revakları üzerinde bulunan batıdan doğuya doğru sırasıyla Caviliyye, Melekiye, Esardiye, Farişiye, Eminiyye, Basitiye ve Dividdar Medreseleri (MT Arşivi)

KUDÜS'TE İLMÎ HAYAT, ULEMÂ VE EĞİTİM MÜESSESELERİ

Harun YILMAZ*
Muhammet Enes MİDİLLİ**

Kur'ân-ı Kerîm'de çevresinin mübarek kılındığı bildirilen Mescid-i Aksâ'ya ev sahipliği yapan, müslümanların ilk kiblesi olan ve Hz. Peygamber'in isrâ ve mi'râcının gerçekleştiği mekân olan Kudüs müslümanlarca mukaddes kabul edilmiş ve İslâm tarihinin hemen her döneminde hususi bir ihtiram ve ilgiye mazhar olmuştur. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde gerçekleştirilen fetih hareketleri sırasında Kudüs 16 (637) yılında önce Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından kuşatılmış, 17 (638) yılında Hz. Ömer'in şehre gelişi ile fethi tamamlanmış ve fethin ardından da çok sa-

yıda sahâbî şehre gelmiştir. Hz. Ömer şehri teslim aldıktan sonra Filistin bölgesinin yarısına Alkame b. Hakîm'i, diğer yarısına ise Alkame b. Mücezziz'i vali tayin etmiş ve Alkame b. Mücezziz'e Kudüs'te ikamet etmesini emretmiştir.¹ Şehre gelen ilk sahâbilerin bir kısmı Ebû Zer el-Gifârî gibi bir süreliğine Kudüs'te bulunurken bir kısmı ise şehre yerleşerek burada kalmışlardır. Ehl-i Suffe'den Vâsile b. Eska' ve Ebû Reyhâne'nin yanı sıra Abdullah b. Amr b. Kays, Zü'l-Esâbi' el-Cühenî, Selâme b. Kayser ve Firûz ed-Deylemî Kudüs'e yerleşen sahâbilerden bazılarıdır.²

* Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı. harun.yilmaz@marmara.edu.tr

** İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. enesmidilli@istanbul.edu.tr

¹ Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1997), 2: 330.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 4: 231; 7: 402, 408, 424; Ebû Abdullah Ziyâeddîn Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî, *Fezâilü Beytilmakdis*, Thk. Muhammed Mutî' el-Hâfîz (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 90-92; Ebû'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*, Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 3: 114-115, 289-291; 4: 167.

Kudüs'e gelip yerleşen sahabelerden Şeddat b. Evs'in kabri (İYV Arşivi)

İlerleyen yıllarda da aşıptan ve tâbiinden bazı isimlerin çocukları ve torunlarından da Kudüs'e yerleşenler olmuştur.³ İslâm telif tarihinde Kudüs tarihine tahsis edilmiş en önemli eser olan Mücîrüddin el-Uleymî'nin (ö. 928/1522) *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı eserinde Kudüs'ü ziyaret eden ya da Kudüs'e yerleşen kırka yakın sahâbinin ismi kaydedilmiştir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Muâz b. Cebel, Bilâl b. Rabâh, İyâz b. Ganm, Hâlid b. Velîd, Ebû Zer el-Gifârî, Ubâde b. Sâmit, Temîm ed-Dârî, Amr b. Âs, Abdullah b. Selâm, Sa'îd b. Zeyd, Sa'd b. Ebî Vak-kâs, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Abbâs bu sahâbîlerin en önde gelenleridir.⁴

Fethin ardından Kudüs'ün hızla İslâmî bir kimlik kazanmaya başladığı ve ilmî faaliyetlerin bu süreçte önemli rol oynadığı dikkati çekmektedir. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Dimaşk emîri Yezîd b. Ebû Süfyân halifeden Su-

riye halkına Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâm'ı öğretecek muallimler talep edince Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit, Muâz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ'yı Suriye'ye yollamıştır. Bunlardan önce Muâz b. Cebel, onun vefatının ardından da Ubâde b. Sâmit Kudüs'te muallimlik ve kadılık yapmıştır.⁵ Aşıptan Ebü'd-Derdâ'nın hanımı Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye, eşinin Dimaşk kadılığı yaptığı dönemde senenin altı ayını Dimaşk'ta altı ayını ise Kudüs'te ikamet ederek geçirmektedir. İbadete düşkünlüğü ve zâhidâne yaşantısı ile tanınan Ümmü'd-Derdâ kurduğu ilim meclislerinde vaaz eder, güzel ve hikmetli sözler söyler, bazen bunları levhalara yazarak talebelerine verirdi.⁶ Muâz b. Cebel, Ubâde b. Sâmit ve Ümmü'd-Derdâ gibi seçkin isimlerin Kudüs'e gelerek burada ilim meclisleri düzenlemeleri, şehirdeki ilmî faaliyetin erken dönemlerden itibaren başladığını göstermektedir.

³ *İbn Sa'd*, 3: 495, 503; 4: 401, 402; *Makdisi, Fezâil*, 92.

⁴ Mücîrüddin Ebü'l-Yümn Abdurrahman el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Thk. Adnan Yunus Abdülmeccid Ebû Tebbâne (Amman: Mektebetü Dendis, 1999), 1: 385-394.

⁵ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, Thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 26: 194.

⁶ *Ayşe Esra Şahyar*, "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Ekim 2019).

Fethin hemen ardından Hz. Ömer, Kudüs'te bir mescid inşa ettirmiştir.⁷ Hz. Osman ise Silvan bahçelerinin gelirlerini Kudüs ahalisi için vakfetmiştir. Bu vakıf, daha sonraki dönemlerde Kudüs için kurulacak çok sayıda zengin vakfın ilk örneği olma özelliğini taşımaktadır.⁸ Kudüs'ün en önemli ibadethaneleri ve ziyaretgâhlarından olan Kubbetü's-Sahre, Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân tarafından inşa ettirilirken Aksâ Camii de onun ya da oğlu Velîd b. Abdülmelik tarafından inşa ettirilmiştir.⁹ Bu iki yapının içerisinde bulunduğu Mescid-i Aksâ, yüzyıllar boyunca hem çok sayıda âlim tarafından ziyaret edilmiş hem de şehirde ilmî faaliyetin yoğunlaştığı en önemli merkez haline gelmiştir.

Henüz hicrî ikinci asırda Kudüs'te önemli bir ilmî çevrenin varlığından söz etmek mümkündür. Zira bu dönemde Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) gibi önemli fakih ve âlimler şehri ziyaret edip burada dersler vermişlerdir. Aynı dönemde İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801), Bişr el-Hâfi (ö. 227/841) ve Serî es-Sakatî (ö. 251/865) gibi tasavvuf tarihinin önemli simaları da Kudüs'te bulunmuşlardır.¹⁰

Kudüs Abbâsîler döneminde de hem siyasi zümreler hem de ulema tarafından önemli bir merkez olarak kabul edilmiştir. Abbâsî halifelerinden bazılarının Kudüs'ü ziyaret etmeleri ve Mescid-i Aksâ'nın imarıyla ilgilenmeleri onların şehre atfettikleri değeri göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda Ebû Ca'fer el-Mansûr'un biri 140 (758) ve diğeri 154 (771) yıllarında olmak üzere iki defa Kudüs'ü ziyaret ettiği ve bu ziyaretlerinde Mescid-i Aksâ'nın depremlerde zarar gören kısımlarını yeniden inşa ettirdiği bilinmektedir. Halife Mehdî-Billâh da 163 (780) yılında şehri ziyaret etmiş ve

Aksâ Camii'ni yeniden imar ettirmiştir. Halife Me'mûn, Mescid-i Aksâ'nın doğu ve kuzey kapılarını inşa ettirirken (216/831) Halife Muktedir-Billâh'ın anesi Kubbetü's-Sahre'ye görkemli dört kapı yaptırmıştır.¹¹

IV. (X.) yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîler'in hâkimiyetinin parçalanıp İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde halifeye bağlı müstakil devletler ortaya çıkmaya başlayınca Kudüs önce Mısır merkezli Tolunoğulları'nın (254-292/868-905), ardından da İhşidîler'in (323-358/935-969) hâkimiyetine girmiştir. Özellikle İhşidî hükümdarlarının vefat ettiklerinde Kudüs'e defnedilmeleri onların şehre hususi bir önem atfettiklerini göstermektedir.¹² Kudüs, İhşidîler'in ardından yaklaşık bir asır süreyle (358-463/969-1071) Fâtımîler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemde Kudüs'ü ziyaret eden İranlı seyyâh Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073) şehrin yirmi bin kişinin yaşadığı, güzel çarşılar ve yüksek binaların bulunduğu mamur bir yer olduğunu, ayrıca şehirde zengin vakıflara sahip, hastalara her tülû ilacın temin edildiği ve tabiplerine de düzenli maaş ödeyen büyük bir bîmâristan bulunduğunu zikretmektedir.¹³ Onun ifadeleri Kudüs'te dinî ilimlerin yanı sıra tıp, eczacılık ve botanik gibi ilimlerde faaliyet gösteren bir ilmî çevre bulunduğuna da işaret etmektedir. Bu dönemde Kudüs'te doğan ve yetişen Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, tıp, botanik ve eczacılık ilimlerindeki bilgisi ve eserleri ile şöhret bulmuştur. Onun Kudüs'lü bir tabip ailesinden geldiği ve Saîd isimli dedesinin de döneminin önemli tabiplerinden biri olduğu bilinmektedir. Temîmî, Kudüs'te Ebû Muhammed Hasan b. Ebû Nuaym ve Rahip Enbâ Zahriyâ b. Sevâbe gibi bilginlerden tıp ve eczacılık alanında dersler almıştır.¹⁴ Fâtımîler döneminde Kudüs hakkında bilgi veren kaynaklardan biri olan Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ah-senü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eseri şehrin faziletleri, iklimi, şehirdeki yapılar, ticaret ürünleri, ilmî ve kül-

⁷ *Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, el-Bed' ve'l-târîh (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinîyye), 4:88; Ebû'l-Abbas Şihâbeddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ (Kahire: Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, 1914), 4: 101.*

⁸ *Abdülaziz ed-Dürî, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", Jerusalem in History, Ed. K.J. Asali (Essex: Scorpion Publishing, 1989), 108.*

⁹ *Dürî, "Jerusalem in the Early Islamic Period", 111; Casim Avcı, "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 02 Ekim 2019).*

¹⁰ *Uleymî, el-Ünsü'l-celîl, 1: 292-295; Avcı, "Kudüs".*

¹¹ *Dürî, "Jerusalem in the Early Islamic Period", 112-113; Avcı, "Kudüs".*

¹² *Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, en-Nücümü'z-zâhire fi mültiki Mısır ve'l-Kâhire, (Mısır: Dâri'l-Kütü; bi'l-Misriyye, 1933), 4: 10.*

¹³ *Nâsır-ı Hüsrev, Sefername, Trc. Yahyâ el-Haşşâb (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 67-68.*

¹⁴ *Ebû'l-Hasen Cemâleddin Ali b. Yusuf İbnü'l-Kiftî, İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ, Nşr. Julius Lippert (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903), 105-106, 169.*

türel hayat hakkında zengin bilgiler içermektedir. Eserde, Kudüs ahalisinin mezheplerinden detaylı şekilde bahseden Makdisî, şehirdeki Kerrâmiyye mezhebine mensup bir topluluk, onlara ait hankâhlar ve ilim meclisleri gibi son derece kıymetli anekdotları da zikretmektedir. Makdisî Kudüs ahalisinin büyük çoğunluğunun Şâfiî olduğunu belirtmekte, bunun yanında Mescid-i Aksâ'da Hanefîler'e ait bir ilim halkasının bulunduğunu da kaydetmektedir. Makdisî ayrıca Kudüs'te Müslüman âlimler ile Yahudi ve Hristiyan bilginler arasında münâzara meclislerinin düzenlendiği gibi şehirdeki ilmî hayatın çok yönlü canlılığına işaret eden bilgiler de aktarmaktadır.¹⁵

Fâtımîler döneminde Kudüs'te bir dârülilim kurulduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bu müessese hakkındaki bilgiler, Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'te inşa ettirdiği Salâhiyye Medresesi'nin tarihi hakkında kaynaklarda yer alan kayıtlara dayanmaktadır. Buna göre medreseye dönüştürülen bu yapı, Haçlılar döneminde kilise, Haçlılar'ın hâkimiyetinden önce ise dârülilim olarak kullanılmaktaydı.¹⁶ Kudüs'te inşa edilen dârülilim hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte bu kurum, Mısır'daki dârülilimde olduğu gibi Şii-İsmâilî dâîler yetiştirmek gibi işlevleri yerine getirmiş olması muhtemeldir.

Kudüs'te Şii Fâtımî hakimiyeti Selçuklular tarafından sonra erdirildikten sonra şehir yaklaşık çeyrek asır boyunca Selçukluların kontrolünde kalmıştır. 463 (1071) senesinde Kudüs'e giren Sultan Melikşah'ın emîrlerinden Atsız b. Uvak, Fâtımî valisini şehirden uzaklaştırarak şehirde yaklaşık bir asırdır Fâtımî halifesi adına okunmakta olan hutbeyi Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Sultan Alparslan adına okut-

maya başlamıştır.¹⁷ Kudüs'ün Selçuklu hâkimiyetinde olduğu bu yıllarda hem şehirdeki ilk medreseler inşa edilmiş hem de İslâm dünyasının doğusundan ve batısından gelen Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû Rendeka et-Turtûşî (ö. 520/1126) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi önemli âlimler şehirde bulunmuşlardır. Bu isimler, yalnızca yaşadıkları dönem için değil İslâm düşünce tarihinin ve İslâm telif geleneğinin bütünü için seçkin isimler olduklarından onların şehirde bulunduğu dönem, Kudüs ilim tarihinin en önemli safhalarından birini teşkil etmektedir.

Gazzâlî, otobiyografik eseri *el-Münkız mine'd-dalâl*'de kelâm, felsefe, Bâtînilik ve tasavvuf hakkında araştırma yaptığını ve bu hakikat arayışının kendisinde belirli bir süre devam eden bir bunalıma yol açtığını anlatmaktadır. Kendi ifadesiyle ilim ve tedris ile iştigalinin Allah rızası için mi yoksa makam elde etmek için mi olduğu konusunda şüpheye düşen ve nihayetinde Bağdat'taki saygın konumunu terk ederek bir yolculuğa çıkıp inzivaya çekilmeye karar veren Gazzâlî,¹⁸ 488 (1095) yılının sonundan 490 (1097) yılının başlarına kadar olan yaklaşık iki yıllık süreyi Şam bölgesinde geçirmiştir. Gazzâlî bu yolculuğu sırasında ise Kudüs'e de gelmiş ve bir müddet burada yaşamıştır. Uleymî, onun Mescid-i Aksâ'nın doğusunda bulunan Nâsırıyye Medresesi'nde ikamet ettiğini söyler.¹⁹ Gazzâlî, *el-Münkız'da* Kudüs'te bulunduğu süre boyunca her gün Kubbetü's-sahre'ye girip onun kapısını üzerine kapattığını ve nefsinin tezkiye ile meşgul olduğunu söylemektedir.²⁰ Ayrıca Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'in* bir bölümü olan ve akâide dair meseleleri ele aldığı *er-Risâletü'l-kudsiyye* adlı eserini Kudüs'te Kudüs ahalisi için telif ettiğini de ifade etmiştir.²¹

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü'l-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: E.J. Brill, 1906), 167, 182.

¹⁶ Cemâleddin Ebû Abdullah Muhammed İbn Vâsîl, *Müferricü'l-kürüb fi ahbâri Beni Eyyûb*, *Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Dâri'l-Kütübî'l-Vesâikî'l-Kavmiyye, 1957)*, 2: 407. Fâtımîler döneminde bilinen en önemli dârülilim, Hâkim-Biemrillâh tarafından 395 (1004) yılında Mısır'da kuruludur. Bu müessese, sahip olduğu zengin kütüphanesi ve ulemâya sunduğu imkânlarla Mısır'ın önemli ilim kurumlarından biri haline gelmiştir. Tüm ilim dallarından eserlerin bulunduğu bir kütüphaneye sahip olan kurumun bütün masrafları bizzat halife tarafından karşılanılmaktaydı. Bu kurumun başlangıçta Sünnî bir hîvi yete sahip olduğu, burada yapılan ilmî meclislere Sünnî âlimlerin de katıldığı ve halifenin de zaman zaman bu meclislere işti rak ettiği bilinmektedir. Ancak özellikle halifenin vefatının ardından bu kurumun İsmâilî davet için dâîlerin yetiştirildiği bir merkez haline geldiği anlaşılmaktadır (Tâkyyüddin Ebû Muhammed Ahmed el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-Hutati ve'l-âsâr*, *Thk. Eymen Fuad Seyyid*, (Londra: Müessesetü'l-Furkan li'l-Türâsî'l-İslâmî, 2013) 2: 502-508; İbn Tağrıberdi, *en-Nüci'mü'l-zâhire*, 4: 222; İsmail E. Erünsal, "Dârülilim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 1 Kasım 2019).

¹⁷ Avcı, "Kudüs".

¹⁸ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfsâh bi'l-ahvâl*, *Thk. Abdürrezzak Tek* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 63-66.

¹⁹ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 434, 436-437.

²⁰ Gazzâlî, *el-Münkız*, 67.

²¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (Cidde: Dâri'l-Minhâc, 2011), 1: 380.

Mâlikî fakihî Ebû Rendeka et-Turtûşî de Kudüs'ü ziyaret edip bir süre burada kalmış ve muhtemelen Gazzâlî ile de burada tanışmıştır.²² 451 (1059) yılında Endülüs'ün kuzeydoğusunda yer alan Turtûşe şehrinde doğan Turtûşî, 25 yaşında hac ibadetini yerine getirmek ve ilim tahsil etmek için Endülüs'ten ayrılmış, haccını ifâ ettikten sonra Irak, Suriye ve Mısır'ın çeşitli şehirlerinde bulunarak vefat edene kadar tedris faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Tarihi ve süresi tam olarak tespit edilemese de yaşadığı dönemde hac için yola çıkan pek çok âlimin güzergahı arasına dahil ettiği Kudüs'e de uğrayan Turtûşî, buradaki ilmî çevrelerle ilişkiler geliştirmiştir.²³

Turtûşî'nin önde gelen talebelelerinden olan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ise Kudüs'te üç yıl kalmış ve buradaki ilim çevresi yakın ilişkiler geliştirmiştir. İbnü'l-Arabî, 468 (1076) yılında İşbîlye'de (Sevilla) doğmuş, 485 (1092) yılında babası Ebû Muhammed İbnü'l-Arabî ve ailesiyle birlikte hac ibadetini ifâ etmek ve ilim tahsil etmek için on yıla yakın süren bir seyahate çıkmıştır. Bu seyahatlerinde uğradığı ilim merkezleri ve görüştüğü âlimler hakkında *Tertîbü'r-rihle li't-tergîb fi'l-mille* adlı seyahatnamesi ve *Kânûnü't-te'vîl* adlı eserinde geniş bilgi vermiştir. İbnü'l-Arabî, Mağrib'te bazı şehirlerde ilim tahsil ettikten sonra önce Mısır'a gitmiş, buradan da Kudüs'e geçmiştir. O, Mısır ilim çevresinde aradığını bulamadığından ve hac yolculuğu için babası ile birlikte Kudüs'e doğru seyahate devam ettiklerinden bahsederken, daha sonra geldikleri Kudüs'teki ilim meclislerinin ve âlimlerin yüksek vasıflarından sitayişle söz etmiştir. Kudüs'teki ilmî hayattan çok etkilenen İbnü'l-Arabî babasını hac için kutsal topraklara uğurlarken kendisi Kudüs'te kalmaya karar verip üç yıl ilim tahsiliyle meşgul olmuştur.²⁴

İbnü'l-Arabî, Kudüs'te kaldığı süre boyunca Şâfiî ve Hanefî medreselerine giderek buradaki münâzara meclislerini takip etmiş, kendisi de Kerrâmiyye, Mu'tezile ve Müşebbihe mezheplerine

mensup âlimler ile yahudi ve Hristiyan bilginlerle münâzaralarda bulunmuştur.²⁵ Kudüs'te bulunduğu dönemde özellikle kelâm, usûl-i fıkıh ve hilâf ilimleri ile iştigal ettiğini ve bu ilimlere dair eserler okuduğunu belirtmektedir.²⁶ Horasan'ın Hanefî ulemâsından Ebû Sa'd ez-Zevzenî, Ebû Ali es-Sâgânî ve Ebû Saîd ez-Zencânî gibi isimler ziyarette bulunmak üzere Kudüs'e geldiklerinde İbnü'l-Arabî onların ders halkalarına katılmış ve onların ilim meclislerinden çok etkilendiğini ifade etmiştir.²⁷ Eserlerinde Kudüs'te geçen ilmî tartışmalara ve burada tanıştığı âlimlerin görüşlerine sık sık atıfta bulunmasından onun şehirdeki ilmî ortamdan çok etkilendiği ve burada geçirdiği dönemin onun ilim tahsil sürecinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ İbnü'l-Arabî'nin aktardığı bilgiler, bu dönemde Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da, Şâfiî ve Hanefî medreselerinde zengin bir ilmî çevrenin bulunduğunu, farklı mezhep ve din mensupları arasında ilmî münâzaraların düzenlendiğini ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin Kudüs'te dersler verdiğini ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Arabî örneğinde de görüldüğü üzere Kudüs, Endülüs ve Mağrib'ten gelen hacıların ve âlimlerin ziyaret ettikleri ve ilim tahsili için bir müddet kalmayı arzu ettikleri bir şehirdi. İbnü'l-Arabî'nin muasırı olan ve İbnü'l-Unsurî diye meşhur olan Endülüslü âlim Hasan b. Ahmed el-Gâfikî de ilk eğitimini Endülüs'te aldıktan sonra hac yolculuğuna çıkmış ve bu sırada uğradığı Kudüs'te çeşitli âlimlerden ilim tahsil etmiştir.²⁹ Endülüslü ve Mağribli âlimler, sonraki asırlarda da bu yönelimlerini devam ettirmişler ve hac yolculukları sırasında hem ziyarette bulunmak hem de ilim tahsil etmek için Kudüs'e gelmeye devam etmişlerdir.

Haçlı istilasının arefesinde V. (XI.) asırda Kudüs'te bulunan önemli âlimlerden biri de Hanbelî fakih Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî'dir (ö. 486/1094). Bağdat'ta

²² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyerü a'lâmi'n-nübela*, *Thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 19: 491; Takyyü'ddîn Ebû Muhammed Ahmed el-Makrizî, el-Mukaffê'l-kebbî, Thk. Muhammed el-Ya'lävî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006) 7: 221.*

²³ *Uleymî, el-Ünsü'l-celîl, 1: 439.*

²⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-te'vîl*, *Thk. Muhammed es-Süleymânî (Ciddê: Dâru'l-Kible li's-Sekâ feti'l-İslâmîyye) 432-433; a.mlf., "Muhtasarü Tertîbi'r-rihle li't-tergîb fi'l-mille", Ma'a'l-Kâdi Ebî Bekir b. el-Arabî, Thk. Saîd A'râb (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987), 202-203.*

²⁵ *İbnü'l-Arabî, Kânûnü't-te'vîl, 436-437; a.mlf., "Muhtasarü Tertîbi'r-rihle", 205-207.*

²⁶ *İbnü'l-Arabî, Kânûnü't-te'vîl, 438; a.mlf., "Muhtasarü Tertîbi'r-rihle", 208.*

²⁷ *İbnü'l-Arabî, Kânûnü't-te'vîl, 438-439; a.mlf., "Muhtasarü Tertîbi'r-rihle", 208-209.*

²⁸ Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim: 05.11.2019).*

²⁹ *İbn Asâkir, Târih, 3: 16-17.*

Hanbelî fihkının önemli isimlerinden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan (ö. 458/1066) uzun yıllar ilim tahsil eden Şîrâzî, buradan Şam bölgesine yönelmiş ve bir müddet Kudüs'te yaşamıştır. Kudüs'te ve Dimaşk'ta Hanbelî mezhebinin mensuplarının sayısının artmasında Şîrâzî'nin önemli bir etkisi olduğu ifade edilmiştir.³⁰ Etkili bir vâiz ve zâhid olan Şîrâzî, Kudüs ve çevresinde Hanbelî mezhebini yaymış, bu bölgede kendisine tabi olan çok sayıda talebe yetiştirmiştir.³¹

Selçuklular'ın hâkimiyeti döneminde Kudüs'te biri Şâfiîler diğeri Hanefîler için olmak üzere iki medresenin faaliyette olduğu bilinmektedir ve bunlar Kudüs tarihinde tespit edilebilen ilk medreselerdir. Mescid-i Aksâ'nın doğusunda bulunan ve Şâfiîlere tahsis edildiği anlaşılan Nâsriyye Medresesi'nde Ebû'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî (ö. 490/1096) müderrislik yapmış ve medresenin ismi ona nispet edilmiştir. Hayatının ve ilim tahsil sürecinin büyük bir kısmını Kudüs'te geçiren ve burada müderrislik yapan Nasr b. İbrahim el-Makdisî, dönemin önde gelen Şâfiî fakihlerindendi. Hatta bazı âlimler, onun mezhepteki yerini İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ile mukayese etmişler ve onun usûlünün daha üstün olduğunu ifade etmişlerdir.³² Nâsriyye Medresesi, Gazzâlî, Kudüs'te bulunduğu dönemde bu medresede ikamet ettiği için ona nispetle Gazzâliyye diye de isimlendirilmiştir.³³ Bu dönemde Kudüs'te Hanefîler'e tahsis edilmiş olan diğer bir medrese ise Ebû Ukbe Medresesi'dir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Kudüs'te bulunduğu dönemde bu medresede katıldığı ilim meclislerinden sıkça söz etmiştir.³⁴

Yaklaşık çeyrek asır süren Selçuklu hâkimiyetinden sonra Fâtîmî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî (ö. 515/1121), 491 (1098) yılında Kudüs'ü ele geçirmiş ve buraya bir vali tayin ederek Kahire'ye geri dönmüştür. Ancak aynı dönemde başlayan İslam dünyasına yönelik Haçlı seferleri Kudüs tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kudüs'ün yeniden Fâtîmî hakimiyetine girdiği yıllarda Antakya'yı alarak (1098) Filistin sahillerine doğru ilerleyişe geçen Haçlılar, Fâtîmîler'den bir yıl sonra (23 Şaban 492/15 Temmuz 1099) Kudüs'ü istila ettiler ve şehirde yaklaşık doksan yıl sürecek bir hakimiyet kurdular.³⁵

İslam dünyasına yönelik Haçlı seferlerinin başlamasıyla VI. (XII.) asır boyunca Haçlıların işgal ettikleri bölgelerden çok sayıda âlimin başka şehirlere göç etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu süreçte başta Kudüs olmak üzere işgal edilen şehirlerde katliamdan kurtulabilen pek çok âlim İslâm dünyasının farklı bölgelerine, özellikle de Bağdat'taki Abbasi halifesinin ve Selçuklu sultanının yanına gitmişti.³⁶ Büyük Selçukluların yıkılışından sonra ise Zengî ve Eyyûbî coğrafyası sahip olduğu imkanlarla ulema için yerleşebilecek en uygun bölgeler olarak temayüz etti. Zengîler ve Eyyûbîler'in hüküm sürdükleri şehirlere göç eden âlimlerin pek çoğu gittikleri yerlerde melikler veya devlet adamları tarafından himaye edildiler ve çeşitli mansıplar elde ettiler.³⁷ Ulemanın toplumsal hayat içerisinde oynadığı mühim rolün ve Haçlılara karşı girişilecek mücadelede en büyük destekçilerinin ulema olacağına farkında olan Eyyûbî melikleri çok sayıda ismi himaye altına aldılar.

³⁰ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Thk. Muhammed Hamid el-Fikî (Beirut: Dâru'l-Marife), 2: 248-249; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 433.

³¹ Ebû'l-Yünnü Mütürîddîn Abdurrahman el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed fi terâcîmi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, Thk. Muhyiddin Necib (Beirut: Dâru Sadır, 1997), 3: 7-9.

³² İbn İbn Asâkir, *Târîh*, 62: 17-18; Zehebî, *Şeyrî a'lâmi'n-nübelâ*, 19: 136-139; Ebû Nasr Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Ta bakâtü'l-Şâfi'iyyeti'l-Hâibrâ*, Thk. Mahmud Muhammed el-Tanâhî ve Abdülfezâh Muhammed el-Hubî (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1967), 5: 351-353.

³³ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 434, 436-437; 2: 68, 76.

³⁴ İbnü'l-Arabî, "Muhtasarü Tertîbi'n-rühle", 211. *Mustafâ A Hiyari*, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", *Jerusalem in History*, Ed. K.J Asali (Essex: Scorpion Publishing, 1989), 136-137.

³⁵ *Mustafâ A Hiyari*, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", *Jerusalem in History*, Ed. K.J Asali (Essex: Scorpion Publishing, 1989), 136-137.

³⁶ Haçlılar Kudüs'e girdiklerinde Müslümanlara karşı büyük bir katliam gerçekleştirmiş, bu sırada ulemâdan bazı isimler de öldürülmüştür. Örneğin, Kudüs'ün tarihi ve faziletleri hakkında bir kitap da telif eden Şâfiî fakih Ebû'l-Kâsım er-Rümeylî (ö. 492/1099) istila sırasında Haçlılar tarafından katledilmiştir (Sübkî, *Tabakâtü'l-Şâfi'iyye*, 5: 332-333; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 435-436). Aynı şekilde Mâverâünnehir ve Irak bölgesinde ilim tahsil ettikten sonra Kudüs'e gelen Şâfiî fakih Ebû'l-Kâsım Abdülcebbar Ahmed b. Yüsuf er-Râzî (ö. 492/1099) de buraya tasavvuf yoluna girip inzivaya çekilmiş bir yazıyetteken yine Haçlılar tarafından öldürülmüştür (Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 436).

³⁷ Bu dönemde Haçlı işgali nedeniyle bölgeden göç etmek zorunda kalanların şüphesiz en dikka çekici olanlarından birisi Hanbelî Benî Kudâme ailesidir. Benî Kudâme ailesi Kudüs yakınlarındaki Cenmâil'de ikamet etmekte iken Haçlıların bölgesi işgal etmeleri ve yerli halka kötü muameleleri nedeniyle 551'de (1156) Dimaşk'a göç etmek zorunda kalmıştı. Bu aileye mensup meşhur fakih Muvaffakuddin b. Kudâme (ö. 620/1223) Dimaşk'a geldiği sırada on yaşındaydı (Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbeddin Ahmed İbn Receb, *Kitâbü'l-zeyl alâ tabakâtü'l-Hanâbile*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2005), 2: 133; Ebû'l-Şâfiî Salâhu'ddîn Halîl b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981), 17: 37; Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *Türkiye Dinyet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 11 Ekim 2019).

Haçlı işgaliyle büyük bir yıkıma uğrayan Kudüs'te başta Mescid-i Aksâ olmak üzere Müslümanlarca kutsal sayılan mekanlar Haçlılar tarafından kullanıldı, birçok mekanda devam eden ilmî faaliyetler ise büyük ölçüde sona erdi. Bununla beraber şehirde bazı âlimlerin kalmaya devam ettikleri de bilinmektedir. Nitekim VI. (XII.) asrın önde gelen muhaddislerinden olan Sem'ânî (ö. 562/1166), Haçlı istilası altındaki Kudüs'ü ziyaret etmiş ve günümüze ulaşan en meşhur eseri olan el-Ensâb'da orada bulunduğu ve ilim tahsil ettiği âlimlerden söz etmiştir.³⁸

Haçlı hakimiyeti altındaki yıllarda Kudüs İslam kimliğinden büyük ölçüde uzaklaştırılmıştı. Bu nedenle Selâhaddin 1187 (583) yılında Kudüs'ü tekrar fethedince hem şehri ilmî açıdan yeniden bir cazibe merkezi kılmak hem de sağlıklı işleyen bir sosyal hayatın tesisi için bir takım düzenlemelere girişti. Müslümanların şehri geri almalarının ardından Latin Katolik Hristiyanların neredeyse tamamı şehri terk etmişti. Bununla beraber Ortodokslar ve Ya'kûbîler (Süryaniler) cizye ödemeleri karşılığında Kudüs'te kalmaya devam ettiler. Selâhaddin onların şehirde kalmalarını teşvik etti ve daha önce Katolik Hristiyanların kontrolündeki Hristiyanların kutsal mekanlarını Ortodoksların kontrolüne verdi. Ayrıca her ne kadar etrafındaki bazı isimler kendisine Kamâme (Kıyamet) Kilisesi'nin tamamen yıkılmasını teklif etse de o, böyle bir hareketin İslam hukukuna aykırı olacağını ve kilisenin yıkılmasının Hristiyanları Kudüs'e gelmekten alıkoymayacağını, ayrıca Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethettiğinde yapmadığı şeyi kendisinin yapmasının doğru olmayacağını söyleyerek teklifleri reddetti.³⁹

Selâhaddin Kudüs'te asıl büyük değişiklikleri şehre yeniden İslamî bir kimlik kazandırmak için gerçekleştirdi. Fethin hemen ardından ilk olarak Haçlı döneminde Kubbetü's-Sahra'nın üzerine dikilen haç indirildi ve burada bulunan Hristiyanlığa ait bütün

alametler yok edildi. Ayrıca Templier şövalyelerinin kontrolünde bulunan Mescid-i Aksâ da işgal döneminin bütün izlerinden arındırıldı. Her iki bina baştan aşağı temizlendi ve güzel kokularla bezendi. Nureddin Zengî tarafından Mescid-i Aksâ için yaptırılmış olan minberi Halep'ten getirterek yerine koydurdu.⁴⁰

Selâhaddin fethin ardından Kudüs'te birçok yeni düzenlemede bulundu. Özellikle şehirdeki dini hayatı yeniden canlandırma amacıyla kurduğu medrese ve hankah bunun en önemli göstergeleri arasında sayılabilir. Selâhaddin Eyyûbî Kudüs'ün ulemanın yanı sıra şehrin toplumsal ve dinî hayatının işleyişinde önemli bir role sahip olan sûflilerin de merkezi olmasını istemekteydi. Bu nedenle 585 yılında Selâhiyye Hankahı'nı kurdu.⁴¹ Yine Selâhaddin'in önde gelen emîrleri arasında yer alan Hüsâmeddin el-Cerrâhî (ö. 598) tarafından sûfliler için inşa edilen bir zaviye inşa edilerek şehrin ehl-i tasavvuf için önemi bir merkez haline gelmesi amaçlandı.⁴² Selâhaddin'in Kudüs'teki ilmi hayatın canlanmasına yönelik adımları ilerleyen zamanlarda da devam etti. O, III. Haçlı seferi tehdidi ortadan kalktıktan sonra tekrar Kudüs'e geldiğinde şehirde bir takım idarî ve malî düzenlemelerde bulundu, bu sırada buradaki medreselerin vakıflarına bazı dükkanlar ve bostanlar ilave ederek medreselerin gelirlerini artırdı.⁴³

Selâhaddin'in başlattığı Kudüs'e İslamî bir kimlik kazandırma çabalarına sonraki Eyyûbî melikleri de büyük bir şevkle katıldılar. Mesela Selâhaddin'in oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali 1194 (590) yılında Mâlikiler için bir medrese, kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin ise harem alanı içinde abdest alma mekanları ve içme suyu için çeşmeler inşa ettirdi. el-Âdil'in oğullarından Dımaşk meliki olan el-Melikü'l-Muazzam İsa belki de Selâhaddin'den sonra Kudüs'e en fazla önem veren Eyyûbî meliki olarak temayüz etti. el-Muazzam Hare-

³⁸ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, *Thk. Şerefeddin Ahmed (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1981)*, 12: 389-390; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 440-441.

³⁹ Fetihten sonra kısa bir süre kapatılan kilise daha sonra belirli bir ücret ödemeleri karşılığında yeniden hristiyanların ziyaretine açılmıştır (Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 485; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, *Trc. Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 2008, 2: 392; Şakir Mustafa, *Salâhuddîn, Dımaşk: Dâru'l-Kalem*, ts., 268).

⁴⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2: 392; Mustafa, *Salâhuddîn*, 268.

⁴¹ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 99. Söz konusu hankahın daha önceden Kudüs'ün Haçlıların elinde olduğu dönemde Kudüs patriğine ait olan bir ev olduğu, fethin ardından Selâhaddin'in bu evi sûfliler için vakfettiği de belirtilmektedir (Bk. Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1: 485; II, 88; Abdücelîl Hasen Abdülmehdî, *el-Medâris fi beytü'l-makdis fi'l-asreyni'l-Eyyûbi ve'l-memlûki devrühâ fi'l-hareketi'l-fikriyye (Amman: Mekabetü'l-Aksâ, 1981, 181)*.

⁴² Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 101-102.

⁴³ Ebû'l-Kâsım Şehâbeddin Abdurrahman Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd devleteyn en-Nürriyye ve's-Salâhiyye*, *Thk. İbrahim Şemseddin (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002)*, 4: 194; İbn Vâsil, *Mi'ferriçü'l-kürüb*, 2: 407.

müşşerif bölgesinde bazı tamiratların yanında Mescid-i Aksâ'nın da bazı kısımlarını yeniden inşa ettirdi. el-Muazzam ayrıca şehirde biri Hanefiler diğeri de Arapça öğretimi için olmak üzere iki medrese inşa ettirerek şehrin ilmî açıdan da gelişimine önemli katkı sağladı.⁴⁴

Kudüs'ün yeniden İslami bir kimlik kazanmasında Eyyûbîler tarafından şehirde kurulan medreselerin önemli bir rolü vardır. Kurulan medreselerle bir taraftan şehirdeki ilmî hayat yeniden canlanırken diğer taraftan ulemanın Eyyûbî yöneticilerine sağlayacağı başka bir takım getiriler de bulunmaktaydı. İslâm toplumunun en önemli meşruiyet kaynağı olan ulemayı himaye etmek Eyyûbî melikleri açısından hem dış rakiplerine hem iç mücadelelerinde birbirlerine hem de alternatif yerel siyasi güçlere karşı ulemanın desteğini sağlamanın önemli bir aracıydı. Nitekim ulema müslüman toplumun her alanda sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gerekli olan kuralları belirleyen, uygulayan ve denetleyen en önemli unsurdu. Dolayısıyla siyasi zümreler açısından bakıldığında düzenli işleyen bir sosyal hayat için ulemanın oynadığı rol son derece önemliydi. Ayrıca İslam toplumunun özellikle Haçlılara karşı yürütülen mücadelenin parçası haline getirilebilmesinde ulema Eyyûbî meliklerinin en önemli yardımcıları şüphesiz âlimlerdi. Dönemin önde gelen vaizlerinin özellikle camilerde verdikleri vaazlarda ve yazdıkları eserlerde müslümanları cihada teşvik etmeleri Haçlılarla mücadelenin en önemli motivasyonunu teşkil etmekteydi. İşte bütün bu nedenlerden dolayı Eyyûbîler medreseler kurarak ulemayı sistematik bir şekilde himaye etmeye büyük önem vermekteydiler ve Kudüs'te de çok sayıda medrese kurdular.

Eyyûbîler döneminde Kudüs'te kurulan medreselerin başında Selâhaddin Eyyûbî tarafından kurulan ve onun adına nispetle Nâsırıyye Salâhiyye ya da daha meşhur olduğu şekil-

de Salâhiyye Medresesi gelmektedir. Dönemin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ün fethinin ardından gerçekleştirmeyi planladığı yenilikler arasında bir medrese kurma fikri de vardı. Ancak fetihden kısa bir süre sonra III. Haçlı seferinin başlaması medresenin kuruluş sürecini geciktirdi. Nitekim medresenin kitabesinde kuruluş tarihinin 588 (1192) yılı olarak zikrediliyor olması medresenin III. Haçlı seferinden sonra faaliyete geçtiğini göstermektedir. Selâhaddin bu tarihte Kudüs beytül-mâl vekili Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Hıdır el-Makdisî'yi fetihden sonra Kudüs beytül-mâlîne tahsis edilmiş bazı mülklerin satışı için görevlendirmişti. Satışı gerçekleştirilen mülkler arasında yer alan ve daha önce medrese kurmak üzere ayırdığı bir kiliseyi Selâhaddin Eyyûbî bizzat kendi servetiyle satın alarak Şâfiî fakihler için medrese olarak vakfetti ve burada kalan müderris ve talebeye geniş maaşlar tahsis etti.⁴⁵

Selâhaddin tarafından medrese olarak vakfedilen ve içinde Hz. Meryem'in kabrinin olduğuna inanılan kilise Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmekteydi.⁴⁶ Fâtımîler'in Kudüs'e hakim oldukları dönemde dârü'l-ilime dönüştürülen mekanda önde gelen âlimler ders okutmaktaydı. Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiklerinde ise burayı tekrar kiliseye çevirmişlerdi. Selâhaddin ise burayı tekrar bir ilim merkezi olarak medreseye çevirdi.⁴⁷

Selâhaddin medresenin müderrisliğine çok güvendiği ve uzun yıllardır beraberinde bulunan dönemin önde gelen fakihlerinden Ziyâeddin el-Hakkârî'yi (ö. 585/1189) getirmek istemişti.⁴⁸ Ancak III. Haçlı seferi nedeniyle medresenin kurulması gecikince ve bu arada Ziyâeddin el-Hakkârî vefat edince medresenin müderrisliğine yine dönemin önde gelen fakihleri arasında yer alan Bahâüddin b. Şeddâd (ö. 632/1234) getirildi.⁴⁹ Salâhiyye Eyyûbîler döneminde Kudüs'ün en

⁴⁴ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Trc. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2015), 226-227.

⁴⁵ İbn Vâsil, *Miğfericî'l-kürüb*, 2: 407; Abdülmehdî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 182-183.

⁴⁶ Uleymi, *el-Ürsü'l-celil*, 1: 485.

⁴⁷ İbn Vâsil, *Miğfericî'l-kürüb*, 2: 407.

⁴⁸ İbn Vâsil, *Miğfericî'l-kürüb*, 1: 169; Ebû Şâme, *Kütübü'r-Ravzateyn*, 4: 65; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu'ebnâ'z-zamân*, *Thk. İhsan Abbas* (Beirut: Dâru Sâdir, 1978), 3: 497.

⁴⁹ İbn Vâsil, *Miğfericî'l-kürüb*, 2: 407. İbn Şeddâd, *Selâhaddin Eyyûbî ile Kudüs'ün fethinden sonra tanışmıştır. İlmîni takdir ettiği İbn Şeddâd'ı Dimaşk'a davet eden Selâhaddin onu ihsanlarda bulmuş ve en yakınındaki isimler arasına almıştır. Selâhaddin Eyyûbî tarafından Kudüs kâdilkudâilğine getirilen İbn Şeddâd Salâhiyye'nin kurulmasının ardından medresenin müderrisliğini de üstlendi. İbn Şeddâd Selâhaddin dönemi boyunca Kudüs'te üstlenmiş olduğu görevlerini sürdürdü. O, Haçlı tehdidi karşısında Selâhaddin tarafından destek temin etmek amacıyla Abbâsî halifesi Nâsır-Lidmillâh'a elçi olarak gönderildi. Selâhaddin hayatta olduğu sürece onun en büyük destekçilerinden olan İbn Şeddâd, Selâhaddin'in vefatından sonra Halep'e Selâhaddin'in oğlu el-Melikî'z-Zâhir'in yanına gitti ve burada başta kâdilkudâilik olmak üzere önemli mansıplar edindi (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7: 84-100).*

prestijli medresesiydi. Dönemin önde gelen âlimlerinin medresede müderrislik görevini üstlenmiş olmaları bu durumu teyit etmektedir. İbn Şeddâd'ın ardından Mecdüddin b. Cehbel (ö. 596/1200), Fahreddin b. Asâkir (ö. 620/1223), İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) ve İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) gibi önde gelen âlimler medrese müderrisliğini üstlenen isimler arasında yer almaktadır.⁵⁰ Salâhiyye önemini Memlûkler döneminde de korumaya devam etti. Hatta medrese müderrisliği zaman zaman ulema arasında bir mücadele ve rekabete dahi konu olmuştur.⁵¹ Önde gelen Memlûk şehirlerinin tamamında olduğu gibi Kudüs'te de dört Sünnî fikh mezhebinin her birinden kâdilkudât bulunmaktaydı ve Şâfiî kâdilkudâtı Salâhiyye'nin müderrisliğini de üstlenmekteydi. Ayrıca medrese müderrisinin Mescid-i Aksâ hatipliğini de üstlenmesi bir gelenek haline gelmişti.⁵²

Salâhiyye'den sonra Kudüs'te başka medreseler de kuruldu. Bunlar arasında dikkat çekici diğer bir medrese Efdaliyye Medresesi'dir. Medresenin bânisi Selâhaddin Eyyübî'nin oğlu el-Melikü'l-Efdal Nureddin Ali (ö. 622/1225) medreseyi Kudüs'e gelen ve orada ikamet eden Mâlikî fakihler için 589 (1193) yılında vakfetmiştir.⁵³ Bu açıdan Efdaliyye, bir taraftan söz konusu dönemde Mağrib bölgesi ve Endülüs gibi Mâlikî mezhebinin güçlü olduğu coğrafyalar ile Kudüs arasındaki ilmî ilişkilerin canlılığının, diğer taraftan ise Eyyübîler'in özellikle Şâfiîliğin himaye ederek diğer mezhepleri ihmal ettikleri iddialarının yanlışlığının da bir delili olarak kabul edilebilir.⁵⁴

Bu dönemde siyasî ve askerî zümrelerinin ilmî faaliyetler ve vakıf kurmaya olan desteklerinin güzel örneklerinden birisi Meymûniyye Medresesi'dir. Kaynaklarda hakkında çok fazla bilgi bulunmayan medrese Emîr Fârisüddin

Ebî Saîd Meymûn el-Kasrî tarafından 593 (1197) yılında Şâfiî mezhebi müntesipleri için vakfedilmiştir.⁵⁵ Başka bir medrese olan Bedriyye de el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın önde gelen emîrlerinden Bedreddin Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Muhammed el-Hakkârî (ö. 614/1217) tarafından Şâfiî mezhebi müntesipleri için 610 (1213) yılında vakfedilmiştir.⁵⁶ İlme ve ilim ehline büyük önem veren Emîr Bedreddin döneminde örneğine sıkça rastlanıldığı üzere medresenin idaresini kendisine ve kendisinden sonra da çocuklarının uhdesine vermişti.⁵⁷

Kudüs'te bu dönemde kurulan bir başka medrese olan Nahviyye ise Eyyübîler döneminde sadece fikh değil diğer disiplinleri de merkeze alan farklı medrese tipolojilerinin var olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Medrese Eyyübîler'in Dımşak meliki el-Melikü'l-Muazzam İsa tarafından Arapça eğitim ve öğretimi için vakfedilmiştir. el-Melikü'l-Muazzam idare merkezi Dımşak'ın yanında Kudüs'te de çok sayıda birçok vakıf kurulmuştu. İlim ehline büyük destekler veren el-Melikü'l-Muazzam'ın kendisi de hem bir fakih hem de önemli bir dil âlimi olarak bilinmekte, özellikle nahivde döneminin önde gelen isimleri arasında kabul edilmektedir.⁵⁸

İsminden de anlaşılacağı üzere nahiv dersleri vermek üzere kurulan medresede Sibeyhi'nin *el-Kitab'ı*, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh'ı*, İbnü's-Sikkî'nin *İslâhu'l-mantık'ı*, Harîrî'nin *Mülhatü'l-irâb'ı* gibi eserler en fazla okutulan kitaplar arasında yer almaktaydı. Bununla beraber nahiv dışında lügat, aruz, belâgat, edebiyat gibi Arap diline dair diğer ilimlerin de medresede okutulduğu bilinmektedir.⁵⁹

Hemen hepsi Şâfiî mezhebi müntesibi olan Eyyübî ailesi içinde tek Hanefî melik olarak dikkat çeken

⁵⁰ Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 187.

⁵¹ *el-Melikü'l-Zâhir Çakmak zamanında dönemin önde gelen İktâfakîhi Cemâleddin İbn Cemâa ile Sıraceddin Ömer b. Musa el-Hmsî medrese şeyliğini elde etmek mücadelesi etüklerinde bu iki önde gelen âlim arasında bir münazara tertip edilmesine karar verilmiş ve münazarada Hmsî'ye üstünlük sağlanmış İbn Cemâa Salâhiyye müderrisliğine getirilmiştir (Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 196-197).*

⁵² Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 197-198.

⁵³ *Medresenin Mağrib bölgesinden ilim tahsili için Kudüs'e gelen erkek ve kadın âlim ve talebe kimseler için vakfedilmiş olduğu medrese vakfesinde açık şekilde belirtilmiştir (Uleymi, *el-Ünsü'l-celil*, 2: 97; Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 336).*

⁵⁴ *Söz konusu iddia ve bu iddianın eleştirisi için bk. Harun Yılmaz, Zengî ve Eyyübî Dımşak'ında Ulema ve Medrese (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 248-253.*

⁵⁵ Uleymi, *el-Ünsü'l-celil*, 2: 100; Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 340.

⁵⁶ Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 359.

⁵⁷ Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 359.

⁵⁸ *el-Melikü'l-Muazzam'ın ilmî hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, "Dımşak Eyyübî Meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın İlmî Hayatı", Eyyübîler Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Ed. Önder Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 329-347.*

⁵⁹ Abdülmehtdi, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 351.

el-Melikü'l-Muazzam İsa, Nahviyye Medresesi'ni Hanefî âlim ve talebeler için kurmuştu. Medresenin başında bir müderris bulunmakta, aynı zamanda yine vâkîf tarafından beş vakit namaz kıldırılmak üzere bir de imam görevlendirilmişti. Medresede nahiv tahsil edecek yirmi beş talebe, öğretici olarak da bir nahiv şeyhinin bulunması ve bu kimselerin tamamının Hanefî olmaları medresenin vakfiyesinde şart koşulmuştu.⁶⁰

Nahviyye'nin ilk müderrisinin kim olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak özellikle Memlûkler döneminde Kudüs ve Gazze kâdîlkudâtlığını üstlenmiş olan Takîyüddin Ebûbekir b. İsa b. er-Rassâs el-Ensârî el-Makdisî el-Hanefî (ö. 832/1429) gibi önde gelen isimlerin medresede müderrislik yapmış olması medresenin ilmî çevrelerde önemli bir mekan olarak kabul edildiğine işaret etmektedir.⁶¹ Dimaşk meliki el-Melikü'l-Muazzam İsa tarafından kurulan bir diğer medrese olan Muazzamiyye ise Kudüs'ün Eyyûbî dönemindeki en önemli medreseleri arasında gelmekteydi. 606/1209 yılında açılan medrese Hanefî mezhebi müntesipleri için kurulmuştu. Bu nedenle medrese el-Medresetü'l-Hanefiyye diye de isimlendirilmiştir. el-Muazzam medrese için arasında çok sayıda köyün bulunduğu geniş vakıflar tahsis etmiş,⁶² idaresinin de kendi soyundan gelenlerin elinde kalmasını vakfiyede şart koşmuştu. Kudüs'teki en prestijli medreselerden biri olan Muazzamiyye, Eyyûbî ve Memlûkler dönemi boyunca önde gelen Hanefî âlimlerin müderrislik yaptıkları medrese olarak faaliyet göstermeye devam etti.⁶³

Kudüs'teki medrese olarak isimlendirilen vakıflar arasında bir de ders halkası bulunmaktaydı. Nâsiriyye ve Gazzâliyye isimleriyle meşhur olan medrese aslında Mescid-i Aksâ içerisinde ders vermek üzere vakfedilmiş

bir bölümdü. Medrese önceleri aynı zamanda ilk müderrisi de olan Şâfiî fakihî Nasr b. İbrahim el-Makdisî'ye (ö. 490/1097) nispetle Nâsiriyye, daha sonra ise İmam Gazzâlî'ye nispetle Gazzâliyye Medresesi olarak meşhur olmuştur.⁶⁴ Gazzâlî *er-Risaletü'l-kudsiyye fi kavaidi'l-akâid* isimli risaleyi burada Beytûlmakdis halkı için yazmış ve bu risaleyi daha sonra *İhya'nın* içerisine dahil etmiştir.⁶⁵ Haçlılar'ın Kudüs'ü işgaliyle ilmî faaliyetin sona erdiği medreseyi yeniden ihya eden ise Nahviyye ve Muazzamiyye medreselerinin de vâkîfı olan el-Melikü'l-Muazzam İsa'dır. 610 yılında vakfiyesi yeniden ihya edilen medrese bir kıraat ve nahiv medresesi olarak vakfedilmiş, ayrıca el-Muazzam tarafından Arap diline dair çok sayıda kitap buraya vakfedilmiştir.⁶⁶ el-Muazzam tarafından medresenin müderrisliğine aynı zamanda Kudüs'teki Salâhiyye'nin de müderrisi olan İbnü's-Salâh eş-Şehrezurî atanmış, İbnü's-Salâh 616 yılındaki Haçlı tehdidi dolayısıyla Dimaşk'a gidene kadar müderrisliğe devam etmiştir.⁶⁷ Kıraat ve nahiv dersleri medrese vâkîfı tarafından şart koşulan derslerdi ve bunlar muhakkak okutulmaktaydı.⁶⁸ Müderrisi olduğu Salâhiyye'de hadis, fıkıh ve daha başka dersler verdiği bilinen İbnü's-Salâh'ın Nâsiriyye'de nahiv derslerinin yanında bu dersleri de vermiş olması muhtemeldir.

Kaynaklarda İzziyye Medresesi olarak bahsedilen medresenin de aslında bir ders halkası olması muhtemeldir. el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın üstadârı İzzeddin Aybek el-Muazzamî (ö. 647/1249) tarafından vakfedilen medresenin vakfiyesinde vâkîfın Kudüs müslümanların elinde ise medresenin Kudüs'te, değilse Dimaşk'ta Emeviyye Camii'nde faaliyet göstermesini şart koşmuş olması bu medresenin aslında müstakil bir yapı olmaktan ziyade Aksâ ya da başka bir camide bir zâviye olması ihtimalini güçlendirmektedir.⁶⁹

⁶⁰ Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 352.

⁶¹ Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 353.

⁶² Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 89-90.

⁶³ Bahsi geçen dönemlerde medresede müderrislik yapan önde gelen bazı âlimler için bk. Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 365-390.

⁶⁴ Hatim Mahamid, "Mosques as Higher Educational Institutions in Mamluk Syria", *Journal of Islamic Studies*, 20/2, (Mayıs 2009), 201.

⁶⁵ Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 356-357.

⁶⁶ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 76; Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 357.

⁶⁷ İbn Vâsîl, *Müjferri'ü'l-kürüb*, 4: 32; Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âti'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Hayda rabad 1951, 8/2: 757.

⁶⁸ Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 358.

⁶⁹ Abdülmehtî, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 396.

Son olarak Eyyûbîler tarafından Kudüs'te kurulan iki medreseden daha bahsedilebilir. Bunlardan biri el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın üvey kardeşi el-Melikü'l-Emced Hasan tarafından Hanefî mezhebi müntesipleri için vakfedilen Emcediyye, diğeri Memlûkler döneminde kurulan Evhadiyye Medresesi'dir. Emcediyye hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Hakkına bilinenler ise büyük ölçüde vâkıfının medresede defnedildiği bilgisiyle sınırlıdır.⁷⁰ 697 (1298) yılında kurulan Evhadiyye ise bânisi Eyyûbî ailesinden gelen kimselerin Memlûkler döneminde de ilmî faaliyetlere destek vermeye devam ettiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁷¹

Eyyûbîler döneminde Kudüs dinî açıdan taşıdığı önem bir tarafa başta ilim müesseselerinin kurulması olmak üzere ilmi hayatın gelişimi açısından da çok sayıda gelişme ve yeniliğe şahit olsa da ne Selâhaddin Eyyûbî ne de sonrasında gelen hiçbir Eyyûbî meliki tarafından siyasi ve askerî bir merkez olarak benimsenmedi. Şam'daki Eyyûbî melikleri geleneksel olarak bölgenin merkezi kabul edilen Dımaşk'ı, Mısır'daki melikler ise Kahire'yi siyasi idare merkezi olarak seçmişlerdi. Sahip olduğu dini önem ve prestije rağmen Kudüs, Dımaşk, Kahire ve hatta sahil şehirlerinin dahi önüne geçemedi.

Ayrıca her ne kadar Selâhaddin Eyyûbî döneminde İslamî kimliğini yeniden kazanması için bir çok adım atılmış olsa da hem Kudüs hem de şehirdeki ilmî hayat Eyyûbî dönemi boyunca gerek Haçlılarla devam eden mücadelelerden gerekse Eyyûbî ailesi içindeki iç çekişmelerden olumsuz şekilde etkilendiği dönemler de yaşadı. Selâhaddin dönemiyle şehirde yeniden canlılık kazanan ilmî hayat ilk büyük sarsıntıyı 1219 (616) yılında yaşadı. Bu yıl meydana gelen V. Haçlı Seferi sırasında Haçlıların Kudüs'e yönelme ihtimalleri ve şehre yönelik tehditleri kuvvet kazanınca Dımaşk meliki el-Melikü'l-Muazzam İsa şehrin Haçlıların eli-

ne geçmesinden çekindiğinden şehir surlarının önemli bir kısmının yıkılmasını emretti.⁷² Şehir surlarının yıktırılması halk üzerinde olduğu kadar ilmî çevrelerde de paniğe neden oldu. Dönemin kaynakları el-Muazzam'ın kararından sonra şehirdeki müslümanların ortaya çıkan büyük kargaşa içinde kutsal yerlere giderek dua etmeye başladıklarından, birçok kimsenin de şehri terk ederek başta Dımaşk olmak üzere Şam'ın diğer şehirlerine göç ettiklerinden bahseder.⁷³ Bu süreçte çok sayıda insan ve ilim ehlinen kimse Kudüs'ü terk ederek başta Dımaşk olmak üzere başka şehirlere göç etti. Kudüs'ten ayrılanlar arasında İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî gibi dönemin önde gelen âlimleri de bulunmaktaydı.⁷⁴

Şehirdeki ilmî hayatı olumsuz yönde etkileyen ikinci gelişme V. Haçlı Seferinden yaklaşık on yıl kadar sonra yaşandı. Bu dönemde Eyyûbî melikleri arasındaki sürüp giden mücadeleler Kudüs'teki müslüman hakimiyetini tehdit edecek boyutlara ulaştı. Mısır ve Dımaşk melikleri arasındaki mücadelede Mısır melikinin rakibine karşı Haçlılardan yardım istemesi ve bu yardım karşılığında Kudüs'ü onlara vermeyi teklif etmesi üzerine Selâhaddin Eyyûbî tarafından büyük mücadeleler sonucunda ele geçirilen şehir bu defa savaşılmadan Haçlılara teslim edildi.⁷⁵ Kudüs'ün Mısır meliki tarafından Haçlılara teslimi müslümanlar arasında infiale sebep oldu. Hem halktan hem de ulemadan çok sayıda isim duruma tepki gösterdi. Nitekim dönemin önde gelen âlim ve vaizlerinden Sibt İbnü'l-Cevzî gelişmeleri rakibi Mısır melikine karşı bir propaganda malzemesine dönüştürmek niyetindeki Dımaşk melikinin de isteğiyle Dımaşk Emeviyye Camii'nde Kudüs'ün başına gelen felaketi halka anlatmak üzere bir vaaz verdi.⁷⁶

Kudüs'ün Eyyûbî hakimiyetinde yaşadığı üçüncü sarsıntı yine melikler arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak meydana geldi. 1244 (642) yı-

⁷⁰ Abdülmehtâ, *el-Medâris fi beyti'l-makdis*, 394.

⁷¹ *Medresenin vâkıfı olan el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Yusuf, Eyyûbîler'in Dımaşk meliki el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın oğlu el-Melikü'n-Nasır Davud'dan olan torundur* (Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 85).

⁷² İbn Vâsil, *Müferricü'l-Hürûb*, 4: 32; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân*, 8/2: 757.

⁷³ İbn Vâsil, *Müferricü'l-Hürûb*, 4: 32; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân*, 8/2: 757; Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 229-230.

⁷⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân*, 8/1: 289. İbnü's-Salâh göç ettiği Dımaşk'ta önce Şamîyye Cevdâniyye ile yeni inşa edilmiş olan Revâhiyye Medresesi'nin müderrislik ve nâzirliğine, el-Melikü'l-Eşref Müsa'nın Dımaşk'a hakim olmasından sonra ise onun tarafından inşa edilen Eşrefiyye Dâriilhadisi'nin müderrisliğine getirildi (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 244; Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer *el-Dımaşkî en-Nu'aymî, el-Dâris fi târîhi'l-medâris*, *Thk. Cifer el-Hasenî, (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Diniyye*, 1988), 1: 266).

⁷⁵ Mısır'da hüküm süren el-Melikü'l-Kâmil, husumetinden çekindiği Dımaşk hakimi kardeşi el-Melikü'l-Muazzam karşısında müttefik bir güç olarak II. Friedrich'i bölgeye davet etmiş ve kendisine Kudüs'ü teslim etmeyi kabul etmişti. el-Kâmil'in bu teklifi Friedrich tarafından memnu niyetle kabul edildi ve müslümanların Flarentişşerif'haric şehre girmemeleri karşılığında şehir 1229 (626) yılında Haçlılara teslim edildi. Böylece Kudüs, Selâhaddin'in vefatından yaklaşık otuz sene sonra yine Eyyûbî melikleri tarafından bu defa kendi elleriyle Haçlılara teslim edilmiş oldu (Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 230-231).

⁷⁶ İbn Vâsil, *Müferricü'l-Hürûb*, 4: 245.

lina geldiğinde Moğollar karşısında yaşadıkları yenilgilerin ardından Şam taraflarına gelen kalabalık Hârizm birliklerini kendi safında rakibi Eyyûbî meliklerine karşı kullanmak isteyen el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb bu hareketiyle Kudüs için kötü sonuçlar doğuracak bir işe kalkışmış oldu. es-Sâlih Necmeddin'in davetiyle Filistin bölgesine gelen Hârizm birlikleri Kudüs'e girerek şehri yağmalayıp birçok yeri talan ettiler.⁷⁷

Netice itibariyle Eyyûbîler özellikle Selâhaddin sonrası dönemde daha açık şekilde görüldüğü üzere Kudüs'ü dinî bir merkez olarak kabul ve değerini takdir etmekle birlikte şehri hiçbir zaman siyasi ve askeri açıdan öncelikli kabul etmediler. Bu anlayışları onların hem Haçlılarla hem de birbirleriyle mücadelelerinde ortaya çıkan ikircikli politikalarında açık şekilde görülmektedir. Eyyûbîler açısından Kudüs siyasi ve stratejik bir merkezden çok dinî bir sembol olarak önem taşımaktaydı. Bu nedenle onlar özellikle şehrin dinî ve ilmî kimliğinin pekişmesine yönelik olarak önemli adımlar atmaya tercih etmişler, şehri ilim ehli için cazip hale getirecek faaliyetlerde bulunmuşlardı.

658 (1260) yılında Moğolların Şam bölgesine saldırıları bir taraftan bölgedeki Eyyûbî hakimiyetinin sonunu getirirken, diğer taraftan ise Mısır'da yaklaşık on yıldır hüküm süren Memlûklerin hükümlerini Şam bölgesine taşımalarını beraberinde getirdi.

Memlûkler, Aynicâlût Savaşı'nı kazanarak Moğollar'ın batıya doğru ilerleyişlerini durdurdukları gibi Eyyûbîler'le aralarında mücadele konusu olan Bilâdüşşam'a ve Kudüs'e de hâkim olmayı başardılar. Birkaç yıl içinde ise Filistin sahillerine yönelik Haçlı tehdidini son verdiler ve Kudüs'ü nihai olarak Haçlı tehdidinden kurtardılar.⁷⁸Kudüs'ün sahip olduğu dinî ve sembolik önemin farkında olan Memlûkler, Eyyûbîler'in Kudüs'te vakıf kurma, medrese inşa etme ve ulemâya imkânlar sunma konusundaki uygulamalarını devam ettirdiler. Bu dönemde Kudüs'te inşa edilen ilim kurumlarının ve ulemâya sunulan mansıpların sayısı giderek artmıştır. Bizzat Memlûk sultanları tarafından kurulan medreselerin ve vakıfların yanı sıra Dimaşk, Halep ve Kudüs nâibleri ile diğer emirlerin kurdukları medreseler, Memlûk idarecilerinin şehirdeki ilmî faaliyetlere sağladıkları desteğin en önemli göstergeleridir. Memlûkler döneminde Kudüs'te kurulan medreselerin sayısı otuzun üzerindedir ve önceki dönemlerden kalan medreselerle birlikte şehirdeki toplam medrese sayısı elliye yaklaşmaktadır. Kudüs'teki medreseler ve diğer ilim kurumlarının büyük çoğunluğu Mescid-i Aksâ civarında kurulmuştur ve şehrin ilmî merkezi bu bölgedir. Medreselerde düzenlenen derslere ek olarak Memlûkler döneminde Aksâ Camii'ne ve Kubbetü's-sahre'ye de çok sayıda ders vakfedilmiş ve bu vakıflar üzerinden ulemâya geniş imkânlar sunulmuştur.

Eşrefiyye Medresesi dıştan görünüş (MT Arşivi)

⁷⁷ Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 234.

⁷⁸ Donald P. Little, "Jerusalem under the Ayyûbids and Mamlûks", *Jerusalem in History*, Ed. K.J. Asali (Essex: Scorpion Publishing, 1989), 186.

Kudüs'te Memlûkler döneminde kurulan en dikkat çekici medreselerden biri Memlûk sultanı el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın (1468-1496) Harem-i Şerîf dâhilinde inşa ettirdiği Eşrefiyye Medresesi'dir. Eşrefiyye, dönem kaynaklarında el-Medresetü's-Sultâniyye ve el-Medresetü'l-Eşrefiyyetü's-Sultâniyye gibi isimlerle de anılmaktadır.⁷⁹ Eşrefiyye'yi diğer ilim müesseselerinden ayıran birtakım önemli özellikleri

vardı ve bunların başında vakfın hem bir medrese hem de bir hankâh olarak faaliyet göstermesi gelmekteydi. Zira Eşrefiyye'nin vakfından hem sûfler hem de diğer müderris ve öğrenciler tahsisat almaktaydılar. Uleymî, Memlûkler döneminde Eşrefiyye Medresesi'nin, Aksâ Camii ve Kubbetü's-sahre ile birlikte Mescid-i Aksâ'nın üç incisinden biri olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰

Eşrefiyye Medresesi giriş kapısı (MT Arşivi)

Eşrefiyye, önce nâzirü'l-haremeyn olan Emîr Hasan b. Tatar tarafından el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem (1461-1467) adına inşa ettirilmeye başlanmış, ancak medresenin inşası tamamlanmadan sultan vefat edince emîr medreseyi 872 (1468) yılında tahta çıkan sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'a sunmuş, sultan da böylece medresenin vâkîfı olmuştur. Sultan tarafından Gazze şehrindeki çeşitli mülkler medreseye vakfedilmiştir. Şâfiî fakihî Şeyh Şihâbeddin el-Umeyrî (ö. 890/1485) medresenin tedris ve meşihat makamına tayin edilirken kendisine aylık beş yüz dirhem maaş tahsis edilmiştir.

Buradan da anlaşılacağı üzere Eşrefiyye'de fıkıh ve şer'î ilimlere dair dersler ile tasavvufla ilgili vazifeler bir arada yürütülüyor ve bunların tamamına tedris ve meşihat vazifelerini kendisinde toplayan bir müderris-şeyh nezaret ediyordu. Ayrıca medreseye tayin edilen altmış sûfiye aylık on beşer dirhem maaş verilirken fıkıh ve diğer şer'î ilimlerle ilgili derslere devam eden diğer öğrencilere de aylık on beşer dirhem maaş tahsis edilmişti.⁸¹ Bunun dışında Eşrefiyye'de kârî'ül-mushaf, kârî'ül-hadîs ve kârî'ül-Buhârî gibi ulemâya tahsis edilmiş başka mansipler de bulunmaktaydı.⁸²

⁷⁹ Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beytîlmakdis*, 2: 156.

⁸⁰ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2: 78-79.

⁸¹ Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beytîlmakdis*, 2: 156-159.

⁸² Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beytîlmakdis*, 2: 166.

Eşrefiyye Medresesi giriş kapısı (MT Arşivi)

Kayıtbay, 880 (1475-6) senesinde Kudüs'ü ziyaret ettiğinde kendi adını taşıyan fakat hiç görmediği Eşrefiyye'yi ilk defa gördüğünde medresenin mimarisi hoşuna gitmemiş, bunun üzerine yaklaşık beş yıl sonra medreseyi yıktırarak kendi arzusuna göre yeni bir medresenin inşa edilmesini emretmiştir. Kayıtbay, yeni medresesinin inşa sürecini Kudüs'e gelerek bizzat takip etmiş, gelirken Kahire'den beraberinde mimarlar, mühendisler ve taş işçileri de getirmiş ve yeni medresenin inşası 887 (1482) yılında tamamlanmıştır.⁸³

Eşrefiyye Medresesi Mihrabı (MT Arşivi)

Memlükler döneminde Kudüs'te bulunan medreselerin büyük çoğunluğu emîrler tarafından kurulmuştur. Bunlar arasında en meşhur olan Emîr Tenkiz en-Nâsirî tarafından inşa ettirilen Tenkiziyye Medresesi'dir. 712-740 (1312-1339) yılları arasında otuz yıla yakın bir süre Şam nâibliği yapmış olan Memlükler döneminin güçlü emîrlerinden Tenkiz, idaresi altındaki şehirlerde önemli imar faaliyetlerinde bulunmuş, çok sayıda yol, su kanalı, köprü, han, meydan ve medrese inşa ettirmiştir.⁸⁴ Onun Kudüs'te 729 (1328) yılında inşa ettirdiği Tenkiziyye, bir Hanefî medresesi, bir dârü'l-hadis, bir ribât ve mescidden oluşan çok işlevli bir ilim kurumuydu.⁸⁵ Bu ilim kurumunda ulemâya müderris, muîd, şeyhü'l-hadis, şeyhü kâri'l-hadis, şeyhüs-sûfiyye ve kâri'ül-Kur'an gibi çok sayıda mansıb tahsis edilmiş ve medresenin vakfından bu mansıblara tayin edilen âlimlere aylık maaş ve erzak verilmiştir.

⁸³ Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beytül Makdis*, 2: 161-163.

⁸⁴ Emîr Tenkiz en-Nâsirî'nin Şam bölgesinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ellen Kemedý, *Power and Patronage in Medieval Syria: The*

Architecture and Urban Works of Tankiz al-Nasiri (Chicago: Middle East Documentation Center, 2009).

⁸⁵ Kamil Cemil el-Asefi, *Vesâik Makdisiyye Târîhiyye* (Amman: el-Camiati'ül-Ürdüniyye, 1983), 1: 105-107.

Bu kapsamda örneğin, Hanefî müderrisine aylık altmış dirhem ve günlük erzak tahsis edilirken onun on beş öğrencisi arasından başlangıç seviyesinde olanlara (*mübtedi*) aylık on, orta seviyede olanlara (*mütevasıt*) aylık on beş, ileri seviyede olanlara (*müntehi*) ise aylık yirmi dirhem maaş ve yine günlük erzak verilmiştir.⁸⁶ Ayrıca medreseye bir hadis şeyhi ve beraberinde yirmi hadis öğrencisi tayin edilmiştir. Hadis şeyhi, aynı zamanda medresede haftanın belirli günlerinde halka açık bir şekilde yapılan ders olan mîâd düzenlemekle vazifelendirilmiş ve bu mîâdlarda Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinin okunması şart koşulmuştur.⁸⁷ Bunun yanında Tenkiziyye Medresesi'ne bir şeyh ve beraberinde on beş sûfî tayin edilmiş, dolayısıyla medrese aynı zamanda bir hankâh işlevi görmüştür. Medrese, kadın sûfiler için de bir ribât işlevi görmüş ve kadın sûfilerin bulunduğu ribâta bir de şeyhatûr-ribât tayin edilmiştir.⁸⁸ Kudüs'te emîrler tarafından kurulan ilim kurumları arasında bir dönem Mısır'da nâib-i saltanat olarak görev yapmış olan Erken Memlûk döneminin önde gelen emîrlerinden Alemüddin Sencer ed-Devâdârî'nin (ö. 699/1300) inşa ettirdiği Devâdârîyye Hankâhı, Gazze nâibi Emîr Alemüddin Sencer el-Cavfî (ö. 745/1344) tarafından kurulan Caviyye Medresesi ve Halep nâibi Emîr Argûn en-Nâsirî (ö. 759/1358) tarafından inşa ettirilen Argûniyye Medresesi de zikredilebilir.⁸⁹

Memlûkler döneminde Kudüs'te bulunan medreselerin büyük çoğunluğu Memlûk idarecileri tarafından

kurulmuş olsa da tacirler, kadınlar ve âlimler gibi farklı zümreler de şehirde ilim kurumları inşa ettirmişlerdir. Örneğin, 782 (1380) yılında Ugul Hatun el-Kâzâniyye el-Bağdadiyye tarafından kurulan Hâtûniyye Medresesi ve bir Anadolu emîrinin kızı olan İsfahan Şah Hatun tarafından 840 (1436) yılında inşa ettirilen Osmâniyye Medresesi varlıklı kadınlar tarafından şehirde kurulan ilim kurumlarından bazılarıdır.⁹⁰ Âlimler de kendi imkânlarını kullanarak Kudüs'te medreseler kurmuşlardır. Örneğin, Kudüs'ü ziyaret eden Molla Fenârî (ö. 834/1431), burada bir medrese vakfetmiş ve bu medrese onun adına nispetle Fenâriyye diye isimlendirilmiştir. Fenârî, 822'de (1419) Bursa'dan çıktığı hac seyahatinin dönüşünde bir yıl kadar Kahire'de kalmış, ardından Kudüs'ü ziyaret etmiş, burada bahsi geçen medreseyi kurduktan sonra tekrar Bursa'ya dönmüştür.⁹¹ Kudüs'te âlimler tarafından kurulan medreselerin bir diğer örneği Muhaddisiyye Medresesi'dir. Bu medrese muhaddis âlim, İzzeddin Ebû Muhammed Abdülaziz b. Süleyman el-Erdebîlî tarafından 762 (1360) yılında inşa ettirilmiştir.⁹²

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde kurulan medreselerin önemli bir kısmı Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da işlevlerini devam ettirmişlerdir. Osmanlılar, bir yandan Kudüs'teki mevcut medreselerin ve vakıfların devamlılığını sağlarken diğer yandan şehirde yeni medreseler inşa ettirmişler ve ilmi faaliyetleri desteklemek üzere zengin vakıflar kurmuşlardır.

⁸⁶ *AbAseli, Vesâik*, 1: 117.

⁸⁷ *Aseli, Vesâik*, 1: 114.

⁸⁸ *Aseli, Vesâik*, 1: 114.

⁸⁹ *Uleymi, el-Ünsü'l-celîl*, 2: 80, 82, 84.

⁹⁰ *Uleymi, el-Ünsü'l-celîl*, 1: 79-80.

⁹¹ *Ebtü'l-Fazl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâi'l-'umr*, *Thk. Hasan Habeşî (Mısır: el-Meclisü'l-'A'lâ li Ş-Şu'ni'l-İslâmiyye*, 1969), 3: 465; *Uleymi, el-Ünsü'l-celîl*, 2: 86-87.

⁹² *Uleymi el-Ünsü'l-celîl*, 2: 91.

KAYNAKÇA

- Abdülmehdî, Hasen. *el-Medâris fi Beyti'l-Makdisi fi'l-asreyni'l-Eyyübî ve'l-Memlûki: devruha fi'l-hareketi'l-fikriyye*. Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981.
- Aselî, Kamil Cemil. *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*. 2 Cilt. Amman: el-Camiatü'l-Ürdüniyye, 1983.
- Avcı, Casim. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus#2-fethedilisin-den-hacl-i-istilasina-kadar>
- Dürî, Abdülaziz ed-. "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD". *Jerusalem in History*. Ed. K J Asali. 105-129. Essex: Scorpion Publishing, 1989.
- Ebü Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmâil b. İbrâhim el-Makdisî ed-Dimaşkı. *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn en-Nüriyye ve's-Salâhiyye*. Thk. İbrahim Şemseddin. 5 Cilt. Beyrut, 2002.
- Erünsal, İsmail E. "Dârülilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 2 Kasım 2019 <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulilim>.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed Ed. *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfsih bi'l-ahvâl*. Thk. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Cilde: Dârü'l-Minhâc, 2011.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. Trc. Nurettin Elhüseyni. İstanbul 2015.
- Hiyari, Mustafa A. "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD". *Jerusalem in History*. Ed. K J Asali. 130-176. Essex: Scorpion Publishing, 1989.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsim Ali b. el-Hasen. *Târihu medîneti Dimaşk*. Thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebi Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed Ed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Hamid el-Fikî. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud & Ali Muhammed Muavaz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed b. Ali. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâi'l-'umr*. Thk. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1969.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-Bermekî el-Erbilî eş-Şâfiî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnaî'z-zamân*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbeddin Ahmed. *ez-Zeyl 'alâ tabakâtü'l-Hanâbile*. Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005/1425.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nüctâmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1933.
- İbn Vâsil, Cemâleddin Ebü Abdullah Muhammed. *Müferricü'l-kürüb fi ahbârî Beni Eyyüb*. Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1957.
- İbnü'l-Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah. *Kânûnu'l-te'vil*. Thk. Muhammed es-Süleymânî. Cilde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah. "Muhtasarü Tertîbi'r-rihle li't-terğîb fi'l-mille". *Ma'a'l-Kâdi Ebî Bekir b. el-Arabî*. Thk. Saïd A'râb. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed Ed. *el-Kâmil fi't-târîh*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâleddin Ali b. Yûsuf. *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbârî'l-hukemâ*. Nşr. Julius Lippert. Leipzig: Dieterich sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbeddin Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'şâ fi sinâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1914.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ubâde b. Sâmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubade-b-samit>.
- Kennedy, Ellen. *Power and Patronage in Medieval Syria: The Architecture and Urban Works of Tankiz al-Nasiri*. Chicago: Middle East Documentation Center, 2009.
- Koca, Ferhat. "İbn Kudâme, Muvaffakuddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kudame-muvaffakuddin>.
- Litte, Donald P. "Jerusalem under the Ayyûbids and Mamlûks". *Jerusalem in History*. Ed. K J Asali. 177-199. (Essex: Scorpion Publishing, 1989).
- Mahamid, Hatim. "Mosques as Higher Educational Institutions in Mamluk Syria". *Journal of Islamic Studies* 20/2, (Mayıs 2009), 188-212.
- Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü'l-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*. Leiden: E.J. Brill, 1906.
- Makdisî, Ebü Nasr Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve'l-târîh*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Düniyye, ts.
- Makdisî, Ebü Abdullah Ziyâeddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Fezâilü Beytilmakdis*. Thk. Muhammed Mutî' el-Hâfîz. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1985.
- Makrizî, Takıyyüddin Ebü Muhammed Ahmed. *el-Mukaffe'l-kebir*. Thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Makrizî, Takıyyüddin Ebü Muhammed Ahmed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-Hıttı ve'l-âsar*. Thk. Eymen Fuad Seyyid. 6 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkan li'l-Türâsi'l-İslâmî, 2013.
- Mustafa, Şakir. *Salâhuddîn, Dimaşk*, ts.
- Nâsır-ı Hüsvêr. *Sefernâme*. Çev. Yahyâ el-Haşşâb. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dimaşkı. *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*. Thk. Cafer el-Hasenî, 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Düniyye, 1988.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Trc. Fikret İşıltan. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 30 Cilt. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden 1981/1401.
- Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. Thk. Şerefeddin Ahmed. 12 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1981.
- Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, 8/I-II, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, 1370/1951.
- Sübki, Ebü Nasr Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi & Abdülfettah Muhammed el-Hulî. 10 Cilt. Kahire: Matbaatu Isa el-Bâbî el-Halebî, 1967.
- Şahyar, Aşşe Esra. "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Kasım 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ummud-derda-el-vassabiyye>.
- Uleymî, Ebü'l-Yümm Mücürüddin Abdurrahman. *el-Ünsû'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. Thk. Adnan Yunus Abdülmeccid Ebü Tebbâne, Mahmud Ayde el-Ke'âbine. 2 Cilt. Amman: Mektebetü Dendis, 1999.
- Uleymî, Ebü'l-Yümm Mücürüddin Abdurrahman. *el-Menhecü'l-ahmed fi terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*. Thk. Muhyiddin Necib. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1997.
- Yılmaz, Harun. "Dimaşk Eyyübî Meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın İlmî Hayatı". *Eyyübiler Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*. Ed. Önder Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2012, 329-347.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyübî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyerü'l-âlemi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvüt. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

R. 55.16 Önünde Kayıtbay Sebili bulunan Batı Revakları ve üzerlerinde yer alan güneyden kuzeye doğru Eşrefiye, Osmanlı, Aragoniye, Hatuniye ve Mencekiye Medreseleri (İYV Arşivi)

OSMANLI KUDÜSÜ'NDE İLMİYE SINIFINA BİR BAKIŞ

Mustafa ÖKSÜZ*

Hz. Ömer'in 17/638 yılındaki fet-hini müteakip İslamlaşmaya muvazi bir şekilde ulema, tarihi süreç içinde kendine has gelenekleriyle bir sınıf olarak Kudüs'te zuhur etmiştir. Yavuz Sultan Selim devrinde Türk egemenliğine giren şehirde her yönüyle kökleşmiş ve önemli bir aktör olan ilmiye, toplumsal hayatın merkezinde yer almaktaydı. Nitekim kentin mühim bir bileşeni olarak asırlar içinde değişen ve gelişen rollerine dair, 1917 senesine kadar burayı elinde tutan Osmanlı Devleti'nin arşiv malzemelerinden fazlaca bir iz/malumat bulmak mümkündür. Dolayısıyla gerek kendi içlerinde gerekse dışarıyla tesis ettikleri ilişkiler ve kurdukları bağlar onların her zaman farklı bir sınıf olarak varlıklarının devamlılığını temin etmiştir.

Tevarüs ettikleri mirasın etkisiyle Osmanlılar, bu kesimin korunması ve imtiyazlarının sürekliliğini sağlama hususunda istekli davranmışlardır. Kudüs'ün Müslümanlar nazarındaki ehemmiyetiyle buraya yeni idareciler tarafından gösterilen ilgi ve itina bu tutumun belirlenmesinde müessir rol oynamıştır. Bu saiklerle hareket eden yöneticiler, imparatorluğun son

zamanlarına kadar ilmiye sınıfına cömertliklerini göstermekten geri durmamışlardır. Bu bağlamda geç dönem Haseki Sultan Evkaf defterleri incelendiğinde imaretten düzenli olarak maaş alan ulemanın adlarıyla karşılaşılmaktadır. İsimlere bakıldığında (Nüseybe, Hâlidî, Kutub, Neşâşibî, Ulemî vb.) bunların köklü aileler olduğu ve bazılarının mevcudiyetlerinin Memlûk dönemine kadar uzandığı görülmektedir.¹

Sadece fertlerin değil bununla birlikte şehirdeki diğer müesseselerin de imaret üzerinden himayeye mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Hürrem Sultan'ın vakfına ait defterler, paytahtın maddi olarak desteklediği kurumların isimlerini sistematik bir şekilde zikreder. Bunlar içinde tasavvufi yönleri belirgin olanlar dikkat çekmektedir. Şeyh Abdülkadir, Seydî el-Bedevî, Seydî Ebî Medyen el-Ğavs, Şeyh el-Halîfî, Şeyh el-'Alemî, Özbekiyye, Hünûd, Burâkiş-Şerîf, Dâvûd ve Mevlevîhâne gibi zaviyelerin düzenli bir şekilde maddi yardım aldığı müşahede olunmaktadır. Yapılan ianeler, vakfın ihtiyaçlarını karşılamak maksadına matuf olduğu gibi aynı zamanda buralardaki görevli

* Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi mustafaoksuz@yyu.edu.tr; mustafaoksuz28@gmail.com.

¹ "Defter-u masârîfât-ı mürettebât-ı ahâlî 'l-Kudsi ş-Şerîf 'an- 'alâyîf-i cüz 'hân-ı rab 'at-i şerîfe ve 'alâyîf-i Tekyeti 'Âmire ve maktû '-u kurâyâ ve bedel-i ahbâz-ı fukarâ ve mücâvirine 'i-tekâyâ ve 'r-ruvâkât ve 'z-zevâyâ ve 'n-nisâ' ve 'l-erâmîl ve 'l-murtezikâ bi-tekyeti sâhibeti 'l-hayrât ve 'l-mîrâs el-merhûme ve mağfûrun lehâ Haseki Sultân der-Kuds-i Şerîf tâbe serâhâ ve zâlike 'an vâcib-i sene 78 semâniye ve seb'in ve mi'eteyn ve elf." Osmanlı Arşivi (COA), Evkaf Defterleri [EV.d] 1278 (1862/63), No. 17753, 1b.

² Defterun Yetezammânı Masârîfât-ı Tekyet-i Haseki Sultân bi 'l-Kudsi ş-Şerîfî Şehr-i Haziran Sene 1264 Erba'â, Osmanlı Arşivi (COA), Evkaf Defterleri [EV.d] Haziran 1264 (Haziran/Temmuz 1848), No. 13432, 1b.

zevatı da ihtiva etmekteydi.²

Sultanlar başta olmak üzere idarecilerin tasavvuf ehline olan meyli bu sınıfın her zaman korunmasına ve kollanmasına yol açmıştır. Ancak işaret olunduğu üzere sadece şeyhlerin değil aynı zamanda ilmiyeye mensup diğer kesimlerin de bu ayrıcalıktan nasibini aldığı ve bu ilginin kız³ erkek fark etmeksizin onların tüm çocuklarını⁴ da kapsadığı görülmektedir.

Dini bir merkez olması hasebiyle ulemanın diğer İslam beldelerinden çeşitli vesilelerle yerleşmek üzere Kudüs'e geldiği bilinmektedir. Dışarıdan içeriye doğru gerçekleşen bu hareketliliğin buradaki ilmi hayata müspet bir etkisi olmuştur. Nitekim Steih, 18. asırda kentte 48 âlimin yaşadığını ve bunların on birinin hâriçten (Nablus, el-Halil, Ramle, Şam, Halep, Bağdat, Mısır, Mağrib, Nişabur) gelmiş olduğunu tespit etmiştir. Gelenlerin Kahire, Kudüs, Dimaşk, Mağrib, Bağdat ve İstanbul gibi yerlerde eğitim almış olması şehrin İslam dünyasının muhtelif eğitim merkezleriyle münasebetini gözler önüne sermektedir.⁵

Medreseler

Mucîruddîn el-Hanbelî'nin Kudüs ve Halil'in tarihini anlattığı eserinde kentte bulunan medreselere ve zaviyelere ayrı bir fasıl açılarak bânîleriyle vâkıflarının kimler olduğu anlatılmıştır. Onun verdiği malumata göz atıldığında Memlûk devriyle önceki zamanlardan kalma kırktan fazla medresenin varlığıyla karşılaşılmaktadır.⁶ Ancak yakın zamanda yapılan bir çalışma, 70 tanesinin adını zikrederek sayının daha fazla olabileceğini ortaya koymuştur.⁷ Belirli bir mezhebe tahsis edilmiş olanlar, müşterek medreseler ve mezhep sınırlaması olmayanlar şeklinde şehirdeki yüksek eğitim kurumlarını tasnif eden Güneş, buralarda dini

eğitimlerin verildiğini, bazılarının eğitim müfredatında matematik ve tarih gibi derslerin bulunduğunu ve doğal olarak dört mezhebin ağırlığının hissedildiğini ifade etmektedir.⁸ Nitekim bu kurumların isimlerine 1516 sonrası teessüs eden Türk idaresi kayıtlarında rastlamak mümkündür. Ekseriya belgelerde her biri vakıf hüviyetini haiz bu müesseselerin dâhili meseleleriyle maddi gelirlerine ilişkin bilgiler görülmektedir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in fethi sonrası İslamlaşmaya muvazi bir şekilde kentte faal bir ilmi hayatın tesisine gayret gösterilerek burası ilmi bir merkez haline getirilmeye çalışılmıştır. Osmanlılar kendilerine intikal eden bu mirası muhafaza etmek namına envanter tespitine giderek kurumların özgür bir biçimde çalışmalarına ve muhafazalarına gayret göstermiştir.

Gelirlerin masrafları karşılamaya kifayet etmediği, maaşların kanun ve nizama aykırı bir şekilde ödendiğinin vurgulandığı evahir-i Receb 1001 tarihli (Nisan/Mayıs 1593) Kudüs kadısına gönderilen hüküm, Meymuniye Medresesi'nin vakfının iktisadi açıdan dar boğaza düştüğünü haber vermektedir. Müştekinin Müderris Muhammed olduğunun belirtilmesi, içeriden birinin gidişattan memnun olmayarak durumu ivedilikle İstanbul'a arz ettiğini ve kurumun tekrar nizami bir şekilde işlemesi için çabaladığını ifade etmektedir. Osmanlılar kendilerinden önce kentte faaliyette bulunan medreselerin iç işleyişlerine ve müfredatlarına hiçbir surette müdahale de bulunmayı tercih etmemekle beraber devamlılıklarını sağlamak için çaba göstermişlerdir. Bir bakıma böyle davranılarak bu kurumların kendi ayakları üzerinde durması hedeflenmiştir. Nitekim gelen şikâyet üzerine mevcut sistemin aksamaması ve gereken tedbirlerin alınması için devreye girilerek emir gönderilmiştir.⁹

³ "Müretteb-ü Ayişe bint-i Derviş" Osmanlı Arşivi (COA), Evkaf Defterleri [EV.d] Mart 1279 (Mart/Nisan 1863), No. 18277, 1; "Müretteb-ü Seyyide Hanım Hadice Kerîmetü's-Seyyid Musa Efendi el-Muvakkit yevmi ragîf 32 'anhâ hintâ vuküyye 00 rûl 00 müd 14" Osmanlı Arşivi (COA), Evkaf Defterleri [EV.d] 1279 (1863/64), No. 18431, 3a.

⁴ "Müretteb-ü evlâdi's-Şeyh Derviş er-Rufâ'î Yevmi Vuküyye 4", Osmanlı Arşivi (COA), Evkaf Defterleri [EV.d] Mayıs 1264 (Mayıs/Haziran 1848), No. 13407, 1.

⁵ Abdalqader Steih "Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek İçin Gelen Alimler" Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlimi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 12-13.

⁶ Mucîruddîn el-Hanbelî el-'Uleymî, el-'Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl, el-mücellled es-sânî, i'dâd ve tahkîk ve mü'râcaâ: Mahmud Avde el-Ke'âbinâ, (Ürdün: Mektebet-ü Dandîs, 1999), 522-523.

⁷ Ali İhsan Aydın, "Osmanlı Döneminde Kudüs Medreselerinin Arşiv Kaynakları", Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlimi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 103-104.

⁸ Hasan Hüseyin Güneş, "Kudüs Medreselerinde Vazife Mücadeleleri ve Kriz Üretimi" Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlimi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 109-110.

⁹ "...Buyurdum ki bu husûs hak üzere şer'la teftiş idüp göresiz. Kazıyye 'arz olunan gibi ise ki şer'la tamâm-ı ma'lûm ve zâhîr olan mahsûlât-ı vakf müderrîs ve mütevellî ve nâzir vesâyir mürtelikaya berâtları mücebince tevzi' ve takşim ettikten sonra herkese şer'la müstahik oldukları vazîfelerin virdürüp şer'-i şerîfe ve fetvâ-yı münîfe ve tevzi' nâmeye muhâlif kimesneye iş ettirmeyesiz.", Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (843-1009), İSAM Kütüphanesi, No. 11, 78.

Kadı Çivizade'nin tavassutuyla Ravaku'l-harâb demekle maruf Es'ardiye Medresesi'nin tamirine başlanmış fakat vefatının ardından bu iş noksan kalmıştı. Nitekim işin ikmali ve yeniden başlaması hususunda hüküm gönderilmiştir. Ayrıca medresedeki üç odanın birisinin Şafi Müftüsü Yusuf'a, diğerlerinin ise Şeyh Muhammed Es'ardî ile Şeyh Fahreddin Es'ardî'ye tahsis edilmesi emredilmiştir.¹⁰

Kaydın da işaret ettiği üzere taşradaki idarecilerin kendi tasarruflarıyla eğitim kurumlarının tamirinde etkin rol oynayarak buraları himaye ettikleri ve bazen öngörülemeyen durumlarda merkezin devreye sokulduğu görülmektedir. Ayrıca oda tahsisinde Şafii müftünün isminin zikri, Hanefi mezhebinin devletçe esas alındığı düşünüldüğünde dikkat çekicidir. Böylece diğer Sünni ekollere mensup ilmiye mensuplarının da himaye siyasetine dâhil edildiği ve bütün imtiyazın sadece Hanefilerle mahdut olmadığı anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda eğitim mevzu bahis olduğunda Kudüs'te akamete uğrayan basit projelerin dahi ciddiyetle payitaht tarafından takip edilip neticelendirildiğinin ve kendi kaderle-

11 numaralı Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (843-1009), 79-80.

* Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (843-1009), 79-80.

rine terk edilmediğinin delilidir.

Medreselere ihtimam sadece bununla da sınırlı kalmamıştır. Tedrisatı aksatacak her türlü mânianın önüne de geçilmeye çalışılmıştır. Bazen müderrislik için kişiler arasında münakaşa çıkması mansıpların el değiştirmesine yol açmıştır. Maddi kaygıların mühim rol oynadığı bu ani değişikliklerin ilim tahsilini inkıtaaya uğratması mümkündür. Dengiziye Medresesi Müderrisi Abdurrahman'a beratı olduğu halde vakfın şartlarından daha fazla maaş aldığı iddiasıyla hariçten müdahale edildiğini ifade edip durumun tetkikini eğer ortada bir hata yoksa kimsenin engel çıkarmamasını emreden 29 Kasım 1539 (18 Receb 946) tarihli Kudüs kadısına gönderilen hüküm, yukarıda işaret edilen maksada yönelik tevcih edilmişti.¹¹ Müderrislerin maaşları iyi olduğundan zuhur eden böyle problemlerde devlet merkezinin devreye girmesi, işleyiş noktasından bir denge teşkil etmekte ve gelişi güzel davranışlara set çekmekteydi.

Müderris tayin usulünde esas olan, ilgili şahsa berat gönderilmesidir. Atanın keyfinin ne kadar maaş alacağıнын vakfiyede beyan edilmesi usulüyle herhangi bir münazaaya fırsat verilmemesi hedeflenmiştir. Bazılarının memnuniyetsizliğine yol açan atamaların ortaya çıkardığı meseleler karşısında vakfiyede yazılı şartlara müracaat edilerek bir karar verilmesi istenirdi. Tüzel kimliğe saygıyı yansıtan bu tutum, kurumların iç işlerine karışılmadığını ve özerk yapıların korunmaya gayret edildiğinin göstergesidir.

Eğitim müesseselerinin özerkliği- ni korumanın temel esaslarından biri mali bağımsızlığın sağlanmasıdır. Nitekim tahrir defterlerinde çeşitli medreselere vakıf olarak tahsis edilen köyleri görmekteyiz. Salahiye, Tayluniye, Fahriye, Muazzamiyetü'l-Hanefiye, Cevheriye, Bâsitiye, Hüseyniye, Mezheriye, Es'ardiye ve benzerlerine yönelik ka-

yıtların bulunması, şehrin haricinde tesis etmiş oldukları ağlara işaretler. Bu şekilde civardaki köylerle kurumlar arasında daimi sıkı bir bağ ve bağımlılık tesis ediliyordu. Zira bunun inkıtaaya uğraması nizamın sarsılması ve herkesin zarara uğraması anlamına gelirdi. Böylece ilmi müesseseler kentin içine hapsolmaktan kurtularak köylerde kendilerine yeni kanallar ve yollar bulmuş oluyordular. Bu da onların hayatîyetlerine can katıyordu.

Şehirde medreselerin haricinde diğer eğitim kurumlarına ait çeşitli vakıfların bulunması ve onların bu vasıta ile korunması eğitim hayatına bir bütün olarak yaklaşıldığının işaretidir. Netice itibarıyla devrin en üst eğitim kurumu medreseye öğrenci yetiştirilmesi sokakların arasına dağılmış olan mekteplerden başlamaktaydı. Yüksek tahsile giden yolun ilk merhalesini teşkil etmekten daha fazla özelliğe sahip olan bu yapılar şehrin çocuklarına iptidai bir seviyede eğitim vererek onları geleceğe/topluma hazırlama hedefini güdüyordu. Nitekim bir Osmanlı devlet görevlisi olan Mehmed Ağa'nın Kudüs'teki kürbesine ilaveten mektebin ihtiyaçları için de bazı akarı vakıf olarak tahsis ettiği görülmektedir.¹²

Medreselerin bulunduğu bir yerde kütüphanelerin olması da zaruri bir ihtiyaçtır. Zira öğrencilerin tedrisat esnasında müracaat edecekleri esas kaynaklar buralarda muhafaza edilmekteydi. Dolu, Mescid-i Aksa başta olmak üzere Ali Mustafa Ebu'l-Vefâ el-Alemî, Muhammed Sunullah el-Hâlidî, Hasan Abdüllatif el-Hüseynî, Muhammed el-Halîfî, Muhammed el-Büdeyrî ve Ahmed Muvakkit gibi 18. asırda şehirde bulunan kütüphanelerin isimlerini zikreder. Osmanlıların ve seleflerinin ilmi hayatı teşvik bağlamında bu yapıların zenginleşmesine katkı sağladığını dolayısıyla bu durumun kitap ihtiyacının karşılanması için kentte ayrı bir loncanın da varlığını icbar ettiğini de belir-

¹¹ *Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (945)*, İSAM Kütüphanesi, No. 9, 67.

¹² "Vakfu'l-merhûm Mehmed Ağâ der-Kuds-i Şerif 'alâ-masâlihi'l-mekteb ve türbetihi", *Osmanlı Arşivi (COA)*, *Defter-i Evkâf ve Emlâk der-Livâ'-i Kudüs-i Şerif [T.T.d]*, No. 0342, 17.

¹³ *Alaattin Dolu*, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği", *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlimi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Ed.Ed. Zekeriyâ Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 49-80.

tir.13

Patronaj

Devlet merkezi belirli bir siyaset çerçevesinde başta surre¹⁴ olmak üzere muhtelif vasıtalara Kudüs'teki ilmiye sınıfını himaye ederek onları sistemin içine dâhil etmeyi hedeflemiştir. Özellikle mukataa başta olmak üzere getirisi iyi olan çeşitli kalemlerde istihdam edilmeleri, İstanbul'un taşradaki müttefiklerinin palazlanmasına ve güçlenmesine yol açtığı söylenebilir.

Mukataa işletenlerin isimleri onların tasavvufi yönlerini açığa vurmaktadır. Örneğin Ahmed Rufai'nin halifelerinden Ahmed Nasıruddîn el-Harîrî'nin Beyt Lahm köyünün yakınındaki Kâkûla adlı bir mezrayı maktu olarak deruhte ettiği görülmektedir. Mezkûr karyenin Hristiyan âlemi için önemi göz önüne alındığında buranın civarındaki bir yerin Rufai tarikatının bir halifesine verilmesi, tesadüfî bir seçimden daha ziyade bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır.¹⁵ Dervişlerin gerek Balkanlar'da gerekse fethedilen diğer bölgelerde Osmanlılar tarafından kolonizasyon amaçlı istihdamları bilinmektedir. Dolayısıyla bu seçimin de böyle bir maksada yönelik olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ İdareciler aynı zamanda sancak içinde de iskânı teşvik gayesiyle tasavvuf ehlinen istifade yolunu benimsemişlerdir. Nitekim Kudüslü meşhur Sûfî Ahmed ed-Decânî'nin ve fatını müteakip kendisine mukataa

usulüyle verilen yerlerin (Beyt-i 'Üri'l-fevkâ ile Cîre Mezrası) oğullarına kalmasının lüzumunu vurgulayan Kadı Nurullah ile sancak beyinin mektupları, mevcut uygulamada bir değişimin yaşanması durumunda ahalinin dağılacağını ifade ederek istikrarın devamı için aynı usulün muhafazasının gerekliliğine işaret etmekteydi. Aslında bu vakıa imparatorlukta tatbik olunan iskân siyasetinin bölgeye yansımından başka bir şey değildir.¹⁷

Padişahların ruhlarına okunmak üzere ihdas edilen "eczâ-i şerîf" görevi de himaye araçlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada adet olduğu üzere sultanın ruhu için kentteki ilmiye sınıfına mensup bazı şahıslara kıraat olunmak üzere Kur'an-ı Kerim'den çeşitli cüzlerin tahsis edildiği ve bunun mukabilinde onlara belli bir ücretin ödendiği görülmektedir. Bazen maaşların ödenmesi hususunda taraflar arasında tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın ruhu için cüz okumakla görevli kişiler bunun karşılığında Kamame Kilisesi gelirlerinden ücret almaktaydı.¹⁸ Ancak bunun bazı kişilerin aç gözlülüğünü tahrik ettiği ve ödemenin mütevelliler tarafından bazı bahaneler ileri sürülerek yapılmadığı anlaşılınca durum devlet merkezine intikal ettirilerek bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır.¹⁹ Burada önemli olan nokta kıraat vazifelerinde ulemanın isimlerinin bulunması, İstanbul ile

¹⁴ Mustafa Güler, "Surre Defterlerine Göre XIX. Asrın Başında Kudüs'teki Eğitim Görevlileri ve Tahsisleri", *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 169-184.

¹⁵ "Mezra'a-i Kâkûlâ (كوكك) der-nezd-i karye'-i Beyt Lahm hâss-ı şâhî hâsıl ber-vech-i maktû' der-'uhde'-i Şeyh Ahmed Nasıruddîn el-Harîrî halîfe'-i Kutbi'l-'ârîfin velîyyullah Mevlânâ Şeyh Ahmed er-Rufâ'î kuddise sirruhu.", *Kuyûd-u Kadîme Arşivi* (TKG.KK), *Defter-i Livâ'-i Mufasssal Kuds-i Şerîf*, [TKG.KK.TT.d], No. 178, 21b; *Mezra'a-i Ra's-ı Ebu Debbûs (مرويت و راس)* der-nezd-i karye'-i Beyt Safâfâ (افاصص شيب) tâbi'-i Kuds-i Şerîf hâs. Hâsıl ber-vech-i maktû' der-'uhde'-i Seyyid Zekerîya ve Seyyid Şerefüddîn veledân-i Seyyid Muhammed fî sene 300", ağı, 23b.

¹⁶ Dervişlerin iskân ve İslâmlaşma siyaseti için bkz: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2, (1942): 279-386.

¹⁷ Nâhiye der-livâ'-i m. Karye'-i Beyt-i 'Üri'l-fevkâ tâbi'-i m., hâsıl ber-vech-i maktû' der-'uhde'-i Şeyh Taha bin Şeyh Ahmed Decânî ve Şeyh Yunus ve Şeyh Ebu Hüreyre fî sene 350; *mezra'a-i Cîre der-nezd-i karye'-i Beyt-i 'Ür hâsıl ber-vech-i maktû' der-'uhde'-i Şeyh Taha ve Şeyh Yunus evlâd-u Şeyh Ahmed Decânî ve Şeyh Ebu Hüreyre fî sene 100. Zikr olan karye ve mezra'a vilâyet defterinde Şeyh Ahmed Decânî kuddise sirruhu 'uhdesinde maktû' mukayyed olup fellâh getirip şenledip ol mahalden mürür iden âyende ve râvende emn ü emân ile geçüp ol vilâyetin halkı hadden bîrûn mûmâ ileyh şeyh hazretlerine i'tikâdları olmağın eyüden ve yâvuzdan bir ferde gür-u tedâbür görmezlerdi. Hâliyâ şeyh-i merhûm müteveffâ olmağın fellâh ümenâ cevrenden gaybet idüp harâb olması mukarrerdir. Bunlar der-'uhde oluncak kemâ kân ma'mûr olur deyü Kudüs-i Şerîf kâdisi Mevlânâ Nurullah ve sancağı beyi mektûb virdüklerinden 'uhdelerine maktû' kayd olundu. El-fakîr Derviş, fî 12 Zilka'de sene 971 (22 Haziran 1564) tarihli hüküm, *Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri* (972-978), İSAM Kütüphanesi, No. 47, 17.*

¹⁸ "Mahsûl-i resm-i Dâri'l-Kamame der-nefs-i Kuds-i Şerîf. Vakf-u Hazret-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh Sultân Süleyman Şâh halledellâhu mülkehü ve eyyede saltanatahu ilâ-yevmi'l-likâ be-cihet-i kirâ'at-i eczâ'i'l-mükerrre der-Sahratî'l-müşerrefe tamânen fî sene 120000", *Kuyûd-u Kadîme Arşivi* (TKG.KK), *Kubbe Altında Müdevver 'Atik Kudüs Mufasssal Defteri*, [TKG.KK.TT.d], No. 112, 17b.

¹⁹ *Evâhir-i şehri Rebi'ulevvel 1002 (Aralık 1593) tarihli hüküm, Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri* (843-1009), 140.

Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (972-978), İSAM Kütüphanesi, No. 47, 17.

olan münasebetlerinde onlara güç ve saygınlık sağlamaktaydı. Dolayısıyla bu ilişkiler ağı, akranları arasında onları daha imtiyazlı bir konuma getirerek günün sonunda istikballerinde mühim bir rol oynuyordu. Ayrıca diğer taraftan böyle görevler, yöneticilerle ulema sınıfını birbirine yakınlaştırarak Osmanlı sultanlarının toplum içindeki meşruiyetlerini güçlendiriyordu. Nitekim 1714-1716 yılları arasında Kudüs'e mutasarrıf olarak atanan Recep Paşa'nın sancaktaki icraatlarının tarihçesi olan Târîhu'l-Kuds ve'l-Halîl adlı eserin sahibi Şeyh Şemseddin Muhammed el-Halîlî'nin yazdıkları tarafların manen birbirlerine nasıl eklenildiğini göstermektedir.²⁰

İlmiye Ailelerinin Teşekkülünde Vakıflar

Ulema erken dönemden itibaren edindikleri konumu muhafaza etmek amacıyla evladiyelik vakıflar kurmuşlardır. Böylece bir taraftan sonraki kuşakların geleceğini teminat altına almaya çalışırken diğer yandan ailelerinin kendi mad-

²⁰ Eş-Şeyh Şemsüddin Muhammed bin Muhammed bin Şerefüddin el-Halîlî, Târîhu'l-Kuds ve'l-Halîl Thk. Muhammed Adnan el-Bahî, Nüfân Recâ el-Hamûd es-Sevâriye, (Londra: Müessesetü'l-Furka li'l-Türâsi'l-İslâmi, 1425/2004).

di kaynaklarına dayanarak mevcudiyetlerini idame ettirmelerini amaçlamışlardır. Bu durum ilmiye ailelerinin teşekkülünü sağlamış ve tarihi süreç içinde varlıklarının devamını temin etmiştir. Kuteynâ ailesinin kurucu babası Bedrüddîn Hasan bin Kuteynâ bu fenomenin örneklerinden sadece biridir.²¹ Bu tip tasarruflarda âlimlerin önceliği kendine; sonra da çocuklarına verdiği de olurdu. Nitekim Muhammed bin Ebî'l-Kâsım bin Muhammed el-Hakkârî önce kendine sonra da evlatlarına vakıfta bulunmuştur. Bir bakıma bu haliyle önce can sonra da canan demiştir.²²

Bazen aile dışından başka bir haminin devreye girerek bir âlimi kolladığı ona ve zürriyetine çeşitli yerleri vakıf adı altında tahsis ettiği görülür. Nitekim Hacı Bey'in Ali el-Halvetî'ye ve nesli namına yapmış olduğu vakıf bu kabilinden bir misaldir.²³ Kudüs'e tabi Harbâ karyesinden Şeyh Abdülaziz'e Kaymas tarafından vakıf yapılması burada ifade edilen vakiya ait diğer delillerden biridir.²⁴ Burada da görüldüğü üzere tercih edilen sınıf ekseriya devrin meşhur şeyhleridir. Sultanların bu konuda başı çektiği ve adeta kendi tebaasına rehberlik ettiği müşahede olunmaktadır. Salahaddin Eyyûbî'nin Şeyh Ahmed bin Ebubekr el-Hakkârî'ye Tûr-u Zeyta köyünden tamamen; Ebû Dîs'ten ise kısmen vakıf tahsisi yapması buna örnek olarak zikredilebilir.²⁵

Bu durumun önceki idareciler ve sultanlarla sınırlı kalmadığı Osmanlıların da bu akıma uydukları bilinmektedir. Nitekim Mustafa İskender Paşa, Halvetiye fukarasına vakıf olarak bazı "dârları" tahsis etmiştir. Şüphesiz paşanın tercihinde bu tarikata olan manevi bağlılığı mühim rol oynamıştır.²⁶ Bu listenin en önemli şahsı olarak devrin sultanı Kanuni lakaplı I. Süleyman'ı zikretmek gerekir. Zira onun Kudüs'e verdiği ehemmiyet ve şehrin dönüşümüne yapmış olduğu katkı, Osmanlı mührünün buraya vurulmasına yol açmıştır. Hz. Davud'un kabrine el konuluşunun akabinde buraya tayin olunan Şeyh Ahmed ed-Decânî'ye 956 senesinden itibaren yaptığı vakıflar, onun sadece fiziksel değişim ve dönüşümlerle yetinmediğini yeni ilmiye ailelerinin zuhuruna da katkı sağlamayı amaçladığını göstermektedir.²⁷

Ağlama Duvarı'na yer açma bahanesiyle İsrail tarafından yok edilen ve artık bugün mevcut olmayan Selahaddin Eyyûbî'nin vakfı olan Meğâribe Mahallesi, yukarıda zikredilen örnekler ışığında sui generis yapısıyla farklı bir hususiyet arz etmektedir. Burada temerküz eden ve bânînin kendileri için tayin etmiş olduğu sınırlar içinde varlıklarını sürdüren ulema, Osmanlılar zamanında da imtiyazlarını muhafaza etmişlerdir. Dolayısıyla vakfın sağlanmış olduğu bu korunmuşluk kalkanı

²¹ "Vakf-u Bedrüddîn Hasan bin Kuteynâ 'alâ evlâdihî ve zürriyetihî: Karye'-i 'Aynâtâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf Tamâmen Hâsıl 8686; 'an-karye'-i 'Acûl tâbi'-i Kuds-i Şerîf Hisse 12 T 4000; Yekûn 12686" COA, T.T.d., No. 0342, 14.

²² Vakf-u Muhammed bin Ebî'l-Kâsım bin Muhammed el-Hakkârî 'alâ nefsihi sümme 'alâ-evlâdihî, Mezra'a-i Beyt Ebreze tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen Hâsıl 2500, COA, T.T.d., No. 0342, 16.

²³ "Vakf-u Muhammed Çelebi Ahu Hacı Bey 'alâ Şeyh Ali el-Halvetî sümme 'alâ evlâdihî ve neslihî ve 'akabihi, Girâs-u 'ineb ve tîn bi-arz-i Tayliye zâhir-u Kuds-i Şerîf tu'rafu bi '-t-Ta'likîye tamâmen fi sene 200", COA, T.T.d., No. 0342, 15.

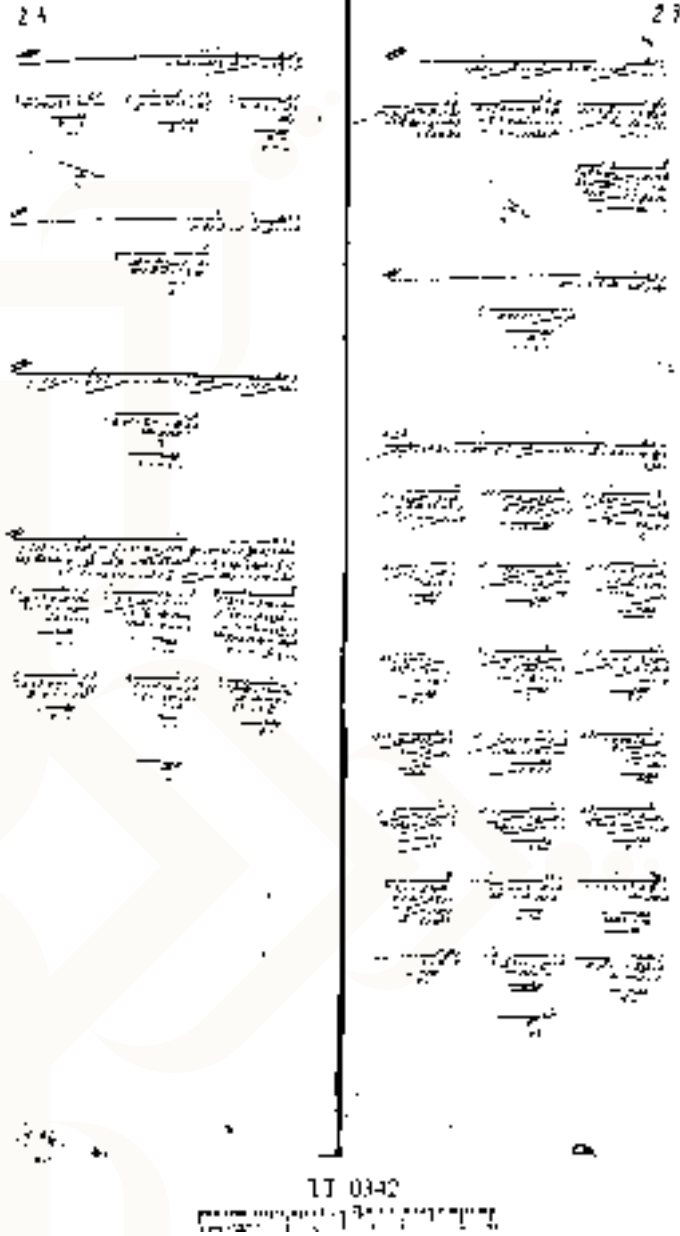
²⁴ "Vakf-u Kaymas Abdullâh 'alâ Şeyh Abdülaziz, Karye'-i Harbâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen Hâsıl 2500", COA, T.T.d., No. 0342, 17.

²⁵ "Vakf-u'l-Melik Salâhuddîn 'alâ Şeyh Ahmed bin Ebibekr el-Hekkârî Karye'-i Tûr-u Zeytâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen Hâsıl 2908; Karye'-i Ebû Dis tâbi'-i m Hâsıl 10500, Yekûn 13406", COA, T.T.d., No. 0342, 16.

²⁶ COA, T.T.d., No. 0342, 17.

²⁷ COA, T.T.d., No. 0342, 24.

²⁸ Mahalle için bkz: Hasan Hüseyin Güneş, Kudüs Meğâribe Mahallesi, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017).

Osmanlı Arşivi (COA), Defter-i Evkâf ve Emlâk der-Livâ'-i Kudüs-i Şerîf [T.T.d], No. 0342, sayfa 24.

içinde ilmiye sınıfına mensup çeşitli aileler zuhur etmiştir.²⁸

Mülkler

Ulemanın elinde gerek tevarüs yoluyla gerekse kendi tasarrufları vasıtasıyla zaman içinde teraküm eden mülkler, tarihi süreç içinde bu kesimin bir "aile" olarak statülerini korumalarına ve buna muvazi bir şekilde bir sınıf mensubiyeti dâhilinde geleneklerinin teşekkülüne yol açmıştır. Sadece bu sınıfın seçimine bırakılmayan mülk edinme işi, idarecilerin de muhtelif vesilelerle onları desteklediği bir sürece dönüşmüştür. Nitekim onlar da müsait vasattan istifadeyle uygun gördükleri vakit ve yerde iktisadi faaliyetin mühim bir parçasını temsil eden gayrimenkul alımına iştirak etmişlerdir. Netice itibarıyla servetlerinin en önemli parçasını teşkil eden mülk, toplum içinde kendi konumlarını takviye eden bir

araca tahavvül etmiştir.

945 tarihli (1538/1539) bir kayıt, Kudüs'ün Beni Zeyd Mahallesi'nde bir konak ile sarnıca sahip olan kişilerin Şeyh Alaüddîn el-Halvetî'nin çocukları olduğunu haber vermektedir.²⁹ Kentin su sıkıntısıyla maruf olduğu ve kuraklık zamanlarında meydana gelen problemler dikkate alındığında mezkûr su mahzenin varlığının aileye kritik vakitlerde bir kurtarıcı olarak yardımcı olacağı izahtan varestedir. Nitekim genel su ağından hususi tahsis yapılması payitahttan gelecek izne bağlıydı. Suyun şehir için ne kadar mühim olduğunun idrakinde olan devlet merkezi, adeta kılı kırk yararcasına ve ammenin maslahatını tehlikeye düşürecek adımlardan kaçınırcasına karar verme sürecini sıkı tutuyordu. Bu bağlamda padişahın takdirini kazanmış Decânî'nin³⁰ İstanbul'a sunduğu dilekçe, sürecin nasıl işlediğine ilişkin malumat vermesi açısından mühim bir örnek olarak takdim edilebilir. Bütün şöhretine rağmen mevzubahis su olunca vakia enikonu incelenmiş ve ahalinin muvafakatının alınması neticesinde 6 Eylül 1564 (29 Muharrem 972) tarihinde tahsisin gerçekleşmesi mümkün olmuştur. Ancak bunu görmeye şeyhin ömrü yetmemiştir.³¹ İki örnek birbirine paralel bir şekilde ele alındığında su sıkıntısıyla karşılaşması her an muhtemel olan bir kentte sarnıçlı evin kişiler ve aileler için bir güç sembolü olarak zuhur edeceği kesindir. Dolayısıyla böyle bir güce ulaşmak aynı zamanda ciddi bir itibar ve maddi servete bağlıydı.

Şeyh Ali Halvetî'nin oğlu Şeyh Abdülkadir'in Haseki Hürrem Sultan'ın İmaret-i Amiresi'nin yanında 'Akabetü's-Sitt Mahallesi'nde önce 30 Mayıs 1556 senesinde (20 Receb 963) bir mesken satın aldığı ve iki yıl sonra da 12 Nisan 1558'de (23 Cemâziye'l-âhir 965) yanındaki bitişik menzili iştira yoluyla mülküne kattığı görülmektedir.³²

Şüphesiz bu örnekler sadece Halvetî silkine mensup zatlarla sınırlı değildi. Bunların haricinde gerek şehirde gerekse sancağın köylerinde diğer ulema kesimine ait ticari akitlere tesadüf etmek mümkündür. Bu bağlamda Salt kadısı Şihabüddîn'in çocuklarının 947 yılında (1540/41) satın aldıkları mülkler de bir misal olarak burada zikredilebilir.³³

Bu sürecin sadece erkek çocuklarla sınırlı kaldığını düşünmek hata olur. Ulema, kız çocuklarını da ihmal etmemiştir. Lakabının (el-vâiz) da işaret ettiği üzere vaiz olduğu belli olan Şeyh Alaüddîn'in kızları Fatıma, Ayişe ve Sittişâh 952'de (1545/46) mülk sahipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴ Görüldüğü üzere onlar bu konuda erkeklerin gerisine düşmemişler, servetten hak ettiklerini almışlardır.

Ahmed ed-Decânî'nin 965 tarihli (1557/58) dördü Beyt Safâfâ'da, üçü el-Mâlihâ'da ve biri de Deyr Ebî Sûr köylerinde olmak üzere toplam sekiz kalem mülk kaydından bahsedilmesi, ulemanın servet edinme sürecinde devlet yöneticileri tarafından nasıl himaye edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.³⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın Hz. Davud'un türbesine el konuluşu süreci sonrası, zaviyeye dönüştürdüğü bu yere onu şeyh olarak ataması gözle görülür bir şekilde servetinin artışına yol açmıştır. Devlet merkezi için basit dönüşümden daha fazlasını ifade eden Katolik rahiplerin kabirden kovuluş sürecinin sonunda buraya postnişin olarak tayin edilen şahsın ve ailesinin fakru zaruret içinde yaşaması ve hayat standardının düşük olması kabul edilecek bir şey değildi. Dolayısıyla züht, takva ve bir ekmek bir hırkayla anılması gereken bir sûfi, netice itibarıyla zengin ve güçlü bir şahsa dönüşmüştür. Bu aynı zamanda günümüzde zihinlerde yer edinen dünya malından uzak her şeyden elini

²⁹ COA, T.T.d., No. 0342, 28.

³⁰ Şeyhin biyografisi için bkz: Mustafa Öksüz, "Kudüslü Bir Süfi: Ahmed ed-Decânî" Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlimi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019) 25-47.

³¹ 10 Şaban 967/6 Mayıs 1560 tarihli hüküm için bkz: Murat Uluskan, v.dğr., *Al Quds in Muhimme Registers/Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594)*, 1, (İstanbul: İrcica, 2016), 54, 68.

³² "Mülk-ü Şeyh Abdülkadir bin Şeyh Ali Halveti der-mahalle-i 'Akabetü's-Sitt der-nezd-i 'imâret-i âmire der-Kuds-i Şerif târîhu'l-müşterâfi fi 20 Receb Sene 963. Cemî'-u'd-Dâri der-mahalle '-i m tamâmen; Cemî'-u'd-dâri'l-mülâsik li'd-dâri'l-mezbûr der-mahalle '-i m târîhu'l müşterâfi 23 Cemâziyelâhir sene 965", COA, T.T.d., No. 0342, 30.

³³ "Mülk-ü Hâc Muhammed ve ihvetihü Mahmud ve Şihabüddîn evlâd-ı Kâdi's-Salt bi'l-Kudsi 'ş-Şerif târîhu'l-mülkiyeti fi sene 947", COA, T.T.d., No. 0342, 31.

³⁴ "Mülk-ü Benâti'l-merhûm Şeyh Alaüddîn el-vâ'iz ve hünne Fatıma ve Ayişe ve Sittişâh el-kâtinin bi'l-Kudsi 'ş-Şerif târîhu'l-mülkiyeti fi sene 952", gös.yer.

³⁵ COA, T.T.d., No. 0342, 32.

eteğini çekmiş tasavvuf erbabı zümresi portresine ters düşmektedir. Burada bizatihi padişahın tasarrufuyla kıyıda köşede el açan pısrık fertler yerine güçlü ve kudretli bir zümrenin ortaya çıkışı hedeflenmiştir.

İdarecilerin maddi ve manevi desteğini alan ilmiye sınıfının zamanla toplumun varlıklı kesimini teşkil etmesi, Osmanlıların ve seleflerinin mezkûr kesimi koruma maksadına yönelik bilinçli siyasetlerinin bir neticesidir. Burada esas hedeflenen şey uygun vasatın tesis edilerek ilmin gelişmesiydi. İletişim ve ulaşım vasıtalarının günümüze nispetle zor ve sınırlı olduğu bir çağda belli bir tabakanın ortaya çıkışını kolaylaştırmak istikbalde toplumun ihtiyaç duyduğu gerekli kadronun temininde kolaylık sağlıyordu. Nitekim ilmiye ailelerinin günümüze kadar devam eden bakiyelerinde hedeflenen gayenin gerçekleştiğini görmek mümkündür. Ancak bu sınıfa atfedilen ehemmiyete ve sunulan fırsatlara karşın ilmin inkişafındaki rollerini ve toplumun gelişmesindeki vazifelerini bihakkin yerine getirip getirmediikleri tartışmaya açık bir mevzudur. Şüphesiz bu soru/n sadece Kudüs'teki ulema ile mahdud kalmamakta İslam coğrafyasındaki diğer bölgeler için de geçerlidir.

İlmiye Mansıpları Hususunda Rekabet

Müderreslik başta olmak üzere vakfın tüzel şahsiyetinde belirtilmiş diğer vazifeler, bir ailenin tekeline münhasır olarak vâkîfın koymuş olduğu şartlar muvacehesinde nesilden nesile intikal etmiştir. Nitekim daha ilk andan itibaren tayin edilen kaide ve nizamın bozulmamasının buradan istifade eden kesimin yararına olduğu bedihidir. Ancak bu imtiyazların rekabete/münakaşaya yol açtığı görülmüştür. Devlet merkezinin göstermiş olduğu ilginin ilmiye sınıfı arasındaki mücadeleyi engellediği ya da nihayete erdirdiği söylenemez. Zira sahip oldukları maddi olanaklar, bazen onları karşı karşıya getirmiştir. Başkalarının aileye ait olan

vakfın gelirlerine göz dikmesi ve diğerlerini bu nimetten mahrum etmeye çalışması tartışmanın fitilini ateşliyordu. Adet olduğu üzere böyle nizaların sonunda davanın tarafları devleti bir hakem olarak sahaya davet ediyorlardı. Hakem ise zulmün defedilmesine ve adaletin tesisine vurgu yaparak kadim yapının muhafazasını savunuyor, herkesin dikkat etmesi gereken çizgiyi vurguluyordu. Nitekim Şeyh Nusret, Muhammed ve Selim adlı kimseler ellerinde bulundurdıkları vazifelerinin sebepsiz olarak alındığını ve azillerini gerektiren bir nedenin de olmadığını ifade ederek kendilerine haksızlık yapıldığını devlet merkezine bildirmişlerdi. Dilekçelerine sabıka kaydı eklemeyi ihmal etmeyen müştekiler, kadının da desteğini almışlardı. Gelen emirde eğer vaziyet arz edildiği gibiyse kimseye zulmedilmemesi ifade edilerek haksızlığın izalesi emredilmiştir.³⁶

Burada ve diğer birçok örnekte görüldüğü üzere devlet merkezinin bu tartışmalarda benimsediği usul, kadimden süregelen yapının devamı ve bunu temin eden hukuki dayanakların korunmasıydı. Yani bir bakıma vakfı tesis eden kişinin koymuş olduğu kaideler muvacehesinde problemin halli için gayret gösterilmesi isteniyordu. Böylece müesseselerin var oluş maksatlarını temin ve tespit eden umdelerin muhafazasıyla onların kendi içlerinde özgür bir şekilde işlemeleri ve kuruluş ruhuna münasip bir tarzda devam etmeleri hedefleniyordu.

Payitahtın devamlı surette tartışmaya bir hakem olarak müdahil olarak çağırılması sadece adaletle alakalı bir mesele değildi. Bütün görevlerin buranın onayıyla tahsis ve tayininden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla Kudüs'te herhangi bir medresede, tekke ve zaviyede muvazzaf olarak maaş almak isteyen kişiler önce kadının kapısını çalarak kendilerine berat temin maksadıyla devlet merkezine müracaat etmek zorundaydı. Çünkü başka türlü vakıflardan maaş almak ya da herhangi bir tasarrufta bulunmak mümkün değildi. Kudüs Kadısı Abdurrahim'in

³⁶ "...Dârendegân-ı fermân-ı şerif Şeyh Nusret ve Muhammed ve Selim nâm kimesneler bâb-ı sa'âdet-me'âbıma 'arzuhal idüp Kuds-i Şerif'de berât-ı şerifle ba'z-ı cihâta mutasarrıf olup edâ-i hizmet idüp mücib-i 'azl cürmü müz yoğ iken ve Kuds-i Şerif kâdisi hâlimize muttali' iken ba'z-ı kimesneler cihetimizi bilâ-sebeeb elimizden alup Şam kâdisi ve beylerbeyisi 'arzi ile ve nâzır ve mütevellî 'arziyla olup bize hayf iderler. Mücib-i 'azl cür mümüz Kuds-i Şerif mahkemesinden sicl-i mahfûza kayd olmadan bilâ-sebeeb âhara tevcih olunup bilâ-sebeeb bir tarik ile âhar kimse alur ise girü eydi-i fukarâ olmak talebi deriz deyü" Evâ'il-i Rebî'ulâhîr 993 (Nisan 1585) tarihli hükmü, Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (843-1009), 126.

arzında Sahra-yı Müşerrefe'de cüzhan olan Cafer bin Ramazan'ın beratsız bir şekilde bu işi deruhte ettiği belirtilmiştir. Bu mektup gereğince 28 Safer 947 (4 Temmuz 1540) tarihinden itibaren ilgili şahsa berat verilerek Kamame mahsulünden hizmeti mukabilinde kendisine vazife tayin edilmesi ve bu hususta kimsenin herhangi bir engel çıkarmaması emredilmiştir.³⁷

Bazen görevlilerin yapmış olduğu teknik hatalar, hak sahiplerini zora sokarak alageldikleri gelirden onları mahrum etmiştir. 28 Şaban 946'da (8 Ocak 1540) Şam beylerbeyi ile kadısına gönderilen emir, meydana gelen bu tip problemlerin iyi bir tasvirini yapmaktadır. Eyyubi meliklerinden Melik Muazzam İsa bin Eyyûb'un evkafından Beyt Likya adlı karyenin yarı mahsulü, Kudüs-i Şerifte Şeyhuniye ile Şam neva hisinden Muazzamiye medreselerine ve geri kalan kısmı da evlatlarıyla zürriyetine tahsis edilmişti. Nitekim bu kaideye uygun bir şekilde Şemseddin Seyf ibn-i Mülûk'ün babası zürriyetten olmakla geliri almaya devam ederken Sultan Selim zamanında bu hususta bir berat almıştı. Ancak pederinin vefatı üzerine vakfa ait yerlerin Nakkaş Ali Bey'e has olarak kaydedilmesi, maştan mahrum kalmasına yol açmıştı. Nitekim durumun düzeltilmesi için İstanbul'dan yardım talep edilmişti.³⁸

Gayrimüslimlerle İlişkiler

Ulemanın Kudüs'te bazen gayrimüslimlerle tartışmaya girdiği görülmektedir. Hz. Ömer Cami'nin etrafındaki havranın konumu buna bir örnek olarak zikredilebilir. Müslümanların hissiyatı incindiğinde şehirdeki ilmiye sınıfı kadılarıyla birlikte harekete geçerek payitahta vaziyetin ciddiyetini süratle aksettirmişlerdir. Gerçi böyle durumlarda devlet merkezi taraflara sükûneti tavsiye ederek işin adalet tarikiyle çözülmesini ihsas ettirmiş, hemen tepkisel bir tavır benimsememiştir. Ancak durumun ciddi bir krize dönüşme ihtimalini de göz önünde bulundurarak kati kararlar vermekten de geri durulmamıştır.

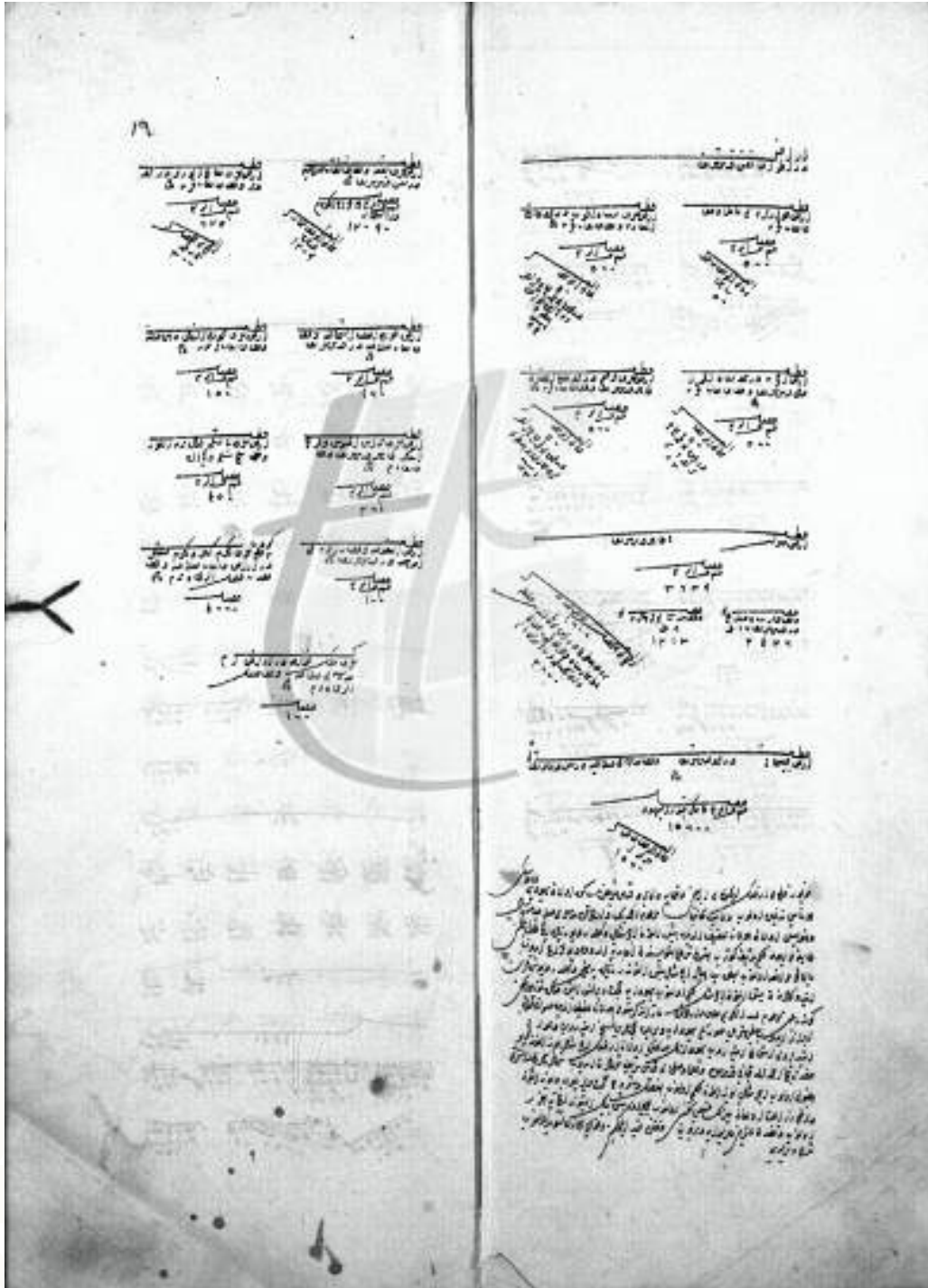
Kentin üç din tarafından takdis edilmesi zamanla müntesiplerinin burada toplanmasına ve muhtelif ibadethanelerin yapılmasına yol açmıştı. Dolayısıyla her kesim birbirine aşına olmakla beraber kendi hudutlarını da bilmekteydi. Bununla birlikte mabetlerin Müslümanlarla gayrimüslimleri karşı karşıya getiren bir mesele haline dönüştüğü de olmuştur. Yapıların kendisinden ziyade burada itiraz edilen mevzu egemen unsurun incinmesidir. Yoksa külli olarak ötekinin ibadet hakkını engelleme ya da ortada kaldırma değildi. Nitekim Nahmanides adı verilen havraya el konulma süreci tam olarak çizgilerin aşıldığı ve gerginliğin had safhaya vardığı bir noktayı temsil etmektedir. İstanbul'dan gelen emir, Yahudilerin hiçbir surette Kudüs'te mabet edinme haklarının olmadığını hatırlatarak oraya el konulmasına salık vermiştir.³⁹

Ulemayla Yahudileri karşı karşıya getiren bir diğer kriz ise Salâhiye Medresesi'nin yanında kâin Cesîmânî adındaki yerde bulunan makberedir. Medresenin müderrisi ve aynı zamanda vakfın mütevellisi olan Mevlânâ Affüddin, senevî 5 altın karşılığında onlar tarafından buranın mezarlık olarak kullanılmasına ve ölülerinin defnedilmesine karşı çıkmıştır. Nitekim ödenen kiranın yıllık olarak düşüklüğünden şikâyet edilerek meblağın yükseltilmesi Vilayet Kâtibi Ahmed Bey'den istenmiş ve netice olarak durum mahkemeye intikal ettirilmiştir. Yahudiler önceki mütevelliden bu miktara burayı kiraladıklarına dair delille bu konudaki hüküm-i şerfi ibraz ve bazı sipahilerin mezkûr bedelin fazla olmayacağı hususunda kendilerine arka çıkmasıyla mevcut durumu muhafaza etmeyi başarmışlardı. Ancak Mevlana Affüddin pes etmeyerek icare akdinin geçersizliğine dair fetva alıp ulemanın desteğiyle mahkemede açılan ikinci bir davada yıllık 100 altına yeni bir kontrat yapma konusunda muvaffak olmuştur.⁴⁰

³⁷ 2 Rebi'ülâhîr 946 (17 Ağustos 1539) tarihli hükmü, Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (945), 23.

³⁸ Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (945), 23-24.

³⁹ Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti", İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, no. 2, (Yaz 2018), 9-32.

TKG.KK., TKG.KK.TT.d, No. 112, 18b.

⁴⁰ "Kit'at-u arz-ı Cesimâni (ارض جسيماني) der-nezd-i Kuds-i Şerif. Vakf-u Medrese'-i Salâhiye der-nefs-i Kuds-i Şerif tamâmen. Hâsil kısmun mine'r-rub' ma'a hikr-i kubûri'l-Yahûd 15600. El-'ösr 'an-mâli'l-vakf hâss-i mirlivâ 1560. Mezbûr kit'â-i arzın içinde sene erba'in ve tis'u miehden berü Kudüs-i Şerif'de sâkin olan Yahûdi tâifesinin mevlâsı tedfîn olup vilâyet kâtibi merhûm Ahmed Bey vardukta Medrese-i Salâhiyye müderrisi ve mütevellisi olan Mevlânâ Afşüddin 'beş altun ecr-i misli değildir' deyu ziyâde akçe taleb eylemeğin tâyife-i Yahûd hükm-i şerif getürüp 'mukaddemâ şer'la mütevellisinden icârete alduk' deyu nizâ' idüp bi'l-âhîr[e] mürâfa'â olunup ba'zı sipâhiler 'ecr-i misli beş altundan ziyâdeye mutahammil değildir' deyu şehâdetlerin ittüklerinden beş altun ecr-i misil hükm olunup Yahûdâya huccet virilmiş imiş. Sonra tevzi' için gönderilip merhûm Abdülkerim Çelebi vardukta mârru'z-zikr mütevellî Mevlânâ Afşüddin sûret-i fetvâyı ibraz idüp ba'zı şer'î sûrette Yahûdâya virilen huccetleri fesh idürüp da'vâyı ibtidâdan istimâ' idürüp 'Yahûdânın medfeni olan arzın ecr-i misli yüz altundur' deyu Hazretti Şeyh Ahmed ed-Decâni kuddise sirruhu ve 'ulemâ ve sulehâ-i Kudüs-i Şerif şehâdet idüp şehâdetleri 'inde's-şer' maktûl olup ecr-i misli yüz altun hükm olunup mufassal ve meşrûh huccet virilüp ve yüz altun dahi zirâ'at olunan yerin kısmı tahmîn olunup cümle on beş bin altı yüz akçeye mukarrer olup vakıfdan 'öşrin mirlivâyâ virüp deftere kayd eylemeyin vukû'u üzere tesvîd olunup şerh virildi.", TKG.KK., TKG.KK.TT.d, No. 112, 18b.

İlmiye mensuplarının gayrimüslimler her zaman kötü münasebette olduklarını ileri sürmek mümkün değildir. Zira yukarıda zikredilen örneklerde Müslüman kamuoyunun hissiyatı esas alınmış ve ona göre hareket edilmiştir. Burada da askeri kanadın her daim onlarla birlikte hareket etmediği ve mezarlık örneğinde olduğu üzere Yahudilere arka çıkıldığı görülmektedir. Bu da şehirde güç merkezleri arasında tabii bir dengenin bulunduğu işaretlerdir. Cizye gelirlerinin bir kısmının İslami vakıflara tahsis edilmesiyle taraflar arasında doğal bir bağımlılık ilişkisinin tesis edildiği unutulmamalıdır. Gayrimüslimlerin taciz edilmesi, son tahlilde onları zamanla buldukları yerleri terke mecbur bırakacağından bu kesimden elde edilen gelirlerin azalmasına yol açacaktı. Şüphesiz bu gelirden mahrum olmak istemeyen ulemanın her zaman radikal bir tutum benimsemesi makul değildir. Zira böyle bir teşebbüsün onlara zarar vermesi pek tabiiydi. Günün sonunda devamlı bir gerilimin ve didişmenin kimseye fayda sağlamayacağını en iyi ilmiye sınıfı bilmekteydi.⁴¹

Sonuç

Kudüs'te teşekkül eden ilmi hayatın tarihi, ikinci halife Hz. Ömer'in fethiyle başlamıştır. 1516 yılındaki Yavuz Sultan Selim'in fethine kadar gelen süreçte buraya hâkim olan her Müslüman devletin tabiri caizse bu çorbada bir tuzu bulunmuştur. Dolayısıyla Osmanlılar kendilerine yabancı olmayan aynı kaynaktan beslendikleri ilmi geleneği de tevarüs etmiş oluyorlardı. Her iki taraf için birbirlerini garipseyecek bir durum yoktu. Yeni idarenin tesisiyle birlikte tarafların birbirine eklemleme süreci normal bir şekilde başlamış ve imparatorluğun tarih sahnesinden çekilmesine kadar devam etmiştir. Her idarenin kendi tecrübelerini sahaya yansıtmasından daha doğal bir şey olamayacağından hareketle ihdas edilen uygulamalar sistemin daha iyi işlemesine ve gelişmesine yönelik adımlardan ibaretti. Dolayısıyla böyle durumlarda içeriden bir tepkinin meydana gelmediği ve sıkıntılı durumlarda devlet merkezinin müdahalesinin beklendiği görülmektedir.

Şehirde ilmiye sınıfları içinde yeni elitlerin zuhur etmesi, Osmanlı himaye siyasetinin buraya yansımalarından ve tarihi sürecin tabii bir uzantısından ibaretti. Nitekim bununla birlikte köklü aileler korunarak imtiyazlarının devamlılığı güvence altına alınmıştır. Mevkilerinde bir değişme yaşanmaması ve saygınlıklarının korunması yeni yapıya uyumlarını kolaylaştırmıştır. Aslında onlardan beklenen de kadim usuller çerçevesinde faaliyetlerini/mevcudiyetlerini sürdürmeleri ve toplum içindeki rollerini oynamalarıydı.

⁴¹ *Evâhir-i şehri-i Rebi'ulevvel 1002 (Aralık 1593) tarihli hüküm, Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (843-1009), 140.*

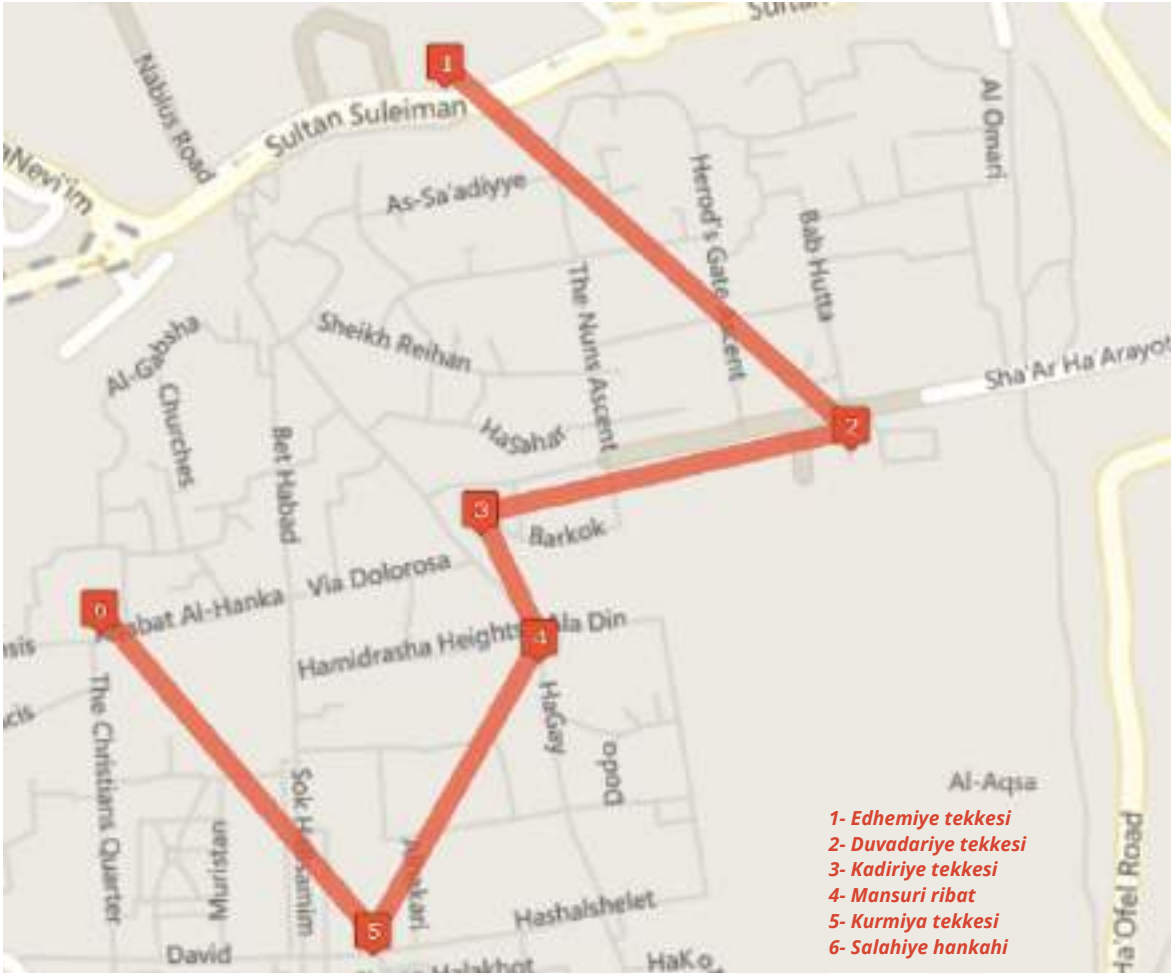
KAYNAKÇA

A) Arşiv Malzemesi

- COA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Defterleri [EV.d] 1278 (1862/63), No. 17753.
- COA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Defterleri [EV.d] Haziran 1264 (Haziran/ Temmuz 1848), No. 13432.
- COA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Defterleri [EV.d] 1279 (1863/64), No. 18431.
- COA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Defterleri [EV.d] Mayıs 1264 (Mayıs/Haziran 1848), No. 13407.
- COA, Osmanlı Arşivi. Defter-i Evkâf ve Emlâk der-Livâ'-i Kudüs-i Şerif [T.T.d], No. 0342.
- Kudüs Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (945), İSAM Kütüphanesi, No. 9.
- Kudüs Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (843-1009), İSAM Kütüphanesi, No. 11
- Kudüs Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (972-978), İSAM Kütüphanesi, No. 47.
- TKG.KK, Kuyûd-u Kadîme Arşivi. Defter-i Livâ'-i Mufassal Kudüs-i Şerif, [TKG.KK.TT.d], No. 178.
- TKG.KK, Kuyûd-u Kadîme Arşivi. Defter-i Livâ'-i Mufassal Kudüs-i Şerif, [TKG.KK.TT.d], No. 112.

B) Eserler

- Aydın, Ali İhsan. "Osmanlı Döneminde Kudüs Medreselerinin Arşiv Kaynakları". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 101-108.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler". Vakıflar Dergisi 2. (1942): 279-386.
- Dolu, Alaattin. "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019): 49-80.
- Güler, Mustafa. "Surre Defterlerine Göre XIX. Asrın Başında Kudüs'teki Eğitim Görevlileri ve Tahsisleri". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019): 169-184.
- Güneş, Hasan Hüseyin. Kudüs Meğâribe Mahallesi. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Güneş, Hasan Hüseyin. "Kudüs Medreselerinde Vazife Mücadeleleri ve Kriz Üretimi". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019): 109-119.
- el-Halîlî, eş-Şeyh Şemsüddîn Muhammed bin Muhammed bin Şerefüddîn. Târîhu'l-Kuds ve'l-Halîl Thk. Muhammed Adnan el-Bahît, Nüfân Recâ el-Hamûd es-Sevâriye. Londra: Müessesetü'l-Furka li'l-Türâsi'l-İslâmî, 1425/2004.
- Öksüz, Mustafa. "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti". İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi. 2 (Yaz 2018): 9-32.
- Öksüz, Mustafa. "Kudüslü Bir Süfi: Ahmed ed-Decânî". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019): 25-47.
- Steih, Abdalqader. "Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek İçin Gelen Alimler". Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019): 11-24.
- el-'Uleymî, Mucîrüddîn el-Hanbelî, el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl, el-Mücellled es-Sânî, i'dâd ve tahkîk ve mürcââ: Mahmud Avde el-Keâbinâ. Ürdün: Mektebet-ü Dandîs, 1999.
- Uluskan, Murat v.dğr. Al Quds in Muhimme Registers/Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594), 1. İstanbul: IRCICA, 2016.

Kudüs'te bazı tekke, ribat ve hankahlarının konumu

KUDÜS'TE TASAVVUFÎ HAYAT

Veysel AKKAYA*

Giriş: Filistin İslam âleminin mânevî merkezlerinden biri olarak tarih boyunca, fikrî, içtimâî, tasavvufî, felsefî ve siyâsî akımlara sahne olmuştur. İslam mâneviyatının güzel bir yansıması olan tasavvufî hayat, İslam coğrafyasının her yerinde olduğu gibi, içerisinde Müslümanların kalbinde husûsî bir yeri olan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs'te de tarih boyu canlılığını korumuştur.

İlk asırlardan itibaren diğer İslam şehirleri gibi Kudüs'te de doğal olarak sûfîlerin varlığından söz edilebilir. Hicrî ikinci asırda ilk hankâhın Kudüs'e yakın mesafedeki Remle şehrinde kurulması bu bölgedeki tasavvufî hayatın canlılığı açısından önemlidir.¹ Daha

sonra asırlar içerisinde Kudüs haremî çevresinde de Düvâdâriyye, Kerîmiyye, Fahriyye, Sa'diyye, Mencekiyye, Mevleviyye, Sulhiyye gibi tarîkatlara ait birçok zâviye ve hankâh kurulmuştur. Bu mekânları sûfîler ile birlikte aynı zamanda âbidler, zâhidler, âlimlerin de kullandığı bir gerçektir.²

Kültürel anlamda bakıldığında Filistin'in ilk meşhur kütüphanelerinden biri, Kâdirî tarîkati şeyhlerinden ve Şâfîi fakîhi Şeyh Muhammed bin Muhammed Halî'e âit olduğu bilinmektedir. Bu kütüphane ve yanındaki medrese, Kudüs'te sûfîlerin ilmî hayatta da etkin oluşuna güzel bir örnek teşkil eder.³

* Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, veyselakkaya@gmail.com.

¹ Süleyman Uludağ, "Hankah", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 36: 42.

² Süheyr Kasım, Turuku's-Süfiyye ve eseruhâ fi Filistin, (Filistin: Câmîatiü Beyrut, 2006), 80.

³ Ribhi Mustafa Aayan, "el-Mektebâtü fi Medîneti'l-Kuds", (Ürdün, Efkâr, 2018) 348: 124.

A. Kudüs'te Tasavvufî Hayatın Gelişimi

Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fet-
hederek Haçlılar'ın tasallutundan kurtar-
masında, sûfilere de fetihle önemli
rol oynamıştı. İslam ordusu içerisinde
zühde ve tasavvuf ehlinde pek çok kişi
vardı. Fethin ardından tasavvufî hayat
Kudüs'te daha etkin hale geldi. Sela-
haddin Eyyûbî şehrin İslâmî kimliğini
güçlendirmek üzere bazı icraatlarda
bulundu. Fakihler için medrese, sûfilere
için de ribat yaptırdı. Sûfilere yerleşe
bileceği bazı mekanları onlara tahsis
ederek vakfiyelerle devamlılığını sağla-
dı.⁴ Eyyubiler ve Memlukler döneminde
Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'teki
tasavvufî hayatı destekleme yaklaşımı
devam etti. Memluk Sultanı Baybars,
Kudüs şeyhleri için zaviyeler inşa et-
tirdi. Eyyubiler ve Memlukler, şehirde
Osmanlılar tarafından fethinden sonra
da devam eden birçok vakıflar kurdu-
lar. Osmanlı döneminde zâviyelerle il-
gili vakıflar daha da arttı ve devamı için
daha fazla şartlar sağlandı. Selâhaddin
Eyyûbî tarafından belirlenen şartlar
aynı şekilde devam etti. Bu şartlardan
bazıları şöyleydi: "Sûfilere olmayan
birisi onların izni olmadan aralarına
giremez... Zaviyelerde ihtiyaç olduğu
kadarı dışında hiç kimse yaşayamaz...
Sûfilere biri bir başka beldeye gider,
sonra da dönerse aynı yerde hak sahi-
bidir..." Sûfilere olan bu ilgi, Kudüs'te
tasavvufun gelişmesine, tekke ve zâ-

viyelerin çoğalmasına, Rifâiyye, Halve-
tiyye, Şâzeliyye, Vefâiyye, Bistâmiyye,
Kalenderiyye, Yûnusiyye ve diğer tarî-
katların yayılmasına vesile olmuştur.⁵

Avrupa devletlerinin Kudüs'ü ye-
niden ele geçirme çalışmalarına en-
gel olmak üzere Osmanlı Devleti'nce
yapılan çalışmalardan biri de Kudüs
şehrinde tasavvufî hayatın gelişme-
sine büyük destek vermesi olmuştur.
Çünkü sufilerin şehrin istikrarına;
şehirdeki dînî, mânevî, toplumsal ve
siyasal hayata katkısı büyüktü. Os-
manlı sultanları tarîkat şeyhlerine
hediyeler gönderdiği gibi, tekkelerin
iaşesi için yardımlarda bulunarak,
şeyhlere çeşitli sorumluluklar verdi.
Vakıf sicillerinde sultanların ve devlet
adamlarının vakfiyeleri ile ilgili bilgiler
bulunmaktadır. Bazı örnekler vermek
gerekirse, Sultan Selim Mevlevî tari-
katı şeyhine aylık beş yüz akçe maaş
bağlamıştır. Kudüs valisinin yardımcısı
olan Kızıl Ahmed'in oğlu Kasım Bey
1530 senesinde Şeyh Ali el-Halvetî için
bir üzüm bağını vakfetmiştir. Kanûnî
Sultan Süleyman, Vefâiyye tarikatının
şeyhinin Davud Peygamber Zaviye-
si'ne atanmasının ardından Ahmed
ed-Decânî'ye birkaç vakfiye tesis et-
miştir. Şeyh Decânî, Girit adasının fet-
hini müjdeleyince, Sultan Süleyman
ona teşekkür olarak kıymetli hediyelerle
birlikte zaviyesine su kanalı açılarak
su ulaştırılmasını emretmiştir.⁶

Kudüs'te Vefaiyye Tekkesi

⁴ "Ahmed Hüseyin Abdülcebürî, Kudüs fi ahdî Osmâniyye, (Amman: Dâru Ahmed, 2010), 190; Esad el-Hatib, Sufiler ve Aksiyon, Çev. Halil İbrahim Kaçar v.dğr., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 71.

⁵ Abdülcebürî, Kudüs fi ahdî Osmâniyye, 190; El-Hatib, Sufiler ve Aksiyon, 85.

⁶ Muhsin Muhammed Sâlih, Dirâsât fi'l-türâs es-sekâfi li medîneti'l-Kuds, (Beirut, Merkezü'z-Zeytûne li'd-Dirâsât, 2010), 191.

B. Mutasavvıfların Huzur Bulduğu Mekân Olarak Kudüs

Kudüs sūfîlerin çok önem verdikleri bir ziyâret mekânı ve feyz kaynağıdır.⁷ Bu mânâda İmâm Gazzâlî'nin 1095'te Kudüs ziyâreti meşhurdur. İmâm Gazzâlî Beytül-Makdisi (Mescid-i Aksa'yı) ziyaret edip bir süre orada inzivâ hayatı yaşadı. Bu sırada Kudüs halkı için İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'in bir bölümü olan er-Risâletül-kudsiyye'yi yazdı.⁸

Sūfîler Kudüs'te bulunan ve sayıları 50'yi geçen kervansaray ve zâviyelere önem vermişlerdir. Osmanlı ile ilgili akademik çalışmalar Kudüs'te sūfîlere ait vakıflardan bahsetmektedir. Bu vakıflar misafirlerin aydınlatma, yiyecek-içecek giderlerini karşılıyordu.⁹

Filistin'de tarikat erbabını dini ve resmî günlerde davet etmek Osmanlı döneminde yaygın bir adetti. Örneğin Ramazanın son cumasında zikirler ve ayinler yapmak için zengin aileler kendilerine yakın tarikat erbabını evlerinde ağırlardı. Osmanlı'dan sonraki dönemlerde bu davetler resmi günlerle, kadir gecesi ve mevlid kandiliyle sınırlandı. 1948 sonrasındaki işgal yıllarında diğer yapılar gibi zaviyeler de çok büyük zarar gördü ve yıkıma maruz kaldı. Geçmişe göre çok az zâviye varlıklarını devam ettirebilmiştir.¹⁰

Tarihte büyük sūfi ve mürîdleri Beyt-i Makdis'e ziyarette bulunmuşlar ve bir kısmı burada ikâmet ederek zâviyeler, tekkeler ve hangâhlar inşa etmişlerdir. Kudüs'teki sūfîler de tasavvufa dair kitaplar, risaleler yazmışlardır.¹¹ Tasavvufla alakalı Kudüs'te birçok yazma eser olduğu yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir.¹²

Burada kısaca İsrâ ve Mîrâc hadisesine tasavvufî bakışla değinmekte yarar vardır. Bilindiği üzere Kudüs şehrinin Müslümanlar açısından kutsallığında İsrâ ve Mîrâc hadisesi başta gelir. Bu sebeple Peygamber Efendimiz'in İsrâ ve Mîrâcı üzerine birçok

eser kaleme alınmıştır. Sūfîler de konuyla alakalı önemli metinler ortaya koymuşlardır. Tasavvufî açıdan İsrâ ve Mîrâc hakkında müstakil kitap yazan sūfîlerin başında ise Muhyiddin İbn el-Arabî (ö. 638) gelir.¹³ İbnü'l-Arabî'nin, hadiseye getirdiği yorumlar sonraki sūfîleri etkilemiş ve onun eseri başta gelen kaynaklardan biri olmuştur. İbnü'l-Arabî, eserlerinde Rasûlullah'ın mîrâcından hareketle velîlerin mîrâcını anlattığı gibi bizzat kendisinin farklı mîraclarını detaylı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁴ İbnü'l-Arabî'ye göre Burak; ilâhî muhabbeti sembolize eder. Mescid-i Aksâ; nûr-i ilâhî, Rasûlullah'a peygamberlerin uyması ve orada Burak'ın beklemesi; kalp sâfiyetine işârettir. Efendimiz'in süt içmesi leddünî yani keşfî ilme delâlet eder. Semâ kapılarının çalınması; nefis mücâhedesine işârettir. Sidretü'l-Müntehâ'ya ulaşması ve meyvelerden doyması îmânî sembolize eder.¹⁵

İsmail Hakkı Bursevî, ise Peygamber Efendimiz'in (as) üzerinden semâya yükseldiği kayaya dikkat çeker. Ona göre bu kaya sıradan bir kaya olmayıp, önemli bir şeyin işaretidir. Bursevî'nin görüşüne göre dünyadaki suların merkezi tam bu kayanın altında yer alır. Bütün sular bu merkezden dünyaya taksim edilir. Su ile rahmet arasında bağlantı kuran Bursevî, Rasûlullah'ın âlemlere rahmet olmasını hatırlatır. Kayaya "Sahratullah" denilmesi de Rasûlullah'a (as) hürmet anlamına gelir. Bursevî buna örnek olarak Kâbe'ye "Beytullah" denilmesini hatırlatır. Bunun anlamı ise Hz. İbrâhim'e hürmet demektir.¹⁶

C. Kudüs Sūfîleri

Filistin İslam âleminin hayatî önem taşıyan bir merkezidir. Bölgenin sakinleri bu coğrafi alanda İslam medeniyetinin uzantısı olarak yer alırlar. Filistinlileri diğer Müslümanlardan farklı kılan, siyasi olaylar ve İsrail işgali sebebiyle hayatlarını güvensiz bir şekilde devam ettirmek zorunda kalmışlardır.

⁷ Bk., *Veysel Akkaya, Evliyâullah'ın Mekke-Medine Hatıraları, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 234-238.*

⁸ *Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 492.*

⁹ *Süheyr Kasım, Turuku's-Süfîyye ve eseruhâ fi Filistin, 5-7.*

¹⁰ *Süheyr Kasım, Turuku's-Süfîyye ve eseruhâ fi Filistin, 85.*

¹¹ *Süheyr Kasım, Turuku's-Süfîyye ve eseruhâ fi Filistin, 72.*

¹² Bk. *Emin Saîd Ebû Leyl, Mahtûtâtü'l-Tasavvuf fi Filistin, (Zerkâ: Mektebetü Menâr; 1988).*

¹³ *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, el-İsrâ ilâ Makâmi'l-Esrâ (Kitâbu'l-Mî'râc), Thk. ve şerh Suad el-Hakim, (Beirut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1988).*

¹⁴ Bk., *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Tenezzülü'l-Emlak min âlemi'l-ervâhi ilâ âlemi'l-eflâk, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000); Veysel Akkaya,*

Şeyh-i Ekber İbn Arabî'de İdris Peygamber, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), 193-208.

¹⁵ *Ebu'l-Alâ Afîfi, el-Kitâbu'l-tezkârî li İbni Arabî, (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1969), 1: 92.*

¹⁶ *İsmail Hakkı Bursevî, Tuhfet-i Atâiyye, vr. 53a, hz. Veysel Akkaya, Kabe ve İnsan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001).*

Kudüs'te Nakşibendi Tekkesi

Filistin'deki sûfler de aynı durumda olup, işgalin zor koşulları tasavvufî hayatın ortaya çıkmasını engellemektedir. Bundan dolayı Kudüs'te yaygın olan sûfî tarikat şeyhlerinin çoğunluğu, Filistin dışında yaşamaktadırlar.¹⁷

Kudüs'e kuzey Afrika'dan Yünüsiyye, Kalkaşendiyye gibi tarikatlar, Türkiye'den Mevlevîlik, Mısır'dan ise Desûkiyye ve Geylâniyye gibi tarikatlar gelmiştir. Mısır'dan gelen tarikatların hepsi "Derâvîş" tarikatları olarak isimlendirilmektedir.¹⁸

Kudüs'te günümüze kadar devam edip varlığını sürdüren en meşhur

tarikatlar; Halvetiyye, Nakşibendiyye, Şâzeliyye ve Alâviyye'dir. Bunlar içerisinde Filistin toplumunda Halvetî tarikatı halen çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu tarikat Kudüs'te ilk olarak Şeyh Abdurrahman eş-Şerîf tarafından temsil edilmiştir.¹⁹ Bu tarikatın müntesipleri daha çok doktor, mühendis, öğretmen ve akademisyen gibi kültürlü insanlardan oluşmakta, eğitim ve yardım gibi içtimâî hizmetlere öncülük etmektedir.²⁰

Bütün bu tarikatlara ek olarak tarihte Kudüs'te bulunan ve derin izler bırakan bazı meşhûr sûflere de yer verelim:

1. İbnü'l-Cellâ

Asıl adı Ebû Abdillâh Ahmed b. Yahyâ el-Cellâ'dır. Filistin'in bugün Yafa-Kudüs yolu üzerinde bulunan Remle kasabasında bir müddet ikamet etmiştir. İbnü'l-Cellâ (ö. 306/918) çocukluğunda Ma'rûf-i Kerhî, Serî es-Sakatî, Zünnün el-Mısırî gibi meşhur sûflerin hizmetinde bulunmuştur. İbnü'l-Cellâ'nın esas müreşidi Dimaşk'ta (Şam) iken tanıştığı Ebû Türâb en-Nahşebî'dir. Çağında gerçek anlamda üç sûfî bulunduğunu söyleyen İbn Nuceyd, İbnü'l-Cellâ'nın bunlardan biri olduğunu belirtmiştir.²¹

2. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî (İbnü'l-Kaysarânî)

1056'da Kudüs'te doğmuştur. Dînî ilimlerde iyi bir eğitim gören Kayserânî'nin güçlü bir hadis hâfızı, ilmi ve hadisi önde tutan bir sûfî olduğu nakledilir. Hadis ile ilgili on bir eseri bulunan Kayserânî, tasavvufa ait *Şafvetü't-tasavvuf*²² ve konusunda ilk çalışmalardan biri olan *Kitâbü's-Semâ*²³ adlı iki eser kaleme almıştır. Hicri 507 miladi 1113 yılında vefat etmiştir.²⁴

¹⁷ Süheyr Kasım, *Turuku's-Süfiyye ve eseruhâ fi Filistin*, 74.

¹⁸ Ez-Zevâyâ es-Süfiyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İlmi'l-Filistinî, <https://www.palinfo.com/news/2016/1/7/>. (erişim: 02.02.2020).

¹⁹ Afîf Hasenî el-Kâsimî, *Advâu alâ'l-Tarikati'l-Halvetiyyeti*, (Filistin: el-Câmiatü'r-Rahmâniyye, 1997) 5.

²⁰ Süheyr Kasım, *Turuku's-Süfiyye ve eseruhâ fi Filistin*, 75.

²¹ Mustafa Bahadroğlu, "İbnü'l-Cellâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 538.

²² *Kitap Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bk. el-Makdisî, (İbnü'l-Kaysarânî), Tasavvufun Özü (Şafvetü't-Tasavvuf)*, Trc. M. Cevat Ergin, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2015.

²³ *Kitap tahkik edilerek Mısır'da basılmıştır. İbnü'l-Kaysarânî el-Makdisî, Kitâbü's-Semâ*, Thk. Ebü'l-Yefâ Meragî, Kahire, 1994.

²⁴ M. Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kaysarânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 109-111.

3.Gânim el-Makdisî

Gânim b. Ali Asâkir el-Makdisî, hicrî 562 yılında dünyaya geldi. Büyük velilerden zâhid bir kimse idi. Kudüs'te yaşadı ve 632'de vefat etti.²⁵

4.Ahmed el-Bistâmî

Ahmed b. el-Kürdî el-Bistâmî, Kudüs'te bulunan Bistamiyye zaviyesinin şeyhi idi. Salahiyye Medreselerinde büyük fakihlerindendir. Kudüs'te şeri'î sûfilerinin 881 h.'de vefat edinceye kadar şeyhi idi.²⁶

5.Muhammed b. Ebu Bekir el-Makdisî

841'de Beytül-Makdis'te doğdu. Vefâiyye Zâviyesi şeyhi ve Hüseyniyye Medresesinin müderrisiydi. 891'de vefat etmiştir.²⁷

6.Şihâbüddin el-Makdisî

Şihâbüddin Ebül-Abbas eş-Şeybanî el-Makdisî, 844'te doğmuştur. Salih, takva sahibi ve muhakkik bir zattır. Kudüs'te Şeybâniyye Zâviyesi'nin şeyhi olup, 925 yılında vefat etmiştir. Kudüs'te daha birçok sûfî ve zâhid yetişmiştir. Biz örnek olarak bu kadarıyla iktifâ ediyoruz.

D. Kudüs'teki Zâviyeler ve Hankâhlar

Kudüs tarihte zâviyeler ve hankâhlar açısından da zengin bir şehir olmuştur. Bunların bir kısmı ebette ki günümüze ulaşamamıştır. Zâviyeler Kudüs'ün eski şehir surları içerisinde olduğu gibi dışarısında da inşa edilmiştir.²⁸

Hatta Mescid-i Aksâ alanında "en-Nasriyye" medrese ve zâviyesinin yer alması tasavvufun Kudüs'teki etkinliğini göstermek bakımından önemlidir. Bu zâviye ve medreseyi Nasr İbrahim el-Makdisî hicrî beşinci asırda inşa etmiştir.²⁹ Osmanlılar döneminde ise zâviyelerin sayısı yirmiyi aşmıştır.³⁰

Kadîm Kudüs şehrinin surlarının dışında zâviyeler bulunmaktadır. Tüm zâviyeler bazı araştırmalara göre kırk beş civarındadır.³¹ Yazımızın sınırlı olması sebebiyle bu zâviyelerden bazılarını yer vermekle yetineceğiz.

1.Cerrâhi-Rifâi Zâviyesi

Şeyh Cerrah mahallesinde yer alan zâviye Salahaddîn-i Eyyûbî emirlerinden Hisamüddin b. Şerefüddin İsâ el-Cerrâhî'ye aittir. İsâ el-Cerrâhî, Kudüs'te vefat etmiş ve Şeyh Cerrâh zâviyesine defnedilmiştir. Kabri üzerine kubbe yapılmıştır. Burası aynı zamanda Rifâiyye tarikati müntesiplerinin uğrak yeri olmuştur.³²

²⁵ Şezeratü'z-Zehab, Beyrut: ??, ts. 5: 154.

²⁶ Micirü'd-Dîn el-Hanbelî, el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl, (Necef: 1968), 2: 197.

²⁷ Şezeratü'z-Zehab, 8: 131.

²⁸ ez-Zevâyâ es-Süfyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İ'lâmî el-Filistinî, <https://www.palinfo.com/59932>, (erişim: 07.01.2016.)

²⁹ el-Firak fî Filistin- es-Süfyye, Merkezü Beyti'l-Makdis li'd-dirâsâti et-Tevsikîyye, <http://www.aqsaonline.org/news.aspx?id=378>, (erişim: 01.01.2008).

³⁰ Muhsin Muhammed Sâlih, Dirâsât fî'l-Türâsi's-Sekâfi li Medineti'l-Kuds, (Beyrut: Merkezi ez-Zeytûniyye li'd-Dirâsât, 2010), 188.

³¹ Bk. Nümân Dâved Ahmed el-Eşkar, es-Süfyyetü fî Filistin-el-Kuds Nemüzeccen-, <https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2010/07/24/205133.html>, (erişim: 02.02.2020).

³² ez-Zevâyâ es-Süfyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İ'lâmî el-Filistinî, <https://www.palinfo.com/news/2016/1/7>, (erişim: 07.01.2016).

Rifaiyye Tekkesi

2.Hindistan Zâviyesi

Kudus'ün suru içinde Bâbü's-Sâhire önünde sağ tarafının yukarısında Hindistan zâviyesi yer alır. Buraya gelenlerin ve ikamet edenlerin çoğunluğu Hindistanlı olduğu için bu isim verilmiştir. Binalar tercih edilen görüşe göre XIII. veya XIV. yüzyıla âiddir. Osmanlıların ilk döneminde Ferîd Baba Genç isimli Hindli bir mutasavvıf bu zâviyeye bakım ve onarım yaptırarak Hindli ziyaretçilere adanmıştır. Daha sonraları Hindistan zâviyesi Ensârî el-Makdisî ailesine verilmiş ve günümüze kadar bu âile devam etmiştir. 1964 yılında bu zâviyenin bir bölümü mültecilere yardım için kiralanmıştır. Bu kısmı Kudüs'teki yoksullara ve sığınmacılara malzeme ve aynî yardım dağıtmak için kullanılmaktadır. Diğer kısmı ise günümüzde sağlık kliniği olarak çalışmaktadır.³³

Hindiye Tekkesi

³³ ez-Zevâyâ es-Süfiyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İ'lâmi el-Filistîni, <https://www.palinfo.com/59932>, (erişim: 07.01.2016).

3.Vefâiye Zâviyesi (Kızıl Minare)

Kudüs şehrinde Sâhire kapısı ile Mücâhidîn yolunun kesiştiği yerdedir. Zâviye yolu diye de isimlendirilir. Osmanlıların ilk dönemlerinde yapılmıştır.³⁴

4.Nakşibendî Zâviyesi (Buhâriyye yada Özbekiyye Zâviyesi)

Burada ikâmet edenler Özbekistan'lı oldukları için bu adı almıştır. Yine ziyaret edenler Özbekistan'dan geldikleri için bu isim verilmiş olabilir. Nakşibendî zâviyesi 1967'ye kadar Endonezyalı hacıları da konuk etmiştir. Kudüs şehrinin işgali ile faaliyeti durmuştur.

Bugün zâviye câmi gibi hizmet vermektedir. Yahudiler defalarca onu elde etmeye, Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarının altına kazdıkları tünele açılan bir kapı olarak kullanmaya çalıştılar. 1996 yılında zâviyeyi açtılar. Ancak onların bu girişimleri İslam Vakfı'nın karşı çıkmasıyla başarısız oldu.³⁵

5.Afganlılar Zâviyesi

1633'te Hindistan'lı Şeyh Abdükâdir el-Cilânî Hindistan'dan Kudüs'e gelerek buraya zâviye yaptırmış ve Kadirî-Alevî tarikatını yaymıştır. Bu gün bu zaviye içinde bir grup Afganistanlıların kaldığından dolayı "Afganlılar Zâviyesi" olarak bilinir. Afganlılar zâviyesi faaliyet ve etkinliklerine devam etmektedir. Özellikle mevlîd-i Nebvî ve hicrî yılbaşında husûsî etkinlikler yapılır.³⁶

Afgan Tekkesi

³⁴ ez-Zevâyâ es-Süfiyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İlâmî el-Filistîni, <https://www.palinfo.com/59932> (erişim: 07.01.2016).

³⁵ Muhammed Ebû Elfilâk, ez-Zâviyetü'n-Nakşibendiyye İrsü Süfî Arık, <http://honaalquds.net/ar/article/943/>, (erişim: 06.29.2014).

³⁶ ez-Zevâyâ es-Süfiyye bi'l-Kuds, el-Merkezü'l-İlâmî el-Filistîni, <https://www.palinfo.com/59932>, (erişim: 07.01.2016).

6.Bistam Zâviyesi

Bistam zâviyesi, Zeytûn'un doğu yönündeki kayanın altında yer alır. Hoş bir mekân olup Bistamlı fakirler burada bir araya gelirler.³⁷ Yan tarafında kuzey yönünde ise Dürcü'l-Burak'a bitişik olan Samâdiyye zâviyesi yer almaktadır.³⁸

Kudüs hangâhlar açısından da zengin bir şehirdir. Bunlardan bir kısmına örnek olarak yer vermek istiyoruz.

1.Salâhiye Hangâhı

Kadim Kudüs şehrinin kuzey batı tarafında yer alır. Kıyamet Kilisesi'nin üstündedir. Salahaddin Eyyûbî ve Yusuf b. Eyyûb tarafından 1189 yılında inşa edilmiştir.

2.Devâdâriyye Hangâhı

Kuds-i Şerif haremının kuzey yönünden karşısında yer alır. Alemüddîn Sencer b. Abdullâh İbnü'd-Devâdar tarafından 1295 yılında inşa edilmiştir. Bu bina tasavvuf ve medrese eğitimini birleştirmiştir. Aynı zamanda medrese olan bu hangâhda Şâfiî mezhebi üzere fıkıha ek olarak kırâat ilmi ve hadîs-i nebevî dersleri verilirdi. Bugün ise ilköğretim olarak kullanılmakta olup Medrestü'l-Bekriyye diye bilinmektedir.

Devadariyye Hangâhı

³⁷ el-Hanbelî, el-Ünsü'l-celîl, 2: 23.

³⁸ el-Hanbelî, el-Ünsü'l-celîl, 2: 23.

3.Fahriyye Hangâhı

Kudüs Haremî'nin güney köşesinde İslam Müzesi'nin yakınında yer alır. Kadı Fahreddin Muhammed b. Fazlullah tarafından 1329 yılında inşa edilmiştir. Önce medrese olarak inşa edilen bina daha sonra hangâh olarak kullanılmıştır. 1967'de İsrail işgal güçleri büyük bir bölümünü yıkmışlardır. Kalan kısmı ise İslâmî eserler için kullanılmıştır. Bugün ise İslam Müzesi'nin görevlileri için kullanılmaktadır.³⁹

Fahriyye Hangâhı

Sonuç

Kudüs tarih boyunca tasavvûfî hayatın en canlı yaşandığı merkezlerden biri olmuştur. Selâhaddîn Eyyûbî'nin sûfilerin de büyük katılımıyla Kudüs'ü fethetmesinden sonra Kudüs'te tarikat müesseseleri artmaya başlamış, Memlûklar ve Osmanlılar döneminde daha da çoğalarak ellinin üzerinde dergâh ve hangâhın inşa edildiği bilinmektedir. Bu da tasavvufî hayatın Kudüs'te önemli bir yere sahip olduğunun en açık göstergesidir.

İslam devletleri Kudüs'te Müslümanların varlığının devamı için şeyhlerin faaliyetlerini, zâviye ve hangâhların hizmetlerini vakıflarla desteklemeyi, haçlılara karşı bir siyâset olarak önemsemişlerdir.

³⁹ Nîmân el-Eşkar, *es-Sıfyyetü fi Filistin*, <https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2010/07/24/205133.html>, (erişim: 02.02.2020).

KAYNAKÇA

- Abdülcebûrî, Ahmed Hüseyin. Kudüs fi Ahdi Osmâniyye. Amman: Dâru Ahmed, 2010.*
- Afîfî, Ebu'l-Alâ. el-Kitâbu't-Tezkârî li İbni Arabî. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1969.*
- Akkaya, Veysel. Evliyâullah'ın Mekke-Medine Hatıraları. İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.*
- Akkaya, Veysel. Şeyh-i Eker İbn Arabî'de İdris Peygamber. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.*
- Alyan, Ribhi Mustafa. el-Mektebâtü fi Medîneti'l-Kuds. Ürdün: Efkâr, 2018.*
- Bahadıroğlu, Mustafa. "İbnü'l-Cellâ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20: 538, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.*
- Bursevî, İsmail Hakkı. Tuhfet-i Atâiyye. Haz.. Veysel Akkaya. Kabe ve İnsan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.*
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13: 492, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.*
- Ebû Lely, Emin Saîd. Mahtûtâtü't-Tasavvufi Filistin. Zerkâ: Mektebetü Menâr, 1988.*
- el-Hanbelî, Mücîrî'd-Dîn. el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudsü ve'l-Halîl. Necef:?? 1968.*
- el-Hatib, Esad. Sufiler ve Aksiyon. Çev. Halil İbrahim Kaçar v.dğr. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.*
- el-Kâsimî, Afîf Hasenî. Advâu alâ't-Tarîkati'l-Halvetiyyeti. Filistin: el-Câmiatü'r-Rahmâniyye, 1997.*
- el-Makdisî, İbnü'l-Kayserânî. Kitâbü's-Semâ'. Thk. Ebü'l-Vefâ Meragî. Kahire:?? 1994.*
- el-Makdisî, İbnü'l-Kayserânî. Tasavvufun Özü (Safvetü't-Tasavvuf). Trc. M. Cevat Ergin. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2015.*
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. el-İsrâ ilâ Makâmi'l-Esrâ (Kitâbu'l-Mi'râc). Thk. ve şerh Suad el-Hakîm. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1988.*
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. Tenezzülü'l-emlâk min âlemi'l-ervâhi ilâ âlemi'l-eflâk, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000. Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-Kayserânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21: 109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.*
- Muhammed Sâlih, Muhsin. Dirâsât fi't-türâsi's-sekâfi li Medîneti'l-Kuds. Beyrut: Merkezi ez-Zeytûniyye li'd-Dirâsât, 2010.*
- Sâlih, Muhsin Muhammed. Dirâsât fi't-türâs es-sekâfi li Medîneti'l-Kuds. Beyrut: Merkezi'z-Zeytûne li'd-Dirâsât, 2010.*
- Süheyr Kasım. Turuku's-Süfiyye ve eseruhâ fi Filistin. Filistin: Câmiatü Beyrut, 2006.*
- Uludağ, Süleyman. "Hankah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36:42. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.*

Web

- el-Firak fi Filistin- es-Süfiyye. Merkezü Beyti'l-Makdis li'd-dirâsâti et-Tevsikiyye, 01.01. 2008. <http://www.aqsaonline.org/news.aspx?id=378>.*
- Nûmân Dâved Ahmed el-Eşkar. es-Süfiyyetü fi Filistin -el-Kuds Nemûzecen-, <https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2010/07/24/205133.html>. Erişim: 02.02.2020.*
- Muhammed Ebû Elfilâk. ez-Zâviyetü'n-Nakşibendiyye İrsü Süfi Arîk. 06.29.2014 <http://honaalquds.net/ar/article/943/>. Erişim: 02.02.2020.*
- ez-Zevâyâ es-Süfiyye bi'l-Kuds. el-Merkezü'l-İ'lâmî el-Filistinî. <https://www.palinfo.com/59932>. Erişim: 07.01.2016.*

BEYTÜ'L-MAKDİS'İN ÖNEMLİ İSLAMİ YAPILARI

Fettah AYKAÇ*

A- Beytül-makdis Alanının Önemi

Kudüs, cami, okul, hastane, aşhane, vakıflar gibi insanların ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş (İslâm'ın erken dönemi dahil) büyüklü küçüklü yüzlerce mimari yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Tarihi kitaplarda bahsedilen binaların çoğu hala ayakta ve cami, mescit, okul gibi pek çoğu halen kullanılmaya devam etmektedir.

İslâm dini ve mensupları, ilk yıllardan bu yana bu şehre olan ilgisini pek çok vakıf kuruluşu ve bu kuruluşları içinde barındıran mimari eserler inşa ederek göstermiştir. Bu şehrin İslam inancındaki dini önemi ve değeri göz önüne alındığında, erken dönem halifeler ile sonraki Müslüman sultanlar ve valiler çağlar boyunca sadaka-i cariyeye maksadıyla cami civarında, mukim veya yolcu her dinden insanın çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için şehirde ihtişamlı birçok kamu ve vakıf binaları inşa etmişlerdir.

1-Kudüs'ün İlahi Dinler Açısından Kısa Tarihi

Kudüs, İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin hepsi için kutsal bir şehirdir ve dünyanın en eski yerleşimlerinden biridir. Arkeolojik kazılar, şehrin tarihinin 5000 yıldan fazla olduğunu göstermektedir. İçinde 200'ün üzerinde tarihi yapı bulunmaktadır. İlahi dinler çerçevesinde Yahudilere göre Hz. Musa (as) önderliğinde Mısır firavunlarının esaretinden kurtulduktan ve kırk yıl kadar çöllerde dolaştıktan sonra Kral Yeşu döneminde İsrailoğulları Filistin bölgesine girip yerleşmeye çalışmış, Kudüs merkezli

bölgeye hakim olan Adonitisedek'in ordusunu mağlup etmiş fakat Yebusilerin hakim olduğu Kudüs'e girememişlerdir. Kenan diyarının İsrailoğulları arasındaki taksimatında Kudüs, Bünyamin'in nesline düşmüştü de Hz. Davud'un şehri fethetmesine kadar Yebusilerin elinde kalmıştır. Daha öncesinde Eski Ahid'te verilen bilgilere göre Yeşu'nun ölümünün ardından Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs'e saldırarak kralı esir alıp şehri yakmışlar, ancak Yebusilerin hâkimiyeti devam etmiştir.¹ Dâvûd bütün İsrail'e kral olunca Yebusilerin hâkim olduğu Kudüs'e karşı harekete geçip Sion Hisarı'nı almış ve buraya Davud'un şehri adını vermiştir. Kudüs'ü krallığın merkezi yapan Dâvûd, şehri güçlendirmiş, Yebusilerin Zion (Sion) dedikleri hisarı yeniden imar etmiş, kendisine bir ev/saray yaptırmış, orayı dinî bir merkez haline getirmek istemiş ve bunun için ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir yerdeki çadıra yerleştirmiştir. Bir mâbed yapmak için gerekli malzemeyi toplamışsa da Rab buna izin vermemiştir.²

2-Beytül-makdis Alanının İlahi Dinler ve Mabet Yapıları İnşası Açısından Kısa Tarihi

Kur'an'da zikrediliyor olmasından dolayı İslam dünyasında Beytül-makdis olarak bilinen, yabancı kaynaklarda meydan olarak da bahsedilen alan yaklaşık 142-144 dönümlük çok geniş bir yüzölçüme sahiptir (Resim 1a). Bu alana veya alanın içinde bulunan bazı kısımlarına tarih boyunca farklı inanç mensubu insanlar tarafından farklı anlam ve değerler atfedilmiş, binalar yapılagelmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, fettahaykc3@gmail.com

¹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 26: 324, (Ankara: TDV Yayınları, 2002.)

² Harman, "Kudüs", 26: 324-329.

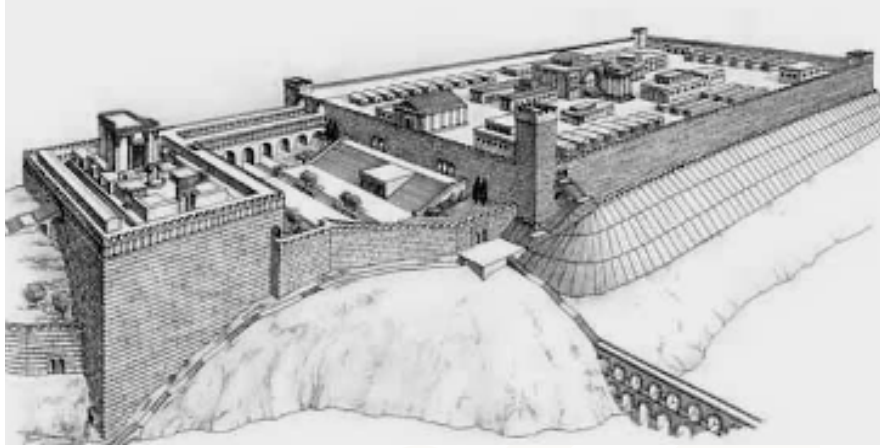

Resim-1 Zeytindağı'ndan Beytü'l-makdis alanı (İVV Arşivi)

Yabancı kaynaklarda Moria Tepesi (Mount Moria) veya Tapınak Tepesi (Temple Mount) olarak bahsedilen Beytül-makdis alanına geçmişte tam teşekküllü olarak toplam iki defa mabet (temple) inşa edilmiştir. İlk mabedin Hz. Süleyman'ın hüküm sürdüğü M.Ö. 972-942 yılları arasında yapıldığı (Resim 2a-c) ve M.Ö. 600'de, 597'de ve 587'de Babil Kralı Nebukednezzar tarafından Kudüs şehriyle birlikte yıkılıp yağmalandığı kabul edilmektedir.³

İkinci mabedin ise Roma'nın Filistin bölge Kralı (Yahudi ırkından olmadığı halde, siyasi ve ekonomik hesapları nedeniyle sonradan Yahudi dinine girdiğini söyleyen) Herod tarafından M.Ö. 18-04 yılları arasında yaptırıldığı (Resim 3a-c) ancak M.S. 70 yılında (67-69 arasında meydana gelen Yahudi isyanını bastırmasının ardından) Roma komutanı Titus tarafından pencereleri dahi kalmayacak şekilde tahrip edilip yıkıldığı kabul edilmektedir.

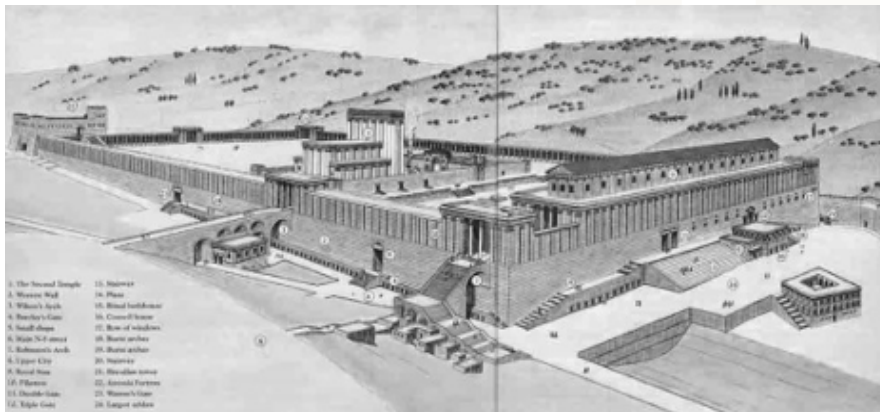
Resim 2a-Yahudi tarihçi Josephus'un (ö.100) tarifine göre Beytül-makdis alanı ve buradaki ilk Süleyman Mabedi'nin konumu

Resim 2b-Yahudilere göre Beytül-makdis alanı ve ilk Süleyman Mabedi'nin konumunu gösteren XVII.yy'a ait bir çizim. Tahmini iki farklı çizim. (Jewish Encyclopedia.com).

Resim 3b-Herod'un tekrar inşa ettirdiği mabedin temsili resmi. wikipedia.org/wiki/Second_Temple. 01.05.2016)

Resim 3a-Kral Herod'un yaptırdığı ikinci mabet ve müştemilatının tahmini görünüşü, güneybatıdan bakış (http://en.wikipedia.org/wiki/Temple_in_Jerusalem ve <http://en.> 01.05.2016)

³ Kur'an, İsrâ Suresi âyet 4-5'de bu duruma işaret edildiği belirtilmiştir. Bk. Harman, "Kudüs", 26: 325.

Bu iki büyük mabet yapıları yıkıldıktan sonra, ara dönemlerde (örneğin Yahudilerin Babil esareti dönüşü M.Ö. 350'den itibaren, M.S. 100-135 arasında ve 613 ilk Sasani-Bizans savaşı akabinde) kalıntı malzemeler kullanılarak derme çatma mabetler yapılmaya çalışılmışsa da, bunlar da hem dayanıklı yapılar olmamaları, hem de akabinde meydana gelen siyasi karmaşa dönemlerinde tekrar yıkılmışlardır. Bu tür mabetlerden birisinin M.S. 132-133 civarı meydana gelen bir başka Yahudi isyanının bastırılmasını takiben 135 yılı civarı İmparator Hadrien tarafından yıkıldığı kabul edilmektedir.⁴

Bizans İmparatorluğu'nun 323 yılından itibaren Hıristiyanlığı resmi din kabul etmesinin ardından Hristiyan-

lar, İncil'de bulunan iki ayet⁵ sebebiyle (Tanrı'nın kızgınlığını çekmekten korktukları için) Kudüs'ün idaresine hakim oldukları 323-613 ile 627-637 yılları arasında Beytül-makdis alanına herhangi bir dini yapı inşa etmemişlerdir. Ayrıca Kudüs'te sadece belirli zamanlarda dinlerini yaşamalarına izin verdikleri Yahudilerin mabedi yeniden inşa etmelerine de izin vermemişlerdir. Hıristiyan Haçlılar, Kudüs'ü Fatımî Devleti'nden anlaşma yoluyla alıp halkını kılıçtan geçirdikleri 1099 yılı ile, Selahaddin Eyyubi liderliğindeki İslâm ordusuna mağlup olarak kaybettikleri 1187 arasındaki 88 yıllık dönemde bu alanda yeni yapı kurmamış, ancak burada mevcut olan binaları idari, askeri ve dini maksatlarla kullanmışlardır.

Mescid-i Aksa güneydoğu avlusundan Kubbetü's-sahra ve Kible Mescidi görünüşü (İYV Arşivi)

3- Kudüs'e ve Beytül-makdis Alanına Osmanlı'nın Hizmetleri

Evlia Çelebi meşhur Seyahatnamesi'nde Kudüs'ün teslim alınışını şu satırlarla tarif etmiştir: "...Sene 922 de (1516) Kudüs Çerkez Memlûklülerin elindeyken şehrin bütün ulema ve ileri gelen güvenilir Müslümanları, Selim şahı karşılamak için dışarı geldiler ve ona Mescid-i Aksâ'nın ve Allah'ın Kubbetü's-sahra'sının anahtarlarını teslim ettiler. Selim secdeye kapanarak şöyle dedi:"Beni İslâm'ın ilk kiblesine sahip

kılan Allah'a çok şükürler olsun..."⁶ Kudüs şehri ve Beytül-makdis alanının önceki Müslüman devletler tarafından yapıldığı gibi Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır ve Filistin bölgelerinin Memlûklerden alındığı 1516'dan Osmanlı idaresinde kaldığı 1918 yılına kadar (birçok Arapça kaynakta Mescid-i Aksâ ve Harem-i Şerif olarak zikredilen) Beytül-makdis alanına, küçük çaplı inşa işleri ile, buradaki tüm yapılara gerekli olan büyük küçük her türlü bakım ve onarımlar yapılmıştır.

⁴ K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, v.1, pt.1, New York 1979, p.29, n.3-6.

⁵ "... Dinleyin, sizin eviniz harap hâlde bırakılacak." Mathew XXIV, 2 ve "...Orada yıkılmamış taş üstünde taş bırakmayacağım." Luke XIX, 44 (Pocock's Ed. Oxon, 1658, II, pp. 288-289) K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, v. 1, pt. 1, p. 31, Oxford 1969, NY 1979 (939 yılında yazmış olan Eutychius yoluyla).

⁶ Archie G. Walls, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance 1537-1928", *Muqarnas* V, p. 85-97.

Mabet/Mariya Tepesi ve Mescid-i Aksâ'yı kuşatan Kanuni Sultan Süleyman Surları (İYV Arşivi)

Kudüs'te ilk büyük imar işleri Yavuz Sultan Selim'in oğlu Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan başta Beytül-makdis alanı olmak üzere tüm şehirde yapılmış olan mimari faaliyetlerdir. Bu dönemde (1524'te Mısır valisi olan Güzelce Hasan Paşa'nın gözetiminde) başta şehrin tüm surlarının tamir edilmesi⁷, ilave yeni binalar yapılması gibi büyük işlerin yanı sıra Mescid-i Aksâ ve Kubbetüs-sahra gibi önemli büyük yapılar da içerden ve dışardan tamamen elden geçirilerek⁸ bu iki büyük yapı ile diğer yapılara hayati önem taşıyan bakım ve tamirler yapılmıştır. Bu dönemde yapılan büyük çaplı bakım ve onarımlar sayesinde bu yapıların XIX. yy'a kadar ulaştığı kabul edilmektedir.⁹ XIX. yy'da da Sultan Abdülaziz'in (1863-65'de) Kudüs'ü belediyelik ilan etmesinin ardından başta Mescid-i Aksâ ve Kubbetüs-sahra olmak üzere Beytül-makdis alanındaki yapılara tekrar büyük masraflar yapılarak önemli bir bakım ve onarım uygulanmıştır (Resim 31-34). Birinci Dünya Savaşı akabinde Kudüs'ün Osmanlı'nın elinden çıkmasından sonra bile, İngiltere'nin resmi ricası üzerine Mimar Kemaleddin Bey Kudüs'e gelecek Mescid-i Aksâ'da önemli onarımlar

yapmıştır. Bazı araştırmacıların ifade ettiği gibi "XVI. yy'dan bu yana başka bir devlete nasip olmayan bu türlü büyük bakım ve onarımlar sayesinde hem bu eserlerin günümüze ulaşması sağlanmış hem de Osmanlı mührü Kudüs'e kolay sökülüp atılamayacak şekilde vurulmuştur."¹⁰

B- Kudüs Beytül-Makdis Alanı ile Civarında Bulunan, Müslümanlara Ait Diğer Mimari Unsurlar ve Yapılar¹¹

Kudüs Beytül-makdis alanında Müslümanlar tarafından inşa edilmiş yapılar konuyla ilgili birçok kaynaktan Mescidler, Namazgâhlar, Kubbelere, Minareler, Minberler, Kemerler, Medreseler, Revaklar, Kapılar, Su, Kaynakları, İslâm Müzesi, Burak Duvarı gibi ana başlıkları altında gruplandırılarak tanıtılmışlardır. Aşağıda bu konuda farklı kaynaklarda yapılan tanıtımlarla çelişki oluşturmamak adına bu yayınlarda yapılmış olan gruplandırma ve ana başlıklardan yola çıkarak Beytül-makdis alanı ve civarında bulunan mimari yapıların kısa tanıtımı yapılmıştır.

⁷ Kudüs şehir surlarının tamirinde çalışan iki usta/mimarın mezarları bugün hala Kudüs'te mevcuttur (Bk. Resim 32a, b).

⁸ Creswell, EMA, v. I, pt. I, 1969/79, p. 91, n. 4.

⁹ Gülrü Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses", *Muqarnas* V25, p.17-105, 2008.

¹⁰ Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce ve Tarih*, İstanbul (2016): 41.

¹¹ Bu tanıtım bilgileri ile tanıtımda kullanılan bazı görseller Mescid-i Aksâ Rehberi, TİKA, Ağustos 2003; Tika + Filistin Turizm ve Tarihi Eserler Bakanlığı tarafından hazırlanan Filistin, Kutsal Topraklara Hoş Geldiniz, ts.; S. Demirsoy- M. Usta, *Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs*, İstanbul: 2018; Harman, "Kudüs", 26: 323-338, Ankara, 2002; Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce ve Tarih*, İstanbul: 2016; K. Balcı-A. İnce, *Kutsalığın Başşehri Kudüs*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012 isimli basılı yayınlar ile kaynakça listesinde adresleri verilen web yayınları üzerinden derlenerek hazırlanmıştır.

1- Beytül-Makdis Alanının Kapıları

Beytül-makdis alanının toplam onbeş kapısı vardır, bunlardan dört beş tanesi kapalı, on onbir tanesi de açık durumdadır.

Beytül-Makdis Alanı ve Kapıları (İYV Arşivi)

Açık olan kapıların isimleri:

- 1- El-Esbat Kapısı: - Kabileler Kapısı, Mescid-i Aksâ'nın kuzey doğusunda yer alır. Sidi Meryem olarak da anılır.
- 2- El-Hitta Kapısı: Caminin kuzey duvarında Kabileler Kapısı minaresi ile Faysal Kapısı arasında yer alır.

el-Hitta Kapısı (İYV Arşivi)

3- Kral Faysal Kapısı: Bab el-Hatta'nın batısında, caminin kuzey duvarında bulunur ve Şerefü'l Enbiya Kapısı, Davudiye Kapısı gibi diğer isimlerle de bilinir.

4- El-Gavanim Kapısı: Kible mescidi olarak da bilinen Mescid-i Aksâ'nın kuzey tarafından yer almaktadır.

el-Gavanime Kapısı (İYV Arşivi)

en-Kattanin Kapısı (FA Arşivi)

en-Nazir Kapısı (İYV Arşivi)

5- En-Nazır Kapısı: Aksâ Camii'nin batı duvarında kuzeye bakmaktadır ve Bab el-Habis, Bab el-Meclis, Bab Mikail, Bab el-Alaaddin el-Busairi , Bab er-Rabat el-Mansuri gibi farklı isimlerle de bilinir.

6- El-Hadid Kapısı: Aksâ Camii'nin batı duvarında, Kattanin Kapısı ile Bab en-Nazır arasındadır.

7- El-Kattânîn Kapısı: Bab el-Hadid ve Bab el-Mathara arasındaki batı duvarında yer alır.

8- El-Mathara Kapısı: Bab El-Kattanin'in güneyinde, abdest kapısı olarak da adlandırılan batı duvarında yer alır.

9- Es-Silsile Kapısı: Dava Kapısı veya Kral Davut Kapısı olarak da adlandırılan Mescid-i Aksâ'nın batı duvarında bulunur.

10- El-Megaribe Kapısı: Güney tarafının batı duvarında bulunur ve Peygamber Kapısı ve el-Burak Kapısı gibi farklı isimlerle de bilinir.

11- Es-Sekine Kapısı: "Sihirbazlar Kapısı" ve "Davut Kapısı" olarak da adlandırılır. Bu kapı, Harem'in ana kapılarından biridir. Kuzey yönünden "Silsile Kapısı" ile bitişik olup hâlihazırda kapalıdır. Kapının inşası ve yenilenmesi Eyyübiler dönemine dayanmaktadır. Üzerinde iç içe girmiş nakışlı taşlar bulunan bu büyük ahşap kapı iki kanatlı olup kanatları kapatıldığında kanatların birinin üzerinde bir kişinin girebileceği büyüklükte küçük bir kapı bulunmaktadır.

Kapalı olan diğer kapılar da:

- 1- Tövbe Kapısı: - Doğu duvarında bulunur.
- 2- Babü'r-Rahme Kapısı: Doğu duvarında bulunur.
- 3- Es-Sakine Kapısı: Batı duvarında yer alır.
- 4- Burak Kapısı: - Kampüsün batı duvarında yer alır. olarak bilinirler.

el-Meğaribe Kapısı (İYV Arşivi)

es-Silsile Kapısı (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksa içinden Rahmet Kapısı (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksa surları dışından Rahmet Kapısı ve önünde Müslüman mezarlığı (İYV Arşivi)

2-Mescidler

a-Mescid-i Aksâ

Mescid-i Aksâ, Kudüs'te "eski şehir" diye adlandırılan tarihi bölgenin güneydoğusunda yer alır. Mescid-i Aksâ külliyesi açık alanları, yer altındaki ve üstündeki mescitleri, namazgâhları, minareleri, kubbeleri, medreseleri, binaları, revakları, umumi müstemilatları, kapıları, Mescid-i Aksâ'nın açık alanlarına bitişik olan müstemilat binaları ile birlikte dört bir yandan çevreleyen surları içerir. Mescid-i Aksâ'nın "Harem-i Şerif " olarak isimlendirilmesi halk kültüründen kaynaklanmaktadır. İslam inancında "Haremeyn" tabiri Mekke-i Mükerrreme'deki "Kâbe" ve Medine-i Münevvere'deki "Mescid-i Nebevî" için kullanılır. Mescid-i Aksâ (Beytül-makdis alanı) sınırları içerisinde yer alan mevcut binaların ve açık alanların (ister yerin üstünde, Mervan Mescidi örneğindeki gibi isterse yerin altında olsun) tamamının İslam inancı ve fıkıhı açısından aynı kutsallıkta olduğunu zikretmek gerekmektedir. Mescid-i Aksâ'da itikâfa giren kimse mescidin ister açık alanlarında bulunsun isterse kapalı alanlarında bulunsun itikâfa girmiş kimse hükmünde olmaya devam eder.

Mescid-i Aksâ Külliyesindeki Yapılar Farklı Zemin Seviyelerine Sahiptir:

1. Birinci seviye yerin altıdır. Su kuyuları, su kanalları ve üzeri toprakla örtülü olan bazı binaları içerir.

2. İkinci seviye yine yerin altındadır. Mervan Mescidi (Kible Mescidi'nin kuzeyinde yer alır), Burak Mescidi, Kadim Aksâ Mescidi (Kible Mescidi'nin temellerinin altında bulunmaktadır), Rahmet ve Tövbe Kapıları ve kapalı kapılar olan Müfred (Tekli) Kapısı, Müzdevec (İkili) Kapısı, Müselles (Üçlü) Kapı, Burâk (Mağribliler) Kapısı ve Silsile (Zincirli) Kapısı'nı içerir.

3. Üçüncü seviye zemin seviyesidir. Mescid-i Aksâ'nın güney tarafında yer alan Kible Mescidi'ni, ana sahaları, açık olan kapıları ve revakları içerir.

4. Dördüncü seviye zeminin az üstünde yükselen seviyedir. Kubbetü's-sahra'yı, Kubbetü's-sahra'nın avlusunu, kubbeleri, Namazgâhları, diğer binaları ve bütün bunları çevreleyen kemerleri kapsar.

Kadim Mescid-i Aksa camii giriş ve içi (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksâ İsmiinin Tarihi Kökeni

Arapça'da "El-Aksâ" kelimesi "en uzak olan" anlamında kullanılan bir tabirdir. "Mescid-i Aksâ" diye isimlendirilmesinin sebebi ise, önceden üzerinde Hz. Süleyman Mabedi bulunan Beytül-makdis alanının Rasûlullah'a (as) vahiy indiği dönemde Mekke-i Mükkereme'ye en uzak mescit olması sebebiyledir. Lügatte "El-Aksâ" kelimesi, bir mekânın uzaklığının bilinen başka bir mekâna olan uzaklığına izafeten kullanılır. Sonradan buraya inşa edilmiş olan Mescid-i Aksâ yapısının kutsallık kazanması ise tefsirlerde, ayette geçen "en uzak mescit" ibaresi ile Beytül-makdis alanının Kâbe'ye olan uzaklığının kastedildiği belirtilmesinden dolaydır.

H. Musa (a.s.)'ın ["Ey kavmim Allah'ın size (vatan olarak) yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz."(Mâide Suresi, 21)] şeklinde vafettiği üzere Mescid-i Aksâ mukaddes topraklarda bulunmaktadır: Kuran-ı Kerim'de İsrâ suresi ayet 1'de haber verildiği gibi Mescid-i Aksâ'nın üzerinde bulunduğu alanın tamamı mübarek kılınmıştır. Hadis-i şeriflerde haber verildiği üzere, İslâm'da üç mescit kutsallığıyla özel bir yere sahiptir. Mescid-i Aksâ (ilk Süleyman mabedi) iki kıblenin ilki, Mekke'de Kâbe'den sonra inşa edilerek yeryüzündeki ikinci mescit olmuştur. Bu yönde Ebû Zerr (ra)'dan rivayet edilen bir hadis-i şerif de mevcuttur.

b- Kible Mescidi / Hz.Ömer Mescidi

Kible Mescidi, bugünkü Mescid-i Aksâ binasının Kadınlar mescidi olarak kullanılan güneybatı kısmındaki dar ve uzun tek sahnlik alana verilen adıdır (Bk, Resim 19, Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müştemilatının planı, No: 9). Bulduğu mevki, defalarca mimari değişikliklere uğramıştır. Müslümanlar ilk kez h.15/m.637-638 yılında Kudüs'ü fethettiklerinde Mescid-i Aksâ Haremi'ni (Beytül-makdis alanını)

etrafı açık olarak ve üzerinde sağlam hiçbir bina bulunmayan ama bazı bina yıkıntıları ve çöp yığınları ile dolu bir halde buldular.

Kudüs Beytül-makdis alanına sonradan Mescid-i Ömer olarak bilinen ilk cami, Hz. Ömer (ra) önderliğinde İslâm ordusunun askerleri tarafından yapılmıştır. Mescid düzenlemesi için bu alanda Kral Herod'un yaptırdığı ve 70 yılında Romalı komutan Titus tarafından yıkılan ikinci mabedin müştemilatından olan bir yapının sütunları, duvar ve sütun gibi kalıntı malzemeleri kullanılarak onunla aynı plan üzere yapılmıştır. Mevcut taş malzemeye ilave olarak direkler, kapı, pencere gibi ihtiyaç olan yerlerde de o dönemde Kudüs civarında bol bulunan ahşap malzeme kullanılarak Hz.Ömer'in bölgede kaldığı 15-20 gün içinde tamamlanmıştır. Cami olarak düzenlenen yapı doğudan batıya anormal bir uzunluğa, kuzey-güney derinlik olarak da oldukça dar bir alana sahipti. Ancak üç bin kişinin namaz kılabilceği kadar büyük kapasiteye sahipti.

Kudüs Beytül-makdis Alanının İlk Mescidi Olan Hz. Ömer Mescidi'nin Ortaya Çıkışı

Beytül-makdis alanı ve buradaki önemli cami yapıları hakkında ciddi araştırma ve yayınlar yapmış olan İngiliz araştırmacı K.A.C. Creswell,¹² 1969'da güncelleyerek yayınladığı Erken Devir İslâm Mimarisi (Early Muslim Architecture, Oxford Press, 1969) kitabının ilk cildinde bu alanın ve yapının tarihiyle ilgili Batılı ve Doğulu en önemli kaynaklardan oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır. Creswell'in yazdıklarına göre;

Beytül-makdis alanının güney kısmına (şu an Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere) 637 yılında Kudüs'ün fethi akabinde anahtarları teslim almak için geldiğinde Hz.Ömer'in gözetiminde İslâm ordusunda bulunanların çalışmasıyla bir mescit (cami) yapılmıştır. Mescid-i Ömer yapısı, bu alanda 137

¹² K.A.C. Creswell, 1879 Londra doğumludur. 1922-1972 yılları arasında Kahire'de yaşamıştır. Erken İslâm Mimarisi, Mısır'ın Erken İslâm Mimarisi gibi çok önemli ve büyük hacimli kitapları hala bu alanda yapılan tüm yayınlarda en önemli referans olarak gösterilir (Djfi Bk., Semavi Eyice, "Creswell, K.A.C", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 8: 75. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994.)

yılında Roma İmparatoru Hadrien'in yaptırdığı Jupiter Tapınağı'nın müstemilatından kalmış olan Stoa yapısının (Resim 4a-b) sütun, lentil, duvar vb. kalıntıları kullanılarak Hz.Ömer'in bu bölgede kaldığı iki üç haftalık gibi kısa bir süre içinde (bu kalıntının güney-kuzey kısmı dar, doğu-batı kısmı uzun olan planında) düzenlenerek oluşturulmuş ve sonraki 70-75 yıl boyunca¹³ Kudüs'ün Mescid-i Cuma'sı (Ulu camii) olarak kullanılmıştır (Resim 5). Bu se-

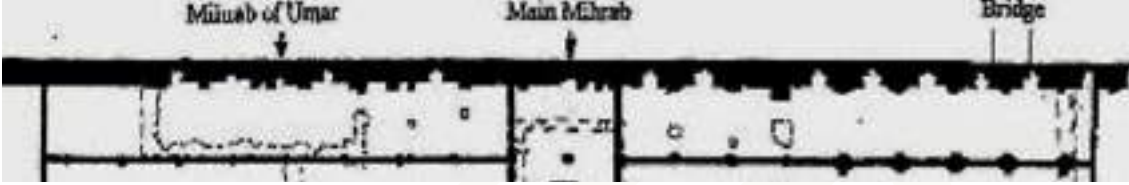

Resim 4a¹⁴Hadrien'in Stoa'sının (tahmini) görünüşü

beple de 637 yılından 710-715 arasında yıkılıp yeniden yapılmaya kadar Mescid-i Ömer olarak anılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda bu yapı birkaç defa yıkılıp yeniden yapılmış ve ismi Mescid-i Ömer'den Mescid-i Aksâ'ya dönüşmüş olsa da, Mescid-i Ömer / Mosque of Omar ismi Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi konusuyla bağlantılı olarak sonraki yüzyıllarda da Avrupalı kaynaklarda kullanılmaya devam edilmiştir.

Resim 4b¹⁵Roma Stoa'sının (tahmini) planı

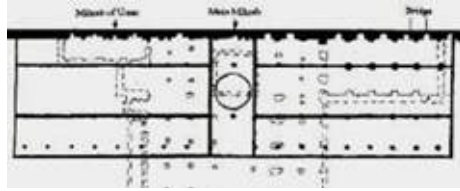

Resim 5 Hz.Ömer Mescidi'nin (tahmini) planı¹⁶

c-Aksâ Camii

Hz. Ömer Mescidi'nin Mescid-i Aksâ'ya Dönüşmesi

Hz.Ömer Mescidi olarak 637'den yaklaşık 710 yılına kadar Kudüs'ün Cuma camisi olarak kullanılan ilk mescit yapısı tam bir mescit planında inşa edilmemiş ve doğu-batı kısımlarının iki yana çok uzun olması günlük kullanımda çeşitli zorluklara sebep olmaktadır. 705 yılında vefat eden Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın Hz.Ömer mescidini yıktırıp yeniden yaptırdığı veya yeniden yaptırmak maksadı ile yıktığı ancak yeniden yaptırmaya ömrü yetmeden vefat ettiği, yeni mescidi kendisinden sonra tahta oturan oğlu I. Velid'in 710-715 yılları arasında İslam döneminin ilk Mescid-i Aksâ'sı olarak inşa ettirdiği sanat tarihi araştırmacıları tarafından yaygın olarak kabul edilen görüştür (Resim 6).¹⁷

Resim 6. Abdülmelik b. Mervan'ın yıktığı Hz.Ömer Mescidi'nin yerine Velid b. Abdülmelik'in 710 civarı yaptırdığı üç sahnli ve transept planlı ilk Aksâ Camii'nin tahmini planı.

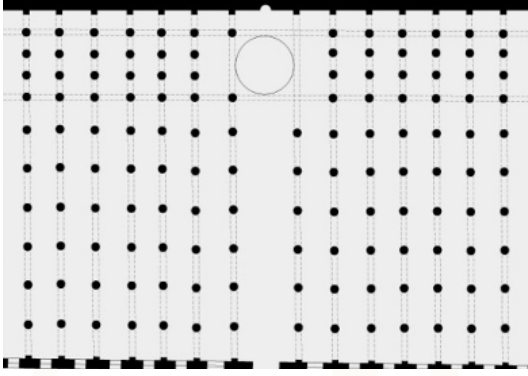
¹³ Her ne kadar Abdülmelik b. Mervan 692 yılında Beytülkaidis alanına Yahudi Kralı Herod'un M.Ö 18-04 arasında yeniden inşa ettirdiği Mabed'in en kutsal kısmı kabul edilen altında mağara olan tepenin etrafına Kubbetü's-sahra'yi yaptırmış olsa da K. Sahre yapısı (Yakubi'nin ifadesine göre) mescitten ziyade ziyaretgâh olarak inşa ettirdiği için ulucami olarak kullanılmadığı kabul edilmektedir.

¹⁴ Antik Dönem kaynaklara dayanarak Kudüs'te Kral Herod'un yaptırdığı II. Mâbed'in Titus tarafından 70 yılında yıkıldığı, sonra Roma İmparatoru Hadrian'ın (ö. 138) 130 civarı harabe hâldeki şehri imar edip adını da "Aelie Capitolina" olarak değiştirip Roma tanrısı Jupiter'e adadığı ve bu dönemde Beytülkaidis alanına da bir Jupiter (Zeus) tapınağı inşa ettirdiği, güneydeki Stoa kalıntısının da Jupiter Tapınağı'nın müstemilatı olduğu belirtilse de (Bk., <http://en.Wikipedia.org/wiki/Hadrian>, n. 57, 58 (02.02.2016); Harman, "Kudüs", DİA, XXVI, s.325). Creswell "Bu kalıntıların Herod'un [m.ö.18-04 arasında] yaptırdığı II. Mabed'in stoasına ait olduğunu" yazmıştır.

¹⁵ Resim 5-6: Myriam Rosen-Ayalon, "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study, Al-Masjid al-Aqsa-Al-Aqsa Mosque", Qedem 28, Jerusalem 1989, pp. 4-7.

¹⁶ Ayalon, Qedem 28, Jerusalem 1989, pp. 4-7.

¹⁷ Abdülmelik'in 705-715 yılları arasında Emevi halifesi olan oğlu I. Velid'in imar ve inşa işlerine çok meraklı olduğu, tahta bulunduğu 10 yıllık süre içinde Medine'deki ilk Mescid-i Nebvi yapısını da yıktırıp yeniden yaptırdığı, Şam şehrinin merkezindeki Emeviyye Ulucamii, yine Kudüs'te güney kısmın altındaki eski Yahudi hahamlarının villalarının olduğu alana saray yap tırmak gibi birçok mescit ve saray yapısı inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu sebeple çoğu araştırmacı, buradaki Mescid-i Ömer yerine yapılan ikinci mescidi veya İslam tarihindeki ilk Mescid-i Aksâ olarak bilinen yapıyı I. Velid'in yeniden yaptığını kabul etmektedir.

Resim 7a.¹⁸Abbasi Halifesi Cafer el-Mansûr'un I.Velid'in üç sahnalı ilk Aksâ Camii'ni 758-59 yılında 15 sahnalı olarak yeniden yaptırdığı (oğlu el-Mehdi'nin de 786-787 yılında tamir ettirdiği söylenen) ikinci Aksâ Camii yapısının planı (Creswell)

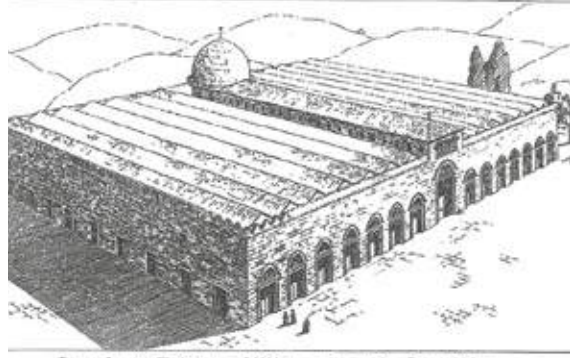
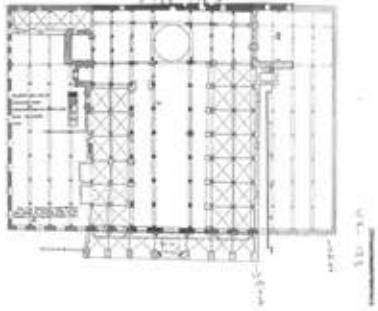

FIG. 124. Jerusalem: The Aqsa mosque of al-Mehdi, proposed reconstruction. Drawn by M. Lewy.

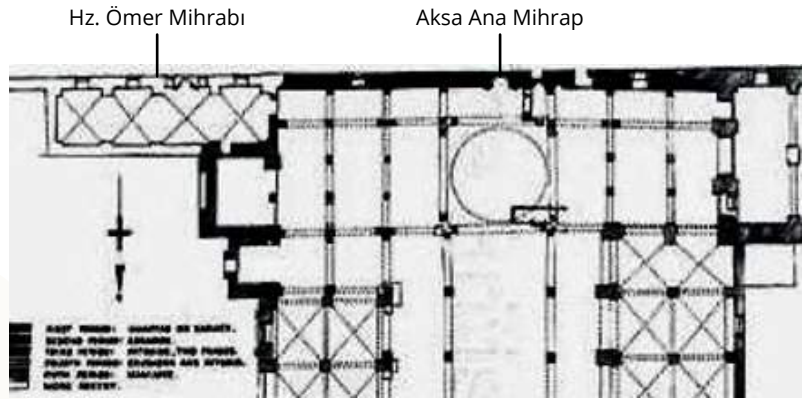
Resim 7b Cafer el-Mansûr'un ikinci Aksâ'sının (tahmini) dış görünüşü (Creswell, 1979, v.II, p.125)

I.Velid'in (Şam Emeviyye Ulucamii gibi transeptli planda) yaptırdığı ikinci mes-cit (ilk Mescid-i Aksâ) yapısının 750 yılına kadar ayakta kaldığı, 750 civarında mey-dana gelen büyük depremde kubbe dahil birçok kısmının yıkılıp hasar gördüğü, 757-58 yılına kadar hasarlı olarak kaldığı, 757-58'de Kudüs'e galen Abbasi (ikinci) Halifesi Cafer el-Mansur tarafından caminin bu planı değiştirilerek (dikdörtgen planda ve 15 sahnalı olarak) yeniden yapıldığı, caminin kapılarında bulunan altın ve gümüş süs malzemeleri eritip inşaat için harcadığı nakledilmiştir (Resim 7a-b).

Cafer el-Mansur'un 758-759 civarı yeni baştan yaptırdığı ikinci Mescid-i Aksâ yapısının 1040 yılına kadar ayakta kaldığı, 425'in 15 Muharrem'inde (10.12.1033) meydana gelen büyük deprem sonucu Aksâ Camii'nde yeniden yapılmayı gerektirecek derecede büyük hasarlar meydana geldiği bilinmektedir. Sonraki zaman içinde halkın ısrarlı talepleri sonucu Mısır merkezli Fatimî Halifesi ez-Zâhir'in 426-27'de (1035) el-Mansur'un 15 sahnalı olarak yaptırdığı caminin planını 7 sahnalı düşecek şekilde doğu ve batı kısımlarını iyice daraltıp, kuzey tarafını da biraz uzatarak 1035'te yeniden yaptırdığı" (Resim 8a) belirtilmiştir.¹⁹

Resim 8a. 1033-34 yılında Fatimî Halifesi ez-Zâhir'in yeniden yaptırdığı Mescid-i Aksâ yapısının planı (Hamilton)

Resim 8b. (Resim 8a'dan detay) Aksâ Camii'nin ana mihrabı ve güneydoğu kısmındaki Ömer mihrabının yeri

¹⁸ Creswell, EMA, v. II, p. 122, Fig. 120: 1969/79 ve Creswell, A Short Acc. of EMA, UK, 1958, p. 211, Fig. 41 olarak mevcuttur.

¹⁹ K.A.C. Creswell EMA, v. I, pt. 1, p. 375, Oxford 1969/NY 1979.

Resim 8c – 8d İlk Kible Mescidi de denilen Hz. Ömer Mescidi'nin olduğu alanın bir kısmı ve buraya sonradan konulmuş nostaljik Hz.Ömer mihrabının görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 9. Mescid-i Aksâ doğu kanadındaki Hz. Zekeriya mihrabı (FA arşivi)

Resim 10. Hz. Zekeriya mihrabının arkasında bulunan Büyük Selçuklu dönemine ait tamir kitabesi²⁰

²⁰ Kitabenin yaklaşık anlamı: "Bismillahirrahmanirrahim, Allah, İmam Ebu'l-Kasım Abdullah el-Muktedi [Bi-emrillah; 1075-1094] ve saygın melik, zaferler kazanmış, büyük sultan Melikşah ile devletin tacı, milletin ışığı İslam hükümdarının oğlunun [Ebu Said Tutuş], yardımcısı olsun. Bu tamirati, müminlerin emirinin yardımcısı yüce Vezir Fahrul-Maali [Ebu Nasr Ahmed bin el-Fadl (Allah onun zaferlerini yüceltsin)], Allah rızası için yaptırdı. Sene 476 [1085] Zilhicce. Allah'ın salât-u selamı Muhammed Aleyhisselam üzerine olsun" (S. Demirsoy- M. Usta, Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs).

1075 yılında Alparslan'ın komutanlarından Atsız tarafından Kudüs ele geçirilmiş ve 25 yıl kadar Müslüman Türklerin idaresinde kalan Kudüs şehrinde ve Mescid-i Aksâ'da bu dönemde bazı tamiratlar yapılmıştır. Tutuş'un isminin de zikredildiği tamir kitabelerinden birisi günümüzde Erbain mihrabı (Resim 9) olarak bilinen mihrabın arkasındadır (Resim 10) . 1099'da eski Akka Valisi Ermeni kökenli meşhur Vezir Bedrül-Cemâli'nin oğlu Fatimî ordusunun komutanı Efdal'ın baskıları ve beklenen askeri yardımın gelmemesi sonucu Türkler Kudüs'ten çekilmek zorunda kalmış, akabinde Kudüs'ü kuşatan Haçlı ordusu ile anlaşılan Fatimî Veziri Efdal tarafından şehir Haçlılara savaşız teslim edilmiş, Fatimî asker ve sivillerin şehirden ayrılmasının ardından haçlı ordusu meşhur katliamlarını gerçekleştirmiştir.

Haçlılar 1099'da Kudüs'ü işgal ettiklerinde, Mescid-i Aksâ'nın giriş katının bir kısmını kilise haline getirdiler, diğer kısmını tapınak şövalyeleri için barınak, alt katları da at vb. hayvanları için ahır ve mühimmatları için depo olarak kul-

landılar. 1187'de birleşmiş İslam milletlerinden oluşan ordunun komutanı Selahaddin Eyyubî tarafından Haçlıların elinden alınincaya kadar 188 yıl boyunca Hıristiyan Haçlı Kudüs devletinin elinde kaldı. Bu tarihten itibaren tekrar Müslümanların idaresine geçen Kudüs şehrinde Selahaddin Eyyubî döneminden kalma bazı mimari işler bulunmaktadır. Selahaddin Eyyubî'nin Mescid-i Aksâ yapısı içinde yeniden tamir ve tadilatlar yaptırdığı ve yapıda o dönemden kalan üzerinde kitabesi bulunan mihrap (Resim 13a,b), minber (Resim 16a,b)²¹ ve mermer kaplamalar gibi bazı mimari unsurlar onun yaptırdığı bu işlerin belgeleri olarak kabul edilmektedir.

Emeviler döneminde Hz.Ömer Mescidi'ne bir mihrap konulduğu (Resim 5, 8b) fakat caminin sonraki yeniden inşaları sırasında bu mihrabın kaldırıldığı, daha sonra farklı yeni mihraplar konulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Doğu kanadına Hz.Ömer'in hatırasına XIX. yy'da barok stilde oldukça kaba bir mihrap yerleştirildiği de bilinmektedir (Resim 8c).

Resim 11. M. Aksâ'nın yedi sivri kemerli (XII. yy Haçlılardan kalma) ön cephesi (kuzey) girişi ile önde, Yahudilerin bir kısmını havra, Müslümanların da bir kısmını mescit olarak kullandıkları bodruma girişi (FA arşivi)

Resim 12. Mescid-i Aksâ'nın daha geniş olan orta sahnı. Sahnların sütunları arasındaki 1969 yangınından sonra yeniden yapılmış olan ahşap kaplamalı hatılların genel bir görünüşü (İVV arşivi)

²¹ Bu minber 1969 yılında bir Yahudi fanatiğin camide yaptığı kundaklama sonucu çıkan yangında büyük hasar görmüş ve kaldırılmıştır. Bazı parçaları İslam Müzesi'nde sergilenmektedir. Günümüzde Aksâ Camii'nde mevcut olan ahşap minber 2008 yılında Türkiyeli bir ahşap ustası ve Ürdün'ün es-Salt Üniversitesi'nin işbirliği ile kısmen Selahaddin minberinin benzeri olarak yapılmıştır (Resim 17).

Şu an Beytül-makdis alanında mevcut olan Aksâ Camii'nin 80 metre uzunluğunda, 55 metre genişliğinde, 53 mermer sütun ve 49 kare direk üzerine inşa edildiği kaynaklarda nakledilmektedir. Mescid-i Aksâ'nın bodrum katında da aynı şekilde ilave mescit alanı, mihrap vb. alanlar ve mimari unsurlar bulunmaktadır (Resim 18a-b). Caminin 15 kapısı mevcuttur.

Resim 13a. Sivri kemerli ve içi mozaik bezemeli Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait kabul edilen ana mihrabı (FA arşivi)

Resim 13b. Mescid- Aksâ'nın mihrabı üzerindeki Selahaddin Eyyubi kitabesi (İYV Arşivi)

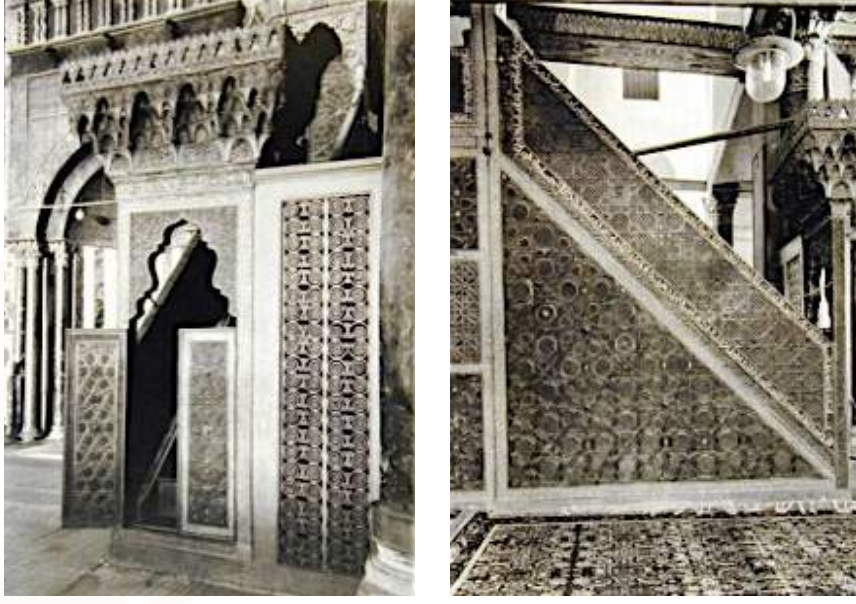
Resim 14 - 14b Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait mihrabı (İYV Arşivi)

Resim 15a. Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi kubbesinin içten görünüşü (MT Arşivi)

Resim 15. Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait minberi (Creswell, 1930'lar)

Resim 16a-b. Minberü Selahaddin olarak bilinen Mescid-i Aksâ'nın 1969 kundaklanmasında yanan 800 yıllık künderkâri minberin ön cephe ve kapıları, mihraba bakan cephesi ve yan kısmından görüntüleri (Resim 16a-b, Creswell 1930'lar)²²

Resim 17. 1969 yangınında tahrip olan Selahaddin minberine benzetilmeye çalışılarak 2009'da yapılan yeni minber (İYV Arşivi)

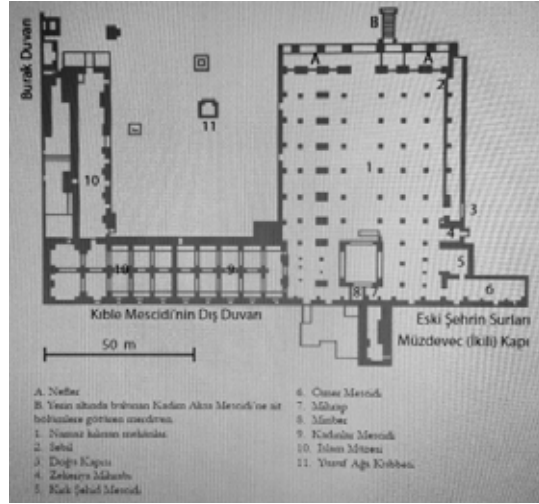

Resim 18a-b. Mescid-i Aksâ'nın bodrum katında bulunan Hz. Süleyman'ın harası/Mervan Mescidi (MT ve İYV Arşivi)

²² K.A.C Creswell, 1930'lar <https://archnet.org/sites/2809> yoluyla.

Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müstemilatının planı

Resim 19a. Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müstemilatının planı²³

Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müstemilatının planı okuma anahtarı:

A. Nefes, B. Yeni alanda bulunan Kadim Aksâ Mescidi'ne ait bölümlere götüren merdiven.

1. Namaz kılınan mekânlar, 2. Sebil, 3. Doğu Kapısı, 4. Zekeriya Mihrabı, 5. Kırk Şehid Mescidi, 6. Ömer Mescidi, 7. Mihrap, 8. Minber, 9. Kible Mescidi / Kadınlar Mescidi, 10. İslam Müzesi, 11. Yusuf Ağa Kubbesi

d- Kırk Şehid Mescidi

Ömer Mescidi'nin kuzeyinde yer alan geniş bir odadır. Ömer Mescidi'nin diğer kapısı ise Kible Mescidi'ne bakar ve Kible Mescidi'nin bir parçası kabul edilir. Bu odanın "Kırk Şehid Mescidi" (bk Resim 19a müstemilat planı, no 5) olarak isimlendirilmesi "Allah'ın salih kullarından, peygamberlerden 40 kişinin burada defnedilmiş olduğu" rivayetine dayansa da bu konuyu teyit eden bir bilgi tarihi kaynaklarda mevcut değildir.

Resim 19b- Kırk Şehid Mescidi (İYV Arşivi)

²³ Passia, *Mescid-i Aksâ Rehberi*, (Kudüs: 2003): 11.

e-Zekeriya Mihrabı

Kible Mescidi'nin doğu kısmına bitişik bir odada bir mihrap bulunur. Bu mihrap Zekeriya a.s.'a nispet edilse de şu an mevcut olan mihrabın XIX.yy'da yapıldığı bilinmektedir. Ayeti Kerime'de ["Zekeriya onun yanına, mihraba her girdiğinde orada bir rızık buldu"(Ali İmrân Suresi; 37)] şeklinde bahsedilmesi sebebiyle müslümanlar Hz. Meryem'in Beytül-makdis alanında Kral Herod'un yaptırdığı ikinci mabedin veya avlunun bir köşesine inşa ettiği oda / mihrab'ın anısına XIX. yy'da bir mihrap inşa etmişlerdir (Resim 9). XIII. yy'da bu mihrabın burada olmadığı mihrabın arkasındaki duvarda bir Selçuklu kitabesinin bulunmasından anlaşılmaktadır (Resim 10).

f- Kubbetü's-sahra

Kubbetü's-sahra yapısı, Abdülmelik b. Mervan'ın 66 / 685'te (babası Mervan b. Hakem'in vefatı akabinde Mekte-Medine-Hicaz ahalisi tarafından halife seçilmiş olan Abdullah b. Zübeyr'e rağmen) Suriye merkezli Emevi halifesi olmasının ardından, hem halife Ab-

dullah b. Zübeyr'e karşı devam eden mücadelenin bir parçası olarak, hem de Kudüs'teki muhteşem kubbeli Hıristiyan Yükseliş Kilisesi'ne karşı Müslümanların gurur duyacağı bir eser ortaya koymak amacıyla h.67-72 (686-692) yılları arasında inşa ettirdiği kabul edilmektedir (Resim 20, 25, 27, 29). Abdülmelik'in Kubbe'yi, Moria Tepesi (Mount Moria) olarak bilinen ve altında mağara bulunan küçük kayalık tepenin tam üzerine, duvarlarını da bu kayanın etrafını tavaf etmeye uygun düşecek şekilde sekizgen planlı olarak inşa ettirdiği nakledilmiştir.²⁴

Bu yapı İslâm mimarisinin en eski ve güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Küre şeklindeki kubbesi önce bakır plakalar ile kapatılmıştır. En tepesinde altınla kaplanmış bir hilal yer alır. Alt kısmında bir mağara bulunan ve üzerini örttüğü "Muallak Taşı'nın, (Resim 29,30) [Emevi döneminden itibaren] Peygamberimiz, üzerinden miraca yükselmeye başladığı kutsal kaya olduğu görüşü yaygınlaşmıştır (Dfbi bk dn.25).

Bu kubbe, Mescid-i Aksâ'nın kapla-

Kubbetü's-sahra'nın Kadim Kudüs içindeki krokisi

²⁴ Yahudilerin bu kayalık tepenin, üzerinde Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban etmeye çalıştığı yer olması ve kayalığın altındaki mağaranın da birinci Süleyman Mabedi döneminde ahit sandığının saklandığı yer olmasından dolayı bu kaya ile mağarayı "kutsalın kutsalı" olarak kabul ettikleri, Titus'un m.s 70 yılında ve Hadrien'in 137 yılında Yahudileri Kudüs'ten sürgün ettiği dönemlerin ardından gelen ilımlı yöneticiler zamanında yılda bir defa Kudüs'e gelip bu kayanın etrafında Tevrat'tan ayetler okuyarak ağlayıp ibadet ettikleri bilinmektedir (Bk., Harman, "Kudüs", 26: 325). *637'de Kudüs'ün savaştan teslim olması akabinde şehrin anahtarını teslim almak için gelen Hz. Ömer bu alana girdiğinde kayanın yerini bulamamıştır. Kayanın yerini bulamamasının sebebi uzun zamandır şehrin idaresini ellerinde tutan Hıristiyanların (613 ve 628 Bizans Sasani savaşlarında ateşperest Sasanileri destekledikleri için Yahudilere kızgın olmaları, ayrıca İncil'de mevcut olan iki ayet yoluyla buraya inşaat yapmanın yasaklanmış olması hasebiyle) Yahudilerce buraya mabedin yeniden yapılmasını engellemek için bu alanı şehrin çöplüğü haline getirmesi ve bu kayanın da çöp yığınlarının altında kalmasıydı. Ancak Hz. Ömer ile birlikte şehre giren Ka'b el-Ahbar'ın kayanın yerini gösterdiği ve Hz. Ömer'in de Hz. İbrahim'e olan saygısından dolayı kayanın üzerindeki ve etrafındaki çöpleri temizlettiği nakledilmiştir. Daha sonra ise 658'de Muaviye b. Süfyan'ın Süfyan'den sonra Kudüs'e gelip halifelik biatı aldığı sırada bu kaya civarında namaz kıldığı bilinmektedir. Bu tarihe kadar Müslümanlar açısından fazla bir önemi bulunmayan bu kayanın 661'den itibaren özellikle Mi'raç olayı ile ilişkilendirilerek çeşitli rivayetler yoluyla öneminin artırıldığı nakledilmiştir (Dfbi Bk.; N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 26: 305. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

Resim 20. Kubbetü's-sahra ve Kıyamet / Kamame (Holy Sepulchre) Kilise-si'nin Doğu Kudüs'teki konumları (İYV Arşivi)

Resim 21. Holy Sepulchre (Kıyamet / Kamame) Kilisesi'nin havadan görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 23. Kıyamet Kilisesi içinde Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın çarmıhtan indirilince üzerine konulduğuna inanılan taş (İYV Arşivi)

Resim 24. Sahre'nin üzerindeki kubbe (Koray Suresi, alttaki 8 cephesinde yer alır) (İYV Arşivi)

Resim 25a. Kubbetü's-Silsile'nin içten görünüşü (MT Arşivi)

Resim 27. Kubbetü's Sahra'nın Dahanın sütunları üzerine bindirilen kapı (İYV Arşivi)

²⁵ Resim 22-23, <http://www.newadvent.org/cathen/07202b.html> (02.09.2017). (Bu kilisenin kubbe çapı Kubbetü's-sahra'ninkinden 3-5 cm. daha büyüktür. Ayrıca kilisenin altında (aynen Kubbetü's-sahra'deki gibi Resim 29-30) Hz. İsa'nın defnedildiği yer olan ve sonradan kaybolduğu (dirilip göğe yükseldiği iddia edilen) mezar / mağara bulunmaktadır (Resim 23a-b). Kilisenin de ismi olan "Holy Sepulchre" ile Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra cesedinin içine konulduğu bu mezar (mağara) kastedilmektedir.

Resim 22. Kiyamet Kilisesi'nin, çift kapılı girişi ve görünüğü²⁵ (MT Arşivi)

Resim 22. Kiyamet Kilisesi'nin içinden bir görünüş (MT Arşivi)

Resim 25. Kubbetü's-sahra'nın dış kasnağının altında Fetih Gazisi'nin yazılı Yasin Suresi (İYV Arşivi)

Resim 25. Kubbetü's-sahra'nın (son yıllarda Silsile kubbesi olarak anılan) Kudüs'ün ilk beytülmal yapısı²⁶ (İYV Arşivi)

Resim 28. Kubbetü's-sahra'nın kayanın etrafındaki ikinci koridoru ve tavan süslemeleri (İYV Arşivi)

Resim 28. Kubbetü's-sahra'nın kayanın etrafındaki ikinci koridoru ve tavan süslemeleri (İYV Arşivi)

²⁶ Son dönem yayınlarda Silsile ve Zincir kubbesi olarak anılsa da bu yapı Abdülmelik tarafından Kubbetü's-sahra'nın inşasında kullanılacak altınların muhafazası için 686'da Beytülmâl binası olarak yapılmış, daha sonra etrafına revaklar inşa edilip içine mihrap konularak namazgâha dönüştürülmüştür (Bk. K.A.C. Creswell, EMA, v. 1, pt. 1, p. 98, n. 6, Oxford 1969/NY 1979).

dığı arazinin tam ortasında, açık bir alanda, Kible Mescidi'nin zemininden dört metre daha yüksekte inşa edilmiştir. Kubbenin bulunduğu bu alana, mekana güzellik katması amacıyla yapılmış olan sekiz ayrı noktadaki kemerlerin altından geçerek ulaşmak mümkündür. Kubbenin iskeleti, kenar uzunlukları 20.59 metre ve yüksekliği 9,5 metre ölçülerinde olan sekizgen şeklinde ve dört kapısı olan bir yapının merkezinde daire formundaki çemberi çevreleyen bir alanı kaplamaktadır. Dış kısımda kubbe ile sekizgen yapı arasında, üst tarafta tüm cephe-leri tamamen dolaşır şekilde mavi zemin içine beyaz renkle İsrâ suresinden bazı ayetlerin yazılı olduğu çinilerle süslenmiş dairevi bir boyunluk vardır.

Sekiz cephenin dış yüzeylerinde ise kible cephesinde başlayıp orada bitecek şekilde lacivert zemin içine beyaz renkli Yasin suresinin tamamı yazılıdır (Resim 24,27). Yazıların, Sultan Abdülaziz döneminde Kudüs'ün vilayet olması akabinde şehirde ve bu alanda yapılmış olan tamir ve onarımların bir parçası olarak Kanuni döneminden kalmış olan bazı yıpranmış çinilerin yeni çinilerle değiştirilmesi sırasında (1863-1865) İstanbul'dan Kadıasker Mustafa İzzet'in talebesi Mehmed Şefik Bey tarafından hazırlandığı, imzasından anlaşılmaktadır (Resim 34a,b). Bu yapıda 2.5° ile 3° derece arasında daireyi ayakta tutan sütunların eğimli olması sayesinde bir kimse, yapının içine bu dört kapıdan hangisinden girerse girsin direklerin ayakta tuttuğu yapının içini geniş bir açı ile görebilmesi mümkün olmaktadır.

Resim 29a. Kubbetü's-sahra'nın içinden bir görünüş (İYV Arşivi)

Resim 29b. Kaya'nın üst yüzeyi ve etrafını çeviren kemerler ile üstündeki kubbenin bir kısmının görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 29c. Dışı altın kaplamalı ihtişamlı Kubbetü's-sahra'nın içten görünüşü (İYV Arşivi)

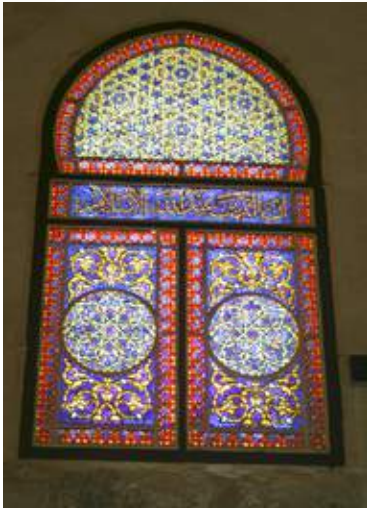
Resim 30a. Sahra (Kaya)'nın altına inen merdivenin sağındaki X. yy. ait bir mihrap (FA Arşivi)

Resim 30b. Mağaradaki erken dönem tarihli mihrabın merdivenin sağ tarafındaki konumu (FA Arşivi)

Resim 30c. Mağaranın 25-30 kişinin sığacağı kadar genişletilmiş olan kuzeybatı kısmı. (FA arşivi)

Resim 31a. Mescid-i Aksâ'da Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalma İnné'd dine indellahi'l İslâm yazılı bir Osmanlı pencere revzeni (FA Arşivi)

Resim 31b. Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalma pencerelerdeki revzen işleri (FA Arşivi)

Resim 32a-b, Kanuni devrinde Kudüs surlarının tamirini yapan ekipten sağda Muhammed Çelebi en-Nakkaş ve Mühendis Bayram Çavuş'un şehir içinde evler arasında kalmış olan mezarları (İYV Arşivi)

Resim 33a-b, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kudüste yapılan büyük imar faaliyetleri sırasında Aslanlı kapı (Lions Gate) olarak bilinen kapı ve surlar tamir edilirken duvara konulan Memlûk Sultanı Baybars dönemine ait çift kaplan kabartmalı taşların görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 34a, Sultan Abdülaziz'in emriyle (~1873-1875) Kubbetü's-sahra'nın sekiz cephesine kaplanan Yâsîn sûresi yazılı çiniler (Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitişinin bulunduğu güney cephesinin üst kısmı)

Resim 34b, Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitiş cephesindeki Hattat Mehmed Şefik Bey'in imzası

Resim 34c, Sultan Abdülaziz'in emriyle Kubbetü's-sahra'nın sekiz cephesini dolaşacak şekilde Mehmed Şefik Bey (ö. 1880) tarafından hazırlanan Yasin suresinin başlayıp bittiği kibleye bakan cephesindeki yazının bir kısmı (Resim 34a-c FA arşivi)

Abbasiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Abbasiler, Kubbetü's-sahra'ya önem verdiler ve defalarca tamirat yaptırıldılar. Bu tamirat ve restorasyonların en önemlileri 758-59 yılında ikinci Halife Cafer el-Mansur'un 754 depreminde büyük hasar görmüş olan I. Velid'in yaptırdığı üç sahnalı yapıyı 15 sahnalı olacak şekilde yeniden yaptırmasıdır. Ardından el-Mehdi (m.786) ve Me'mun zamanında da (m. 831) yapılan kubbe binasının tamiridir. Ayrıca h.301/m.913 yılında Abbâsî Halifesi el-Muktedir Billah'ın annesi de Kubbetü's-sahra'ya büyük ahşap kapılar yaptırmıştır.

Fatımiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Fatımiler'den Halife Zahir Bi-Emrillah Ebu'l-Hasen b. el-Hakem zamanında, m.1033 yılında, Kudüs'te yaşanan büyük bir depremin ardından Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir onarım yapıldı. Fatimî halifelerinden Ebû Cafer Abdullah da aynı şekilde (m.1074 civarı) bazı onarımlar yaptırmıştır.

Haçlılar Döneminde Kubbetü's-sahra

Haçlılar Kudüs'ü h.492/m.1099 yılında işgal ettiler. Kudüs'ü işgal ettikleri dönemde Kubbetü's-sahra Mescidi'ni kiliseye çevirdiler ve ona "Rabbin Mabedi (Templum Domini)" adını verdiler. Binaya bazı haç ve ikonlardan oluşan süslemeler ilave ettiler. Muallak Taş'ının etrafına, insanların ondan bir parça koparmak istemelerine mani olmak için üzerini ve etrafını demir ve benzeri malzemelerle kapattılar. Bu kilise, şövalyelerin ana karargâhı ve toplandıkları bir merkez olarak kabul edilmekteydi. Fakat Selahaddin Eyyübi Kudüs'ü h.583/m.1187 yılında tekrar hürriyetine kavuşturduktan sonra Kubbetü's-sahra'yı eski orijinal hali olan mescide tahvil etti.

Eyyübiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Selahaddin Eyyübi Kudüs'ü Haçlıların elinden aldıktan sonra Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir yenileme gerçekleştirdi ve Kubbetü's-sahra'daki haçlı kalıntılarını kaldırarak yerlerine İslami süslemeler yerleştirdi. Selahaddin Eyyübi Kubbetü's-sahra'nın içerisindeki duvarlarda da değişiklikler yaptırdı. Kubbetü's-sahra'nın içini altın süslemeler ile süsletti.

Memlüklüler Döneminde Kubbetü's-sahra

Memlüklüler döneminde çok önem verilen Kubbetü's-sahra'da defalarca tamiratlar yapıldı. Zahir Aybars Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir onarım yaptırdı. Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin dışını süsleyen çok değerli mozaikleri h.659/m.1264 yılında yeniledi. Melik el-Âdil el-Mansûrî döneminde h.694/m.1294 yılında Kubbetü's-sahra ikinci bir kapsamlı onarımdan geçti. Sultan Muhammed b. Kalâvun ve Emîr Muhammed b. Seyfeddin ez-Zâhirî zamanında da restorasyon ve tamirat işleri yapıldı.

Osmanlılar Döneminde Kubbetü's-sahra

Osmanlılar döneminde Kudüs'te mimari bir zenginliğe şahit olundu ve Osmanlı Sultanları Kubbetü's-sahra'ya çok önem verdiler. Kanunî Sultan Süleyman, Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin üzerinde yükseldiği boyunluğu çevreleyen tarihi mozaikleri, h.955-969/m.1548-1561 yılları arasında İstanbul'dan getirtilen özel olarak hazırlanmış çiniler ile değiştirdi. Aynı şekilde Kubbetü's-sahra'nın binasını genel bir onarımdan geçirttikten sonra Kubbetü's-sahra'ya yeni pencereler aç-

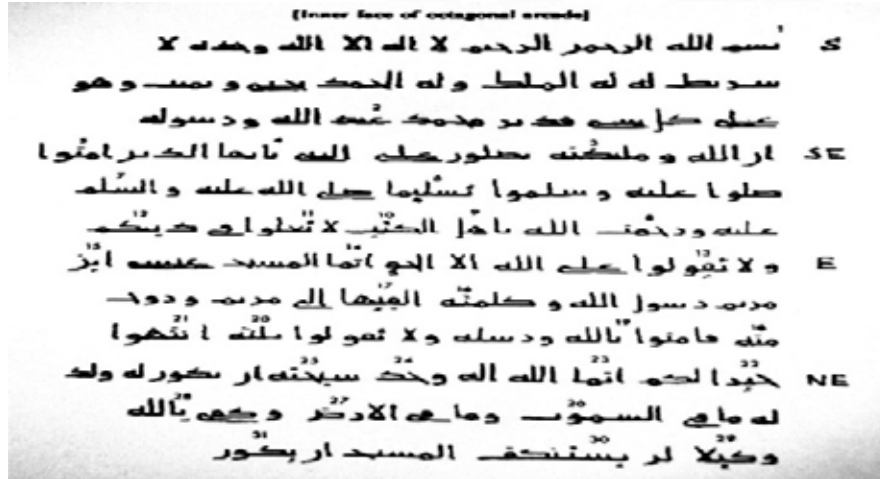

tırdı, kapılarına bakır süslemeler giydirdi. Sultan II. Abdülmecid, Kubbetü's-sahra'da kapsamlı geniş bir tamirat yaptırdı ve h.1270 / m.1853 yılında binayı tekrar eski güzelliğine kavuşturdu. Daha sonra h.1291/m.1874 yılında Sultan Abdülaziz kible tarafındaki kapı ile minber arasına büyük bir avize koydurttu ve kubbesini kurşun kaplama ile giydirdi. Ayrıca m.1863-64 yılı civarında sülüs hattı ile Kubbetü's-sahra'nın dışında Yasin suresinin yazılmasını emretti.

Haşimîler Döneminde Kubbetü's-sahra

Haşimîler (Ürdün Devleti'nin hanedan ailesi) Mescid-i Aksâ'nın yönetimini ve korumasını üstlenmelerinden itibaren Kubbetü's-sahra'nın imarı için çeşitli zamanlarda çalışmalar yaptılar. Kral I. Abdullah h.1342/m.1924 yılında Kubbe'nin kapsamlı bir şekilde onarılmasını emretti. Bu çalışmayı Kral Abdülmelik Hüseyin b. Tallal zamanındaki girişimler takip etti ve Kubbe altın renkli alüminyum kaplama ile giydirildi. İç duvarlarındaki mermerlerin montajı gerçekleştirildi. Dışındaki çinilerin tamirâtı h.1372/m.1953 yılında tamamlandı. H.1389/m.1969 yılından h.1415/m.1994 yılına kadar devam eden ve üçüncü safha olarak bilinen uzun bir imar faaliyetine girişildi. Bu çalışmalar esnasında Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin çinko ile karışık bakırdan yapılmış başka yeni bir kaplama ile yenilenmesi gerçekleştirildi ve üstü 24 ayar altın varak ile kaplatıldı. İçerisindeki süslemelerin korunması sağlandı. Kubbe'de yer alan ahşap malzemeler dolayısıyla yangına karşı koruma ve söndürme sistemi kurduruldu. Haşimîler (diğer müslüman devletlerin desteği ve) Kudüs'te bulunan İslam Vakfı aracılığıyla günümüzde Mescid-i Aksâ'nın ve Kubbetü's-sahra'nın²⁷ bakım ve tamirat işlerini yapmaya devam etmektedirler.²⁸

Kubbetü's-sahra'nın İç Duvarlarındaki Mozaik Kitabeler ve Arapça Transkripsiyonu²⁹

Resim 35a. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-1)

²⁷ H.1433/m.2012 yılında Mescid-i Aksâ İmar Komitesi ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) yardımlaşması ile Kubbetü's-sahra'nın hülalinin altınla yeniden kaplanması işi gerçekleştirilmiştir (Pasia, 12).

²⁸ Pasia, 15

²⁹ Kubbetü's-sahra'nın içindeki sekizgenin iç ve dış cephelerinde bânisi Abdülmelik zamanından kalma (altın renkli) mozaiklerle yazılı olan kitabelerin (Creswell'e 1969 EMA güncellemesine yardım etmiş olan) sanat tarihçi Dr. Christel Kessler tarafından (arkaik küfi stiline benzetilerek) kopya edilmiş metinleri. (Dr. Kessler; metinlerdeki dipnotları Max v. Berchmen, Corpus Inscriptionum Arabicorum, Jerusalem II, Haram, MIFAO, XLIV, 1927 vb. yayınlardaki yorumlar (ve bazı farklılıklar) hakkında açıklamalar ile, W, E, S, N kodlarını yazıların bulunduğu cepheler için koymuştur.

N عك الله ولا الملكه المجدور ومر يستنكف
 عر عكته ويستكبر مسيختنترهم الله جميعا
 اللهم صل على رسولك و عكط عيسى
 NW ايز مديج و السلام عليه يوم ولد و يوم موت
 و يوم يبعث حيا ذلك عيسى ابر مديج قول الحق
 الحق فيه ثم دور ما كار الله ان يتك مر ولد ، حنة
 W اذا فضا مدا فانما بقول له كرمكور ار الله ربي و ربكم
 ما عكوه كما صرط مستويه : سفك الله انه لا اله
 الا هو و الملكه و اولوا السلام جئنا بالعسط لا اله الا هو
 SW العذير الحكيم ار العذير عك الله الا سلام و ما اختلف العذير
 ادثوا الكتيب الامر عك ما جا هم العلم بغيا بيتهم و مر
 يكفر باييات الله فار الله شديع الحساب

Resim 35b. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-2)

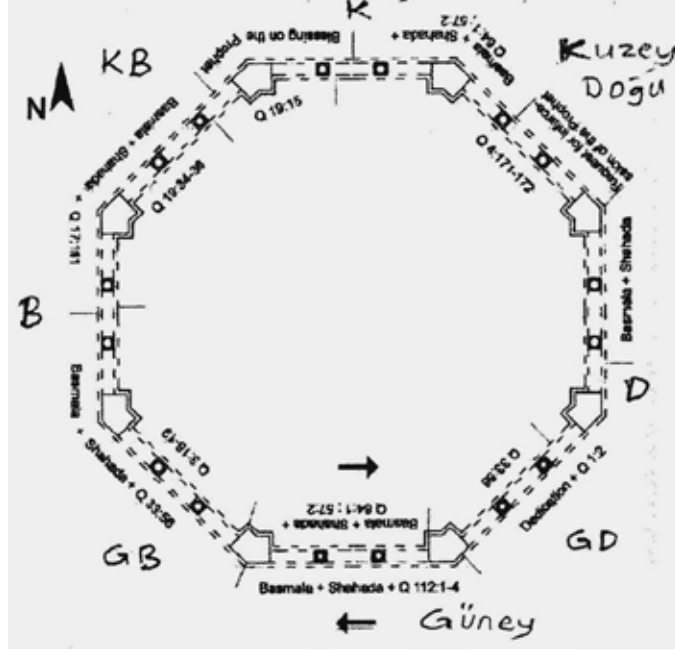
Y اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده لا شريك
 له فله هو الله احد الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم
 يكن له كفوا احد محمد رسول الله صل الله عليه
 SW اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله
 وحده لا شريك له محمد رسول الله
 ار الله و ملكيه بطور على الحق
 W بايقا الحق برامروا طلوا عليه و سلموا
 تسليما اسم الله الرحمن
 الرحمن لا اله الا اله وحده الحمك
 NW لله الحق لم يتك وكا ولم يكن له
 شريك في الملك ولم يكن له ولي
 من الدال و كره بكبرا محمد رسول الله

Resim 35c. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-3)

N له صل الله عليه و ملكيه و دسله و السلام
 عليه و دحم الله اسم الله الرحمن
 الرحمن لا اله الا الله وحده لا شريك له
 NE له الملك و له الحمد بين و سمير و هو على
 كل بين هكذا محمد رسول الله صل الله
 عليه و قبل سفيحه يوم القيمة في امته
 E اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده
 لا شريك له محمد رسول الله صل الله
 عليه بين هكذا القيمة عك الله عد
 SE حاله الامام الامور امير المؤمنين في سنة
 اسير و سيعبر قبل الله منه و صل
 عنه امير داب العلم لله الحمد

Resim 35d. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-4)

Markus Milwright'in hazırladığı Kubbetü's-sahra yapısı içinde mozaik kitabelerin konumlarını gösteren şema³⁰

Resim 35e. Kubbetü's-sahra'nın iç ve dış daireleri üzerindeki yazılı alanları ve buralarda neler yazılı olduğunu gösteren şema

Dış dairenin üst cephelerindeki yazıların anahtarı :

Güney (Kible): Besmele+ Şahadet+ Sure 112:1-4, Güneybatı: s.33:56,
Batı: Besmele+Şahadet Kuzeybatı: Besmele+ Şahadet+ s.17:111,
Kuzey: Salavat+Salav.+Şaha. Kuzeydoğu: s.64:1+ s.67:2+Sala.+Şaha.,
Doğu: Besm.+Şaha., Güneydoğu: Salav.+s.1:2,

İç dairenin üst cephelerindeki yazıların anahtarı:

Güney: Besmele+ Şahadet+ s.64:1+57:2, Güneydoğu: s.33:56,
Doğu: yazı yok. Kuzeydoğu: s.4: 171-172
Kuzey: yazı s.19:15, Kuzeybatı:s.19: 34-36
Batı: yazı yok, Güneybatı:s.3:18-19

C-Beytü'l-Makdis Civarındaki Diğer Önemli Alanlar

1-Hz. İsa'nın Beşiği

Bu yapı küçük bir kubbeden ibarettir. Osmanlılar döneminin son zamanlarında h.1316/m.1898 yılında Sultan II. Abdülhamid Han zamanında yapıldığı bilinmektedir. Mervan Mescidi'nin güneydoğu köşesindeki merdivenin ortasında yer alır. Bu kubbe dört direk üzerinde ayakta durur. Bu küçük kubbenin altında taştan bir havuz ve beşiğin önünde ise taştan bir mihrap vardır. Tercih edilen görüşe göre buraya Fatimiler veya Abbasiler zamanında konulan ve "Hz. İsa'nın Beşiği" diye isimlendirilen taş havuz sebebiyle bu ad verilmiştir. Kudüs'deki Hıristiyan Kilisesi'nin önde gelen din adamları bu beşik hakkında rivayetlerin aksine bir açıklamada bulunmuşlar ve Mescid-i Aksa haremî içinde kendilerine tahsis edilmiş herhangi bir kutsal eserin veya mekânın bulunmadığını beyan etmişlerdir.

³⁰ Mehmet Tütüncü, "Kubbetü's-sahra Yazıları", *Düşünce ve Tarih*, 4/40, (Ocak 2018): 37-44'da kitabelerin muhtevaları hakkında kısmi açıklama mevcuttur.

R. 35g Burak Mihrabi (İYV Arşivi)

R. 35h Burak Mescidi (İYV Arşivi)

R. 35i Burak Mescidi'nin içi (MT Arşivi)

2- Burak Camii (Emeviler Dönemi / Memlûklüler Dönemi)

Burak Camii, Burak Duvarı'nın (Ağlama Duvarı) hizasında Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarının içinde Mağribliler Kapısı'nın kuzeyine doğru uzanan bir mevkide yer almaktadır. Büyük silindirik şekilde, zeminine merdivenle inilen tonozlu bir yapıdır. Müslümanlar Hz.Muhammed (as)'in İsrâ-Miraç gecesi, Burak adlı bineğini bu caminin duvarında bulunan bir halkaya bağladıklarına inandıkları için cami, bu adı almıştır. Yapılışından günümüze, ilk yapıldığı şekliyle ulaşan Burak Camii'nin inşa tarihi h.707-737/m.1307-1336 yılları arasında Memlûklüler dönemine dayanmaktadır. Burak Camii, Kadim Aksâ Mescidi'ne, Mervan Mescidi'ne ve Mağribliler Kapısı'na bitişiktir. Ana giriş kapısı Burak Duvarı'nın (Ağlama Duvarı) içindedir ve günümüzde kapalıdır. Caminin, Harem'in açık alanlarına bakan batı revaklarına açılan bir kapısı daha vardır ve namaz kılmak isteyenler için ibadete açıktır.

3- Mağribliler Camii (Eyyübiler Dönemi)

Bu mescid, Mescid-i Aksâ'nın güneybatı bölümünde "Mağribliler Kapısı"nın yanında yer alır. Malikîler'in kullandığı eski bir mescittir ve bânîsi bilinmemektedir. Vakfeden kişinin hangi şartlarla vakfettiği de bilinmemektedir. Yapının yapılış tarihinin h. 6.-7.yy/m.12-13.yy'da Eyyübiler dönemine ait olduğu bilinmektedir. Mescid günümüzde İslam tarihinin çeşitli dönemlerine ait eserlerin en güzel örneklerinin bulunduğu İslam Müzesi'nin bir bölümü olarak kullanılmaktadır.

4-Güney'deki Emevi Sarayları Kalıntıları

"...Kudüs Harem-i Şerîfi'nde Mescid-i Aksâ yapısının güneybatı cephesinin aşağısında (Resim 19a-d), İsrail Araştırma Derneği (Israel Exploration Society) ve Hebrew Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün birlikte 1968-1970 arasında yaptığı kazılarda altı farklı yapının kalıntıları ortaya çıkartılmıştır.³¹ Bu yapılardan 2 no'lu olanın ebatları ve diğer özellikleri sebebiyle bir yöneticinin (vali, halife vb.) sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yapının üst koridorundan Mescid-i Aksâ'nın içine merdivenle girişi bulunması gibi sebepler, aşağı kısımdaki yapılar grubunun üst kısımdaki Mescid-i Aksâ ve Beytül-makdis alanı ile bağlantılı olarak planlanıp inşa edildiğini göstermektedir.

Resim 36a. Emevi saray kalıntıları-Mescid-i Aksâ güneyinde (İYV Arşivi)

Resim 36b. Mescid-i Aksâ'nın güneyinde Emevi saray kalıntıları (İYV Arşivi)

Resim 36c. Mescid-i Aksa'nın güneyinde/ön tarafında Emevi Saray kalıntıları ve İsrail'in Mescid-i Aksa altında kazı yaptığı yer (İYV Arşivi)

5- El-Halil Kapısı³²

Resim 37a. Kudüs El-Halil (Yafa) Kapısı'nın 1900 başlarında içerden görünüşü (web)

Resim 37b. Kudüs el-Halil Meydanı'nda 1908'den 1922'ye kadar ayakta kalmış olan Osmanlı Saat Kulesi (Resim 37a, b: https://en.wikipedia.org/wiki/Jaffa_Gate (web)

Resim 38. Kudüs El-Halil Kapısı'nda bulunan La İlahe İllallah, İbrahim Halilullah yazısı (Alper Tan yoluyla)

Bu kapının özelliği, kapının iç kısmındaki duvarda Kanuni Sultan Süleyman tarafında surların tamir edildiği dönemden kalma olduğuna inanılan Lailahe illallah İbrahim Halilullah yazılı bir kitabe bulunmasıdır. Ayrıca el-Halil Kapısı'nın diğer bir önemli tarafı da bu meydan ve civarında tüm Osmanlı idaresi boyunca Müslüman, Hristiyan ve Yahudi esnafın barış içinde ticaret yaptıkları önemli bir semt olması ve adeta ilahi dinlerin barış içinde yaşayabileceklerinin simgesi olmasıdır. Bu sebeple olsa gerek 1900'den sonra birçok Osmanlı vilayetlerinde şehrin en önemli kısmına saat kuleleri yaptıran II. Abdülhamid, Kudüs'te de el-Halil kapısının iç kısmındaki meydana yaptırmıştır. Ancak şehrin idaresi, 1917'den itibaren İngiltere'ye geçmiş ve İngilizler meydanın tarihi dokusuna uygun düşmediğini iddia ederek saat kulesini 1922'de yıktırıştır (Bk. Resim 37b).

³² <http://www.ayvakti.net/ayvakti-gezi/item/talarn-konutuu-ehir-kudues>.

Re 38b-Mervan mescidinin içi (MT Arşivi)

Re 38c- Mervan Mescidi'nin içinde Hz. Meryem'in inzivaya çekildiği odaya çıkan merdiven (İYV Arşivi)

6-Hz. Süleyman'ın Hara'sı (Sonradan Mervan Mescidi)

Sonradan Mervan Mescidi olarak adlandırılmış olan bu mekana Mescid-i Aksâ'nın ön tarafındaki (kuzey cephesi) alt kata inen merdivenlerle ulaşılır. (Bk. Resim 19, Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müstemilatının planı: B).³³ Bu mescid, 4,5 dönüm üzerindeki bir alanı kaplayan, 16 nefli bir yapıdır. Mescid-i Aksâ Haremi içerisinde üstü kapalı mekânların en büyüğüdür. Bu haliyle altı bin kişinin aynı anda namaz kılabileceği büyüklüktedir. Mervan Mescidi'ne, Kible Mescidi'nin kuzeydoğu tarafında, iki büyük kapıdan ve büyük bir taş merdivenden geçerek ulaşmak mümkündür. Mescide giden koridor vb. alanlarda birkaç küçük mihrap bulunmaktadır (Resim 18a-b). Son dönemde radikal Yahudi toplumundan bir grup, bu alanın bir kısmını havra olarak kullanmaya başlamıştır.

7-Beytü'l-makdis Alanının Doğusundaki Müslüman Kabristanı

Kudüs'ün fethinden bu yana Müslümanlar tarafından kabristan olarak kullanıldığına inanılan bu alan Beytü'l-makdis alanının Zeytindağı'na bakan doğu duvarının alt tarafında kuzeyden güneye uzanan bir kısımdır. Osmanlı döneminde daha çok medrese, tekke vb. kurumların ileri gelenlerinin defnedildiği kabristan olarak kullanılmıştır (Resim 39a-b)

Resim 39a. Beytü'l-makdis alanının doğu duvarının alt kısmındaki Müslüman kabristanının Zeytindağı cephesinden görünüşü (İYV Arşivi)

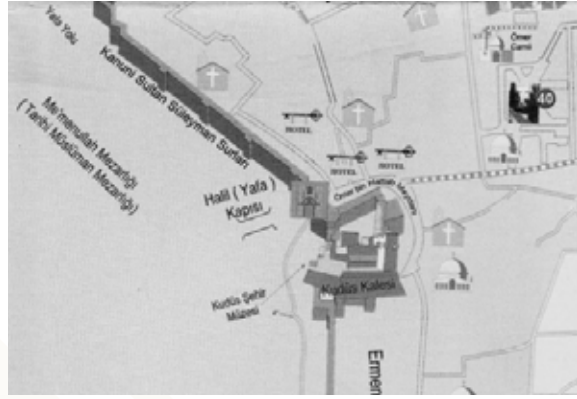
Resim 39b. Mescid-i Aksâ'nın doğusunda Sur dibindeki müslüman mezarlığı (İYV Arşivi)

³³ Bu yapı "İslâmi Vakıflar İdaresi"ne iade edilmeden önce "Süleyman'ın Hara'sı" (Solomon's Satable) olarak biliniyordu. Bu isimlendirmenin Haçlıların Kudüs'ü işgal ettiği dönemde bodrumdaki bu kısmın atları için ahır olarak kullanılmaya dayandığı söylenirse de bu ismin Kudüs'ün haçlı işgali öncesinde mevcut olduğu, Haçlıların da burasını şovalyelerin atlarını muhafaza ettikleri ahır olarak kullanırken buraya Süleyman'ın Hara'sı demelerinin de bundan kaynaklandığı eski Batılı kaynaklar yoluyla bilinmektedir. Haçlılar aynı şekilde atlarının giriş çıkışlarını kolaylaştırmak için Mescid-i Aksâ haremının güneyindeki duvarına "Müfred (Tekli) Kapı" adını verdikleri bir kapı açmışlardır. Ayrıca Haçlıların (şu an Kadınlar Mescidi olarak kullanılan) Kible Mescidi'ni kiliseye çevirdikleri ve eski kaynaklara dayanan "Süleyman Mabedi" (Solomon's Temple) ismini verdikleri de bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Abdülmelik b. Mervan ve oğullarının saltanat dönemlerinde Kubbetü's-sahra ve sonraki Mescid-i Aksâ binalarını inşa etmiş olmaları sebebiyle onların hatıraları için Mervan Mescidi olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.

8-Mamilla Müslüman Mezarlığı

Tarihi Mamilla Müslüman Mezarlığı Kudüs'ün fethinden itibaren şehre yerleşmiş olan Müslümanlar tarafından mezarlık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Haçlı döneminde kesintiye uğrasa da Selahaddin Eyyübî'nin Kudüs'ü haçlılardan aldığı 1187 savaşında şehit olan Müslüman askerlerin de bu mezarlığa defnedildiği, mezarlığın Memlûkler döneminde tekrar yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde eski Kudüs'ün Yafa Kapısı karşısındaki büyük park alanının içinde kalmıştır. Pek çok sufi şeyhinin mezarı ve türbeleri bulunmaktadır (Resim 41a-c). 1948 savaşı akabinde İsrail tarafından işgal edilen alanlardandır. Sonraki yıllarda bu alana Simon Rosentile'in gayretleriyle Tolerans Müzesi kurularak mezarlığın bir kısmı da avlu, otopark vb. müze arazisi olarak alındığı nakledilmiştir.³⁴

Resim 40a,b. Mamilla Mezarlığı'nın Kudüs eski surlarından Yafa Kapısı dışındaki konumunu gösteren haritalar

Resim 41a. Mamilla Mezarlığındaki baş taşları kırılmış olan Müslüman mezarlarından bir kesit

Resim 41b. Kebekiyye Zaviyesi Şeyh Kebekiyye'nin Mamilla Mezarlığı'ndaki türbesi

Resim 41c. Mamilla Mezarlığı'nda tahrip edilmiş mezar taşlarından birisi (Resim 40-41 https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery yoluyla).

<http://www.aktuel.com.tr/dunya/2013/02/14/osmanli-mezarligini-bastilar/amp:http://archives.jrn.columbia.edu/2010/coveringreligion.org/indexa873.html?p=1164>; https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery (erişim:

³⁴ 03.03.2017).

D-Kubbeler

1- Kaya Kubbesi (Dome of the Rock):

Kaya Kubbesi adıyla Kubbetü's-sahra kastedilmektedir. Muallak Kaya-sı'nın üzerine yapıldığı için büyük oranda Avrupalılar yapıyı bu ismin tercümesi olan Dome of the Rock şeklinde isimlendirmektedir.

Resim 41d: Kaya Kubbesi/Kubbetü's-sahra (İYV Arşivi)

2- Ruhlar Kubbesi:

Beytü'l-makdis alanındaki Kaya Kubbesi'nin/Kubbetü's Sahre'nin kuzeyinde yer alır ve tarihi hicri onuncu yüzyıla kadar uzanır, belki de "Ruhlar Mağarası" olarak bilinen Kubbetü's Sahre'nin mağarasına yakınlığı nedeniyle böyle adlandırılmıştır. Kubbe, sekiz sivri kemerin desteklediği sekiz mermer sütundan oluşan bir binadır.

Resim.42a- b . Ruhlar Kubbesi (İYV Arşivi)

3- Silsile (Beytülmal) Kubbesi:

Her ne kadar bazı tarihçilere göre Kubbetü's-sahra'nın ilk örneği olduğu ileri sürülse veya halk tarafından peygamberlerin Silsile Kubbesi diye bilinse de, işin doğrusu bu yapı Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın h.72/m.686 yılında Kubbetü's-sahra'yi inşa ettirmeden önce bina eminlerine inşaat için teslim ettiği altınların muhafazası amacıyla Beytülmal binası olarak yapılmıştır.

Kubbetü's-sahra'nın doğusunda yer alır. Ortadaki Beytülmal yapısı altı sütun üzerinde duran altıgen bir yapı olmakla birlikte daha sonraki yıllarda etrafına onbir ince sütun üzerine onbir köşeli revak düzeni, iç kısmına da bir mihrap ilave edilerek namazgâha dönüştürülmüştür. Beytülmal kısmının altıgen yüzeyleri hem içten hem dıştan Osmanlı çinileri ile kaplanmıştır. Kubbenin çinilerle süslenmesi Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanıyla h.969/m.1561 yılında gerçekleşmiştir. Haçlılar, Kudüs'ü işgal ettikleri dönemde bu kubbeyi bir şapele çevirmiş ve "Aziz James Şapeli" olarak isimlendirmişlerdir. Ancak h.583/m.1187 yılında Selahaddin Eyyübi tarafından Kudüs şehrinin yeniden ele geçirilmesinden sonra eski haline geri çevrilmiştir.³⁵

R.43 Kubbetü'l-sahra'nın doğusunda, hemen yanında bulunan Silsile Kubbesi (FA arşivi)

Resim 43b Silsile Kubbesi (MT Arşivi)

³⁵ "Mescid-i Aksa İmar Komitesi" ile "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)" tarafından h.1433/m.2012 yılında Silsile Kubbesi (Zincirli Kubbe), kapsamlı bir onarımdan geçirilmiş ve kubbeyi içinden ve dışından süsleyen çiniler, Türkiye-İznil'te imal edilen orijinali ile aynı özellikteki çinilerle yenilenmiştir.

4- Musa Kubbesi:

Kitabesine göre es-Saleh Eyyüb tarafından H. 647 / 1249-1250 yıllarında büyük âlimlerin ibadetlerini yapmaları için özel bir mekânın oluşturulması amacıyla inşa edilmiştir. Üzerinde kubbe bulunan kare planlı bir odadan oluşur, içinde ve dışında birkaç niş vardır, yapının girişi kuzeydedir.

R.44 Musa Kubbesi (İYV Arşivi)

5- Hızır Kubbesi:

Bu, küçük bir kubbedir. İnşası h.10 yy/ m.16. yy'a aittir. Kubbe birbirlerine taştan kemerler ile bağlanmış altı mermer sütuna dayanmaktadır. Kubbe içeriden daire şeklinde dışarıdan ise altıgen şeklindedir. Kubbenin altında mihrap şeklinde kibleyi gösteren kırmızı taşlar bulunmaktadır. Kubbenin bulunduğu yerin, Kehf suresinde 65-82. ayetlerde Hz. Musa ile Hz.Hızır'a ait kıssada anlatıldığı üzere, Hz. Hızır'ın ve Hz. Musa'nın namaz ve zikir için kullandıkları yer olduğuna inanılmaktadır.

R.45 Hızır Kubbesi (İYV Arşivi)

6- Hz. Süleyman Kubbesi:

Beütü'l-makdis Meydanı'nda, Peygamberlerin Onur Kapısı'nın (Kral Faysal Kapısı) yakınında yer alır ve içinde sabit bir kaya bulunan sekizgen bir yapıdır. Bazı tarihçiler kubbenin Emeviler döneminden kalma olduğunu söylerler, ancak bina tarzı bunu göstermez, daha ziyade Memlûkler dönemine ait olduğu izlenimi vermektedir.

R.46. Hz. Süleyman Kubbesi (İYV Arşivi)

R.47 Yusuf Kubbesi (FA arşivi)

7- Yusuf Kubbesi:

Nahivciler (Dilbilgisi) okulu ile Kubbetü's-sahra'nın güneyinde Burhaneddin Minberi arasında yer alır. Selahaddin Eyyübi döneminde h.587/m.1191 yılında inşa edilmiş olup h.1092/m.1681 yılında Osmanlı Sultanı IV. Mustafa zamanında yenilenmiştir. Bu adın verilmesi iki sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi Hz. Yusuf (a.s.)'a nispet edilmektedir. İkincisi ve tercih edilen görüş ise bu yapıyı inşa eden Yusuf b. Eyyüb Selahaddin lakaplı kişiye nispet edilmesidir. Güney cephesi duvar ile kapalı olup diğer tüm cepheleri açıktır. Kubbetü's-sahra'nın avlusunun güney duvarını ortalayacak şekilde konumlandırılmıştır. Kubbe öndeki cepheden iki sütuna dayanmaktadır. İki kitabesi bulunmaktadır. Kitabelerin birisi Selahaddin Eyyübi'nin yaptıklarını Arapça kaydederken, ikincisi Türkçe olup kubbeyi yenileyen kişinin adı "Ali b. Yusuf Ağa" yazılıdır.

Bir kubbe ile iki metre uzunluğunda bir kare binadan oluşan bu yapı, güney cephesi hariç tüm yönlerden açıktır ve Akabe arasında bu adı taşıyan başka bir kubbe daha mevcuttur.

8- Miraç Kubbesi:

Bu kubbe Emeviler döneminde Hz. Peygamberin Miraç'a yükselişinin bir hatırası olarak inşa ettirilmiştir. Kudüs valisi olan Emir Osman b. Ali ez-Zencebîlî tarafından h.597/m.1200 yılında yenilenmiştir. Bu kubbe, en tepe noktasında yer alan taca benzeyen bir süsleme ile dikkat çeker. Daha önce kubbe kurşun dökme ile kaplı iken yakın zamanda yenilenmesi esnasında kurşun levhalar taş levhalar ile değiştirilmiştir.

Resim 48a-b Miraç Kubbesi (İYV Arşivi)

9- Peygamberimizin Kubbesi / Peygamber Mihrabı ve Kubbesi:

Miraç Kubbesi'nin yakınında Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatısında küçük bir kubbedir. Hz. Muhammed (as)'in meleklerle ve bütün peygamberlere Miraç Gecesi imam olarak namaz kıldırıldığına inanılan yeri işaretlemek amacıyla yapılmıştır. Kubbenin ve mihrabın yapılması iki aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamasında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Gazze ve Kudüs valisi olan Muhammed Bey tarafından h.945/m.1539 yılında boyu 70 cm'ye ulaşan bir mihrap yaptırılmıştır. İkinci aşamasında ise Osmanlı Sultanı II. Abdülmecid zamanında mihrabın üstüne bir kubbenin yapılmasıyla yapının inşası tamamlanmıştır. Birbirine kemerlerle bağlı sekiz mermer sütunun üzerindeki küçük bir gerdanlığın üstünü örten bir kubbedir. Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatı tarafında onunla Miraç Kubbesi arasında yer alır. Peygamber Efendimizin Mihrabı olarak da adlandırılır. Kitabesine göre Gazze ve Kudüs Tugayları Komutanı Muhammed Şakir Bey tarafından 945/1539 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

R.49a-b Peygamberimizin Kubbesi (İYV Arşivi)

10- Yusuf Ağa Kubbesi:

Bu kubbe, Beytül-makdis Meydanı'nın güneybatısında, İslam Müzesi ile Mescid-i Aksâ arasında yer almaktadır. Kitabesinde yazdığına göre h.1092/m.1681 yılında tamamlanan eserin banisi Osmanlı Sultanı IV. Mustafa zamanında Kudüs valisi olan Yusuf Ağa'dır. Günümüzde bu yapı Mescid-i Aksa ziyaretçileri için danışma ofisi olarak kullanılmaktadır. Sultan II. Mahmud döneminde, Kudüs Valisi Yusuf Ağa tarafından h.1092 / m.1681 yılında yaptırılmıştır.

R.50 – R. 50a Yusuf Ağa Kubbesi (İYV Arşivi)

11-Muhammediye/el-Halilî Zaviyesi Kubbesi (Osmanlılar Dönemi)

Bu kubbe Osmanlılar döneminde Osmanlı Sultanı II. Mustafa zamanında h.1112/m.1700 yılında, Kudüs Valisi Muhammed Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatısında yer almaktadır. Kubbe iki odadan oluşmaktadır. Odalardan biri zeminde diğeri zeminin altında bulunmakta olup her iki odada da mihrap bulunmaktadır. Günümüzde Mescid-i Aksa İmar Komitesi'nin ofisi olarak kullanılmaktadır. Bu kubbe, Muhammed el-Halilî isimli İslam âlimine nispetle "Şeyh el-Halilî Kubbesi" diye bilinmektedir. Sûfi bir âlim olan Muhammed el-Halilî'nin namaz kıldığı ve ibadet ettiği yerdir.

R.51 Muhammediyye/el-Halili Zaviyesi ve Kubbesi (İYV Arşivi)

12-Sultan II. Mahmut Kubbesi / Hz. Peygamber Aşıkları Kubbesi (Osmanlılar Dönemi)

Bu kubbe Mescid-i Aksa'nın kuzeyinde, Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır. Osmanlı Sultanı II. Mahmut, h.1223/m.1808 yılında Mescid-i Aksa'nın içerisinde kendisine ait bir eser bırakmak istemesi üzerine inşa ettirilmiştir. Mescid-i Aksa'nın zemininden yarım metre yükseklikte birkaç basamakla üzerine çıkılan kare şeklindeki bir namazgâhın üzerinde dört sütuna dayanan ve dört cepheden açık olan kare şeklinde bir binadır. Sütunların üzerinde küçük bir kubbe ve güney cephesinin ortasında güzel bir mihrap bulunmaktadır. "Peygamber Aşıkları" adının verilmesinin sebebi sûfi şeyhlerin ve dervişlerin bu kubbenin altında toplanarak zikir yapmalarından dolayıdır. "Peygamber Aşıkları Kubbesi" ismi ise daha revaçtadır. Karşısında bir namazgah bulunmaktadır.

R. 52 Sultan II. Mahmud Kubbesi / Peygamber Aşıkları Kubbesi (İYV Arşivi)

13-Nahivciler Kubbesi ve Medresesi (Eyyübiler Dönemi)

Melik Muazzam İsa tarafından h.604/m.1207 yılında inşa ettirilen, Arap dilini öğretmek ve özellikle Nahiv ilmi için tahsis edilen ve Nahivciler Medresesi olarak adlandırılan binaya yine Melik Muazzam İsa tarafından h.608/m.1213 yılında bir kubbe ilave edilmiş ve bu kubbeye "Nahivciler Kubbesi" adı verilmiştir. Yapı, iki oda ve ortada bir salondan oluşmaktadır. Batı cephesindeki odanın üstü büyük bir kubbeyeyle doğu cephesine bakan odanın üstü ise yüksekliği daha az olan daha küçük bir kubbe ile örtülü olup salonun üstü ise düz bir çatı ile kapatılmıştır. Binanın girişi kuzey cephesinde yer alır ve yapının girişi salon ile başlar. Salonda "Hayırsız Evlatlar" isimli iki mermer sütun bulunmaktadır. Bu medresenin Kudüs'te kültürel ve entelektüel hayatta önemli bir rolü olmuştur ve özellikle Arap dili ve grameri konusundaki bu rolünü h.12.yy./m.17.yy'a kadar devam ettirmiştir. Medrese daha sonraki zamanlarda "Yüksek İslamî Meclis Bürosu" olarak kullanılmıştır. 1956 yılında Kubbetü's-sahra Mimar ve Mühendislik Hizmetleri Bürosu olarak kullanılmıştır. Günümüzde Yüksek Şer'î Mahkeme Başkanı'nın merkez binası olarak kullanılmaktadır.

R 53b. Nahivciler Medrese kapısı (FA arşivi)

R.53a Mescid-i Aksa Kemerleri bitişişinde Nahivciler Kubbesi ve Medresesi (İYV Arşivi)

E-Minareler

Megaribe (Magribliler) Kapısı Minaresi:

Bu minare, Beytül-makdis'in güneybatı köşesinde yer almaktadır. Fihri Minare olarak da bilinir. h.677/m.1278 yılında Kadı Şerefüddin Abdurrahman b. es-Sâhib tarafından inşa edilmiştir. Bu minare temelsiz durmaktadır ve 23,5 metre yükseklikle Mescid-i Aksâ'nın en küçük minaresi sayılmaktadır. Minarenin üst kısmı h.1340/m.1922 yılındaki Kudüs depreminden sonra zarar görmüş, bunun üzerine "Mescid-i Aksâ İmar Komitesi" tarafından restore ettirilmiştir ve minareye daha öncesinde olmayan yeni güzel bir kubbe eklenmiştir. "Mescid-i Aksâ İmar Komitesi" tarafından daha sonra bir kez daha onarılan minarenin kubbesine kurşunla kaplama yapılmıştır. Kitabesinde: "Sultan Nasir ed-Din Baraka Han döneminde, h.676-678 / m.1277-1280'de Hakim Şerafeddin Abdurrahman bin es-Sahib el-Vazir el-Fahr ed-Din el-Halili'nin bina eminliğinde yaptırıldığı" yazılıdır.

R.54a-b Megaribe Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Silsile Kapısı Minaresi:

Mescid-i Aksâ'nın batısındaki revakların üzerinde, Silsile Kapısı yanındadır. H.730/m.1329 yılında Emir Seyfeddin Tenkez b. Abdullah en-Nâsirî tarafından inşa ettirilmiştir. Kare şeklinde dört köşeli bir platform üzerinde olup üstünde üzeri taş sütunlarla ayakta tutulan kapalı bir balkon bulunur. 80 basamaklı bir merdiveni vardır. Minareye Eşrefiye Medresesi tarafından çıkılır. H.1340/m.1922 yılındaki Kudüs depreminden sonra İslam Vakfı tarafından onarılmıştır. Bu minare Burak Duvarı'na baktığı için dua eden Yahudileri koruma gerekçesiyle İsrail İşgal Güçleri tarafından Müslümanların minareye çıkmalarına veya yaklaşmalarına izin verilmemektedir.

R.55 Silsile Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Gavanime Kapısı Minaresi:

Bu minare, Beytü'l-makdis'in kuzeybatı köşesinde, Bab el-Gavanime'nin yanında, h.696-698 / m.1297-1299 yıllarında Sultan Hüsam ed-Din Lacin döneminde, Megaribe Kapısı minaresinin yapımını denetleyen Kadı Şerafeddin Abdurrahman es Sahib tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca Sultan Muhammed bin Kalavun döneminde Bab es-Silsile minaresinin inşasıyla aynı tarihte yenilenmiş ve Bab el-Gavanime minaresi de Kalavun Minaresi olarak bilinmektedir.

Re 55.1 Gavanime Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Re 55.2 Gavanime Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Re 55.3 Esbat /Kabileler Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Esbat / Kabileler Kapısı Minaresi:

Esbât (Kabileler) Kapısı'nın yanında yer alan minare, Memlûklü Sultanı Eşref Şaban döneminde Haremeyn Nâzırı ve Kudüs Nâibi olan Emir Seyfeddin Kutluboğa tarafından yaptırılmıştır. O dönemde diğer Memlûkî minarelerinde olduğu gibi dörtgen bir yapıya sahipti ancak Osmanlı Sultanı III. Mehmet döneminde (h.1007/m.1599 yılında) Osmanlılar tarafından yeniden yapıldığı için minare Osmanlı tarzı silindirik şekline çevrilmiştir. Böylece Esbât (Kabileler) Kapısı Minaresi Mescid-i Aksâ haremının tek silindirik şeklindeki minaresi olmuştur. Minare, iki kere restore edilmiş olup birincisi h.1345/m.1927 yılında Kudüs'te yaşanan depremde temellerinin zarar görmesi üzerine, ikincisi de Mescid-i Aksâ İmar Komitesi tarafından, 1967 yılında Kudüs'ün İsrail tarafından işgali sırasında savaş esnasında top ve mermilerin isabet etmesinden dolayı büyük kısmını zarar görmesi üzerine gerçekleştirilmiş ve külahı kurşunla kaplanmıştır.

F-Kemerler

Güney Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup, aralarında üç adet mermer sütun üzerinde, sivri kemerler bulunmaktadır. Abbasiler tarafından inşa edilip Fatımiler ve Osmanlılar döneminde yenilenmiştir. Sultan II. Abdülhamid Han tarafından h.1311/m.1893 yılında restore edilen kemerlerin diğerlerinden farklı olarak güney cephesinin ortasında, orta direğin üzerinde güneş saati bulunmaktadır. Bu güneş saati h.1325/m.1907 yılında yaptırılmıştır.

55.4 Kubbetü's-sahra Güney kemerleri (İYV Arşivi)

Doğu Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında dört adet mermer sütun bulunmaktadır. Sütunlar birbirlerine sivri kemerler ile bağlanmıştır. Kesin inşa tarihi ile ilgili bilgi olmamakla birlikte bazı tarihçilere göre Abbasiler döneminde bazılarının göre de Memlûklüler döneminde inşa edildiği söylenmektedir. Büyük ihtimal ile Abbasiler döneminde yapıldığı ve Fatimiler döneminde yenilenmiştir.

R. 55.5 Doğu Kemerleri (iYV Arşivi)

Batı Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında üç adet mermer sütun yer alır ve sütunların üzerinde dört sivri kemer bulunmaktadır. H.340/m.951 yılında Fatimiler döneminde inşa edilip, kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

R. 55.6 Kubbetü's-sahra'nın batısındaki kemerler (iYV Arşivi)

Kuzeybatı Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında iki adet mermer sütun yer alır ve sütunların üzerinde dört adet sivri kemer bulunmaktadır. Memlüklü Sultanı Eşref Şaban tarafından h.778/m.1376 yılında inşa edilmiş ve Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman zamanında h.926/m.1519-1520 tarihinde yenilenmiştir.

R 55.t Kuzeybatı kemerleri (İYV Arşivi)

Kuzeydoğu Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında iki tane zarif mermer sütun bulunmaktadır. Sütunların arasında sivri kemerler vardır. Memlüklü Sultanı Muhammed b. Kalavun tarafından h.726/m.1325 yılında inşa edilmiştir.

R. 55.8 Kuzeydoğu kemerleri (İYV Arşivi)

Güneybatı Kemerleri:

İki destekli taş arasında yer alan iki mermer sütun üzerinde üç sivri kemerden oluşmaktadır. .877/m.1472-1473 yılında Haremeynü'ş-Şerifeyn Nâzırı Emir Nâsiruddin en-Neşâşibî'nin tarafından Memlûklü Sultanı Kayıtbay zamanında inşa edilmiştir.

R. 55.9 Kubbetü's-sahra Güneybatı kemerleri (İVV Arşivi)

Güneydoğu Kemerleri:

İki destekli taş arasında yer alan iki adet mermer sütun üzerinde üç sivri kemerden oluşmaktadır ve ilk kez Fatimi döneminde h.421/m.1030'de inşa edilmiştir.

R. 55. 10 Güneydoğu Kemerleri (İVV Arşivi)

G-Medreseler

Hitaniye Medresesi (Eyyübiler Dönemi)

Selahaddin Eyyübi döneminde h.587/m.1191 yılında inşa edilmiştir. Medresenin adı, medresede dinî ilimler dersleri veren Şeyh Hitaniye'ye nispet edilerek verilmiştir. Kible Mescidi'nin güney duvarına bitişik bir mevkide yer almaktadır. Değişik dönemlerde çeşitli onarımlar geçiren medresenin binasına, odalar ve tuvaletler eklenmiştir. Günümüzde orijinal binasından bir kaç kemer ve pencere kalmıştır.

Re 55. 11 Mescid-i Aksa kuzey revakları üzerinde bulunan batıdan doğuya doğru sırasıyla Caviliyye, Melekiye, Esardiye, Farisiye, Emiriyye, Basitiye ve Dividdar Medreseleri (MT Arşivi)

Fahriye Medresesi (Memlüklüler Dönemi)

Medrese adını, bu medreseyi inşa eden Kadı Fahreddin Muhammed b. Fadlullah'tan alır. h.730/m.1329-1330 yılında inşa edilmiştir. Dini ilimlerin okutulduğu bir medrese olmak üzere vakfedilmiş ise de sonradan sûfi zaviyesine dönüştürülmüştür. Günümüzde İsrail işgal güçlerinin binanın büyük kısmını yıkması sebebiyle medresenin binasından sadece bir mescit ve üç oda kalmıştır. Fahriye Medresesi'nin mescidi, dikdörtgen şeklinde namaz için tahsis edilmiş basit bir yapıdır. Çatısını, bir odanın içinde bulunan üç direğin taşıdığı Osmanlılar döneminde eklenmiş üç büyük kubbe örtmektedir. Mescidin içinde kırmızı taşlarla süslenmiş bir mihrap bulunmaktadır.

Dividdâr Medresesi (Memlüklüler Dönemi)

Eskiden Dividdâr Kapısı diye bilinen ve günümüzde ise Şerefü'l-Enbiya Kapısı diye adlandırılan kapının yanında yer alır. Bu bina hem medrese hem de hankâhdır.³⁶ Bu medrese h.695/m.1295 yılında Emir Alemüddin Ebu Musa Sancar Dividdâr tarafından inşa edilmiştir. Medresede Şafiî mezhebi fıkhi okutulmuştur. Daha sonra İngiliz Manda Yönetimi dönemine kadar kızların eğitime tahsis edilmiştir. İki kattan oluşan binaya Memlüklü tarzı mukarnas³⁷ süslemelerin kullanıldığı güzel bir kapıdan geçilerek girilir. İçeride bir mescit bulunmaktadır. Günümüzde "Bekiriye Okulu" diye bilinen, zihinsel engelli öğrencilere özel eğitim veren bir okul olarak kullanılmaktadır.

³⁶ Hankâh: Farsça bir kelime olup eskiden stüflerin halvet ve uzlete çekilerek ibadetle meşgul olmak maksadıyla kaldıkları binalara verilen bir isimdir.

³⁷ Mukarnas: Hurma dallarına benzeyen bir çeşit süslemedir. Önceleri mescitlerde inşaatın taşıyıcı bir unsurükten sonraları süsleme için kullanılır olmuştur.

55.12 – 55.13 Tenkeziye Medresesi Giriş (İYV Arşivi)

Tenkeziye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Silsile (Zincirli) Kapısının kuzeyi ile Burak Duvarı'nın güneyi arasında yer alır. Binanın bir kısmı Mescid-i Aksâ'nın batısındaki revaklara dâhil olmuştur. Memlûklûler döneminde h.729/m.1328'de Emir Seyfeddin Tenkez tarafından inşa edilmiş ve vakfedilerek "Nâsirî" adı verilmiştir. Bu medrese, hadis ilminde ihtisaslaşmış, Memlûklûler döneminde Sultan Kayıtbay'ın karargâhı olmuş, daha sonra ise mahkemeye dönüştürülmüştür. Osmanlılar döneminde şer'î mahkeme olarak kullanılmıştır ve o zamandan beri "Mahkeme" adıyla bilinmektedir. İngiliz Manda Yönetimi döneminde "Kudüs müftüsü ve İslam Meclisi Yüksek Komitesi Başkanı Şeyh Hacı Emin el-Hüseynî'nin" özel konutu olmuştur. Ardından "İslam Fıkıh Medresesi" olarak kullanılmıştır. İki kattan oluşan medresenin açık bir alanı, mihrabı, dört adet eyvanı ve kütüphane olarak kullanılmış olan büyük bir salonu ile diğer müstemilat odaları vardır. H.1388/m.1969'da İsrail Siyonist İşgal Güçleri medreseye el koyarak Mescid-i Aksâ'yı kontrol edebilmek için burayı polis merkezine çevirmişlerdir.

Fârisiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Medrese adını h.755/m.1352 yılında burayı yaptıran ve vakfeden Emir Fâris el-Bekkî b. Emir Kutlu Melik b. Abdullah'tan almıştır. Harem-i Şerif'in kuzey revaklarının üstünde yer alıp, ana cephesi Mescid-i Aksâ'ya bakar. İki tarafında iki büyük taşın üzerine kaidesi oturtulmuş, kemerli, taçlı, nakışlı güzel bir giriş kapısı bulunan binaya Mescid-i Aksâ'nın avlusundan merdiven vasıtasıyla ulaşılır. Medresenin içinde kare şeklinde açık bir avlu bulunur. Bu avluda komşu Emiyye Medresesi'ne götüren ve aynı zamanda birinci kata ulaştıran basamaklı bir merdiven bulunur. Emiyye Medresesi ile Fârisiye Medresesi iç içe geçmiş yapılardır. Günümüzde bu yapı mesken olarak kullanılmaktadır.

Eşrefiye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Bu medrese ilk kez h.872/m.1467'de kurulmuştur. Melik Zâhir el-Haşgûm'un emîri Hasan b. Tatar ez-Zahiri tarafından inşa ettirilmiş ancak bu zat medreseyi tamamlattıramadan vefat etmiştir. Ez-Zahirî, medresenin yönetimine sûfilere ve din adamlarını tayin ederek Sultan Eşref Kayıtbay'a hediye etmiştir. Sultan Eşref Kayıtbay h.880/m.1475 yılında Kudüs'e yapmış olduğu ziyaret esnasında binayı beğenmeyip yıkılmasını emretmiştir. H.885/m.1480'de medrese tekrar inşa edilmiştir. Kudüs'te Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahra'nın yanında üçüncü bir mücevher olarak sayılmaktadır. Bu medresenin yarısı Mescid-i Aksâ'nın içinde diğer yarısı Mescid-i Aksâ'nın sınırlarının dışında yer almaktadır. İki kattan oluşan binanın daha büyük olan üst katının büyük bir bölümü yıkıma uğramıştır. Medrese beyaz ve kırmızı taşlarla süslenmiş güzel bir girişe sahiptir. İçinde eskiden Hanbelîler tarafından kullanılmış bir mescid ile iki kabir vardır ki bu kabirlerden birinin Şeyh El-Halîlî'nin kabri olduğu söylenmektedir. Günümüzde medresenin büyük bir kısmı "Aksa Şerî Kız Lisesi" tarafından kullanılmaktadır. Bazı bölümleri Mescid-i Aksâ'da el yazması belgelerinin onarım merkezi olarak kullanılmakta olup kalan bölümleri ise Kudüslü aileler konut olarak kullanılmaktadır. H.1420/m.2000 yılında Mescid-i Aksâ İmar Komitesi ile Hayır Derneği adlı kurumlar tarafından medrese binasının kapsamlı restorasyonu gerçekleştirilmiştir.

Melikiye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Nâsir Muhammed b. Kalavun döneminde h.741/m.1340 yılında Melik El-Nasırî Cûkindâr tarafından inşa ettirilmiştir. İki kattan oluşan binanın Memlûklü tarzı kesme beyaz ve kırmızı taşlarla süslenmiş güzel bir girişi bulunmaktadır. Girişten sonra dar bir koridordan geçilerek üstü açık kare bir avluya girilir ve oradan medresenin sınıflarına ve salonlarına geçilir. Medresenin en büyük sınıfı Mescid-i Aksâ'nın avlusuna bakar. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Câviliye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatısında bulunur. Yapılışı İslam öncesi döneme uzandığı için şehrin en eski binalarından sayılmaktadır. H.712-720/m.1312-1320 yılları arasında Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun döneminde Haremeyn-i Şerifeyn Nâzırı Emir Alemüddin Sancar b. Abdullah el-Câvilî tarafından vakfedilmiştir. Medresenin güney cephesi Mescid-i Aksâ Haremî'nin avlusuna bakar. Osmanlılar dönemine kadar medrese olarak kullanılmıştır. Hicri 9. yüzyıl başlarında Osmanlılar döneminde şehir meclisi binası olur. Tekrar şehir meclisi binası olarak kullanılına kadar Kudüs vekillerinin lojmanı olarak kullanılmıştır. İki kattan oluşur ve odalar açık bir avluya bakar. İçinde çok sayıda oda bulunur. Günümüzde Ömeriye Medresesi'nin bir bölümü olarak kullanılmaktadır.

Hatuniye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarında yer alır. İnşa tarihi h.7./m.13. yy'a kadar dayanır. Bağdatlı Oğul Hatun Hanım tarafından vakfedilmiştir. Kuran ilimleri ve fıkıh dersleri için tahsis edilmiştir. Medresenin güney cephesindeki pencereleri Mescid-i Aksâ'nın alanına bakar. Medresenin avlusunda medreseyi vakfeden Bağdatlı Oğul Hatun Hanım'ın mezarı ve yanındaki Filistin'in meşhurlarından Emir Muhammed el-Hindî'nin (Filistin davasını savunan bir Hindistanlı), Musa Kazım el-Hüseynî'nin (Osmanlı döneminde Kudüs valisi ve 3. Filistin Ulusal Konseyi Başkanı), Kastal Savaşı kahramanı olan Abdulkadir el-Hüseynî ve onun oğlu Faysal el-Hüseynî, Şerif Abdulhamid b. Avn ve Arap Bank'ın kurucularından Abdulhamid Şûmân'ın mezarları bulunmaktadır.

Esardiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.760 / m.1358'de inşa edilmiştir. H.770/m.1369 yılında Mecidüddin Abdulgani b. Seyfeddin Ebu Bekir Yusuf el-Esardî tarafından vakfedilmiştir. Mescid-i Aksâ'nın içinden basamaklı bir yoldan medreseye girilir. Medrese iki kattan oluşup ortasında odalarla çevrilmiş bir avlu bulunur. Medresenin üstünde, güneyinde ve batısında üç adet kubbe ve Mescid-i Aksâ avlusuna bakan güzel bir mescit vardır. Günümüzde medrese binası konut olarak kullanılmaktadır.

Aragon Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.758/m.1356'da inşa edilmiştir. Medreseyi inşa ettiren Emir Aragon el-Kâmilî bina tamamlanmadan vefat etmiş, ardından Rükneddin Baybars inşasını tamamlattırılmıştır. Kattânî (Pamukçular) Kapısı ile Hadîd Kapısı arasında yer alır. İki kattan oluşur. Hadîd Kapısı'nın güneyinde kırmızı ve beyaz taşlarla süslenmiş bir girişe sahiptir. Girişte mermer bir taş üzerindeki kitabede binayı yaptıranın ismi ve inşa tarihi gösterilmektedir. Medresenin giriş katının içinde iki mezar bulunur. Kabirlerin biri medreseyi inşa ettiren Emir Aragon'un diğeri ise Kral Hüseyin b. Ali'nin mezarlarıdır. Medrese günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. İsraililer tarafından Mescid-i Aksâ'nın altında yapılan kazılar sonucunda medresenin duvarları zarar görmüş ve sâkinleri binadan tahliye edilmiştir.

Eminiyye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.730/m.1330'de Eminüddin Abdullah tarafından inşa ettirilmiştir. Mescid-i Aksâ'nın kuzey avlusuna bakan iki katlı bir binadır. Giriş katında âlimlerin ve salihlerin mezarları bulunur. Medrese binasının giriş kapısı Fariyye Medresesinin binasıyla ortaktır. Yakın zamana kadar bu medrese konut olarak kullanılmıştır.

Bâsitiyye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzey revaklarının içinde yer almaktadır. Şerefü'l-Enbiya Kapısı ile Hitta Kapısı arasında yer almakta olup Dividdâr Medresesi'nin yanındadır. h.815-824/m.1412-1421 yılları arasında Melik el-Müeyyed Seyfeddin el-Memlûkî döneminde Ordu ve Hazine Veziri Kâdî Abdalbâsit Halil el-Dimeşkî tarafından vakfedilmiştir. El-Haremeynu'ş-Şerifeyn Nâzırı Şeyhulislam Şemsüddin Muhammed el-Herevî tarafından inşaatı başlatılmış ancak kendisi inşaat tamamlanmadan vefat etmiştir. Medrese üç odadan ve üstü açık bir avludan oluşur. Medrese özellikle Şafii mezhebi fıkhı, Kuran ve hadis ilimlerinde ihtisaslaşmış ve eğitim yetimlere ve sufilere tahsis edilmiştir. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Mencekiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatı duvarına bitişik olan bu medrese, Nazır Kapısı'nın yanında yer almaktadır. H. 8. yy'da Emir Seyfeddin Mencek el-Yusufî el-Nâsirî tarafından kurulmuştur. Bina iki kattan oluşur ve çok sayıda odası ve koridoru vardır. Osmanlılar dönemine kadar medrese olarak kullanılmıştır. 20. yüzyıl başlarında önce konuta sonra Kudüs ziyaretçileri için misafirhaneye çevrilmiştir. İngiliz Manda Yönetimi zamanında ilkokula çevrilir. İslam Meclisi Yüksek Komitesi kurulunca restorasyonu yapılan bina idare merkezi olarak kullanılmıştır. Günümüzde Ürdün Din İşleri ve Evkaf Bakanlığı'na bağlı İslami Vakıflar Müdürlüğü'nün idari binası olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mathara Kapısı'nın güney tarafında yer alır. Binanın güney cephesi Eşrefiye Medresesi'yle birleşir. Bu medrese Sultan Eşref Baybars zamanında Mahmud Osmanlı kızı İsfahan Şah Hatun tarafından vakfedilmiştir. Memlûklü tarzında iki kattan oluşan binanın girişi iç içe geçmiş kırmızı ve beyaz taşlar kullanılarak geometrik motiflerle süslenmiştir. Medresenin güney cephesi Mescid-i Aksâ'nın avlusuna bakar. Binanın içinde bir kaç oda ve bir mescit bulunur. Ayrıca girişin sol tarafında iki mezar vardır. Mezarların biri medreseyi vakfeden İsfahan Şah Hâtun'a aittir. İsraililerin binanın altında yaptığı kazılardan binanın temelleri etkilenmiş ayrıca İsrail İşgal Güçleri tünellerin havalandırmasını sağlamak için medresesinin mescidine el koymuştur. Medreseden kalan diğer bölümler ise bazı Kudüslü aileler tarafından konut olarak kullanılmaktadır.

H-Revaklar

Kuzey Revakı (Eyyübiler Dönemi)

Bu revakın Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın batısından itibaren uzanan en eski bölümü h.610/m.1213'de Melik Muazzam İsa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu bölümde yer alan bir kitabede inşa ettirenin adı ve inşa tarihi yazılıdır. Revakın üstünde Eminiye Medresesi, Fârisiye Medresesi, Melikiye Medresesi, Esardiye Medresesi ve Sabibiye Medresesi kurulmuştur. Revakın diğer bölümleri çok sayıda sultan, halife ve emîr tarafından Eyyübiler, Memlûklüler gibi değişik dönemlerde inşa edilmiştir. Revaka ait büyük destekli taşlar bulunur. Çatısı kireçli harç ile kaplanmış olup, Mescid-i Aksâ'nın zemininden yüksekçe bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde yeni bölümler inşa edilerek revak kapatılmış ve bina Kudüs'e gelen fakir ziyaretçiler için misafirhane olarak kullanılmıştır.

Re. 55.14 – 55.15 Mescid-i Aksa Kuzeydoğu ve kuzeybatı revakları ile üzerlerinde yer alan doğudan batıya doğru sırayla Dividdar, Basitiye, Eminiyye, Fârisiyye, Esardiye, Melekiye ve Caviliyye Medreseleri (IV Arşivi)

Batı Revakı (Memlûklüler Dönemi)

Memlûklüler döneminde h.707-737/m.1307-1336 yılları arasında inşa edilmiştir. Çatısı birbirine geçmeli köşeli taşlarla süslenmiş kemerlerden oluşmaktadır. Zemin döşemesi Mescid-i Aksâ'nın zemininden biraz daha yüksekçe olup taşla döşenmiştir. Eskiden bu revaklar ilim merkezi olarak kullanılmıştır.

R. 55.16 Önünde Kayıtbay Sebili bulunan Batı Revakları ve üzerlerinde yer alan güneyden kuzeye doğru Eşrefiye, Osmanlı, Aragoniye, Hatuniye ve Mencekiye Medreseleri (İYV Arşivi)

İ-Büyük Su Sebilleri:

1-Şadırvan (Eyyübiler Dönemi)

Eyyübiler döneminde h.589/m.1193 yılında Sultan Adil Ebu Bekir Eyyübi tarafından abdesthane olarak inşa ettirilmiştir. Sonra Emir Tenkez Nâsirî tarafından h.728/m.1327 yılında, daha sonra Sultan Kayıtbay tarafından ise ikinci kere restore ettirilmiştir. Şadırvan yuvarlak bir havuzdan ibarettir ve ortasında bir fiskiye ve etrafı abdest alırken kullanılan taş oturaklarla çevrilmiştir. Havuzun çevresinde abdest için musluklar bulunmaktadır. Havuzun duvarı mermerdir ve duvarın üstü metal bir çit ile çevrilmiştir.

R.56 Mescid-i Aksa girişindeki Eyyübiler'den kalan Şadırvan (MT Arşivi)

2-Kayıtbay Sebili (Memlûklüler Dönemi)

H.860/m.1456 yılında Sultan Seyfeddin İnal tarafından inşa ettirilmiştir. Sultan Kayıtbay ise h.887/m.1428 yılında yenilenmiştir. Ancak binanın ilk halinden geriye sadece su kuyusu kalmıştır. Sultan Kayıtbay yapıya renkli taştan bir yapı eklettirmiş ve zeminini mermer ile döşettirmiştir. Kubbesi ve duvarları İslamî motiflerle, nakışlarla süslenmiştir. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid Han tarafından h.1300/m.1882-1883 yılında eser tekrar yenilenmiştir. Sebil iki kattan oluşmaktadır. Zemininde bir su kuyusu bulunmaktadır. Üst katında ise suyu depolamak amacı ile bir oda vardır. Sebilin yapılışında beyaz ve kırmızı taşlar kullanılmıştır. Kare şeklindeki sebil sekizgen zemin üzerine inşa edilmiştir. Yapının üzeri muhteşem bir kubbe ile örtülmüştür.

R.57 Kayıtbay Sebili (İVV Arşivi)

3-Narenciye Sebili (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksa'nın batı sahasında Kasım Paşa Sebili ile Kayıtbay Sebili'nin bitişiğindeki namazgâhın arasında bulunmaktadır. Sultan Kayıtbay tarafından h.887/m.1483 yılında Eşrefiye Medresesi inşa edildiği sırada bu sebil yenilenmiştir. Kare şeklinde, 49 metrekare alan üzerinde ve zemin mermerle döşeli bir yapıdır. Mescid-i Aksa İmar Komitesi tarafından sebil yenilenmiştir ve abdesthaneye çevrilmiştir. Üç cephesine toplam 24 musluk eklenmiş ve suyun yanındaki Kasım Paşa Sebili'nin su deposundan su temin edilmiştir.

R.58 Narenciye Sebili (FA arşivi)

4-Kasım Paşa Sebili (Osmanlılar Dönemi)

Kanuni Sultan Süleyman döneminde h.933/m.1527 yılında Kudüs Mir-livası Kasım Paşa tarafından Mescid-i Aksa'nın batı tarafında "Silsile Kapı-sı"nın yakınında inşa edilmiştir. Bu çeşmenin şekli sekizgendir ve küçük bir merdivenden inilerek ulaşılan muslukların bulunduğu alanda, kullanıcıları güneş ve yağmurdan korumak için ahşaptan güneşlik inşa edilmiştir. Sebilde 16 musluk bulunmaktadır. Bu sebile "Mahkeme Kapısı Sebili" de denilmektedir.

R.59 Kasımpaşa Sebili (FA arşivi)

5-Sultan Süleyman Sebili (Osmanlılar Dönemi)

Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman Han Sebili, Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan bir namazgâhın üzerinde inşa edilmiştir. H.948/ m.1541 yılında bu sebil vakfedilmiştir. Sebil ile "Peygamber Aşıkları Kubbesi" arasında bir abdesthane eklenmiştir. Mescid-i Aksa İmar Komitesi tarafından 1997 yılında yenilenmiştir.

R.60a.b. Sultan Süleyman Sebili, iç yüzey düzenlemesi ve kitabesi (FA arşivi)

6- Melik İsa Muazzam Su Deposu (Eyyübiler Dönemi)

Bu su deposu h.607m.1210 yılında Melik İsa Muazzam tarafından inşa ettirilmiştir. H. 604/m.1207 yılında inşa edilen Nahviye Kubbesi'nin bazı odaları h.607/m.1210 yılında su deposuna çevrilmiştir. Su deposu, üç odadan oluşmaktadır ve aralarında kalın duvarlar bulunmaktadır. Çatısı kubbeli olup güneyden üç girişi vardır. Orta kısmının giriş kapısının üzerinde nakışlı yazılarla inşa edenin adı ve inşa yılı kayıtlıdır. Memlûklüler döneminde Melik Mansur Kalavun zamanında su deposunun bir kısmı, Mescid-i Aksa için toplanılan mahsullerin saklandığı depoya, diğer kısmı ise Hanbeli Mezhebi mensuplarına tahsis edilerek bir mescide dönüştürülmüştür. Daha sonra, ilgisizliğe terk edilen depo günümüzde Mescid-i Aksa haremının bahçivanlık işleri için bir merkez olarak kullanılmaktadır.

J-Diğer Küçük Sebiller

Sebil el-Kass: Güney tarafında Mescid-i Aksâ'nın önünde yer alır. Sultan Seyfeddin Ebu Bekir Eyyüb döneminde h.589/m.1193 yılında yapılmıştır.

Sebil eş-Şalan: Kuzeybatı merdivenin eteğinde, Kaya'nın nefine giden bir yer. H.613/ m.1216'da Melikü'l-Muazzam İsa b. Adil'in hükümdarlığı sırasında yapılmıştır.

Sebil el-Busairi: Bab en-Nazır'ın kuzeydoğusunda yer alır ve h.839/m.1436 yılında Sultan Yarsay döneminde yenilenir.

Sebil Kabat: - Mescid-i Aksâ'nın karşısında, Sultan Seyfeddin İnal döneminde inşa edilen Beytü'l-makdis Meydanı'nın batısında yer alır.

Sebil el-Badiri: Bab en-Nazır'ın doğusunda, batı tarafında yer alır. H.1153/m.1740'te Sultan I. Mahmud döneminde yapılmıştır.

Sebil Bab Hatta: Bab Hatta yakınlarında bulunur ve Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Megaribe Kapısı Sebili: Megaribe Kapısı'nın yakınında yer alır ve Osmanlı döneminde yapılmıştır.

R. 61 Megaribe Kapısı Sebili (İYV Arşivi)

K-Kuyular

Mescid-i Aksâ'da 25 kuyu bulunmaktadır ve çoğu da su ile doludur. Kuyuların sekizi Kubbetü's-sahra alanının üzerindedir, on yedisi ise Mescid-i Aksâ'nın muhtelif yerlerine dağılmıştır. Kuyular Mescid-i Aksâ'da namaz kılanlara ve eski Kudüs şehir sakinlerine içme suyu ihtiyacının sağlanması amacıyla ile çeşitli İslami dönemlerde açılmıştır.

R 62. Beytü'l-makdis avlusundaki su kuyularından birisi (İYV arşivi)

Resim 63.
1969'dan önce
Selahaddin Minberi

L-Minberler

Nureddin Zengi Minberi/ Selahaddin Eyyübi Minberi (Eyyübiler Dönemi)

Bu minber, henüz Kudüs fethedilmeden önce Mescid-i Aksâ haçlılardan alındıktan sonra Mescid-i Aksâ'ya konulmak üzere Nureddin Zengi tarafından h.564/m.1168 yılında yaptırılmıştır. Ancak Nureddin Zengi Kudüs'ün alındığını göremeden vefat etmiştir. Selahaddin Eyyübi, Kudüs'ü fethettikten sonra Nureddin Zengi Minberi'nin Mescid-i Aksâ'ya konulmak üzere Halep'ten getirilmesini emretmiştir. Minber sedir ağacından yapılmıştır. Fildişi ve sedf kakma ile süslenmiştir. Kapısının üzerinde görkemli bir tâc vardır. Rivayetlere göre bu tâc h.731/m.1330 yılında minbere yapılan onarım esnasında Emir Tenkez Nâsirî tarafından ekletilmiştir. Bu tâc Tenkeziye Devleti'nin amblemi idi. Minberin basamaklarla ulaşılan en üst kısmında ahşap bir şerefe bulunmaktadır. 1969 yılında Avustralya vatandaşı radikal Siyonist bir kişi tarafından Mescid-i Aksâ'nın içinde bulunan Kible Mescidi'nde yangın çıkarılması sonucunda tarihi minber yanmıştır. Bu olay İslam dünyasında büyük yankı yapmış ve bütün dünyada İslam ülkelerinin toplanarak İslam Konferansı Teşkilatı'nı kurmalarına sebep olmuştur. Yanan minberin yerine önce basit, demirden bir minber yapılmıştır. Daha sonra Ürdün'de aynı malzemeler kullanılarak eski tarihi minbere benzer yeni bir minber yapılmıştır. Yeni yapılan minber h.1428/m.2007'de Kudüs'e getirilmiş ve eski yerine konulmuştur.

Resim 64a. Burhaneddin Minberi (FA arşivi)

Resim 64b. Burhaneddin Minberinin şafağındaki Osmanlı tamir kitabesi (FA arşivi)

Burhaneddin Minberi (Memlûklüler Dönemi)

Bu minber Kubbetü's-sahra'nın avlusunun güney tarafında Kible Mescidi'ne giden Güney Kemerlerinin batısında yer alır. Başkadı Burhaneddin Cemâa tarafından h.709/m.1309 yılında inşa ettirilmiştir. Daha önce ahşaptan ve tekerlekli olduğu için hareketli bir minber iken mermer ve taştan yapılmış bir minbere dönüştürülmüştür. Hatibin oturması için en üst tarafında bulunan taştan mamul oturağa ulaştıran kısa bir merdiveni ve güzel bir girişi vardır. Minber şirin bir kubbe ile süslenmiştir. Kubbesi dört mermer sütun üzerine oturmaktadır. Bu kubbe "Mîzân Kubbesi" olarak isimlendirilmektedir. Sebebi ise yakınında bulunan kemerlerin çok eski zamanlarda "Mîzanlar" olarak isimlendirilmesinden dolayıdır. Minberin yanına bir mihrap nakşedilmiştir. Bu mihrap hatibin oturduğu yerin altında minberin batısında yer alır. Aynı yerde bir başka mihrap daha vardır. Bu mihrap Güney Kemerlerinin ilk ayağı üzerine minberin doğusuna nakşedilmiştir. Mescid-i Aksâ alanı üzerinde açık alanda bulunan tek minber olma özelliği taşımaktadır. Günümüzde kullanılmamaktadır.

M-İslam Müzesi

İslam Yüksek Konseyi tarafından h.1341/m.1923 yılında "İslam Müzesi" kurulmuştur. Bu müze ile Filistin'deki ilk tarihi eserler müzesi tesis edilmiştir. Müze mevki olarak, günümüzdeki yerinin tam karşısında Ribât el-Mansûrî'nin yakınında, İslam Vakıflar Müdürlüğü ve Nâzır Kapısının yakınında yer almaktaydı. Daha sonra müze, h.1348/m.1929 yılında şimdiki merkezi olan Mescid-i Aksâ'nın güneybatı kısmındaki Mağribliler Kapısı'nın yakınına taşınmıştır. Müze köşeli iki salondan oluşmaktadır. Eskiden binanın batı salonu Mağribliler Mescidi olarak adlandırılmaktaydı. Güney salonu ise Kadınlar Mescidi'nin bir parçasıydı. İslam Müzesi'nde sergilenen eserler İslam tarihinin en değerli ve nadir eserlerindedir. Mevcut eserler Hz. Ömer zamanından bu yana Mescid-i Aksâ'nın tarihini belgelemiştir. H.2/m.8. yy'a kadar uzanan en eski tarihli nadir el yazması Kuran-ı Kerim nüshaları sergilenen eserler arasındadır. Memlûklü Sultanı Baybars'ın h.825-840/m.1422-1437 yılları arasında yazdırılmasını emrettiği el yazması Kuran-ı Kerim bu nadir eserlere bir örnektir. Bu nüsha Filistin'de bulunan en büyük boyutlara sahip Kur'an-ı Kerim nüshası olup boyutları 110cmX170cm'dir.

Resim 65. Megaribe Kapısı yakınındaki İslam Müzesi (İYV Arşivi)

N-Burak Duvarı/Ağlama Duvarı

Burak Duvarı, Mescid-i Aksâ'nın bir parçasıdır ve Mescid-i Aksâ'nın güneybatısında yer almaktadır. Bu duvar İslami mülkiyete tabidir. 1967 yılında İsrail tarafından Kudüs'ün işgal edilmesinden sonra Yahudiler tarafından bu duvara el konulmuş ve adı "Ağlama Duvarı" olarak değiştirilmiştir. Yahudiler bu duvarın Süleyman Tapınağı'ndan kalan bir kısım olduğu iddiasındadır. İslam akidesine göre bu duvar İsra ve Miraç Gecesi'nde Hazreti Peygamber'in (as) semaya yükselmeden önce Burak adlı bineğini bağladığı yerdir.

Yahudiler h.8./m.15. yy'a kadar dualarını ve ibadetlerini Kudüs Eski Şehir'in dışındaki Zeytindağı'nda yerine getiriyorlardı. Müslümanların ve Yahudilerin Burak Duvarı'nın mülkiyeti hakkındaki iddialarıyla ilgili olarak, 1930 yılında, İngiliz Gerçekleri Araştırma Komisyonu'nca yapılan tahkikat Burak Duvarı'nın ve diğer binaların İslami Vakıfların mülkiyetinde olduğunu tescil eden bir karar ile neticelenmiştir. Günümüzde duvarın önündeki mevcut meydan, İsrail İşgal Güçleri'nce 1967'de Kudüs'ün işgalinden sonra, Müslümanlara ait Mağribliler Mahallesi'nin yıkılması ve burada yaşayan Müslümanların bölgeden uzaklaştırılmasını müteakip ortaya çıkmıştır.

Resim 66a. Burak Duvarı (MT Arşivi)

Resim 66b. Burak/Ağlama Duvarı (İYV Arşivi)

Resim 67a Beytü'l-makdis/Mescid-i Aksa avlusunda Musa Kubbesi önündeki namazgâhlardan birisinin mihrabı (FA arşivi)

Resim 67b Beytü'l-makdis/Mescid-i Aksa avlusunda bazı mihrapların görüntüsü (MT arşivi)

O-Namazgâhlar

Mescid-i Aksâ sahasında 26 namazgâh bulunmaktadır. Namazgâhlar yerden bir metre yükseklikte taştan mamul, yüzeyi düz alanlardır. Birbirine basamakla bağlanmıştır. Birçoğunda küçük bir mihrap veya kiblenin yönünü gösterecek işaret taşı bulunmaktadır. Bu namazgâhlar namaz, vaaz ve ders için tahsis edilmiştir ve hala bu amaçla kullanılmaktadır. Bu yirmi altı namazgâhın ikisi yeni yapılmıştır, diğerleri ise özellikle Memlûklüler ve Osmanlılar başta olmak üzere İslamî idarenin çeşitli dönemlerinde yapılmıştır.

* * * * *

PASSIA, Mescid-i Aksâ Rehberi, Kudüs: 2003, s. 66-69

HARİTA VE ANAHTARI

(Yukarıda zikredilen lejantların rakamları, işaret edilen yerlerin haritadaki sıralamasına göredir. Her mekânın harita üzerinde ,birbirini takip eden özel bir numarası vardır)

- 1.Kıble Mescidi
- 2.Kubbetü's-sahra
- 3.Kadim Aksâ Mescidi
- 4.Mervan Mescidi
- 5.Kadınlar Mescidi
- 6.Hazreti İsa Beşiği ve Mescidi
- 7.Burak Mescidi
- 8.Mağribliler Mescidi
- 9.Silsile (Zincirli) Kubbesi
- 10.Miraç Kubbesi
- 11.Peygamber Mihrabı ve Kubbesi
- 12.Süleyman Kubbesi
- 13.Musa Kubbesi
- 14.Hızır Kubbesi
- 15.Yusuf Ağa Kubbesi
- 16.Yusuf Kubbesi
17. Ruhlar Kubbesi
- 18.Muhammediye Zaviyesi'nin Kubbesi/ el-Halîfi Kubbesi
- 19.Sultan II. Mahmut Kubbesi/ Peygamber Aşıklarının Kubbesi
- 20.Nahivciler Kubbesi
- 21.Ğavânime Kapısı Minaresi
- 22.Esbat Kapısının Minaresi/ Salâhiye Minaresi
- 23.Mağribliler Kapısı Minaresi/ Fahriye Zaviyesi Minaresi
- 24.Silsile (Zincirli) Kapısı Minaresi
25. Güney Kemerleri
- 26.Doğu Kemerleri
- 27.Batı Kemerleri
- 28.Kuzeybatı Kemerleri
- 29.Kuzeydoğu Kemerleri
- 30.Güneybatı Kemerleri
- 31.Güneydoğu Kemerleri
- 32.Hitaniye Medresesi
- 33.Fahriye Medresesi
- 34.Dividdâr Medresesi
- 35.Tenkeziye Medresesi
- 36.Fârisiye Medresesi
- 37.Eşrefiyye Medresesi
- 38.Melekiye Medresesi
- 39.Câviliye Medresesi
- 40.Hatuniye Medresesi
- 41.Esardiye Medresesi
- 42.Aragoniye Medresesi
- 43.Eminiyye Medresesi
- 44.Bâsitiye Medresesi
- 45.Mencekiye Medresesi
- 46.Osmanlı Medresesi
- 47.Kuzey Revakları
- 48.Batı Revakları
- 49.Esbât (Kabileler) Kapısı
- 50.Hıttâ Kapısı
- 51.Şerefü'l-Enbiya Kapısı
- 52.Ğavânime Kapısı
- 53.Nâzır Kapısı
- 54.Hadîd Kapısı
- 55.Kattânîn (Pamukçular) Kapısı
- 56.Mathara Kapısı
- 57.Sekine Kapısı
- 58.Silsile (Zincirli) Kapısı
- 59.Mağribliler Kapısı
- 60.Rahmet Kapısı veTevbe Kapısı
- 61.Cenazeler Kapısı
- 62.Müzdevec (İkili) Kapısı
- 63.Müselles (Üçlü) Kapı
- 64.Münferid (Tekli) Kapı
- 65.Şadırvan
- 66.Melik İsa Muazzam Su Deposu
- 67.Kayıtbay Sebili
- 68.Narenciye Sebili
- 69.Kasım Paşa Sebili
- 70.Süleyman Sebili
- 71.Nureddin Zengi Minberi/ Selahaddin Eyyübi Minberi
- 72.Burhaneddin Minberi
- 73.İslam Müzesi
- 74.Burak Duvarı.

KAYNAKÇA

Bozkurt, Nebi. "Kubbetü 'Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 305. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.1. pt.1. Oxford: 1969, NY 1979.

Creswell. K.A.C. *A Short Acc. of Early Muslim Architecture*. Mitcham. UK. 1958

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.1. pt.2. Oxford: 1969/NY 1979.

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.2. Oxford 1969/NY 1979.

Demirsoy, S. - Usta, M. *Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs*, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2018).

Harman, Ömer Faruk. "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 324. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

<http://www.aktuel.com.tr/dunya/2013/02/14/osmanli-mezarligini-bastilar> (Erişim: 09.02.2020).

<https://archnet.org/sites/2809> (Erişim: 07.02.2017.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery (Erişim: 14.02.2020).

<https://www.ilmvemedenyet.com/ibranice-gramer-kitabindan-kanuni-kissasi-aslanli-kapi-ve-turk-sultaninin-ruyasi.html>.

Mazar-Ben-Dov. "The Omayyad structures near the Temple Mount". *Israel Exploration Society*. Jarusalem: 1971.

Necipoglu, Gülru. "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses". *Muqarnas V 25*. p. 17-105. 2008.

Passia, *Mescid-i Aksâ Rehberi*, (Kudüs: 2003)

Rosen-Ayalon, Myriam. "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study, *Al-Masjid al-Aqsa-Al-Aqsa Mosque*". *Qedem 28*, Jerusalem: 1989.

Taşların Konuştuğu Şehir: Kudüs <http://ayvakti.net/?p=2607> (Erişim: 15.02.2020)

Tütüncü, Mehmet. "Kubbetüssahra Yazıları". *Düşünce ve Tarih*. 4/40. Ocak 2018.

Tütüncü, Mehmet. "Kudüs ve Sultan I. Süleyman". *Düşünce ve Tarih*. İstanbul: 2016.

Walls, Archie G. "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance 1537-1928". *Muqarnas V*, p. 85-97.

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE BİR ARADA YAŞAMA

Abdullah ÇAKMAK*

Giriş: İslam'da İnanç ve İbadet Özgürlüğü

İslam dini, akıl ve irade sahibi olması hasebiyle insanlara dinlerini seçme hakkı tanımıştır. Bu yönüyle insanlar kendi iradeleri doğrultusunda istedikleri dine girebilmekte veya istedikleri inanca sahip olabilmektedirler. Kur'ân-ı Kerim'de bu hususla ilgili olarak birçok âyet yer almaktadır.¹ Bunlar arasında Bakara Sûresi'nde geçen "Dinde zorlama yoktur..."² âyeti, herhangi bir kimseye dinini değiştirmesi yönünde baskı uygulanmasını kesin olarak yasaklamaktadır. Bu ilahi kanunla, sosyal bir varlık olarak insanların bir arada yaşama gereksinimi birlikte düşünüldüğünde İslam toplumunda Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamalarının kaçınılmaz olduğu anlaşılır.

İslam toplumunda bir arada yaşama ilkeleri, 622'de Medine'ye hicretin akabinde kurulan ilk İslam devleti tarafından ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in, Medine'de görüştüğü Necran Hristiyanlarına bir emanname verdiği bilinmektedir. Yine İslam devletinin ilk anayasası olan Medine Anayasası; devlet başkanının görevleri, ülke savunması, adalet, inanç-ibadet hürriyeti, can ve mal güvenliği, Müslümanların birbiriyle ve gayrimüslimlerle olan ilişkileri gibi birçok hususa temas etmektedir. Bunlar arasında konumuzla ilgili olarak gayrimüslimlere tanınan inanç ve ibadet haklarını içeren maddeler şunlardır: "Yahudilerden bize tabi olanlar zulme uğramaksızın ve onlara muarız olanlarla yardımlaşmaksızın, yardım ve müzaheretimiz hak kazanacaklardır (Madde 16)". "Benî Avf Yahudileri, müminlerle birlikte bir topluluk teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri de kendilerinedir. Buna gerek mevlâları ve gerek kendileri dâhildir (Madde 25a)".³ İslam hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan

gayrimüslimlerin inanç ve ibadet özgürlüğünü ortaya koyan bu ilkelerin, ilk uygulayıcısı Hz. Peygamber olmuştur. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiğinde 10.000 civarındaki şehir nüfusunun yaklaşık olarak 1500'ünü Müslümanlar, 4500'ünü Evs ve Hazrec kabilesine mensup Araplar ve kalan 4000'ini ise Yahudiler oluşturmaktaydı. Her ne kadar azınlık gurubu oluştursa da Hz. Peygamber önderliğinde Müslümanlar, meydana getirdikleri ilk anayasa ile birlikte gayrimüslimlerin hiçe sayılarak toplum dışına itilmelerini değil, onları devletin birer vatandaş olarak görebilmeleri için topluma adapte etmişlerdir. Gayrimüslimlere yönelik can ve mal güvenliği ile inanç ve ibadet özgürlüğü haklarının tanınması bedeli olarak ise kendilerinden sadece cizye vergisi talep edilmiştir.

1. Kudüs Gayrimüslimlerine Verilen İlk Ahitname

Hz. Ömer, 638 senesinde Kudüs'ü fethederek ilk defa İslam hâkimiyetine aldığı şehirde gerçekleştirdiği ilk uygulamalardan biri, burada yaşayan Hristiyanlara inanç ve ibadet özgürlüğü tanımak olmuştur. Kudüs'te Zeytin Dağı'nda bulunan Patrik Sophronios'a verdiği emannamede Hristiyan halkın inanç ve ibadet özgürlüğü ile ilgili maddeler yer almaktadır. Buna göre Kudüs'te yer alan Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın doğum yeri olan ve büyük kilisenin yer aldığı Beytullahm ile diğer kutsal mekânlar, buraları ziyarete gelen Gürcü, Habeş, Kıpti, Süryani, Ermeni, Nasturi, Yakubi ve Marunî Hristiyanlarca zimmilik hükümlerine uydukları müddetçe ziyaret edilebilecek ve bu kimselere herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır. Ayrıca cizyeden de muaf tutulan bu kimselerin sadece Kamame'yi ziyarete geldiklerinde, burada bulunan patriğe üç gümüş dirhem ödeyecekleri bildirilmektedir.⁴

* Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, acakmak@aku.edu.tr.

¹ Bk. Kur'ân-ı Kerim Meâli, Çev. Halil Altıntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Yunus 10/99; Hüdâ 11/28; ez-Zümer 39/41; Kâf 50/45; el-Gâşiye 88/21-22.

² el-Bakara 2/256.

³ Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003), 188-210; Mustafa Özkan, Medine Vesikası/Anayasası ve Birlikte Yaşama, (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 25-55.

⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn, [HAT.], No. 1516, Gömlek No. 47, 5.

کتاب عربی الخطب و خطبته

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد و ثنا اول ذات ابن و اصل و خصمه که بزرگای سواد غیر از ایدری و بزرگای اماند اکرام ایدری و پیغمبر اولان محمد علیه الصلوة والسلام سببید مرتب ایدری
 و ضلالتان بری قر و توب پدایت ایدری و طاعتن لیکن بری جمع ایدری و تقوی بری تألیف و احد امراء غالب مستور ایدری و بری بد و تقیاته
 تکلیف ایدری و بری بر غیره بختو خوان ایدری ای عباد الله استبویعت معافی سز اولد که خدایه حمد و ثنایه و اوست ایدری از اسب کتاب عربی خطب و خطبته
 حضرت بیک عهد و میثاقی است که در این وقت ملکته نصاریه بجهت دکتیم بطریق اولان سفر و نبوس نام بطریقه طوریزونه مقام قدس سببیده اعطا ایدری که
 جمیع رعایا و دیاس و ریاس و راهب و راهب لریزه اولد رایس و نیر و ده بولنوز رایس طرفه اولان آنره امان اولوب و بری ذی احکام ذمتی حفظ و رعایت ایدری
 بزرگ حاله مؤمنوز و بزرگ لشکره کلوب ستولی امور اولان این بیان طرفه اولان ذمتی که میبانت و اماند و قیامت امانک واجب اولدینتی مستور
 و بزرگ و بزرگ لشکره کلوب و لی الامراء لشکر طرفه ذکر اولان طاعتنک خضوع و اطاعتی جاری و مستمر اولدینتی مقصود کجه اسباب حجاب کجه ایسه
 آنون قطع اولدینتی یعنی رد و دریغ اولدینتی و آنره و جلوس و دبارین و دانت و خاربا بجهت زیارتک ایدری که قیامه و مولد عیسی علیه السلام اولان بیت القیم
 و کتیب کبری و قیامه و کالی و قری اوج با کتیب مغاره در و حقن بزورده موجود اولان کرج و حبش و ساز زیارت کالیان افروغ و قسط و سران
 و ازین دستوری و یعقوب و سوارنه طاعتنک بطریق مذکوره تا بعد از بجهت آنره و بقیة اجناس نصاریه امان اولسون و اول بطریق انزل
 بجزیره مقدم و مقتدی اولسون زیرا اول طاعتنک جمله شیخ کریم و مرسل من الله اولان حبیب الله جاننک امان اعطا و ختم ایدری که بریده سر خدایت ایدری
 و آنره و امانت و حرمت و امان و همانند امر بودید آنکجهی بزرگ مؤمنوز اول طاعتنک احسان ایدری فخر عالمه اگر اماناً بزرگ ایدری
 و اول بطریق در پادشاه بریزه دن و خدر و ساز موباجدن معاف و بره بجهت کاذب بیادن مستم اولد و قیامه و ساز زیارتک ایدری و اصل اولدینتی
 آنون رسته اند اولدینتی و انا قیامه زیارتک کالیان نصاری بطریق فضا دن اولدیم اولدیم و بر مؤمن و مؤمنه بزم بوم امری حفظ و رعایت ایدری
 کرج سلطان و کرج حاکم و کلکی ارضه جاری و الی اولسون و کرج غنی و کرج فقیر بجهت مؤمنین و مؤمنات بومره مراعات ایدری و اشهر سوم امان
 اول طاعتنک نصاریه عهد الله و عثمان بن عفان و سعد بن زید و عبد الرحمن بن عوف و ساز خوانده ای که کرام حضور نه اعطا اولدینتی که بزرگ برده
 شرح و بیان ایدری که عهد و امانه و اقتاد و انکلا عمل و ایدینک نصاریه ابد اولدینتی بجهت اولدینتی و بر کتیب سوم سوزی قرأت و حضور نه حاله و قیامت
 مخالفت ایدری عهد الله ناقض و حبیب الله اولان رسول کریم با غرض اولد

OSMANLI ARŞIVI		
HAT		
1516	47	5

Hiz. Ömer'in Kudüs Hristiyanlarına Verdiği Emannamenin Türkçe Tercümesi

Kitâbü Ömeri'bni'l-Hattâb radiyallâhu anh

Bismillahirrahmanirrahim

Hamd ü senâ ol zât-ı ecell ve a'lâya mahsûsdur ki bizleri İslâmla azîz eyledi ve bizlere îmânla ikrâm eyledi. Ve Peygamberi olan Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm sebebiyle merhamet eyledi ve dalâletden bizi kurtarup hidâyet eyledi. Ve dağınık iken bizi cem' ile cemâ'at eyledi ve kulûbumuzu te'lif ve a'dâmıza gâlib ve mansûr eyledi. Ve bizi bilâd ü kasabâtda temkîn eyledi ve biri birimize mahabbetlû ihvân eyledi. Ey ibâdallah! İşbu ni'met mukâbili sizler dergâh-ı Hudâ'ya hamd ü senâya müdâvemet edesiz. İşbu kitâb Ömer bin Hattâb radiyallahu anh hazretlerinin ahd ü mîsâkı hâvî nâmeleridir, ki millet-i Melkitiye-i Nasârâ'nın mübeccel ve mükerrem patrikleri olan Safronyos nâm patrike Tûr-ı Zeytûn'da kâ'in makâm-ı Kud's-i Şerîf'de i'tâ eyledi, ki cemî' re'âyâ ve papas ve râhib ve râhibeler nerede olurlar ise ve nerede bulunurlar ise tarafımızdan onlara emân olup ve bir zimmî ahkâm-ı zimmeti hıfz u ri'âyet eylesen, bizler ki hâlâ mü'minleriz ve bizlerden sonra gelüp mütevellî-i ümûr olan ehl-i îmân tarafından ol zimmîyi sînâyet ve emânla vikâyet eylemek vâcib olduğunu müştemildir. Ve bizlerin ve bizlerden sonra gelüp veliyyü'l-emr olanların tarafından zikir olunan tâ'ifenin huzû' ve itâ'atleri cârî ve müstemirr olduğu muktezâsınca, esbâb-ı havâycileri onlardan kat' olunmaya, ya'nî redd ü dirîğ olunmaya. Ve onlara ve cümle kilise ve diyârlarına ve dâhilen ve hâricen bi'l-cümle ziyâretgâhlarına, ki Kamame ve mevlid-i İsâ aleyhi's-selâm olan Beytül-Lahm ve kenîse-i kübrâ ve kible, ve şimâlî ve garbî üç bâbı müştemil mağâradır ve mahall-i mezbûrda mevcûd olan Gürcü ve Habeş ve sâ'ir ziyârete gelen Efrenc ve Kıbtî ve Süryânî ve Ermenî ve Nastûrî ve Ya'kûbî ve Marûne tâ'ifesi ki batrik-i mezkûra tâbî'lerdir, bi'l-cümle onlara ve bakıyye-i ecnâs-ı Nasârâ'ya emân olsun ve ol patrik onların mecmû'una mütekaddim ve muktedâ olsun. Zira ol tâ'ifenin cümlesine Nebiyy-i Kerîm ve Mürsel mine'llah olan Habîbullah cânibinden emân i'tâ ve hatm-i yed-i kerîmeleriyle şeref-yâb oldular ve onlara dâ'imâ nazar ve hürmet ve emân ve hımâyetle emr buyurdular. Onun gibi bizler ki mü'minleriz ol tâ'ifeye ihsân eden Fahr-ı Âlem'e ikrâmen bizler dahi ihsân ederiz. Ve ol patrik ve rehâbîneler cizyeden ve gadr ve sâ'ir mevâcibden mu'âf ve berr ü bahrde kâffe-i belâyâdan müsellemler olalar. Ve Kamamaye ve sâ'ir ziyâretgâhlarına dâhil olur iken onlardan bir nesne ahz olunmaya. Ve amma Kamame'ye ziyârete gelen Nasârî patriklerine fizzadan üç dirhem edâ eyleye ve her mü'min ve mü'mine bizim bu emrimizi hıfz u ri'âyet eylesün. Gerek sultân ve gerek hâkim ve hükmü arzda cârî vâli olsun ve gerek ganî ve gerek fakîr bi'l-cümle mü'minîn ve mü'minât bu emrimize mürâ'ât eylesün. Ve işbu mersûm emân ol tâ'ife-i Nasârâya Abdullah ve Osman bin Affân ve Sa'd bin Zeyd ve Abdurrahman bin Avf ve sâ'ir ihve-i sahâbe-i kirâm huzûrunda i'tâ olundu. İşbu kitâblarımızda şerh u beyân eylediğimiz ahd ü emâna i'timâd ve onunla amel ve eydî-i Nasârâ'da ibkâ oluna. Fî 20 Rebî'u'l-evvel sene 15. Ve bir mü'min ki işbu mersûmumuzu kırâ'et ve mazmûnununa hâlen ve kıyâmete kadar muhâlefet eyleye ahdullâhî nâkiz ve Habîbullâh olan Rasûl-i Ekrem'e bâgız olur.⁵

⁵ BOA. HAT, No. 1516, Gömlek No. 47, 5.

Hiz. Ömer'in Kudüs Hristiyanlarına yönelik emannamesi incelendiğinde iki hususa dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Hristiyanlara inanç ve ibadet özgürlüğü tanınmasında Hz. Muhammed'in uygulamalarının esas alındığıdır. İkinci husus ise, gayrimüslimlere tanınan bu hakların daha sonra gelecek bütün Müslüman devlet adamlarınca devam ettirilmesine yönelik tavsiyelerdir. Geçmişteki dayanak noktası bildirilen bu hak ve imtiyazların geleceğe yönelik geçerliliği de vurgulanarak uygulama evrensel bir boyut kazanmaktadır. Bu doğrultuda Hz. Ömer'den sonra Kudüs'ü idare eden Eyyubi Sultanı Selahaddin Eyyubi, Mısır sultanları Tahir es-Seyfi ve Eşref es-Seyfi⁶ Osmanlı sultanları Fatih Sultan Mehmed,⁷ Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, III. Osman, III. Mustafa⁸ ve II. Mahmud⁹ gibi Müslüman devlet adamlarının her birine ait emannamelerde bürokrasideki bu ortak dili görmek mümkündür. Adeta birbirine kenetlenmiş bir zincirin halkaları gibi teselsül eden bu uygulamanın asırlar boyu sürdürülmüş olması İslam devlet geleneğinin bir tezahürüdür.

2. Osmanlı Devleti ve Kudüs Gayrimüslimleri

Yavuz Sultan Selim, Kudüs'ü ilhakının ardından bu mukaddes şehre gelerek Aksa Camii, Kubbetüssahra, Halilurrahman başta olmak üzere birçok kutsal mekânı ziyaret etmiş, bunun yanı sıra Müslüman âlimlere ve fakara bolca ihsanda bulunmuştu. Ayrıca Yavuz Sultan Selim, Kudüs'e yaptığı bu ziyaretin ardından Ermeni Patriği Serkiz ve Rum Patriği Attalya'nın talebi üzerine iki ferman hazırlatmıştır. Bu iki fermanı Hz. Ömer'in emannamesinden ayran tek yön, iki milletin Kudüs'te kutsal saydıkları mekânların birtakım farklılıklar göstermesinden dolayı bunların her iki fermana ayrı ayrı zikredilmesidir. Hz. Ömer'in emannamesindeki Hristiyanların inanç ve ibadet özgürlüğüne dair tanınan hak ve imtiyazların geçmişte bir dayanağı olduğu ve geleceği de kapsadığı hususları, Yavuz Sultan Selim'in bu iki fermanında da yer almaktadır. Ermeni ve Rumlara verilen fermanların geçmişteki dayanak noktasını belirten ifadeler şu şekildedir:

Ermenilere verilen fermanında:

"Hazret-i Ömer radyallahu teâlâ anh hazretlerinden olan ahidnâme-i hümayûn ve merhûm Melik Selâhaddin zamânından berü verilen evâmîr-i şerîfeleri mücibince zabt u tasarruflarında olan..."

Rumlara verilen fermanında:

"Hazret-i Ömer radyallahu teâlâ anh hazretlerinden olan ahidnâme-i hümayûn ve selâtîn-i mâziyyeden olan evâmîr-i şerîfeleri mücibince zabt u tasarruf eylemek..."

Verilen bu hakların gelecekte de aynen tanınmasına yönelik ifadeler ise küçük bazı farklarla her iki fermana da şöyle ifade edilmektedir:

"ol-bâbda evlâd-ı emcâdımdan veyâhud vüzerâ-yı izâmımdan ve sulehâ-yı kirâmdan ve kadılardan ve beğlerbeği ve sancakbeği ve mîr-i mîrân voyvodaları ve beytülmâl ve kassâm adamları ve subaşılıarı ve zü'amâ ve erbâb-ı timâr ve mübâşirîn-i a'mâl ve iş erleri ve mutasarrıfîn-i emvâl ve sâ'ir kapım kullarımdan ve gayrıdan muhassalen vazî' ve refî' ve sagîr ve kebûrden hiç ferd-i efrâd-ı âferîdeden kâniyen min-kân bi-vechin mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb dahl u ta'aruz kılmayup tebdîl ve tayır eylemeyeler."¹⁰

⁶ BOA. HAT, No. 1516, Gömlek No. 47, 7.

⁷ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra Kudüs-i Şerif'te Rumların patriği olan Atnasyos'un talebi üzerine Hristiyanlara bölgedeki ibadet özgürlüklerini koruma altına alan bir ferman vermiştir. 1458 tarihli fermanın bir sureti için Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri Kûlise Defterleri [A.DVN. KLS. d.], No. 8, 6.

⁸ Zikri geçen Osmanlı Sultanlarının Kudüs Hristiyanlarına dair fermanları için Bk. BOA. A.DVN. KLS. d. No. 8, 8-25.

⁹ II. Mahmud'un Kudüs Rum ve Ermeni milletlerine verdiği ferman için Bk. BOA. HAT, No. 1516, Gömlek No. 47, 14-15.

¹⁰ BOA. HAT, No. 1516, Gömlek No. 47, 10-11.

Yavuz Sultan Selim'in bu iki fermanında yalnızca Kudüs Hristiyanlarının muhatap alınması, Hz. Ömer dönemindeki emanname esas alındığından bu dönemde Kudüs'te gayrimüslim olarak sadece Hristiyanların yaşamasından kaynaklanmaktadır. Ancak zikri geçen fermanlar, yalnızca Hristiyanları muhatap olsa da inanç ve ibadet özgürlüğü hususundaki genel hükümler Osmanlı Kudüs'ünde diğer gayrimüslim bir toplum olan Yahudileri de kapsamaktadır. Kudüs şehrini adeta yeni baştan imar eden Kanuni Sultan Süleyman'ın Yafa Kapısı üzerinde yer alan kitabesi bu hususu teyit etmektedir.

Kitabede *Lâ ilâhe illallâh İbrahim Halîlullah* yazılıdır. Hâlbuki Kanuni Yafa Kapısına, bu kutsal şehrin Müslümanlara ait olduğunu gösteren *Lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasûlullah* kelime-i tevhidini pekâlâ nakş edebilirdi. Ancak burada Osmanlı Sultanı, Kudüs'te yaşayan gayrimüslimleri incitmemek için her üç semavi dinin ortak peygamberi olan Hz. İbrahim'in ismini yazdırmayı tercih etmiştir. Böylelikle hem tevhid inancına vurgu yapılmış hem de Müslümanların yanı sıra Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin toplum içindeki varlıklarına değer verildiği gösterilmiştir.

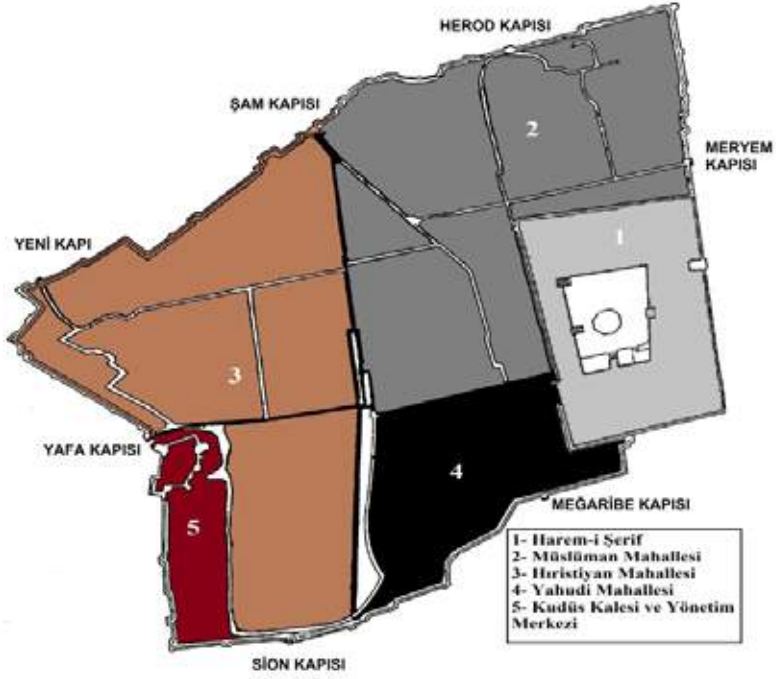

Kudüs Şehri Kapılarından Yafa Kapısında Kanuni Sultan Süleyman'a Ait Kitabe

Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerce Kudüs'ün kutsal sayılması, Osmanlı döneminde Kudüs yerel halkının bu dine mensup kişilerden oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şehrin surlarla çevrili eski yerleşim bölgesindeki mahalleler nüfus yoğunluklarına göre Müslüman Mahallesi, Hristiyan Mahallesi ve Yahudi Mahallesi olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu isimlendirme Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin birbirlerinden tecrit edilmiş şekilde yaşadıkları anlamına gelmemektedir. Kadim şehirde yerleşim planları her

ne kadar birbirinden ayrılmış olsa bile sosyal ve ekonomik hayatta bu üç etnik gurup birbirleriyle temas halindeydiler. Kudüs civarındaki köylerde ise yerleşimdeki etnik ayrımın şehir merkezindeki kadar keskin olmadığını, özellikle Müslüman ve Hristiyanların aynı köylerde yaşadığını ifade etmek gerekir. Nitekim Kudüs Kadı Sicillerinde yer alan birçok hüküm, Kudüs civarındaki köylerde bu üç dine mensup kişilerin bir arada yaşadığını ortaya koymaktadır.¹¹

⁵ *Kudüs Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri, [KŞS], No. 290, 5 ve 20; No. 299, 51; No. 319, 44-47.*

Kudüs Mahallelerinin Dağılımı

Osmanlı yönetiminde Kudüs'te yapılan ilk tahrirde Kudüs merkez sancağı, onu Müslüman olmak üzere on iki mahalleden oluşmaktaydı. Bunun haricinde Müslüman Megâribe cemaati ile gayrimüslim Süryani ve Yahudi cemaatlerinin yaşadıkları alanlarda da bulunmaktaydı.

	Mahalle ve Cemaat
Müslim	Bâbü'l-Hıttâ Mahallesi
	Bâbü'l-Kattânîn Mahallesi
	Zerâ'ine Mahallesi
	Rîşe Mahallesi
	Benî Hâris Mahallesi
	Huveyd Mahallesi
	Havalidî Mahallesi
	Şeref Mahallesi
Gayr-i Müslim	Bâbü'l-Amûd Mahallesi
	Benî Zeyd Mahallesi
	Megâribe Cemaati
	Melkite Mahallesi
	Sekâfeti'n-Nasranî
	Süryani Cemaati
Yahudi Cemaati	

1525-26 Yılları Kudüs Merkezinde Mahalleler¹²

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 427, 261-269.

Kudüs'te Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşamasının yanı sıra dünyanın dört bir tarafından bu üç dine mensup kimselerin Kudüs'ü ziyaret ettikleri beraber düşünüldüğünde Osmanlı Devletinin bu özel durumundan dolayı Kudüs'teki Müslümanlara ve gayrimüslimlere yönelik birtakım faaliyetlerde bulunması kaçınılmaz olmuştur.

Haremeyn bölgesi Osmanlı yönetimine geçtiğinde nasıl ki Osmanlı padişahları "*hâdimü'l-Haremeyni's-şerîfeyn*" sıfatıyla bu kutsal beldelerde bulunan Müslümanlara özel bir ilgi göstermişse Kudüs de "*sâlis-i Haremeyni's-şerîfeyn*" yani Müslümanların üçüncü kutsal beldesi olması hasebiyle bu ilgiden payına düşeni almıştır. Osmanlı Devleti'nin Kudüs Müslümanlarının sosyal ve ekonomik hayatlarını düzenlemeye yönelik iki faaliyet alanı öne çıkmaktadır ki, bunlar vakıflar ve surrendir. Bu doğrultuda vakıf eserlerden Mescid-i Aksa'da yer alan Kible Mescidi ile Sahratullah-ı Müşerreffe başta olmak üzere surlarla çevrili şehir içerisinde yer alan birçok yapı Osmanlı döneminde tamir edilmiştir. Osmanlı hâkimiyeti öncesinden beri şehirde var olan vakıfların hukukları Osmanlı döneminde aynıyla devam ettirilmiş ve bunlara birçok yeni vakıflar eklenmiştir. Böylelikle Müslümanlara dinî, sosyal, iktisadi ve eğitim gibi alanlarda sunulan hizmetlerle onların müreffeh bir yaşam sürmeleri amaçlanmıştır. Bunun yanında Mekke ve Medine halkı için her sene hac kfilesıyla birlikte İstanbul'dan gönderilen surrenden Kudüs'e de pay ayrılmıştır. Kudüs'te özellikle seyyid, âlim, fukara ve mücavirinin faydalandığı surre, Osmanlı Devletinin Kudüs Müslümanlarına verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Öyle ki Devlet, Haremeyn ile birlikte Kudüs Müslümanlarına da surrenden pay ayırmakla onları sahiplendiğini ortaya koymakla birlikte kentteki meşruiyetini de Kudüs halkına hissettirmektedir.

Osmanlı Devletinin inanç ve ibadet özgürlüğü kapsamında Kudüs gayrimüslimlerine yönelik uyguladığı siyasete bakılacak olursa, bu hususta nüfus olarak Müslümanlardan sonra ikinci sırada yer almaları hasebiyle

le Hristiyanların daha fazla muhatap alındığı görülür. Kudüs, Hristiyanlar için bir hac mekânı olmakla birlikte bu hac mekânının merkezi Doğu Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in anesi Helana tarafından miladi dördüncü asırda inşa edilen Holy Sepulchre/Kutsal Kabir Kilisesidir. Osmanlı arşiv belgelerinde daha çok Kamame ya da Kıyamet Kilisesi olarak geçen bu kilise ile birlikte Beytullahim köyünde Hz. İsa'nın doğduğu mağara ve Meryem ana makberi bütün Hristiyanlar tarafından kutsal sayılmaktadır.

Kudüs'teki bu kutsal mekânlar üzerinden farklı Hristiyan cemaatleri arasında asırlar boyu süren anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu anlaşmazlıkların Osmanlı dönemindeki çözüm mercii ise Divan-ı Hümayun olmuştur. Bu doğrultuda Hristiyan cemaatlerden biri, kutsal mekânlarla ilgili Kudüs mahkemesine gelip bir hak iddiasında bulunduğu, Kudüs kadısının davayı Divan-ı Hümayuna iletmesi gerekmektedir. Davacı cemaatin elinde, iddialarını temellendiren hüccetler bulunsa bile bu belgelerin hepsinin Divan-ı Hümayuna gönderilmesi zaruuriydi. Böylelikle Divan-ı Hümayun, bu hüccetleri Hz. Ömer zamanında verilip Yavuz Sultan Selim döneminde yenilenen ahitnameler ile karşılaştıracak ve buradan elde edilen bilgiler doğrultusunda bir karara varabilecekti. Bu minvalde 1689 senesinde Divan-ı Hümayun, Kudüs'teki Rum Patrikliği tarafından yerel mahkemeye ibraz edilen hüccetleri Dersaadet'e göndermeyen yerel idareci ve kadıları sert bir üslupla uyarmıştır.¹³ 1697 senesine ait bir hükümde ise Rumlar, eskiden beri Kamame Kilisesi'nde tasarruflarında olan yerlerinin Ermeniler tarafından işgal edildiğinden şikâyet etmişlerdir. Rumların iddialarına göre; tamahkâr olduğunu düşündükleri bazı kadılar, Ermenilerden rüşvet alarak sahte hüccet düzenlemişler ve böylelikle kendilerine ait ibadet mahallerini Ermenilere vermişlerdi. Davalı söz konusu kimse Kudüs kadısı da olsa Divan-ı Hümayun bu iddiaları dikkate almış ve sahte olduğu iddia edilen hüccetlerin Dersaadete gönderilmesini ve böylelikle davanın Divan-ı Hümayun tarafından görüleceğini kendilerine bildirmiştir.¹⁴

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî [A. DVNS. MHM. d.], No. 98, hüküm 266.

¹⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 110, hüküm: 942.

Hristiyanların Kudüs'teki Hac Merkezi Kamame Kilisesi¹⁵

Rum ve Ermeniler arasında Kudüs'teki kutsal mekânlar üzerinden yaşanan anlaşmazlık Sultan III. Selim zamanında öyle karmaşık hale gelmiştir ki bu meselenin halli için Devlet, Kudüs'e mübaşir tayin etmek zorunda kalmıştır. Büyük gayretler sarf ederek Eylül 1803 tarihli fermanın ısdar edilmesini sağlayan Ermeniler, böylelikle kendilerine ait olduğunu sürekli iddia ettikleri imtiyazlara kavuşmuşlardır. Bu fermanda; Rumların eskiden beri dindaşları ve yamakları olan Habeş, Kıpti ve Süryani milletlerine tahsis edilen Meryem Ana Mezarında bulunan kandillerini kaldırmaları, ellerindeki anahtarlarını Ermenilere teslim etmeleri ve dahası ortak yapılan ayinlerden men edilmeleri kararı yer almaktadır.¹⁶ Ermenilerin elde ettikleri imtiyazlar sonucu kilise ve diğer ziyaretgâhların organizasyonundan oldukça olumsuz etkilenen ve neredeyse bütün hakları ellerinden alınan Rumlar, durumu tekrar eski haline çevirmek için önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Rumların buna dair yaptıkları en önemli iş, kendilerine ait hakları gösteren ellerindeki fermanları İstanbul'a hatırlatmak olmuştur. Mübaşir vasıtasıyla yürütülen tahkikat neticesinde Rumlar haklı gö-

rülmüş ve aradan iki ay bile geçmemişken ısdar edilen yeni fermanla Rum ve Ermeni milletlerinin Kudüs'teki kilise ve diğer ziyaret mahallerindeki hakları açık olarak ortaya koyulmuştur. Buna göre Rumlar; Kamame Kilisesi içerisinde bulunan hacerü'l-mugtesil, eski iki şamdan, kandiller, Rum patrikliğine tabi dört kemer, Sitti Meryem üzerinde yedi adet kemer, Kamame Kilisesi'nin ortası, türbe mahalli, bütün ziyaret mekânları, avlusu ve avludaki üç kilise, Kamame karşısında patriğin ikamet ettiği Elene Kilisesi, Mar Sekala ve Sitti Nay, Mar Eftimiyus, Mar Mikail, Mar Yorgi, Mar Yuhanna, Mar Vasıl, Mar Nikola, Mar Dimitri, Sitti Meryem, diğer Mar Yuhanna, Gürcü Manastırı, Mar Yakub, Mar Yorgi, Mar Seyum, diğer Mar Yorgi, Mar Simon, Mar İlyas, Mar Sava, Beyt Cala'da Mar Yorgi manastırları, Kudüs dışındaki Meryem Ana Makberesi, Hz. İsa'nın zindanı Hanan'ın evi ve sahrada olan makbereleri, Hz. İsa'nın doğduğu Beytüllahim mağara ve kilisesi, kilisenin kuzey ve kible taraflarında olan iki kapının anahtarı, kilisenin etrafında olan iki bahçe, zeytinlik, makberelikler ve diğer köylerde olan kilise ve manastırlar üzerinde hak sahibi olmuşlardır.¹⁷

¹⁵ <https://digitalcollections.nysl.org/items/510d47d9-5d65-a3d9-e040-e00a18064a99>.

¹⁶ Sarkis Karakoç, "Ermenilerin Kuds-i Şerif'te Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Kadimelerinin Teyidiyle Rumların Men'-i Taarruzatı Hakkında Ferman-ı Âli (evâil-i Cemaziyelahir 1218)", *Külliyât-ı Kavanin, Dosya No: 2/6389*, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi).

¹⁷ Karakoç, *Rumların Kuds-i Şerif'teki Ziyaretgâhlarına Ermenilerin İştiraklerine Mutazammın Olup evâil-i Cema ziyelahir 1218 Tarihinde Tecdit Olunan 1171 Tarihli Fermanın Terkin Kaydı Hakkında Ferman-ı Âli (evâsıt-ı Recep 1218)*, *Külliyât-ı Kavanin, Dosya No: 2/4007*.

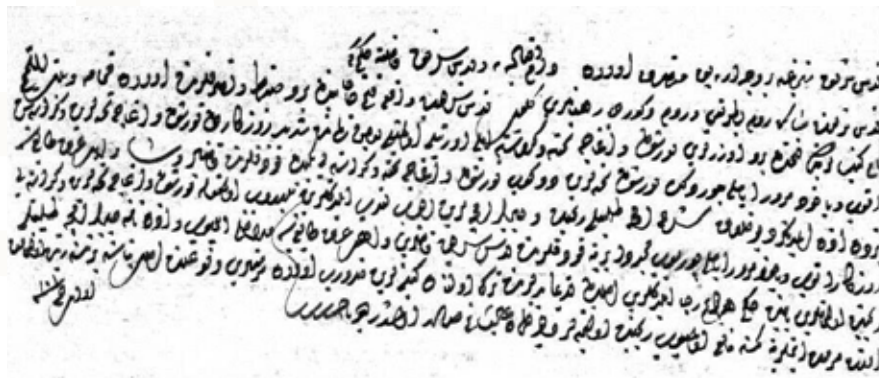

Kısaca ifade etmek gerekirse; Kudüs'te Rum ve Ermeniler başta olmak üzere Hristiyan cemaatler arasında vuku bulan anlaşmazlıklar, Osmanlı merkez yönetimi tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Divan-ı Hümayun tarafından bizzat yönetilen kutsal mekânların organizasyonu meselesinde Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerine Yavuz Sultan Selim'den itibaren yaklaşık yüz elli ferman ısdar edilmiştir.¹⁸ Bu sayı, Kudüs'te Hristiyanlar arasında yaşanan anlaşmazlığın ne kadar büyük olduğunu göstermeye yeterlidir. Hristiyan cemaatler arasında yaşanan ve asırlar boyu devam edegelen böyle büyük bir anlaşmazlık karşısında Osmanlı Devleti bu cemaatleri kendi hallerinde bırakmayarak her daim sorunlarına çözümler üretmeye çalışmış ve böylelikle daha büyük kargaşaların yaşanmasına engel olmuştur.

Osmanlı Devleti tarafından inanç ve ibadet özgürlüğü kapsamında Kudüs gayrimüslimlerine tanınan haklardan biri de kutsal mekânlarının tamir edilmesine yöneliktir. Bu mekânların tamiri hususunda merkez yönetimin dikkat çeken iki siyaseti bulunmaktadır. Bunlardan ilki durumu fırsata çevirmeye çalışan Kudüs yerel yöneticilerinin engellenmesidir. Çünkü münferit olaylar göstermektedir ki Kudüs yerel yöneticilerinden bazı tamahkâr kimseler gayrimüslim tebaayı bir kazanç kapısı olarak görmekteydi. Zaman zaman Kudüs'te istenmeyen olayların yaşanmasına neden olan bu durumun üstesinden ancak gayri-

müslim tebaanın Divan-ı Hümayuna yaptığı şikâyetlerle gelinebilmekteydi. 1581 yılında Kudüs'ü ziyarete gelen Yahudiler, Kudüs yerel yöneticilerinin kendilerine hakaret ettiklerinden ve zorla paralarını aldıklarından şikâyet edince Divan-ı Hümayun bu gibi davranışların derhal sonlandırılmasını ve emre muhalefet edenlerin İstanbul'a bildirilmesini Kudüs sancakbeyi ve kadısına emretmiştir.¹⁹

Kudüs gayrimüslimlerinin kendilerinden haksız yere para talep edildiğine dair şikâyetler incelendiğinde ise daha çok kutsal mekânlarını tamir etmek istediklerinde bu haksız taleplerle karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Kendi kazançlarıyla yetinmeyen tamahkâr yerel yöneticiler, çeşitli sebeplerle gayrimüslimlerden para istemekte ve vermedikleri takdirde mabetlerinde keşif yapacaklarını söyleyerek onları tehdit etmekteydi.²⁰ Tamir faaliyetlerine yönelik uygulanan ikinci siyaset ise Hristiyanların tamir adı altında ibadet yerlerini genişletme çabalarının engellenmesidir. Zira Osmanlı Devleti, Kudüs Hristiyanlarına mevcut ibadetgâhlarını tamir izni vererek bu mimari eserlerin zamanla harap olmasından dolayı mağdur olmamalarını amaçlıyordu. Bunun dışında yeni bir mabet inşa etmek ya da var olanı genişletmeye çalışmak yasaktı. Bu yönüyle yerel yöneticilerle iş birliği yapıp türlü hilelerle mevcut mabetlerini genişletmek isteyen Hristiyanların bu girişimleri her defasında merkezden gönderilen emirlerle kontrol altına alınmıştır.²¹

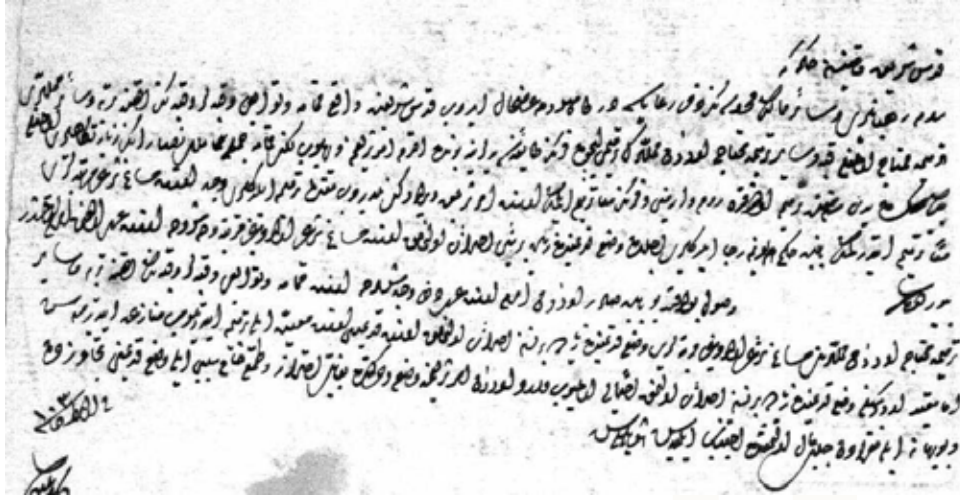
Kamame Kilisesi'nde Tamir Yapan Hristiyanlara Engel Olunmaması
(BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 99, hüküm 329)

¹⁸ Bu fermanlar için Bk. Sarkis Karakoç, Külliyyât-ı Kavanin.

¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 46, hüküm 238.

²⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 99, hüküm 330.

²¹ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 99, hüküm 329; No. 102, hüküm 438; No. 102, hüküm 564.

Hristiyanların Kamame Kilisesi'ndeki Tamirlerini Genişletmemek Kaydıyla Yapmaları
(BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 102, hüküm 564)

Ağlama Duvarında İbadet Eden Yahudiler (1898-1914 arası)²³

Kudüs'te diğer gayrimüslim tebaa olan Yahudilerin mabet tamiri meselelerine bakıldığında ise Hristiyanlara nazaran daha karışık bir durumla karşılaşmaktadır. Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü ilhak ettiğinde şehirde Yahudilerin bir mabedi bulunmazken en kutsal saydıkları Ağlama Duvarı da Kanuni Sultan Süleyman yeniden inşa etmişti. Ancak Yahudilere ait bir mabedin bulunmaması ve Müslümanların yönetimi altındaki bölgelerde gayrimüslim tebaanın yeni mabetler inşa etmesinin yasak olması Kudüs Yahudileri için büyük bir sorun haline gelmişti. Bu sorun, ilk etapta dindar Yahudilerin evlerini ya da satın aldıkları mekânları ibadet amaçlı dindaşlarına açmalarıyla

giderilmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti, dinî bir zümrenin özellikle cemaatle yapılacak ibadetlerde mabetlere ihtiyaç duymasının tabii olmasından hareketle bu mekânların varlığına kamusal bir krize sebebiyet vermedikleri sürece göz yumdu. Yahudilere ait mabetler bu şekilde ortaya çıktıktan sonra bunların tamiri meselesinde de tıpkı Hristiyanlar için uygulanan iki siyaset takip edildi. Tamir için Kudüs mahkemesine başvuran Yahudiler, Kudüs yerel yöneticileri tarafından keşif yapmakla tehdit edildiğinde Divan-ı Hümayuna başvurmuşlar ve çıkan kararlar neticesinde mabetleri için hukuki bir koruma elde etmişlerdir.²²

²² Bk. Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 2, (Yaz 2018), 9-32.

²³ <http://loc.gov/pictures/resource/cph.3b09368/>. (Erişim: 6.11.2019).

Dinî inançlarına göre kutsal saydıkları günleri Kudüs'te geçirmek isteyen Hristiyanlar, Osmanlı döneminde dünyanın dört bir tarafından Kudüs'e akın etmekteydi. Hristiyanların Kudüs ziyaretleri ise yılın her mevsiminde aynı değildi. Özellikle 25 Aralıkta kutlanan Noel ile Nisan ayı içerisinde kutlanan Paskalya yortusu arasındaki zaman diliminde ziyaretçi sayısının oldukça arttığını ifade etmek gerekir. Hristi-

yanların Nisan ayındaki Paskalya kutlamalarına, aynı ayda Müslümanların *Nebi Musa Şenlikleri* ile Yahudilerin *Hamursuz Bayramı* etkinlikleri eklendiğinde, Nisan ayında Kudüs nüfusunun en üst seviyeye ulaştığı anlaşılır. Osmanlı Devleti bu kutlama mevsimlerine özel yürüttüğü faaliyetlerle gayrimüslimlerin ayinlerini sorunsuz bir şekilde gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır.

Kamame Kilisesinde Paskalya Kutlamaları (1898-1914 arası)²⁴

Nebi Musa Şenlikleri İçin Şam Kapısından Hareket Eden Müslümanlar (1898-1917 arası)²⁵

²⁴ <http://loc.gov/pictures/resource/matpc.06563/>. (Erişim: 6.11.2019).

²⁵ <http://loc.gov/pictures/resource/matpc.04617/>. (Erişim: 6.11.2019).

Bu tedbirler doğrultusunda gerek Hristiyanların Müslümanlarla gerekse kendi aralarında münakaşa ve boykot türünden meydana gelebilecek olayları engellemek için kutlamalar öncesinde Kudüs'te var olan askerlere civar mahallerden takviye yapılmıştır. Genellikle Nablus Sancağı'ndan gönderilen takviye askerlerin miktarı, Kudüs'e gelmesi beklenen ziyaretçilerin yoğunluğuna göre 100 ilâ 300 arasında değişiklik göstermektedir.²⁶ Kudüs yerel idarecilerinin girişimleriyle şehirde bu gibi güvenlik tedbirleri alınırken merkezî yönetim de Avrupa başta olmak üzere Kudüs'e doğru yola çıkan Hristiyanların şehre ulaşmaları için gerekli kolaylıkları sağlamıştır. Gürcistan Beylerinden Aleksandır'ın Kamame Kilisesini ziyaret maksadıyla Gürcistan'dan Kudüs'e gitmek isteyen Hristiyanlara engel olunmamasıyla ilgili 1579 tarihli talebi, bu minvalde Divan-ı Hümayunda görüşülmüştür. Divan'da alınan kararda, Şirvan fethinden yani Safevilere karşı verilen Koyungeçidi savaşında düşmanların etkisiz hale getirilip Şirvan'da hâkimiyetin henüz yeni tesis edildiğinden bahisle bölgedeki sıcak gelişmelere vurgu yapılmıştır. Ancak yine de Gürcü Beyi Aleksandır'ın mühürlü temessükü ellerinde olmak şartıyla Kudüs'e gitmek isteyen Hristiyan Gürcülere engel olunmaması Erzurum Beylerbeyi ile Kudüs Sancakbeyi'ne bildirilmiştir.²⁷ 1631 senesinde İstanbul'dan Kudüs'e gitmek isteyen Yahudi David'in kendisine ve yanında bulunan eşyasına dokunulmamasıyla ilgili emirde, Kudüs istikametinde yer alan kadılar, beyler ve mütesellimler muhatap alınmıştır.²⁸ Yine aynı yıl içerisinde İstanbul'dan Kudüs'e gitmek isteyen Fransa Kralının sır kâtipleri için de gidüş ve dönüşleri sırasında kendilerine kimsenin müdahale etmemesi hususu tekrarlanmıştır.²⁹

Kudüs'te kutlamalar esnasında artan Hristiyan nüfusunun barınma, gıda ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi için de gerekli önlemler alınmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs Rum Patriği, Kudüs'e ziyaret maksadıyla gelen Rumların barınmasına yönelik

Osmanlı Devletinin kendilerine geçici bir mekân tahsis etmesi talebinde bulunmuştur. Devlet, patriğin talebi doğrultusunda gayrimüslimlerin barınma sorununu çözmek gayesiyle Kudüs'teki kışlada Rumların bir ay konaklamalarına izin vermiştir.³⁰ Özellikle ziyaret mevsimlerinde kalabalık gurupların bir araya gelerek ayın yapmaları birçok bulaşıcı hastalığa sebep olabileceği düşüncesiyle şehirdeki sağlık ve temizlik personeli sayıları da artırılmıştır.³¹ Bunun yanında normal şartlarda şehir halkına yeterli olan gıda miktarı, kutlama mevsimi geldiğinde yetersiz kalmaktaydı. Bu sebeple kutlama mevsimlerinde şehirdeki gıda stokunun artırılması da gerekli görülmüştür. 1852 senesi Paskalya kutlamalarında Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa'nın aldığı tedbir, bu konuya verilebilecek örneklerdendir. Bu senenin Paskalya mevsimi aynı zamanda Müslümanların Nebi Musa şenliğine tesadüf ettiğinden bu durum şehirdeki gıda ihtiyacını her zamankinden daha fazla artırmıştır. Hafız Ahmed Paşa, bu sene için şehirde bol miktarda azık ve yiyecek bulundurarak kutlamaların sorunsuz olarak tamamlanmasını sağlamıştır. Bu sayede Kudüs'ün ileri gelen Müslümanlarının yanı sıra Rum Patriği ile Ermeni Patriği, Hafız Ahmed Paşa'nın faaliyetlerinden memnuniyet duyduklarını mektup yoluyla Sultan Abdülmecid'e bildirmişlerdir.³²

Osmanlı Devletinin Kudüs gayrimüslimlerine inanç ve ibadet hakkı tanıdığıyla ilgili buraya kadar koyduğumuz esaslara önemli bir hususu eklemeyi faydalı görüyoruz. Osmanlı Devleti, her ne kadar gayrimüslimlere ibadet özgürlüğü tanısa da bu özgürlük zimmilerin istedikleri gibi hareket edecekleri anlamına gelmemektedir. Zimmilerin ibadet özgürlüğü İslam dini tarafından belirlenen esaslara göre ortaya koyulduğundan şeriata aykırı hal ve davranış sergilendiğinde bunların engellemesi de zaruri olmuştur. Bu doğrultuda gayrimüslimlerin ayinlerini gerçekleştirdiği esnada diğer din mensuplarının inançlarını hafife alan, onlarla alay eden ya da kutsal mekân-

²⁶ Paskalya mevsiminden önce Nablus'tan Kudüs'e asker sevkıyatı yapıldığına dair bkz. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası, [BEO.], Gömlek No. 56708, 1, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, [Y. MTV.], No. 153, Gömlek No. 41; BOA. Y. MTV. No. 174, Gömlek No. 177; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y. PRK. UM.], No. 45, Gömlek No. 56.

²⁷ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 32, hüküm 497-498, 502.

²⁸ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 85, hüküm 100.

²⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. No. 85, hüküm 280.

³⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Kalemi [A. MKT. NZD.], No. 212, Gömlek No. 79.

³¹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi [A. MKT. MHM.], No. 584, Gömlek No. 17.

³² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye, [İ. HR.], No. 87, Gömlek No. 4289, 1-4.

ح المدد 2 ص 973

۱۹۱ تدریس این کلمه و ضمیمه فایده دارد نیز منقوله صواب و روی نایب کلمه کلوب تدریس می نماید در اندک اولیون تدریس صواب
 لقن و، بفتح فاء و تاء زبانت و عبارت نامند تحریر لکجه کلوب جمع شریف لغت از توروین توله و فاضل ترین کلمه
 حروفه طرد، و از رویین بر لاج و جمع نماز اند و غیر و قدر صمانا کلمه مضایقه و رویین اند و کلامی توشانه چه وقت
 از اطفال زبانه زخم کلوب و تدریس حضرت جبرئیل رضی الله عنهما و قد حضر عین علیها تصحیح و از اطفال و سایر مواضع
 مبارکه و متبرکه و، که کلمه عورتا و کلمه عورتا را این کلمه طایفه کلوب چو اولیون شرک مخالف ضعیف است نه تدریس
 دندنی شریف از صفت اولاد و زبانه این متویز اولاد و عورتا کلمه ایله چو اولیون اطراف قلبه به متبارک اولاد غیر از اطفال
 لکجه مضایقه ایله کلامی کلوب از اعلایه صوت آید و در وقت دار فاکند تصحیح از کلمه کلب و کلمه عرب عورتا را
 مقابله در تدریس چو اولیون از اولاد صوت ایله صغیر آید و این یوزایند فارما سور و این طایفه اولیون خردی و دیگر
 و در اولاد آید و بولابا تباریک کلوب اطراف قند اولاد صدارت اولاد کلب اولاد کلب طهارت
 صق لند قالا فقهیه جمع شریف کلوب صحیح اللمه اطراف حرارت اولیون بعضی هستند طایفه عورتا را ایله
 حرارت و جمع شریف لکجه و حرکت است بر موضع صق کلوب کلوب شریف توله آید و در بعضی
 فله طایفه عورتا را ایله با زار، بوخت و سوره و سایر کلمه کلوب کلوب با زار، طوطی و کلمه شریف
 لکجه کلمه کلوب شریف توله آید و با بجز کلوب و زبانه و شریف شریف مغایر از فاضل ترین توله متعلقه قنوی
 اولاد لکجه کلوب و کلوب و لکجه کلوب اولاد لکجه خصوصاً بالذات مقید اولیون صواب لغت و، صحیح لغت
 شریف و، و بر معنی متبرکه و، و طبع و طایفه و، و مقابله شریف و، و کلمه کلوب کلوب کلوب و مقابله
 بالکلیه منع و توله بدون رجاء و توله اصله و توله شریف مخالف و ضعیف است صوت مسی از قصه شریف
 حرکت و در معانی متبرکه و توله توله کلوب و کلوب با زار، طوطی و کلمه شریف توله اولاد و کلمه شریف
 اولاد و در معانی شریف توله کلوب مقید است و کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب
 متصکرات لکجه کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب
 صق کلمه شریف مقیمه ایله عورتا را ایله کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب کلوب

larına zarar veren davranışlar gözlemlendiğinde bu duruma derhal müdahale edilmiştir. 1565 yılında Dersaadete gönderilen bir arzuhal, gerek kutsal mekânlara yapılan saygısızlıklar gerekse bunları yapanlara karşı alınan tedbirleri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Molla Siyami tarafından kaleme alınan arzuhalde Kudüs'te olup biten şu hususlara dikkat çekilmektedir:

i) Ziyaret maksadıyla Mescid-i Aksa'ya gelen bazı kadınların tuvalet ihtiyaçlarını avluda giderdikleri ve bu pisliklerin özellikle Bayram ve Cuma namazları ile diğer vakitlerde temizlenmesinde temizlik görevlilerinin yetersiz kalmaktadır.

ii) Hz. Meryem Mezarı, Kadem-i İsa ve diğer mübarek mekânlarda gayrimüslim kadınların bir araya gelip şeriata uygun olmayan tavırlar sergilemektedirler. Mesela, Kudüs'te olan Araplardan biri vefat ettiğinde cenazelerinin olduğunu etrafa ilan etmek için muganniler eşliğinde mahalleleri gezmekte ve kabrin yanı başında yüzlerine karalar sürüp değişik sesler çıkartarak deveren etmektedirler.

iii) Kapıcıların görevlerini yapmaması sebebiyle civarda oturanlar tarafından yollara yemek artıkları atılmaktadır.

iv) Sahratullah etrafında ikamet eden bazı Hintliler geceleri tuvalet ihtiyaçlarını burada etrafta gidermektedirler.

v) Pazara eşleriyle birlikte yoğurt ve süt götüren çiftçiler, yol üzeri olduğu bahaneyle Harem-i Şerif içinden geçmektedirler.

Molla Siyami'nin şeriata aykırı davranışlar sergileyen bu kimseleri Divan-ı Hümayuna şikâyet etmesi üzerine Kudüs Kadısını muhatap alan emirde Mescid-i Aksa, Sahratullah-ı Müşerrefe ve diğer mübarek yerlerde şeriata uygun olmayan davranışlarda bulunan kadın ve erkek kim olursa olsun derhal engellenmesi emredilmiş ve bu emrin sicil defterine kaydedilerek bundan sonra gelecek Kudüs kadısı olacakların da emre uyması belirtilmiştir.³³

1578 senesinde Kudüs'te bulunan Üzeyir Peygamberin mezarında Hristiyanların şarap içtiğine dair Divan-ı Hümayuna gelen arzuhal üzerine Kudüs Sancakbeyi ve Kadısına duruma derhal engel olmaları hakkında emir gönderilmiştir. Emirde bundan sonra Hristiyan, Yahudi veya başka bir kimsenin böyle bir davranışta bulunmasına izin verilmemesi belirtilmiştir.³⁴ 1695 senesine ait bir diğer hükümde ise Kudüs'ün dışında yer alan Musallebe Manastırı'nın eskiden mescit olduğunu iddia eden Müslümanlara cevap verilmektedir. Buna göre; Müslümanlar bu mekânın eskiden mescit olduğunu daha önceden de iddia etmişler ve bunun üzerine burada yapılan keşif sonucunda iddiaların asılsız olduğu ortaya çıkarılmıştı. Yapılan bu keşfe atıf yapılarak Müslümanların bu konuda bir daha Hristiyanları rahatsız etmemeleri emredilmiştir.³⁵ Bu konuyla ilgili olarak vereceğimiz son örnekte ise Kudüs Rumlarının Yahudileri tahrik eden hareketler sergiledikleri kendi patrikleri tarafından Dersaadete bildirilmektedir. Kudüs Rum Patriği 14 Nisan 1854 tarihli arzuhalinde kendi milletlerinden olan bazı cahil takımının Paskalya kutlamaları öncesinde Yahudi kıyafetleri giyerek sokaklarda bir çeşit oyun oynadıklarını, bu durumun ise Hristiyan ve Yahudi milletleri arasındaki ilişkileri zarar uğratacağından bu kişilerin engellenmesini talep etmiştir.³⁶

³³ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 5, hüküm 191.

³⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 34, hüküm 219.

³⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d, No. 106, hüküm 35.

³⁶ BOA. A. MKT. NZD, No. 113, Gömlek No. 39.

Almanya İmparatoru Wilhelm II. Harem-i Şerif dahilinde Sahratullah`a duhul buyurdukları zaman (IRICICA FAY 184822)

Sonuç olarak; Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlere İslam dininin öğretileri doğrultusunda can ve mal güvenliği ile inanç ve ibadet özgürlüğü hakları tanınmıştır. İlk olarak Kudüs'ü ilhak eden Yavuz Sultan Selim bu kapsamda Hristiyanlara iki emanname vermiştir. Ancak bu emannamelerde yer alan hususlar Kudüs'te yaşayan diğer gayrimüslim tebaa olan Yahudileri de kapsamaktadır. Hristiyan ve Yahudilere mabetlerinin organizasyonu ve tamirinde gösterilen kolaylıklar ve ayinlerini rahatlıkla gerçekleştirmeleri için tanınan imkânlar bunu ispatlar niteliktedir. Bu doğrultuda halife sıfatıyla Müslümanları koruma altına alarak vakıf ve surre gibi onlara imtiyaz tanıyan Osmanlı padişahları, gayrimüslimlere yönelik zikrettiğimiz bu siyasetleriyle onların da toplumun bir parçası olduklarını her zaman kendilerine hissettirmişlerdir. Konuyla ilgili II. Mahmud'a atfedilen *"Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûnâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki mahabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır."*³⁷ sözünün vücut bulduğu yerin Kudüs olduğunu rahatlıkla ifade etmek mümkündür.

³⁷ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 100.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası, [BEO.], Gömlek No. 56708.

Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi [A. DVNS. MHM. d.], No. 5, hüküm 191; No. 32, hüküm 497-498, 502; No. 34, hüküm 219; No. 46, hüküm 238; No. 85, hüküm 100, 280; No. 98, hüküm 266; No. 99, hüküm 329, 330; No. 102, hüküm 438, 564; No. 106, hüküm 35; No. 110, hüküm: 942.

Bâb-ı Defterî Kilise Defterleri [A.DVN. KLS. d.], No. 8.

Hatt-ı Hümayûn, [HAT.], No. 1516, Gömlek No. 47.

İrade Hariciye, [İ. HR.], No. 87, Gömlek No. 4289, 1-4.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi [A. MKT. MHM.], No. 584, Gömlek No. 17.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Kalemi [A. MKT. NZD.], No. 113, Gömlek No. 39; No. 212, Gömlek No. 79.

Tapu Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 427, 261-269.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, [Y. MTV.], No. 153, Gömlek No. 41; No. 174, Gömlek No. 177.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y. PRK. UM.], No. 45, Gömlek No. 56.

Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye/Kudüs

Kudüs Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri, [KŞS], No. 290, No. 299, No. 319.

Yazma Eserler

Karakoç, Sarkis. Külliyyât-ı Kavanîn. (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi).

Çeviri ve Telif Eserler

Hamidullah, Muhammed. İslâm Peygamberi. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2003.

Kaynar, Reşat. Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. Çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Öksüz, Mustafa. "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti". İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi 2 (Yaz 2018): 9-32.

Özkan, Mustafa. Medine Vesikası/Anayasası ve Birlikte Yaşama. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

İnternet Kaynakları

<http://loc.gov/pictures/resource/matpc.06563/>

<http://loc.gov/pictures/resource/matpc.04617/>

<http://loc.gov/pictures/resource/cph.3b09368/>

Abdülhamid dönemi Kudüs ve Mescid-i Aksa'dan genel bir görünüm (IRCICA FAY 144034)

OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS VAKIFLARININ SOSYAL VE EKONOMİK İŞLEVLERİ

*Mustafa GÜLER**

Giriş

Vakıf kurumu Abbasiler döneminden itibaren İslam âleminde kurulan devletler ve toplumlar içinde farklı alanlarda farklı gelir kaynakları ile çok sayıda sosyal, ekonomik ve dini hizmeti ifa etmiştir. Bu eğilim hem karşılıksız iyilikte bulunmanın kutsal kaynaklarca teşviki, hem de zaman içinde oluşan sağlam vakıf hukuku sayesinde müspet yönde artarak devam etmiştir. Hususiyile Büyük Selçuklu Devleti ile ondan ayrılarak kurulan devlet-

lerde, sonrasında Mısırda kurulan Eyyubiler ve Memluklerde ve nihayet Osmanlı Devletinde ifa ettikleri tarihi hizmetler yanında insan başta olmak üzere tüm varlıklara hizmet eden bir veçhete bürünmüştür. Bu yaygınlık ve rağbet hayatın, ekonominin, farklı seviyelerdeki insanların istifadesine sunulan çok değişik vakıfların kurulması kadar ilahi kaynaklarda mukaddesliği açık olarak beyan edilen mekânlar için bir kat daha üst bir seviyede tezahür etmiştir.

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Tarih Bölümü, mustafaguler4308@gmail.com.

Yani Müslümanlar Hz. Peygamber döneminden itibaren Mescid-i Nebevi , Emeviler ile Abbasiler döneminden itibaren ise Kâbe ve Kudüs için vakıf yapmayı normal vakıf itiyadının ötesinde mukaddes bir vazife saymışlardır. Bu sayede sadece üç şehirde imar ve kutsal mekânların tamir ve bakımı değil, burada muvakkat ve sürekli yaşayan tüm insanı unsurlar için de vakıflar tesis edilmiştir.

Kudüs ve çevresinde bulunan mukaddes mekânlar için vakıf kuran ilk kişinin tevsik edemesek de Hz. İbrahim olduğunu söylememiz mümkündür. O, gerek Kâbe-i Muazzama, gerekse Mescid-i Aksa için vakıflar kurmuşsa da, bu vakıfların gelir kaynakları ve hayratı ile alakalı mevsum (belgeye dayalı) bilgi elimizde yoktur. Ancak hemen belirtelim ki onun tarafından inşa ve tesis edilen Kudüs yakınlarında, el-Halil şehrindeki imaretin vakfı, halen devam eden mevsum en eski vakıf örneğidir.

Osmanlı Devleti'nin hem Mekke ve Medine hem de Kudüs'te tesis ettiği vakıflarının tarihi, her üç şehirdeki siyasi hâkimiyetinin başladığı dönemden çok öncesine rast gelmektedir.

1517 Öncesi Osmanlı Devletinin Kudüs'ü Sahiplenmesi

Osmanlı Devleti gerçek kuruluşunu Orhan Bey ve I. Murad dönemlerinde tamamlamıştır. Yıldırım Bayezid döneminden itibaren de tüm Müslüman devletler gibi mukaddes mekânlar için

vakıflar veya merkezî hazine vasıtasıyla adına para göndermiştir. Bunun en açık göstergesi Yıldırım Bayezid döneminde Haremeyn'e gönderilen surredir.¹

Hemen belirtelim ki Yıldırım Bayezid'in bu suresi içinde Kudüs payı bulunmamaktadır. Bu bakımdan biz Osmanlı Devleti'nden Kudüs için surred gönderme uygulamasını II. Murad döneminden itibaren başladığını kabul ediyoruz.

Osmanlı Devletinin Kudüs ve husesiyle El-Aksa'daki görünürlüğü ve sahiplenmesine dair en eski belge II. Murad dönemi ümerasından Emir Mahmud'un kızı aynı zamanda Çandarlı İbrahim Paşa'nın (1430) eşi olan İsfahanşah Hatun'un² Kudüs'te Eşrefiye medresesi ile Mathara kapısının arasında³ iki katlı olarak inşa ettirdiği medrese vakfına aittir.⁴ Aynı zamanda Osmanlı Arşivinde bulunan Kudüs ile alakalı en eski vakıf belgesi olan bu vesikaya göre O, İznik'e bağlı Hasbeyliköy⁵ Gerede'ye bağlı Çayören, Avşar, Goncaaliler, Mankalar, Kabaklar, Geçitler, Surgurlar, Dümenler, Demirciler, İncikler köyleri ile Hayrabolu'ya bağlı Karagür, Şalgamlu ve Yörgüçlü⁶ köylerinden⁷ elde edilecek gelirleri bu medresenin masraflarına tahsis etmiştir.⁸ XVI. yüzyılın sonlarında bu vakfın gelirlerini gösteren ilgili defterlere göre sadece İznik'teki Hasbeyli köyünden tahsil edilen meblağ yıllık 288 altındır. Anılan defterlere göre XVI. asrın sonunda medrese için yapılan vakıf masrafları şöyledir⁹:

Masrafın Cinsi	Masrafın Miktarı
Müderris	3800 akçe
7 adet talebe	2520 kuruş
7 adet cüzhan	2520 akçe
Suleha ve Fukara	900 akçe
Kapıcı ve Saka	820 akçe
Aydınlatma	820 akçe
Tamir	1000 akçe

¹ Konuya dair detaylı bilgi için Bk.: Midhat Sertoğlu, "II. Murad'ın Vasiyetnamesi", VD. (Ankara 1961), 8: 67-69; Mustafa Güler, Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları, (İstanbul: TATAV, 2002), 101.

² Paşa ve eşi ile alakalı detaylı bilgi için Bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 46-55.

³ <http://mirasimiz.org.tr/sayfa/Mescid-i-Aksada-Bulunan-Osmanli-Eserleri/22>. (erişim: 14 Kasım 2019).

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi, II. Murad dönemi belgeleri no: 9; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter no: 1760, 1.

⁵ Köy için Bk.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahriri Defterleri (TT), Defter No: 438, 801; <http://www.iznikrehbercom/yazarlar-48-iznik%e2%80%99te-bilinmeyen-koyler-recep-bozkurt> (erişim: 14 Kasım 2019 Köyün bugün Elbeyli civarında olduğu muhtemeldir.

⁶ Vedat Turgut, "Germiyanogulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine", Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies), 3/5, (Sakarya 2017);, 41-42.

⁷ Ali Emiri II, Murad 9;

⁸ Medresenin vakıfyesi için Bk.: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA); 1760, 227-228.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 1806, 12; Topkapı Sarayı Mîzesi Kütüphanesi (TSMK) Defter No: 1213, vr: 1b.

Burada cevaplandırılması gereken temel soru İsfahanşah Hatun'un hangi saikle böyle bir vakıf tasarrufunda bulunduğudır. Çünkü klasik vakıf hukukuna göre vakfın yönelmesi gereken alanlardaki dikkat edilen husus, vakfın kurulduğu yerde veya yakın çevresinde insanların ihtiyaç duyduğu alana hasredilmesidir. İsfahanşah Hatun¹⁰ ise Bursa veya Edirne'de yaşamıştır. Kanaatimizce anılan hanım, hayatta iken hacca gitmiş giderken veya dönerken Kudüs'e uğramış ve bu ziyaretinin hatırasına bir medrese yaptırmış ve vakıflar bağlamıştır. Ya da Kudüs'e gidip gelen bir yakını vesilesi ile böyle bir tasarrufta bulunmuş olabilir. XVI. asrın sonlarında tutulan muhasebe defterlerinde¹¹ yukarıdaki köylerden sadece İznik'in zikredilmesinin sebebi ise vakfiyede adının ilk sırada bulunmasıdır. Çünkü vakıfların muhasebeleştirilmesinde 288 altın gibi net bir rakamın bir köyden tahsil edilmesi oldukça zordur.

İsfahanşah Hatun Vakfiyesi BOA, Ali Emiri, II. Murad Dönemi Belgeleri Nu:9

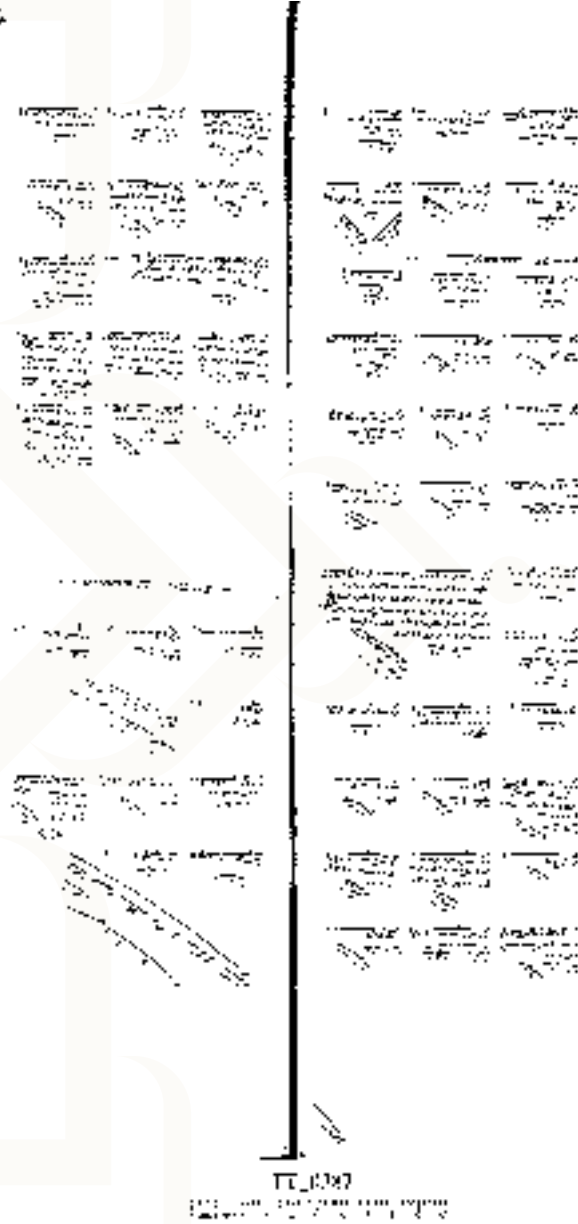
¹⁰ Münir Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 214.

¹¹ MAD 1806, 12, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), 1172, 14.

Osmanlı Sultanları arasında Kudüs için vakıf kuran ilk kişi II. Murâd'dır. O, Manisa Saruhan'da bulunan mallarının gelirinden Kudüs fukarasına 200 altın şart kılmıştır.¹² Keza Bursa'da inşa ettirdiği Medrese vakfından Kudüs için tahsis edilmiştir.¹³ Kudüs'te ilhak öncesi kurulu Osmanlı vakıflarından üçüncüsü ise Niğde'ye bağlı Kayı Köyü'nün¹⁴ Kudüs'te inşa edilen bir medresenin vakfı olarak tahsis edilmesidir.¹⁵ Hem nüfus hem de ekonomik olarak oldukça büyük denilebilecek bir köy olan Kayı köyü ve dört mahallesinin 1500 yılındaki geliri 19.838 akçe iken¹⁶ 1530 yılında 33.806 akçeye yükselmiştir.¹⁷ XVI. asrın sonunda ise bu köyün geliri 52.855 akçe olarak tahakkuk etmiştir.¹⁸

164

Niğde Kayı Köyü Kudüs Vakfı kaydı, TT, 387,164

¹² Midhat Sertoğlu, "II. Murâd'ın Vasiyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1961), 8: 67-69.

¹³ *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMAD)*, 1213, vr. 2.

¹⁴ Köyün Coğrafi Konumu için Bk.: <https://www.google.com.tr/maps/place/kay%C4%B1,+%C4%B0stiklal+mahallesi,+51700+kay%C4%B1+k%C3%AB6y%C3%ABE%2Fbor%2Fni%C4%9Fle/@37.8959118,34.3930762,14z/data=!4m5!3m4!1s0x14d625f185fc26e5:0x9d8c869aee20de90!8m2!3d37.90004!4d34.403792?hl=tr> (erişim: 14 Kasım 2109).

¹⁵ TT, 387,164.

¹⁶ TT, 42, 24.

¹⁷ TT, 387, 164

¹⁸ MAD, 1806, vr.8a.

1-Kudüs'ün İlhakı ve Himaye

Yavuz Sultan Selim Çaldıran Savaşını zaferle neticelendirdikten sonra 1516 yılında ikinci Doğu Seferine çıkmış ve bu süreçte gelişen hadiseler sonucu 1516'da Merc-i Dabık ovasında Memlûklü Hükümdarı Kansu Gavri'yi yenerek Suriye ve Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesi yolunu açmıştır. Devamında Han Yunus Savaşının kazanılmasıyla Filistin bölgesindeki Memlûklü direnişi tamamen kırılmış ve yukarıda bahsettiğimiz üzere ilhaktan evvel Osmanlı Devleti ve ricalinde her zaman büyük önem ve saygı gören Kudüs ile Halilürrahman şehirleri savaşsız Osmanlı himayesine girmiştir. Bu gelişmenin devamında Yavuz Sultan Selim, 26 Aralık 1516 tarihinde ikinci vaktinden sonra Kudüs'e gelmiş ve ilk olarak Kubbetüssahra ve Aksa Camiini ziyaret etmiştir. Haremde iken halka bol miktarda ihşanda bulunmuş ve gece ordugâha geri dönmüştür.¹⁹

Ertesi gün tekrar mukaddes mekânlar gelen Sultan ziyaretlerden sonra halka ve Harem vazifelilerine tekrar ihşanda bulunmuştur.²⁰ Sultan Selim Kudüs ziyaretinin ardından Halilürrahman'ı ziyaret etmiştir.²¹

Yavuz Sultan Selim ve vezirleri tarafından yapılan bu ameliye konumuz açısından hayli dikkati caliptir. Çünkü özellikle Memlûk Devleti'nin son döneminde gerek Osmanlılar ile mücadeleler, gerekse içerideki asayişsizlikler nedeniyle oldukça güç duruma düşen Memlûk Devleti'nin Kudüs'ün imarı ile ilgilenmediği ve kutsal yerler ile halkın zor duruma düştüğü bilinmektedir. Daha Memlûk Devleti ile savaş bitmeden Sultan Selim'in önce Kudüs'teki mukaddes mekânları ziyaret etmesi ve daha da önemlisi yanında halka dağıtılabilecek para götürmesi Kutsal şehir halkını sahiplenme geleneğinin çok güçlü bir göstergesidir. Bu olay iki bakımdan önemlidir.

1-Savaş içinde bulunmasına rağmen bizzat Sultan bu ortamdan uzaklaşarak ve Kutsal şehrin ahalisini bu

hadisenin dışında tutarak iki ayrı ziyaret gerçekleştirmiştir.

2-Bu ziyareti esnasında bu makalenin genel temasını oluşturan himaye geleneğinin müesseses bir tatbikatı yapılmıştır. Her iki husus da bizim ortaya koymaya çalıştığımız Osmanlı Devleti ve Mukaddes mekânlar bağlantısını çok bariz ortaya koyacak veriler taşımaktadır.

Osmanlı Devleti siyasi ve ekonomik durum neyi gerektirirse gerektirsin mukaddes mekânları ve halkını bunun dışında tutmayı bilmiş hatta bunu öncelikleri haline getirmiştir. İlaveten en azından Yıldırım Bayezid döneminden itibaren sistematik olarak gönderilen Mekke ve Medine surrelerinin bir benzeri en azından bu ziyaretle Kudüs için de başlamış olmalıdır. Hatta şu an elimizde buna dair bir bilgi olmasa da Sultan Selim'in Kudüs'ün ilhaki durumunu göz önünde tutarak İstanbul'dan çıkarken yanına Surre diyebileceğimiz paraları aldığını düşünebiliriz.

Sultan Selim'in Osmanlı Devleti ve Mukaddes mekânlar ilişkisinin ne derece ileri olduğunu gösteren ikinci bir ziyareti de Halilürrahman şehrine daha doğru bir ifade ile Halilürrahman Külliyesine gerçekleştirmiştir. İki şehrin arası kırk kilometre civarındadır. Sultan Selim aynen burada da Hz. İbrahim Külliyesini, türbe ve makamları ziyaret etmiş, gelirken ve giderken halka hediye dağıtmıştır. Bu davranış ve ziyaretlerin dini olduğu kadar, elbette ekonomik ve siyasi sonuçları da olmuştur. Ancak meselenin en mühim tarafı Sultan Selim ve yakın adamlarının bu ziyaretleri Kutsal şehirlerdeki halkın Osmanlı Devletine bakışını müspet yönde etkilemiş, bu sayede Kudüs ve çevresinde Osmanlı yönetimi kalıcı olabilmektedir.

Sultan Selim'in davranışının bir başka izahı ise Osmanlı Devleti'nin özellikle Müslümanların önem verdiği coğrafyalardaki himaye sürecine çok önceden hazırlandığıdır.

¹⁹ Silahşor, "Fetih Nâme-i Diyar-ı Arab", (Yay. Selahattin Tansel), Tarih Vesikaları Dergisi, (Ankara: 1958), 2-318-319; Feridun Emecen, Yavuz Sultan Selim, İstanbul: YAYINCI?, 2011, 246-247.

²⁰ Silahşor, 318-319, Feridun Emecen, Yavuz Sultan Selim, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 247.

²¹ Emecen, Yavuz, 248.

2-Himayenin Görünür Olması ya da Osmanlı Devletinin Kudüs'teki Sosyal ve Ekonomik Politikası

Bu çalışmada öncelikli olarak vurgulayacağımız hususlardan biri 1517 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin her yıl düzenli ve ilk tespit edilen sistematığe göre Kudüs halkına Surre gönderdiğidir. Her ne kadar elimizde bulunan en eski Surre defterleri XVI. asrın sonlarına ait tarihlerde olsa da, aynı durumun Mekke ve Medine Surre defterlerinde de vaki olduğu hakikatinden hareketle bu tezimizi dile getirmenin temelsiz olmadığını düşünüyoruz.²² Eğer kuvvetle muhtemel olan bu durum 1517'den sonra her yıl tekrarlanmış ise Osmanlı Devletinin Kudüs'ü sosyal ve ekonomik himayesinin birinci ayağının surreler olduğunu çok rahat söyleyebiliriz. Çünkü XIX. asır Surre defterlerinde daha fazla belirgin olduğu üzere²³ Surre almanın Kudüs halkı için iki yönü bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi haliyle gelir elde etmeye yönelikti. İlk dönem elimizde olan Surre defterlerinde bu durum açıkça görülse de yıllık olarak alınan Surrenin bir altın civarında olduğu düşünülürse bu rakamın geçim için yeterli olmadığı açıktır. O halde Surre alan veya bir şekilde deftere kaydedilen surre hak sahibinin bu durumu paranın ötesinde başka bir anlam da taşımaktaydı. O anlam, Osmanlı Devlet merkezinin kayıtlarına girmek, daha açık bir ifade ile bu yolla statü elde etmek olarak düşünülebilir.

a-Kudüs'teki Evkaf-i Kadîmenin İdame ve İhyası

Bilindiği gibi İslam hukukuna göre vakıf muamelesi ebedi bir tasarruftur. Her hangi bir devirde, herhangi bir

yerde ve herhangi bir maksatla Müslümanlar tarafından kurulan vakıflar sadece akarları ve şartlarının devamı durumunda değil, idaresinde olduğu Müslüman devletlerin değişmesi halinde de aynen muhafaza edilmiştir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, Anadolu başta olmak üzere, Suriye, Irak, Filistin ve Kudüs'te ise Osmanlı öncesinde kurulmuş ve varlığı devam eden tüm vakıfları aynen korumuş ve son dönemine kadar varlıkları ve faaliyetlerinin devamını sağlamıştır.

Bu çerçevede, bir fikir oluşturması maksadıyla, Osmanlı öncesi kurulan ve XVI. asırda faal olan sosyal ve ekonomik değeri olan vakıfları detaylı olarak Kudüs'ün 970/1562-1563 tarihli mufassal evkaf tahrir defterinde buluyoruz. Defterdeki bilgilere göre anılan zaman diliminde kurulu vakıfların toplam sayısı doksan beş olup bunlardan on beşi Osmanlı döneminde kurulmuş, 39 adedinin kurucusu tespit edilememiş, kalan kırk iki vakıf ise Osmanlı öncesi dönemden intikal etmiştir.²⁴ Bu defter dışında, özellikle Osmanlı öncesi dönemden intikal eden vakıflarla alakalı detaylı bilgiler, Şeriye Sicilleri ve yerel belgelerden de istifade edilerek Muhammed Haşim Guşe tarafından hazırlanan *El-Evkafü'l-İslamiyye fi'l-Kudsi's-Şerif Dirase Tarihiyye Muvessika* adlı eserde bulunmaktadır. Guşe'nin tespitlerine göre anılan yüzyılda mevcut Osmanlı öncesine ait vakıfların sayısı 145'tir.²⁵ Aynı kaynağa göre XVI. asırda Kudüs ve çevresinde Osmanlılar tarafından kurulan vakıfların toplam sayısı ise 292'dir.²⁶

Elimizde sosyal hayata dair vakıf yoluyla yapılan katkının en somut göstergeleri olması hasebiyle öncelikle Kudüs'teki Surre vakıfları ve tahsisatından bahsetmek istiyoruz.

²² Burada cevaplamamız gerektiren temel soru Osmanlı kroniklerinde ve Arap tarihlerinde bahsi geçmesine, daha da ötesi hem 1517, hem de 1517'den yüzyılın sonuna kadarki zamanda kurulu çok sayıdaki vakfa rağmen neden günümüze hiç Surre defterinin ulaşmadığıdır. Doktora çalışmamız döneminde tespit ettığımız XVI. Asrın ikinci yarısının hemen başlarına ait Mühimme kayıtlarında Surre dağıtımını konu edinen 2 Safer 967/3 Kasım 1559 tarihli belge bu dönemde surre gönderildiğinin en bariz delilidir. (Başkanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (ADVN.MHM), 3/1381). Hal böyle iken gerek Topkapı Sarayında gerekse Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki XVI. Yüzyıl, hatta XV. Yüzyıla ait defterlerden hiç birisi neden günümüze ulaşmamıştır. Kanaatimizce bu sorunun şimdilik en mantıklı cevabı, bugün elimize ulaşan defterlerin kaleme alınma sistematığe ve muhafaza edilmesinin önceki dönemlerde benimsenmediği olabilir. Belki de özellikle İstanbul'da yola çıkarılan surrelerin dağıtımları esnasında yaşanan sıkıntılardan merkeze ulaşmasından sonra aynı içeriğe sahip birden çok kopya defter tutulmaya ve bunlardan en az birisi Defterhane-i Hümayun'a koyulmaya başlanmış olabilir.

²³ Başkanlık Osmanlı Arşivi Evkaf-i Hümayun Surre Defterleri (EV. HMK SR), 3064.

²⁴ Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, (İstanbul: Önsöz Yayınları, 2017), 58.

²⁵ Muhammed Haşim Guşe, *el-Evkafü'l-İslamiyye fi'l-Kudsi's-Şerif Dirase Tarihiyye Tarihiyye Muvessika*, (İstanbul: IRCICA 2009), 1/29-335, Güneş, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, 59.

²⁶ Guşe, *el-Evkafü'l-İslamiyye*, 1/336-539; Güneş, *Yeniden Düşünmek*, 59

b-XVI. Asrın Sonunda Kudüs Surre-i Vakıfları

Kudüs ve Halilürrahman suresinin toplam miktarının yarısından fazlası vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu paralar defterlere Hakaniye-i Rumiye olarak yazılmış, Sultanların bizzat yaptığı tahsisler ise Sadaka-i Sultaniye adını almıştır. Hakaniye-i Rumiye olarak Surre gönderen vakıflar şunlardır:

1-İsfahanşah Hatun Vakfı:

İsfahanşah Hatun vakıflarının 1590'lı yıllardaki Kudüs'e olan tahsisi 288 altın olarak tahakkuk etmiş olup, bu meblağın o dönem için akçe karşılığı 14.400 olarak hesaplanmıştır.²⁷

2-Sultan II. Murad Vakfı:

Bursa'da inşa ettirdiği imaretinin vakfından Kudüs fukarası için 24.000 kuruş vakıfta bulunmuştur.

3- Sultan II. Selim Edirne'deki Camii ve İmareti Vakfı:

Yıllık 400 sikke yani 48.000 akçe altın tahsis etmiş olup bu paraların Kur'an okuyanlara verilmesi istenmiştir.

4- Darussaade Ağası Mehmed Ağa Vakfı:

İlk Haremeyn evkaf nazırı olan Darussaade ağası Mehmed Ağa Kudüs fukarasına toplam 68.411 akçe tahsis etmiştir.²⁸

5- Kethüda Hatun Vakfı:

Kudüs fukarasına 5016 akçe tahsis etmiştir.

6- Kansu Gavri'nin Haleb Vakfı:

Son Memlûklü sultanlarından olan Kansu Gavri Halep'teki vakıflarından 42.960 akçeyi Kudüs fukarasına tahsis etmiştir.

7- Abdüsselam Bey Vakfı:

Abdüsselam Bey 1526'da vefat etmiş olup Küçükçekmece'de medrese ve imareti vardır. Ayrıca Hasköy'de bir camii ve Küçük Pazar'da bir mektep inşa ettirmiştir. Siyakat yazısını tadil ve tebdil etmiştir. Kanaatimizce Kudüs'e yapılan 1200 akçelik tahsisler bu vakıflardan yapılmıştır.²⁹

8- Kanuni Sultan Süleyman'ın Vakfı:

Sultan Süleyman'ın ruhuna Sahretullah'ta Kuran okunması şartıyla 92 kişiye toplam 2720 para tahsis edilmiştir.³⁰

9- Niğde'de Kayı Köyü:

Kanaatimize göre Anadolu Selçukluları döneminden kalan bu vakıf XVI. Yüzyılın sonunda Kudüs fukarasına 38.738 akçe gönderiyordu.³¹

²⁷ Ali Emiri II, Murad nu: 9.

²⁸ Mad 1806, 5-11

²⁹ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye, (Ali Aktan v.dğr.), (İstanbul: Sebil Yayınları, 1996), 3/382.

³⁰ TSMK, 1213, 6b-7b

³¹ TSMK, 1213, 6b-7b

Kudüs Suru içinde Kanuni Sultan Süleyman Kervansarayı (İYV Arşivi)

c- XIX. Asrın Başında Kudüs Surreşi Vakıfları

1-İstanbul'da Darussaade Ağası Mehmed Ağa Vakfı

XVII. yy sonlarında Darussaade Ağası olarak vazife yapan Mehmed Ağa ibn Abdurrahman (1107/1696), Ayasofya civarında bulunan evlerinin kira gelirlerini önce evlâdına, onların inkırazından sonra Medine'ye şart etmiştir. Aynı vâkif Üsküdar ve Kadıköy'de bulunan evlerinin ise kiraya verilip elde edilen meblağın yarısının Haremeyn fukarasına, kalan yarısının da kendi inşa ettirdiği camiye harcanmasını istemiştir.³²

XVIII. asrın sonlarında Ağa'nın vakfından Kudüs fukarasına aktarılan surrenin kaynağı yukarıdaki evlerin kira gelirlerinin bir kısmının Haremeyn fukarasına aktarılması şartı olmalıdır. Bu doğrultuda 1214/1799 yılında isimleri belli dört guruba senelik 18 altın kuruş gönderilmiştir.³³

2-İstanbul'da Darussaade Ağası Abbas Ağa Vakfı

Abbas Ağa Valide Sultan'ın Baş ağası olup, 1078/1667'de Darussaade Ağası oldu. Molla Gürani'de ve Beşiktaş'ta Camileri ve Demirkapı da hamamları vardır.³⁴

Onun İstanbul Merkezli vakıflarında Kudüs'e aktarılan surre miktarı yıllık 149 altındır. Surre Defterinde Ağa'nın Kudüs'e dair vakıf şartları çok açık olarak belirtilmiştir. Buna göre Ağa'nın Kudüs'teki vakıf hizmetleri şöyledir:

Abbas Ağa'nın Kudüs'e vakıf olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim'lerden her gün birer cüz okuyacak Aksa Camii müezzini bir kişiye yıllık 54 altın kuruş.³⁵

Aynı şekilde gönderilen Kur'an-ı Kerim'lerden okuyacak müezzine yıllık 54 kuruş.³⁶

³² Başkanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Nezareti Vakfiyeleri (EV.VKF), 15/49; Güler, Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları, 110.

³³ Başkanlık Osmanlı Arşivi Evkaf-ı Hümayun Surre Defterleri (EV.HMK, SR): 3064, vr. 48 a.

³⁴ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, 3:331.

³⁵ EV. HMK, SR. 3064, 48a.

³⁶ EV. HMK, SR. 3064, 48a.

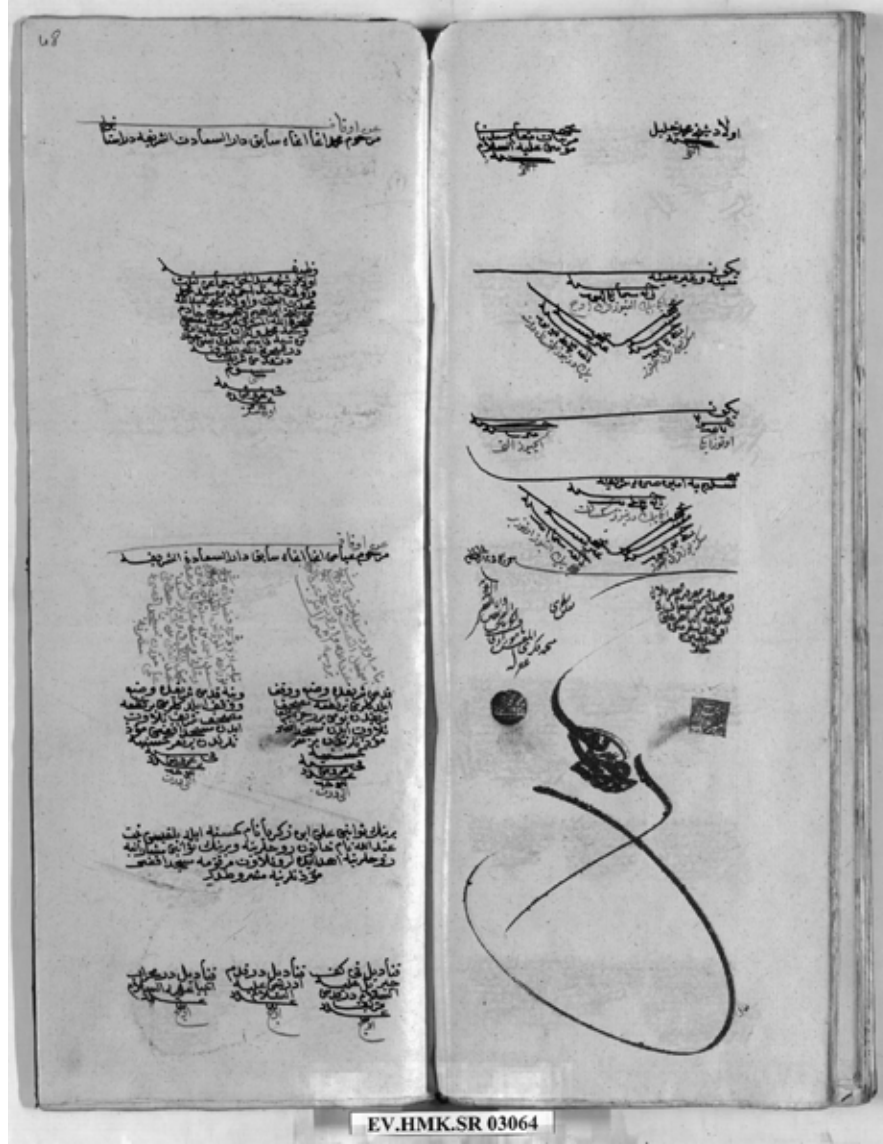

Bu iki müezzinin okudukları Kuran'ın sevabını vâkîf Abbas Ağa'nın ruhu ile Ali ibn Zekeriya ve Belkıs binti Abdullah'ın ruhlarına hediye etmelerini istemiştir.

Değişik mekânlarda kandilcilik yapacak beş kişiye üçer altın kuruştan toplam 15 kuruş tahsis etmiş olup bu mekânlar şöyledir:

Keff-i Cibril Kandilcisi, Kadem-i Hz. İdris Kandilci'si, Mihrab-ı Enbiya Kandilcisi, Aksa Kandilcisi, Sahretullah Kandilcisi.³⁷ Abbas Ağa bu kandillerin bakım ve onarımını yapacak bir kişiye ise 5 altın tahsis etmiştir.

Hizmetlerin tamamına nezaret etmesi amacıyla ise bir nazır tayin ederek bu kişiye 12 kuruş tahsis etmiştir.³⁸

XIX. Asrın Başında Kudüs Suresi Defteri Vakıf Tahsislerine Dair EV.HMK.SR, 3064, 47a-48b

³⁷ EV. HMK. SR. 3064, 48b.

³⁸ EV. HMK. SR. 3064. 48b.

3- Gazi Turahan Bey ile Ömer Bey

Bugünkü Yunanistan'ın kademe kademe fethinde en büyük rolü oynayan serhat beylerinden Gazi Turahan Bey ile onun oğlu Ömer Bey³⁹ Edirne'de bulunan Kırıkkavak Köyü ve Ergene Köprüsü'nün gelirlerinden 10 altın kuruşu Kudüs'e surre olarak aktarmışlardır.⁴⁰

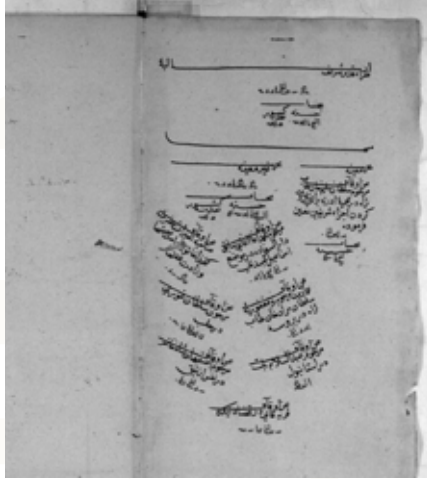
4- III. Ahmed'in Eşlerinden Emetullah

Başkadin İstanbul Darphanedeki vakfından toplam 20 altın kuruş tahsis etmiş olup bunların teferruatı şöyledir :⁴¹

El-Aksa Camii Hatiplerinin tamamına	10
Aksa Dersiamına	120
Aksa Camii Şeyhü'l-haremine	25
Aksa Camii Vaizine	25
Diğer Aksa şeyhlerine	25

5- Hacı Beşir Ağa

XVIII. asrın en mühim Saray ağalarından olan Hacı Beşir Ağa, İstanbul Topkapı Sarayı yakınlarındaki Külliyesi içinde bulunan hamamının kira gelirinden 70 kuruşu Aksa müezzinlerine eşit olarak tahsis etmiştir. Buna ilaveten İstanbul'daki diğer hayratından 30 kuruşu da Kudüs'teki Hind Tekkesi fukarasına tahsis etmiştir.⁴³ Surre olarak vakıflardan aktarılan para toplamda 300 altın kuruştur.

XVI. Asrın Sonunda Kudüs Surreleri Defteri
Vakıf kayıtları TSMK, 1213, 1b

Meseleyi bu şekilde vaz ettikten sonra hemen belirtmeliyiz ki, Kudüs'te yukarıda saydığımız veya zikretmediğimiz vakıfların istihdam ve mali büyüklüklerini ortaya koymak bu çalışmanın boyutlarını çok aşacağından Aksa ve Sahretullah vakıflarına ait 1258/1843 yılında tutulmuş bir Evkaf muhasebe defteri, döneme ait bir Surre defteri ve Haseki Sultan Vakıflarına ait 1263/1848 yılı muhasebe defterinden istifade ile vakıfların ekonomik ve sosyal hayata katkısını vererek bir örnek liste oluşturacağız:

⁴⁰ EV. HMK. SR. 3064, 48b.

⁴¹ EV. HMK. SR. 3064, vr: 48b..

⁴² Hacı Beşir ağa ile alakalı detaylı bilgi için Bk.: Ayhan Ürkündağ, Hacı Beşir Ağa ve Hayratı, (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2017).

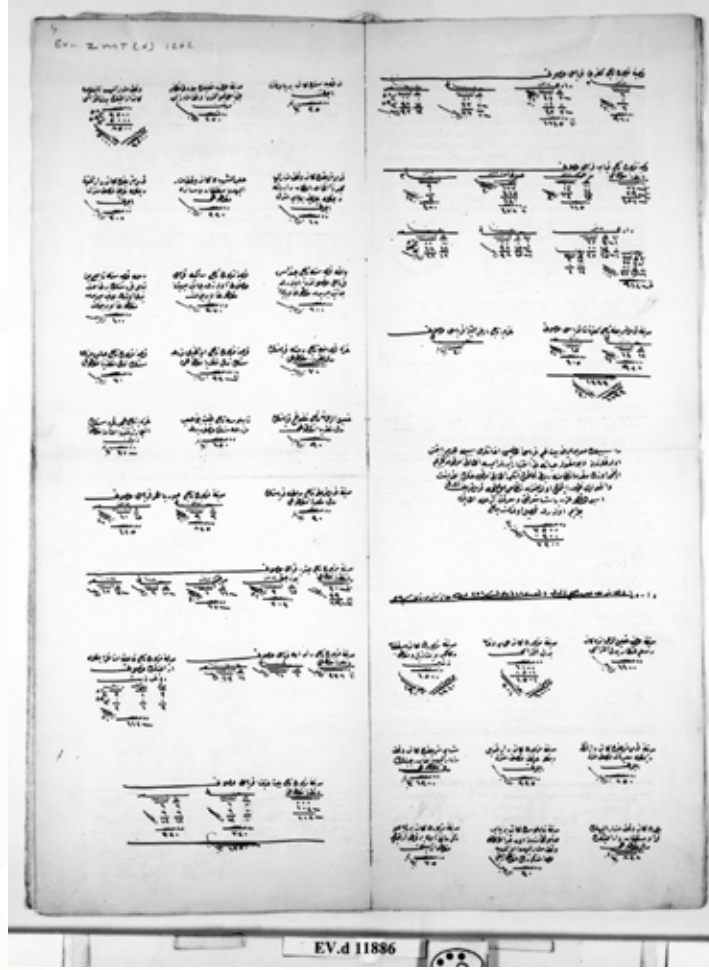
⁴³ EV. HMK. SR. 3064, vr: 48b.

d- XIX. Yüzyıl Başında Kudüs ve Çevresindeki El-Aksa ve Sahretullah Camilerinin Vakıf Akarları

Şehir merkezindeki pazarın iltizam bedeli 27000 kuruş	Şehir merkezinde bir ev ve kantar vergisinin iltizam bedeli 8000 kuruş	Şehir merkezinde bir evin iltizamı 1400 kuruş
Şifa hamamı iltizamı 23100kuruş	Şehirde bir kısım dükkân, evler ve arazi mukataalarının kiralari 7427,5 kuruş	Kudüs cizyesi malından 1015 kuruş
İstanbul Surrelerinden 29 kuruş	Yahudilerden alınan sekene baha 45 kuruş	Daru'n-Naz'ın yarı hisse ücreti 750 kuruş
Daru'l-kandil'in yarı hisse ücreti 225 kuruş	Remle ve Lud kazalarında vakıf ağaçlarının geliri 218,5 kuruş	Ebu Hamdi evinin ücreti 300 kuruş
Daru'l-mütevelliden 207 kuruş	Şehir merkezinde kahvehane 500 kuruş	Halepdeki musakkafat ve diğer gelirlerin yarı ücreti 220 kuruş
Uca ve Nutim mezralarının iltizam bedeli 4000 kuruş	Harem-i Şerif içinde zeytin ağaçlarının mahsul bedeli 165 kuruş	Ebu Guş Köyünün arpa buğday bedeli 400 kuruş
Şehir merkezinde silahhane bitişğinde bir sabunhane ücreti 2200 kuruş	Şehir merkezinde Kaatü'n-nazar da bir parça arazi hâsılatı 132,5 kuruş	Beyt Linan Köyü hâsılatı 144,5 kuruş
Lefa Köyü hâsılatı 5217 kuruş	Beyt Hanina Köyü hâsılatı 1147,5 kuruş	
Tayyibetü Beni Sab Köyü hâsılatı 1724 kuruş	Ayn-i Arab Köyü hâsılatı 1575kuruş	
Beynune Köyü hâsılatı 4092,5 kuruş	Ayn-i Beyrut Köyü hâsılatı 3237,5 kuruş	
Canya Köyü hâsılatı 2756 kuruş	Vakıf için satın alınan Siyam Bağı Zeytinliğinin geliri 5206 kuruş	Kuyumcular çarşısında bir adet dükkândan alınan kira 200 kuruş ⁴⁴
TOPLAM:		102.634,5 kuruş

⁴⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri (EV), Defter Nu: 11886, 3b-4a.

Sahretullah ve El Aksa Camii Vakıf icmalleri EV., 11886, 3b-4a

XVIII. asrın başlarında Aksa Mescidi ve Sahretullah'ın giderlerini karşılamak için kayıtlı toplam otuz kalem akar bulunmaktadır. Bunlara bakıldığında büyük oranda Kudüs ve çevresinde bulunan çarşılar, araziler ve köyler ile gayrimüslim cizyeleri dikkat çekmektedir.

Ayrı bir kaleme ve farklı usulle dağıtılmasına rağmen İstanbul Surre'sinden 29 kuruşluk meblağın vakıf gelirleri arasına girmesi ise oldukça ilginçtir. Çünkü Surre, detayı aşağıda geleceği üzere kaynağının ismi defterde zikredilen vakıflar ile bizzat dönemin padişahı tarafından Sadaka-i Sultanî adıyla teşekkül ettirilerek, Kudüs halkına gönderilen paraların dağıtılması ameliyesidir. Bu ameliyenin vakıf defterine girme sebebi kanaatimizce surrenden pay alan bir veya daha fazla sayıdaki kişinin hakkını vakfetmesi sonucu olabilir. Her ne kadar ilk bakışta mutad bir uygulama olmasa ve vakıf

hukukuna uygun düşmese de bu yüzyılda yukarıda geçtiği üzere vakıfların kahir ekseriyetinin evlatlık olmasından hareketle surrenin vakfedilmiş olduğu fikrini taşıyoruz.

Bu yüzyılda Haremi Şerif'in Halep çevresinde tahsis edilen vakıflarının devam ettiği önemli hususlardan biridir. Osmanlı döneminin ilk yıllarında tahsis edilen bu vakıflar XVIII. asrın sonlarında faal olup, yıllık Aksa ve Sahretullah mescitlerine aktardıkları para 4220 kuruştur.

Yukarıdaki akarların toplam gelirine bakıldığında rakamın 102.634,5 kuruş olduğu görülecektir. Sadece el-Aksa ve Sahretullah vakıflarının toplam gelirlerinin kabaca bir hesap ile 1000 altını aşması, vakıfların Kudüs'ün ekonomik hayatında nasıl bir işlev gördükleri konusunda bir fikir verdiği kanaatindeyiz.

d1- el-Aksa ve Sahretullah Vakıflarının Masrafları Aylık Ücretler

Peşin verilen vazifeli ücretleri 4995,5 kuruş	el-Aksa Camiindeki dört adet minarenin müezzinlerine aylık 4800 kuruş	Camii suyunun geceleri muhafazasına verilen aylık 1042,5 kuruş
Camii kapıcısı Selim'e verilen aylık 264 kuruş	Camide dersiam Şeyh Halil Efendi'nin aylığı 720 kuruş	Camii kandilcisinin ücreti 54 kuruş
Cuma günü Mescid-i Aksa mahfelinde Kur'an okuyan Şeyh Süleyman Efendi'ye 50 kuruş	Vakıf Kâtiplerinden Seyyid Yusuf ve kardeşlerine 250 kuruş	Vakıf ketebesinden Şeyhül-harem ve Şeyh Musa Feyzi Efendilere 200 kuruş ⁴⁵
Toplam	12736	

Aylık ücretlere bakıldığında vazifelilere ödemenin daha çok aylık olarak yapıldığı görülmektedir. Burada mutad hizmetler dışında dikkatimizi çeken husus su muhafazası için ayrılan meblağdır. Suyun geceleri muhafazası için tayin edilen görevliye ödenen aylık 1042,5 kuruş oldukça yüksek ve dikkate değer bir rakamdır. Bu rakam öncelikle bu hizmeti birden çok kişinin yaptığını göstermektedir. Suyu muhafaza meselesi ise üzerinde düşünülmeğe değer bir konudur. Çünkü Osmanlı döneminde Haremi Şerife ulaştırılan su hizmetleri neticesinde Kudüs çevresindeki su meselesinin büyük oranda çözüldüğü bilinmektedir. Bu durumda bu görevlendirme, Harem içerisindeki ihtiyaçlar için daima bulundurulmuş suyun, halk tarafından değişik maksatlarla kullanımını önlemeye yönelik olmalıdır.

Yıllık Ücretler

Şeyh Musa Feyzi Efendiye mutad olarak verilen pirinç bahası 150 kuruş	Şeyh Halil Kutup ve evladı Ebu Arab yıllıkları 150 kuruş	Vakfın subaşısına 50 kuruş
Anılan vakfa ve diğerlerine verilen mukataa 104 kuruş	Her arife gününde Sahretullah'ın üzerinin süpürülmesi için harcanan 180,5 kuruş	Kandil bahası senelik 1877 kuruş
Pazar mültezimine verilen hil'at bahası 500 kuruş	Han mülteziminin hil'at bahası 500 kuruş	Şifa hamamı mülteziminin hil'at bahası 300 kuruş
Cizye emvalinden hâkim efendilere 90 kuruş	Uca ve Nutım mezralarının ketebe ve subaşılarının masrafı 180 kuruş	Akka'dan gelen mühendis Ahmed Efendiye 1000 kuruş
Cebel-i Kudüs'te vaki köylerden köy şeyhlerine verilen kahve bahası 199,5 kuruş	Camilerin süpürge bahası 90 kuruş	Haremdeki otların temizlenmesi için 330 kuruş
Sahretullah ve Mescidi Aksa mihraplarında yanmak üzere balmumu bahası 1702 kuruş	Hademe, Vakıf Kâtipleri ve diğer kâtipleri mutasarrıf oldukları ekme bedeli olarak verilmekte olan buğday ve arpa bahası 2395 kuruş	
Toplam	12376 kuruş	

⁴⁵ EV 11886, 6a-b.

⁴⁶ EV, 11186, 6a.

Yıllık veya bir kereye mahsus ödenen vakıf paralarından ise Akka'dan gönderilen mühendise yapılan ödeme önemlidir. Bu dönemde Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'nın Haremi Şerif'in meseleleri ile yakından alakadar olduğu bilinmektedir. 1000 kuruş karşılığında Akka'dan mühendis gelmesi orada şehrin imarı hususunda görev yapan mühendislerden birinin Aksa ve çevresinde de tamir bakım ve inşaa işlerini yürüttüğü neticesine varabiliriz.

Hareme hasır alınması için 928,5 kuruş	Haremden toprak nakli için verilen 250 kuruş	Vakıf defteri bahası 37 kuruş
Vakfa sarf olunan kâğıt bahası 92 kuruş	Şifa mahallerinin bazı mahallerinin tamiri 2715,5 kuruş	Harem-i Şerif pencerelerinin tamiri 770 kuruş
Sahretullah çinilerinin tamiri masrafı 810 kuruş	Harem kurşunlarının tamir masrafı 754 kuruş	Harem için alçı tahta ve kalfa ücreti 981 kuruş
Tahta nakliye ücreti 143 kuruş	İzzet Paşa'nın Kudüs mutasarrıflığı sırasında Haremde yapılan tamir ve imar masrafı toplam 37859 kuruş	
Mehmed Reşid Paşa'nın mutasarrıflığı döneminde yapılan tamir 38991 kuruş	Mescidi Aksa ve Sahretullah Camileri içindeki aydınlatma yağı ücreti 25997 kuruş ⁴⁷	
Toplam	109.574 kuruş	

Bu birimdeki hizmetler genelde her vakıf eserinde olabilecek rutin ödemelerdir. Ancak az rastladığımız Haremdeki otların temizlenmesine yönelik tahsisat dikkate değerdir.

Yukarıda rakamlar toplandığında bu deftere yansıyan harcamaların 134.686 kuruşa baliğ olduğu görülmektedir. İlk etapta akla Kudüs ve çevresinden Sahretullah ve Aksa vakıflarının gelirlerinin 102.634,5 kuruş olduğu ve bu paranın yetmediği akla gelse de aşağıda zikredeceğimiz gelir fazlasından yapılan 27667 kuruşluk harcama ile her iki mescidin tamir paralarının genelde İstanbul'dan gönderilmesi geleneği dikkate alındığında vakıfların gelirlerinin hayli yüksek olduğu ve fazla verdiği sonucuna ulaşabiliriz.

Vakıf Fazlasından Verilen Maaşlar ve Diğer Harcamalar

Evkaf Müdürü Mehmed Derviş Efendinin aylığı 1500 kuruş	Mütevelli Hamevi Mehmed Ağa'nın aldığı Aylık 21778 kuruş Hasene 50 arpa 57 Buğday 4745	
Muhasebeci Derviş Efendinin hizmetinde olan Türkçe kâatibi İzzet Efendi'nin maaşı 1000 kuruş	3 vakfın gelir ve masraflarını kaydeden Arapça kâatibi Carullah Efendiye 910 kuruş	
Arapça evrakı kaydedecek Şeyh Vefa Efendi'nin aylığı 650 kuruş	5 aylık 3 evkafın tayinat bedeli 1077,5 kuruş	
Sahretullah İmamı Şeyh Derviş'e verilen sadaka 80 kuruş	Müdürün maiyetinde bulunan İbrahim Salim'in ketebelerine 600 kuruş	Taziyye Medresesi pencerelerinin tamiri 71,5 kuruş ⁴⁸
Toplam	27667	

⁴⁷ E EV, 11886, 6b.

⁴⁸ EV, 11886 6b.

Bu kalemdeki ödemelerden vakıf fazlalarının daha çok personel giderlerine ayrıldığını söylememiz mümkündür. Sadece Taziyye Medresesinin pencere tamirlerine ödenen küçük bir meblağ, 71,5 kuruş, gerektiğinde fazla veren vakıfların diğer vakıf ihtiyaçlarına destek olduğuna bariz bir misaldir.

e-Sebil Vakfı

Şehirlerde veya ibadethanelerin bir köşesinde bölge halkına veya ihtiyaç sahiplerine ücretsiz su tedarik eden sebiller, sadece Anadolu'da değil, Mekke, Medine ve Kudüs başta olmak üzere çoğu Arap kentinde inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde sayıları hızla artan bu yapılar su hizmetlerinin kalıcı olarak devamını sağlamakla kalmamış, ait oldukları zengin vakıfları ile hem su tedarikini problem olmaktan çıkarmış, hem de buralarda çalışan insanlara istihdam olanağı sağlamıştır. Sebillerin akarları ise şunlardır:

Remle'de Muglus Köyü hasılatı	366 kuruş
Remle'de Kefirta Köyü hasılatı	2709,5 kuruş
Remle'de Kubba Köyü hasılatı	1230 kuruş
Kudüs'te Kefernata Köyü hasılatı	133 kuruş
Gazze'de Arzu'ş-şira Köyü hasılatı	20 kuruş ⁴⁹
Toplam	4458,5 kuruş

Harem-i Şerif avlusunda ilk defa olarak su isalesi münasebetiyle Padişaha dua merasimi için icra olunan tören (IRCICA FAY 171214)

Bu dönemde sebil vakfının masrafı olarak iki kalem dikkat çekmekte olup bunlar kâtiplere verilen 64,5 kuruş ile suyolunda kullanılacak ip ücreti 3,5 kuruştur.⁵⁰

⁴⁹ EV,11886, 3b.

⁵⁰ EV,11886, 6b.

3-Kudüs Vakıflarının Kudüs'ün Sosyal ve Ekonomik Hayatına Katkısı

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız üzere Osmanlı Devleti Kudüs ve çevresinde vakıf kurumunu üç sistematik üzerine inşa etmiş ve sürdürmüştür.

1. Surre vasıtasıyla İstanbul, Anadolu, Balkanlar'dan aktarılan vakıf gelirlerinin Kudüs'te belirlenen kişilere dağıtılması ve kurumlara aktarımının yapılması,

2. Kudüs'te Osmanlı öncesinde var olan ve gelir kaynakları daha çok Kudüs çevresi ile Suriye'de bulunan Vakıfların devam ettirilmesi gerektiğinde akarlar eklenmesi,

3. İhtiyaca veya şahıslarının arzusuna yönelik olarak kurulan vakıfların faaliyetleri.

Bu üç esas üzerine tesis edilen vakıflardan birinci sırada bulunan Surre vasıtasıyla gönderilen vakıfların maddi büyüklükleri ile şehrin ekonomik ve sosyal hayatına sağladığı katkıyı tespit etmek oldukça kolaydır. Çünkü gelir kaynakları ve muhasebesinin yapılması İstanbul merkezliydi. Yukarıda detaylı olarak zikrettiğimiz üzere XVI. asrın sonunda Kudüs için tesis edilen ve İstanbul sürresi ile şehre ulaştırılan Vakıfları Maddi Büyüklüğü ile istihdam ettiği personelin miktarı şöyledir.

XVI. ile XIX. Asrın Sonu Vakıflar Eliyle Sağlanan İstihdam

Sayı	Para	Dönem
323	571 altın	XVI. Asır sonu
2191	4674 altın	XIX. Asır Başı

Yukarıdaki her iki rakama baktığımızda Surre ile irsal edilen vakıflardan XVI. asrın sonunda 323 kişi pay alırken bu rakamın XIX. asırda kişi bazında 2191'e çıktığı görülmektedir. Hemen belirtelim ki bu artış sadece deftere kaydedilen isimler üzerinden tespit edilen sayıdır. Ancak tahsis edilen paranın miktarı da sekiz kat artmıştır. Bu artışta şüphesiz Sultanlar başta olmak üzere eklenen yeni vakıfların tahsisleri rol sahibidir.

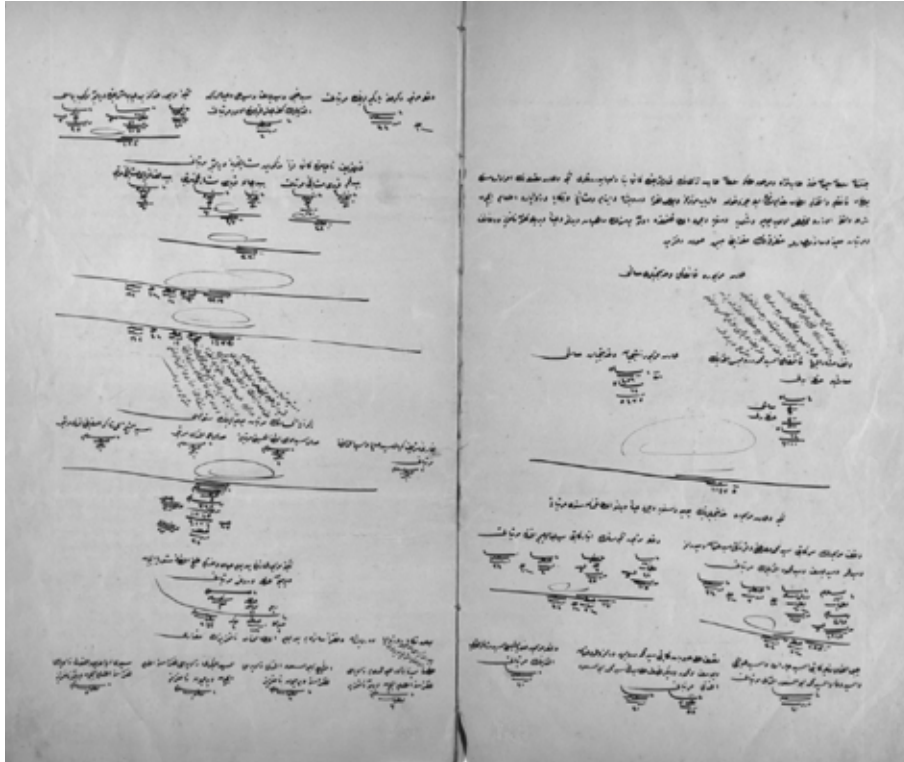
İkinci guruba giren vakıfların başında haliyle el-Aksa ve Sahretullah Mescitleri vakıfları ile Salahiyye ve Hasekiyye vakıfları gelmektedir. Bir fikir vermesi açısından yine yukarıdaki tasnife sadık kalarak bu vakıfların sosyal ve ekonomik büyüklükleri ile alakalı rakamları zikretmek istiyoruz.

Mesela 1263 yılında Haseki Vakfının Kudüs ve çevresinde elde ettiği gelirlerden maaş alan veya tekke ile diğer tesislerde Kur'an okuyan ve sadece İmaretten bütün ihtiyaçlarını karşılayan kişilere dair döküm, vakıfların tamamının ekonomik ve sosyal işlevi hakkında sağlam bir fikir verecektir.

Hasekiye Vakfı 1263 Yılı Görevli ve Murtezika Muhasebesi

Ödeme Yapılan	Sayı	Mitar para , ayni
Vakıf kaymakamı	1	6000 kuruş
Serkatip	5	1825 kuruş
Tekke ve ambar kâtibi	1	150 kuruş
Cebeli Kudüs Nahiyesi kâtibi	4	20 erdep Arpa
Çoban kâtibi	7	58 kuruş ve 20 erdep Arpa
Subaşı	1	20 erdep Arpa
At bakıcısı	1	34 erdep arpa
Kefr Cenne Köyü mürettebatı için	4	2 Erdep Buğday
Kudüs çevresindeki vakıf köy şeyhlerine		380 rukuş
Dervişler	68	335 erdep Buğday
Cüzhanlar	85	2341 kuruş
Hademeler	9	4410 kuruş 10 Para
Maktuat bedeli	17	910 kuruş
Fukara, eytam, eramil, miskin vs	320	14172
Su ve zahire bahası		3822 kuruş ⁵¹
Toplam	627 kişi	34068 kuruş ve 86 erdep arpa ve 335 erdep buğday

Haseki Vakfı Vakıf icmalleri EV,13100, 2b-3a

⁵¹ EV,13100, vr. 1b-10a.

Yukarıdaki son tabloda Kudüs'ün büyük vakıflarından olan Haseki Sultan Vakfı'ndan yıllık 600 üzerinde kişiye ödenen nakit paranın aynı masraflar ile 40.000 kuruşa yaklaştığı görülmektedir. Aynı dönemde Sahretullah ve el-Aksa Vakıflarının toplam gelirinin 150.000 kuruşun üzerinde olduğu ilgili başlıkta ifade edilmişti. Bu iki rakam bize Osmanlı dönemi Kudüs'ündeki Vakıfların hem iktisadi hem de sosyal hayatta oynadıkları rol hakkında ciddi ipuçları sunmaktadır. El-Aksa ve Sahretullah vakıfları ile Haseki Vakfı ve aynı büyüklükte sayılabilecek, Selahaddin Eyyubi vakıflarının insan istihdamı, akarların ekonomik büyüklüğünün de bu civarda olduğunu düşündürmektedir. Sadece büyük çaplı iki vakıftan senede 2500'e yakın Müslüman Kudüslünün pay aldığı ve toplam ekonomik büyüklüğünü de 250.000 kuruşu aştiğini yani dönemin altın hesabı ile 2500 Osmanlı Altını gibi bir rakama tekabül ettiğini söylememiz mümkündür. Bir başka deyişle Osmanlı Asırlarında mükerrer vazifeleri de dikkate alırsak Kudüs ahalisinin en az yarısının Surre vakıfları da dâhil olmak üzere vakıflardan bir şekilde pay veya maaş aldığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde tüm vakıfların şehre yıllık 3000 altınlık bir ekonomik katkı yaptığını ekleyebiliriz.

Hürrem Sultan Takıyyesi Giriş Kapısı (İYV Arşivi)

Günümüzde de fakir ve yetimlere hizmet vermeye devam eden Kudüs'te Haseki Hürrem Sultan Takıyyesi/Aşevi ve Yetimhanesi (İYV Arşivi)

Sonuç

Belirtmemiz gereken en mühim husus, bu çalışmamızda, Kudüs vakıflarının sosyal ve ekonomik olarak şehre katkıları ile vakıfların ekonomik büyüklüklerine dair kapsamlı bir çalışmanın çok zaman alacağı gerçeğinden hareketle, sadece belli zaman aralığında büyük iki vakfın iktisadi ve sosyal katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle en azından kısa bir zaman aralığında Kudüs vakıflarının istihdam durumu, akarları, hayratı, harcamaları, akarlarındaki değişimleri ve ihtisas personeline yaptığı ödemeleri konu alan bir çalışma yapmanın gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

Hal böyle olsa da biz bu çalışmada, Osmanlı Devleti özelinde hususiyle ilhak öncesinde kurduğu vakıfları detaylı olarak ortaya koyduk. Devamında ise bu vakıfların XVI. ve XIX. yüzyıllardaki hareketliliğine yer verdik.

Osmanlı devletinde vakıfların kendi sistemleri ile yönetildiği XIX. asrın başlarına kadar Kudüs'te bu kurumun hem dini, hem sosyal hem de ekonomik hayattaki rolü zaten tartışılmazken XIX. asır ortalarında da aynı halin devam ettiğinin tespiti son derece önemlidir. Her ne kadar Kudüs ve çevresinde yeni kurulan vakıfların çoğunluğu evlatlık olsa da hususiyle kutsal mekan vakıfları ile, Salahiye ve Hasekiye vakıfları gibi büyük vakıfların gelir kaynakları ve istihdam sayıları olarak eski güçlerini koruduğu görülmektedir. Keza XIX. asırda surre ile gönderilen Anadolu ve Balkanlardaki vakıfların da Kudüs'e önemli sosyal ve ekonomik katkı yaptığı vakidir.

Netice olarak Osmanlı'nın ilk döneminden Kudüs'ten çekildiği 1918 tarihine kadar hatta bugüne uzanan süreçte Osmanlı vakıfları Kudüs ve çevresinde hem sosyal, hem ekonomik hayatın merkezinde yer aldığı gibi günümüzdeki işgallere karşı mevzi korumalar ve tarihi eserlerin muhafazasında en önemli maddi, belgesel ve uluslararası katkı sağlama durumundadır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

- BOA. Osmanlı Arşivi Evkaf-i Hümayun Surre Defterleri. (EV. HMK SR), 3064.
BOA. Osmanlı Arşivi Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri. (EV), Defter Nu: 11886, 13100.
BOA. Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (TT), 342, 387, 438.
BOA. Osmanlı Arşivi Divan-i Hümayun Mühimme Defterleri. (A.DVN.MHM), 3/1381.
BOA. Osmanlı Arşivi Evkaf Nezareti Vakfiyeleri. (EV.VKF), 15/49.
BOA. Osmanlı Arşivi Ali Emiri Tasnifi. II. Murad dönemi belgeleri nu: 9.
BOA. Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 1806.
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), 1213.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK) Defter No: 1213.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), 1172.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter nu: 1760.

2-Diğer Kaynaklar

- Aktepe, Münir. “Çandarlı İbrahim Paşa”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
Emecen, Feridun. Yavuz Sultan Selim. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
Güler, Mustafa. Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları. İstanbul: TATAV, 2011.
Güneş, Hasan Hüseyin. Kudüs’ü Yeniden Düşünmek. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2017.
Sertoğlu, Midhat. “II. Murâd’ın Vasiyetnâmesi”. Vakıflar Dergisi. 8, (1961): 67-69.
Silahşor. “Fetih Nâme-i Diyar-ı Arab”. Tarih Vesikaları Dergisi. (Yay. Selahattin Tansel). 2, (1958): 294-320.
Turgut, Vedat. “Germiyanoğulları’nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu’nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine”. Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies). 3/5, (2017): 1-98.
Mehmed Süreyya. Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye 3. (Haz. Ali Aktan v.dğr.). İstanbul: 1996.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Çandarlı Vezir Ailesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
Ürkündağ, Ayhan. Hacı Beşir Ağa ve Hayratı. Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2017.
Guşe, Muhammed Haşim. el-Evkâfu’l-İslâmiyye fi’l-Kudsi’s-Şerîf Dirâse Târihiyye Târihiyye Muvessika 1, İstanbul: IRCICA, 2009.

İnternet Kaynakları

- <http://mirasimiz.org.tr/sayfa/Mescid-i-Aksada-Bulunan-Osmanli-Eserleri/22>. (Erişim: 14 Kasım 2019).
<http://www.iznikrehber.com/yazarlar-48-iznik%E2%80%99te+binmeyen+koyler-recep+-bozkurt> (Erişim: 14 Kasım 2019).
<https://www.google.com.tr/maps/place/Kay%C4%B1,+%C4%B0stiklal+Mahallesi,+51700+Kay%C4%B1+K%C3%B6y%C3%BC%2FBor+%2FNi%C4%9F-de/@37.8959118,34.3930762,14z/data=!4m5!3m4!1s0x14d625f185fc26e5:0x9dbc869aae-20dc90!8m2!3d37.90004!4d34.403792?hl=tr> (Erişim: 14 Kasım 2019).

DİZİN

A

- Abbas (ra) 80, 149, 172, 175, 236, 238, 243, 251, 270, 363, 364
- Abbas Ağa Vakfı 363
- Abbâsî 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92, 238, 239, 243, 299
- Abbâsîler 78, 79, 80, 84, 85, 86, 90, 238
- Abdi-Heba 22
- I. Abdullah 300
- Abdullah b. Abbâs (ra) 237
- Abdullah b. Amr b. Kays (ra) 236
- Abdullah b. Zübeyr (ra) 75, 76, 293
- Abdurrahman b. Ganm 71
- II. Abdülhamid 59, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 180, 205, 228, 302, 305, 317, 327
- Abdülmeccid 173, 198, 235, 237, 251, 300, 312, 350
- Abdülmelik b. Mervan 75, 80, 168, 174, 238, 286, 293, 309
- Abdülmelik Hüseyin b. Tallal 300
- Abdülvehhâb b. İbrahim 81
- Abdüsselam Bey Vakfı 362
- Absalom lahiti 39
- Âdem (as) 10, 157, 173
- Adoni-Tsedek 23, 154, 276, 154
- Aelea Kapitolina 33, 35, 37
- Afganlılar Zâviyesi 272
- Afrika 13, 216, 269
- Afrodit 50, 55
- Afrodit tapınağı 50
- Ağlama Duvarı 34, 38, 41, 42, 47, 51, 139, 145, 152, 258, 304, 332, 348
- Ahit Sandığı 25, 26, 27, 47, 154, 157, 159
- Ahmed b. el-Kürdî el-Bistâmî 270
- Ahmed b. Ebubekr el-Hakkârî 258
- Ahmed b. Tolun 85
- Ahmed ed-Decânî 256, 258, 260, 263, 265, 267
- Ahmed Fakih 207, 208
- Akabe Körfezi 13
- Akabetü's-Sitt Mahallesi 260
- Akdeniz 13, 14, 15, 37, 66, 88, 95, 176
- Akhanaten 22
- Akka 13, 66, 90, 105, 125, 129, 131, 164, 223, 289, 368, 369
- Akkâ 95, 125, 133
- Akra 15, 16, 17, 31, 45, 54
- Akra tepesi 16, 54
- Akropolis 31, 45
- Alaüddîn el-Halvetî 260
- Albert Montefiore Hyamson 137
- III. Aleksandr (Rus Çarı) 58
- Ali (ra) 67, 72, 75
- Ali b. Yusuf Ağa 311
- Ali Ekrem 210, 211, 217
- Ali el-Halvetî 258, 267
- Alkame b. Hakîm 71, 236
- Alkame b. Mücezzez 71
- Allame Şeyhî 209
- Almanlar 13, 53
- Almanya 88, 138, 140, 141, 226, 353
- Amâcûr et-Türkî 85
- III. Amenhotep (Firavun) 22
- Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 146 135, 141, 142, 147, 148, 150
- Amevâs 67
- Amman 13, 63, 75, 76, 92, 93, 96, 99, 115, 170, 175, 237, 242, 249, 251,

267, 275
Amorlular 24
Amr b. el-As (ra) 66, 67
Amud kapısı 16
Anadolu 66, 67, 89, 107, 113, 114,
117, 118, 122, 155, 159, 190, 250, 357,
361, 362, 370, 371, 374, 375
Antakya 50, 66, 86, 91, 95, 209, 241
Antioch 16
Antiokus 31, 32, 45
III. Antiokus 31, 45
Antonia Kulesi 35, 45
I. Antipater 33
Aragon Medresesi 324
Araplar 34, 83, 114, 135, 136, 139,
140, 141, 142, 144, 215, 339
Arap Yüksek Komitesi 139
Arcluf 83
Argûniyye Medresesi 250
Arkolf 18
Arnoul 97
Arslanlı Kapı 183, 190
Artuk Bey 91
Arz-ı Mev'ud 169
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 128
Askalân 88
Askalan 66, 97, 101, 108
Assomption Kilisesi 162
Asur 23, 28, 43, 155
Asurlular 28, 43, 155
Asur metinleri 23
Asya 13, 225
Atsız 89, 90, 91, 93, 239, 289
Avrupa 13, 30, 38, 59, 88, 97, 128,
129, 130, 131, 140, 141, 164, 194, 218,

223, 225, 227, 267, 350
Avşalom 23
Avusturya 129, 141, 212
Aya Sofya 228, 229
Ayas Paşa 119
Aynicâlût 111, 247
Aziz Markos Manastırı 61
Aziz Stefanus Kilisesi 51
Aziz Yakub Katedrali 60
Aziz Yusuf 162
Azra 20, 83

B

Baal kültü 23
Babil 10, 28, 29, 30, 44, 45, 155, 179,
278, 279
Babiali 130
Bâbü'l-Amûd 232
Bâbü'l-Esbât 91, 223
Bâbü'l-Halîl 232
Bâbü'l-Meğâribe 232
Babü'l-Sâhire 232
Babü'r-Rahme Kapısı 282
Bağdat 80, 82, 86, 215, 239, 240, 241, 253
Bahâüddin b. Şeddâd 243
Bahçe Türbesi 55, 60
Balfour (Arthur James/Deklerasyonu) 8,
11, 134, 135, 136, 139, 140, 143, 144, 151
Balian d'İbelin 101
Balkanlar 256, 371
Bâniyas 88
Bar Kohba 36, 155, 156, 159
Barsbay 112
Basel Kongresi 134

- II. Basileios 87
Bâsitiyye Medresesi 113, 324
Batı Şeria 147, 149
Baybars 40, 106, 107, 108, 109, 112,
113, 267, 298, 324, 325, 331
Bedreddin Ayni 114
Bedrüddîn Hasan bin Kuteynâ 258
Belkis 170, 364
Benî Amr 119
Beni İsrail sarnıcı 20
Beni Zeyd Mahallesi 260
Berkuk 112
Beşiktaş 363
Betar 36
Bet ha-Mikdaş (Kutsal Ev) 26, 154, 167
Beyrut 13, 15, 62, 66, 73, 76, 78, 81,82, 85,
86, 87, 88, 91, 92, 93,102, 105, 108, 109,
115, 124,126, 133, 135, 167, 168,169,171,
172, 173, 175, 212, 214,228, 235, 236,
237, 240, 241
242, 243, 251, 266, 267, 268,270, 275, 366
Beyt-i Cibrîn 67
Beyt-Şulmanu 22, 23
Beytullahim 40, 97, 122, 211, 345,339,
346
Beytül-makdis 8, 10, 11, 65, 70, 154,
167, 168, 173, 176, 178, 179, 182, 195,
270, 276, 278, 279, 280, 281, 284, 285,
290, 293, 302, 304, 306, 308, 311,313,
315, 316, 329, 330, 333
Bezeta 15, 17, 34, 48
Biladü'ş-Şam 118, 230, 247
Bilal-i Habeşi (ra) 70, 207
Birinci Dünya Savaşı 132, 134, 135,137,
214, 280
Birket Silvan 20
Birketu'l-Hamra 20
Birleşmiş Milletler (BM) 141, 142, 143,145,
146, 147, 148, 150, 151
Bi'ru Eyyub 19, 20
Bişr el-Hâfî 84, 238
Bistâmiyye 267
Bistam Zâviyesi 273
Bizans 21, 33, 37, 48, 50, 51, 52, 56, 57,58,
65, 70, 71, 75, 76, 82, 83, 86,87, 88, 92,
93, 98, 167, 170, 172,174, 179, 188, 279,
293
Bizanslılar 66, 69
Boyacıyan Mihran 131
Buhtunnasr 10, 20, 29, 44, 155, 157, 179
Burak Duvarı 34, 41, 152, 280, 304,316,
322, 332, 336
Burak Kapısı 282
Burak Mescidi 284, 303, 304, 336
Burbî Memlûkleri 112, 113
Burhaneddin Minberi 198, 311, 331, 336
Bursa 239, 250, 251, 358, 359, 362
Bünyamin 24, 28, 155, 197, 205, 276
Büyük Herod 16, 33, 34, 41, 45, 46, 47,
48, 178, 179, 232, 278, 285, 286, 293
Büyük İskender 18, 20, 31, 45, 179
- C**
- Câbiye 67, 71
Caesarea 34
Cafer b. Ebi Talip (ra) 171
Cafer el-Mansur 287, 299
Cahit Zarifoğlu 216

Calut (Goliyat) 24, 111
Camp David Anlaşması 142
Canbirdi Gazali 117, 118, 119
Câviliye Medresesi 113, 250, 323, 336
Cebel-i Meşhed (Seyir Dağı) 18
Cebel-i Muamere (Suikast Dağı) 19
Cebelü'l-Meşârif 18, 19, 34
Celile 36, 161
Cemal Paşa 214
Ceneviz 95
Cerrâhîler 87, 88
Cevz Vadisi 19
Cezire 66, 87
Cezzar Ahmed Paşa 125, 126, 369
Chaim Weizmann 134, 135, 136, 137, 139,
140, 142, 143
Chateaubriand 218, 219, 225, 226, 232,
235
Cibrîn 66, 67
Clermont Konsili 95
Cüveynî 241

Ç

Çaldıran 117, 360
Çerkez Murad 118
Çile Yolu (Elemlî Yol) 55, 163, 225
Çimişkes 87

D

Daimbert (Küdüs Patriği) 97
Darius 30
David Ben Gurion 140, 142
David Lloyd George 134, 135

Davut (as) 15, 16, 20, 23, 24, 25, 26,
27, 29, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
47, 70, 88, 96, 122, 154, 155, 156, 162,
170, 173, 176, 179, 183, 258, 260, 267,
276, 282
Davut Kulesi 34, 44, 47, 96, 101
Davut Külliyesi 176
Davut Şehri 25, 44, 45
Dengiziye Medresesi 255
Dennis Cohen 137
Dersaadet 118, 119, 125, 133, 345
Desûkiyye 269
Devâdâriyye Hankahı 113, 273
Dimaşk 13, 66, 73, 75, 78, 79, 86, 87, 88,
91, 92, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 228,
235, 236, 237, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 251, 253, 269
Dihyetü'l-Kelbi (ra) 170
Dimyat 106, 126
Divan-ı Hümayun 117, 119, 120, 125,
133, 345, 347, 355
Dividdâr Medresesi 321, 324, 336
Diyarbakır 109, 118, 126
Doğu Kudüs 41, 42, 145, 146, 149, 150,
294
Doğu Roma 105, 178, 179, 345
Donald Trump 147, 149
Dünya Siyonist Organizasyonu 134, 135,
136, 137, 139, 140, 142
Düvâdâriyye (tarikati) 266

E

Ebû Abdillâh Ahmed b. Yahyâ el-Cellâ 269
Ebû Ali es-Sâgânî 240

- Ebu Bekir (ra) 65, 66, 270, 324, 326, 329
Ebû Bekir el-Turtûşî 91
Ebû Ca'fer el-Mansûr 238
Ebû Hâmid el-Gazzâlî 239
Ebû Harb Temîm el-Müberka' 84
Ebu Hureyre (ra) 65, 237
Ebû İshak eş-Şîrâzî 241
Ebû'l-Abbas es-Seffâh 80
Ebû'l-Fadl Atâ el-Makdisî 91
Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî 31
Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî 91, 240
Ebû'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî 241
Ebû'l-Kasım Mekî b. Abdüsselâm 91
Ebulmerak Muhammed Paşa 125, 126
Ebû'l-Misk Kâfûr 86
Ebû Rendeka et-Turtûşî 239, 240
Ebû Sa'd ez-Zevzenî 240
Ebû Saîd ez-Zencânî 240
Ebu Süfyan (ra) 170
Ebû Türâb en-Nahşebî 269
Ebu Ubeyde b. el-Cerrah (ra) 66, 67, 73, 236, 237
Ebû Ukbe Medresesi 241
Ebû Ya'lâ el-Ferrâ 241
Ebû Zer el-Gıfârî (ra) 173, 236, 237
Ecnadeyn 66
Edirne 124, 182, 209, 358, 362, 365
Edmond de Rothschild 129, 131, 132, 134, 135
Edmund Henry Hynman Allenby 135, 136, 143
Edomlular 33, 34
Edward Daniel Clarke 218
Edward Robinson 219, 220
Efdal (Fatimi veziri) 91, 97, 241, 242, 244, 289
Efdaliyye Medresesi 244
Eleazer 31
Elene Kilisesi 346
Eliyahü ha-Navi 18
Emevi 168, 174, 176, 179, 182, 190, 204, 286, 293, 304, 305, 309
Emeviler 70, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 92, 180, 181, 289, 304, 311, 312, 357
Emeviyye Camii 245, 246
Emîn (Abbasi halifesi) 83, 208
Eminiyye Medresesi 322, 324, 325, 336
Emir Osman b. Ali ez-Zencebilî 312
Emir Seyfeddin Kutluboğa 317
Emir Seyfeddin Tenkez 316, 322
Emir Tenkez Nâsirî 326, 330
Emîru'l-Cüyûş Efdal 91
Endülüs 91, 240, 244
Epifanes 32
Eriha 24, 147
Ermeniler 53, 57, 60, 98, 164, 345, 346, 347
Esardiye Medresesi 254, 324, 325, 336
Esbat Kapısı 184, 190, 281
Eski Ahid 153, 154, 155, 156, 276
Eşrefiyye Medresesi 113, 190, 200, 248, 249, 336, 357
Eşref Şaban (Memlüklü Sultanı) 317, 319
Etyopya Kilisesi 164
Eudocia (İmparatoriçe) 37
Even ha-Şatih (Temel Taşı) 26
Evhadiyye Medresesi 246
Evliya Çelebi 207, 208, 217, 218, 221, 223, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 279

Evrenos Bey 118

Evzâî 84, 238

Eyle 88

Eyüp (as) 20

Eyyubi 7, 11, 18, 56, 97, 101, 103, 104,
106, 108, 109, 111, 174, 178, 179, 180,
187, 189, 190, 195, 262, 279, 290, 342,
373

Eyyubiler 7, 11, 106, 109, 111, 241, 243,
244, 246, 247, 250, 251, 267, 356

Ezra 30, 44, 159

F

Fahreddin Yusuf b. Şeyhüşşüyûh 107

Fahriye Medresesi 321, 336

Fahriyye (tarikati) 266, 274

Falih Rıfki 210, 214, 215, 217

Fârisiye Medresesi 322, 325, 336

Faslılar 13

Fatih Sultan Mehmed 342

Fâtımîler 78, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 93,
238, 239, 241, 243

Fatımî 279, 287, 289, 299

Ferisiler 32, 33

Ferruhîler 122

Filistin 8, 11, 21, 24, 30, 36, 50, 51, 58, 66,
67, 71, 72., 75, 78, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 86., 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 111,
118, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 129,
130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 157,
159, 161, 170, 171, 176, 206, 210, 211,
212, 213, 214, 215, 217, 218, 221, 223,

225, 227, 234, 236, 241, 247, 266, 268,
269, 270, 274, 275, 276, 278, 279, 280,
323, 331, 360, 361, 380

Filistin Devleti 145, 146, 148, 149, 150

Filistin Mandası 135, 141, 144

Filistin Sivil Yüksek Komiserliği 136

Fîrûz ed-Deylemî 236

Fısıh Bayramı 29

Fransa 56, 105, 125, 129, 135, 141, 350

Fransiskan rahipleri 58

II. Friederich 107

G

Gad 25

Gânim b. Ali Asâkir el-Makdîsî 270

Gavanime Kapısı 281, 282, 316

Gavanime Kapısı Minaresi 316

Gazi Turahan Bey 365

Gazzâlî 91, 239, 240, 241, 245, 251,
268, 275

Gazzâliyye Medresesi 245

Gazze 13, 67, 88, 111, 117, 118, 119, 120,
122, 125, 126, 128, 131, 142, 147, 170,
245, 248, 250, 312, 370

Gazze sancağı 119

Genç Yusuf Paşa 126, 127

Gerede 357

Gessius Florus 34

Gethsemane bahçesi 18, 57

Geylâniyye 269

Gihon 20, 29, 45, 153

Girit 267

Godefroy de Bouillon 95, 97

Golan Tepeleri 142

Golgota 34, 37, 48, 50, 54, 55, 60, 75
Gürcistan 350
Gürcü Kilisesi 164

H

Habeşler 13, 53, 57
Habirular 22, 23
Hacer-i Muallak 15, 26, 70, 96, 169, 212
Hacı Beşir Ağa 365, 375
Haçın Yükseltilmesi Bayramı 52
Haçlılar 7, 11, 53, 56, 57, 59, 60, 87, 88,
91, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 105,
106, 109, 111, 162, 163, 164, 180, 239,
241, 242, 243, 245, 267, 279, 289, 299,
306, 309
Haçlı Seferleri 83, 87, 90, 93, 95, 96, 101,
102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 242,
243, 246, 247, 251
Hadid Kapısı 184, 282
Hadım Sinan Paşa 117
Hadrian 10, 36, 37, 49, 279, 286, 293
Hafız Ahmed Paşa 350
Hakaniye-i Rumiye 362
Hâkim-Biemrillâh 56, 87
Halep 66, 87, 104, 111, 221, 235, 242,
243, 247, 250, 253, 330, 362, 367
Haleb 105, 117, 214, 362
Halid b. Velid (ra) 65, 66, 73
el-Halil 13, 24, 47, 76, 77, 108, 111, 119,
142, 218, 223, 228, 232, 235, 253, 267,
275, 305, 324, 339, 355, 357, 368
Hebron 24, 25
Halil Kapısı 305
Halilurrahman 119, 120, 342

Halklar Kilisesi 18, 57, 58
Halvetiyye 258, 267, 269
Hamdânîler 87
Hanefiler 239, 241, 243
Hankah 113, 242, 266, 275
Hanuka Bayramı 32
Hân Yunus 118
Harbâ 258
Haremeyn 111, 241, 248, 284, 317, 323,
345, 357, 362, 363, 375
Harem-i Şerif 11, 14, 15, 16, 22, 25, 41,
58, 76, 89, 90, 96, 108, 112, 127, 145,
155, 162, 166, 171, 172, 173, 183, 184,
190, 192, 198, 199, 201, 213, 214, 242,
279, 284, 322, 352, 353, 366, 369, 370
Hâris b. Saîd 78
Harizmşah 107, 108
Harry Truman 141
Hârûnürreşîd 82, 83
Hasan 73, 75, 86, 115, 119, 125, 133, 172,
175, 205, 228, 235, 238, 240, 246, 248,
250, 251, 253, 255, 258, 265, 280, 323,
361, 375
Hasan b. Ahmed el-Gâfikî 240
Haseki Sultan Vakfı 372, 373
Hasekiyye 371
Haşimîler 300
Haşmoni 32, 33, 45, 46
Haşmoniler 32, 34, 46
Hatuniye Medresesi 113, 323, 336
Hayalî Bey 206
Hayfa 13, 131, 132, 141, 142
Hayrabolu 357
Helena 49, 50, 55, 56, 163, 164
Helenizm 36

- Helen kültürü 31, 37, 45, 163
Henry Baker Tristram 230
Herakliyus 52, 56, 170
Hermann Wedewer 222, 225
Herod Agrippa 16, 34, 48
Herod Archelaus 34
Heziroğulları 39, 40
Hifzî 209, 228
Hims 66
Hitaniye Medresesi 321, 336
Hıttta Kapısı 48, 184, 324, 336
Hittin savaşı 101
Hızır (as) 181, 310, 336
Hızır Kubbesi 181, 310, 336
Hicaz 75, 114, 117, 126, 127, 128, 213, 214, 217, 293
Hieroslyma 31, 33
Hindistan 125, 135, 141, 271, 272
Hind Tekkesi 365
Hindistan Zâviyesi 271
Hinnom vadisi 19
Hintliler 13, 352
Hiram 26
I. Hirkanuş 32, 46
Hizkiya 20, 28, 30, 38, 43, 155
Hizkiya sarnıcı 20, 43
Hizkiya tüneli 38
Hollanda 88, 141, 222
Horasan 89, 91, 240
Hospitalier tarikatı 89, 91, 98, 240
Hristiyan 10, 16, 18, 29, 33, 37, 38, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 70, 75, 82, 83, 86, 87, 88, 93, 95, 97, 98, 114, 135, 137, 138, 161, 162, 163, 172, 174, 178, 180, 211, 214, 221, 225, 233, 239, 240, 256, 305, 339, 343, 345, 347, 350, 352, 353
Hristiyanlar 13, 36, 37, 39, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 70, 75, 80, 82, 83, 85, 95, 97, 98, 108, 114, 161, 162, 163, 164, 179, 225, 226, 233, 243, 279, 345, 347, 348, 349
Hristiyanlık 8, 10, 11, 13, 49, 153, 161, 162, 163, 167, 176, 179, 188, 276
Hulefâ-i Râşidîn 7, 11, 65, 72, 71, 73, 236
Hürrem Sultan 122, 252, 260, 373
Hüseyin (ra) 75
Hüseyin Vassaf 210, 213, 214, 217
- I**
- İbn Cemaa 114
İbn Hacer el-Askalani 114
İbn Osman el-Miknâsî 218, 223, 232
İbnü'd-Devâdar 273
İbnü'l-Arabî 91, 239, 240, 241, 251, 268, 275
İbnü'l-Kayserânî 91, 93, 269, 275
İbnü'l-Unsurî 240
İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî 244, 246
İbrahim (as) 15, 23, 24, 26, 77, 153, 154, 169, 207, 293, 305, 343, 357
İbrani 19, 36, 42
İbraniler 22
İfrîkiye 86
İftiharü'd-devle 95, 101
İhşidîler 86, 89, 238
İlgazi 91, 93
İliya 49, 67, 70, 167
İmâdüddin Zengi 101

- İmaret-i Amire 260
- İngilizler 53, 117, 125, 139, 144, 305
- İngiltere 105, 106, 125, 129, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 212, 227, 280, 305
- Ioannes Çimiskes 87
- Irak 65, 75, 80, 89, 113, 114, 140, 240, 241, 361
- İran 85, 89, 117, 141
- İranlılar 83
- İsa (as) 10, 16, 18, 19, 34, 40, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 70, 122, 153, 161, 162, 163, 164, 170, 179, 207, 211, 294, 302, 339, 345, 346
- İsaakios Angelos 105
- İsa b. Musa en-Nûşerî 85
- İsfahanşah Hatun 357, 358, 362
- İshak (as) 26, 207, 208, 293
- İshak b. Kundacık 85
- İskenderiye 31, 50, 125, 219
- İskenderiye Kütüphanesi 31
- İslam 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 18, 53, 54, 58, 65, 66, 73, 76, 87, 88, 92, 93, 101, 102, 111, 114, 125, 145, 147, 151, 153, 167, 168, 170, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 187, 188, 190, 196, 203, 204, 205, 206, 207, 212, 213, 216, 217, 218, 222, 225, 228, 229, 230, 232, 236, 238, 241, 242, 253, 261, 266, 267, 268, 272, 274, 276, 279, 284, 285, 286, 288, 289, 292, 300, 304, 313, 316, 322, 323, 324, 330, 331, 332, 336, 339, 342, 350, 353, 356, 361
- İsmail Hakkı Bursevî 268
- İsrâ 10, 15, 27, 65, 167, 168, 169, 171, 172, 180, 207, 236, 268, 304, 332
- İsrail 8, 11, 20, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 43, 45, 53, 59, 66, 131, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 176, 215, 216, 258, 262, 265, 268, 274, 276, 304, 305, 307, 316, 317, 321, 322, 325, 332, 348, 355
- İsrail Devleti 28, 131, 142, 145, 148, 176
- İsrail krallığı 43, 155
- İsrailoğulları 10, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 42, 43, 44, 153, 154, 155, 157, 169, 276
- İstanbul 6, 9, 11, 30, 31, 41, 45, 50, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 66, 67, 70, 73, 75, 76, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 118, 119, 122, 123, 124, 126, 129, 130, 133, 134, 135, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 151, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 178, 181, 182, 188, 197, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 222, 227, 228, 235, 236, 243, 244, 251, 253, 255, 256, 260, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 275, 280, 285, 296, 299, 337, 339, 342, 345, 346, 347, 350, 355, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 371, 375
- İşbîliye 240
- İyad sarnıcı 20
- İyâz b. Ganm (ra) 237
- İznik Konsili 49, 164
- İzzeddin b. Abdüsselâm 244
- İzzeddin Curdik 106
- İzziye Medresesi 245

J

John Wardle 219
Josephus 20, 31, 45, 46, 63, 156, 278
Julian 50, 135
Julius Caesar 33
Julius Severius 36
Justinianus 51
Jüpiter 32, 36, 37, 178
Jüpiter Tapınağı 37, 178

K

Kabe 10, 76, 77, 168, 171, 173, 225, 268, 275, 284, 285, 357
Kabileler Kapısı minaresi 281
Kadem-i İsa 352
Kadı Burhaneddin Minberi 198, 331
Kadıköy 50, 363
Kahire 13, 17, 22, 40, 45, 55, 56, 62, 63, 75, 85, 93, 97, 99, 102, 108, 109, 111, 115, 125, 133, 167, 172, 175, 192, 219, 232, 235, 238, 239, 241, 246, 249, 250, 251, 253, 268, 269, 275, 285
Kâim-Biemrillâh 239
Kâkûla 256
Kalavun 112, 316, 319, 323, 329
Kalenderiyye 267
Kalkaşendi 114
Kalkaşendiyye 269
Kamame Kilisesi 54, 57, 160, 214, 256, 339, 345, 346, 347, 348
Kanada 141
Kannaim 34, 48

Kansu Gavri 112, 117, 118, 360, 362
Kanuni Sultan Çeşmesi 190
Kanuni Sultan Süleyman 40, 41, 46, 118, 121, 122, 123, 124, 133, 163, 174, 179, 180, 183, 190, 202, 204, 205, 206, 227, 232, 256, 258, 260, 267, 280, 296, 297, 298, 299, 305, 309, 312, 319, 328, 337, 342, 343, 348, 362, 363
Kara Hasan Bey 119
Karmatîler 85, 87
Karub 27
Kasım Paşa Sebili 327, 328, 336
Katolikler 53, 57, 126, 129, 162
Kattanin Kapısı 184, 282
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 117
Kayıtbay 112, 113, 179, 190, 201, 202, 248, 249, 252, 320, 322, 323, 326, 327, 336
Kayıtbay Sebili 112, 190, 201, 202, 252, 326, 327, 336
Kayseriye 37, 50, 164
Kaytas Bey 119
Kenyon 22
Kenanlılar 20, 153
Kerek 101, 118
Kerîmiyye (Medresesi) 113, 266
Kerrâmiye 91
Kible Mescidi 15, 25, 38, 71, 78, 79, 127, 230, 231, 279, 284, 285, 288, 290, 292, 293, 296, 306, 321, 330, 331, 336, 345
Kible Camii 122, 178, 186, 187, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197
Kıbrıs 86, 88
Kinnesrîn 66, 67
Kipti Kilisesi 164

- Kiptiler 13, 53, 57, 164
Kırk Şehit Mescidi 195
Kırk Şehid Mescidi 196, 292
Kıyamet Kilisesi 54, 55, 63, 70, 76, 160,
163, 221, 222, 226, 233, 234, 273, 294,
295, 345
Kızıldeniz 13, 214
Kidron vadisi (Cehennem Vadisi) 19, 20,
102
Knesset 146, 151
Kodeş ha-Kodaşim 27
Kohen 23, 33, 39
Konstantin 37, 49, 50, 55, 163, 179, 345
Konstantiniyye 209
Konstantinopolis 56
Koreş (Cyrus) 30, 44
Kral Faysal Kapısı 281, 311
Kral Yeşu 276
Ktesifon 56
Kubbetü's-sahra 14, 72, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 83, 84, 88, 104, 108, 112, 122,
123, 127, 176, 177, 180, 181, 186, 187,
188, 190, 191, 192, 195, 198, 199, 204,
205, 206, 208, 212, 213, 218, 222, 228,
229, 230, 231, 242, 279, 280, 284, 286,
293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301,
302, 306, 308, 309, 311, 312, 313, 314,
318, 323, 330, 331, 336, 337, 342, 360
Kubbetü's-silsile 77, 181, 294, 309, 336
Kudüs 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17,
18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40,
41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
63, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99,
101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
137, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183,
184, 186, 187, 190, 192, 195, 196, 197,
199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232,
233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240,
241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256,
257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264,
265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272,
273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 284,
285, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294,
295, 296, 298, 299, 300, 302, 304, 305,
306, 307, 309, 312, 313, 314, 315, 316,
317, 322, 323, 324, 325, 328, 330, 332,
334, 337, 339, 340, 342, 343, 344, 345,
346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353,
355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362,
363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370,
371, 372, 373, 374, 375
Kudüs-Betlehem 141
Kuds-i Şerif 119, 176, 203, 212, 262, 342
Kudüs Konsili 163
Kudüslüleri 18, 33, 39, 67, 68, 69, 70,

157, 223, 226

Kudüs Mutasarrıflığı 129, 133, 213

Kudüs Sancağı 117, 119, 126, 128, 253,
254, 255, 256, 257, 261, 262,
264, 265, 343, 355

Kurân-ı Kerim 18, 52, 65, 167, 168, 171

Kurtuba Camii 229

Kutsal Kabir Kilisesi 16, 50, 51, 52, 54,
55, 56, 57, 79, 83, 86, 87

L

Lâçin (Fatimi Sultanı) 112

Lala Mustafa Paşa 232

Lamartine 218, 219, 220, 225, 229, 233,
234, 235

Lanet Metinleri 22, 23

Latinler 83

Leccun 120, 122, 128

Leys b. Sa'd 84

Lloyd George 134, 135, 136

Londra 135, 139, 140, 142, 190, 205, 218,
219, 220, 221, 223, 224, 226, 229, 230,
233, 235, 239, 251, 257, 265, 285

López Portillo y Rojas 225, 229, 235

Lord Curzon 136

Lord Herbert Charles Onslow Plumer 137

Lordlar Kamarası 134, 140

Lord Moyne 141

Lord Rotschild 135

el-Lukaymî 218, 228, 232, 235

Lût (as) 153

Lut Gölü (Ölü Deniz) 13, 176

Lübnan 26, 30, 56, 66, 111, 135, 153, 173,
175, 214, 236, 251

Lüdd 67

M

Ma'arratu Misreyn 66

Mabet Tepesi 45, 46

Mağrib 113, 114, 240, 244, 253

Mağribliler Kapısı 304, 331, 336

Mağribliler Mescidi 331, 304, 336

II. Mahmut 128, 313, 314, 336, 342, 353

Mahmud Abbas 149

Makberetü'ş-Şühedâ 86

Makkabiler 31, 32, 33, 46, 179

Malcolm Macdonald 140

Mamella sarnıcı 20

Mamilla Müslüman Mezarlığı 307

Manisa 221, 235, 359

Mansûr (Cafer-i Mansur) 80, 81, 82, 238,
287

Marcel Ladoire 229

Marcus Licinius Crassus 33

Marie-Dominique de Binos 225

Mariya Aleksandrovna 58

Mark Twain 218, 221, 223, 229

Maruniler 53

Marunî 339

Matatyahu ben Yohanan 32

Mathara Kapısı 282, 325, 336

Mecdelli Meryem Kilisesi 58, 164

Medine 10, 22, 65, 67, 75, 76, 80, 88, 117,
169, 171, 172, 175, 179, 204, 208, 215,
221, 232, 235, 268, 275, 284, 286, 293,
339, 345, 355, 357, 360, 361, 363, 370

Medînetü's-Selâm 156

Medrese 91, 112, 113, 122, 184, 198, 241,

- 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 263, 266, 267, 270, 273, 274, 306, 314, 321, 322, 323, 324, 325, 357, 358, 359, 362
- Medresetü'l-Câlikıyye 113
- Medresetü'l-Cehârkesiyye 113
- Medresetü'l-Eşrefiyye 113
- Medresetü'l-Vecîhiyye 113
- Medresetü's-Sultâniyye 113, 248
- Megaribe Kapısı 282, 315, 316, 329, 332
- Megaribe (Magribililer) Kapısı Minaresi 315
- Meğaribe mahallesi 41
- Meğâribe Mahallesi 258, 265
- Mehdi (Abbasi Halifesi) 287, 299
- Mehmed Ağa Vakfı 362, 363
- Mehmed Ali Paşa 117, 126, 127, 128, 129
- Mehmed Şevki Bey 296, 298
- Mehmet Akif İnan 216
- Mekke 10, 65, 75, 76, 77, 80, 88, 105, 117, 171, 172, 173, 179, 204, 206, 208, 215, 221, 225, 232, 235, 268, 275, 284, 285, 293, 345, 357, 360, 361, 370
- Melik el-Âdil el-Mansûrî 299
- Melik Eşref II. Şaban 112
- Melikiye Medresesi 323, 325
- Melik Kamil 106, 107
- Melik Muazzam 106, 107, 108, 262, 314, 325
- Melikşâh 89, 90
- Melikül-Âdil Seyfeddin 105, 106, 242
- Melikül-Efdal Ali 242
- Melikül-Eşref Kayıtbay 248
- Melikül-Muazzam İsâ 112
- Meliküs-Sâlih Necmeddin Eyyûb 108, 247
- Meliküz-Zâhir 112, 243, 244, 248
- Melkizedek 15, 23, 24, 154
- Memlük 111, 112, 114, 117, 118, 196, 244, 247, 248, 250, 252, 253, 298
- Memlükler 7, 11, 59, 111, 112, 113, 114, 118, 180, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 307, 311
- Me'mûn 83, 84, 238
- Menaşşe 29
- Mencekiye Medresesi 324, 336
- Mencekiyye (Tarikati) 266
- Mercidabık 117
- Merc-i Dabık 360
- Mervan b. Hakem 75, 293
- II. Mervân 79
- Mervan Mescidi 97, 284, 291, 302, 304, 306, 336
- Hz. Meryem 18, 59, 75, 83, 161, 162, 163, 164, 170, 182, 243, 293, 306, 352
- Meryem Kilisesi 51, 58, 83
- Hz. Meryem Mezarı 352
- Mescid-i Aksâ 10, 65, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 91, 105, 112, 178, 195, 205, 207, 209, 214, 232, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 266, 268, 270, 272, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 297, 300, 304, 306, 313, 315, 316, 317, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 337
- Mescid-i Haram 65, 167, 168, 172, 173, 179, 180, 208
- Mescid-i Nebevî 65, 77, 93, 284, 286
- Mescid-i Ömer (Ömer Mescidi) 70, 71, 72, 75, 78, 86, 182, 195, 196, 221, 285, 286, 288, 289, 292

- Masih 37, 50, 51, 58, 59, 61, 158, 161, 162, 163
- Meşveret-i Faside 19
- Mevleviyye 266
- Mevsiliyye Medresesi 113
- Meymune (r anhe) 172, 173
- Meymûniyye Medresesi 244
- Mezmurlar 51, 156, 157
- Mısır 22, 23, 24, 28, 29, 30, 36, 43, 66, 72, 75, 76, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 105, 108, 111, 117, 118, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 136, 140, 142, 167, 169, 175, 209, 230, 238, 239, 240, 246, 247, 250, 251, 253, 269, 276, 279, 280, 285, 287, 342
- Mihrâb-ı Dâvûd 112
- Mika 36
- Mikdaş 26, 154, 167
- Mimar Kemaleddin 280
- Miraç 10, 65, 153, 167, 168, 171, 172, 176, 179, 181, 203, 206, 207, 304, 312, 332, 336
- Miraç Kubbesi 181, 312, 336
- Moğollar 247
- Molla Fenârî 250
- Molla Gürani 363
- Molla Siyami 351, 352
- Mora 127, 128
- Moriya Tepesi 14, 15, 17, 24, 26, 156, 278, 293
- Muallak Taşı 293, 299
- Muâviye (ra) 69, 72, 75, 76
- Muaz b. Cebel (ra) 71, 237
- Muazzamiyye 245
- Muhaddisiyye Medresesi 250
- Muhammed b. Ebu Bekir el-Makdisî 270
- Muhammed Bey 312, 313
- Muhammed b. Kalavun 112, 299, 319, 323
- Muhammed b. Mustafa el-Hüseyni 124
- Muhammed b. Saîd et-Temîmî 88, 89
- Muhammed b. Tuğç 86
- Muhammed Şakir Bey 312
- Muhyiddin İbnü'z-Zeki 104
- Muiz-Lidînillâh 86
- Mukâtil b. Süleyman 238
- Muktedir-Billâh 84, 238
- I. Murad 357
- II. Murad 56, 357, 358, 362, 375
- IV. Murad 342
- Mûsâ (as) 24, 154, 169, 276, 285, 310
- Musa Hadi-ilelhak 82
- Musa Kubbesi 310, 333, 336
- Musa Mihrabı 195, 197
- II. Mustafa 313
- Mustafa Paşa 124, 127, 232
- Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî 89
- Mu'tasım 84, 85, 92
- Mute 171
- Mu'tezile 91
- Mücîrüddin el-Uleymî 237
- Münbiç 66
- Müslümanlar 7, 10, 11, 13, 19, 33, 38, 40, 41, 52, 53, 56, 65, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 95, 97, 101, 102, 105, 108, 139, 163, 167, 169, 171, 174, 176, 179, 188, 203, 204, 205, 206, 215, 223, 225, 252, 268, 280, 285, 293, 304, 306, 307, 339, 349, 352, 357, 361
- Müşebbihe 91, 240

N

Nâbî 207, 209, 217
Nablus 13, 67, 88, 108, 118, 120, 122, 123, 128, 142, 155, 253, 350
Nablusî 218, 228, 232, 235
Nablus Sancağı 350
Nahivciler Kubbesi 314, 315, 336
Nahivciler Medresesi 245, 314
Nahum Sokolow 136
Nakşibendiyye 269, 272, 275
Nakşibendî Zâviyesi 272
Napolyon Bonapart 125, 126
Napoleon 223, 225, 234
Narenciye Sebili 327, 336
Nâsıra 161
Nâsır Dâvud 107, 108
Nâsır Ferec 112
Nâsiriyye Medresesi 239, 241
Nâsır-ı Hüsrev 238, 251
Nasır Yusuf 111
Nasr b. İbrahim el-Makdisî 91, 241, 245
Natan 25
Nâzır Kapısı 282, 324
Nebi Kubbesi 181
Nebi Musa 139, 349, 350
Nebi Samuel Dağı 95
Nebukadnezar 10, 29, 44
Necef 142, 270, 275
Nehemya 28, 30, 43, 44, 45, 156
Neron 34
Nesturi Kilisesi 164
Niğde 359, 362
Nil Nehri 22

Nizamülmülk 90
Nuh (as) 23, 59, 173
Nureddin Mahmud 101
Nureddin Zengi 104, 330, 336
Nureddin Zengi Minberi 330, 336
Nuri Pakdil 216

O

Ofel 14, 15, 17, 19, 20, 22, 44, 45
Ofel Tepesi 15, 19, 20, 22
Orhan Bey 357
Orta Çağ 154, 156, 158
Ortadoğu 10, 30, 95, 134, 135, 140, 141, 142, 143, 145, 151, 153, 176, 183, 205, 216
Ortodoks 56, 57, 58, 61, 86, 105, 164
Ortodokslar 53, 57, 129, 162, 242
III. Osman 342
Osman 6, 7, 11, 65, 66, 72, 73, 75, 113, 216, 218, 223, 232, 238, 312, 341, 342
Osmanlı 7, 8, 10, 11, 13, 41, 46, 53, 56, 59, 108, 111, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 144, 174, 178, 179, 180, 182, 183, 190, 198, 202, 203, 205, 206, 207, 210, 211, 213, 215, 217, 218, 221, 225, 226, 228, 232, 233, 234, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 265, 267, 268, 279, 280, 297, 299, 305, 306, 309, 311, 312, 313, 314, 317, 319, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 336, 339, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 353, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 366,

367, 368, 370, 371, 373, 374, 375
Osmanlı Devleti 11, 117, 118, 119, 122,
123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131,
135, 136, 137, 180, 210, 232, 252, 253,
262, 265, 267, 342, 345, 347, 348, 349,
350, 355, 357, 360, 361, 371, 374
Osmanlılar 42, 57, 114, 118, 232, 250, 252,
253, 256, 258, 264, 267, 270, 274, 299,
302, 313, 314, 317, 321, 322, 323, 324,
325, 328, 333, 360, 361
Osmanlı Medresesi 250, 325, 336

Ö

Ölüdeniz 15, 80, 88, 153
Ölüm Uykusu Manastırı 59
Ömer (ra) 10, 19, 38, 56, 67, 68, 69, 70,
71, 72, 75, 78, 86, 172, 176, 178, 207,
236, 237, 238, 242, 252, 253, 262, 264,
285, 286, 287, 288, 293, 331, 339, 340,
342, 343, 345
Ömer b. Abdülazîz 75, 80

P

Papa II. Urbanus 95
Papa IX. Gregorius 107
Paris Barış Konferansı 135, 136
Partlar 33
Pavlus 36, 163
Persler 30, 33, 37, 45, 52, 56
Pesah bayramı 34
Petrus 61
Peygamber (as) 10, 15, 27, 65, 70, 76, 91,
103, 168, 170, 171, 172, 173, 206, 207,

236, 314, 339, 357
Peygamber Aşıkları Kubbesi 314, 328
Peygamberimizin Kubbesi 312
Pharos 31
Philip Schaff 218, 220
Phokas 86
Pierre Loti 232, 233
Pilatus 34, 163
Pompey 20, 33, 46
Portekiz 226
Protestanlar 53, 55, 60
Prusya 129
Ptolemy Hanedanlığı 31
Ptolomeler 31, 45

R

Rabiatü'l-Adeviyye 18, 84, 238
Rafael Duque Uribe 226
Rasûlullah (as) 65, 66, 173, 268, 285, 343
IV. Raymond 95, 96
Raymund d'Aguilers 96
Rebabe vadisi 19
Recâ b. Eyyûb el-Hidârî 84
Recâ b. Hayve 76, 77
Recep Paşa 257
Refah 67
Rehobo'am 155
Rehovam 28
Remle 71, 88, 89, 97, 106, 117, 118, 119,
125, 126, 266, 269, 366, 370
Renaud de Chatillon 101
Ribâtu Kalavun 112
Ribâtü'l-Mansûrî 112
Richard Robert Madden 220

- Rifâiyye 267, 270
Rıdvanîler 122
Robinson 219, 220, 221, 222, 223, 224,
225, 226, 232, 233, 235
Roma 10, 16, 20, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
46, 47, 48, 49, 50, 82, 85, 105, 107, 163,
164, 178, 179, 230, 231, 278, 286, 345
Romalılar 16, 33, 36, 37, 155, 163, 179
Ruhi el-Halidi 213
Ruhlar Kubbesi 308, 336
Ruhlar Mağarası 191, 308
Rum Ortodoks Kilisesi 57
Ruslar 53, 129
Rusya 38, 48, 56, 58, 125, 129, 132, 135,
225, 234
Rükneddin Baybars 113, 324
- S**
- Sabibiye Medresesi 325
Sadukiler 24, 32
Safed 111, 118, 119, 120, 123
Safeviler 117
Safuriye 101
Sahratullah 127, 205, 212, 214, 232, 268,
345, 352, 353, 364, 365, 366, 367, 368,
369, 371, 373
Sahre 15, 62, 70, 76, 77, 92, 205, 208, 238,
286, 293, 294, 308, 337
Saîd b. Bitrîk 77
Saîd b. Zeyd (ra) 237
Sakine Kapısı 282
Salâhiyye Hankahı 242
Salâhiyye Medresesi 239, 243, 262
Saleh Eyyüb 310
Sâlih b. Mirdâs 87, 84, 85
Samiriler 30, 34, 36
Samiriye 28, 43
Samuel (İşmoyil) (as) 24, 154
Sanhedrin 19, 32, 33, 163
Sanherip 28
San Remo Konferansı 135
Sasani 279, 293
Sâsânîler 10, 179
Sayda 117, 125, 126, 127, 128, 369
Scopus Dağı 18
Sebastiye 67
Selahaddin Eyyubi 7, 11, 18, 56, 97,
101, 103, 104, 109, 174, 179, 180, 189,
195, 267, 274, 279, 299, 290, 307, 309,
311, 321, 330, 336, 342, 373
Selâme b. Kayser (ra) 75, 236
Selçuklular 90, 91, 93, 239, 241
Selefkiler 16, 31, 32, 45
Sellâmiyye Medresesi 113
Selma Ekrem 210, 211, 212, 217
Serî es-Sakatî 84, 238, 269
III. Sesortis (Firavun) 22
Sezai Karakoç 144, 215, 216
Sıbt İbnü'l-Cevzî 245, 246, 251
Sicilya 59, 107
Sidkiyahu 29
Sidkiya mağarası 38
Sidon 30
Silsile Çeşmesi 202, 203
Silsile Kapısı 184, 282, 283, 316, 328
Silsile Kapısı Minaresi 316
Silsile Kubbesi 181, 186, 309
Silvan 14, 15, 19, 20, 29, 43, 44, 51, 72,
238

Simon 23, 30, 31, 32, 34, 35, 45, 46, 62, 63, 96, 99, 178, 205, 307, 346
Simon Makkabi 31, 45
Sion Kapısı 183
Sir Alfred Mond 136
Sir Herbert Samuel 134, 136, 137, 143
Sitti Meryem vadisi 19
Siyon (Sion) 15, 16, 19, 25, 27, 32, 36, 40, 45, 46, 51, 59, 129, 156, 157, 158, 176, 183, 232, 276
Siyon Tepesi 16, 19, 27
Siyon kalesi 25
Siyonist 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 322, 330
Siyonistler 135, 136, 137, 140, 141, 142, 156
Siyonizm 13, 129, 130, 131, 134, 136, 141, 143, 156, 211, 212, 213, 217
Sökmen 91
Sophronios (Kudüs Patriği) 52, 67, 70, 71, 82, 339
Status Quo fermanı 57
Sulhiyye (tarikatı) 266
Sultan Abdülaziz 280, 296, 298, 300
Sultan II. Mahmut Kubbesi 314, 336
Sultan Kamil 107, 108
Sultan sarnıcı 20
Suriye 23, 36, 65, 66, 72, 75, 80, 81, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 111, 117, 135, 142, 155, 159, 171, 176, 178, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 223, 237, 240, 293, 360, 361, 371
Surre 256, 265, 345, 353, 357, 360, 361, 362, 363, 365, 367, 371, 373, 374, 375

Süfyân es-Sevrî 84, 238
Sûku'l-Kattânîn 113
Süleyman (as) 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 42, 44, 121, 155, 161, 167, 169, 170, 173, 178, 179, 278, 285, 291, 306, 311
Süleyman b. Abdülmelik 75, 79
Süleyman Bey 120, 121
Süleyman Kubbesi 311, 336
Süleyman Mabedi 10, 70, 161, 176, 179, 181, 204, 278, 285, 293, 306, 332
Süleyman Paşa 126, 127
Süleyman sarnıcı 20
Süryaniler 13, 53, 57, 61, 164, 242
Süveyş Kanalı 13, 135, 142

Ş

Şabat 32, 37
eş-Şâbî 238, 251
Şâfiler 241
Şahrbaraz 52
Şalim kültü 23
Şalmaneser 28
Şam 13, 48, 51, 60, 66, 67, 71, 75, 76, 77, 79, 86, 87, 88, 93, 95, 107, 111, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 142, 183, 207, 209, 214, 215, 221, 226, 230, 232, 235, 239, 241, 246, 247, 249, 253, 261, 262, 269, 286, 287, 349
Şam Beylerbeyi 121
Şaul 24, 25
Şam Eyaleti 117, 122, 128
Şam Kapısı 48, 60, 95, 183, 232
Şarlman 82, 83, 88

- Şâzeliyye 267, 269
Şeddad b. Evs (ra) 72, 79, 172
Şehem 28, 43
Şeriye Sicilleri 361
Şemseddin Muhammed el-Halîlî 257
Şeyh el-Halîlî 252, 313
Şihâbüddin el-Makdisî 270
Şilo 26
Şlomo 23, 92
Şirvan 350
Şöklü 89, 90
Şurahbil b. Hasene (ra) 66
- T**
- Taberiye 89, 108
Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî 269
Talut (Şaul) 24
Tanzimat 129, 353, 355
Tapınak Tepesi 278
Taziyye Medresesi 369
Tebuk 171
Tekbir Dağı (Cebelü'l-Mükebbir) 19
Tel Aviv 83, 92, 93, 138, 141, 142, 147
Tel-Azîz 66
Temim ed-Dârî (ra) 172
Templum Domini 96, 299
Templum Solomonis 97
Tenkiz 111, 112, 113, 249
Tenkiziyye Medresesi 113, 224, 249, 250, 322, 336
Tevrat 23, 29, 31, 37, 62, 153, 154, 156, 157, 293
Theodore Herzl 129, 130, 131, 134, 142
II. Theodosius 51
- Theodosius (Kudüs Patriği) 51, 85
Theudesius 50
Tiglat-Pilaser 23
Tire 30
Tirza 28, 43
Titus 10, 18, 33, 34, 35, 45, 61, 181, 205, 278, 285, 286, 293
Tolunoğulları 85, 86, 89, 238
Tomanbay 118
Topkapı Sarayı 357, 358, 359, 365, 375
Trablusşam 87, 123, 124, 126
Trablusşam Beylerbeyi 124
Trajan 36
Tudelalı Benjamin 42
Tüm Halklar Kilisesi 57, 58
Turabaylar 122
Tur dağı 208
Türk 85, 86, 87, 89, 90, 112, 114, 212, 214, 215, 216, 225, 228, 233, 252, 253
Türkler 85, 88, 89, 205, 225, 233, 289
Türkmenler 114
Tûr-u Zeyta 258
Tutuş 90, 91, 288, 289
Tyropoen vadisi (Çöplük vadisi) 20
- U**
- Ubâde b. es-Sâmit (ra) 71, 72, 237, 251
Ubeydullah el-Mehdî 86
Urfa 95, 97
Uru-Şalim 22, 23
- Ü**

Ümmü'd-Derac Pınarı 20, 22
Ümmü'd-Derdâ (r.anhe) 237, 251
Ürdün 35, 66, 84, 111, 140, 142, 145, 253,
265, 266, 275, 289, 300, 324, 330
Üsame b. Zeyd (ra) 171
Üsküdar 363
Üzeyir (as) 352

V

Vakıf 205, 267, 356, 364, 365, 366, 367,
368, 369, 372
Vefâiyye 267, 270, 272
Vefâiyye Zâviyesi 270, 272
Vekî b. Cerrâh 238
Velîd b. Abdülmelik 75, 78, 238, 286, 299
Vespasian 34
Via Dolorosa (Çile Yolu/Elemli Yol)
55, 225

W

II. Wilhelm (Alman İmparatoru) 59
William Lithgow 232
William Makepeace Thackeray 224
William Rae Wilson 219

Y

Yafa 13,67, 95, 108, 125, 126, 128, 129,
132, 137, 139, 142, 143, 210, 212, 215,
226, 232, 269, 305, 307, 343
Yafa Kapısı 232, 307, 343

Yahudi kutsal metinleri 21, 26, 29, 40, 43
Yahudiler 10, 13, 15, 18, 24, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 48, 50, 52,
70, 80, 86, 87, 88, 92, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 142, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 162, 163, 174, 176, 179, 262, 272,
332, 339, 347, 348
Yahudilik 10, 13, 36, 153, 155, 156, 157,
158, 159, 164, 165, 167, 176, 188, 276
Yahve 18, 23, 24, 25, 28, 29, 44
Yahya (as) 18, 162, 170
Yahya Makamı 195
Yahya Mihrabı 197
Yakubiler 164
Yakup (as) 173
Yavuz Sultan Selim 117, 118, 121, 208,
252, 264, 279, 280, 342, 343, 345, 347,
348, 353, 360, 375
Yebusiler 42
Yehoahaz 29
Yehoşofat 19, 40
Yehoşofat vadisi 19
Yehoşu'a 154
Yehoyakim 29
Yehuda (Yahuda) 19, 23, 24, 28, 29, 30,
31, 32, 34, 36, 40, 43, 44, 136
Yehuda İşkariyot 19
Yehuda Krallığı 28, 43, 44
Yehuda Devleti 28, 29, 32
Yehudalılar 28, 29
Yeniden Diriliş (Anastasis kilisesi) 54, 55,
56
Yermûk 66

Yerobo'am 155
Yeruşalım 22, 23, 24, 25, 31, 44, 49, 80,
154, 156, 157, 158, 159, 167, 174
Yevusiler 24, 25
Yezîd b. Muâviye 75
Yezîd b. Sellâm 76, 77
Yıldırım Bayezid 357, 360
Yıldız Sarayı 132
Yoav 25
Yohanan ben Levi 34
Yom Kipur Bayramı 27
Yoşiyahu 29, 155
Yübnâ 67
Yuhanna 60, 61, 162, 346
Yûnusiyye 267, 269
Yuşa (as) 23, 24, 154
Yusuf (as) 207, 311
Yusuf Ağa Kubbesi 292, 313, 336
Yusuf Akçura 210, 211, 212, 213
Yusuf b. Eyyüb Selahaddin 311
Yusuf Kubbesi 311, 336

Z

Zâhir (Fatimi halifesi) 87, 112, 243, 244,
248, 287, 323
Zahir Aybars 299
Zehebi 114
Zekeriya (as) 18, 39, 52, 158, 162, 163,
170, 194, 195, 197, 288, 292, 293, 364
Zekeriya Lahiti 39
Zekeriya Makamı 195, 197
Zekeriya Mihrabı 197, 292, 293

Zengîler 241
Zeyta Tepesi 16
Zeytindağı 15, 17, 18, 19, 20, 50, 52, 57,
58, 83, 92, 102, 162, 176, 210, 212, 214,
215, 217, 218, 219, 220, 229, 277,306,
332, 339
Ziyâeddin el-Hakkârî 243

